

MAHABHASYA PRADIPODDYOTA

Of
Nagesabhatta

Edited by

Bahubalabha Shastri

Calcutta

The Asiatic Society

1921

B.I. 192, X-4

B1 142

v. 4

5999

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

इते ऽयं पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां व्यायवीक्षणां महाभाष्ये निबद्धम् ॥
असम्भवाद्ये माम्नीयानुत्तान इव खोद्यमात् ॥

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥

“अधिकारेण”त्यस्य प्रयोजनमाह

यदित्त्विति ॥ (के)

अनेकस्येति (के)

प्रत्यासत्त्याश्रयणे तपः प्रकारेण व्याख्याश्रये “तत्रतत्रतत्रतत्राद्य”
(७।१।४५) इति तपः प्रकारेणेत्यर्थः । एवं च गौरवातिव्याख्यादि-

प्रत्ययः ॥ प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वनाधिक्रियते व्यापकत्वसमाप्तेः ।
स्यादेतत् । अत्रानुपपदीचाधिकारारागमानामपि तर्हि संज्ञा स्यात् ।
इदरेर्दृतिमाश्रयोः पञ्चौ । इदरेरिति प्रकृतिः । दृतिनाशयोरित्युप-

“प्रत्ययः” । इह यदि सर्वानेव संज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिष्टस्य संज्ञा
विधीयते सन् प्रत्ययः अथ प्रत्ययः अथ प्रत्यय इति ततो गौरवं स्यात् ।
अथ सप्रत्यय इति सनः सप्रत्ययादारभ्य कपः प्रकारेण प्रत्याहाराश्रये-
Mahābhāṣyapradīpodyōta, Vol. IV, Fasc. I, New Series, No. 1231.

दोषपरिहारायाधिकार एव कर्त्तव्यस्तथा च प्रकृत्यादिव्यतिप्रसङ्ग
इति भावः ॥ तमाक्षिपति

नन्विति । (कै)

विधीयमानस्य सनास्य सनादेः प्रथमान्ततया प्रत्यय इत्यनेन
सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया संज्ञासंबन्धः । अन्येषां तु विभक्ति-
त्वादाक्यभेदेनैव संज्ञासंबन्ध इति भावः ॥ सम्भवत्येकवाक्यत्व
एव ऽ वाक्यभेदो दोषो तन्त्वसम्भव इति समाधत्ते

नैतदिति ॥ (कै)

ननु विभक्तित्वात्कथं प्रत्यय इत्यनेन तेषां संबन्ध इत्यत आह

विभक्त्यन्तरेति ॥ (कै)

ननु सनादिविधानार्थत्वात्प्रकृत्यादेरप्रधानतया संज्ञा न
भविष्यतीत्यत आह

सनादीति । (कै)

अन्यत्राप्रधानत्वेऽप्यत्र संस्कार्यत्वलक्षणस्वार्थत्वे विरोध इति
भावः ॥ ननु प्रकृतीनां प्रत्ययविधायुद्देश्यतया ताषामेव संज्ञाया-

पदम् । पश्चादित्युपाधिः । हनस्तचेत्यादिर्विकारः । अणुजतुनोःषुगित्या-
गमः । नन्वेषां प्रत्ययत्वे सति किं स्यादिति चेत् । इदम् । प्रकृतिप्रत्यययोः
परस्परपेक्षं परत्वं पर्यायेण स्यात् । शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः । उपपद-

शात्र वा प्रदेशान्तरे वा संज्ञा विधीयेत् तदानेकस्य प्रकारस्य सम्भवात्स-
न्देशः स्यात् । तथाहि । प्रत्यासत्तिन्याय आश्रय्यमाद्ये सिपः प्रकारेण
स्याद् यामौ तु तप् तनप् तनधनास्येति तनपः । स्यादेतत्, यामिरेवाश्र-
यिष्यते, अथ च तनपः प्रकारेण प्रत्याहारो न भविष्यति ज्ञापकात्, यद्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

(प्रत्ययः । १ । २ । १ ।)

मध्युद्देश्यत्वं न्याय्यं न तु प्रत्ययानामिति चेन्न । समानविभक्तिकत्वेन प्रत्ययानां कृत्रोद्देश्यतया विभक्त्यन्तराध्याहारेण प्रकृत्यादौनामपि तत्त्वम्भवादित्यभिमानः ॥ ग्लाघादिविशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञा कुतो नोद्गावितेत्यत आह

उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वादिति । (कै)

प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रकृत्या तुल्यन्यायत्वमित्यर्थः । एवं चोपाधिषु तदुद्गावनेनैव विशेषणेऽप्युद्गावितैवेति भावः ॥

तदन्तवाच्यः । (कै)

प्रत्ययान्तवाच्य इत्यर्थः ॥

समानशब्द इति । (कै)

प्रयोगे भिन्नशब्दबोधतादृशायां समानाधिकरणशब्दबोधो योऽसौ प्रत्ययान्तशब्दवाच्यः ससुपाधिह्यते इत्यर्थः । यथा पञ्चाक्षानां विषयः पाञ्चाक्षानां विषयः पाञ्चाक्ष इत्यत्र देश इति । हरिरित्यादौ च आदिः पशुः । नामार्थत्वात्सन्देश्वारणाय इति ।

स्यापि परत्वं स्यात् । उपसर्जनपूर्वमिति तु राजपुरुषादिषु सावकार्यं परत्वात्परस्त्रेयनेन बाध्यते । ननु सुबिधौ प्रातिपदिकाधिकाराद्वाजपुत्रत्वादौ कथं सावकार्यतेति चेत् । सत्यम् । एवमपि समाससंज्ञाविरहस्यने

‘मिच्च एकाचोन्मत्ययवच्चे’त्यमः प्रत्ययवद्भावं प्राप्तिं, अन्यथा षष्ठेऽपि प्रत्ययसंज्ञायापारादमोऽपि खत एव प्रत्ययत्वान्तद्भावावो नातिदेश्यः स्यादिति । तन्न, तत्र ह्यमिति द्विरावर्त्तते ततश्चाप्रत्ययप्रतिषेद्ध ‘च्यौतीम् शसो’ रित्वादिविशिष्टं कार्यं यथा स्यादिति सोतिर्देशः स्यात् । नन्वेव-

हरिः श्वेत्यादौ विशेषनियमायां स्यष्टप्रतिपत्तये वा कश्चित्
समानाधिकरणशब्दप्रयोगोऽप्याभ्यामपकर्षादीनामुपाधिलयावृत्तिः
स्वाघादिव्यावृत्तिश्च ॥

स्वाघादीति । (कै)

आदिना “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादि” (पा-३।१।७)
त्यादि । अत एव तदसमानाधिकरणमेव गार्गिऊ पारस्वाघते
इति-पदान्तराभिधापञ्च तदप्रयोगे च कुतोऽसाधुत्वमेव ॥

अर्थविशेष उपाधिः (कै)

इत्यादिकात्यायनवचनमिति न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां
वाचस्पतिमिश्राः ॥

न च प्रकृत्यादीनामिति । (कै)

न च प्रतीतिपदिकलाभावः फलं “आप्प्रतीतिपदिकादि” (पा
४।१।१) त्यादावुद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्त्वज्ञापनात् ॥ ननु प्रकृति-
संज्ञायाश्चेत्युपपदस्याभावात् प्रकृत्यादयोऽवधिविशेषा उपादानेऽपि
सन्निधानात्सनादेरेव परे भवन्त्वित्यत आह

उपपदस्य परत्वं स्यादेव । तथा च भोक्तुं व्रजतीत्येव स्यात् न तु व्रजति
भोक्तुमिति । उपाधेस्तु अर्थत्वेन परत्वासम्भवेऽपि तद्वाचकशब्दस्य परत्वं
नियतं स्यात् । आद्युदात्तत्वं च स्यात् । अङ्गसंज्ञां तु विधानाय सा । न च

मपि प्रत्ययस्य ह्यमनर्थकम् अन्वदिति वक्तव्यम्, अतः प्रत्ययस्य ह्यस्यात्वय-
प्रयुक्तमपि कार्यमतिदेश्यमिति प्रतीयते तदुच्चापकमुक्ताथस्य भविष्यति,
एवमप्यम आगमत्वात्पुगादिवदप्राप्तेः प्रत्ययत्वातिदेशः स्यात्, अस्तु वा
स्वापकमेवमपि कुत एतद्याप्तिराश्रीयते न पुनः प्रत्यासत्तिरिति । किञ्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५
(अ. ३। पा. १। आ. १) (प्रत्ययः । ३। १। १।)

न चेति । (के)

युगपदिति शेषः ॥

समासे इति । (के)

नित्यासमास इत्यर्थः । लौकिके प्रयोगे पौर्वापर्यस्य नित्यमा-
भावादुपाधिरपि परत्वाभाव इत्यन्वयः ॥ तत्र हेतुमाह

स्थितस्यैवेति । (के)

तद् रूपसाधुत्वस्यैव विधेयत्वमिति भावः ॥

विधायकत्वाभावादिति । (के)

परत्वादिविधायकत्वाभावादित्यर्थः ॥ तद्विधायकत्वेऽप्याह

अर्थस्य चेति । (के)

यथा स्वमिति तेषामनवकाशत्वेन वाधकत्वमिति भावः ॥

पर्यायेणेति । (के)

यौगपद्ये हि विरोध इति भावः ॥ सञ्जादीनां परत्वबोधने-

प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विहितता अतो न प्रकृत्यादि परेषु पूर्वस्य तत्प्राप्तिरिति प्रागुक्ता एव दोषाः । विकारागमयोरपि यथायथं परत्वमाद्युदात्तत्वं तयोः परतः पूर्वस्याङ्गत्वं च स्यादिति दुष्टोऽयं प्रत्ययाधिकारः । अत्राहुः । प्रकृत्यादीनां सनाद्युत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादानात् पारार्थ्यात् स्वसंस्कारं

यथान्यासाद्गौरवं स्थितमेव सन्नित्यस्याधिकस्य करणात्, अतो गौरवाति-
प्रसङ्गपरिहारायाधिकारेणैवं संज्ञा विधीयते तदाह । 'प्रत्ययशब्दः
संज्ञात्वेनाधिक्रियत इति' । कारक इति तद्विशेषणमधिक्रियते स्वादिषु
कपर्यन्तेषु, प्रकृतिरियमधिक्रियत इतिवत्प्रत्ययशब्दः संज्ञाधिक्रियत इति,

६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(प्रत्ययः । ३। १। १। १)

(अ. ३। पा. १। षा. १)

नैव सूचोपपत्तौ सन्नित्यादेर्विभक्तविपरिणामादिगार्थाकारावगति-
मनुपपन्नमित्यत आह

शब्दान्तरापेक्षमिति ॥ (कै)

प्रकृत्यपेक्षन्विति (कै)

तासां पंचम्यन्तत्वादिनि भावः ॥ ननु राजादीनामपि प्राति-
पदिकादिति निर्दिष्टत्वात् प्रत्ययसंज्ञायां परस्मैत्यस्य प्राप्तौ कथम्
“उपसर्जनं पूर्वम्” इत्येतत्सावकाशत्वमत आह

भोक्तुं व्रजतीति । (कै)

अत्र समासाभावेनोपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः ॥ अर्थे
परत्वासम्भवस्योक्तत्वादाह

उपाधिवाचिन इति ॥ (कै)

स्वरान्तरमिति (कै)

योऽनवकाशस्त्रद्विषये मा भूत् । सावकाशविषये तु स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ न च प्रातिपदिकाद्भातोरित्यनेन सर्वप्रकृतिनिर्देशा-

प्रति न प्रयोजकत्वम् । यथा यो ऽश्वे स देवदत्त इत्युक्तेनाश्वस्य देवदत्ता
संज्ञा । किं च हरतेर्दृतिनाद्ययोः कर्मनोपपदयोः पशौ कर्त्तरि इन्द्रप्रत्ययो
भवतीति वाक्यार्थपर्यवसाने कथं प्रकृत्यादीनां संज्ञाप्राप्तिः । न च आह्वय-

वक्तव्ये संज्ञात्वेनेति वचनमनर्थभेदात् । तथा ह्ययमत्र कर्मकरत्वेनाधिष्ठतः,
अयमत्र कर्मकरोधिष्ठतः, गार्थभेदोक्तिं किन्तु कर्मकरोधिष्ठत इत्युक्ते यः
कर्मकरः सोऽधिष्ठतो रूपान्तरयोःत्वपि गम्यते, कर्मकरत्वेनेति पुनरुच्यमाने

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७

(अ. ३। पा. १। आ. १)

(प्रत्ययः। ३। १। १।)

नदंशे सावकाशविषयो दुर्लभ इति वाच्यम् । स्वरान्तरगतं
नित्यत्वं वाधित्वा पर्यायः स्यादित्यत्र तात्पर्यात् ॥

सिद्धेति । (के)

ठकि लोप इत्यनुवादेन ठको विध्यनुमानवदिहायनुवादेनैव
प्रकृतिविधानानुमानमिति भावः ॥ ननु कुतश्चित् पूर्वंस्मादिधि-
र्मास्तीति कथमङ्गलमत आह

आश्लेषादिति । (के)

तथा च पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां विधानमिति भावः ॥

पूर्वाश्लेषेऽपि परत्वे इति । (के)

अनुमितो विधिः सामान्यत एव । पूर्वोद्देशेन तु परत्वमाच-
विधानम् । वस्तुतोः उगादेर्मानाक्षरेणासिद्ध्या भवतु तद्विधानु-
मानम् । प्रकृत्यादीनां तु मानाक्षरेण सिद्धतया तद्विध्यनुमानमेव
दुर्लभमिति भावः ॥

ते च ह्रस्वाद्यः प्रत्ययसंज्ञका इति द्वितीयं वाक्यं कथ्यम् । मानाभावान्,
गौरवपराहतत्वाच्च । यत् सनादीनामप्यसतां संज्ञानुपपत्तेः वाक्यभेदेनैव
संज्ञा विधेया । ततश्च यथा एकेन सनादीनां विधिरपरेण संज्ञाविधिः ।
एवं प्रकृत्यादीनामपि स्यादेवेति । तन्न । इदिसूत्रशेषे वर्णितया गीत्वा

तस्यैवाकारस्याधिकृतत्वं गम्यते, अधिक्रियते, विनियुष्यते, सूत्रकारेण,
'यान्मनादीननुकमिष्यामः', अनुक्रमेण विधास्यामः, सूत्रकाराश्रयमात्रस्य
वृत्तिकारस्यैतद्वचनं, यदि तर्ह्यधिकारेण संज्ञा क्रियते प्रतियोगमुपख्याना-
संज्ञानुपपदोपाधिकारागमानामपि प्राप्नोति 'ह्रस्वतेवृत्तिनाथयोः पद्यौ

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

ठगाद्यः प्रत्ययसंज्ञामवन्ति ते च प्रत्ययेभ्यः शब्दान्तरेभ्यो वापरे भवतीत्यत्र परशब्दस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेवविधानं शाब्दं प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्र-विधानम् ॥ अत एव सर्वोऽपि विशेषविधिरेव प्राप्ताप्राप्तन्यायेन तु कस्यचित् गुणविधिलमिति मीमांसकाः । न हि “यस्मान्प्रत्ययविधिरि” (१ । ४ । १३) त्यत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायसम्बन्ध-विधेयत्वमेव गृह्यते इत्यत्र मानमस्तीत्यङ्गसंज्ञाप्रयोजनमेव । विधिग्रहणसामर्थ्यायविधिग्रहणो सम्बन्धविधेयत्वस्य पक्षः । स्त्री इत्यतीत्यादौ इदं निरूपिताङ्गत्वस्य दुर्वारत्वेन श्यावत्याभावा-दिति चेत् । न । भनक्तीत्यादौ दीर्घवारणाय विधिग्रहणस्याव-श्यकत्वादित्याश्रयात् ॥

भूतविभक्त्या (कै)

सिद्धत्वबोधकविभक्त्या । न तु भिन्ने वाक्ये स्वसंस्कारं प्रति-प्रयोजकता स्यादेवेत्यत आह

सप्रत्ययो भवतीत्यादिक्रमेण संज्ञाविशिष्टस्य संज्ञिन एकवाक्येनैव विधि-सम्भवात् । नङ्गुद्धिदा यजेतेत्यादौ नामधेयसम्बन्धलाभाय विध्यादर्तिं मन्वते न्यायविरः । अभ्युपेत्य ब्रूमः । संज्ञापरं द्वितीयं वाक्यमपि गुणित्किदुभ्यः

हरतेरिति प्रकृतिः दृतिनाथयोरित्युपपदं पश्चादित्युपाधिः, ‘हनस्त चे’ त्यादिर्विकारः, अणुजतुनोः षुगि’त्यागमः, सत्यां च संज्ञायां प्रकृतिप्रत्य-ययोः पर्यायेण परस्परपेक्षं परत्वं स्यात् शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः प्रकृत्यपेक्षं तु प्रत्ययस्य, उपपदस्यापि परत्वा ‘दुपसर्जनं पूर्व’ मित्येतद्वाज-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

(प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।)

वाक्यभेदेनापीति । (कै)

द्वितीयवाक्यस्यापि गुप्तिज्किङ्क्षो यः सम्प्रत्यय इत्येवं रूप-
स्यैव स्त्रीकारेण तत्रापि भूतविभक्त्या निर्देशात्पारार्थमेव प्रकृत्या-
दीनामिति भावः ॥ तेषामेव तां प्रतिप्रयोजकत्वे हेतुमाह

संज्ञासंबन्धेति । (कै)

न च द्वितीयवाक्ये योग्यविभक्त्या विपरिणामः । योग्यविभक्ति-
निर्दिष्टेषु घनादिषु चारितार्थादिति भावः ॥ युक्तान्तरमप्याह

द्वयोश्चेति । (कै)

प्रत्ययसंज्ञायाः संज्ञित्वेन प्रत्ययापेक्षत्वात् प्रकृत्याद्यपेक्षयामपि
प्रकृत्यादीनां प्रत्ययविधौ निमित्तभावेनोपसौणानां संज्ञां प्रत्यपेक्षा-
भावात्प्रत्ययसंज्ञा नेत्यर्थो “निमित्तिकार्थार्थत्वाद्” (भा) इत्यनेन
प्रतिपादित इत्यर्थः । उभयासंबन्धस्य न्याय्यतरत्वादित्यभिमानः ॥
वस्तुतस्तु गुपादिभ्यः सम्प्रत्ययः परो भवतीत्येव विशिष्टस्य संज्ञिन
एकवाक्यतया विधिसम्भवाद् भिन्नवाक्यत्वे मानाभावान् न प्रकृत्या-

सम्प्रत्यय इत्यादिरूपमेव । तथाच विशुद्धविभक्त्यावरुद्धानां प्रकृत्यादीनां
प्रथमान्तेन प्रत्यय इत्यनेन सामानाधिकरण्यां सम्भाव्येव । न च द्वितीय-
वाक्ये प्रकृत्यादीनां विभक्तिविपरिणामेन प्रथमा कक्ष्या योग्यविभक्ति-

परुषादिषु सावकाशां बाधित्वा परत्वं स्यात्, यच्च समासाभावादुपसर्जनं
पूर्वमित्यस्याप्रसङ्गस्तत्रोपपदस्य परत्वं स्यात्, एवं च सति भोक्तुं व्रजती-
त्येवमेव नित्यं स्यात्तु व्रजति भोक्तुमिति, उपाधेरप्यर्थस्य परत्वात्सम्भ-
वेऽपि तदाचिनः प्रयोगानियमे प्राप्ते परश्चेति नियमः स्यात्, आद्युदात्तत्वं

दीनां संज्ञा । नञ्बुद्धिदा यजेतेत्यादौ नामधेयसंबन्धलाभाय वाक्यभेदं मन्यते न्यायविदः । तच्चोद्भिदसंज्ञाविशिष्टस्यैव षाण्डस्य विधानात् । शब्दार्थयोरभेदाच्च नामधेयो योग्यता नापि लक्षणा । अन्यथाऽसतः संज्ञा उपपत्तिवद् आद्युदात्तस्यापि विधानासम्भवात् प्रत्ययस्वरस्य तासेर्दन्तिसंनियोगशिष्ट इति “षुटः प्रथमस्येति” (१ । ४ । ८५) सूत्रशेषस्य भाष्यविरोधः । यदैव तासिः प्रवर्त्तते तदैर्वादात्तल्युक्त इति कैयटः ॥ किञ्च संज्ञिनमुद्दिश्य संज्ञाविधाने पूर्वं बुद्धिविषयस्य संज्ञेत्यर्थस्य पूर्वोच्चारितः संज्ञी सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञाक्रियते सतो हि कार्ष्णिणः कार्ष्णिण भवितव्यमित्यादिभाष्यसम्मतत्वेऽपि प्रकृते अस्य सूत्रस्य ग्राटकं वयेत्यादिवत् संज्ञाविशिष्टविधाने बाधकाभावात् । अथमेव निमित्तिकार्यार्थत्वादिति भाष्यस्थार्थः । अथं भावः । निमित्तिनोर्निर्ज्ञातत्वात्तेनैकवाक्यतया विशिष्टविधिसम्भवः । निमित्तिसम्बन्धे तु वाक्यभेद आद्यतीति वाक्यभेदमिथा न तैस्तस्याः संबन्ध इति ॥

निर्दिष्टेषु सनादिषु संज्ञायास्वरितार्थत्वात् । एवं च । आद्यवाक्ये सनादीनामेव अपूर्वविधानविषयतया प्राधान्यम् । एवं च द्वितीयेऽपि संज्ञिनमपेक्षमाया संज्ञा पूर्वत्र प्रधानतया । क्लृप्तमेव गृह्णीयात् न त्वप्रधानमपि । नन्वेवमपि विकारागमानां विधेयतया प्राधान्यात्संज्ञा

च यथायथं स्वरान्तरं बाधित्वा स्यात्, अङ्गसंज्ञा तु विधानप्रतिबन्धा न चेह प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विधीयन्त इति न सा प्रकृत्यादिषु परतः पूर्वस्य प्राप्नोति । ननु च प्रतियोगसुपस्थानेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रकृत्यादीनां संज्ञा न भविष्यति । तथाहि । हरतेर्द्वितीनाद्ययोः कर्मशोभपपदयोः पशौ कर्म-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ११
(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।)

प्रतिपादकानामिति । (कै)

अर्थप्रतिपादकत्वेन लोकप्रसिद्धानामित्यर्थः ॥

उपायभावेनेति । (कै)

काव्यनिकप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपायत्वेनाश्रित्याम्बाख्यानादित्यर्थः ॥

तदनुगुणेति । (कै)

तत्र निमित्तित्वानुगुणप्रथमा अन्याः प्रायेण निमित्तित्वानुगुणा
इत्याहुः ॥ बह्वेषु निर्द्धारणे उतरोनुपपन्न इत्यत आह

किं यदिति । (कै)

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादित्यस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादित्यनेन
पौनस्यमाशङ्क्याह

प्रत्ययसंज्ञेति । (कै)

पूर्वं प्रत्ययसंज्ञाया आकाङ्क्षामङ्गीकृत्य प्रकृत्यादीनां निरपेक्ष-
त्वात् संज्ञाभाव इत्युक्तम् इदानीं तु प्रत्ययसंज्ञाया अपि गुणभूतेषु

दर्शयति चेत् । मैवम् । अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानात् प्रतिपत्त्यनेनार्थमिति हि
प्रत्ययः विकारागमौ त्वनर्थकौ । न चैवमवेः क इत्यादीनां समासानानां च
प्रत्ययसंज्ञा न स्यात् अन्यर्थकत्वादिति वाच्यम् । स्वार्थिका अपि प्रकृत्यर्थे-

रीन् प्रत्ययो भवतीत्येकं वाक्यं, ते च हरत्यादयः प्रत्ययसंज्ञका इति
द्वितीयं, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्टते । नैतदस्ति । सनादीना-
मप्यसतां संज्ञानुपपत्तेर्वाक्यभेदेनैव संज्ञा विधेया ततश्च सनादीनामेकेन
वाक्येन विधिरुपरेण संज्ञाविधिः, एवं प्रकृत्यादीनामपि प्राप्नोति तत्राह ।
'प्रकृत्यपपदेत्यादि' । अयमभिप्रायः । प्रकृत्यादीनां सनाद्यन्तौ निमित्त-

आकाङ्क्षा नास्तीति प्रतिपाद्यत इति विशेष इति भावः । वाक्य-
भेदभिया तैस्तस्या असंबन्ध इति प्रागुक्तं तेन तु तत्रान्वयप्रसक्त्यभाव
एवोच्यते इति विशेष इति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

को यातीति । (भा)

उत्तरस्य वैकल्पिकत्वाद्प्रयोगः ॥

उभयोः संप्रत्ययो भवतीति । (भा)

तत्र कथयितुः संप्रत्ययत्ययस्तनूत्सकप्रयोगः । तथाचाप्याचार्यस्ते-
नैव तात्पर्येण प्रयुक्तवान् । शिष्याणां च तथैव बोध इति भावः ॥

प्रयोजनकृतमिति । (कै)

प्रयोजकत्वकृतां प्रेरणाकृतामित्यर्थः ॥ भाष्ये

यथापुनर् (भा)

इत्यव्ययम् अस्तुपुनरित्यर्थं ॥

नार्थवन्त एवेति सिद्धान्तात् । यस्तु कल्पनामात्रमेतदिति । तन्न । प्रकृति-
प्रत्ययार्थविभाजस्य सर्वस्यापि काल्पनिकत्वाविशेषात् । नैषा कल्पना
शास्त्रज्ञत्वम्मेतेति चेन्न । द्वितीयेति सूत्रे पूरणार्थात्त्वार्थे अग्रप्रत्ययस्यापि
पूरणार्थतायाः भगवतैवोक्तेः । इहापि प्रत्याख्यन्त इति व्युत्पत्त्यन्तरमप्याश्रित्य

त्वेनोपादानात्पारार्थ्यात्त्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकत्वाभावो यथा यः पौठे स
देवदत्त इति पौठस्य देवदत्तसंज्ञा न भवति । ननु सनाद्युत्पत्तिवाक्ये प्रथमे
तेषां पारार्थ्यं न द्वितीये संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनपरे वाक्ये, ततश्च
संज्ञासंम्बन्धप्रतिपत्तौ सत्यां सार्थतापि सम्भवत्येव । तन्न, द्वितीयमपि वाक्यं
संज्ञाविधानपरमेवरूपमेव गुणित्किञ्चिः सन् प्रत्यय इति, ततश्च तत्रापि
भूतविभक्त्या निर्देशान्निमित्तत्वात्पारार्थ्यं स्थितमेव । किञ्च योग्यविभक्त्य-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १३
(अ. ३। पा. १। व्या. १) (प्रत्ययः। ३। १। १।)

किं ह्यतमिति । (भा)

प्रेरकत्वाभावादिति भावः ॥ अपूर्वोपदर्शमात्रेण कथं प्राधान्य-
मत आह

तदर्थत्वादिति । (कै)

तन्निष्पादकत्वादित्यर्थः ॥

प्रयोजकत्वादिति । (कै)

प्रयुज्यत इति प्रयोजकः प्रयोज्यस्तस्मात् निमित्तत्वादित्यर्थः ॥

प्रधानत्वाच्चेति । (कै)

अपूर्वोपदेशादित्यर्थः ॥

योग्यतासम्भवादिति । (कै)

समानविभक्तिकल्परूपयोग्यतासम्भवादित्यर्थः ॥

न हि परत्वनिमित्तेति । (कै)

तद्भाष्ये इत्यर्थः ॥

तथा हि । (कै)

मति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिध्येदिति भावः ॥

प्रकृत्या अभिव्यज्यमानार्थत्वं स्वार्थिकानामस्तीति भाष्यकैयटयोः स्वीका-
राच्च । न चैवं विकारागमयोः सम्भवति । प्रकृत्यवयवतया तदर्थ
एवोपपत्तयात् । अपि चाप्रयोजनभावात्प्रामीषां संज्ञा । न च परत्वमेव

भावाच्च न प्रकृत्यादीनां संज्ञा, प्रथमान्तस्य षष्ठान्तस्य वा संज्ञामन्वन्त्वं
'हृद्धिरादैच्' स्वरूपं शब्दस्येति, न च द्वितीये वाक्ये योग्यविभक्त्यध्याहारिण्य
संज्ञा भवितुमर्हति योग्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु चरितार्थत्वात्,

अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति । (कै)

इदं चिन्धम् राजपुरुष इत्यादौ प्रत्ययत्वाभावेऽपि पुरुष-
पदस्य परत्वदर्शनात् ॥

अकचामिति । (कै)

अकचः प्रत्ययत्वफलं प्रत्ययस्थादितौलम् (७ । ३ । ४४) ॥

परविज्ञानमिति । (कै)

परञ्चेति परिभाषाप्रत्ययसंज्ञाचास्या लिङ्गम् । प्रत्ययसंज्ञकः
परो भवतीत्यर्थ इति भावः ॥

अन्तरङ्गत्वात्स्थानीति । (कै)

आन्तरतम्येनेत्यर्थः । आद्युदात्तत्वं तु तद्यादौ चरितार्थमिति
भावः ॥

साह्यीति । (कै)

प्रत्ययविधानेन परत्वेन प्रतिबद्धेत्यर्थः ॥

प्रयोजनम् । यथा विकाराणां स्थानसम्बन्धस्य आगमानामवयवत्वेन
सम्बन्धस्य च प्रतिपादनात् । न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनम् । आगमानामनु-
दात्तत्वविधानात् । यत्र तु प्रयोजनं लभ्यते तत्रेष्ट्यत एवागमस्यापि प्रत्यय-
त्वम् । यथा अमः अकारस्येत्यसंज्ञार्थमिति । इदं त्ववशिष्यते । हनश्चवधः,

उपपदसंज्ञा तु सप्तमीनिर्दिष्टस्य विधीयमाना युक्तं यद्वाक्यभेदेन योग्य-
विभक्त्यध्याहारेण च भवतीति । किं च प्रधानेतरसंनिधौ प्रधाने कार्य-
संप्रत्ययो भवति यस्य चापूर्वविधानं तत्प्रधानम् अतः प्रथमवाक्ये तावत्प्रना-
दीनामेव प्राधान्यं द्वितीयेऽपि संज्ञासंज्ञानमपेक्षमाया यत्पूर्ववाक्ये प्रधानत-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः : १५
 (अ. ३ । पा. १ । आ. १) (प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।)

शकारस्येत् संज्ञार्थमिति । (कै)

अत एव ढण्ह इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । अमः सशकारस्तु
 स्नास्त्रलोप इत्यत्र विशेषणार्थ इति भावः ॥ नन्वेवं “परविज्ञाना-
 दिति” (भा) पञ्चमी अनुपपन्ना हेतुत्वाभावादत आह

फलमपीति । (कै)

भाष्ये “न च विकारागमाः परे” इत्येव पाठः । न उक्तं
 “सम्भवन्ती”त्यपपाठ इत्याशयः । अत्राहुः । प्रत्यय इत्यादीनां
 त्रयणामप्यधिकारत्वेन प्रतिसूत्रमुपस्थितौ एकवाक्यतया युगपदेव
 त्रयाणां विधानस्य न्याय्यत्वेन नान्योऽन्यं प्रत्यन्योऽन्यस्योद्देश्यता
 न्यायेति कथं प्रत्ययसंज्ञायाः परत्वं फलं कथं वाद्युदात्तत्वमिति ।
 अत एव लुटः प्रथमस्य (२ । ४ । ८५) इत्यादिसूत्रस्यभाष्या-
 विरोधस्तस्माद्यस्यमर्थः । स्थानषष्ठादिभिर्देशाकाङ्क्षाया विकारादी-
 नामभावेन पर इत्यस्यासंबन्धे सन्नियोगाग्रहण्येन प्रत्यय
 इत्यादीनामप्यसंबन्ध इति ॥

नाभिनभं च, विशागविङ्गश्चेत्यादावादेशानां संज्ञा स्यात् अर्थवत्त्वादिभेद-
 त्वेन प्राधान्यात् योग्यविभक्तिकत्वाच्चेति । संज्ञाप्रयोजनं तु स्थानिन आदेशेन
 निर्वर्तितत्वेन शब्दान्तरापेक्षया पश्यत्वमस्तीति तस्मात्कर्तव्योऽत्र यत्न इति

यावगतं तदेवापेक्षते न तु पाठतस्यादप्रधानमिति सिद्धमिष्टम् । एवमपि
 विकारागमानां प्राप्नोति, नैष दोषः, महती संज्ञा क्रियते ऽन्वर्थसंज्ञा
 यथा विज्ञायेत प्रतिजन्यनेनार्थमिति प्रत्यय इति, न च विकारागमाभ्या-
 मर्थं प्रतियन्ति : यद्येवमिवेक इत्यादीनां समासान्तानां च न स्याद्, नन्वे

परविज्ञानाद् (भा)

इत्यस्य तत्सन्नियोगशिष्टत्वादित्यर्थः । क्वचित्तु ढण्ह (७ । ३ । ८९) इत्यादि निर्देशान्नयासयोरिति (७ । ३ । ४५) ज्ञापकाच्च सन्नियोगशिष्टन्यायामित्यनेन प्रवर्तत एव सञ्जेति दिक् ॥ एतदेव-
ध्वनयन्विकारागमेषु परस्मैत्यस्याप्रवृत्तिं प्रश्नमुखेनोपपादयति भाष्ये

• किं पुनरिति ॥ (भा)

पूर्वोदितस्येति । (कै)

स्थानसंबन्धस्यावयवसंबन्धस्य चेत्यर्थः ॥

आनन्तर्यसंबन्धे इति । (कै)

धातोरिति पञ्चमीनिर्देशेन परविधानमुपपद्यत इति भावः ॥
ननु धातोरित्यनुवृत्त्याकारोऽनुवृत्त्या च वाक्यभेदेन प्रत्ययस्थापि
विधानं स्यादत आह

श्रुतयोरेवेति ॥ (कै)

मन्वनुवृत्तप्रकृतेरपि विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्तविशेषणतया
नेयं प्रत्ययविधिरत आह

हरदत्तः । अत्रेदं वक्तव्यम् । ह्यनस्वेत्यादिवक्त्राम्ने न प्रत्ययसंज्ञामात्रस्यानु-
कर्षणार्थः । अधिकारादेव तस्माभात् । किन्तु संज्ञाविशिष्टस्य । एवं च
तेनैव निराकर्त्ता संज्ञा कथं वधादिभिः सम्बध्यते । क्षेमप्रियमद्रेस्वेत्यादौ तु

षामन्वयस्यतिरेकाभ्यां कश्चिदर्थो ऽवधार्यते तदभावेऽपि केवलाया एव
प्रकृतेस्तदर्थवगमात् । यदप्युच्यते ऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति
स्वार्थ एवैवामर्थ इति तदपि कल्पनामात्रम्, अन्वयस्यतिरेकगम्यत्वादर्थ-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १७
 (अ. ३ । पा. १ । अ. १) (प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।)

प्रकृतिप्रत्ययेति ॥ (कै)

ननु हन्तिना धातुविशेषणात् कथं धातुमात्रात्प्रकृतोऽत आह

हन्तेरिति ॥ (कै)

भाष्ये

यः स्वमर्थमिति । (भा)

प्रत्यायकत्वं च शब्दस्य स्वार्थविषयमेव गृह्यते योग्यत्वादित्यर्थः ॥

पूर्वोपात्तेति । (कै)

यौगिकार्थस्य शब्दस्य संज्ञात्वेन विनियोगकाले शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारेण पूर्वोपात्तयौगिकार्थत्यागादित्यर्थः । संज्ञानां क्वचिन्मत्वान्तस्य पूर्वोपात्तत्वं बोध्यम् । प्रकारान्तरम् । अन्यत्र शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि महासंज्ञाविषये तादृशार्थ-वच्छब्दस्यैव तत्त्वमित्यादि ॥

शित्वाद्दिसामर्थ्यादावृत्त्या संज्ञालाभः । किं च नभं विरक्तमिति द्वितीयान्तं न तु प्रथमान्तम् । असावमुमादेशं लभते इत्याशयेन प्राचां व्यवहारात् । उक्तञ्च प्रातिशाख्ये । असावमुमिति तद्भावमुक्तमिति । समानाद्गमन्तस्यं समङ्गस्यं स्वरोदयमिति च । ऋकोयणोति तदर्थः एवं स्थिते नभविङ्गयोः

वत्त्वस्य । इतरेतदश्रयत्वं च भवति, सति प्रत्ययत्वे स्वार्थे विधानं स्वार्थे विधानाच्चार्यवत्त्वे सति प्रत्ययसंज्ञेति, एवं तर्हि प्रयोजनाभावात् न भविष्यति । तथाहि । तेषां स्थानवशा संम्बन्धस्यावयवसंबन्धस्य च प्रतिपादनात्परत्वं तावन्न सम्भवति, आगमात्वां चानुदात्तत्वविधानादाद्युदात्तत्वस्यासम्भवः, सति तु प्रयोजने आगमस्यापि अमः प्रकारस्येत्वं स्वार्थं भवत्येव संज्ञा । अथ

दुरुत्तरत्वादिति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यद्योत्यार्थाभावनिस्ययेन तेषामर्थवत्त्वा-
भावे शङ्किते प्रकृत्यर्थ एवास्याप्यर्थ इत्यसदुत्तरमित्यर्थः । स्वार्थे
इत्यस्य चार्थराहित्ये एव तात्पर्यमिति भावः ॥ कादौनां केनापि
प्रत्याप्यमानत्वाभावात् कर्मव्युत्पत्तावपि कथं तेषां प्रत्ययत्वमर्थस्यैव
तु तत्राप्रोतीत्यर्थं आह

अभिधेयेति । (कै)

अभिधानं शब्दः । एकस्य शब्दस्य कथमुभयसाधनत्वमित्यत आह

एक एवेति ॥ (कै)

निपातनादिति । (कै)

वस्तुतोऽसम्भावितव्यर्थान् प्रत्यय इति वक्तुमुचितम् ॥

प्रत्ययस्येति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवार्थवत्त्वं नागमानामिति भावः ॥
बधनभविरङ्गाद्यादेशानामपि न स्वीकार्यप्रत्यापकता किं तु

संज्ञया सह विसृद्धविभक्त्यवरोधोऽपि स्पष्ट एवेति दिक् । अथ सनः स
शब्दादारभ्य कपः प्रकारेण सपिति प्रत्याहारमाश्रित्यसप्यत्यय इत्येव
कुतो गोल्लमिति चेन्न । प्रत्यासत्त्या सपिः प्रकारेण गृह्यमाणत्वेः । व्याख्या तु

‘हनस्य वधः’ ‘नाभिनभश्च’ ‘विराग विरङ्गश्चे’त्यादौवधादीनामनेकाला-
मादेशानां संज्ञा कस्मान्न भवति, सम्भवति हि तेषु परत्वं प्रयोजनं, यद्यपि
स्थानिन आदेशेन निवर्त्तितत्वान्न तदपेक्षं परत्वं शब्दान्तरापेक्षया स्यादेव
परत्वं यथोक्तं प्राक् गुणादिषु अर्थवत्त्वं च तेषामस्ति विधेयत्वात्प्राधान्यं च

(अ. ३ । पा. १ । व्या. १)

(प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।)

स्नान्यर्थप्रायकतैव । अत एव कोशादौ तेषां पृथगर्धानिर्देशः ।
अत एव च नभ्यशब्दादपि नाभिशब्दप्रकारिकस्तदर्थबोधो नाभि-
हित इति । न तु कदाचिदपि नभहित इति । येऽपि शास्त्रा-
नभिज्ञास्तेऽपि वृद्धव्यवहारात्तथैव प्रतिपत्तिः । एतदर्थमेव भाष्ये
स्नानर्थमित्यत्र स्नानमिति पदोपादानं स्थानिनो महत्त्वादन्येन
प्रत्याप्यमानार्थकोऽपि नेति दिक् ॥

तप्तनप्तनयनास्त्रेति तनपः । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । संज्ञाप्रयोजनं तु कर्तव्य
इत्यादौ धातोरङ्गसंज्ञाप्रवृत्तावाङ्गो गुणः । यत्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं फलमिति ।
तदापाततः । आद्युदात्तस्त्रेण्यधिकारमाश्रित्य तस्य सुसाधत्वात् ॥

योग्या च विभक्तिः, अतः सर्वथा वधादिषु सञ्ज्ञानिवृत्तये यत्रः कर्त्तव्यः
'कर्त्तव्यं करणीयमिति' । अत्र प्रत्ययसञ्ज्ञायां धातोर्ङ्गसञ्ज्ञा, अङ्गस्य
गुणः । अनन्तरमपि सनादिकर्मतिक्रम्य व्यवहितोऽपि तद्यदादिबुदाहृतः,
तत्राद्युदात्तादेरपि प्रत्ययकार्यस्य सम्भवात् सनादौ तु नित्वरेण धातुस्त्रेण
च तद्वाध्यते ॥

परञ्च । ३ । १ । २ ॥

पञ्चमीति । (कै)

परशब्दाध्याहार एव व्याख्यास्यते न तु पूर्वशब्दाध्याहारो
गापोष्टम् (३ । १ । ८) इत्यादावपि षष्ठा आनन्तर्यार्थत्वेन
धात्वेरिति पञ्चम्या पूर्ववदेव परशब्दाध्याहार इति भावः ॥

अध्याहारेणेति । (कै)

तदर्थघटितवाक्यार्थेऽस्य एकदेशस्य वृत्तिस्त्रौकारेणेत्यर्थः ।
एवम् पूर्वशब्दाध्याहारेणेत्यपि व्याख्येयम् । पूर्वशब्देति व्याख्यानं
दुर्ज्ञेयमिति भावः ॥

आनन्तर्यस्येति । (कै)

इहोऽनन्तरा (१ । १ । ७) इत्यादौ तस्याव्यवहितपर्यायला-
दित्यर्थः । प्रत्ययनियमेऽन्येषां परदेशनियमस्यालाभाद्भिमत्तं
देशनियमं दर्शयति

परञ्च ॥ अयमधिकारः परिभाषा वा । लिङ्गवती चेयम् । लिङ्गं तु
प्रत्ययसञ्ज्ञा । गुणिकिदभ्यः सन्नित्यादौ अपादाङ्गत्वासम्भवाद्द्विग्योगलक्षण-
पञ्चमी तत्र परः पूर्वा वेत्यनियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेति नियमार्थ-

“परञ्च” ॥ ‘अयमप्यधिकार इति’ । न केवलं प्रत्यय इत्ययमेवेत्यपि
शब्दार्थः । ‘योगे योग उपतिष्ठत इति’ । अनेन परिभाषातो धिकारस्य
भेदको धर्मा दर्शितः, परिभाषा हि न प्रतियोगमुपतिष्ठते किन्चेकदेश-
स्थितैव सर्वशास्त्रे व्याप्रियते । ‘परञ्च स भवतीत्यादि’ । अनेनेहस्याभा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २१
(अ. ३। पा. १। आ. १) (परब्र। ३। १। २)

बहुजेवेति ॥ (कै)

पञ्चमीनिर्देशे मध्यग्रन्धाध्याहारसम्भवादाच्च

षष्ठीति ॥ (कै)

ब्रीहिशब्धोः ठग् (५। २। २) इत्यादौ अव्ययसर्वनाम्नाम्
(५। २। ७२) इत्यादौ प्राक्टेरित्युपादानं विना ठेः प्राक्-
विधेरसिद्धेः कथं नियमोऽत आह

अन्यथेति । (कै)

मध्यश्च तच्च टिप्राद्युप एव याञ्चो व्याख्यानादित्यभिमानः ॥

केचित्तु । (कै)

“प्राक्टेरि”त्यावर्त्य नियमो व्याख्येय इत्याहुः ॥ प्राक्टेरि-
त्युपादानात् कथं मध्यमाचापेचो नियमोऽत आह

मध्यमाचेति ॥ (कै)

मध्यान्तरे इति । (कै)

ब्रीहिशब्द रेफेकारयोरीकारहकारयोर्मध्ये च स्याद् इति
भावः ॥ सामान्यनियमाश्रयणे तदुपस्तििति वीजमाह

मिदम् । गापोष्ठमित्वादौ षष्ठीनिर्देशोऽपि आगन्तर्यरूपमथार्थस्य पूर्वपरयो-
रविशेषादनियमस्तुल्य एव । स्यादेतत् । विभाषासुपोबहुचपुरस्तादिद्ये-
तन्नियमार्थमस्तुबहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्य इति । ततश्च बहुचि पूर्वत्वस्य

यथास्याः परिभाषायाः प्रत्ययविधौ सर्वत्र व्यापगो दर्शितः, लिङ्गवती चैयं
परिभाषा प्रत्ययसञ्ज्ञा च लिङ्गम् । ‘धातोर्वेति’ । क्रियावाचिन्याः प्रकृते-
स्तिष्ठन्तादेश्युपलक्षणमेतत् । घातिपदिकादेति’ । अक्रियावाचिन्याः प्रकृ

यन्मध्यसामान्यमिति ॥ (कै)

नन्वत्र चदेशनियमे बहुजादीनां नियतदेशत्वं न स्यात् ।
किञ्च देशनियमासम्भवः प्राधान्येन प्रत्ययनियमस्यैव युक्तला-
दित्यभिप्रेत्यभाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

तदाशयमाह .

बहुजकचोरिति ॥ (कै)

नन्वेवं “देशोनियम्यत” इति भाष्यमनुपपन्नमत आह

प्रत्ययनियमेऽपीति ॥ (कै)

ननु देशनियमेऽप्रधानसङ्कोचः प्रत्ययनियमे प्रधानसङ्कोचस्तत्र
प्रधानसङ्कोचापेक्षयाऽप्रधानसङ्कोचस्य न्याय्यत्वेन देशनियम एवोचित
इति चेन् न । “आगन्तूनामन्नेनिवेशय” इति न्यायेन तदप
एवैवकारनिवेशात् “कर्मणि द्वितीयेत्यादौ” (२ । ३ । ९) सूत्र-
कारस्य प्रधानसङ्कोचकप्रत्ययनियम एव तात्पर्याच्च । किञ्च लोकेऽपि

नियतत्वादन्वः प्रत्ययः पर एव भविष्यति । न चैवमपि षष्ठीनिर्देशेषु
मध्यशब्दाध्याहारेण मध्येऽपि प्रसङ्ग एवेति वाच्यम् । अन्वयसर्वनामात्प्रामित्यनेन
अकनेव प्रकृतिसम्यगे नान्य इति नियमात् । न घ बहुजैव पुरस्तादकनेव

तेरिदमुपकृत्वा, तेन श्यापोरपि यद्वयम् । ‘तिस्रौयमिति’ । तिस्रिरिणा
प्रोक्तमधीते, ‘तिस्रिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्’ ‘कन्दो ब्राह्मणानि च
तद्विषयाणि’ ‘तदधीते तद्देद’ ‘प्रोक्ताल्लुक्’ ब्राह्मणकुलस्याभिधेयत्वान्नसं-
कल्पम् । ‘वकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थ इति’ । अन्यस्य समुच्चैतयस्या-
भावत् । ‘तेनेति’ । अन्यथा बहुलवचनस्य सर्वोपाधिष्वभिचाराशयत्वाद्-

प्रधानस्य राजादेरेव स्थाननियमादिदृश्यते राज्ञाच्चैवस्थेयमित्यादि-
प्रकारेणेति दिक् ॥ भाष्ये

स कदाचित्पूर्वः कदाचित्पर इति । (भा)

प्रतिषिद्धं लक्षणभेदादिनिगमनाविरहाद्वा ॥

तस्मादिति । (कै)

“ने प्राक्धातोरि” (१। ४। ८०) त्यादौ । उत्तरांशविकल्पाया
इव परस्येति कृतेऽपि व्यवहितप्रयोगवारणाद्य प्रकृते एवोत्तरांश-
विकल्पाया इव च सूत्राभावे षष्ठ्यांशविकल्पायाः प्रकृतिरिति
गूढोभिप्रायः ॥ षष्ठमभिप्रायमजानानः शङ्कते भाष्ये

सतस्तर्चेति ॥ (भा)

कार्यं शब्ददर्शनाश्रयेण वैषम्यमित्याह

यचेति ॥ (कै)

उत्तरस्येति । (कै)

षष्ठीनिर्देशादिति भावः ॥ स्वाभाविके परत्वे किं तस्मादित्यु-
त्तरस्येत्यनेनेत्यत आह

मध्ये इति नियमे बह्वजकचोर्नियमो न लभ्येतेति वाच्यम् । देशनियमार्थ-
योऽपि वाक्ययोः बह्वजकचोर्देशसम्बन्धप्रतीत्या निगाकाङ्क्षतया तयोर्देश-
प्रान्तरसम्बन्धे मानाभावात् । विकल्पस्यानेकदोषदुष्टत्वाच्च । न चाकमेव

शादिषु परत्वस्यापि विकल्पः सम्भाष्येत, इह ‘गुमित्तिन्धः सन्नि’ त्यादौ
दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, तत्र पूर्वः पर इति वा दिक्शब्दस्याश्रयणादि-
नियमेनाध्याहारे सत्यनियमेन प्रयोगप्रसङ्गे नियमार्थेभिर्दं पर एव प्रत्ययो

नित्या इति ॥ (कै)

नन्वेकस्याः षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वं कथमित्यत आह

प्रदेशेऽपि । (कै)

तत्र तत्रोपस्थितं भिन्नं भिन्नमेवेत्यर्थः ॥

उत्तरस्य भावो भवतीति । (कै)

भाष्ये परतः स्नादित्यनेन सूचितप्रत्ययः परो भवतीत्यनेनास्य
समानार्थत्वादिति भावः ॥

निर्देशेति । (कै)

लघुनिर्देशे इत्यर्थः ॥ ननु प्रत्ययस्थानियतदेशले पूर्वमपि
प्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह

अयमर्थ इति । (कै)

एवं च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्परशब्दाध्याहारे
आवश्यकं अन्याध्याहारे मानाभावाच्चान्यदेशस्यस्य साधुत्वमिति
भावः ॥

प्राक् टेरिति नियमे प्रत्ययान्तरं टिप्राग्भागरूपमध्यविशेषे मा भूत् ।
मध्यान्तरे तु स्यादेवेति वाच्यम् । लक्ष्यसिद्धये मध्यसामान्यापेक्षानियमा-
भ्युपगमे बाधकाभवात् । किञ्च गुणित्किदम्भ इत्यदौ भ्यासादीनां परत्व-

न पूर्व इति, 'शापोऽगित्यादौ षष्ठीनिर्देशेऽप्यनन्तर्यसम्बन्धे षष्ठी विज्ञाना-
दानन्तर्यस्य च पूर्वत्वेऽपि भावादनियमप्रसङ्ग एवेति तत्रापि नियमार्थमेव ।
नैतदस्ति प्रथोयनं, विभाषा सुपो बहुच पुंस्तान्त्वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति,
बहुजेव पुंस्तान्त्ववति नान्यः प्रत्यय इति, ततश्च बहुचि पूर्वत्वस्य नियत-
त्वादन्त्यः प्रत्ययः पः एव भविष्यति, षष्ठीनिर्देशेऽपि मध्यशब्दाध्याहारेण

अनियतदेशा भवत्विति । (कै)

अभ्युपगमवादेनोक्तम् । भवत्वित्यस्य प्रसज्यतामिति वार्थः ।
“परस्वेति” (३ । १ । २) सूत्राकरणस्राघवाय उरोधात्प्रत्यय-
संज्ञासम्भवत्यप्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन विधयेति तात्पर्यम् ॥

तदेवेति । (कै)

“धातोः” “प्रातिपदिकादि”त्याद्यापत्तेस्ततः पर एव भवि-
ष्यति । ततः परस्वैव वा संज्ञेत्यादीत्यर्थः ॥ पूर्वं प्रयोजनानुक्तेर्वा-
शब्दं भाष्यकृत्तर्ह्यर्थं व्यापष्टे इत्याह

वेति ॥ (कै)

प्रास्त्रेण दृष्टानामेव लोपविधानात्कथमत्यन्तापरदृष्टतेत्यत आह

परेणेति ॥ (कै)

ननु परचोत्पन्नस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वप्रयुक्तलोप इति पूर्व-
भूतानान्तलोपो नापि साधुत्वमत आह

तेषामिति । (कै)

ततश्च परस्य मतः प्रत्ययसंज्ञेति नियमाप्राप्त्या पूर्वोत्पन्नस्यापि
लोपादिसिद्धतीत्यर्थः । अपृक्तसंज्ञा कदाचित्प्रत्ययत्ववतोऽपीति भावः ॥

दर्शनेन अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यये इति सप्तमीवलेन च ड्वाप्यातिपदिकादित्यादौ
पञ्चशब्दाध्याहारे निश्चिते तदैकहृष्याय प्रत्ययविधिपरायामस्थाध्यायां न

मध्येऽपि पञ्चङ्ग इति चेन्न, ‘अथयसर्वनाम्नामकच् प्राकटे, गितिनियमाद्
अकृजेव प्रकृतमध्ये भवति नान्य इति, नैतदेवं, यदि तावदेवं नियम
बहुजेव परस्वादकजेव मध्य इति ततो बहुजकृधो नियमो न स्यात्, अथ

न तु पूर्वभूतेति । (कै)

तथाचाग्निचीत्यपि कदाचित्स्यादिति भावः ॥

न हि तेष्विति । (कै)

एवं चीत्तरस्तेत्यस्य तथासंबन्ध इति भावः ॥ परश्चेत्तस्य करणे तु तत्त्वामर्थ्यात्परत्वबुद्धिविशिष्टो बोद्धः । किञ्चित्पर्यं इति तान्पर्यम् ॥ नन्वत्यन्नासतामुत्पत्तिलोपो वा किमिति विधीयत इत्यत आह

केवलमिति । (कै)

प्रसक्तादर्शनस्यैव लोपत्वेन प्रसक्तत्वबुद्धये उत्पत्तिबोधनमिति भावः ॥

शित्कार्यम् एव परभूतेति । (कै)

किति णिति पिति कृतीत्यादीनां परसप्तमौत्वादिति भावः ॥

यदेति । (कै)

यद्विषये इत्यर्थः । एकविषये आवृत्त्या नानादेशविधाने मानाभावात् । युगपत्तु दिग्वाचकद्वयेनान्वयाम्भवः ॥ “एवं पक्षे

पूर्वादिपदान्तराध्याहारो न्यायः तत्किं परस्त्विति सूत्रेन । उच्यते । प्रयोग-
नियमार्थमिदं, पर एव प्रत्ययो न केवल इति । अन्यथा प्रत्ययार्थमात्र-

बहुचपुरस्तादेव व्यकृज्मध्य एवेति ततो देशस्यानियतत्वात्तत्र प्रत्ययान्तरं
स्यादेवेति सर्वथानिष्टप्रसङ्गः । किञ्च व्यकृजेव प्राक् टेरित्येवं नियमे प्राक्
टेः प्रत्ययान्तरं माभूत् मध्यान्तरे तु स्यादेव मध्यविशेषाश्रयत्वान्नियमस्य ।
न च 'नस्मादित्यन्तरस्ये'त्यनया परिभाषयात्र परत्वं सिद्ध्यति यत्र हि

इत्यस्यापि विषयविशेष इत्यर्थः । अन्यथासङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव
स्यूश इत्यपिमपन्धसङ्गतिः । प्रकारान्तरेण व्याख्याने तदसङ्गतिः ॥
विषयविशेषमेवाह

स्यूश इति । (कै)

अत्रैकस्य स्यूश एव लक्ष्यत्वात् लक्ष्यभेदेनापि लक्षणावृत्तिः ।
एवं च कित्सामर्थ्यनोत्तरस्य बौद्धो भावो भवतीत्यर्थो वक्तुं
शब्दपरग्रहणभावेऽपीत्याशयः ॥ भाष्ये

अपरभूतानामिति । (भा)

न परभूता अपरभूता इति न विद्यन्ते परभूता एषामिति
चार्थः । तेन केवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतौनां चेत्यर्थः ॥ तदेतदङ्गं

अप्रत्ययिका (भा)

इत्यादिना भाष्ये । प्रकृतिरर्थाभिधाने कर्त्तव्ये प्रत्ययिकापि
प्रपुञ्जमाना दृश्यत इत्यर्थः । तथा च तेषां लोके दृश्यमाना नाम
साधुत्वप्रतिपादनाय “परश्चेति” सूत्रमिति भावः ॥ भाष्ये यो
बभ्रुर्मण्डुर्लमकः स देवदत्तः केत्यर्थः । देवदत्तस्तु नोदाहरणम् ।

विवक्षायां किमस्य द्वयसमित्याद्यपि प्रयज्येत । यदि तु प्रकृतिविशेषो-
द्देशेनैव प्रत्ययस्य विधानालेखनो न प्रयोज्यत इति ब्रूये । एवंमपि प्रकृत्यर्थ-

प्रागेव सतः कस्य चित् किञ्चिद्विधीयते यथा पदात्यशयोऽपादादौ
वर्त्तमानयोर्युग्मदस्मदीवैनावौ भवत इति स तस्या विषयः, इह तु
प्रागसन्त एव सनादयो विधीयन्ते न तेषां सम्बन्धि किञ्चित्, प्रत्ययमन्त्रैव
तेषां कार्यमिति चेन्न, एवंमपि प्राग्वत्यात्तग्निवाग्निता स्यात्, तथाहि ।

अन्यथा वाभ्रव्यादिषु प्रयोक्तव्येषु बभ्रुरित्यादिप्रपुञ्ज्यते इति कथनवत्
 देवदत्तिरिति प्रयोक्तव्ये देवदत्त इत्यपि भाष्ये वक्तव्यं स्यात् कचि-
 त्तापाठं दृष्ट्वाभ्याचष्टे

देवदत्तादय इति । (कै)

बभ्रुरित्यादौ प्रकृतिसुप्रत्ययोर्दधोरपि प्रयोगात्कस्यासाधुत्व-
 मुच्यते इत्यत आह

तदपत्ये इति ॥ (कै)

मन्वभेदोपचाररूपलक्षणप्रयोगे साधुत्वनिश्चयात्कथमस्यासाधुत्व-
 मिति शङ्कते

नन्विति । (कै)

मायमभेदोपचारेण प्रयोगः ॥

मृत्यादेरपि । (कै)

प्रतिपत्त्यापत्तेरित्युक्ताग्रथः । अभेदोपचारं विनोपगुमंबध्यपत्य-
 मित्यर्थप्रतिपिपादपिषया प्रयुक्ता केवलाप्रकृतिस्तथाप्रयुक्तकेवल-
 प्रत्ययस्यासाधुरित्याह

मात्रविवक्षायां केवला प्रकृतिः प्रयुज्यते । यथा पचपठइति । अत्रः
 प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थमिदम् । आपदत्वनिर्वृत्तेस्त्रायं नियमः ।

असतां सनादीनां सञ्ज्ञाविधिमुपपन्न इत्येकेन वाक्येन सनादीनां
 विधिर्द्वितीयेन च तेषामेव सञ्ज्ञाविधिरित्यङ्गीकरणीयं, ततश्च द्वितीये वाक्ये
 सतः कार्यमिति कृत्वा परिभाषोपस्थानेन प्राक् प्रयुक्तानां सञ्ज्ञैव केवलो
 न स्यादत्यन्तस्त्वनियतदेशैव स्यात्, प्रथमवाक्ये परिभाषानुपस्थानात् ।

*तस्मादिति ॥ (कै)

“बहुवचनात्कवद्” इत्यनेन तत्र बहुसंबन्धपत्यमित्यर्थविषय-
लक्षणां दर्शयति

अनेनासाधुत्वमिति । (कै)

उक्तरीत्यापत्यार्थबोधविवक्षायाम्भुरित्यस्य प्रमाणमित्यर्थं
द्वयसप्तात्रस्येत्यर्थः । अयंभावः । “समानेर्थे चाख्याते नन्वाख्यातस्य
निवर्त्तक” इत्युक्तेस्तत्रार्थं प्रत्ययपरस्य साधुत्वकथनात् केवलप्रकृत्या-
देरसाधुत्वमितिरघूनामित्यादौ तु तदपत्ये रघुत्वारीपेण रघुत्वेनैव
रूपेण तेषां बोधान्नासाधुत्वम् । तत्संबन्ध्यपत्यमित्यर्थं हि अनुसमा-
सयोरेव साधुत्वमिति सूचार्थात् । वभुमण्डू गर्गादौ लमको नडादि-
चपकादिश्च । प्रागुक्तपङ्क्तिभिः परत्वे मिद्धे “परश्चे”त्येतत्प्रत्ययः
परो भवत्येवेति नियमार्थं तेन केवलप्रकृतेर्न प्रयोगो जापि केवल-
प्रत्ययस्येति मिद्धं भाष्ये असाधुत्वोपपादकं परस्येत्यस्योदाहरणलोप-
पादकश्च ॥

* सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्तद्धितेन विना षट् ।

वधादयः प्रयुज्येरन्नपत्ये नियमो भवेत् ॥

तदेतत्तत्रतत्रोच्यते । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति
अपदं न प्रयुज्येतेति च । अपरिनिष्ठितं न प्रयुज्येतेति तस्यार्थं इत्युक्तम् ।

स्यादेतत्, । ‘गुमिञ्क्विन्त्यः सन्नि’ त्यादावेकेव पञ्चमी मा चैकमेव
दिक्कण्ठमध्याहरेत् तत्र पूर्वः पङ्गे वेति संग्रहे पूर्वशब्दाध्याहारे
द्वितीयस्य वाक्यस्य स्वसभङ्गः स्यात्, गुपादिभ्यः पङ्गः सन् प्रत्ययसम्बन्धो

अवृत्तिजा इति । (कै)

एकार्थीभावरूपवृत्तिविषयाभावेऽपि जाता उच्चारिता वृत्ति-
जद्वयसादिसदृशाः प्रमाणार्थका बह्वसदृशमन्त्रादिवाचि बह्वशब्द-
वत्तृद्वयसादयोऽपि साधवः स्युरिति तद्वारणार्थं “परश्चे”ति इति
भाष्यार्थः । बह्वजपेक्षयाभिन्नार्थत्वादसु बह्वशब्दस्य द्वद्वयसादयोऽपि
साधवः स्युरिति तद्वारणार्थं “यदा”स्य साधुलम् । एषां लथान्तर-
वृत्तिलाभावात् साधुलमेवेति भावः ॥ तदाह

अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्येति । (कै)

तत्सदृशानुपूर्वीकत्वात्तदर्थकत्वभ्रान्त्येत्यर्थः । प्रत्ययः पर एवेति
नियमे अर्थतः शब्दतस्य यः प्रत्ययमजातीयः स पर एवेत्यर्थेनास्या-
साधुत्वं बोध्यम् । अन्यथाऽस्य प्रत्ययत्वाभावेन कथं नियमेनासाधुत्वं
बोध्येत । एतेन प्रकृत्युद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानान्क्वेषप्रत्ययस्था-
साधुत्वे सिद्धे कथमिदं परश्चेत्यस्य प्रयोजनमित्यपास्तम् ॥

यत्किञ्च भाष्ये बभ्रुमगुर्लमक इत्यादीनामपशब्दत्वसूक्तम्, यच्च पदमङ्गरीयां
तारतम्यादिशब्दानाम् । तत्सर्वं जाल्पिकत्वमनादृत्य प्रयुक्तम्, बोध्यम् ।

भवतीति हि तस्य खरस्तः प्राप्तोर्थः स च पूर्ववाक्ये पूर्वशब्दाध्याहारे
सति भग्नः स्यात्, अतस्तत्परिहृत्तयाय परशब्द एवाध्याहृत्यिच्छते,
भवतु वोत्पत्तिरनियतदेशा पश्चात्तु सत एव परस्य यत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञादि-
शास्त्रकार्यं तन्नान्यदेशस्य यदेशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशान्यदेशं
निवर्त्तयिष्यति विशेषशास्त्रान्वितत्वेन तस्यैव साधुत्वादिति, अस्त्वेवमथ
वेद्यं प्रत्ययसंज्ञैव न भवति ‘शमेः खः’ शङ्कः ‘कथेष्ठः’ कथं इत्यादिषु
तेषु कथं परत्वं द्वितीयवाक्य्यापाराभावात्, परतो वा कथं भवानपि

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । ११
(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (परस्व । ३ । १ । २ ।)

अन्यत्विति । (कै)

अत्र पक्षे बहोरपि द्वयसादितुस्थलेन दृष्टान्तनापतिरित्य-
रुचिः । धातोरिष्कायां वा सन्प्रत्ययसंज्ञो भवतीत्यर्थं प्रधान-
बाधस्थान्याव्यलेनाप्रधानं संज्ञाया एव विकल्पः स्यात् । न च स
दृष्टपरग्रहणे तु तस्मान्मर्थ्याप्रधानन्यायबाधेन सन एव विकल्प इति
“वा वचने चे”त्यादिभाष्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ तंमुपपादयति .

तस्मादित्युत्तरेति । (कै)

परस्वेत्यस्य सन्नेऽपि अप्रधानत्वात्परत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति
दूषयति

न त्वचेति ॥ (कै)

नियतत्वादिति । (कै)

तथा च तद्विकल्पो नेष्ट इति भावः ॥

इत्थते हि गोणीशब्दस्य गवि गोणीसादृश्यशक्तिभ्रमाभ्यां प्रयुक्तस्य साध्व-
साधुत्वव्यवस्था । अत एव नञ्च इत् इति सूत्रे ऋषुशब्दस्य तदपक्षे लक्ष्-

हि यः प्रत्ययः स पर इति प्रत्ययपूर्वकं परत्वं परिभाषते, सत्वं, परिभाषा-
पक्षे न स्यात्परत्वम् अर्धकारपक्षे तु प्रत्ययत्वपूर्वकं परत्वं न भवति किं तु
परत्वविशिष्टस्यैवोत्पन्नस्य पश्चात्प्रत्ययसंज्ञा, इह तु बहुलवचनात्प्रत्ययत्वा-
भावेऽपि परत्वमविवक्ष्यम्, एवमपि नार्थ एतेन बहुलवचनादेव परत्वमेवात्र
यवस्थास्यते, एवं तर्हि प्रयोगनियमार्थमिदं पर एव प्रत्ययो न केवल
इति, अन्यथा प्रत्ययार्थमात्रविवक्षायां केवलोऽपि प्रत्ययः प्रयुज्येत यथा
किमस्य द्वयसं किमस्य मात्रमिति, यथा वा प्रकर्षविवक्षायां तत्रतमभाव

तस्मादिति वचनादिति । (कै)

तेन सूत्रेण इतरस्येत्यस्यापुपस्थितावेकार्थकग्रन्थद्वयेन नित्यं परत्वस्य बोधनेन पश्चान्निदिष्टाविकल्पस्य बोधयितुमशक्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये

वा पर इत्येतदभिसंबध्यत इति (भा)

यः परः स वा भवतीत्यर्थः ॥

तस्या एवेति । (कै)

प्रधानत्वेन प्रत्ययविकल्पस्यान्याथ्यत्वादिति भावः ॥

प्रत्याख्यात इति । (कै)

सत्त्वेऽपि न संज्ञायाविशेषणं तद्विकल्पानिष्ठैः । परस्येति मत्त्वेऽपि परत्वविकल्पाभाववत् तत्र सामर्थ्यात् वृथा वाकाबाधभ्रमनिवृत्त्यर्थं सन एव विशेषणं वा ग्रहणं ध्वनितस्येदं “सामर्थ्यानां प्रथमादि”ति (४ । १ । ८२) सूत्रे भाष्ये इत्यपि बोध्यम् ॥

श्याया साधुत्वं हरदत्तेनोक्तम् । प्रकृतसूत्रेऽपि नो खन्वारभ्यमाश्रमप्येकलक्षणाया प्रयोगं निवारयितुमर्हतीत्युक्तन्तेनैव । अत एव तारतम्यमित्यस्य

तारतम्यमिति, ननु सर्वत्र प्रकृतिविशेषं निर्दिश्यैव प्रत्ययो विधीयते तत्र पूर्वाक्त्या नीत्या परत्वविच्छेद्यैव विधानमिति नास्ति केवलायाः प्रयोगः, एवमपि प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगः स्यादेव यथा पञ्च लक्ष्येति, यत्र पुनश्चभयं विविक्षितं प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थश्च न तत्र केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगप्रसङ्गः, न केवला प्रकृतिः प्रत्ययार्थमभिधातुं समर्थेति, लक्षणाया समर्थेति चेत् न खन्वारभ्यमाश्रमप्येकलक्षणाया प्रयोगं निवार-

प्रयोगनियमार्थमिदमिति । (कै)

प्रयोगनियमार्थमेवेदित्यर्थः । कश्चित्तथैव पाठः ॥ भाष्ये

प्रत्ययपरैवेति । (मा)

शामर्थ्यात्प्रत्ययो नित्यं सदा परः प्रयोक्तव्य इत्यर्थे तेन नियम-
बिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु पर एव स्यादिति नियमे वभुरित्यादेरपि
साधुत्वं स्यात् इति चेत्तपरः स्यादेवेत्यर्थात् ॥ तद्धनयग्याच्छेत्ति

नित्यं पर इति । (कै)

वा कदाचित्परो न प्रयोजयतीति तेनोभयनियमफलकत्वात्
इति भावः ॥

शब्दपरस्यार्थे कदाचया साधुत्वं कैयटेन साधकतमङ्गरणमिति सूत्रे
ध्वनितमिति दिक् ॥

यितुमर्हति, अतः केवलप्रकृत्यर्थविवक्षायां केवला प्रकृतिर्मा प्रयोजीति
सुप्रारम्भः, च शब्दस्वावधारणे, प्रत्ययः परो भवत्येव न तु कदाचिन्न
भवतीति वचनव्यक्तिः, आपदत्वनिव्यसेस्वायं नियमः, निव्यसे तु पदे तावदेव
प्रयुज्यते, अपत्याद्यधीनत्वविवक्षायां तु तस्मादपि प्रकृत्यान्तरं भवति ॥

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥

एते त्रयोप्यधिकाराः । यत्तु परस्याद्युदात्तश्चेत्यनयोः परि-
भाषालमुक्तम् । तत्र लिङ्गाभावात् । न च प्रत्ययसंज्ञैव लिङ्गम् ।
एकवाक्यतया चयाणामपि विधानेनान्यतरस्याभ्यन्तरलिङ्गत्वायोगात्
सहविधानं वाचैव सूत्रे भाष्ये ऽप्ये स्पृष्टतरम् ॥ भाष्ये

अन्तोदात्तो मा भूदिति । (भा)

अस्वरकाच उच्चारणाभावेऽपि आद्युदात्तलनियमो न
स्यादित्यर्थः ॥

नैतदिति । (भा)

अस्वरकोच्चारणाभावादनियतान्तोदात्तत्वाद्दौ प्राप्ते

आद्युदात्तश्च ॥ अयमप्यधिकारः परिभाषा वा प्राप्तः । तित्तिरिगा
प्रोक्तमर्थेऽपि तैत्तिरीयं ब्राह्मणकुलं, तित्तिरिवरतन्तुस्वयिकोखाद्युगा
हृत्दीर्घास्त्रयाणिच तद्विषयाणि । तदधीते तद्देद । प्रोक्ताल्लुक् । आद्युदा-
दिषुपदेऽप्रावदचनं स्वरसिध्यर्थम् ॥ इह गीशब्द उदात्तः । स्यादेतत् ।
अस्वरकस्याच उच्चारणासम्भवात् सर्व एव स्वगविधिर्नियमार्थः । तत्र चित्त

“आद्युदात्तश्च” ॥ इहास्वरकस्याच उच्चारणासम्भवात्सर्व एव स्वर-
विधिर्नियमार्थः, तत्र ‘चित्त’ एवान्त उदात्तः, गित्येव मध्य उदात्तः, तिदेव
स्वरितः सुप्पितावेवानुदत्तौ, दृग्भास्वम्भावैवेकश्रुत्यमिति, स्वगन्तरागा-
मन्यत्र नियमात्प्राप्तेष्वादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यति नास्वरको
नाप्यन्यस्वरकस्तत्राह । ‘अनियतस्वः प्रत्ययप्रसङ्ग इति’ । अनियतः स्वरौ यस्य

चित (भा)

इत्यादि । चित एवेत्यादिनियमार्थः । प्रत्ययविषयैर्नियमैरन्वेषु
स्वरेषु प्रतिबद्धेषु अस्वरकोच्चारणमभवाद्दुदात्त एव भविष्यतीति
किमनेन सूत्रेणेति भावः ॥ ननु लोके त्रैस्वर्यनियमाभावे नास्वर-
कस्याप्यच उच्चारणमस्त्वैव । उदात्तादीनामभावस्यैकश्रुतित्वात् ।
एकश्रुतेरतिरिक्तत्वे तु मापि स्यादिति कथमाद्युदात्तत्वमिद्धिर्न
च दूरात्संबुद्धावेव मापिनियता विभाषाच्छब्दस्योत्यादेर्वैषम्यायत्तेः ।
तेनात्रापि पाक्षिकाः तस्या दुर्वारत्वमिति चेन्न लोके त्रैस्वर्यपक्षे
वेदे चाद्युदात्तार्थमिदं सूत्रं नियमैः मिद्धत्वाद्दुर्वार्यमिति भाष्या-
शयात् पक्षे लोके एकश्रुतिरिष्टेवेत्याहुः ॥

अनियतस्वरेति । (कै)

पूर्वनियमे तु चितोन्म्यस्वरा व्यावृत्त्या नियतशास्त्रार्थानापत्त्या
दृष्टा विरोधादावृत्त्योभयविधनियमे मानाभावाच्चान्तोदात्त एव
चिदित्येव नियमः स्यादित्यन्यत्रानियमः स्याद् इत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवान्तोदात्तः रित एव मथ्योदात्तः । तित्देव स्वगतः । सृष्टितावेवानु-
दात्तौ । दूरात्संबुद्धावेवैकश्रुत्यमिति स्वगन्तशाणामन्यत्र नियमात्पारि-
शेषोऽप्यत्रत्य आद्युदात्त एव भविष्यति नास्वरक्तः, नाप्यन्यस्वरक्तः तत्त्वमनेन
सूत्रेनेति चेन्मैवम् । उक्तश्रीत्या आद्युदात्तत्वमपि त्रिनत्यादिस्त्रियादौ

सोनियतस्वरः, स चासौ प्रत्ययश्चानियतस्वरप्रत्ययः यस्य प्रसङ्गे प्रत्ययो-
ऽनियतस्वरो मा भुदित्येवमर्थमित्यर्थः । अनियतस्वरप्रसङ्ग इति पाठे
त्वनियतस्य स्वरस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अथमभिप्रायः । आद्युदात्तत्वमपि
त्रिनत्यादिर्नित्यमित्यादौ नियतत्वात् स्याद् अन्यत्रानियमः स्यादेव यथाय

संज्ञासन्नियोगेनेति । (भा)

अत्र करणे चयाणामप्यधिकारत्वादेकवाक्यतया चित्तयविशिष्ट-
तव्यादेर्विधानात् । अन्यत्र करणे तु प्रत्ययानुवादेन विधानात्सं-
नियोग इति भावः ॥

द्विराद्युदात्तग्रहणमिति । (भा)

प्रत्ययस्य चेति करणेऽपि तस्याद्युदात्तग्रहणात् सधुत्वमिति
भावः ॥

तदादेराद्युदात्तत्वमिति । (भा)

तदादेरिति तत् पुरुषः । तदन्तस्थेति बङ्गप्रोच्चेः ॥

उत्पन्नः प्रत्यय इति । (भा)

प्रत्ययघट्टणे यस्मादिति यदि भाषाया अनुवादविषयत्वादिति
भावः ॥ तद्बुध्नपन् व्याचष्टे

नियमेत । किञ्च त्वदुक्तनियमे चिदादौनामनियमः स्यात् । अतस्त्रितोक्त
एवेत्यादि व्याख्येयम् । ततश्च कृष्णादौनामनियतस्वरत्वं स्यात् । अपि च
रित्वेवेति नियमेन्यत्रोपोत्तमरूपमध्यविशेष उदात्तो मा भूत् । मध्यान्तरं
तु स्यादेव । सामान्यापेक्षानियमे च व्याख्यानमेव प्रसङ्गोकरणीयं स्यात् ।
तस्मात्पूर्वप्रारम्भ एवोचितः । स्यादेतत् । अत्रित्वादिर्नित्यम्, प्रत्ययस्य च

नियमो नास्ति । किञ्च त्वदुक्ते नियमे चिदादौनामनियमः स्यात् अतस्त्रितोक्त
एव तित्त्वरित एवेत्यादिकं तत्रतत्र नियमस्वरूपमाश्रयीयं ततश्च प्रत्यय-
स्यानियतस्वरत्वमेव स्यात् । किञ्च रित्वेवोपोत्तममुदात्तमित्यपि नियमे-
न्यत्रोपोत्तममुदात्तं मा भूद् मध्यान्तरं तु स्यादेव मध्यविशेषात्प्रत्ययत्वा-
द्वियमस्य, तस्माद्ये एकाचः प्रत्ययास्त्रेनियतस्वरप्रसङ्गे तत्रनभिरमुदात्तार्थं

उपद्यमान एवेति । (कै)

तथा चेह करणे प्रत्ययस्थानुदात्तभावाच्च परिभाषोपस्थिति-
रिति भावः ॥

ज्जित्यादिरिति । (कै)

ज्जित्त्वाच्च ज्जिति परे पूर्वस्य बाधुदात्तविधायकः ॥ ननु
प्रत्ययस्येत्यनेन सिद्धे ज्जित्यादिरिति सूत्रं खंक्षिष्येव तदाद्वित-
दन्तप्रवृत्त्याभावस्य ज्ञायकं किं न स्यादिति चेन्न । प्रथमे ज्जित्यादि-
रिति सूत्रे विरोधोपस्थित्यभावेनोत्तरकाञ्चिकप्रत्ययस्येत्यस्य बोध
एव तदुपस्थित्या तत्रैव तदभावकल्पनेत्याशयात् प्रातिपदिकान्तो-
दात्तत्वमिति स्वरविधौ घञात्तः कार्यार्थस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वादन-
ुदात्तत्वं सर्वस्येति तात्पर्यम् । पूर्वप्रयोजनस्य ज्ञायकेन खण्डनादाह

तर्ह्यर्थ इति ॥ (कै)

अन्यथेति । (कै)

षष्ठे सूत्रकरणे इत्यर्थः । तस्मादागमानुदात्तत्वसिद्धये इह
वचनमिति भावः । एतदुत्तरं भाष्यमेकदेशुक्तिम् ॥ भाष्ये

कसार्वधातुकमनुदात्तम् । सुप्पितौ चेति षष्ठ एव सूत्र्यताम् । एवं स्वर-
प्रकरणे पाठात्सन्दर्भशुद्धिः । आद्युदात्तनुदात्तग्रन्थयोस्तत्रत्ययोरेवोपभोव-
नाह्लाषवं च । नन्वेवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य स्वः स्यात् । इह

ये पुनश्चेकाचः प्रत्ययास्तेषु देशस्याप्यनियमः प्राप्नोति कदा चिदादेः कदा
चिन्नभ्यस्य कदा चिदन्यस्येति तेषु वचनमिदमुदात्तार्थं तत्राप्यादेवदा-
त्तार्थमिति । किमर्थं पुनः प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाथं स्वर उच्यते, न 'ज्जि-

वक्ष्यामीति । (भा)

व्याख्यास्यामि ज्ञापकादित्यर्थः ॥

अन्यवेति । (कै)

शेषनिघातेनागमानुदात्तत्ववादी ॥

के पुनः (भा)

इत्यस्य शेषनिघातेनं यत्र न भिद्यति ते के इत्यर्थः । त्वन्
तजन्तले जिनतीति सित इति षोदात्तले शेषनिघातेन सिद्धेराह

सुडिति ॥ (कै)

षष्ठाध्याये प्रत्ययस्य चेति सूत्रकरणवादी उत्तरति भाष्ये

इट् । लवितेति । (भा)

तद्धनयन् व्याचष्टे-

तासिभक्तत्वादिडुदात्त इति । (कै)

एवञ्च लवितेत्यादौ उदात्तनिवृत्तिस्वरान्नादात्तत्वसिद्धि-
रागमानुदात्तवचनस्य षाष्ठसूत्रवादिमते फलम् इत्यर्थः ॥ अपरः
फलं नास्तीत्याह भाष्ये

तु क्रियमाणे व्याद्युदात्तस्त्वस्य प्रतियोगमुपस्थाने सत्कृत्यद्यमान एव
तथादिहदात्तः एवं तिषादिभनुदात्तः । अतः प्रत्ययसंज्ञामन्विद्योगेन स्वरो
विधेयत इति चेत् । मैवम् । षाष्ठत्वेऽपि ज्ञापकेन तदन्तर्विधिनिरास-

व्यादिर्नित्यं प्रत्ययस्य च लसार्वधातुकमनुदात्तं सुप्पितौ चेति स्वरप्रकरण-
स्योच्यते । एवं हि प्रकरणमभिन्नं भवति, किञ्च द्विराद्युदात्तग्रहणं
द्विस्यादुदात्तग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । स्यादेतत् । तत्र क्रियमाणे प्रत्यय-

इद् तावन्न प्रयोजयतीति । (भा)

षष्ठद्वितीयोरन्यतरच पाठेऽपि अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवाद्युदात्तल-
प्रवृत्त्या ततः शेषनिघातेनेटोऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरमिद्धे-
रित्यर्थः । परोऽन्तरङ्गत्वमप्यण् स्वमते परत्वेन पूर्वमिडागमं
स्थापयितुम् आह

इदमिह (भा)

इत्यादिना परत्वादिडागम इत्यन्तेन ॥ अपरः स्वाश्रयं प्रकटयति

अन्तरङ्गस्तर्हीति । (भा)

षष्ठे सूत्रकरणेऽपि ज्ञापकात्तदाद्विध्यभावेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं
स्वरे पश्चादिदं उदात्तनिवृत्तिस्वरे शेषनिघातमिद्धे उदात्तत्वं
निष्कलमिति भावः ॥

उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । (भा)

उत्पत्तिमात्र निमित्तत्वेनेत्यर्थः । नेदं भाष्यं द्वितीये सूत्रमिति
पक्षे उपक्रमोपसंहारविरोधात् । अतएव लवितव्यमित्यपि न

सम्भवात् । तथाहि । प्रत्ययस्य चेत्यत्र न तदन्तर्विधिष्वर्नत्वादिरित्या-
रम्भात् । सुप्पितौ चेत्यत्रापि न, धातोरित्याद्यारम्भात् । यदि हि प्रत्यया-
न्तस्यानुदात्तत्वं स्यात्तर्हि धातुप्रातिपदिकयोस्तोदात्तविधिनिर्दिषय एव

ग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य स्वरः प्राप्नोति, इह तु कियमागो नायं दोषो
भवेद् उत्पन्नो हि प्रत्ययस्तदाश्रयाणां तदन्तर्विध्यादीनां निमित्तं भवति न
तत्त्वद्यमानः, न खलुत्यद्यमानो घट उदकाहृग्गादीनां निमित्तमवकल्पते
ततश्चाद्युदात्तस्वेत्यस्य प्रतियोगमुपस्थाने मति उत्पद्यमान एव तद्यदादिग-
द्युदात्तो भवति, एवं तिबादिरनुदात्त इति दोषाभावः, अतः प्रत्ययसंज्ञा-

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

फलम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरप्रवृत्तेः इद्विधौ प्रकृतिप्रत्ययोभयाश्रयणे
पीजम् आह

अङ्गस्येति । (कै)

अङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः । एवञ्च तस्या उभयाश्रितत्वाद्दशापि
तत्त्वमिति भावः ॥ एवं शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वमिति वादिना
षष्ठे सूत्रारम्भवादिनं प्रति आगमा उदात्तवचनस्यैः प्रयोजनत्वाभावे
उक्तं प्रयोजनान्तरमाह

सीयुट् तर्ह्येति । (भा)

अनवकाशत्वेऽप्यस्यैव विशेषविहितत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकत्वादाह

परत्वाद्देति । (कै)

आदेशनिमित्ताद्युदात्तत्वस्य यात इत्यादिरवकाशः श्रपिषीष्टे-
त्यादौ अक्षरार्धधातुकानुदात्तत्वात्सीयुट्सावकाशः प्रकृते उभयप्रसङ्गे
परत्वात्सीयुडित्यर्थः । सावस्थापान्तु न स्वरसास्थानशकत्वात् । न च
पूर्वं सीयुटि अनिर्दिश्यमानत्वात्प्रमुदायस्य व्यवहितत्वात्प्रनिर्दिश्य-

स्यात् । यत्र हि प्रत्ययानुदात्तो याति वृत्तान्मित्यादौ तत्रैव प्रकृतिस्वरः
श्रूयते । यातो यान्ति वृत्तत्वं वृत्ततेत्यादौ तु सतिश्रिष्टेन प्रत्ययस्वरेण
वाच्यते । तस्मात् षष्ठे सूत्रकरणमेवोचितमिति चेत् । मैवम् । गोपायति

सन्नियोगेन स्वरो विधीयत इति । तन्न, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं अनित्यादि-
वदात्तो भवतीत्याह, तत्र ज्ञापयति प्रत्ययस्य चेत्तत्र न तदन्तविधिर्भवती-
त्यनुदात्तत्वमपि तदन्तस्य न भविष्यति, धातोरन्त उदात्तो भवतीत्यादेः
प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात् । यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययो याति वृत्ताम्भा-
मित्यादौ तत्र प्रकृतिस्वरः श्रूयते यातो यान्ति वृत्तत्वमित्यादौ सतिश्रिष्टेन

मानस्येत्यादेशाप्रवृत्तिरेवस्यादिति वाच्यम् । धातोरित्यस्य विहित-
विशेषणत्वाङ्गीकारेण व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः । एवं च तृतीये एत-
त्सूत्रपाठेऽपि आगमा उदात्तत्ववचनमावश्यकम् इत्याह भाष्ये

क्रियमाणेऽपीति । (भा)

अद्यपीति वादीनां प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन सिद्धम् । तथापि
अधिकृतस्यासंबन्धे मानाभाव इति प्रत्ययसंज्ञामन्वियोगेनेत्युक्तम् ।
परस्येत्यस्याप्यत्र संबन्धे बाधकाभावः । धातोः परत्वस्यापि सत्त्वात् ।
न च तृतीये सूत्रे अस्य स्थाने इडुदात्तो भवतीति उत्पत्तिकाल
एव स्वरविधानादनुवादविषयाया यदागमा इति परिभाषाया
अप्रवृत्तागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्योच्चार्यमाणस्येष्ट एवाद्युदात्तत्वे
षीयुः शेषनिघातेन सिद्धिरिति वाच्यम् । आगममन्विधाने
विधीयमानस्यापि तस्य प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टे एवाद्युदात्तत्वं च तस्य-
न्वियोगेन विशिष्टे एवेत्यभिमानात् । अन्यथा तावत् एव पृथक्

धूपायतीत्यत्र उत्पत्तिसंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते ततः सनाद्यन्ता इति
धातुत्वे धातोरित्यन्तोदात्तो भवति । यदि तु स्निह्यादिनिमित्तम्, प्रत्ययस्य
चेत्युच्येत । तदा परत्वाद्भानुस्वरं प्रत्ययस्वरौ बाधेत । सूत्रस्य कुलान्तरेण
निमाने फलं वाच्यम् । सुप्पितौ चेत्यस्य षष्ठे न्यासोऽप्यनुचितः । तथासति

प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बाध्यते, यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्याद् निर्विषयं
धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यात् । इदं तर्हि प्रयोजनं लवितव्यमित्यादौ
प्रत्ययोत्पत्तिकाल एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चाद्भवन्ननुदात्तो यथा स्यात्,
अन्यथा लूतव्यं इति स्थिते आद्युदात्तत्वं शब्दान्तप्राप्त्या ऽनित्यम् इट तु
स्वरभिस्य प्राप्नोति उभयोर्नित्ययोः परत्वादिति कृते तस्य प्रत्ययगङ्ग

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

प्रत्ययले षीयुङ्मस्याङ्गलं स्यात् । तथा च तदन्तस्यापि अवि-
षौडामित्यादौ गुणः स्यात् ॥

इटोऽदित्यकारस्येति । (कै)

अत्र स्वरितत्वं नाग्रह्यम् औपदेशिकप्रत्ययलाभावाद् द्वित्वाच्च ॥
भाष्ये

यदर्थं यासुडिति । (भा)

न च परस्मैपदेषु इति क्लित्वाद्दस्यादेशोत्तरं प्रवृत्त्या पूर्वमेव
अन्तरङ्गत्वात् परत्वाद्वा प्रत्ययाद्युदात्तले ततो यासुट्स्वरको वा
स्यात् शेषनिघातेनानुदात्तो वेति चरितार्थमुदात्तगणं कथं
ज्ञापकमिति वाच्यम् । परस्मैपदेऽदित्यस्य विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य
आवस्त्रायामेव यासुटि ततो ङादेशे तन्निमित्तकाद्युदात्तले यासुटः
शिङ्गे उदात्तगणं ज्ञापकमित्याश्रयात् ॥ भाष्ये

तदन्तविधेर्दुर्वारत्वात् । यत्कृतं प्रकृतिस्वरविधानं ज्ञापकमिति । तन्न ।
आस्ते श्रेत इत्यादौ कसार्वधातुकमात्रस्यानुदात्तले सति धातुस्वरस्य
सावकाशत्वात् । प्रातिपदिकान्तोदात्तस्यापि अघिमान् अघीनामित्यादौ
ऋस्वनुद्भ्यां मनुषु, नामन्यतरस्यामिति स्वरसिद्धयर्थत्वात् । तत्र ह्यन्तो-
दात्तादित्यनुवर्तते । तमश्लाममधुमन्तमित्यादौ मा भूदिति । भित्वा

खेन यदर्थे सति इट एवाद्युदात्तत्वं स्यात् । एतदपि ज्ञापकान्तिङ्गं, यदर्थं
'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्चे'त्याह तच्छापयति आगमा अनुदात्ता
इति, अन्यथा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्शिङ्गमुदात्तत्वमित्य-
नर्थकं तस्यात्, ननु पिदर्शमेतस्यात्, अन्यथा चिनुयादित्यादौ पिङ्गलो
यासुडनुदात्तः स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद् यासुट् परस्मैपदेषु भवति

शक्यमेवं लब्धुर्मिति । (भा)

एवं रीत्येदं लब्धुं शक्यं नत्वपूर्वं वचनमेवेत्यर्थः ॥

यद्येव वचनादिति । (भा)

तस्मिन्नितिपरिभाषासत्त्वे विषयसप्तस्यनुचितेति भावः ॥

अथापीति । (भा)

उक्त आशयः ।

आगमैस्तु । (भा)

इत्ययं दोषः । षाष्ठवादिमते इत्याह

आरम्भे त्विति । (कै)

द्वितीये आरम्भे त्वित्यर्थः ॥

प्रत्ययसंज्ञेति । (कै)

जावस्थायीं षीयुडादावप्याद्युदात्तत्वं केवलस्यैवेति पूर्वजाता अपि
शेषे निघातो नानुदात्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ एवं च तस्यानुदात्तत्वाथा-

प्रकरणं सोढ्वा गौरवं चेह सूत्रेण फलं धातुस्वरस्तद्वृत्तदन्ताद्यह्यं
स्थितम् ॥ न धातु फलान्तरमपि । तथाहि । भवितव्यमित्यादौ प्रत्ययो-
त्पत्तिकाल एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चाद्भवन्निट् अनुदात्तः सिध्यति । अन्यथा
तु भू तव्य इति स्थिते आद्युदात्तत्वं शब्दान्तरप्रायाऽनित्यम् इट् तु

अपिच लिङ् भवतीति पित्तमेव प्रतिषेधेत् । अथश्रुं चैतज्ज्ञापकमाश्रय-
णीयम् अन्यथा प्रत्ययसंज्ञामस्रियोगेनाद्युदात्तत्ववधावपि कविशौयेत्यादौ
जावस्थायामनञ्कत्वादसति स्वरं विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च सौषट् कृते
पश्चाक्कादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमित्यानुपूर्व्यां सौषट् एव स्यात् ज्ञापकमाश्रये

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

गमानुदात्तत्ववचनमनावश्यकमिति तात्पर्यम् । अङ्गमञ्जा तु न ।
 तस्यां यदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्यैव प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणात् ।
 एवं च यासुटोऽपि श्लेष निघातेनानुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य
 पारितार्थ्येन ज्ञायकासंभवोऽपि ध्वनितः । एवं च सविषीयेत्युदा-
 हरणविषया “क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे”
 इत्यादिरेकदेश्चुत्तरसङ्गतेति बोध्या ॥ ननु द्वितीये सूत्रमतेऽपि
 अनुदात्तं पदमित्यस्य परिभाषालात्तेनैकवाक्यतायामाद्युदात्तविधि-
 काले सन्नितानामेव तेन विघातविधानात्पश्चात् सन्नितस्येतो
 निघाताप्राप्तेरागमानुदात्तत्ववचनमावश्यकमिति चेन्न । चिनुत्
 इत्यादौ श्रोरनुदात्तत्वसिद्धयेऽसन्नितस्यापि तेन निघातावश्य-
 म्भावेन पदग्रहणं परिमाणार्थमिति वक्ष्यमाणया रीत्या न्यायसिद्ध-
 त्वेन च तस्मिन् वचनस्थानावश्यकत्वात् । न चैकपदे विशेषविधिं
 विना इयोरुदात्तयोरभावाद् उदात्तस्वरितयोरभावाच्च अस्वर-
 कस्याच्च उच्चारणाभावादनुदात्तत्वमेवेति वाच्यम् । एकश्रुतिविषये

स्वरभिन्नस्येत्युभयोरनित्ययोः परत्वादिति कृते तस्यैव प्रत्ययाद्यवत्त्वाद्युदा-
 त्तत्वं स्यात् । मैवम् । यासुदुदात्तवचनेन आगमा अनुदात्ता इत्यस्यार्थस्य
 स्थापितत्वात् । न च चिनुयादित्यादौ पिङ्गके यासुटि पारितार्थमुदात्तवचनं
 कथं स्थापकमिति वाच्यम् । एवं हि उदात्तोच्छेद्यपह्वाय अपिच्छेद्येव

तु सौयुङ्गुदात्तः इटोदित्यकार उदात्तो भवति, कथं भवति, यावता
 सौयुटि कृते ऽकारस्य विशिष्टमादित्वं, नैष दोषः । यासुट उदात्तवचनं
 स्थापकं प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमा अपिच्छमानवद्भवन्तीति, अन्यथा
 चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्यायादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्यनर्थकं तत्

उक्तस्वररहितस्याप्युच्चारणसत्तात् । एकश्रुतिशास्त्रस्य विधयेत्वे
सम्भवति नियमार्थत्वासम्भावाच्च । अत एवानुदात्तं पदमित्यस्य
चारितार्थं चिनु इत्यत्र शेषनिघाताप्रवृत्तिस्तु हेरषड्डीत्यस्या-
च्छुद्रादित्पादौ चारितार्थेन प्रकृतेऽन्तरङ्गामपीति न्यायेन स्वरान्
पूर्वं स्वरः प्रवृत्त्या स्वरैकवाक्यता यत्र उदात्तपदमित्यस्या-
वृत्तेरिति बोध्यम् । “आगमा अनुदात्ता (भा ३। १। ३)” इति
न कर्त्तव्यं किं तु ते अविद्यमानवदित्येव कार्यमित्याह षाष्ठवादी
भाष्ये

आगमा इति ॥ (भा)

खवितेत्यस्य सुडन्तले ढजन्तले वा अन्तोदात्तलेन स्वरित-
प्राप्त्यभावादाह

तृणन्तत्वादिति ॥ (कै)

कृतं त्विति । (कै)

सत्यविद्यमानवत्त्वे तद्ग्रहितप्रत्ययस्यैवाद्युदात्तत्वे शेषनिघाते-
नागमानामनुदात्तत्वं सिद्धमिति भावः । शेषनिघातप्राप्तानुदात्त-

नृयात् । अपिच लिङित्यङ्ग्या हि सार्वधानुकमपिदिति डित्वमपि सिध्य-
त्येव । अथशेषोक्तज्ञापकं त्वयाप्यादत्तं चम् । अन्यथा प्रत्ययसंज्ञासन्नियोंगे-
नाद्युदात्तविधावपि भविषीयेत्याशौ खरो न सिध्येत् । तत्र हि लावस्याया-

स्यात् । किञ्च खवितव्यमित्यादौ पूर्वमाद्युदात्तत्वे सत्यपि पश्चाद्भवन्निट्-
क्तिमित्यनुदात्तो भवति, शेषनिघातेन, नायं शेषनिघातस्य विषयः,
स्वरविधिशेषत्वात्तस्य, यस्मिन्पदे यस्यामवस्थायां यस्याच उदात्तः स्वरितो
वा विधीयते तस्मिन्पदे तस्यामवस्थायां सन्निहितमजन्तरं निहन्त्यतइत्यर्थः,

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

व्यावृत्तये उदात्तगृहणं च चरितार्थमिति दिक् । एवं आगमानु-
दात्तत्वं न तात्तीयसूत्रफलं षाष्ठेऽपि ज्ञापकेन सिद्धत्वादित्यभि-
मार्जनैकदेशी उत्तरवार्तिकस्य वा शब्दं तर्ह्यर्थं व्याचष्टे

आद्युदात्तस्य तर्ह्यिति । (भा)

प्रागुक्तकैयटध्वनितरौत्या ज्ञापकसम्भवे तु आगमानुदात्तल-
रूपं प्रयोजनं स्थितमेव ॥ ननु ङीवुत्पत्तेः प्रागेवाण आद्युदात्तले
कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवत्यत्राह

विभज्येति ॥ (कै)

बहिरङ्ग इति । (कै)

तेन विभज्यान्वाख्यानेऽपि न दोष इति भावः ॥ अथवाङ्ग-
खेत्यादिचिन्त्यं संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रे ऽनाश्रयणादित्युक्तम् ।

पूर्वमेयादेशो ङीविति । (कै)

योपधत्वाङ्गङीविति भावः ॥ भाष्ये

मनस्कत्वात्प्रत्ययसूरे असति परत्वादिशेषविहितत्वाच्च सौयुटि कृते
पश्चात्तादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं सौयुट एव स्यात् । ज्ञापकाश्रयणे तु सौयुह-
नुदात्तः । इटोदित्यकार उदात्तः । न च तित्त्वात्स्वरितत्वं शक्यम् ।
तकार उच्चारणार्थो न तित्त्वंञकः । इत्संज्ञाभ्युपगमपरौ वृत्तियथ्यस्तु

न चायं प्रकारोच सम्भवति । इह तर्हि सुप्ते भवा खौत्रौ प्रत्ययसन्नि-
योगेनाय उदात्तत्वे सति ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति, अन्यथा
खौत्र ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्वं नाधित्वा परत्वाद्यस्येति
क्षेपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावात् न स्यात्, न वा बहिरङ्गत्वस्येति ॥

न तावदिति । (भा)

जित्स्वरमिव प्रत्ययस्वरमपि बाधित्वा परत्वादस्वरकस्यैवलोपे
श्रौत्सी कंसिकीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न प्राप्नोतीति भावः ॥

प्रतीक्षते इति । (भा)

लोपोत्तरमपि प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तेरिति भावः ॥

ठच्च इति । (कै)

अत्रेदं चिन्त्यम् । अकारविशिष्टस्य प्रत्ययत्वे तस्यान्तरगत्यादि-
कादेशे आद्युदात्ते प्राप्ते ऽन्तोदात्तादेशार्थं तत्सार्थक्यम् । व्यञ्जन-
मात्रस्य प्रत्ययत्वे तत्राद्युदात्तत्वाप्राप्त्या तद्विषयाद्युदात्तस्येत्यस्य
सामर्थ्यात्तदादेशे प्रवृत्ताय तौ तद्वाधाय तत्सार्थकं स्पष्टमेवेति
कथमस्य ज्ञापकत्वं प्रत्यया अकारविशिष्टास्तत्र व्यञ्जनमात्रस्य
व्यञ्जनान्त इकाद्यादेश इति पक्षस्तु “टस्येक” इति सूत्रस्यभाष्य-
गन्थकत्वं न तात्तीयसूत्रफलं षाष्टेऽपि ज्ञापकेन सिद्धत्वादित्यभि-

स्यत्रत्वभाष्यादिविरोधात्, भक्षीयत्वगोधस इत्यन्तोदात्तलक्ष्यविरोधाच्च
प्रामादिक इति नविभक्तौगुप्सा इत्यत्रावोचाम । नन्वेवमपि सीयुटि कृते
आकृगस्यादित्वं विच्छिन्नं तत्कथमुदात्तत्वमिति चेत् । यामुट् उदात्तवचनेन
प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्य आगमा अतिथमानवद्भवन्तीति ज्ञापितत्वान् ।

लोपो हि ङीप् उदात्तमपेक्षतं संस्तु निरूपेत्, अत्रशं धात्रान्तं ङ्
मेवाश्रयणीयम् अन्यथा कसेन क्रीता ‘कंसाट्टिठन्’ टित इति ङीप्
कंस ठ ई इति स्थिते अत्रित्यादिभ्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वादस्येति
लोपः स्यात् ततश्च नित्यरे लोपेन बाधिते प्रत्ययसञ्ज्ञामन्वियोगेन
विधेयमानमाद्युदात्तत्वमकारस्य स्थितमिति तस्य लोपं ङीप् उदात्त-

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

माङ्गनैकदेशी उत्तरवार्तिकस्य वा ग्रन्थं तदर्थं व्याचष्टे “आद्युदात्तस्य तर्हीति” प्रागुक्ता कैयटध्वनितरीत्या ज्ञापकसम्भवे तु अ विरुद्धः ॥ नैषादकर्षुक इत्यत्र ऋस्त्रा सिद्ध्याऽसंगतस्य गौरवपक्षस्य किं चाचापि व्यञ्जनस्य प्रत्ययत्वे तदेकतापन्नस्य तत्र फलाभावादा-
देशोत्तरं तत्रैव स्वरप्रवृत्तिरुचिता । अकारविशिष्टेष्वपि प्रत्ययत्वे तस्याद्युदात्तत्वे तत्स्थाने अन्तरतम्यादाद्युदात्त एवैकादेश इति ज्ञापकोपन्यासे फलं चिन्त्यमिति दिक् ॥

तत इति । (कै)

किंस्वरस्य यस्येति लोपेन बाधे एतस्य प्रत्ययस्वरप्रवृत्ता च प्रवृत्तौ च दोष इति भावः ॥ भाष्ये

एतस्याञ्च सत्यामित्यादि । (भा)

एवं चाद्युदात्तस्य वा लोपार्थमिति खण्डितम् ॥

तर्हीतिद्वयमानवद्भावमात्रज्ञापनेनोपलक्ष्यं लिङ्गमागमानामनुदात्ततां न ज्ञापयतीति चेत्, वाचनिकं तर्हि तदस्तु । तथा च भाष्यम् । यद्येवं वचनादपि ज्ञापकादागमा अनुदात्ता भवन्तीति । अथयं च त्वयापीदं वाच्यम् । भवितव्यमित्यादौ पूर्वमुदात्तत्वे सत्यपिपश्चाद्भवन्ति ज्ञापकस्य वचनं वाचनिकमित्यनुदात्तो भवेत् शेषनिघातेनेति चेत् । नायं शेषनिघातस्य

निरुक्तिस्वरः स्यात् । ननु च ठवस्वित्वात्पूर्वमिकादेशस्ततः प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोपः, इह तर्हि उत्स्ये जाता ‘उत्सादिभ्योञ्’
डोप, उत्स्यस्य इति स्थिते चित्स्वरं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे पूर्वाक्षया
नीत्या डोप उदात्तनिरुक्तिस्वरः स्यात् । नैष दोषः, त्रिनत्वगोष्ठि
प्रत्ययस्वरस्यापवादः, न चापवादविषय उत्सर्गाभिनिर्दिष्टं तत्र तावन्न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४६
 (अ. ३। पा. १। आ. १) (आद्युदात्तस्य । ३। १। ३।)

इदानीं प्रपत्यसंज्ञेति । (कै)

अनेन हि पूर्वप्रयोजनभिदानीमाहेत्यर्थो लभ्यते स तु न युक्तः । एषामप्यपे भगवता खण्डनात् ॥

यथा न्यासे त्विति । (कै)

अत्र पादे हि विप्रतिषेधो न्यायो भवति । षाष्टपादे हि धातोरित्यस्य पूर्वलात्पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

यथानुदात्ता प्रकृतिः समत्वमिति । (भा)

न तु प्रातिपदिकप्रत्यये सर्वत्र चारितार्थाद्यथानुदात्ते स्यादित्यर्थमिति चेन्न । प्रकृतेरुदात्तस्वरितवत्त्वे प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं प्राकृतिस्वरनिमित्तकगोषनिघातप्राप्त्या तदर्थवादत्वमस्य वाच्यम् । एवं च

विषयः । स्वरविधिप्रवेशत्वात्तस्य । यस्मिन्पादे यस्यामवस्थायां यस्या च उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तस्मिन्पादे तस्यामवस्थायां सन्निहितमजन्तरं निष्पद्यते इत्यर्थः । न चायं प्रकारोच्यते सम्भवति । तस्मादिदोनुदात्तत्वं नात्र सूत्रारम्भस्य फलमिति स्थितम् । इदं तर्हि फलं सुप्ते भवा खीप्ती, अथ उत्पत्तिवैलायाभेवोदात्तत्वे सति उदात्तनिवृत्तिसंश्लेषा ङोबुदात्तः । अन्यथा खीप्ते ई इति स्थिते प्रत्ययस्यचेत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे

प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति अपवादं 'स्मिन्त्वं' प्रतीक्ष्यत इति कृत उदात्तलोपः, इह तर्हि अत्रैरपत्यम् 'इतस्मान्निज', इति ङक्, आद्यन्नादिधूपदेशिवचनं स्वरसिद्धार्थमिति प्रत्ययसङ्गतात्पूर्वमेयादेशः, ङीप्, आत्रेयङे इति स्थिते तद्धितस्य कृत इति चर्च बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिसंश्लेष ईकारस्य न प्राप्नोति तस्मादन्तःकृतमेवाश्रयणीयम्, एवं च खीप्तीत्यापि अन्तःकृत्वादेन सिद्धमिष्टमिति नार्थ एतदर्थं न

५०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

बाध्यसामान्यचिन्तायां धातोरित्यस्यापवादः स्यादिति शङ्का-
वारणाय तदुक्तेः ॥

नान्यत्रेति । (कै)

तथा च तित्स्वर एव परः स्यादिति भावः ॥ कार्यत्यचोभय-
प्राप्तिं दर्शयति

तत्रैकादेशस्येति ॥ (कै)

प्रत्ययसंज्ञा संनियुक्तेति । (कै)

ननु षाष्टन्यासेऽपि आपिकृते धातुमंजातः परत्वात् पूर्वं विषय-
भेदान्तत्समकालमेव वा प्रत्ययस्वरप्रवृत्तौ पश्चात्प्रवर्त्तमानस्य सति-
श्रित्वमस्येवेति चेत्स्यं संज्ञास्वरयोर्विषयभेदेन विरोधाभावात्
परत्वाप्रवृत्तेः । यौगपद्यमपि न ज्ञानयौगपद्यामभवात् ॥

कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरो न लभ्येतेति चेत् । मैवम् । पश्यापि यस्येति
लोपस्य डीब्रुत्तमपेक्षमाणस्य अन्तर्ङ्गेण स्वरेण बाधात् । तवापि हि
आत्रेयौशब्दे इयमेव गतिः । तथाहि । अत्रेगपत्यम् । इतस्त्वानिञ इति
ठक् । आथनादिषु उपदेशवदचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति प्रत्ययस्वरात्पूर्वमे-
यादेशः । टिट्ठेतिडोप् । आत्रेय ई इति स्थिते तद्धितस्य कित इति स्वरं

प्रत्ययसंज्ञासद्वियोगेनाद्युदात्तवचनेन, इदं तर्हि प्रयोजनं गोपायति
धृपायति उत्पत्तिमन्त्रियोगेनाद्युदात्तले पश्चात् 'त्सनाद्यन्ता धातव' इति
धातुसंज्ञायां धातोरित्यन्तोदात्तत्वं भवति, यदि तु अजित्यादिनिर्णयं
प्रत्ययस्य चैयुष्येन परत्वाद्धानुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत । स्यादेतत् ।
अनुदात्तस्य तर्ह्यत्र प्रदेशे कश्चिं किं प्रयोजनं, स्यादेतत् । कार्यशब्दा-

स्वीत्वापेक्षेति । (कै)

वस्तुतः शब्दशास्त्रत्वादार्थाधिक्यापेक्षाकृतं बहिरङ्गत्वमप्रयोजक-
मिति भाष्याशयः । कार्यत्यस्य विभज्यात्वाख्याने इदम् ॥ भाष्ये

पदस्य स्वरितत्वमिति । (भा)

अनुदात्तं पदमित्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः । एवं च वर्ण-
समूहं रूपपदमापेक्षत्वात्स्वरितत्वं बहिरङ्गमित्यभिमानः ॥

परिमाणार्थमिति । (भा)

पदत्वं यावद्भवति यावतश्च भवति तावत् तावति च संनिहित-
मेव वर्जं सर्वमनुदात्तं भवतीत्यर्थं इति भावः । निनयत् ममुदायस्य

बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिभूगो न स्यात् । तस्मान्नेदं
फलमिति स्थितम् । अस्तु तर्ह्यनुदात्तं स्यात् प्रदेशे कश्चि फलान्तंम् ।
तथाह्वि । पितृत्वमिति चित्त्वमश्चापि पितृत्वमिति ॥ कार्यशब्दाद्व्यापि
स्वरितत्वात्प्रागेकादेशे कृते तस्य पूर्वप्रत्ययान्तवद्वावाचित्त्वमः प्राप्नोति परं
प्रत्यादिवद्वावाचित्त्वमश्च परत्वात्स्वरितो भवति । यदि तु लसार्वाधातुक-
मनुदात्तम्, सुप्पिनौ चेत्यस्येत तर्हि परत्वादनुदात्तत्वं स्यात् । एवम्

द्व्यापि स्वरितत्वात्प्रागेकादेशे कृते तस्य पूर्वप्रत्ययान्तवद्वावाचित्त्वमित्य
प्राप्नोति, परं प्रत्यादिवद्वावाचित्त्वमश्च, परत्वात्स्वरितो भवति । यदि तु
लसार्वाधातुकमनुदात्तं सुप्पिनौ चेत्यस्येत परत्वादनुदात्तत्वं स्यादिति ।
तन्न । अत्र ह्वि टावृत्त्यन्तरपि प्रागेव स्वरितो भवति सत्यपि वा
टापि स्वरितैकादेशेयोरुभयोरनिययोः परत्वात्स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः
स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति । इदं तर्हि व्याख्यानं यद-
शाण्डिकादेशे कृते पितृत्वमश्चाप्राप्नोति चित्त्वमश्च परत्वात्स्वरितो भवति

न खरप्रवृत्तिकालेऽसंनिहितस्य च सिध्यतीति बोध्यम् । अत एव धातोरित्यादिनास्यैकवाक्यतेति दिक् ॥

सामान्यग्रहणेति । (कै)

द्वानुबन्धकत्वसंपादनद्वारेति भावः । एवं च शेषनिघातद्वाराया उदात्तत्वसिद्धये एवाचास्य सूत्रस्य पाठः । आगमा अनुदात्तार्थं वेद्येवोपक्रमोक्ता सिद्धा युक्तिः । वचनान्तरकरणे गौरवम् । ज्ञापकं तु नास्तीति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

आम्बद्येवत्र यद्यःस्त्रायैकादेशे कृते पितृवरात्परत्वाच्चित्त्वरो जायते । तदपि विपर्येतं स्यादिति नेत् । मैवम् । कार्येव्यत्र हि टाबुत्यत्तेः प्रागेव स्वरितोभवत्यन्तरङ्गत्वात्स्यपि वा टापि स्वरितैकादेशयोःभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरिते कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरित एव भवति । आम्बद्यायामपि चापश्चित्त्वराणसामर्थ्यादेव चित्त्वरो भविष्यति । सामान्यग्रहणे चित्तमुपपत्तीणमिति चेन्न । एवं हि टापप्रकरश्च एव यद्य इति सूत्रयेत् ।

अन्यत्र क्रियमाणे पितृवरः स्यात्, अत्रापि चापश्चित्त्वराणसामर्थ्यादेव चित्त्वरो भविष्यति, सामान्यग्रहणाविघातार्थं हि चकारे टापप्रकरश्च एव यद्युदात्तं विदधोत, एवं तर्हि तदेव तस्मिन्प्रयोजनं तदन्तविधिर्माभूदिति । यदुक्तं प्रकृतिस्य रस्य विधानसामर्थ्यादिति, तत्र आस्ते श्रेत इत्यादौ लसार्वाधातुकमात्रस्यानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सावकाशत्वात्, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमपि अग्निमान् वायुमान् अपोनामित्यादौ ऋलनुब्ध्यां मतुम् 'नामन्यतरस्या'मिति स्वरसिद्धार्थं स्यात्, अथ अन्तोदात्तादिति वसेत इत्यलमिति कर्कशेन चोदेन ॥

गुप्तिकिद्भ्यः सन् । ३। १। ५ ॥

परस्मिन् चिकित्स्य इति आधिप्रतीकारादावेव व्यवहाराद्गुप्-
 सादेर्निन्दादावेव व्यवहारात् । गुप गोपने क्ति न्किनेतन् इति
 प्रयोगाच्च । विचिकित्सा तु संग्रह इत्यादि कोशबलाच्चार्थ-
 विशेषोपहितेभ्य एव अनिति बोध्यम् ॥ वेदे चिकित्सतीति परस्मै-
 पदप्रयोगदर्शनादाच्च

गुप्तिकिद्भ्यः सन् ॥ एभ्यः परः सम्प्रत्ययः स्यात् । धातोः कर्मण्य
 इति सूत्रे वाग्रहणं विभक्त्य चिदुच्चारणतया सम्बन्धते । सा च स्थव-
 स्थितविभाषा, तेन प्रथमसूत्रद्वये अर्थविशेषोपहितेभ्य एव धातुभ्यः
 सन् । स च विशेषो मुनित्रयेण साक्षादनुक्तोऽपि वृत्तिकारादिभिरप-
 निबद्धः । तत्र गुपेर्निन्दायाम् । जुगुप्सते । तिजेः क्षमायाम् । तितिक्षते ।
 क्तिनेर्थाधिप्रतीकारे अपनयने नाशने निग्रहे च । चिकित्सति वैद्यः ।
 क्षेत्रियश्चरक्षेत्रे चिकित्स्य इति सूत्रे वृत्तिग्रहणः । क्षेत्रियाणि ढगानि
 सस्यार्थं क्षेत्रे जातानि किञ्चित्स्यानि अपनेयानि विनाशयितव्यानि वा ।
 तथा क्षेत्रियः पारिदारिकः । परदारः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहौ-
 तस्यः । विपूर्वः संग्रहेऽपि, विचिकित्सति मे मनः । विचिकित्सा तु

“गुप्तिकिद्भ्यः सन्” ॥ ‘गुप गोपन इति’ गुप व्याकृत्वत्वे गुप्
 रक्षय इत्येतयोस्तु ग्रहणं न भवति तित्तिना सह गणे षठितस्यानुदात्तेन
 एव गुपेरिहापि ग्रहणात् । ‘प्रत्ययसंज्ञा आधिप्रतीकारे’ । का एनश्च
 विस्मरणाश्रयान् । किं त्वन्वर्था प्रत्ययसंज्ञा ऽनर्थकस्य गुपादिसनो न
 स्यादित्याश्रयाने निवार्यते, अधिकारसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवतीत्यर्थः ।

अनुक्रमेति । (कै)

अत्रायहणे सूत्रे एव तद्भावात् आशङ्कतेति तन्निवारणायेत्यर्थः ॥

भाष्ये

अनुदात्तेत्करणं किमर्थमिति ॥ (भा)

वार्त्तिकेऽनुबन्धकरणमित्युक्तिर्दानप्रानोर्द्वैत्यकृत्स्वरितत्वबोधनाय ।
यत्तु वृत्त्यादौ बधेरप्यनुदात्तेत्वमुक्तं तत्र मानञ्चित्यम् । भाष्यविरो-

संशयइत्यमरः । अर्थान्तरे तु गोपयति हेतुमस्मिच् । तेजयति । संकत-
यति । हेतुमस्मिच् चुगादिणिच्वा । भूवादौ चुरादौ चानयोः पाठादिति
न्यासकारः । वस्तुतस्तु सर्वत्र चुगादिणिजेव न तु हेतुमस्मिच् इत्यनुपदमेव
स्फुटीकरिष्यामः । इह गुणितिजिभ्यां सन्नन्ताभ्यां कथं तडित्याशंक्व
अवयवे ह्यचरितार्थे लिङ्गं सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकमिति भाष्ये
समर्थितम् । युक्तं चेत् । आदौ अनुदात्तेत्सु गुण गोपने तिज निश्चान
इत्यनयोः पाठात् । मैत्रेयस्तु तत्रैव गुण गोपनकुत्सनयोरिति पपाठ ।
एषां च निव्यं सन् । तथा च भाष्यम् । नैतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं
नापि परस्मैपदं पश्याम इति । एवं च गोपते तेजत इति स्वाम्युक्तः केव-
लात्तडः प्रयोगः प्रत्युक्तः । नन्वेवं गोपयति तेजयतीति णिजन्तेपि
तद्युपसङ्गः । सन्नन्ते तडं प्रवर्त्य अनुदात्तेत्वं चरितार्थमिति चेत् । णिचि
प्रवर्त्यतां न तु सनीति विपरीतं कुनो नेति चेत् । अत्रोच्यते । भिन्नार्था

अन्वर्थता त्वर्थवदनर्थकसम्भवे ऽर्थवतो ग्रहणहेतुः; निन्दादयस्तु गुपादी-
नामर्था न सनः; अन्यथा गुपादीनामानर्थकप्रसङ्गात् । धातुनां चानेकार्थत्वं
तत्र तत्र वृश्यते, प्रत्ययास्तु स्वार्थिका अपि भवन्ति समासान्तादिवत् ।
'जुगुप्सत इति' । धातोरित्येवमनभिधानादस्य सनो ऽनाद्धं धातुकत्वादि-
हभावः । 'निन्दा क्षमेति' । प्रायिकमेतद्गुपाधिवचनं, तथा च 'क्षेत्रियच

(अ. ३। पा. १। आ. १) (गुप्तिञ्किञ्चः सन् । ३। १। ५।)

धस्य । एवं कितेः परस्मैपदित्तेऽपि भाष्यानुग्रहः चिन्त्यः ।
वैदिकपरस्मैपदिप्रयोगास्तु ह्यान्दसत्वादिपि सुसाधाः । लोके त्वात्म-
नेपदमेवोचितम् । एवं च वधेरपि स्वरितत्वं परस्मैपदित्तमेव
वोचितमिति वदन्ति ॥

केवलेभ्य इति । (क्ते)

सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः । तदर्थवृत्तिनासेवानु-

घातवो भिन्ना एव । एवं च निन्दात्तमादौ यत्राय मन्निष्यते तदपह्निताः
सानुबन्धा आदयो भिन्ना एव यत्र तु णिजिष्यते तत्रानुबन्धका एव
सुरादौ बोध्याः । अत्रयवे कृतं लिङ्गमिति भाष्यस्यायमेवाश्रयः । स्पष्टं
चेदं पूर्ववत्स्य इति सूत्रे पदमश्रयाम् । एवञ्च आदिभ्यो हेतुमस्मिन्निति
प्रागुक्तन्यासग्रन्थो ऽसङ्गत एव । अत्राभरणकारः । गुपादिश्चूत्रे गुप्तिञ्-
किन्मानित्यपक्रस्य गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थमिति भाष्ये वार्तिके
चोक्तत्वात्कितिः परस्मैपदिषु पठितोऽप्यत्मनेपदौ बोध्यः । न च गुपादि-
स्थिति षड्वचनं वक्ष्यमाणमानुवधाद्यपेक्षमिति वाच्यम् । भाष्ये विशिष्य
कितेरप्युपक्रमादित्याह । एतदनुमासौ वर्धमानोऽपि स्वाश्रयं कश्चिकित्सन्
इति खगहनस्य व्याख्यावसरे चिकित्सतामिति तु युक्तमित्याह । माध-
वस्तु नंतन्ते । अनेकमहायज्ञविरुद्धत्वान् । तथाहि । धातुपाठे ताव-

परक्षेत्रे चिकित्स्य' इत्यत्र यज्ञः, अथ वा क्षेत्रियाणि तृणाणि सम्यार्थं
क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाश्रयितव्यानि, अथ वा क्षेत्रियः पार-
दारिकः, परदारः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यो निष्कृष्टीतय इति, मंशयेऽपि
दृश्यते तद्यच्चिकित्सन् य एवं विद्वान्विचिकित्सति तच्छुश्रूषान्तर्यचिकित्स-
दिति च । 'अन्यत्रेति' । अर्थान्तरवृत्तेर्द्धात्वन्तरादित्यर्थः । एतच्च 'पूर्ववत्स्य'
इत्यत्र निपुणतरमुपपादितम् । 'गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थमिति' ।

दात्तत्वादिति भावः ॥ अत एवार्थान्तरे नानुबन्धकत्वमिति
वृत्तादावुक्तम् । भाष्ये

न चैतेभ्य इति । (भा)

समन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः ॥

दयमुदात्तेत्यठितः वृत्तिकारोपोह परस्मैपदमुदात्तहार । कैयटोप्याह ।
क्रमदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेदिति । हरदत्तोप्याह कितित्स्त्व
परस्मैपदीति । स्वामी काश्यप इन्द्रश्चेत्यादयोपीत्यनेव प्रत्यपीपदन् ।
तस्मात् श्रीहर्षाक्षिरेव युक्ता वर्धमानोक्तिरयुक्तेति दिक् । तथा च
प्रयुज्यते । तस्य चिकित्सतो भ्रम एवं विद्वान्विचिकित्सतोत्यादि । सनो
नकारः स्वरार्थः । धातुस्वरस्तु न भवति नित्स्वरसामर्थ्यात् । यस्तोतारं
जिघांसति सतिसखायम् । न चार्धधातुके अतोलोपेन भाष्यम्, सार्व-
धातुके तु अथा सच्चैकादेशेन । तथा च सनोकारो मास्त्विति चेन्न ।
दित्त्वधित्वादिभ्य एकाचत्वे यङ्प्रसङ्गात् । दित्त्वन्धित्त्वमित्यत्र ण्यत्प्रसङ्गश्च ।
कास्यनेकाजग्रहणं चुलुम्याद्यर्थमिति वार्तिकस्य प्रत्ययग्रहणमपनीयाने-
काजग्रहणं कर्त्तव्यमित्येवंपरत्वेन दित्त्वाच्चकइत्याद्यसिद्धापत्तेश्च । एतेन
सन्धोरोरिति सप्तमीं श्याख्याय प्रतीभिषति, अटाद्यतेइत्यादौ तु सन्ध-

एतदपि तत्रैवोपपादितं । गुपादिध्विति बहुवचनं मान्वाधादिसूत्राभिप्रायं,
कितित्स्त्व परस्मैपदी, तथा चानन्तरमेव प्रयोगा दर्शिताः, सनो नकारः
स्वरार्थः, नित्स्वरसामर्थ्याद्भातुस्वरो न भवति, यत्स्तोतारं जिघांसति
सखायं, विशेषणार्थश्च, 'अज्भूतगमां सनि' 'हनेः सः' इत्स इत्स मा
भूत् 'स्तौतिशोरेव षण्णभ्यामान्', सुषुपिष इन्द्रमित्यत्र मा भूत्, 'सन्ध-
डो'रित्यत्रापि णिटि धातोस्त्वतो धातोस्त्वित्यनुवृत्तेर्यद्यपि ढकादिभ्यः से

नापि परस्मैपदमिति । (भा)

वध दान्शानभिप्रायेणेदम् ॥

यचावयवे इति । (कै)

भाष्ये अवयवे कृतमित्यस्य निष्फलं चेदिति शेषो बोध्यम् ॥

डोरकारोच्चारणसामर्थ्याद्द्वित्वमिति वदन्तः प्रसादकारादयः परास्ताः ।
उक्तरीत्या अकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् । न्यामङ्गदत्तादिग्रन्थास्तु
सन्त्यडोर्द्वित्वमपि फलमित्येवं पराः । ते च षष्ठीव्याख्यानमेव गृह्णीत्वा
योञ्ज्या इति दिक् ॥

ऽप्रसंगो हंसो वत्स इत्यादौ तु स्यादेवोणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे, अकारस्तु
प्रतीषिषतीत्यत्र प्रतिपूर्वादिणः सति विहिते 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति
सशब्दस्य दिवंचनं यथा स्यादेवमर्थः, यद्येयं नामधानुनामिति वक्तव्यं
एतौयिषिषति, अन्यत्र त्वार्द्धधानुके ऽतो णोपः, सावंधानुके श्रमा मर्ह-
कादेश इति नास्ति विशेषः ॥

(मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घञ्चाभ्यासस्य । (अ. ३ । पा. १ । व्या. १)
३।१।६।)

मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घञ्चाभ्या- सस्य । ३ । १ । ६ ॥

ननु परत्वादित्वे दीर्घं प्राप्ते कथमवर्णस्य दीर्घोऽत आह

सामान्येति ॥ (कै)

भाष्ये

उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । (भा)

ननु धातुमात्रोद्देशेन सन् सनिमित्तकाभ्यामोद्देशकञ्च दीर्घं
इति कथन्तयोः सन्नियोग इति चेन्न बोधसन्नियोगेन तु प्रत्यक्ष
सन्नियोग इत्यभिमानात् ॥

मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घञ्चाभ्यासस्य ॥ एभ्यः सन्स्याद् अभ्यासस्य
इकारस्य दीर्घञ्च । अत्रापि पूर्ववदर्थविशेषोपहितेभ्यः सानुबन्धेभ्यो
नित्यः सन् । अर्थान्तरोपहितानि तु धात्वन्तराणि तुमादौ बोद्धव्यानीति
निष्कर्षः । तत्र मानेर्विचारे, मीमांसते । ननु ज्ञानार्थान्मानेवत्तरसूत्रेणैव
अनञ्च । मैवञ्च । दीर्घविधानार्थमिहभावार्थं चास्यावश्यकत्वात् । धातो-

“मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घञ्चाभ्यासस्य” । अत्र मान्धो अनुदात्तेतौ
शेषौ सन्दिशते । ‘अभ्यासस्य चकारस्य दीर्घा भवतीति’ । ‘सन्त्यत’ इतीत्वे
दीर्घो भवतीत्यर्थः । ननु विशेषविहितो दीर्घः सामान्यविहितमित्यं
बाधित्वा ऽवयवैव प्राप्नोति, चापकात्सिद्धं, यदयं ‘दीर्घो ऽकित’ इत्यत्रा-
कित इत्याह, तत्रचापयति गभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभाव इति,
तद्वि संयम्यत इत्यादौ तुक्वि कृते मा भूदिति, यदि चाभ्यासविकारेषु
बाध्यबाधकभावः स्यात्ततो विशेषविहितत्वान्नुक्वि कृते ऽनञन्तत्वादेव न

(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (मान्वधदानुष्ठान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।
३ । १ । ६ ।)

वचनादभ्यासमिति । (भा)

एवं च सन्नियोगपदाषिद्ध इति भावः । अत एव पूर्वं विशेष-
विधिलेनेव बाधकत्वमुक्तं कैयटेनेति केचित् । परे तु तद्बोध-
सन्नियोगेनानैमित्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं बोध्यत इति वदन्ति । “न
प्रतीचते इति” (भा) किं तु विशेषविधिलादन्तरङ्गत्वादा बाधत
एवेति भावः ॥

नवाभ्यासविकारेष्वपवादैति । (भा)

अपवादपदं बाधकोपलक्षणम् । एते च यत्रान्यतरप्रवृत्त्युत्तर-
मन्यतरस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वाभावस्तत्रैवेदमिति परास्तम् ॥

रित्यविधानाद्भिन्नोऽत्र नार्धघातुकत्वमतो नेट् नेट् । यत् उचरतन्त्रे
वाचस्पत्यादौ मीमांसाशब्दो माङ् मान इत्यस्याभ्युत्पन्न इत्युक्तम् ।
तस्यायमाशयः । इह संप्रकृतित्वावदात्मनेपदाहर्षाद्युदादिकादिभिर्भवेति
स्थितम् । तत्र मानपूजायामित्यादिवृत्तिकारण्यो भङ्गा आख्येय एव न
हि तस्मादयं सन् । एवं स्थिते संप्रकृतित्वावदात्मनेपदानुदात्तैवेत्यत्र मानाभावात्,
उदेव सास्य । तुक्सूत्रे निपात्यतां मुंडमिआदिसूत्रे हलिकन्त्योऽदन्तत्ववत् ।
न च वैयाकरणानामुपायेष्व्याग्रहः । उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता
इत्युक्तेः । न चैवं सनिमीमेतौसप्रसङ्गः । ध्वादिसाहचर्येऽप्येच्छासंन्येव

१ “उचरतन्त्रे वाचस्पत्यादौ” क्तुसन्धेयम् ॥

भवत्यति दीर्घः किं प्रतिषेधेन, अत एव डोटौक्यत इत्याशौ ऋसत्वे
घते गुणो भवति, अन्यथा नबाध इत्यादौ चरितार्थं ऋत्वं पापञ्चत
इत्यादौ चरितार्थं दीर्घः परत्वाद्वाधेन, अपर व्याह । सूत्रोपात्त एवार्था
स्तिकारेणोक्त इति कथमभ्यासस्येति पदच्छेदः, अभ्यासस्य विकार
अभ्यासः स चेत्येव, तथाहि । लोपस्य तावदभावत्वरूपत्वाद्वाधेणो विधातु-

(मान्ब्रह्मदान्शान्भ्यो दीर्घञ्चाभ्यासस्य । (अ. ३।पा. १। व्या. १)
३।२।६।)

एतच्चेति । (कै)

यंयस्यत इत्यादौ नु किम् अजन्तत्वाभावाद् दीर्घांप्राप्तौ चरि-
कर्त्तीत्यादौ रिको रीग्विधिसामर्थ्येन तदप्राप्तौ व्यर्थमकित इति
प्रकृतार्थज्ञापकमित्यर्थः । तेन यथा योगां पूर्वमुत्सर्गप्रवृत्तावपवाद-
प्रवृत्तिः । अपवादप्रवृत्तावपि वा पुनरुत्सर्गप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥
यद्यपि ईयाच इत्याच इत्यस्य वैधधिकरणेनान्वयेऽपि न चतिः
तथापि मामानाधिकरणस्य न्याय्यत्वादाह

तद्विधानात् इति । वधेऽस्तत्त्विकारे । बीभत्सते दानेराजवे । दीदांसते ।
शानेर्निशाने । निशानन्तीत्यणीकरणं, श्रीशांसति । श्रौशांसते । चुरादीनां
तु मानपूजायाम् । मानयति । बधबन्धने बाधयति । दानअवगुण्ठने दान-
यति । शान तेजते शानयति । अत्र सम्प्रकृतिभूतौ मान्वधौ अनुदात्तेतौ
शेषौ स्मरितेतौ । चुरादश्चननुबन्धाः । ननु त्रयाणामर्थभेदाद्भेदोन्तु
शानेस्तु शिचनोरर्थक्यात्कथं भेद इति चेत् । धुनाति धुनोत्यादीनामिवेति
गृह्यात् । खादैनत् । इह दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितं तच्चेदभ्यासेन
विशेष्यते तदा अभ्यासस्याचो विधीयमानो दीर्घा हलादिशेषात्वाक्
स्यात् । अत्रा अभ्यासविशेषणे तु अजन्तस्याभ्यासस्य विधीयमानो
हलादिशेषं प्रतीक्षतां ततोधिकस्य प्रतीक्षायां कारणाभावात् विशेष-
विहितत्वाच्च समनन्तरमेव भवन् वधेऽस्तत्त्वस्य शेषाणां ऋत्वस्य च बाधकः

मशक्यः, यदि च ऋत्वस्य दीर्घत्वं स्यात् तद्वितनिर्देशोऽनर्थकः स्यात्,
दीर्घश्रुत्या 'ऽचस्ते' त्युपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानादीर्घस्य ऋत्वस्य वा
दीर्घा विशेषाभावात्तस्मादित्यमेव तद्वितेन प्रत्याप्यते, अथवा सन्नाहव्य
विहितस्य विकारस्य गृह्यतां तदाह । 'अभ्यासस्य चेकारस्येति' । 'सर्वशेष
इति' । न केवलं तस्यैवापि तु पूर्वयोरेपि दयोऽस्त्वर्थः । 'तेन क्वचिन्न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६१
 (अ. ३ । पा. १ । आ. १) (मान्बधदान्भान्भो दीर्घाभ्यामस्य ।
 ३ । १ । ६ ।)

अजन्तस्येति ॥ (कै)

ईशाचो ऽभ्यामस्य दीर्घस्योतोऽभ्यामस्येति पक्षद्वयेऽपि सूत्रभेदो
 दूषणम् ॥ ननु तद्धितेन ह्रस्वपक्षे बधिर्यावर्त्यं तत्र फलाभावेन
 ह्रस्वाभावादत् आह

ह्रस्वस्येति ॥ (कै)

अत्र न चाभ्याषविकारेऽभिव्यक्त्येव समाधानयुक्तम् ॥

स्यात् । ततश्चाभ्यामे आकारः श्रूयेत नत्वोकार इति चेतस्यम् । अत
 एव अभ्यासस्येतिच्छेदः कृतः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः स चेतमेव ।
 तथाहि लोपस्तावन्न विकारः । लोपागमवर्णविकारश्च इति पस्पशायां
 द्वौ चापरौ वर्णविकारनाश्राविति वार्तिके च एषगुपादानात् । अभाव-
 स्यादेशविधानायोगाच्च, अच इत्युपस्थितेच्च । यदि तु ऋम्यस्य स्यात्ताह
 तद्धितनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । तस्मादित्वमेव तद्धितेन प्रत्याय्यते । यदा ।
 सन्याहृत्य विहितस्य विकारस्य ग्रहणमस्तु । तदेतदभिसन्धाय व्याख्यातं
 प्राक् अभ्यासस्यविकारस्येति । अथ वा दीर्घाकृत इत्यत्राकिट्टृहणेन
 अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधक भावो नास्तीति ज्ञाप्यते । तद्धि ययम्यते
 रंरन्त्यतइत्यादौ नुक्ति कृते मा भुदिति कृतं, विशेषविहितेन नुका अन-
 जन्तत्वादेव दीर्घो न भविष्यतीति किं तेन । अत एव ङोङ्गोक्ते तत्रौ-
 क्यतइत्यादौ ऋस्वे कृते गुणो भवति । अन्यथा बन्धाधे इत्यादौ चर्गितार्थं
 ऋसत्वं पापच्यतइत्यादौ परितार्थो दीर्घः पगत्वाद्भाधेत ॥

भवतीति' । अर्थान्तरवृत्तिभ्यो धात्वन्तरेभ्य इत्यर्थः । अतश्च 'पूर्ववत्सुन'
 इत्यत्रोपपादितं, मानयतीत्यादयश्चुगादिश्रुताः । निश्रान इति श्रुतादेव
 पचाद्यच् । 'मानेर्जित्तासायामिति' । यद्येवं चानार्थवृत्तेर्मानेत्तरस्येति
 सन् सिद्धः, सत्यं, दीर्घविधानार्थं वचनमिदमभावार्थं च । 'वधेर्वैरूप्य इति' ।
 चित्तस्य दर्गन्मादयनुभवनिमित्तो विकारो वैरूप्यम् । 'श्रानेर्निश्रान इति' ।
 निश्रानं तीक्ष्णोकरणं, यच्चैवायं पठितः श्रान तेजस इति तत्रैवत्यर्थः ॥

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३. पा. १। व्या. १)
वा । ३। १। ७।)

**धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
वा । ३। १। ७ ॥**

शब्दस्य धातोः कर्मत्वसमानकर्तृकत्वासम्भवात् सूत्रे सामाना-
धिकरणानुपपत्तिः । ताभ्यां वार्तिकोक्तधातुप्रवृत्तप्रत्याख्यातानुप-
त्तिज्ञेत्यत आह

अर्थद्वारक इति ॥ (कै)

सन्विच्छायामिति सामानान्तत्वात् कर्मण इत्यादिना तथा
योग्यमितौच्छारूपेऽर्थं धातन्तरार्थकर्मणस्तेन समानकर्तृकादपि
सम् स्यादत आह

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ इधेः कर्म तेनैव च
समानकर्तृको यो धातुः तस्मादिच्छायामर्थे सन्वृत्ययो वा स्यात् । धातोः
कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे अर्थद्वारके बोधे । अर्थस्यापि ते इधिनिरूपिते एव

“धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा” ॥ कर्मत्वसमानकर्तृ-
कत्वयोः क्रियापेक्षत्वाद्विच्छायाश्च प्रत्ययार्थत्वेनापि तावच्चतुस्तत्तदपेक्षे
एव ते विज्ञायते इत्याह । ‘इधिकर्म यो धातुरिधिनैव समानकर्तृक
इति’ । ‘अर्थद्वारकमिति’ । धातुर्थस्य कर्मत्वात्समानकर्तृकत्वाच्च धातु-
क्तया व्यपदिश्यते न स्वरूपेणोत्थः । किं कारणमसम्भवात्, यद्यपि
करोतिमिच्छतीत्यादौ धातोः स्वरूपेणापि कर्मत्वसम्भवत्तथापि न तस्य
स्वरूपेणार्थद्वारेण वा समानकर्तृकत्वं सम्भवति, किं चात्र श्लिषा
निर्देशात्स्वरूपपरत्वं सन्प्रकृतेस्तु लोकाद्यत्यन्तनुसारेणार्थपरत्वमेवातः सङ्कृत्तं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६३
 (ज. ३। पा. १। आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिष्वायां
 वा । ३। १। ७।)

ते चेति । (कै)

सन्निधानादिभक्तिविपरिणामेन न तयोरपि विशेषणमिति
 भावः ॥ न केवलं सन्निधानादेव तयोरिच्छापेक्षत्वं किन्तु प्रकृतिप्र-
 त्ययार्थयोः सामर्थ्यानुपपत्त्यापीत्याह

एवं चेति ॥ (कै)

वार्त्तिकावतारणायेति (कै)

उपकृत्यप्रयोजने दर्शिते तस्मिद्धिस्तदन्तरेणापि भवतीति
 वार्त्तिकेन दर्शयितुं ऋक्षत इति भावः ॥ सोपसर्गव्यावृत्तिभिनं
 फलमित्याह

न तु क्रियान्तर्गनिरूपिते । इच्छायामित्यस्य सन्निधानात् । कर्तुमिच्छति
 चिकीर्षति । धातोः किम् । सन ष्यार्द्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन
 यथायथाभिहृगुणौ स्तः । अन्यथा जुगुप्सत इत्यादाविव न स्याताम् ।

धातोर्र्थहारकं विशेषणमिति, इच्छायाः क्रियायाः कर्मभूत इच्छयैव
 समानकर्तृकोऽर्थो यस्य धातोस्तस्मात्सन् भवतीत्यर्थः । 'चिकीर्षति जिह्वी-
 र्षतीति' । ऋक्षदभ्यां सन् 'इको भक्ति'ति कित्त्वम्, अङ्गभनगमं
 सनौ'ति दीर्घः 'कृत इद्धातोः' 'हलि चे'ति दीर्घः सनः धत्वं, दिवंचनं,
 हणादिशेषः, ऋषः, 'जुहोस्यु'रिति चुत्वं ककारस्य चकारः, हकारस्य
 भकारः, 'अभ्यास्ते चर्चे'ति जडत्वं जकारः, 'सनाद्यन्ता धातव' इति
 धातुसंज्ञायां लडादिः । 'धातुग्रहणं किमिति । कर्मणः समानकर्तृका-
 दिति वचनाद्वाक्यान्न भविष्यति, नञ्चोत्तदभयं वाक्यार्थस्य सम्भवति
 सुबन्तादपि एत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृकत्वात् न भविष्यति यत्रापि
 समानकर्तृकत्वं गमनमिच्छति आसर्गमिच्छतीत्यादौ तत्रापि क्यञ् वाचको

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । व्या. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

धातुरेचेति । (कै)

प्रकृतस्यैष्काविषयत्वप्रतीतिर्विषयमानानाधिकरण्यात् । कट-
यामानाधिकरण्याद् भौष्यदेः कर्मत्वमिवेति भावः ॥ भाष्ये

प्राचिकीर्षदिति । (कै)

यद्यपि लक्ष्मिपि द्विर्वचने दोषः । तथाप्युक्तमधिकं दोषं वक्तुं
लङुंदाहृतः ॥

सङ्घातेनेति (कै)

धातुपदाभावे विशिष्टस्यैव इच्छाविषयत्वेन कर्मत्वान्तदाचका-
देवसन् प्रसङ्ग इति भावः ॥ सुबन्तार्थस्यापि कर्मत्वान्ततः
सन् स्यादत आह

कर्मणः क्रिम् । गमनेनेच्छनीत्यर्थे जिगमिषतीति मा भूत् । समान-
कर्तृकाल्किम् । देवदत्तकर्तृकं भोजनमिच्छति यत्तदत्तः । इच्छायां क्रिम् ।
कर्तुं जानाति । वाचनान्नाह्वयमपि । न च समानकर्तृकेषु तुमुनिति

भविष्यति । यद्यपि पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृके क्वच् सावकाशः,
तथापि विकीर्षतीत्यादावसुबन्ते सावकाशं सगं सुबन्तेषु समानकर्तृकेषु
परत्वादाधिष्यते, यत्रापि क्वच् प्रतिषिध्यते क्वचि मान्ताद्यप्रतिषेध
इति, कर्त्तुमिच्छतीति, तत्रापि काम्यच् बाधकः, उद्यापप्रातिपदिकेष्वपि
खट्वाकुमारीपुत्रादिषु न समानकर्तृकत्वमासनशयनादौ त्वकर्मत्वं, नहि
उद्यापप्रातिपदिकं कर्माभिधायि विभक्त्यभिधेयत्वात्कर्मादीनां, धातोरपि
तर्हि न स्यात्, अथ तत्र वस्तुतो धात्वर्थस्येच्छया व्याप्यमानत्वात्कर्मत्वं,
प्रातिपदिकादापि स्यात्, अथात्र कर्मरूपानभिधानान्न ग्याद्घातोर्गपि न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५
 (अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
 वा । ३ । १ । ७ ।)

इति ॥ (कै)

तद् धनयन्नाह भाष्ये

कर्मणः समानकर्तृकादिति ॥ (भा)

प्रतिषेध इति ॥ (भा)

दृजकाभ्यामित्यादिः । याजकादित्वात्समास इत्यन्ये ॥

धातुरेवेति । (कै)

सङ्घातेन विशिष्टक्रियावगतावपि विशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्राधान्या-
 दिति भावः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह

यथोक्तमिति । (कै)

प्रधानस्यैव कर्मत्वमित्यत्रार्थे दृष्टान्तोऽयम् । यद्यपि तत्र
 तद्विशेषणोऽपि सा शक्तिरिति तात्पर्यन्तथापि समानाधिकरण-
 विशेषण एव । तथोपसर्गार्थं च व्यधिकरण इति दिक् ॥

अथापि विशेष्यस्येति (कै)

पाठः । धालर्थगतविशेषरूपस्योपसर्गोऽर्थस्येत्यर्थः ॥ कश्चिन्तु

तुमुन्विधानसामर्थ्यादेव वाक्यं सिद्धमिति वाच्यम् । चिकीर्षितुमिच्छती-
 त्यत्र चरितार्थत्वात् । नष्ट्यत्र सनः प्रसङ्गः । सन्नन्तान्न सन्निति वक्ष्य-

स्यादिति समानं वक्षः, एवं तर्ह्यसमानकर्तृकत्वादेवात्र न भविष्यति
 प्रयनासनादौ हि प्रकृत्यर्थस्यैव समानकर्तृकत्वक्रियारूपत्वाद् न प्रत्य-
 यार्थस्याक्रियारूपस्य, क्रियारूपस्य सिद्धता नाम यो धर्मस्तत्र धनादय
 इति सम्भगात् । तिष्ठन्तादपि यत गतं हेतोः पाकमिच्छतीत्यत्रार्थ

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकाविच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

विश्रेयस्येति । (कै)

पाठः । तत्राप्यथमेवार्थः ॥

समुदायस्याकर्मत्वादिति । (कै)

ननु प्रतिष्ठासत इत्यादौ प्रथमभिब्याहारे गतेरेव प्रतीयमान-
त्वात् धैव कर्मति धातुग्रहणाभावे तन्नतिपादकात्सोपसर्गादेव
स्यादिति चेन्न । तत्रापि आदिकर्मद्योतकतायाः प्रशब्दे भ्रुवादि-
सृषे भाष्ये उक्तेः । भाष्ये

धात्वधिकारेऽपीति । (भा)

नभस्यात्परितत्वादधिकारपदप्रयोगो युक्त इति चेन्न ।
नेदमधिकारपदं स्वरितपरं किन्तुकरणपरः । अधिकः कार
अधिकारः । धातोरित्यस्याधिकस्य करणेऽपीत्यर्थः ॥

अवयवस्याकर्मत्वादिति । (कै)

कर्मत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यर्थः ॥ अवयवषष्ठ्यां समुदायस्य
कर्मत्वेऽपि न दोष इत्यत आह

माखत्वात् । आशङ्कायासुपसंख्यानम् ॥ कूलं पिपतिषति । आ सुमूर्धति ।
शङ्के पतिष्यति कूलम् । शङ्के मरिष्यतिचेत्यर्थः । आशङ्का सम्भावना

पक्षतीच्छतीति न भवति तत एव हेतोः सन्नपि न भविष्यति, तदेवं न
धातुसपहाय क्व चिदपि प्रसङ्ग इति प्रश्नः । 'सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भू-
दिति' । अन्यथा महातस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्तत एव सस्यात् ततश्च
सन्नन्तत्वेन तस्यैव धातुत्वात्तत एव लङ्प्रसर्गात्पूर्वो ऽङ्गागमः प्राप्नोति ।

(अ. ३ । पा. १ । व्या. १) (धातोः कर्मणः समासकर्तृकादिच्छायां
वा । ३ । १ । ७ ।)

षष्ठां त्विति ॥ (कै)

अनुपसर्गान्नेति । (कै)

न ष व्यपदेशिवद्भावो ऽप्ये भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद् इत्याहुः ॥

तस्मादिति । (कै)

तेनाचार्येण तद्योः पृथक्केन कल्पनात् क्रियावाचिनाश्च
धातुत्वाद्दुपसर्गरहित एव क्रियावाचीति निर्णय इत्यर्थः । पार्थक्य-
कल्पनाफलञ्चाडादिव्यवस्था समानकर्तृकादित्यनेन क्रियावाचकादेव
सनो विधानमिति न तद्विशिष्टात्मनिति भावः ॥

कर्मत्वे च सतीति । (कै)

कर्मत्वादित्येतकत्वादिभक्तेरिति भावः ॥

कर्मविशेषादिति । (कै)

क्यजादीनामप्येकार्थीभावे एव प्रतेः सनभावे तदभावाच्च
क्यजादीनां सावकाशनेति भावः ॥ एतेन काताद्यभावे सन्
स्यादित्यपास्तम् ॥ तध्वनयश्चाह

तद्विशिष्टक्रियावचनात्कार्थे सतिनि कैयटादयः । शंकाविशिष्टयोः सतन-
परणयोर्लङ्येवसमानत्वान्वये स्वर्गो ध्वस्त इत्यादाविव विशेषणीभूतप्रकायां

ननु लिङ्यप्युपसर्गस्य द्विवचनप्रसङ्गो दोषः शक्यो दर्शयितुं, सत्यम्,
अटप्रसङ्गमप्यपरं दोष दर्शयितुं लङ्गदाहृतः । ननु धातुरेव विशिष्ट-
क्रियावाचो उपसर्गस्तु सन्निधिमन्त्रेणोपकारको न तु कस्य विदर्थ-
स्याभिधानेन, यथा भुङ्क्तेत्यत्र भुजिनेनाग्राहारे वर्तते आत्मनेपदं तु

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. १ । पा. १ । षा. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

यच्च चेति ॥ (कै)

लक्षणाश्रयेति । (कै)

बोधुणां लक्षणैकचतुष्कलादिति भावः ॥ भाष्ये

आत्मेच्छायामिति । (भा)

मा भूतादिति शेषः ॥

साध्यस्यैवेति । (कै)

साध्यत्वेन प्रतीयमानस्यैवेत्यर्थः ॥

'साध्यता प्रतीयते इति । (कै)

सा च न कारकाजातिकावच्छेदिकेति भावः ॥

साधनाश्रय इति । (हरिः)

कर्मत्वलक्षणव्यत्याश्रय इत्यर्थः ॥

क्रियाणामेव साध्यत्वात् । (हरिः)

साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् ॥

१ निबर्तो वा विकारो वा प्राप्यो वा साध्यताश्रयः ।

क्रियाणामेव साध्यत्वात् सिद्धरूपोऽभिधीयते ॥

वर्तमानत्वपयवसानं बोध्यम् । प्रत्याख्यानं तु, यो यदिच्छति स तस्य पूर्वरूपाणि करोति यथा देवदत्तः कटं चिकीर्षुः पूजादीन्युपादत्ते ।

कर्त्तरि, अथ चान्तरेणात्मनेपदं नाभ्यवहानो गम्यते तद्दुपसर्गसन्निधाने धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह, ततश्चार्थद्वारके कर्मत्वसमानवर्तकत्वे अपि धातुरेव न सङ्घातस्य, अथश्लेषे चैतदेवं विज्ञेयं धातुरेव च क्रियावाची, कथं यो हि मन्यते सङ्घातः क्रियावाचीति क्रियमाणेपि तस्य धातु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६
(अ. ३ । पा. १ । व्या. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
वा । ३ । १ । ७ ।)

सिद्धरूपः । (हृः)

सिद्धत्वेनैव स प्रतीयत इत्यर्थः ॥

तुमुनन्तस्येति । (कै)

अव्ययकृत इति वचनात्तस्य स्नाध्यरूपभावाभावाभिधायिते-
त्यर्थः ॥ तुमुन इच्छावाचकत्वाभावादाह

तुमुन्निमित्तेनेति । (कै)

“समानकर्तृकेषु तुमुन्” (३ । ३ । १ । ५) इत्यनेच्छार्थेष्विन्यनु-
वृत्तेस्तस्य सन्निमित्तत्वत्त्वादाह

भाव इति । (कै)

सनस्तुनोपपदत्वम् । महासंज्ञाविरोधात् ॥ नन्वनस्य सिद्धरूप-
भावाभिधायित्वेन कथं कर्तृसम्बन्ध इत्यत आह

धातुवाच्येति । (कै)

भाष्ये

द्योत्ये तस्मिन्निति । (भा)

वृत्त्या शब्दजन्यबोधविषये इत्यर्थः ॥

एवं कूलस्यापि लोटविश्रणादीन्युपलभ्य पठनेच्छाधारोप्यते । यदा ।
सन्निधायके सूत्रे इच्छाशब्दो गौणमुख्यसाधारणः । गौणमुख्यन्यायस्तु

यज्ञयो योत्र धातुर्न तस्मादुत्पत्तिः प्राप्नोति अकर्मत्वादसमानकर्तृत्वाच्च,
एवं मन्यते प्रशब्दसन्निधौ तावत्प्रकर्षात्यो विशंधो गम्यते, न च प्रकर्ष-
मपि धातुरेवाचष्टे, प्रशब्दस्य वैशर्ष्यप्रसङ्गात्, सति चैवं समुदायस्यैव
कर्मत्वं, न ह्यसौ कर्णोत्थमत्रेण सन्तुष्यति नापि प्रकर्षमात्रेण, न चैवं

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

वृत्तीति । (कै)

तुमुनन्ते विग्रहवाक्ये समानकर्तृकत्वे तुमुनो विधानात्समान-
कर्तृकत्वप्रतीतेर्युक्तं समानकर्तृकत्वविषयस्य नो विग्रहवाक्यम् ।
भावविषयस्युङ्क्ते तु तदनिश्चयाच्चतत्स्य नो विग्रहवाक्यमिति नाम
न शब्दात्तन्नुत्पत्तिरिति भावः ॥

नह्यत इति । (कै)

विग्रहेतरप्रतीतेर्न ह्यासन्नशब्दगर्भं समानकत्वप्रतीतिं योग्यं
विग्रहवाक्यमस्तीति तदभावात्ततः सनोऽनुत्पत्तिरेवानुमीयते इति
भावः । पक्ष्यामीच्छति देवदत्त इत्यादौ तिङ्स्यादिति तु नापाद्या
कर्ममात्रबोधकत्वाभावात् । अतिरिक्तस्य कर्त्रादिरपि भावादित्य-
त्याहुः । अनन्तात् क्रान्तेऽविशेषे दृष्ट्वाह

केवलस्येति ॥ (कै)

यदात्विति (कै)

सङ्गन्तुमिच्छतीति विग्रहवाक्यस्य सन् प्रकृतिधातुगर्भस्य सम्भ-
वादिति भावः ॥ नन्व“नभिधानादिति” भाष्यम् उपपन्नं समान-
लक्ष्यानुरोधत्वरितत्वाच्च नाश्रीयते । अत्र भाष्यम् । श्रुधमान्तुवर्थी-
याच्छैथिको मतुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिध्यते ॥

योत्र धातुस्तस्मादनुत्पत्तिप्रसङ्गः, तस्यापि कर्मत्वात्, तथा च कर्तृ-
करोति भौष्यमुदारं दर्शनीयमिति समुदायविकीर्षायामपि भौष्यादिभ्यो
द्वितीया भवति तेषामपि कर्मत्वात् । नन्वेवमपि यथा जनपदसमुदायो
जनपदग्रहणेन न गृह्यते तथा कर्मसमुदायस्याकर्मत्वासमुदायाद्युत्प-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७१

अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
वा । ३ । १ । ७ ।)

कर्तृकत्वादिर्घात्पताङ्गीकारेण तदभावे तस्य द्योत्यत्वे प्रमाणात्त्वाभात्
स्यागतिकगतित्वाच्चेत्यत आह

इच्छाया इति । (कै)

स विषयत्वादित्यर्थः । करणाद्याकाङ्क्षा तु न नियतेति भावः ॥
शक्तिन्यायाश्रयणेऽपि समाधत्ते

इह नित्यानामिति । (कै)

तत्र समानकर्तृकत्वादिप्रकारकबोधो नोक्तव्युत्पत्तेरेव । न हि
तत्र व्याकरणमेव शक्तिपाहकमस्ति इति भावः ॥ ननु प्रत्या-
गत्या कर्मबोधकात्प्रत्ययेऽङ्गपरिमाणं ज्ञातमेवेत्यत आह

इच्छायां वेति ॥ (कै)

न कर्तव्यमेवेति । (कै)

उत्तरसूत्रकर्तव्यम् आत्मन इत्यत्रैवकार्यं तद्विच्छायामात्मन
इत्यस्य कर्तृत्वेनान्वयस्य ऋषत्वादान्तरङ्गत्वाच्च धानावपि तेभैतेन
सम्बन्धेनान्वयः । एवं च प्रमत्तोभयकर्त्रिकत्व एव प्रवृत्तिरिति
भावः ॥ धातुशब्दोच्चारणेनेत्यस्य फलमाह

अयं श्लोक इह सूत्रे मतुब्बिधौ च भाष्ये पठितः । अस्माभिस्तु चतुर्थं
शेष इति सूत्रे ज्ञापितोयमिति तत्रैव व्याख्यास्यते । एतद्व्याख्यानपरः

स्तिर्न भविष्यति, यत्र तर्हि समुदायस्यैव कर्मत्वं तत्र कथं यथा प्रस्था-
तुमिच्छति प्रतिष्ठान्त इति, अत्र हि तिष्ठतीति गतिनिवृत्तिः प्रती-
यते प्रशब्दसन्निधौ तु गतिस्तत्र यथा त्रिगणिसतीत्येकमेव कर्म तद-
दत्रापि तस्य समुदायादेव स्यात्. यद्येवं योत्र धातुः कथं नतः सन्.

(धानोः कर्मणः समानकर्तृकादिष्वायां (अ. ३ । पा. १ । षा. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

तथा चेति ॥ (कै)

क्रियाविशेषस्य । (कै)

विशिष्टक्रियायाः ॥

प्रक्रमात् । (कै)

बोधनात् ॥

विशिष्टैवेति । (कै)

उपसर्गद्योत्यर्थविशिष्टैवेत्यर्थः ॥

साधनेन । (कै)

तत्तत्प्रयुक्तकार्येण ॥

निवर्त्यते । (कै)

उत्पन्नबोधविषयी क्रियते ॥

उत्पन्ना । (कै)

उत्पन्ना बोधा ॥

अन्यत उत्पन्नेन । (कै)

उत्पन्नबोधेन ॥

प्रकृतसूत्रस्य कैयटहरदत्तादिग्रन्थाः पाश्चमिकभाष्यविरुद्धा इति तत्रैव
वक्ष्यते । इह सन्यसङ्गादन्योपनिष्टः प्रत्ययो वारितः । प्रकृतोपयुक्तं तु

नक्ष्यसौ कर्म, कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी, किं
तर्हि षष्ठी कर्मणोवयवाद्वातोऽरिति, चिकीर्षतीत्यादावपि केवलस्यापि
व्यपदेशिवद्वातेन कर्मावयवत्वम्, एवमप्यसमानकर्तृत्वान्न प्राप्नोति धातु-
मात्रस्याक्रियावाचित्वात्, अतः समानकर्तृकादित्यपि धृष्टार्थे पञ्चमीति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७३
 (अ. ३ । पा. १ । व्या. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
 वा । ३ । १ । ७ ।)

तथाप्यसतीति । (कै)

कर्मण इत्यस्य कर्मबोधकादित्यर्थः स्यादिति भावः ॥

उत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया इति । (कै)

विशिष्टाया एव क्रियाया धातुमात्राद्बोधोत्पत्तिमाश्रित्येत्यर्थः ।

एवं च फलान्तरत्वादविरोध इति भावः ॥

अथवेति । (कै)

साधनसम्बन्धोत्तरमपि उपसर्गसम्बन्धे दृष्टव्यर्थकमन् सम्बन्धा-
 पेक्षयान्तरङ्गत्वात्पूर्वमुपसर्गसम्बन्धोऽत एव न विशेष्यांशलाभेनेच्छाया
 निवृत्तिरित्यभिमानः ॥

व्याप्तिग्रहणायेति । (कै)

व्याप्तिलाभायेत्यर्थः ॥ बङ्गलचमम्बन्धनाभायेति यावत् ॥ परे
 तु गतिस्त्रे वक्ष्यमाणभाष्यकैयटरीत्योपपदमतिङिति सूत्रोक्त-
 रीत्या च पिपठिषतीति सिध्यन्तरमुपसर्गयोगेन सर्वमिद्वेधात्-
 ग्रहणानर्थक्यमेव युक्तं यत्सोपसर्गं कर्मत्वेव सिद्धात्कृतेः । तस्य
 चोपसर्गार्थविशिष्टधालर्थः समानकर्तृकादित्युक्त्या मनन्तकारकेणास्य
 सन्नान्न सन्निवृत्त इति । सरूपइत्येव । सारूप्यं चात्र सादृश्यं सत्कार्य-
 द्वाङ्गं तेन चिकीर्षितुमिच्छतीतीच्छासन्नकाङ्क्षामन् स्वार्थसन्नान्तु
 व्याख्येयं, तदेवं सङ्घातनिवृत्त्यर्थे धातुग्रहणमिति स्थितम् । 'कर्मण इति
 किमिति' । जिगमिषतोऽ्यादौ प्रयोगे प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः कर्म-
 पेक्षायां प्रथामत्या प्रकृत्यर्थे एव कर्म प्रत्येक्ष्यते, यद्यपि क्रिया कर्मण-
 मप्यपेक्षते स्फुटतया त्विच्छायाः कर्मपेक्षतेति सेव प्रकृत्यर्थेन पुं प्रियथते

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. १। पा. १। आ. १)
वा। १। १। ७।)

सम्बन्धे साध्यत्वप्रतीतावुपसर्गसम्बन्धात् । अत एव न विशेष्यांश-
स्वाभेच्छानिवृत्तिः । इतर इदमवुध्वाशङ्कितवान् “सोपसर्गस्य
कर्मत्वे” इत्यादि । तत्र एकदेशिनः “कर्मण” इत्यवयवषष्ठीत्युत्तरम् ।
यदि केचटरीत्या सन्त्यन्तेः पूर्वसुपसर्गसम्बन्धः स्यात्तदात्रैव धात्व-
पसर्गयोः समासो दुर्वार इति उपपदमतिङ्कितिसूत्रस्यभाष्यविरोध
इत्याहुः ॥

व्याधाताभावादिति । (कै)

व्याघातः प्रतिबन्धः ॥

सन्धिधावपि । (कै)

वा वचनानर्थक्यं चेत्यनेन तदुपस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वादाह

अथ वा धातुरेवेति । (कै)

पृथगुपस्थितस्य यत्रेतराथेवासमापेक्ष इति भावः । एवं चानु-
पसर्गस्य कर्मत्वमित्यत्यन्तमसङ्गतमिति भावः ॥

वृत्तेरिति । (कै)

ननु स्वपरविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थितौ कथमस्यै-
कार्थीभावविषयत्वमिति चेन्न । भाष्यप्रामाण्यादस्याथेकार्थीभाव
एव प्रवृत्तेरिति भावात् ॥

स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते । एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि ।
लक्ष्यवशादिह जातिः पदार्थः तत्र च सकृद्वृत्तानां प्रवर्त्तत इति सन्प्रकृतेः

नार्थः कर्मग्रहणेनेति प्रश्नः । ‘गमनेनेच्छतीति’ । अस्यैव विवक्षायां
गमेर्मा भूदित्यर्थः । असति हि कर्मग्रहणे सत्यामयीच्छायाः कर्मापे-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७९
 (अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
 वा । ३ । १ । ७ ।)

प्रत्ययसंज्ञाया इति । (कै)

परत्वस्यापीदमुपलक्षणम् आधुदात्तश्वेत्यस्य त्वेतिद्विषये न
 मन्बन्धो नित्वादिति बोध्यम् । अत्रापि समर्थोपनिष्ठत इत्यर्थं
 वार्त्तिकसंमतिदर्शयन् तावदुदाहरति भाष्ये

तुमुनन्तादिति ॥ (भा)

वचनसामर्थ्याच्चेति । (कै)

अत एव चोपपदाभावेऽपि तुमुन् वृत्तिविषये इति बोध्यम् ॥

वह्निरङ्गत्वादिति । (कै)

मन् मन्त्रियोगेन विधानात् । वह्निरङ्गत्वं लुक् इति भावः ॥
 वभु तम्बु सुप्तमुनोर्लुकि पदत्वेनैकदेशविकृतन्यायावतारः । तत्त्वप्रत्य-
 भिज्ञाभावात् । अर्थविकाराच्चापि स्थानिवद्भावः । तुमुन्नन्त्य
 षष्ठ्या निर्दिष्टत्वाभावात् ॥

दृष्टसिद्धय इति । (कै)

अनेन सर्वं शङ्कभासा निरस्ता इत्याहुः ॥

प्राक् तदन्तप्रकृत्यसम्भवात्तदन्तात्प्रत्ययस्य प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः । एवं
 तु यस् सन् गणन्तात्सुनि बोभुयिषयिषतीत्यादि षष्ठ्यां लखेन विवक्ष्यते ।

क्षयां यथैतद्वाक्यं भवति गमनेनेच्छतीति तथासन्नपि स्यादिति भावः ।
 'इच्छायामिति किमिति' । शब्दवैशदिसूत्रे यत्कण्ड इति तदिच्छेत्वास्तु,
 अभिधानशक्तिस्वाभाव्याच्च कर्मणविशेषदृच्छायामेव सन् भवित्थ्यति नम
 हप्रभृतिभ्यः पूजादाविव काञ्चित् प्रश्नः । 'कने नानानीति' अत्रास्य क

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । व्या. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

आशङ्केति । (कै)

वा च प्रयोक्तृधर्मः । शङ्कां कुलं पतिष्यतीत्यर्थावगमात् ॥

तद्विशिष्टेति । (कै)

तद्विषयत्वविशिष्टेत्यर्थः ॥ आत्मनेपदप्रयोगे बीजमाह

द्युतादिष्विति (कै)

“रलोच्चुपधादिति” किन्वाहुणाभावः । सम्भावनाविषयलोठने
विध्यत्वप्रतीतेराह

वर्तमानसामीप्य इति ॥ (कै)

भाष्ये

एवं मन्यते चेतनावत् इति । (भा)

वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण मन्यत इत्युक्तिः ॥

कार्यणेति । (कै)

इच्छानुमिति जनकं कार्यरूपं लिङ्गं तुच्यमित्यर्थः ॥ न
लिच्छाया अचेतने बाधात् कथं बाधितविषयानुमितिरत आह

तस्मादाचनिकः समन्तात्तदभाव इत्येव सारम् । इह यो ग्रामं गन्तु-
मिच्छति तस्य यद्यपि ग्रामो न स्वरूपेणोष्ठः ग्रामो मे स्यादिति । तथापि

शरयो नैवं प्रतिपाद्येतेति भावः । ‘वावचनाद्वाक्यमपि भवतीति’ । ननु
‘समानकर्तृकेषु तुमुनि’ति तुमुन्विधानसामर्थ्यादेव वाक्यं भविष्यति, अस्ति
तस्यावकाशः चिकीर्षितुमिच्छतीति, नञ्च सनः प्रसङ्गः, समन्तात्
सनिध्य इति वक्ष्यमाणात् । धातोर्गिति विधानादित्यादिना धातु-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७

(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिष्वायां
वा । ३ । १ । ७ ।)

वास्तवेति । (कै)

वास्तवं सत् ब्रह्म । वास्तवमसत् प्रपञ्चः । तदनपेक्ष्यव्यवहार-
मात्रेण सम इतरस्त्वेवास्या अपि तेन सत्यकार्यणानुमानमिति
भावः । बालकादेरयुक्तवृत्ताद्यारोहणं कुर्वतो मर्त्तुमिच्छत्ययमिति
व्यवहरति लोक इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

शून्यास्त इति । (भा)

प्रसतास्ता इत्यर्थः ॥ शून्यास्ता इति पाठे विषयाद्यादि चक्षुष
इत्यर्थः ॥

यदिच्छानिमित्तकमिति । (कै)

बुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः ॥

तिङन्तार्थेनेति ॥ (कै)

क्रियेत्यर्थः ॥ भाष्यस्थोपमानशब्दस्य सादृश्यमित्यर्थ इति
भावः ॥ केचित्तु तिङन्तेनोपमानबोधो नास्तीति भाष्यार्थमाहुः
तडपपादयति

गम्यमानतात्पर्येण एव । अत एव यामो जिगंस्यते जिगमिषित्यः
जिगमिषितः सुजिगमिष इति सन्नन्ताद्गामे कर्मणि लादयो भवन्ति ।

यद्यथास्य प्रयोजनान्तरं दर्शयति । 'न पूर्वञ्चेति' । तथा च त्रुगुप्त-
इत्यादाविडभावः । 'आशङ्कामि' । आशङ्कना सम्भावना प्रयोक्तृधर्मः,
तद्विषयक्रियावचनात्त्वार्थं प्रत्ययः । 'कृतं पिपिषतीति' । कृतस्या-
चेतनत्वादिच्छाया असम्भवः । 'आ सुमृषतीति' श्रुतस्येननल्पि जीवि-

(घातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३। पा. १। आ. १)
वा। ३। १। ७।)

क्रियाया इति ॥ (कै)

भिद्भूरूपतया प्रतीयमानस्य वस्तुन इदन्तदिति परामर्शविषय-
त्वाद् उपमानत्वं भवति नान्यस्येत्यर्थः ॥

इदन्तदिति । (कै)

परामर्शाभावादित्यस्योपमानत्वाभाव इति शेषेण समन्धः ॥
तथा परामर्शाभावे हेतुमाह

साध्यैकेत्यादिना ॥ (कै)

तथा परामर्शाभोवेऽपि कुतो न स इत्यत आह

इदं तदिति । (कै)

अत्र शब्दशक्तिस्वभावो वस्तुशक्तिस्वभाव एव वा वीजम् ॥ अत्र

उपमानोपमेयभावस्येति । (कै)

उपमेयपक्षं चिन्त्यम् । अत्रियवद्धौत इत्यादौ क्रियाया
उपमेयत्वस्येष्टत्वादिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि रोदित्वा गायती-
त्यादिप्रयोगोऽत आह

मग्नं प्रति कर्मत्वमप्यस्येव । अत एव ग्रामं ग्रामाय वा जिगमिषतीत्यत्रग
गत्वर्थकर्मण्येति द्वितीयात्तुर्थ्या भवत इति भाष्ये स्थितम् । एवं च ग्रामो

तस्य प्रियत्वाद्ग्राह्याद्यभिभवेपि तिर्यक्त्वान्कर्तृमिच्छा न भवतीति, शब्दे
प्रतिष्यति कूलं, शब्दे मरिष्यति श्वेतत्रायैः । प्रत्याख्यानं तु यो यदि-
च्छति स तस्य पूर्वरूपाणि करोति, यथा देवदत्तः कृतं चिकीर्षुः
मत्तह्यति मञ्जुकौलप्लादिकं चादनं, कूलस्यापि च पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६

(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
वा । ३ । १ । ७ ।)

इवशब्देति । (कै)

अत्र वाक्ये तु शब्दद्वयफलं चिन्त्यम् ॥

अध्यारोपः । (कै)

उत्प्रेक्षा ॥ निजन्तार्यस्योपमानत्वाभावे युक्तान्तरमप्याह

परिपूर्णेनेति । (कै)

'समानत्वादिति । (हरिः)

पातस्य सम्पूर्णत्वादित्यर्थः ॥

आतिः । (हरिः)

पञ्चविंशोऽः एवञ्चैकस्यां क्रियायां भेदासम्भवात् नोपमानो-
पमेयभावः । भिन्नजातौयासु तु साधारणधर्मरूपसादृश्यासम्भ-
वात्नोपमानत्वं तदाह

भिन्नेति । (कै)

समानताज्जीयास्वपि यथा न तथोक्तम् । तथा वै श्येनो

१ येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।

आतौ तस्य समानत्वादुपमायां न विद्यते ॥ हरिः ॥

गमनं चेत्युभयमिधेः कर्म शक्यं च क्षुद्रपक्षन्तुमिति पस्पशयां भाष्यस्य
तत्रत्यकैयटस्य च पर्यायोचनया क्षुद्र उपहननं चेत्युभयं शक्यं कर्मिति
कोट्याः श्रायन्ते भिदा जायन्ते, श्वानः खल्वपि मुमुर्धव एकान्तश्रीणाः
स्युक्तास्ताश्च भवन्ति, तदिह पूर्वरूपदर्शनादिच्छाध्यागोप्यते इच्छत्येवायं
य एवमिच्छाविनाभूतानि पूर्वरूपाणि कर्तेति, गौशमुख्यन्यायस्य क
चिच्छायापेक्षया नाश्रीयते ततश्चाध्यागोपितेच्छाश्रयः प्रत्यय इति । 'विश्वे-

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. १। पा. १। षा. १)
वा। १। १। ७।)

निपत्यादत्ते एवमयं भाव्यं निपत्यादत्ते इत्यादौ यद्धर्मवच्छेन-
कर्तृकमादानं तद्धर्मवदेतत्कर्तृकमादानमिति वाच्यार्थेऽवगते
यत्तद्भ्यामैक्यमापन्नं तं धर्मं निमित्तीकृत्य श्येनयागयोः पश्चात्सादृश्य
बोध इति न तत्र क्रिययोरुपमानोपमेय भाव इति बोध्यम् ॥

इच्छासदृशेऽपीति । (कै)

• पूर्वव्यवहारादिच्छां तत्राप्यङ्गीकृत्य प्रत्यय इत्युक्तम् । इदानीं
तु इच्छामदृशेऽर्थं प्रत्यय इति भेदः ॥

वैचित्थ्येणेति । (कै)

चेतनेषु मनुष्येष्वपि नानाजातौयव्यवहारदर्शनादिति भावः ॥
सर्वत्र परिणामदर्शने चेतनाधिष्ठानं विना च तदमन्भवात् । सर्वस्य
तदधिष्ठितत्वं ज्ञायत इति तात्पर्यम् ।

मन्यत इति । (कै)

कृत्वमपि निपातनादिति तद्भावः ॥

यगभावश्चेति । (कै)

भावे शस्य सत्त्वाद्यकः प्राप्तिरिति भावः ॥

श्रविकरणस्यैवेति । (कै)

गमिसाहचर्येणाकारविकरणस्यैवेवेर्षेहादिति भावः ॥ तौदादि-

स्थितम् । एवं च गन्तुमिच्छते शक्यते चेति प्रयोगे ग्रामो ग्रामं चेत्यु-
भयमपि विवक्ष्यते साधु । प्रथमान्तस्य हि इषिश्रुक्त्वात् कर्मत्वेन
षणं किमित्ति । इच्छायद्गणं किमित्यर्थः । 'श्रौधिकादिति' । सम्प्रसङ्गा-
दन्योप्यनिष्ठः प्रत्ययो वार्यते, श्रेधाधिकारनिहितः श्रौधिकः मतुबर्थे भवो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८१

(अ. ३ । पा. १ । षा. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिष्वासां
वा । इ । १ । ७ ।

कस्यैव स्त्रियामिच्छेतिनिपातनात्कथं यस्येत्यादिना समाधानमत
आह

अर्थविशेष इति । (कै)

यस्येति भाष्यस्य यदर्थकस्येत्यर्थः । लोके कान्तिशब्दस्य
शोभायां प्रसिद्धत्वादाह

कान्तिः कामनेति ॥ (कै)

यामस्य गतिकर्मत्वङ्गमेरिषिकर्मत्वं च स्पष्टमेवेति कथं मन्देश-
स्तादाह

क्रियाद्वयेति । (कै)

चक्रमणादिकामस्य अनुद्देश्यकगमनादिकामस्य अन्यस्य याम-
प्राप्तिकामस्य दृषिकर्मत्वं च इति उभयोरिषिकर्मत्वं यामस्य
गतिकर्मत्वाभावं मन्यमानस्य बोधमिति भावः ॥

परस्येति । (कै)

गम्यपेक्षेयेत्यर्थः । यदर्थक्रियानिरूपितं यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्मणि
ततो धातोर्लाद्युत्पत्तिर्न्यायेत्यर्थः ॥ नन्विषेदभयकर्मणे कदाचित्
गमनरूपे कर्मणि प्रत्यये दृश्यते यामङ्गन्तुमित्यपि स्यादत आह

शब्दोन्मथः । गमिना त्वार्थः । द्वितीयान्तस्य तु गमिं प्रति कर्मत्वं शब्दम् ।
इषिष्यकौ प्रति तु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं, विशिष्टे विशिष्टगं तत्र च विशिष्ट-

मनुवर्षीयः, गङ्गादेराकृतिगणत्वाच्छः, मनुवर्षी मनुवर्षीः, सोस्याक्तोति
मनुवर्षिकः । 'अत इतिठनौ' । शैबिकप्रत्ययान्ताच्छैबिकः मरूपप्रत्ययो
नेष्टः, तद्यथा । शालायां भवो षटः शालीयः, तत्र भवमुदक पुनःको

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

इध्यते ग्राम इति । (क्ते)

ग्रामार्थत्वादिति ग्रामप्राप्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः । अत एव गमनस्य
स्नानोद्देश्यत्वादप्राधान्यन्तदाहः

अप्राधान्यादिति । (क्ते)

एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादिति परास्तम् ॥

भिन्नकक्षयोरिति । (क्ते)

प्रधानाप्रधानयोरित्यर्थः ॥ नन्वेवं कदाचिदप्रधान एव स्यादत

आह

प्रधाने इति । (क्ते)

न त्वेवमपि गमिनिरूपितकर्मत्वस्यानभिधानान्ततो द्वितीया-
स्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिर्दुर्वारेत्यत आह

इधिक्रिपया इति । (क्ते)

एतेन युगपदुभयग्रामस्य शाब्दान्वयाम्भवाम् कदाचिदिधौ
कदाचिदुभौ शाब्दान्वयः । तत्र यदा यत्र शाब्देऽन्वयस्तदा तत्र
विभक्तिरिति । इध्यते ग्रामो गन्तुम् इध्यते ग्रामङ्गन्तुमित्युभयमपी-

यान्तरमिति वा बोध्यम् । एते न इधिक्षकी च द्विकर्मकौ भाष्ये
स्थिताविति माधवप्रश्नो व्याख्यातः । किन्तु एतदुपलम्भेन अयाचितारं

न भवति, विरूपस्तु भवत्येव, अहिच्छन्ने भवमाहिच्छन्, तत्र भवमा-
हिच्छन्त्रोयम्, अयन्तच्छो भवति, तथा दृश्योऽस्यास्तीति दृष्टिकः, 'अत
इतिठनौ' सोऽस्यास्तीति पुनस्तम् भवति, विरूपस्तु भवत्येव दृष्टिमती
सेनेति । 'सनन्ताम् सनिष्यतइति' सरूप इत्येव, सारूप्येण चात्र सावृष्ट्यं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८३

(अ. १ । पा. १ । अ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
वा. १ । १ । ७ ।)

यत इति परास्मिन् एवं तर्हिगमेर्गामः कर्म इषेर्भे कर्मणीति
भाष्यविरोधात् कस्य किं कर्मत्याद्युपक्रमभाष्यपर्यालोचनयास्यापि
भाष्यस्य पृथक् प्रयोगे उभयत्र गामस्यावृत्त्याग्राब्दाव्ययपरत्वलाभात् ।
तथा सति कदाचित्कर्मगामः गामः कर्मकदाचिदुभाविषेरित्येव
स्यष्टत्वाय वदेदिति दिक् ॥ नन्वेकस्या इच्छाया उक्तावपि इच्छा-
न्तराभिधानाय द्वितीयः सन् भविष्यतीत्यत आह

इच्छाया एकत्वादिति (कै)

तत्तद्वाख्ये विषयेच्छालेनैक्यादिति भावः । इच्छाविषयेच्छा-
यान्तु न प्रत्ययः । इच्छाविषयेच्छाभावादित्यभिमानः । न चेच्छा-
विषयेच्छाभावात्कथमत्र सनित्यत आह

कश्चिदालस्यादौति ॥ (कै)

तुमुन् ण्वुक्तावितितुमुनो भविष्यति विधानान् कथं सर्वकालः
प्रत्ययस्तत्राह

समानेति ॥ (कै)

तत्प्रवृत्तेः । (कै)

तत्तत्प्रवृत्तेः ॥

नह्येति श्लोके देवदेवस्य प्रतिकर्मत्वं यदुपपादितं तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या
हि सतां प्राहृयितुमिति द्वयं कर्मास्तु गृह्णातिकर्तृस्तु प्रतिकर्मतायां
कः प्रसङ्गः ॥

लक्ष्यते तन्नाश्र्वहारकमिति इच्छासनन्तादिति पूर्वोक्त एवार्था भवति,
एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि । जानौ पदार्थे समुदाये सङ्गलक्षणं प्रवर्तते

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

तत्प्रत्ययान्तेति । (कै)

मनादिप्रत्ययान्तेत्यर्थः ॥

न्यायानुवादोऽयमिति । (कै)

अनुवादफलं वान्यत्र व्यक्तिपचाश्रयणे नत्वादिषिद्धिः । घटत्व-
मित्यादौ अनुवादिनाचैव तदाश्रयणबोधनादित्याहुः । परे तु
“आहुर्द्धातुक” इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जातौ परलाश्रयत्वाभाव-
वत्तदवधिवाभावात् । वृद्धादित्यादिजातिपचे आश्रयितुस्तुशक्यत
इति वचनमेवेदम् अत एव त्वान्तत्वसिद्धिरित्याहुः । शब्दकृत-
मादृशशरणे व्यावर्त्यासम्भवादाह

तच्चार्थेति ॥ (कै)

इति शिवभद्रसुतसतीगर्भजनागोजीभद्रकृते महा-

भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयाध्यायस्य

प्रथमपादे प्रथमाह्निकम् ॥

इति यजुर्नशीयकाश्रयणोत्रोत्पन्नचट्टोपाध्यायवंशसुव्ववसुवसुवसुवभर्गमिदिरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषयपदव्याख्यानं तृतीयश्च प्रथमाह्निकम् ॥

ततश्च तत्प्रत्ययेः प्राक् तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसम्भवात्तदन्तान्नास्ति तत्प्रत्यय-
प्रसङ्गः, इह यो ग्रामं गन्तुमिच्छति तस्य यद्यपि ग्रामो न स्वरूपेणोद्यो
ग्रामो मे स्यादिति तथापि गम्यमानतारूपेण सीपौष्ट एव, ग्रामो
जिगंस्यते, जिगमिषितः, जिगमिषितयः, सुजिगमिष इति इच्छावा-
चिनः समन्तात् ग्रामे कर्मणि लादयो भवन्ति, गमिं प्रति कर्मत्वं ग्रामस्य
स्पष्टमेव, अत एव ग्रामं जिगमिषति ग्रामाष जिगमिषतीति गत्यर्थ-
कर्मणोति द्वितीयाचतुर्थ्या भवतः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

•••••

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—•—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तैर्यदर्शना ।
मर्त्येषां नायबीजानां रुष्टामाष्ये निबन्धनं ॥
अलम्बगाधे गाम्भार्यावुत्तान इव भौष्टवात् ॥

—•—

सुप आत्मनः क्वच् । ३ । १ । ८ ।

वक्ष्यमाण इति । (कै)

केषां चित्प्रयोजनानामन्यथाभिद्धिरूप इत्यर्थः ॥

पश्चादिति । (कै)

एवं चान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययस्वरकृतेवान्यथाभिद्धिरूपेत्यर्थः ॥ ननु
यत्किञ्चिदनुबन्धयुक्तस्य ग्रहणे तद्विरहितस्य ग्रहणाभावो वचन-
मन्तरापि सिध्यतीत्यत आह

सुप आत्मनः क्वच् ॥ कर्मण इच्छायां वेति वर्तते । इषिकर्मण
एषिटसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्वच् प्रत्ययो वा स्यात् । आत्मनः
एवामिच्छति एवैवैति । आत्मशब्दोच पर्यायार्थिपदः स्वशब्दपर्यायो

“सुप आत्मनः क्वच्” ॥ अत्रापिच्छायामित्यनुवृत्तेरुदपेक्षमेव
सुबन्तस्य कर्मत्वं विज्ञायनइत्याह ‘इषिकर्मण इति’ । आत्मशब्दोयं

स एवेति । (कै)

उच्चारित एवेत्यर्थः । वचनसामर्थ्यात्सावधारणो बङ्गप्रौढिराश्री-
यते । एतदित्यादावपि शब्दघटितस्य स आश्रीयत इति भावः ।
ज्ञानुबन्धकत्वात्तस्य ग्रहणे न ग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥ अथात्मग्रहणं
किमिति इच्छापेक्षया कर्त्तरिषष्ठीति प्रश्नः न तु कर्मणीति ।
तथा षति राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यादावपि प्रसङ्ग इति भावः ।
शेषषष्ठ्यामपि साक्षात्सम्बन्धेनान्वये दोषस्तदवस्थ इत्यत आह

सुवन्तेति । (कै)

आत्मशब्दः स्वपर्याय एषित्परः । आत्मनः पुत्रं परस्य दातु-
मिच्छन्तीत्यादौ तु न दोषः । इत्यमाणरूपस्यात्मसम्बन्धिताभावात् ॥

इच्छेति । (कै)

परसम्बन्धसुवन्तार्थेच्छायामित्यर्थः ॥

कर्त्तरीयं षष्ठीति । (भा)

अनेनैवसम्बन्धेनेच्छार्था तद्वचनात् ॥ परम्परासम्बन्धस्तु न
षष्ठ्यर्थस्तदाह

गृह्यते न तु चेतनमात्रवचनः । तथात्वे हि स इच्छा विशेषयेत् सुवन्ते
वा । आद्येपि आत्मन इति कर्त्तरि षष्ठी चेत् आत्मा चेदिच्छतीति तर्हि
पर्यवस्येत् । तथा च व्यर्थविशेषणता । नञ्ज्ञानात्मा इच्छति । कर्मषष्ठां तु

परव्याहृतिवचनः स्वशब्दपर्यायो गृह्यते न चेतनब्रह्मवचनः, स हि
गृह्यमाण इच्छया वा सम्बन्धेत सुवन्तेन वा, तत्रेच्छया सम्बन्धे कर्त्तरि

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (सुप व्यात्मनः क्वच् । ३ । १ । ८ ।)

क्रियाकारकसम्बन्धस्येति । (कै)

अन्तरङ्गत्वं साक्षात्सम्बन्धत्वम् । अत एव सुबन्तविशेषणत्वेन परिहारः ॥

एषितारमिति । (कै)

स एवात्मपदार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

एवमात्मका हिंसा इति । (भा)

एवं स्वभावा हि परस्मैव दुःखमिच्छन्ति इत्यर्थः ॥

दुःखमिति । (कै)

पापवाचिनाऽघशब्देन तत्फलं दुःखं लक्ष्यत इति भावः ॥
दुःखीयतिसुखहेतोरित्यादिप्रयोगात् वास्तवदुःखस्य मुख्यत्वभ्रमेणे-
च्छाया बोधाः ॥ भाष्ये

विध्यर्थं भविष्यतीति । (भा)

ननु सुबिद्यस्याभावे प्रादिपदिकात्सुवन्ताच्च भविष्यतिविशेषा-
न्तत्र "नः क्ये" इत्यस्य नियमार्थत्वे नान्तेभ्यः प्रातिपदिकादत्पत्तौ
न लोपो न स्यात् । विध्यर्थत्वे तु वाच्यतीत्यादौ सुवन्तादत्पति
पक्षे जस्वादिपदकार्यं स्यादिति चेन्न धातोः कर्मण इत्यतः कर्म-

अत्रक्षीरेति सूत्रं न सङ्गच्छेत । क्षीरादिभ्यः क्वचो दुर्लभत्वात् ।
द्वितीयेपि अर्थविशेषणत्वात् । परस्यापि हि इष्यमाणः चेतनसम्बन्धी
भवत्येव । तस्माद्यथोक्तमेव साधु । अस्य यत्सुबन्तमित्यत्र तु कस्य सम्बन्ध-

षष्ठी, व्यात्मन इच्छायामात्मकर्तृकायामिच्छायामात्मा चेद्विच्छतीत्यर्थः
स्यात्, ततश्चात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्, भवतिहेच्छा ऽऽत्मकर्तृका तस्या-

(सुप आत्मनः क्वच् । ३ । १ । ८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. १)

प्रहणमनुवर्त्तते तत्र च धातुरूपं कर्मपरिनिष्ठितत्वप्रयोजकप्रत्ययान्तत्वानाक्रान्तमतस्तस्याहवर्थात्तादृशस्यैव कर्मणो ग्रहणात् ऽसुबन्ते प्राप्तेरिति भाष्याश्रयात् ॥ भाष्ये

धातोर्माभूदिति । (भा)

तिङन्नात् न शङ्कितः तस्य कर्ममात्रप्रतिपादकलाभावात् ॥ ननु महान्तं पुत्रमिति विग्रहेऽपि क्वचि मन्महदिति समामे आत्वे च महापुत्रौचनीत्येव भाष्यमिति तदा न भवितव्यमिति कथमत आह

यद्यचेति ॥ (कै)

परस्परस्येति । (कै)

अन्यत्रैकार्थीभावमापन्नयोर्निष्कृत्य परस्परेण सामर्थ्याभावादिति भावः । वस्तु तस्तु विशिष्यैकार्थीभावाभावेऽप्येकार्थीभावमात्रेण समासस्य समर्थस्तुत्रादिस्यभाष्यसम्मततया आलं भवत्येव । स्वरे न भेदः । मति शिष्टतया समामस्यरेण पुत्रौचनीकारोदान्तत्वरूप इति भाष्याश्रयः ॥

पेक्षायां इच्छया शशितुः संनिधापितत्वात् तस्यैवेति लभ्यते न चैवमपि आत्मनः पुत्रं परस्य स्वामिनमिच्छतौत्यत्र प्रसङ्गः । सुबन्तःस्यात्सम्बन्धित्वादिति वाच्यम् । तद्वच्च यथायथंचिदात्मसम्बन्धित्वं विवक्षितम्, किं तर्ही-

न्तद्धर्मत्वात्, सुबन्तसम्बन्धे तु देवतस्य एत्रमिच्छति यजदत्त इत्यत्रापि प्रप्नोति परस्यापि ह्यौद्यमाण आत्मन श्वेष्टो भवति तस्याप्यात्मत्वात्, अनर्थकं चात्मप्रहणं स्याद् आनर्थाभावात्, वृत्तस्य जलमिच्छति यव.

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

८६

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (सुप्र आत्मनः क्यच् । ३ । २ । ८ ।)

तदा न भवितव्यमिति । (भा)

भाष्ये क्यचेति शेषस्तथा च स्वरेऽनिष्टमिति भावः ॥

तदा च प्राप्नोतीति । (भा)

क्यजितिशेषः ॥

नैतत्सुवन्तमिति । (भा)

समुदायः कर्मति भावः ॥ प्रत्येकं कर्मत्वे कर्मसमुदायस्याकर्म-
त्वादेवाप्रसङ्ग इति बोद्धव्यमानाधिकरणानामेकेन सम्बन्धिनाऽयो-
गादिति नार्थः । अद्भुतत्रिणिष्टस्य राज्ञः पुरुषेण सम्बन्धात् ।
अत आह

मध्ये इति । (कै)

निर्द्धारणे षष्ठीति भावः ॥

क्यमायां रूपं आत्मसम्बन्धित्वेन यदेष्यते तदा प्रत्ययः । इह त्वात्मीयत्वेन
नेच्छा किन्तु परस्वामित्वेनेति न दोषः । सुवयवहणं पदविधित्वाथ, तेन
समर्थपारिभाषोपस्थानात्सहजान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ रूपेक्षान्न भवति ।
अन्यथा सहजान्तं पुत्रोच्यतीति स्यात् । न च सुवयवहणं विनापि कर्मणा

दायाः पादमिच्छतीत्यादौ यत्राचेतनार्थं किं चिदिष्यते तद्वावर्त्तमिति
चेत्, न । तत्रापि चेतनस्यैव परमशोधित्वात्, सर्वमेव हि भोग्यं चेतना-
नामेव शेषभूतं खड्गायाः पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तत् खडादिकस्य-
भोग्यं तदर्थमेव तदिष्यते खडादिकं तु तस्यैव द्वारमात्रम्, अतः परव्या-
वृत्तिवचन एवात्मप्रान्तस्तत्रापि यदीच्छया सम्बन्धः स्यात् पूर्ववत्कर्त्तव्य-
मिच्छामात्मयवहणमनर्थकं स्यात् सर्वस्या सर्वेच्छाया यद्विषयकत्वात्तदिति

अयोगादिति । (कै)

इच्छत्यादीनामिति शेषः ॥

त केवलस्येतीति । (कै)

स विशेषण प्रयोगविषये इति भावः ॥

यस्य च सामर्थ्यमिति । (भा)

वाक्ये व्यपेक्षारूपमित्यर्थः । तद्भावादेव तत् मूलक एकार्थी-
भावो नेति भावः ॥

गुणेचेति । (कै)

इदं चित्तम् । तस्मात् प्रातिपदिकमसुदायस्याप्रातिपदिकत्वेन
सुदायात्तत् स्यात् । किं च महान्तं पुत्रमित्युभयत्रेष्टद्वितीयोप-
पतिरेवेति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

इत्यनेनैव पदविधित्वं लभ्यतामिति वाच्यम् । यच्च हि पदस्यासाधारणं
रूपमाश्रयिते स पदविधिः कर्मत्वं तु अपदेपि दृश्यते । धातोः कर्मण्य
इति यथा । कथं तर्हि कर्मण्यपि त्वादी पदविधित्वमिति चेत् । उपपद-
संज्ञायाः अन्वर्थत्वलादिति ऽट्टहाण । महापुत्रीयतीति तु महापुत्र-

सुबन्तेन सम्बन्धते, सुबन्तात्मर्मेण इच्छायामभिधेयायां क्वञ् भवति तच्चे-
त्सुबन्तमात्मनः खस्य सम्बन्धि भवति, कस्य स्वस्येव्यपेक्षायामिच्छया
एषितुः सन्निधापितत्वात् तस्यैवैषितुरात्मनः सम्बन्धि इति विज्ञायते
तदाह । 'एषितुरेवात्मसम्बन्धिनः सुब तादिति' । न चैवमात्मनः पुत्रं
परस्य दासमिच्छतीत्यत्रापि सुबन्तस्यात्मसम्बन्धित्वात्प्रसङ्गः नात्र यथाकथं-
चिदात्मसम्बन्धित्वविवक्षितं किं तर्हि इष्ट्यमाणमेव रूपमात्मसम्बन्धित्वेन
प्रदेष्यते तदा प्रत्ययः । 'पुत्रीयतीति' । 'क्वचि चे' तीत्वम् । 'सुप इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१

(अ. ३ । पा. १ । व्या. २) (सुप आत्मनः क्यष् । ३ । १ । ८ ।)

यदि पुत्रो नेषिकर्मेति । (भा)

यतः पुत्रो नेषिकर्मैत्यर्थः ॥ ननुभयं कर्मेति वाच्ये पुत्र
एवेत्यनुपपन्नमत आह

तस्यैवेति । (कै)

प्रधानत्वादिति वक्तुं युक्तम् ॥

सामानाधिकरण्यनिबन्धनेति । (कै)

समानाधिकरण्यविशेषणस्य विशेष्यसमानशक्तिकत्वादिति भावः ॥

एकस्येति । (कै)

सुराग्रहणेन पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थितेरिति भावः ॥

व्यपेक्षेति । (कै)

विशेषणेन व्यपेक्षाविशेष्यैकार्थीभाव इत्यर्थः । इदमेव
सुव्यग्रहणस्य फलमिति बोध्यम् ॥

मिच्छतीति विग्रहे बोध्यम् । आत्मनः किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति पुरो-
हितः । नन्वसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यतीति चे, अहोत्मनः पुत्रमिच्छती-
त्यत्रापि न स्यात् । ननु लौकिके विग्रहे आत्मन इति प्रयोगेपि अलौकिके

किमिति । कर्मण इति वचनान्तिष्ठन्तादप्रसङ्गः, नहि तिष्ठन्तं कर्म,
धातोश्चाप्रसङ्गो विशेषविहितेन सना बाधितत्वान् । इयाप्रातिपदिका-
दुत्पत्तावपि न कश्चिदोषः 'नः क्य' इति पदमंज्ञाविधानान्, तच्च
क्रियमाणे सुव्यग्रहणे नियमार्थं नान्तमेव क्ये पदमिति, तदेव इयाप्राति-
पदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं भविष्यति । नन्वमति सुव्यग्रहणे इयाप्राति-
पदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तस्यमविशेषात्तस्य 'नः क्य' इत्येतद्यद्यं नियमार्थ-

स विश्लेषणानामिति । (भा)

सापेक्षोपलक्षणम् ॥ अत एव च्छ्रद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्र
श्छ्रद्धपदेनापि न समास इत्याशयेन शङ्कते भाष्ये

मुण्डयतिमाणवकमिति । (भा)

एतेन मुण्डस्य गुणशब्दत्वान्माणवकस्य द्रव्यशब्दत्वान्तस्यैव
विश्लेष्यताया न्याय्यत्वेन मुण्डस्य कथं सविश्लेषणत्वमित्यपास्तम् ॥

अनुमानादपीति । (कै)

साध्वनुमानादित्यर्थः ॥ अपि नासाधुस्मरणशङ्कहः । वस्तुतो-
ऽपभ्रंशानामपि वाचकत्वमपि नाद्यास्तम् ॥ भाष्ये

एतस्माद्धेतोरिति । (भा)

“अपशब्दः स्यादिति” (भा) हेतोर्द्वैत्तिर्नैति । “न ब्रूमः” किं
तर्हि “अशमकत्वाद्” इति हेतोरित्यन्वयः ॥ तदेवाह

प्रक्रियावाक्ये केवलात्युत्रशब्दात् क्वञिति चेत्तर्हि तथैव परकीयपुत्रे-
च्छायामपि स्यादिति गृह्याण । किञ्च पुत्रशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वान्ना-
सामर्थ्यम् । अपि च । यत्राद्यादेव परकीयत्वं गम्यते तत्र परस्येति

मयापि विध्यर्थम् उभयथापि दोषः, नियमार्थे हि वाच्यतौत्वादौ प्राति-
पदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तौ यद्यपि दोषभावो नकारान्तेषु प्रातिपदिका-
दुत्पत्तिपक्षे नगोपो न स्यात्, अथ तेषु प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थम्,
एवं सति वाच्यतौत्वादौ सुबन्तादुत्पत्तिपक्षे जप्रत्वादिपदकार्यं स्यात्,
अतः सुबन्तादेव यथा स्यात्प्रातिपदिकान्ता भुदिति नियमार्थं सुबन्तद्वयं
कार्यमेव, एवं तर्हि ममगृह्याद् ऽयाप्प्रातिपदिकादप्रसङ्गः, सुबन्तमेव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६३
(अ. ३ । पा. १ । व्या. २) (सुप व्यात्मनः क्वच् । ३ । १ । ८)

सिद्धानामिति । (कै)

अर्थप्रत्यापनायान्यासाधूनामिवास्य प्रयोगाभावात् किं तन्नि-
वृत्त्यर्थेन वचनेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

यच्च च गमकमिति । (भा)

मुण्डयतीति प्रयोगे मौण्डस्य क्रियारूपत्वेन कारकांशे नित्य-
सापेक्षतया गमकत्वमिति भावः ॥

कर्माभावेति । (कै)

लकारवाच्यसाधनानामेव प्रश्नादिति भावः ॥ नन्वेवं “कानि
साधनानीति” (भा) प्रश्ने भाव इत्युत्तरममङ्गतं तस्य क्रियारूपस्य
साध्यत्वेन साधनत्वाभावादत् आह

भावस्य चेति । (कै)

लकारनिमित्तमेव साधनशब्देनोच्यत इति भावः ॥

प्रयोगाभावात्स्पष्टैवातिव्याप्तिः । अघमिच्छतीति यथा । न हि कश्चिदा-
त्मनो ऽघमिच्छति । क्वचः ककारो नः क्वे इति सामान्यग्रहणार्थः । कौप-
इत्युक्ते हि सामसु साधुः सामन्यः अत्रापि स्यात् । अकारान्तद्विघातार्थः ।

हि कर्माभिधायि पञ्चकपक्षेपि द्योतकविभक्त्यपेक्षितत्वात्, तदेवं सुबन्त-
मपहाय न क्वचित्प्रमङ्ग इति मत्वा प्रश्नः । वाक्यादिति । पदसमुद्हा-
दित्यर्थः । ‘महान्तं पुत्रमिच्छतीति’ किं च स्याद्यद्यत्र स्यात्, प्रत्ययार्थं
गुणभूतयोर्महत्पुत्रशब्दयोस्त्विति परस्परसम्बन्धे समासो न स्यात्, तथा
च तस्मिन्बन्धनमात्रं न स्यात्, किमिदानीं न भवति महापुत्रोऽतीति,
भवति, यदेतद्वाक्यं भवति महान्तो महापुत्रः महापुत्रमिच्छतीति,

नियतविषयाया इति । (कै)

कर्मविशेषेणैकार्थीभावादित्यर्थः ॥ अत एव न कर्मान्तरेणा-
श्वयः । अतपुरुषो भार्याया इति वदिति भावः ॥

वाक्य एवेति । (कै)

कृजुपचारस्य नियमेनोपमानविषयत्वेऽपि उपमानस्योपमेयसापे-
क्षत्वात्कर्मद्वयसद्भाव इति भावः । तत्र मुख्यां कर्म अथमेव उपमानेन
उपमेयसमानशक्तिकत्वात्कर्मलव्यवहार इति तस्यान्तर्भूतत्वेऽपि न
क्षतिरिति तात्पर्यम् । उपमानपुत्रकर्मक उपमेयमाणवकर्मक
इति बोधः ॥ ननु मुण्डयतीत्यत्रापि द्वयोः कर्मत्वं मुण्डं करोति
माणवकर्मिति विधहे दर्शनात् इति कथमत्र प्रश्न इत्यत आह

मुण्डगुणेति । (कै)

मौण्डस्य कर्मत्वे मति तस्याश्रयसापेक्षत्वेनासामर्थ्यप्रसङ्गात् । मुण्ड-
गुणविशिष्टद्रव्यस्यैव कर्मत्वमभ्युपेयन्तस्य च धालर्थेऽन्तर्भाव इति
भावः ॥ विशेषस्यापि कर्मत्वस्वीकारेऽसामर्थ्यमिति शङ्कते भाष्ये

स्वरस्तु प्रत्ययस्वरैण धातुस्वरैण वा सिद्धः । अकारस्तु यद्यपि न श्रवणार्थं,
आर्धधातुकेषु लोपात्सर्वधातुकेषु श्रुत्या गताश्रयत्वात् तथापि गुणवृद्धि-

अथ क्रियमाणेपि सुब्युहणे कस्मादेवात्र न भवति प्रत्ययगृहण-
परिभाषया समुदायस्यासुबन्तत्वात्, किं एनश्यं कर्मणोः समुदाय आहो-
स्वित्समुदायः कर्म, किं चातः, यदि कर्मणोः समुदायो न कर्कटगृहणेन
गृह्यत इति समुदायादप्रसङ्गः, अथ समुदायः कर्म अवयवाद् द्वितीया न
प्राप्तोत्कर्मत्वात्, एवं तर्हि कर्मणोरेतार्यं समुदायः सम्बुहणं तु यदत्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५
(अ. ३। पा. १। आ. २) (सुप्र. आत्मनः क्वच्. ३। १। ८।)

ननु चेति । (भा)

विषयविभागोक्तिमुण्डशब्दादर्पिचि गमकत्वं क्वच्यगमकत्वमिति
विषयविभाग इत्यर्थः ॥

मौण्ड्यमेवेति । (कै)

वृत्तौ मुण्डशब्दो भावप्रधान अत एव भाष्ये

न हि माणवकत्वं क्रियत (भा)

इत्युक्तम् । तस्य च वृत्तौ माध्यावस्थस्यैव भावात्क्रियारूपत्वेन
कारकाग्नि नित्यसापेक्षत्वाद्गमकत्वमित्यदोषः । धर्मिपरत्वे हि गुण-
विशिष्टद्रव्यस्य उत्पादनेनासामर्थ्याद्वृत्तिर्न स्यादिति भावः । वस्तुतो
नित्यसापेक्षत्वाभावेऽपि गमकत्वे वृत्तिर्न भवत्येवेति बोध्यम् ॥

एकस्यैवेति । (कै)

मुण्डस्यैवेत्यर्थः ॥ मौण्डस्वरूपतदर्थस्यैवोत्पद्यमानत्वादिति भावः ॥
माणवकपदार्थस्य सर्वथा करोत्यर्थतया योग्यत्वमेवेति बोध्यम् ॥

निषेधार्थः सः । तथाहि । समिधं दृषदं वेच्छति समर्थात् दृषद्यति ।
ततो गवुल् अतोऽलोपः यस्यङ्ङलः, यस्यविभाषा । समिधकः । दृष-
दकः । अत्रालोपस्य स्थानिवद्भावात्पुगन्तेति गुणो ऽत उपधाया इति

कर्म तस्मान्मा भूदिति, अथ क्रियमाणेऽपि सुबगृहणे कस्मादेव तस्मान्
स्यात् सुवन्तमेव हि तत्, असामर्थ्यात्, कथमसामर्थ्ये, सापेक्षगममर्थे
भवतीति, अक्रियमाणे पुनः सुबगृहणे शर्थे पदविधिर्भवति, यत्र हि
पदस्यैवान्साधारणं किञ्चिद् पमाश्रितं स पदविधिः, कर्मगृहणं तु न
पदस्यैवसाधारणं धातोः कर्मण इत्यपदेपि दृश्यन्ते । अन्ये त्वाहुः ।

(सुप आत्मनः क्वच् । ३ । १ । ८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ९)

द्वितीयस्मात् । (कै)

माणवकशब्दात् ॥ ननु माणवको विशेष्यस्तात्मानाधिकरण्यात्
मुण्डात् द्वितीयेति युक्तं न तु त्रिपरोतमत आह

गुणप्रधानैति । (कै)

परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव इत्यर्थः । परिच्छेद्यमानशक्तिकत्वं
परिच्छेदकस्येति भावः । एवं च वाक्येऽपि मुण्डस्यैव करोति योग
इति भावः ॥ तदाह

माणवकादय इति । (कै)

अद्यपि वाक्ये मुण्डशब्दो धर्मिपरन्तथापि तस्य सामान्यशब्द-
त्वात् तद्विशेषाकाङ्क्षायान्तदन्वयेऽपि माणवकस्य न साक्षात्करोति
युक्तत्वमिति बोध्यम् । एवं चात्र वृत्तौ कटोऽपि कर्म भौष्मादयो-
ऽपौति न्यायो नास्त्येवेति तात्पर्यम् ॥ ननु तस्य करोति योगभावे
कथं वृत्तौ माणवकस्य कर्मत्वं कथञ्च द्वितीयान्तत्वमत आह

वृद्धिश्च न भवति । किञ्च मृदमिच्छति मृद्यति । मृद्यतेरक्तोयत् । अतो-
लोपादि पूर्ववत् । मृद्यम् । यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । अपि च, एत्री-
यतीत्यादौ श्रपोतुदात्तता स्यात् । श्रपा सङ्घैकादेशे तु स उदात्तो भवति ।

समुदायस्यापि कर्मत्वमवयवयोश्च मङ्गलविशिष्टस्य पुत्रस्येष्टमाणात्वादिति
तेषां समुदायादवयवाश्च मा भुदिति सव्यग्रहणम् । 'राजः पुत्रमिच्छ-
तीति' नन्वसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, कथमसामर्थ्ये. सापेक्षमसमर्थे
भवतीति, यत्र तर्ह्यन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परस्येति गम्यते
तत्र मा भुद्यथा ऽघमिच्छति न्यसगमिच्छतीति. नहि कश्चिदात्मनो-

मुण्डयतेश्चेति । (कै)

मौण्डस्वरूपक्रियाश्रयत्वात् कर्मत्वमिति भावः ॥ एवं च कृत-
पूर्वीकठमिति वृद्धन्तिरिति तत्त्वम् ॥ ननु बलीवर्दत्वस्य क्रियमाण-
त्वासम्भवादाह

बलीवर्दमेवात्मसम्बन्धित्वेनेति । (कै)

बलीवर्दशब्दस्य चित्रादिपरत्वे तु न शङ्कापि ॥

प्रयोगो न भवतीति । (कै)

राजपुरुषो देवदत्तस्येत्यादाविवामामर्थोदिति भावः ॥

उभयोः कर्मत्वे दूति । (कै)

इषिनिरूपिते इति शेषः ॥

अपि च मृद्यतेरनेकाक्षत्वाद्यङोनुत्पत्तिराम्प्रत्ययश्च फलमिति दिक् । क्वचि
मान्ताव्ययानां प्रतिषेधः ॥ मान्ताव्ययं चेति इन्द्रः । तेन तत्प्रकृतिकं
लक्ष्यते । मान्ताप्रकृतिकादथयप्रकृतिकाच्च सुबन्तान्न क्वचित्पर्यः । यथाश्रुतं
तु पुत्रमिच्छतीत्यादी क्वच् न स्यात् क्वचित्कति क्वचित्कतीत्यादौ च
स्यात् । इदमिच्छति स्खिच्छति । गोसमानात्तानान्तादित्येके । गमि-
च्छति गत्यति । वान्तो यि प्रत्यये । दधीयति मधूयति । अकृत्यार्वति
दीर्घः । कूर्चयति हर्चयति । गीडकृतः । गर्जयति । तर्जयति । नः
क्वे, पदन्तान्नलोपे क्वचिचेतीत्वम् । न लोपः सुपदरेति नियमानामिन्द्र-

घमिच्छति । 'ककार इत्यादि' । स्यादेतत् 'नः क्व' इत्यत्रापि मा
कारि ककार इति, यद्येवं मामसु माधुः मामन्य, अत्रापि प्राप्नोति ।
'चकारन्तदविघातार्थं इति' । स्वरस्तु प्रत्ययस्वरैण सिद्धो धातुस्वरैण वा,
अकारस्तु दृषदमिच्छति दृषद्यतेगर्णेन् 'अतो लोपः,' 'यस्य हलः,' 'कस्य

(सुप आत्मनः क्वच् । ३ । १ । ८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

सापेक्षत्वादिति । (कै)

मुण्डस्य माणवकसमानाधिकरणविशेषणमिति सापेक्षत्वमिति
भावः ॥ एतावता षण्न्तं गमकत्वं वाच्यगमकत्वमिति दर्शितम् ॥
भाष्ये

माणवकस्थमसाविति । (भा)

एवं च तद्वारा माणवकस्येच्छाविषयत्वं च तत्करोत्यर्थविषयत्व-
मपीत्यभिमानः ॥ यद्यपीषिफलेच्छाश्रयत्वं तस्य वक्तुं युक्तं न तु
करोति फलोत्पत्त्याश्रयत्वं तस्येति “उभयोः करोति” युक्तत्वाभाव
स्तथापि विशेषापेक्षेण तस्यापि तदाश्रयत्वमित्यभिमानेनैकदेशिनः

त्वम् । अस्मिन्पक्षे वाच्यति मृद्यतीत्यादि न सिद्धेदिति नाद्यं स्थितः पक्ष
इत्याहुः । क्वन्दसि परेच्छायामपि ॥ जहियोगो अघायति । मात्वा वृका-
अघायवो विदन् । ज्ञापकात्सिद्धम् । यद्यं क्वचि प्रकृततेरीत्ववाधनार्थम्
अघाघस्यादित्याकारं प्राप्ति न हि कश्चिदात्मनो अघमिच्छति । न
घाचारक्वजर्थं तत् । क्वन्दसि अघघ्नब्दादाघारे क्वचो ऽदर्शनात् । उदा-
हृतस्थले इच्छार्थस्यैव प्रतीतेरित्याहुः । क्वजन्तेषु प्रकृत्यर्थो यद्यपि कर्म
तथापि तस्य धात्वर्थान्तर्भावात् और्वात्तत्त्वतीत्यादिवदकर्मक एवेच्छाक्व-
जन्तः । अतोस्माद्भावे कर्त्तरि च लादयः । आचारक्वजन्ते तु पुत्रादेशप-
मानकर्मणो धात्वर्थान्तर्भावेऽपि क्वात्रादेशरूपमेयकर्मणोऽनन्तर्भावात्तस्मि-
न्कर्मणि लादयो भवन्त्येव । पुत्रौय्यते क्वात्रः, पुत्रौय्यतथ इत्यादि यथा ।

विभाषा' वृषदकः, अत्रातो लोपस्य स्थानिवद्भावा 'दत उपघाया' इति
वृद्धिर्मा भूत् । मृदमिच्छति मृद्यति मृद्यतेरचो यत्, अतो लोपादि
पूर्ववत्, मृद्यं, 'यतो ऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति, पुत्रौय्यतीत्यादौ
च श्रुता सत्कैकादेश उदात्तो भवति । 'क्वचि मान्नाथ्यप्रतिषेध इति' ।

शङ्केयम् । एवं च मुण्डपदार्थस्य विशेषापेक्षत्वेनाभामर्थ्यं वृत्तावुभय-
चापि मुण्डशब्दो धर्मिपर इति तद्भावस्तमभ्युपेत्यपरिहरति

एवं तर्हीति ॥ (भा)

गुणवचनाः (भा)

इत्यत्र गुणप्रकृतिनिमित्तका इत्यर्थः ॥

सापेक्षा इति । (भा)

अपरिशेषविषयविशेषापेक्षा इत्यर्थः ॥ ननु मुण्डो नित्य-
शापेक्षः । अन्यथा वा । नाद्यः । राजपुरुषादौ सावकाशस्यापि

श्लेणाद्यते काक इत्यत्र उपमानकर्तुरन्तर्भावोऽपि उपमेयकर्तरि लो भवति,
तद्वत् । ननूक्तरीत्या मुण्डं करोति मुण्डयति मानवकर्मितं न सिध्येत् ।
श्लिजन्ते मौषण्डगुणविशिष्टत्वेनैव कर्मान्तर्भूतं न तु माण्डवकत्वादिना
विशेषेणोति । यदि तर्हि तथैव मुण्डमिच्छति मुण्डीयति माण्डवकमित्यपि
स्यात् । सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् क्यञिति चेत्तर्हि तत एव श्लिजपि न स्यात् ।
तस्मात्क्यञ्चोर्विशेषो वक्तव्य इति चेत् । उच्यते । तत्कारोतीति श्लिज
सिद्धे मुण्डमिच्छेति पुनर्विधानं सापेक्षेभ्योपि यथा स्यादित्येवमर्थमेव ।
क्यच् तु निरपेक्षेषु चरितार्थ इति स्पष्ट एव विशेषः । यद्वा । क्यच्वादि-
वत् मुण्डादयो द्विविधाः । धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र सौध एते
विशिष्टक्रियावचना धातवः तभ्यश्चुरादिवत्त्वार्थं श्लिज् । प्रातिपदिकानां तु

मान्यदृष्ट्या प्रातिपदिकस्य विशेषणं न सुबन्तस्य, तेन पुत्रमिच्छतीत्यादौ
क्यञ् भवति काविच्छति कानिच्छतीत्यादौ च न भवति । 'उच्येनोच्चरित' ।
अधिकरणप्रधानयोरप्यनयोगाधेये यदा वृत्तिस्तदा कर्मत्वं गोसमानाक्षर-
नान्नादित्येके, गोशब्दात्समानाक्षरान्नाज्ञान्नाच्च क्यञ् भवतीत्येके मन्यन्ते ।

(सुप आत्मनः क्वच् । ३ । १ । ८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

समासस्य गुरुकुलादौ प्रवृत्तिवदत्रापि क्वजापत्तिः । नान्यः ।
णिचोऽप्यनापत्तेः । अभापेच्चे चारितार्थादिति ॥

नैघ दोष इति (भा)

वचनादिति भाष्यस्य तत्करोतीति भिद्धे वचनसामर्थ्यादित्यर्थं
इति भावः ॥ न च तत्करोतीत्यनेन प्रातिपदिकादुत्पत्तेः
सुबन्तादुत्पत्त्यर्थमिदमावश्यकं विशेषाभावात् । णिचि भवाच्च ॥

सौचा इति । (कै)

उत्तरसूत्रस्य धातुप्रवृत्तस्य पूर्वमपकर्षादिति भावः ॥ भाष्ये

विग्रह एव । माणवकं मुग्धं करोतीति । अथवा मुग्धयतीत्यत्र कमिति
विशेषाकाङ्क्षा अनुभवसिद्धा । मुग्धस्यैव वा मुद्घेन करोतिनान्वयः । मौग्ध्य-
विग्रहणेन तु माणवकस्य । यथा गां दोग्धि पय इति मुद्घस्य दुहेः पूर्वं
गत्रा सम्बन्धः । पश्चात् गोदुहिना पयसः । क्वचप्रत्ययस्तु अनभिधानात्
भवति माणवकं मुग्धीयतीत्युक्ते मुग्धमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव गम्यते ।
तद्गुणं हरिणा । मदपीष्ठाक्वचः कर्म तदाचारक्वचाहृतम् । वाक्ववाच्य-
मतोऽथक्तेर्यथाभ्यासः क्रमादिस्त्विति ॥ अस्त्यर्थः । सद्यपि न्यायतः सम्भवद-
पीष्ठाक्वचः कर्म वाक्ववाच्यं माणवकं मुग्धमिच्छतीत्येवंरूपेण बोधनीयम्,
न तु क्वचन्तेन । यत आचारक्वचा हृतं निरवकाशौहृतम् । तदर्थस्यैव
निरुद्धेः । आचारक्वचाहरणे वाक्ववाच्यत्वे वा हेतुमाह । अतो यत्तेरिति ।

अकारादयो दश समानाक्षरास्तत्र लृवर्णान्तस्य ऋकारान्तस्य च प्रातिप-
दिकस्याभावादकारात्पूर्वेषां सप्तानामचां यलणम् अस्मिन्त्यक्षे वाच्यतीत्यादि
न सिद्ध्यति, तस्मान्नायं स्थितः पद्य इत्याहुः । अत एवास्य वृत्तावनुपन्यासः ।
'पदे ष्वायामिति' । शेषश्रुत्याः समासो न कर्तव्यः, सुबन्तदारकश्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १०१
(अ. ३। पा. १। आ. २) (सुप आत्मनः क्वच् । ३। १। ८।)

न चैवेति (भा)

शङ्का ।

क्रियावचनता (भा)

इत्युत्तरमिति व्याचष्टे

यद्यपीति ॥ (कै)

यथा कण्डुवादय इति । (कै)

तथाच धातुभ्यो णिच्प्रादिपदिकेन वाक्यमिति भावः ॥ भाष्ये
परिहारान्तरमाह

अतोऽस्मात् क्वचो अक्षराचारार्थस्यैव प्रवर्ततः । अतो वाक्यादिच्छा-
कर्माद्यः प्रतीतेरिति वा । यथा क्रमादिषु गद्येर्षेषु अभ्यासः पौनःपुन्यं
वाक्येनैव गम्यते न तु यडा । कौटिल्यं निरुद्धः । उक्तं च प्रकीर्णकाण्डे ।
सदपीच्छाक्यचः कर्म्यं वाक्येण प्रयुज्यते । पमिद्धेन हृतः शब्दो भावगर्हा-
भिधायिना ॥ अभ्यासे तुल्यरूपत्वान्न यदन्तः प्रवर्तते, इति ॥ गतं न
यद्येति क्रमादिषु यथा वेदादिविषयोभ्यासो व्यन्यते तथा वाक्ये इच्छाक्यचः
कर्म्येर्षेः । अथवा ऽभ्यासक्रमादिस्वित्थं कं पदम् । अभ्यासेन वर्णक्रमादि-
विषयाभिव्यक्तिर्भवति तथा वाक्येन कर्मत्वविषयाभिव्यक्तिरित्यर्थ इति
विवरणमत्युक्तम् । अत्र भाष्यं क्वजन्तस्य इत्यः एत्र इष्यते एत्र इत्यः इयो
विद्यद्वा निराकृताः । तस्याधमाश्रयः । यद्यपि वृत्तिवाक्ययोश्च्यन्तसमाना-

परस्मैक्या सम्बन्धः, परस्य सुबन्तार्था या इच्छा तस्यामित्यर्थः ।
'अघायव इति, 'क्वाच्छन्दसी'त्यप्रत्ययः । अथवाघस्यादित्यात्मम्, एतदेव
क्वचि परत आत्वविधानं ज्ञापकं क्वन्दसि परेच्छायामपि क्वचं
भवतीति, नहि क्वस्विदात्मनौघमिच्छति, न चात्माक्वचर्थ, क्वन्दस्य

मुण्डविशिष्टेन वेति ॥ (भा)

ननु पञ्चदशेऽपि पूर्वे करोतेर्मुण्डसम्बन्धः पश्यान्माणवकस्य
सम्बन्ध इति प्रतीतेः को विशेषोऽत आह

पूर्वस्मिन्निति ॥ (कै)

अथवा नेदमुभयमिति (भा)

परिहारे इत्यर्थः ॥ तत्र पूर्वकर्मविशेषस्थानपेक्षणाद् अमम्बन्ध
उत्तरत्र त्वपेक्षायामपि वह्निरङ्गत्वान्तपूर्वसम्बन्ध इत्युच्यत इति
विशेष इत्यर्थः ॥

र्थकता नास्तीत्यदूरविप्रकर्षणैव सर्वत्र विग्रहस्तथापि सुसदृशसम्भवे मन्द-
सदृशोपादानमन्याय्यम् । इच्छाक्यजन्तस्य चाकर्मकतया कर्मप्रत्ययान्तैर्वि-
ग्रहोऽनुचितः । निरर्थकाधिकारापवृत्तेरिति । अत एव बाहुलकात्कर्मणि
क्लिबन्तस्य श्रीशब्दस्य श्रीयते इत्येव विग्रहो न्यायो न तु अयन्येतामिति
कर्त्तर्यतिङन्तेनेति मान्याः । यदि तु कर्त्तरि क्तिप् तर्हि अयतीत्येव विग्रह
इत्यन्यदेतत् । एवं च अयन्येतामित्यत्र किं शब्दाशुद्धिरर्थाशुद्धिर्वत्यादि-
वचनमत्रत्यभाष्यापर्यालोचनमूलकत्वादुपेक्ष्यम् ॥ अथ नामधातुषु प्रतिसृजे
नेशतः प्रक्रिया व्युत्पाद्येत ॥ एतौयतीत्यादौ अलौकिके प्रक्रिया वाक्यं
सन्धिकार्यरहितत्वात् अमित्यस्मात्क्यचि सुपो लुक् अन्तरङ्गानपीति
न्यायात् । ततः क्यचिचेतीत्यम् । अश्वस्यति । वृषस्यति । क्षीरस्यति ।

घशब्दादारे क्यचो ऽदर्शनात् । अथास्मात्प्रजन्तास्तुक्त्यङ्गखलर्था
भवन्तः क्त्वा भवन्ति, यथायोगं भावे कर्त्तरि च, न तु कर्मणि, प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टाया नियतविषयाया इच्छायाः क्यजन्तेनाभिधानं न सा वस्त्वन्तर्-
विषयीकरोति, अतो जीवत्यादिवदकर्मकः क्यजन्तः, आचारक्यजन्ते

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । १०३
 अ. ३ । पा. १ । आ. २) (सुप आत्मनः क्वच् । ३ । १ । ८ ।)

गवा पूर्वमिति । (कै)

प्रधानव्यापारेणाप्यभानत्वादिति भावः ॥

पश्चात्त्विति । (कै)

विशेषणव्यापारेणाप्यभानत्वादिति भावः । अन्तस्थितवस्तु-
 विधागानुकूलव्यापारो हि दूहेरर्थः ।

मौण्ड्यविशिष्टस्तु माणवकेनेति । (कै)

मौण्ड्यद्वारेत्यर्थः ॥

लवणस्यति । अश्वत्थीरुधुलवणानामात्मप्रीतो क्वचोऽथमुगागमः । अत्रात्म-
 प्रीतावित्यपनीय अश्वरुधयोर्मथुनेच्छायाम् । स्त्रीरुधुलवणयोर्नालसायामिति
 वक्ष्यते । तेनाद्ययोरुदाहरणयोश्च रुधुलवणयोर्मथुनायेच्छतीत्यर्थः । अन्ये तु
 पमित्यक्तप्रकृत्यर्था मैथुनेच्छेवार्थ इत्याह । तथा च कालिदासः । इति रामो
 रुधस्यन्ती रुधस्कन्धः प्रशाम तामिति । निघण्टुश्च, रुधस्यन्ती तु कामु-
 कीति । इतरथोरपि, लघ्यातिरेको ऽभ्यवनिहोर्धातिरेको लालसा । तेन
 स्त्रीरुधुलवणेच्छायां लालसारूपायामित्यर्थलाभान् स्त्रीरुधुलवण अतिप्रयेन
 अभ्यवहर्तुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र प्रकृत्यमुगाकारयोः सर्वगर्भे बाधित्वा
 अतोगुण इति पररूपम् । अकारोस्वागं तु पूर्वसूत्रोदाहरणे ब्राह्मणान्
 इत्यादौ कृतार्थम् । तथा मवप्रातिपदिकभ्यो लालसायाममुग वक्तव्य
 इत्यनकारान्तादमुक्ति दव्यस्यतीत्यादौ चः मुगमुकौ च दधिमधुभ्यामेव स्तः ।

उपमानकर्मणः पुत्रादिभन्तर्भाविपि उपमेयस्यच्छात्रादिभन्तर्भावान्त-
 स्मिन्कर्मणि लाटयो भवन्त्येव पत्रोऽथैतच्छात्रः पुत्रादिभ्य इत्यादि, यथा
 श्येनायते काक इति उपमानकर्तुरन्तर्भाविपि उपमेयकर्तरी लो भवति
 तदन्त, इह च माणवकं मुण्डं करोति मुण्डयति माणवकं मुण्डत माणवको

व्यापार इति । (कै)

सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिसूत्रारम्भ सामर्थ्यादित्येवं रूपो धातव
इत्येवं रूपो वा नेदसुभयमित्यादिरूपो वेत्यर्थः ॥

गमकत्वादिति । (भा)

अयं भावः । एवं वृत्तौ मुण्डशब्दो भावप्रधान इत्युक्त्यायेन
मञ्चतिनृतचातिः क्वजनुवृत्तौ तु धर्मिपर एवातस्तत्र नेच्छाक्व-
जशामर्थ्यात् । अत एव कःजन्तात्तस्मादावारार्थप्रतीतिरेव तदाह

भाष्ये दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थमित्युक्तेरित्येके । अन्ये तु सर्वप्रातिपदि-
केभ्य इत्येके इति सर्वग्रहणाद्भ्रूवधननिर्देशाच्च सर्वत्र स्तः । एवमर्थमिति
तूदाहरणान्तराणामप्युपलक्ष्यमिति वदन्ति । अग्रनोदकधनेभ्यः क्वचि
अग्रनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धष इत्यग्रनधनयोरोत्पापवाद
व्यात्मम् उदकस्योदनादेश्च । अग्रनायति सद्यो भोक्तुमग्रनमिच्छतीत्यर्थः ।
बुभुक्षाया किम् । अग्रनीयति । आचारकालिकमग्रनमिच्छतीत्यर्थः । उद-
न्यति । पातुमुदकमिच्छनीत्यर्थः । उदकीयति । स्नानाद्यर्थमुदकमिच्छती-
त्यर्थः । धनीयति । सत्यपि धने भूयोपीच्छतीत्यर्थः । धनीयति । दरिद्रः सन्
धनमिच्छतीत्यर्थः । क्वचित्तु अग्रनादिप्रकृत्यर्थमनपेक्ष्य केवलं बुभुक्षादीनेव
क्वजन्तस्यार्थान् मन्यन्ते । तथा च निघण्टुः । उदन्था तु पिपासा ढडिति ।
भारविश्व । किमु धनं धनायितुमिति । गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति । अत्र

मुण्डयितव्यो माणवक इति, एणन्तो धातुर्गौण्डग्रुणविश्रुष्टद्रव्यमात्रमन्त-
र्भावयितुं शक्नो न तु माणवकादिकं विश्रुष्टमिति तस्य धातावन्तर्भा-
वान्नत्र लादयो भवन्ति, यद्येवमनेन हेतुना क्वजन्तादपि प्राप्नोति,
माणावकं मुण्डमिच्छति मुण्डयति माणवकं मुण्डीयते माणवक इति,

सदपीति । (हरिः)

न्यायतः स भवदपीत्यर्थः ।

आचारक्यचा हृतम् । (हरिः)

निरवकाशौक्यतम् । निरूढतया तदर्थस्यैव प्रतीतेरिति भावः ॥
अतस्तदाक्यवाच्यमेव माणवकं मुण्डमिच्छति इत्यनेनैव बोधनीयं
न तु क्यजन्तेन । तत्र हेतुमाह “व्यक्तेः” इत्यर्थः ॥ यथा
क्रमादिधातुषु अभ्यासः पौनः पुन्यं वाक्येनैव गम्यते न तु यदा
तत्प्रकृतिकस्य कौटिल्ये निरूढेरिति भावः । अन्यत्रोक्तं हरिणा—

क्वच्योश्चेति हलउत्तमस्य आपत्यकारस्य लोपः । उपार्धभीयति । उपर्ध-
भीयति । उपस्कारोयति । उपस्कारोयति । अत्र वासुप्यापिश्लेरिति
द्विद्विवक्तव्यः ; पक्षे गुणः । न च पक्षे ऋत्यक इति प्रकृतिभावः प्राणनीयः ।
वा सुपीत्यत्र हि उपसर्गादृतिधाताविति सम्पूर्णमनुवर्त्तते ; तत्र यत्क्रिया-
युक्ता इति न्यायेनोपसर्गादृष्ट्यादेव धाताविति लब्धेऽनर्थात्पुण्यं योगवि-
भागेनाधिकविधानार्थं सत्यप्रकृतिभावं बाधत इति षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् ।
उपगताऋधौयका अमुन्देष्टम् उपर्धभीयको देशः । इह गुणप्रकृतिभावो
न तु द्विः । गमित्युपसर्गल्लेपि सन्धातुं प्रत्यतथात्वात् । न चोपसर्गाद-
ध्यन इत्यादाविव प्राद्युपलक्षकत्वम् । तत्रैवात्र मुख्ये बाधकाभावात् । ऋष-
भस्य समीपमुपर्धभं तदिच्छति उपर्धभीयति । अत्रापि गुणप्रकृतिभावो न
तु द्विः पूर्ववत् । स्यादेतत् ; धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाः

नात्र क्यचा भवितव्यमसामर्थ्यात्, कथमसामर्थे सापेक्षमसमर्थं भवतीति,
श्लिष्यपि तर्हि न प्राप्नोति । स्यादेतत् । नोभौ कर्भोति युक्तौ मौग्य
माणवकस्य नहि माणवकत्वं क्रियते ततश्च मुण्डं कर्भोतीत्यत्रैवापि मुण्डय-
नीनि श्लिष्यद्यते सुखं करोति माणवकमित्यत्र वाक्येपि मुण्डस्यैव कर्मत्वं

(सुप आत्मनः क्वच् । ३ । १ । ८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

“सदपीच्छाक्वचः कर्म वाक्च एव प्रयुज्यते ।

प्रसिद्धेन हतः शब्दोभावगर्हाभिधापिना ॥

अभ्यासे तुल्यरूपोऽपि न यङ्क्तः प्रवर्तते ।

इति ॥ एतेन वेदादिविषयोऽभ्यासो यथा क्रमादिषु कथ्यते
इत्यर्थः । यदा विमर्गरहितपाठेन अभ्यासेन वर्णक्रमदिविषयाभि-
व्यक्तिरित्यर्था विवरणकारोक्तो ऽपास्तः । एतदेवात्र मुख्यं समा-

१ “तदाचारक्वचा हृतम्” इत्यपि दृश्यते ।

२ “वाक्चवाच्यमतो व्यक्तेर्यथाभ्यासः क्रमादिषु” इत्यपि दृश्यते ।

एषक क्रियन्तइति तावद्वच्यते । उदमनायत उन्मनाथ गतः उन्मि-
नायिषते इति अट्छप्पूर्ववचनानि तथा स्युरिति । एवं चेद्वापि ऋषभ-
शब्दादेव क्वच् । तेन उपार्थभीयत् । उपार्थभीय्य । उपेन प्रादिसमासः ।
अपार्थभीयिषतीत्यादि सिध्यतु, वृद्धिस्तु कुतो नेति चेन्न । ऋषभीयतेरिह
सुम्नातुत्वाभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया हि उपार्थभशब्दोत्र सुबन्तः न
तु केवल ऋषभशब्दः । तदिह यः सुबन्तो नासौ धात्ववयवः यच्च धात्ववयवः
नासौ सुबन्तः । किञ्चोपसर्गात्वाभावादपि न वृद्धिः । अत एव ल्यबर्थं प्रादि-
समास इत्युक्तं न तु गतिसमास इति । न च सोपि ज्ञान्तेनासामर्थ्यात्कथ-
मिति वाच्यम् । प्रकृत्येकदेशदारकस्य विशिष्टेन सामर्थ्यस्य ज्ञात्सु सर्वत्र
वाच्यत्वात् । न चोक्तरीत्या सुम्नातुत्वाभावे यथेष्टद्विवचनं न सिध्येदिति
वाच्यम् । नामधातुत्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वात् । ऋकारमिच्छति ऋकारी-

तत्सामानाधिकरण्यात् । माणवकाश्च द्वितीयोत्पत्तिः, तदेवं मानवकादयो
मौख्यग्रस्याधारविशेषप्रतिपादनार्थमुपादीयमानाः करोतियुक्ता न भवन्ति,
यदा पुनश्चभौ करोतियुक्तौ भवतो न भवति तथा वृत्तिः, तद्यथा बलीवर्ह
करोति तं च मुगळं करोति मुगळयति बलीवर्हमिति खिन्नभवति, यद्येवमने-

धानमिति ध्वनयितुमस्य पुनरुल्लेखः । एवं च मुण्डादिसूत्रं
प्रपञ्चार्थमेवेति बोध्यम् ॥ नन्वकर्मकत्वात्क्यजन्तात्कर्मणि प्रत्यया
नेति प्रागुक्तमिव तत्किमथेहेत्यनेनोच्यत इत्यत आह

दृष्ट्याक्यजन्तादिति ॥ (कै)

कर्मणोऽभिधानायेति । (कै)

पुचेति प्रथमान्तस्त्रेष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वसङ्गावेऽपि
तस्य तदाचकत्वाभावात् ततः क्यचि तेन कर्मणोऽनभिधानादिति
भावः । एवं सर्वत्राभिधानविषये बोध्यम् ॥

यति उपकारोऽतीत्यत्र वासुपेति वृद्धिः प्राकलप्रकृतिभावस्येत्युभयं न
भवति । ऋतौति तपरकरणात् । उक्तामैच्छत् औस्त्रीयत् । औंकारोयत् ।
आऊऊ ओठः, औठौयत् । अत्र अस्यपदान्तात् ओमाडोश्चेति पररूपं
प्राप्तम् आटश्चेति एनर्द्धद्विविधानार्थं चशब्देन बाध्यते । तथा च बभू
वार्तिकम् । अस्योमाड्स्वाटः प्रतिषेध इति । असि ओमाडोश्च परयोराटः
पररूपं नेत्यर्थः । स्यादेतत् । उक्तवार्तिके आड्ग्रथम् औठौयदिति तद्वाच्यं
चासङ्गतम् । उपसर्गाणां एचक्कारणस्य ज्ञापितत्वात् । न च सन्धभावविष-
यकमेव तदिति वाच्यम् । उपसर्गभीयतीत्यत्र तदभावापत्तः । न चेष्टापत्तिः ।
माधवादिग्रन्थविरोधात् । अत्राहुः । तत्रोपसर्गस्वरूपमविकलं एचक् प्रती-
यते स ज्ञापकस्य विषयः । इह तु आष् उकारेण सहेकादेशेन लथेति
ओकारात्पूर्वमाद् । तस्य अन्तवद्भावकत्वाद्यप्यपदेशेन ओकारेण सह प्राप्तं

नैव हेतुना क्यत्रपि न प्राप्नोति, यदि साधारत्वेनापि माणवकोपेक्षते
पुनरपि सापेक्षता । किं च यदि न माणवकः करोतिपुक्तः कथं तत्र लकार
उत्पद्यते मुण्डते माणवक इति, कस्यायं न्यायो न माणवकः करोतिपुक्त
इति, नञ्चसौ मौख्यमात्रेण सन्नुच्यति माणवकस्यसौ मौख्यमभिनिर्वर्त्त-

इष्टशब्देति । (कै)

एवं च तत्सामानाधिकरण्यात् तदर्थगतकर्मत्वस्य साक्षात्कर्म-
वाचिना क्तेनाभिधानात् प्रति सुवन्तस्य कर्मत्ववाचिभावात् ततः
क्वजिति भावः ॥

निर्भुक्तेति । (कै)

इतरसामानाधिकरण्याज्जातकर्मभावाच्च न तु स्वत इत्यर्थः ॥
निर्भुक्तेति पाठे स्ववाच्यतया त्यक्तकर्मभावस्येत्यर्थः ॥

स्वशब्देनोक्तत्वादिति । (भा)

भाष्यस्य स्वकर्मत्वं तदाचकृशब्देन क्तेन कर्मलोकेः । पुत्र इत्यस्य
सुवन्तस्य कर्मत्ववाचकत्वाभावाच्च भवितव्यं तदर्थं क्वचेत्यर्थः ॥

पररूपं वृद्धिं मा बाधियेति वार्तिके आड्यहणम् । उक्तवार्तिकभाष्येण
एष च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणास्मिन् । एवं स्थिते आ इतः एतः ।
येतीयत् । एतियित्वा । एतितौयिषतीत्यादि द्रष्टव्यम् । प्र एतीयतीति
स्थिते एष्टिपररूपं बाधित्वा प्राप्तमेत्येधतीति वृद्धिं ओमाडोश्चेति पररूपं
परत्वाद्वाधते । प्रेतीयति । आगतश्रृणुः धा ईषदृश्यो वा अर्शः । प्रादि-
समासः । अर् गुणः । अर्शमिच्छति अर्शयति अर्शयित् । अत्र गुणस्य
अन्तर्बद्धत्वेन आड्यत्वादोमाडोश्चेति पररूपं प्राप्तं परत्वात्तद्वाधित्वा सर्वार्थ-
दोषः प्राप्तः सोऽपि आटोश्चेति पुनर्यद्विधानार्थेन चकारेण बाध्यत इति
के धित् । तन्न । रूपे विशेषाभावात् । पुनर्विधानस्य पररूपवाधेनोपक्षीय-

यति तत्रश्च स्वरूपेणाक्रियमाणोऽपि माणवको मुण्डरूपेण क्रियते, इच्छते च
तदेवं सति यदि षिञ् भवति क्वञ्चपि स्याद् अथ क्वञ् भवति षिञ्चपि न
स्यादिति समानं वचः, एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचाना, गुणवचनाश्च

यदा क्रियाफलस्येति । (कै)

तथाच विगृहे फलस्य विग्रेष्यतया पुत्रौयतौत्यादौ व्यापारस्य विग्रेष्यतयाभिस्कार्यत्वान्न तदर्थेऽयं क्यच् किन्तु पुत्रमित्त्वतौत्यकार्य एव कर्मणि च फलस्य विग्रेष्यत्वमित्युः पुत्र इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेनावश्यमङ्गौकार्यमिति भावः ॥

कर्मण इति । (कै)

कर्मसंज्ञाप्रयोजकस्येत्यर्थः । वस्तुत इयं व्याख्या इह भवन्न इतिमते उचिता । कर्मण इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकस्येत्यर्थ इत्येव

त्वाच्च । अत एवोस्योमाङ्गुलिति वार्तिकेन पररूपमेव निभिद्धमिति दिक् । अर्थोयतौत्यस्य प्रादिपूर्वत्वे प्रश्लोयति । अत्र ओमाङ्गुलेति नाधित्वा परत्वात्प्राप्तः सर्वार्थदीर्घः चकारेण पुनः पररूपविधानान्नेति माधवः । अरमित्त्विति अरौयति । रौङ्कृतः । अरमित्त्वतौत्यत्रापि इदमेव रूपं सावर्ण्यात् । तपरंकरणाद्दीर्घस्य न रौङ् नापि ऋत इत्यम् । अधातुत्वात् । ऋयति । हेप्रन्दिमित्त्विति हेयति गामित्त्विति गयति । गयिता । अतो लोपे क्यस्यविभाषेति हल उत्तरस्य क्यप्रत्ययकारस्य प्राप्ते लोपः सङ्घिपातपरिभाषया न भवति, अगम्यीत् । वदन्ननेत्यत्र हल्यग्रहणस्य हलसमुदायस्य प्रतिपत्यर्थत्वेपि अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य हलन्तत्वाभावात् रुद्धिः । रैयति ग्लायति ग्लायिता । श्रुतिङ्गति । श्रुतिङ्गिता । श्रुतिङ्गिता । अश्रुतिङ्गीत् । अत्र हलन्तलक्षणा रुद्धिर्न । अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वान्नेटोति

सापेक्षाः उच्यते च णिच् सो वचनात्सापेक्षेभ्योपि भविष्यति, क्यच् पुनरनपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावकाश इति माणवकं सुयुद्धमित्त्वतौत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भविष्यतीति, यद्यप्ययमपि णिच् सुयुद्धमात्रकरणाविवक्षायां सावकाशः

(सुप आत्मनः क्वच् । ३ । १ । ८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

तद्वाख्योचिता अग्रिम मतदये तु वस्तुतः कर्मत्वविशेषो यस्तदाचका-
दिति सूत्रार्थ इत्याशयः ॥

इह भवन्त इति । (भा)

सर्वत्र वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वमेव । विश्वरित्यादिविघहेऽपि
विश्वविशेषणभावव्यत्यासात् तन्त्वमिति तदाशयः ॥ भाष्ये

मान्ताव्ययेति । (भा)

मान्तत्वं न सुबन्तविशेषणं पुत्रौयतीत्यादेरसङ्गत्यापत्तेः । किन्तु
मान्तप्रकृतिकेत्यर्थकं तेन कमिच्छतीत्यादावपि नेति बोध्यम् ॥

निषेधाश्च । अत्र ह्येठ इति ठत्वं न । नः क्ये इति नियमेनापदान्तात् ।
अत एव गोदुष्टान्तौयत्र दादेरिति घत्वं मिचन्द्रुष्टान्तौयादौ वाङ्मुहेति तद्वि-
कल्प उपान्तौयत्र न ह्योघ इति धत्वम् अनुदुष्टान्तौयादौ वसुष्वास्विति
दत्वं च न । पुरमिच्छति पूर्यति । हलिचेति दीर्घः । यत् अघातुत्वान्न दीर्घ
इति माधवेनोक्तम् । तन्न । पिपत्तः क्विपि उदोषपूर्वस्येत्युत्वे रपरत्वे च
निष्पन्नस्य पुरश्चब्दस्य घातुत्वानपायात् । कथमन्यथा पूः पूभ्यामित्यादौ
दीर्घः । कथं च ऋक्पूरब्धः पूः सर्वथोरित्यादिनिर्द्देशा इति दिक् । एवं
गिरमिच्छति गीर्तति । अत्रापि गिरतेः क्विपि ऋत इत्ये रपरत्वे प्रागव-
हीर्षः । गीर्षिता । गिरिता । क्यस्यविभाषेति यकोपपक्षे ह्युपरत्वाभावान्न
हीर्षः । वीरिति पदस्य विधीयमानोपि न नः क्यइति नियमेनापदत्वात् ।

मुण्डयत्ययं नापितः प्रवीणो मौण्डयकरण इति तथापि तत्करोतीति सिद्धे
क्विचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योपि यथा स्यादित्येवमर्थमेव, यद्वा द्विविधा
मुण्डादयो धातवः प्रातिपदिकानि च तत्र सूत्रे धातव उपान्तात्तेभ्यः
स्वभावत एव विशिष्टक्रियावचनेभ्यो क्विञ्भविष्यति प्रातिपदिकानां तु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १११
 (अ. ३ । पा. १ । व्या. २) (सुप व्यात्मनः क्वच् ३ । १ । ८ ।)

तच्च ल्यवर्णेति । (कै)

यद्यप्यनुकरणे षकारान्तम् षकारान्तं च सम्भवति तथापि
 तच्च क्वचः प्रयोगदर्शनाभाव इत्यर्थः ॥

ऋकारान्तस्य चेति । (कै)

असम्भवादित्यपकर्षः । वस्तुतस्तद्दृष्टानुकरणस्यैव लोके प्रयुज्य-
 मानस्याभाव इति तात्पर्यम् ॥

स्वरिच्छतीति तु वाक्यमेव न तु क्वच् । मान्ताख्येभ्यः प्रतिबेधात् ।
 चतुर्थेति । दिव्यति । अन्नयोरुदात्तत्वाद्भक्तिचेति दीर्घो न चतुर्दिवशब्दो हि
 षतेदरन्निति सूत्रेण दिवेर्दिवरिति न्यासोद्दिष्टसूत्रेण च व्युत्पन्नौ । व्यु-
 त्पन्नावेव वा । उभयथापि धातुत्वाभावः स्पष्ट एव । यत् प्रक्रियायां हलि-
 चेति दीर्घः दिवमिच्छति दीशतौत्कम् । तदप्रामाण्यमेव । तथा च
 हलिचेति सूत्रे काशिका, धातोरित्वेव । दिवमिच्छति दिव्यतीति । यत्
 दिवेर्गौणादिके क्विपि दिवशब्दो धातुरेवेति व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य प्रक्रिया-
 ग्रन्थः । व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य तु काशिकेत्यविरोध इति प्रसादज्ञतोक्तं,
 तत्सुहम् । क्विवन्तत्वे ऊठः प्रसङ्गात् भाष्यविरोधाच्च । दिवमौदिति सूत्रे
 हि अक्षररित्यत्र अतिथ्याप्तमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादाक्षिप्य निरनुबन्ध-
 कपरिभाषया उगिदक्षामिति सूत्रादधातुयङ्ग्यासुदत्त्वा वेति हेधा समा-
 हृतम् । उभयथापि त्वत्पक्षे असङ्गतिः स्पष्टेवेति दिक् । तमिच्छति
 तद्यति । यद्यति । प्राङ्गित्तीति प्राण् । प्राङ्गति । अह्यर्थति । रोसुपीति

विग्रह एव माणवकं मुखं करोतीति । अथ वा नेदं यमपदुभयं भवति
 वाक्त्वं च प्रत्ययश्च ततश्च मुखयतीति इत्येवमात्रं प्रतीयते तच्च विशेषार्थिना
 विशेषो ऽनुप्रयोक्तव्यः, अथ वा मुखस्यैव मुद्रेण करोतिना ऽण्यथः मौशप-
 विग्रहेण तु माणवकस्य यथा मां दोग्धि पय इति मुद्रेण दृष्टेः पुरं

मतमेदेति । (कै)

तथा चेदं मतमवशिष्यस्त्विति भावः ॥ अन्ये तु अनन्तेभ्यो
गोषमानाचरेभ्य एव अनुनासिकान्तेभ्यस्तु नान्तेभ्य एवेत्यस्यार्थः ।
अत एव रैशब्दात् क्वाञ्चान्दम इत्युक्तं स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये ॥
वाच्यतौत्यादौ च न दोषः । वाच्यतिस्तुच्यतौति च नः क्व
इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तमित्याहः ॥

यत्वापवादो रेफः । स च नलोपे कर्तव्ये असिद्धो नेति वक्ष्यते । उञ्जोः
क्लिप् उत् । तमिच्छति । उञ्जमद्यति । ककुभति । मृढं परिवृढं वाचक्षाण-
मिच्छति । मृद्यति । परिगच्छति । गाविषुवदित्यतिदेशात्परिवृढे ऋकारस्य
रेफः । बुद्धेः क्लिप् । भुत् । तमिच्छति बुध्यति । त्वां मामिच्छति त्वद्यति
मद्यति । अतित्वामितिमामिच्छति । अतित्वद्यति अतितमद्यति । प्रत्ययोत्त-
रपदयोश्चेति त्वमौ । यवामावां वेत्यादिविद्यते युषद्यति अस्मद्यति ।
अतियुषद्यति । अत्यस्मद्यति । उखां पश्यां च आचक्षाणमिच्छति
छच्छति । पश्यति । मरुत्यति । अदस्यति । पयस्यतौत्यादि ॥

गवाभिसम्बन्धः पश्चात् गोदुर्दिना प्रयसः, क्वच प्रत्ययस्त्वनभिधानात् भवति
माणवकं मुख्डीयतौत्युक्ते माणवकं मुख्डीमिवाचरतौत्यर्थान्तरमेव प्रतीयते
तदेवमिच्छास्वाजन्ताद्भावे कर्त्तरि च लादथ इति स्थितम् ।

काम्यच्च । ३ । १ । ६ ॥

ननु च स्यादिना पाठे सूत्रभेदः स्यादत आह
अन्तेऽपौति । (कै)

निघमार्थतयादिपाठफलं सम्बन्धमित्यर्थः ॥

काम्यच्च ॥ उक्तविषये काम्यच् स्यात् । एत्रमात्मन इच्छति एत्रकौ-
म्यति । सुपञ्चात्मनः क्यच्काम्यच्चाविति वक्तव्ये उत्तरत्र द्वयोरनुवृत्तिर्मा
भूदित्येवमर्थो योगविभागः । न चैवमपि मन्निहितत्वात्काम्यजेवोत्तरत्र
सम्बध्येतेति वाच्यम् । इह चकारेणानुवृत्तस्य क्यच उत्सर्गत्वात् ।
सुपञ्चात्मनः काम्यच्च क्यच्चेति तु सूत्रयितुं युक्तम् । काम्यच्चः ककारस्य
इत्संज्ञान । फलाभावात् । न च कितिचेति निषेधः फलम् । अघातुवि-
हितत्वेन आर्द्धघातुकत्वाभावादेव गुणाप्राप्तेः । वाक्काम्यतौत्थत्र सम्प्रसारणं
फलं स्यादिति चेन्न घष्ठान्ते भौगच्छत्ये तत्त्वनिपातनेन घातोः स्वरूपग्रहणे
तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति चापयिष्यमानत्वात् । तत्प्रत्ययो घातुसंशब्देन
विहितः प्रत्यय इति प्राश्नः । स्वरूपग्रहणं च नेह षट्शुभ्राह्मिकयोपादा-
नम् । तथा सति हृतस्पर्शमित्यादावनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यमागमप्रस-
ङ्गात् । किन्तु यतकार्ये घातुं न व्यभिचरति तत्रेयं परिभाषोपतिष्ठते ।
तथा च स्वरूपग्रहणं नाम धातोर्गवाश्रयणं तच्च यथा कथञ्चिदित्यास्तां

“काम्यच्च” ॥ किमर्थो योगविभागो न सुपञ्चात्मनः क्यच्काम्यच्चा-
वित्येकयोग एव क्रियेत, एवं हि चकारेण न कर्त्तव्यो भवति तत्राह ।
‘योगविभाग इत्यादि’ । एकयोगे हि सति उत्तरसूत्रे द्वयोरनुवृत्तिः
स्यात् । ननु योगविभागेऽप्यनन्तर्यात्काम्यच्च एवानुवृत्तिः प्राप्नोति, नैष
दोषः । चकारोत्र क्रियते न क्यचोत्कर्षणार्थः, तदनुकर्षणस्य चेतरेव
प्रयोगनसुत्तरानुवृत्तिर्यथा स्यात् काम्यच्चन्तु योगविभागसामर्थ्यादननु-

वाक्काम्यतीति । (कै)

किपि प्रच्छति वार्त्तिकेन किप्दीर्घसम्प्रसारणानि । अस्य प्रयोगस्य
सत्त्वे दृढं मानं चिन्त्यम् ॥

तावत् । चकारस्तु भाष्यवार्त्तिकयोः प्रत्याख्यातः । न्यासकारश्चरदत्तमाध-
वास्तु पुत्रकाम्यिष्यतीत्यादौ सतिश्लिष्टमपि स्वस्वरं बाधित्वा धातुस्वरो
यष्टा स्यादित्येतेदथे चित्करणमित्याहुः । तत् प्राटिवादमात्रं मुनिवचन
विरोधेन स्वल्पेक्षितस्वरस्यानादत्तयत्वादिति मुहूर्दयैर्विभाष्यताम् । पुत्र-
काम्यिता । पुत्रकाम्यिष्यति । इष्ट यस्यह्यल इति न भवति । अनर्थक-
त्वात् । यस्येति हि सङ्घातग्रहणादर्थवद्ग्रहणोनामर्थकस्येति वक्ष्यते । अत
एव प्रथमौ पुत्रकाम्येति सिध्यति । इहान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वाद्य-
थायोगं पदकार्याणि । यश्चस्त्वाम्यति । सत्त्वं विसर्गः । सोपदादाविति
सत्वम् । स्वः काम्यति । सोपदादावनव्ययस्येति वचनात्स्वाभावात् ।
अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वात् । इषिणा
कर्मत्वेन योगः । गीः काम्यतीत्यादौ । रोः काम्य इति रोरेव विसर्जनो-
यस्य काम्ये सत्त्वनियमात्स्वाभावात् । सर्पिष्काम्यति । सत्त्वं बाधित्वा इणः
घ इति घः । अयं च सत्त्वापवादतया यत्र तत्प्रसङ्गस्तत्रैव । तेनोच्चैः
काम्यति गीः काम्यतीत्यादौ न भवति । पुंस्काम्यति । अत्र पुंसः संयोगा-

वृत्तिः । 'प्रयोजनाभावादिति' ! अत्रिकाम्यतीत्यादौ गुणनिषेधो न प्रयो-
जनम्, अनाङ्गधातुकत्वादेव गुणस्याप्रकृतात् 'विजुपे कृन्दमि' उपयट्, उप-
यत्रनिच्छति उपयटकाम्यतीत्यत्र न संप्रसारणं प्रयोजनं, यत्रादिभिः कितो
विशेषणात्, यत्रादिभ्यो यो विहितः क्तिदिति, वाक्काम्यतीत्यत्रापि धातोः
सत्त्वरूपप्रत्यये तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानान्न संप्रसारणं प्रयोजनम् । 'चकारा-
दिस्वाहेति' । के चिद्व्याचक्षते, अन्तेस्य चकारोऽर्थकः, धातुस्वरेणैवान्तो-
दात्तत्वस्य सिद्धत्वात्, स आदौ कर्त्तव्यः, अथ वा अन्तोऽपि कृतो नियमार्थ

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ११५
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (काम्यब्र. ३ । १ । ६ ।)

पूर्वः परिहारेति । (कै)

यजादिभ्यो विहित इत्यर्थः । क्वच् अभित्यवस्थायां काम्यच्
 प्रवृत्तेर्नायं वच्चादिभ्यो विहितः काम्यचसित्करणानर्थक्यमिति
 वार्तिकविरोधेन पुत्रकाम्यतौत्यादौ मति शिष्टस्य स्वरं वाधित्वा
 चित्स्वर एव यथा स्यादिति चिन्वमिति हरदत्तोक्तमपास्तम् ॥

न्लोपे एमः सख्यमपरइति क्वत्वं निर्वर्त्य सम्यक्कानां मो वक्तव्य इति
 सत्ववचनान्नास्ति विसर्जनौघ इति न धत्वम् । मान्ताव्येभ्योप्ययं भवत्येव ।
 किं काम्यति । अनुस्वारपरसर्वर्णविकल्पौ ॥

उपमानादाचारे ॥ उपमानात्कर्मणः सुवन्नादाचारार्थं क्वच् स्यात् ।
 पुत्रमिवाचरति एतौयतिच्छात्रम् । विष्णुपति द्विजम् । अधिकरणञ्चेति
 वक्तव्यम् ॥ प्रामादीयति कुश्यां कुटीयति प्रामादे । इहोपमेये सप्तमौश्रव-
 णादुपमानमपि सप्तम्यन्तमेवेति कर्मत्वाविवक्षया सूत्रेणासिद्धे वार्तिका-
 गम्भः । सूत्रवार्तिकयोर्द्वयोरप्युदाहृते क्वच् प्रत्ययस्य आचारात्प्रामार्थः ।
 प्रकृतेस्तु वृत्तिविषये एकत्र स्वार्थकर्मकाचरणसदृशमर्थः । अप्यत्र स्वार्थाधि-
 करणकाचरणसदृशम् । तच्च प्रत्ययार्थ उभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थं
 भूताचरणक्रिया तु उपमेया । सा च बाह्याभ्यां कर्माधिकरणाभ्यां सम्बध्यते ॥

संपद्यते चिदेवायं व्यपदेश्यो भानुवन्धान्तरेणाति, तेनान्ते कृत आदित्य-
 फलसंपादनादादितः संपद्यतइति । अन्ये तु सुप आत्मनः क्वच् काम्यञ्चेति
 द्विचकारकनिर्दृशाश्रयेण चकारादित्वं वर्णयन्ति, चित्स्वरं तु पुत्रकामि-
 ष्यतौत्वञ्च सति शिष्टमपि स्यस्वरं वाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति ॥

“उपमानादाचारे” ॥ कुञ्च इत्युपमेये सप्तमौश्रवणादुपमानमपि
 सप्तम्यन्तमेवेति कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगसम्भवाद्द्वयगम्भः कृश्यामिति
 तु युक्तः पाठः ॥

कर्त्तुः क्वड् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥

एकवाक्यतोपपादकं

सन्नियोगेनायम् (भा)

इत्यादि । एतावतैवैकवाक्यतेति व्यवहारः । एतेन विधेया-

कर्त्तुः क्वड् सलोपश्च ॥ उपमानात्कर्तुः मुबन्तादाचारे क्वड् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तुरलोत्वस्येति लोपो वा स्यात् । प्रत्ययविकल्पना-
त्यन्त्रे वाक्यम् । सान्तस्य लोपविकल्पस्तु व्यवस्थितः । ओजोप्सरसोर्नित्य-
मन्वेषां तु विकल्प एवेति । कुष्ण इत्राचरति । कृष्णायते कथं तर्हि
क्षीरोदीर्यन्ति सद्यः सकलजलधयो वासुकीर्यन्ति नागा इति । क्षीरोदमिव
आत्मानमाचरन्तीत्यर्थं उपमानादाचारइति क्वच् । ओजायते । ओजः-
शब्दोत्र वृत्तिविषये तद्वति वर्तते । अप्सरस इवाचरति अप्सरायते ।
यशायते । यशस्यते । विदायते । विदस्यते । इह सूत्रे चकारोन्वाचये ।
तेन कर्तुः क्वड् सर्वत्र भवति । यच्च तु सकारः सम्भवति तत्र लोपोपि ।
सेति च एषक्यदं लुप्तश्लोकम् । तेन कर्तुर्विशेषणान्तदन्तविधिः । अतो
हंसायतइत्यादौ सलोपो न । सान्तेष्वपि लोपो व्यवस्थितः । तथाच
वार्तिकम् । ओजोप्सरसोर्नित्यमिति । एवं स्थिते ओजसोप्सरसो नित्यं
पयसस्तु विभाषयेति काशिकायां पयोग्रहणं ओजोप्सरोभिन्नसकारान्त
स्योपलक्षणार्थम् । एतेन यशः प्रभृतेर्नैव भवतीति यत् प्रक्रियायां

“कर्त्तुः क्वड् सलोपश्च” ॥ ‘आचार इति’ । तेन तदपेक्षमुपमानस्य
कर्त्तृत्वं विज्ञायतइति भावः । ‘सलोपश्चेति’ । यद्ययं चशब्दः समुच्चय-
ग्रह्यते यदेकमेव वाक्यं स्यात् क्वड्सलोपो भवत इति ततश्च यत्रैव सलो-

नेकत्वात्कथनेकवाक्येति परास्तम् इत्याहुरिति ॥ अत एवोप-
क्रमभाष्ये

पयायते (भा)

इत्यत्रैव क्ण्डस्यात् मलोपमनियोगश्रष्टत्वादिति श्रद्धायां

सुपूर्वस्य मनसो नित्यामिति तदपाणिनीयम् । आभ्यतः परस्ताः । यत्तु
विदस्यमानः शास्त्रे ऽधिकारीति वाचस्पतिग्रन्थस्याख्यावसरे कल्पतश्कारै-
रक्तम् । विदस्यमान इति लोहितदिङानभ्यः क्वषिति । तल्लोहित-
देराकृतिगणत्वेन प्रौढिवादमात्रम् । वस्तुतस्तु क्ण्डेवायं न तु क्वष ।
लोहितादिसूत्रे नायं ह्रन्नादिधीयते इति वदद्भिर्भाष्यकारैर्ह्रन्नात्तय-
धोनङ्गीकृतत्वात् । ऋथमन्यथाक्यस्यविभाषेतत्र सामान्यग्रहणार्थं ककारं
प्रत्याचक्षीरन्नित्यवधेयम् । अर्चिर्वाचरति अर्चिष्यते । नः क्व इति
नियमेन पदान्तत्वाभावात्षत्वम् । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु
युष्मद्यते । अस्मद्यते । कुमारीवाचरति कुमारायते । हृत्विगोव गौरीव
गूर्वावाचरति हरिणायते । गौरायते । गुरूयते । क्ण्डमानिगोश्चेति
पुंवत् । सपत्नीवाचरति सपत्नीयते । अत्र पुंवद्भावो नेति न्यासकारः ।
यदाह नित्यंसपत्न्यादिष्वित्यत्र समुदायोच्चारणं पुंवद्भावनाधनार्थमिति ।
तदेतद्युक्तिविरुद्धं भाष्यविरुद्धं च । तथाहि । समुदायनिपातनं ऋणार्थं
समानस्य सभावार्थं चेति न त्वदुक्तार्थस्थापकम् । तथा तसिनादि-
ष्विति सूत्रे भाष्यकारः । सपत्नीशब्दाच्छिवाद्याणि भस्यादइति पुंवद्भावे
सापत् इति प्रापय्य अग्रग्रहणमपनीय अनपत्यइति विवक्षया परिगृह्य

पस्तत्रैव क्ण्डपि स्याद् ओजायत इति, इह तु न स्यात् श्येनायते काक
इति, अतो ऽन्वाचये चग्रब्दे वाक्यभेदस्याश्रयणीयः, अविशेषेणोपमाना-
त्कर्षः क्ण्ड भवति यत्र तु सकारः सम्भवति तत्र तस्य लोप इति तदिद-

(कर्त्तुः क्वड् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

तत्प्रयोगाभावरूपं समाधानमनभिधायान्यदेव समाधानं कृतम् ।
क्रियावचनलस्य धातुगणमध्ये तत्तदर्थविशिष्टानां पठितत्वादेव
षिद्धत्वादाह

गार्ग्यायण्या अपत्ये तु कृत्स्निते गोत्रस्त्रियाः कुत्सपेनचेति गणप्रत्यये
गार्ग्यायण इति स्यात् गार्ग्य इति चेष्टतइति दोषमुद्गाह्य भस्याडइति
यवान्यासं स्थापयित्वा नित्यं सपत्न्यादिद्विधिति ममुदायनिपातनं परिहार-
त्वेनानभिधाय प्रत्ययार्थात्सपत्नशब्दात् प्राङ्गुणादिङीनन्तात् शिवाद्यद्विधिति
सापत्नशब्दं साधितवान् । शिवादिषु समानः पतिर्यस्या इति व्युत्पादितस्य
समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य कवलथौगिकत्वाद्गुह्यं नेष्ट-
मिति तदाशयः । एवं स्थिते तस्मान्निष्कृतिपरिभाषया पत्युक्तपद-
लक्षणे ण्ये सापत्य इति भवति । भावकर्मणोः पत्यन्तलक्षणे यकि
सापत्यमिति सुञ्जातुवृत्तौ माधवः । तस्मात्क्वडपि प्रकृतिभेदेन सपत्ना-
यते सपतीयत इति द्वयमपि साधु । यत्तु पा रक्षणे इति धातौ माधवे-
नोक्तम् । भावकर्मणोः पत्यन्तलक्षणे यकि सापत्यम् । अर्भाषितपुंस्क-
त्वात्पुंवद्भावो नेत्यादि । तत्तु विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकं पति-
शब्दमाश्रित्य । इतरक्तु स्वामित्वमात्ररूपमित्यविरोधः । एवं च शिवादौ
नित्यस्त्रीलिङ्गस्यापि योगरूढस्य ग्रहणात्सापत्नशब्दो द्युर्थः सपतीयत इति
च ततोयमपि रूपं साध्वित्यवधेयम् । युवतिरिवाचरति युवायते । यत्तु
ङाप्सूत्रभाष्ये युवतिरत्युदाहरणात् यौवनं जातिः । अन्यथा जातेष्वेति
निषेधाभावात्तसिलादिद्विधिति पुंवद्भावः क्रियेतेति । तन्न । वयसो अन्यत्यत्वेन

मुत्सम् । 'अन्यच्चयश्रुष्टः सलोपस्तदसम्भवेपि क्वड् भवतीति' । 'श्रेया-
यतइति' 'अज्ञत्सर्वधातुकयोदोर्त्तं' । 'सलोपविधावपीति' । सलोपस्या-
न्यायश्रुत्येव वाक्यभेदे सत्यमपि गुणो भवतीत्यर्थः । अपिचशब्देने-

आचारेति ॥ (कै)

भाष्ये

अजातित्वात् । कथमन्यथा अचः परस्मिन्निति सूत्रे युवजानिरिति भाष्यं सङ्गच्छत । युवतितरेति तु भाष्यनिर्द्देशादेव न पुंवदिति कथं स्पष्टम् । पद्वी च ऋद्वी च पट्वीऋद्वी । ते इवाचरति पट्वीऋद्वृषते । पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभानान्न पुंवत् । पाचिक्कायते । नकोपधायाः । चतुर्थीयते । संज्ञापुरण्योश्च । खीघ्नोयते । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । काषाययते कत्या । गृह्णार्थत्वाद्गृह् पुंवद्भावनिषेधः । खदिगस्य विकारः खादिरी । पलाशादिभ्यो वेति विकारे अणञोऽन्यतरस्मिन् डीप । खादिरायते इत्यादि । आचारेवगल्भक्तीवहोडेभ्यः क्लिवा ॥ क्यङ्पवादी-यम् । पक्षे वा ग्रहणात्क्यङ्पि । गल्भ धार्यम् । कौट व्यधार्यम् । होङ् अन्यादरे । एते पचाद्यजन्ताः । अचो ऽकारस्य इहैव वार्तिके अनुदात्त-त्त्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञादेते । तेन क्लिवन्तादात्मनेपदं सिध्यति । क्षिप्रमि-योऽनानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात्क्यङ्पक्षे इत्संज्ञा न भवति । स्यादेतत् । उक्ताधतृनामनुदात्तेत्यादवगल्भते कौबते होङ्ते इति मिदम् । तेभ्य एव पचाद्यजन्तेभ्यः क्यङ् अचवगल्भतायात् इत्यादि । न च अचवगल्भत इत्यादीनां धाढ्यादिकमेवार्थः स्यात् न त्वाचाः इति वाच्यम् । धातृनामनेकार्थत्वे-नाचारार्थताया अपि लाभात् । तत्किमनेन वार्तिकेनेति चेत् । मयम् । अचवगल्भासुके कौबासुके होडासुके इत्यत्र प्रत्ययान्तत्वादात्म यथा स्यादि-त्येवमर्थमिदं वार्तिकम् । अचवगल्भेति किम् । अनुपसर्गादुपसर्गान्त-ग-

तद्दर्शयति क्यङ् विधौ तावत्सम्बन्धते वाक्यमंपाठनाय एवं सलोपविधाय-पीति । 'अजायतइति' । अोजः शब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्गते । अोजसोऽपुःसोर्नित्यं पथसस्तु विभाषयेति' । अन्यस्य तु यश्चप्रभृतेर्न

न चैवं अर्थ्या इति । (भा)

अस्य धातुपाठ इति शेषः ॥ “अर्थ्या” इत्यस्य सर्वे अर्थ्या इत्यर्थः ॥

विविध्याश्च क्यङेव यथा स्यात् । गल्भायाश्चक्रे इति माधवादयः । प्रक्रियायां तु अवेत्यपह्वाय केवलस्य पाठः । तदनुगामिप्रसादादिग्रन्थश्च प्रामादिक एव । धातुभ्य एव लिटि तु जगल्भे चिक्लीवे । जुहोते । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः । न केवलमवगल्भेभ्य एव किन्तु सर्वेभ्य एव आचारे किञ्चित् इत्यर्थः ॥ पूर्ववार्तिकान्तु अनुबन्धासंगार्थं स्थितमेव । प्रातिपदिकग्रन्थादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदत्वाभावादुदाहरणेषु पदकार्याणि न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुण इति । श्रपा सङ् पररूपम् । एतेन चर्म वाचरति चर्म-
तीति प्रक्रियाग्रन्थः परास्तः । अपदान्तत्वेन नलोपायोगात् । अथमन्यथा इहैव श्रपा सङ् पररूपं स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । इह द्वितीयवार्तिके वाग्रहणं नानुवर्त्यम् । प्रातिपदिकविषयकेणानेन क्लिपा सुबन्तविषयस्य क्यङो भिन्नविषयत्वादेव बाधस्याप्रसाङ्गादचनद्वयप्रामाणादिकल्पोपपत्तेश्च । पूर्ववार्तिकेऽपि एतत्सिद्धिक्लिबनुवादेनानुबन्धासङ्गमात्रे तात्पर्यस्य भाष्ये स्थितत्वेन प्रादिपदिकविषयता वाग्भ्यवैयर्थ्यं चेति तत्त्वम् । तस्य सुबन्त-
विषयत्वे हि अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् गल्भतेः संयोगान्तर्गोपो दुर्वारः । अथ क्लिबन्तेषु रूपाणि लेशत उदाह्रियन्ते । अ इवाचरति । अति । अतः । अन्ति । गणि अचोच्छ्रित्तीति दृडौ आत औगणः । औ । तथा च कश्चिदस्य षकाविति हरदत्तः । माधवस्तु एण्लोपाविति वचनाखिलि दृडिं

भवतीत्येके, नेति वयम् । औजोप्सरोत्यतिरिक्तस्य सकारान्तस्योपलक्ष्यार्थं पयोग्रहणम् । अत एव सङ्गोपो वा, औजोप्सरसोर्निव्यमिति सामान्येन वार्त्तिकं तेन यथायते यशस्यतइत्याद्यपि भवति । सङ्गोपोप्सरस एवेत्यर्थं

महाभाष्यपदीषोद्धृतः । १२१
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (कर्त्तुः कण्ड सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।)

क्रियावचनतेति । (कै)

तादृशक्रियेत्यर्थः ॥

बाधित्वा अतो लोपाच्चकेत्युदात्तहा । तस्मतेऽपि अशब्दस्य औ । अतुः ।
 उः । सर्वत्राच्च द्विर्चने अतो लोपादतत्कृत्वादतो गणे पररूपत्वे तस्या कृ
 ग्रहणेन प्राप्तादतो लोपात्परत्वादभ्यासग्रहणेन ग्रहणादत आदेरिति
 दीर्घः । आतो लोप इटिचेत्यालोपः किति । ऋलस्तु औ ङङिः । स्यादेतन् ।
 इह प्रत्ययान्तत्वादामा भाव्यम् । न च कास्यनेकाज्ग्रहणमिति वार्तिकेन
 प्रत्ययग्रहणस्थानेनेकाज्ग्रहणस्य कृतत्वात्प्रत्ययान्तेभ्योप्येकाज्भ्य आङ्गिति
 वाच्यम् । चुलुम्यादीनामप्रत्ययान्तानां संग्रहार्थमनेकाज्ग्रहणमधिकं
 कर्त्तव्यमित्येतावन्मात्रपरतयापि कार्तिकस्य क्तार्थत्वे सौत्रस्य प्रत्ययग्रह-
 णस्यापनयने कारणाभावात् । अत एव वार्तिककृता चुलुं पाश्चर्थमित्युक्तं न
 त्वेकाज्निवृत्त्यर्थमिति । अत एवावगन्भाष्यकृ इत्यादि भाष्याद्युदाहृतं
 सकृच्छते । न हि तत्रानेकात्त्वमस्ति । आत्मनेपदार्थमनुबन्धासङ्गस्य
 निर्विवादत्वात् अत एव स्वामास स्वासुकारेति प्रक्रियाकारोदाहृतं
 निर्विधमिति चेत् । मैवम् । इदत्तादियश्लेष कण्ड्यादशब्दाद्वागादिभ्य-
 स्वाचारङ्कित्वादिभ्य एकाज्भ्योपि प्रत्ययान्तत्वादाम् स्यात् । चुलुं पादिभ्यश्च न
 स्यात् । अतो व्याप्तनिव्याप्तिपरिग्रहाय प्रत्ययग्रहणमपनोय तत्स्थाने
 अनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थकतया वार्तिकस्य व्याख्यानत्वात् । माभवा-
 दिभिरपि तदनुसारेणैव रूपाणामुदाहृतत्वाच्च । युक्तं चैतत् । कास्यनेकाज्-

तु पक्षो भाष्येऽपि न स्थितः । 'सलोपविधौ कर्त्तुमिति स्थानघट्टी संपद्य-
 तइति' । प्रत्ययविधौ यत्पक्षम्यन्तं तदेव लोपेन सम्बन्धे ऽर्थाद्विभक्तिविप-
 रियामो भवतीति घट्टन्तं संपद्यतइत्यर्थः । 'तत्रालोपस्येति नियमे
 सतीति' । सकारेण कर्त्तुर्विशेषणान्तदन्तविधिविज्ञानान्तदर्शमेव च सेति

गम्यते (भा)

इत्यस्य लौक इति शेषः । अनिर्दिष्टार्थधातूनामेवानेकार्थत्व-
मित्येतद्भाष्यार्थम् । अन्ये वाक्ये इति वार्त्तिक इत्यर्थः ॥

ग्रहणमिति वार्त्तिकोत्तरस्वरसात् । अन्यथा हि अनेकाच उपसंख्यान-
मित्येव ब्रूयात् । न तु प्रत्ययशब्दावकृत्काम्युत्तरभागमनेकाचं निवेशयेत् ।
आग्रन्तूनामन्ते निवेशस्य न्याय्यत्वात् । तुल्युपाश्रयमिति वार्त्तिकशेषस्वरसो
ममाप्यनुकूलोक्तौ चेतु । न । तदपेक्षया उपक्रमस्य प्राबल्यात् । न चैवं
गल्पादावाम् न स्यादिति वाच्यम् । तेषां क्लिप्तप्रयोगेन एकाचत्वमि
पूर्वमनेकाचत्वात् । कास्यनेकाच इत्यत्र भूतपूर्वगतेराश्रयणात् । आचारे-
वगल्पाद्यादिवार्त्तिकस्यैव च भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणात्वात् । तद्वि आम्-
त्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमिति भाष्यादौ स्पष्टम् । इह ज्ञापकस्य
सामान्यविषयत्वे घटपटप्रभृतिभ्यन्तत्त्वगोतिश्यन्तेभ्यः । क्लिप्चेति कौ तत
आचारकौ लिटि आया भाष्यम् । गल्पादिविशेषमात्रविषयत्वे तु नेत्यन्य-
देतत् । इदं त्ववशिष्यते । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्लिपि परस्मैपदे
प्राप्ते आत्मनेपदप्रकृत्या चरितार्थं वचनं कथमाम्बुत्तिं साधयेदिति ।
आचोत्तरम् । वाक्याभ्यनुज्ञानार्थं कृतस्यापि इच्छासनि वायुह्यस्य पूर्व-
सूत्रद्वये व्यवस्थापकत्वमाश्रित्य गुपादेर्निन्दात्तनादिष्विव सन्नान्यत्रेति यथा
सिद्धान्तितं तथेहापि तद्भलेनैव सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्लिप् गल्पादेर्न
करिष्यते इति परस्मैपदनिवृत्तिस्त्वावत्सिद्धा । आत्मनेपदमपि स्वतन्त्र-

पृथक् पदं लुप्तश्लोकां, क्वचिदलोक्यनियमे मतीति पाटः, तत्र सूत्रैकदेशा-
नुकरणात्सामेपि विभक्त्युगभावो यथास्यभामोयमिति । 'आचार-
इत्यादि' । क्लृप्पवादोऽयं, गल्भ धाञ्, क्लौड अधञ्, ह्रीडृ अनादरे,
एते पचाद्यनन्ता ऽह्यन्ते, तस्य चाकारस्य वाक्ये ऽनुदात्तत्वानुनासिकत्व

अकारस्येति । (कै)

ननु क्विप् इकारस्यैव उदान्तत्वम् उतासिकत्वं च प्रतिज्ञाघतां
किमनेनानुबन्धत्रयकरणेनेति चेन्न । अमृततीत्यादावप्यात्मनेपदाघ-
घतः अतिरिक्तक्रियकरणे तु गौरवमिति भावः ॥ भाष्ये

धातुभ्यां ऽस्यव । आचामार्थताप्यनेकार्थत्वात्कूलभा । तथा च वचनस्य
नान्यत्र चरितार्थेति आपकत्वं सुस्थमेव । एव च सकलमहायज्यविसृजं
स्वामासेति प्रक्रियोदाहरणं न अद्वेयमिति स्थितम् । इणो अयतेर्वा
यिञन्तात्क्विपचेति क्विप् आययतीत्याः । आयमाचक्षाण व्याः स
इवाचरति आति । यमरमेतादसकौ । आसीत् । आसिष्टाम् । एका-
देशस्य पूर्वान्तत्वास्त्रिङ्गविश्रुष्टपरिभाषया च माक्षेचाचरति मालाति ।
अमालासीत् । अमालासिष्टाम् । अस्माल्लिङ् अमालात् अमाणाः ।
अत्र ह्रस्वयादिलोपस्तु न भवति । उंसाहचर्यादापोपि सोरेव लोप-
विधानात् । क्विविव क्वयति । क्वययासृकारः । आशीर्लिङ् क्वीयात् ।
सिचिष्टद्धिरित्यत्र अहतइद्धानोरित्यतो धातोरित्यनुकृतेर्धातुरेव यो धातु-
रिति विज्ञानान्नामधातोरं ष्टद्धिरिति कैयटहरदत्तौ । तन्मते गुणे
अकवयीत् । वर्धमानोप्येवम् । माधवस्तु इकपरिभाषागम्भपक्षे धात्वनु-
कृतेः कैयटेन प्रदर्शितत्वादिगन्ते नामधातावपि ष्टद्धिमिच्छति । तन्मते
अकवायीत् । विविव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् ।
इरिव अयति । इयाय । इयतुः । इयुः । इययिष । इययुः । इय ।

प्रतिज्ञाघते, तेन क्विबन्तादात्मनेपदं भवति, वावचनात्किपा मुने क्वप्
भवति, क्विष्पुत्रियोगेनानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् क्वडपक्षे इत्वंशा न
भवति । किमर्थं पुनरिदं यावता गम्भादयो धातव एवानुदासतेः पठ्यन्ते,
तेभ्यो गम्भतइत्यादि सिद्धान्ति एतन्म एव पचाद्यजन्तुभ्यः क्वडि अवगम्भा-

आत्मनेपदार्थान् (भा)

इत्यादिराम् विषये क्लिप्तनिधोगेनेति शेषः ॥

इथाय । इथिव इथिम । अत्र कित्त्वं सर्वणदीर्घे कृते इयङ् । यदा । दीर्घात्परत्वेनोत्तरखण्डे एरनेकाच इति यण् । गुणवृद्धिविषये तु अथायोर्द्विवचनेचोति स्थानिवत्वात् । एदैतोर्द्वित्वमभ्यासद्वयः । अभ्यास-
स्यासवर्ण इतीयङ् । एदैतोर्गपि स्थानिवत्त्वादिकारस्य द्वित्वमिति पक्षे तु सर्वणदीर्घात्परत्वादुत्तरखण्डस्य पुनर्गुणवृद्धौ । ततोभ्यासस्येयङ् । लक्ष्मो-
रिव लक्ष्मयति । लक्ष्मशास्त्रकार । श्रीरिव अयति । शिश्र्माय । शिश्र्मि-
यतुः । शिश्र्मियुः । उरिव । अवति । अवाञ्चकार । इनादेश्वत्याम् ।
कुरिव क्वति । चुकाव । अूरिव भवति । बुभाव । बुभूवतुः । अचिञ्-
धात्वित्त्ववङ् । गुणवृद्धिविषये तु ताभ्यां बाध्यते । पितेव पितरति ।
पितराश्चकार । आर्षीर्लिङि रिङ्प्रथम्लिङ्स्त्विति रिडादेशः । पित्रियान् ।
नेव नरति । ननार । एवाचरति अरति । पात्रेत्यादौ नाथं गृह्यते ।
अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन धातुपाठस्यस्यैव गृह्यात् । एवञ्चास्मादृ-
ष्टव्दाह्लिति ऋच्छत्युतामिति न प्रवर्तते । तत्र धात्वभ्यासयोः सर्वणदीर्घे
धातुग्रहणेन गृह्यादाकारान्तलक्षणो गुणो अरतुरित्यादौत्वेके । अन्येतु
अभ्यासग्रहणेन गृह्यादादुरदत्वं ह्लादिः शेषः । अत आदेरिति दीर्घः ।
आतोलोप इटिचेत्यालोपः । अतुः । उरिति प्रथममात्रमवशिष्यत
इत्याङ् । इरिवाचरति इवति । अनभिव्यक्तपदार्थत्वेन शिश्र्मिद्वयभ्य

यतइत्यादि, यद्यपि धाह्लादावर्धे गल्भादयः पद्यन्ते तथाप्यनेकार्थत्वादा-
तनाम् अवगल्भइवाचरतोत्यत्रार्थपि तएव वर्त्तियन्ते, सत्यम्, अवगल्भं-
चक्रइत्यादौ प्रत्ययान्तत्वादास्यथा स्यादित्येवमर्थं क्लिब विधीयते । अथ
यदा धातुभ्य एव लिङ्प्रधीयते तदा कथं भवितव्यम् अवगल्भे विचि-

आसंख्यामीति । (भा)

तद्गुणविशिष्टवर्णान्नरं प्रक्षेपेणोपदेक्ष्यामीत्यर्थो ऽत एवेत्संज्ञा ।
अन्यथा क्लौवादीनां पञ्चाक्षजन्तानां किञ्चिन्मनुवादेनोपदेशाभावा-

इति च षोभावात्क्षिप् अदावीत् भूमिवाचसति भवति, अत्र गातिस्थेति
न प्रवर्तते, अभावीत्, अभाविष्टाम्, अभाविषुः, बुभावेत्यादि ।
एवं पिबतेर्विच पाः, ततः क्विपि पाप्राग्येति गातिस्थेति च न प्रवर्त्तते ।
पाति । अपामीत् । एवं प्रतिपदोक्तागमन्धेषामपि इहाप्रवृत्तिरुभेया ।
कथं तर्हि बुम्बतुरिति प्रागुवदुदाहृत इति चेत्, धातुत्वप्रयुक्तोसौ न तु
भूत्वप्रयुक्त इत्यवधेहि । एरिवाचरति । पगति, पपार । पपतुर्हित्यादि ।
अयं पृष्ठाब्दानुक्तर्यां धात्वन्तरं न पुनः कयादौ जुहोत्यादौ वा पच्यमान
इति आ इत्यस्य न भवति । किति लिटि ऋच्छत्युतामिति ऋकारान्त-
लक्षणे गुणः । शृट्प्रामिति ऋत्विकल्पस्तु न भवति, अनभिष्यक्त-
पदार्थत्वात् ऋरिवाचरति, अगति । अगच्छकार, इनादेशेत्याम् ।
लृहवाचरति । अलति, लिटि द्विवचनम् । लृवर्णस्य दीर्घाभावात्स-
वर्णदीर्घाभावः । उक्तखण्डस्य यथि अभ्यासस्योरदात्वादेव । आज ।
आजतुर्गित्यादीति भाधवः । तत्र यथीति किद्विषयं पितृ तु गुणलृद्धो
बोधे । सवर्णदीर्घाभाव इति तु गुणलृद्धिस्थले भवतु नाम । अवर्णस्य
लृकारं प्रत्यसवर्णत्वात् । गुणलृद्धोः स्थानिवद्भावेन लृकारद्विवचनेपि
सवर्णदीर्घात्परत्वेन पुनरुक्तखण्डे गुणादिप्रवृत्तः । न चान्तरङ्गत्वात्सवर्ण-

ज्ञाने विजुहोते इति, अन्ये तु धातुभ्य एव क्विब् विधीयइति वदन्त
एतानि रूपाणि न सम्भवतीत्याहुः । तदुक्तं भाष्यविशेषात् । भाष्य-
कारस्तावत्पूर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन सिद्धिमाशङ्कते न तर्हीदानीमित्या-
दिना, नहि धातुयुद्धयो सति तेन सिद्धिप्राप्तोपपद्यते । वार्त्तिककारोपि

(कर्त्तुः ष्यङ् सप्तोपस्र । ३ । १ । ११ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

त्वानस्यप्रश्लेषे तु तस्य मानान्तरेण मिथ्यभावाद् उपदेश एव ।
तद्विशिष्टस्य क्लोवादेरप्युपदेश एवेति अनुवन्धानामेकान्तवे

दीर्घः । अस्यासस्यासवर्गा इत्यस्य निर्विषयतापत्तेः । न च इयति इदृत्
इत्यादिश्वकाशः । एवं ह्यभ्यासम्यर्त्तावित्येव ब्रूयात् ' न च एषेरियेष ।
ओषोश्वोषोष्यवकाशः । भाषायामिजादेदित्याम्प्रत्ययस्योचितत्वात् । कृन्दसि
तु' तन्वादीनामुपसङ्ख्यानान् त्रियम्बकं स्वर्ग इत्यादिवदियद्बुवडोरूपपत्ते-
स्तथापि लृवर्गस्य दीर्घभावादिति माधवोपन्यस्तो हेतुमङ्गत एव ।
होतकार इत्यादाविव ऋकारस्य दुर्वागत्वात् । तथा च ऋशब्दात्किष्पीव
एकदेशस्य धातुग्रहणेनाभ्यासग्रहणेन वा ग्रहणमिति मतभेदेन । अरतुः ।
अरः । अतुः । उगिति रूपद्वयमेवोचितम् । लृत्तिल्लवेति षास्रवार्तिक-
विधेयस्य वर्णान्तरस्य प्रवृत्तौ तु लृत्तुः लृत्तरित्युचितम् । सर्वथापि अलतुः
अलुगिति माधवोदाहृतं दुरुपपादमेवेति विभाव्यतां भाष्यज्ञैः । हेग्वा-
चरति ह्यति । जिहाय । अह्योत् । यान्तत्वाद् वृद्धिः । एरिवाचरति
अयति । इजादेरित्याम्' अयाञ्चकार । नेटीति वृद्धिनिषेधान्मा भवा-
भयीत् । गौरिवाचरति गवति । अपदान्तत्वादवष्टुपूर्वरूपे न स्तः । जुग्राव ।
अगवीत् । अग्रावीत् । अतोह्लादेगिति वा वृद्धिः । ओकारात् । अवति ।
आवञ्चकार । मा भवानवीत् । है । रायति शिराय । नौ । नावति ।
नुनाव । औ । आवति । आवञ्चकार । गोधुगिवाचरति गो दोहति ।
पयइवाचरति पयति । पयाय । लुङि यान्तत्वाद्ब्रह्मभावात् । अयथौदिति
भाधवः । अत्रेदं वक्तव्यम् । अयपयह्यघातुषु क्लिपि चेति क्लिपि अत् पत्

सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वदन् गल्भादिष्वपि प्रातिपदिकग्रहमेव मन्यते,
न केवलं गल्भादिभ्य एवापि तर्हि सर्वेभ्य एव प्रातिपदिकेभ्य इति हि
तस्म्यर्थः । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यत्र सर्वेभ्य इति वक्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणात्

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (कर्त्तुः क्त्वं सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।)

करणमाधने उपदेशशब्दे च न दोषो ऽत एव च प्रत्ययान्तादाभो
मित्त्वेन विशेष इति वृद्धनद्याप इति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते ।

इत् इति तावत्त्वयैवोदाहृतम् । आचारक्लिप्ति तु अक्त्वात्तुगागमो मा
भूत् । यकारस्तु कथं न लुप्येत । तस्मात्कशब्दवदेवात्र रूपमुचितम् ।
द्यौरिवाचरति देवतीति माधवः । अच ऊठि अवनौद्युचितम् । फलेर्गौ
क्लिप् चेति क्लिप् । तत आचारक्लिप् । फलति । यद्भुक्ति पम्फल्यते ।
अपम्फालीत् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादभ्यासस्य नुगिति चम्फलोश्चेति
सूत्रे न्यासविस्तारौ । यद्यपि प्रतिपदोपात्तेष्वभिव्यक्तपदार्थानामेव ग्रहणं
तथापि उत्पत्त्या इति सूत्रे अत इति तपरनिर्देशेन दीर्घनिवृत्त्यर्थे
क्रियमाणेन इहास्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यत इति तदाशयः । इदमिवाचरति
इदामति । यडिव याडति । अगिव आगति । राजिव राजानति । अनु-
नासिकस्य क्लीति दीर्घः । यत् कश्चिज्जलादिः कूडिद्वातोरेव सम्भवतीति
तत्साहचर्याद्वातुविहत एव क्लिप् गृह्यत इति आचारकौ नानेन दीर्घं
इत्याह तन्न । अस्य क्लिपः ककारस्याचैव सामान्यग्रहणार्थत्वात् ।
पकारस्य च तद्विधातार्थत्वात्साहचर्यस्य च सर्वत्रानियामकतायाः द्विन्ति-
श्चतुरिति क्लत्वोर्थग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । एतेन इह क्लिपि अनुबन्धयोः
फलं चिन्त्यमिति वदन्त्यासकारः प्रत्यक्त इति टिक । एवं च पथिमथ्यभुक्षां
परमप्युपधागुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वादीर्घं सति पथीनति मथीनति ऋभुक्षी-
यतीत्यादि बोध्यम् । इदं च माधवादिमतमनुसृत्यानुनासिकानानां दीर्घः
प्रपञ्चितः । अपरं मतं क्लत्वेव दीर्घं न त्वाचारक्लिपि साहचर्यस्य नियाम-

प्रातिपदिकादेव क्लिप् विधीयते न सुबन्तात् तेन पदत्वाभावादश्वतीत्य तो
गुणः इति श्रुता पररूपं भवति, विधुर्वि शब्दाभ्यां क्लिपि श्रुति गुणे 'एः
पदान्तादती' ति न भवति, विधवति, भवति, राजनतीति नलोपो न

अन्यथा गल्भादिहृत्वन्तप्रकृतिके विशेषः स्यात् । अन्यह्रस्वन्तेभ्यस्वा-
चरक्किप्रैति तदाशयः ॥

कत्वेनापि क्वचिदाश्रयणात् । न चैवमनुबन्धवैयर्थ्यम् । वेरुष्टस्येत्यत्रास्यैव
ग्रहणं मा भूदिति ककारासङ्गात् । पितृसामर्थ्यात् प्रकृतिः सर्वानुदात्तैति
केषाञ्चिन्मतस्य न्यासग्रन्थे स्पष्टत्वात् । युक्तं चैतत् । कौमारव्याकरणसंवा-
दात् । तत्र हि क्यङ् एव वैकल्पिको लोपो विहितो न तु क्विपः । तत्र
च क्विबाश्रयस्य दीर्घस्याप्रसङ्गात् । गुणे सति पथेनति मथेनतीत्याद्युदा-
हृतम् । न्यायसाम्येन ष्वोःश्रुडिचापि अस्य क्विपो ऽग्रहणात् । शौरिवा-
चरति देवतीत्यपि माधवोदाहृतमस्मिन्पक्षे निर्वहति । बलोपस्य भाष्ये
प्रत्याख्यानात् । अत एव पदमञ्जर्यां बहुषु एस्तकेषु राजनतीति ऋस्वपाठः
सङ्गच्छते । अत एव च न पदान्तसूत्रे प्रतिदीप्त इत्यत्रोपधायां चेति
दीर्घ इति काशिकापि सङ्गच्छते । आचारक्विबन्तादिच् प्रत्यय इति
तदाश्रयणात् । चर्मेवाचरति चर्मतीति प्रक्रिया तु अत्रापि पक्षे अशुद्धैव ।
नलोपपररूपयोः पदान्तपदान्तत्वप्रयुक्तयोः समावेशस्य दुर्घटत्वादिति
दिक् । अप्सिद्धा ये ह्रस्वन्तास्तेषां कारितयौ कृते टिलोपे च षिलोपे च
तद्गलन्तत्वमुह्यताम् ॥ मठं मखं कफं रथं चाचक्षाणः कुर्वन् वा मठ् ।
मक् । कप् । रत् । स इवाचरति । मठति । मखति । कफति । रथती-
त्यादिक्रमेण यथालक्षणमप्रयुक्तेष्वप्युह्यमित्यर्थः । प्रकृतमनुसंगमः ॥

भवति, वाचतीत्यादौ तु कुत्सशश्लादि न भवति, येषु सर्वप्रतिपदिकेभ्यः
क्विपमिच्छन्ति तैरपि गल्भाद्यनुक्रमणं कर्त्तव्यमात्मनेपदाद्यनुबन्धा-
नासंख्यामीति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १२८
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ।
 ३ । १ । १२ ।)

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ।

३ । १ । १२ ॥

ननु भृशादीनां हल्घटितानामेव मत्त्वान्तत्रैव प्राप्नोतीत्यस्य
 व्यावर्त्याभाव इत्यत आह

हस्तेति । (कै)

आवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेनैवेति भावः । अन्यथा हि सर्वेषु
 हलो लोपः स्यदित्यापादयेदिति आशयः ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ॥ अत्राच्चेरित्येकवचनं भृशाद्यवय-
 वापेक्षं सौत्रो वा वचनव्यत्ययः । पर्युदासात्तदृशयहः । अमृततद्भाव-
 विषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यप् स्यात् । हलन्तानां त्वेषां लोपोपि
 स्यात् । अभृशो भृशो भवति भृशायतं । चशब्दोन्वाचये न तु सन्नियोगे ।
 अजन्तानां गणे पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अच्चेरिति यदि प्रमण्यप्रतिषेधः
 स्यात्तर्हि असमर्थममामो वाक्यमेदश्च स्पष्ट एव किं च भवतियोगे

“भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः” । लोपविधौ भृशादिभ्य इति
 पक्षमी स्थानघटा विपरिणाम्यते, हला च भृशादयो विशिष्यन्ते, तत्र तदन्त-
 विधौ सति हलन्तानांलोपो विधीयमानो भृशायत इत्यादावहलन्ते न
 भवति तदाह । ‘हलन्तानां च लोप इति’ । एवं च स्पष्टमेव प्रतीयते-
 ऽन्वाचये चशब्द इति, सन्नियोगे हि विज्ञायमाने ऽहलन्तानां पाठोत्तर्यकः
 स्यात् । ‘अच्चेरिति प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति’ । तेनैकवचनमुपपद्यत इति

भृशा आलोका इति । (कै)

अचिकालोका इत्यर्थः ॥ भवत्यर्थे चेरभिधानेन चिनोक्तत्वा-
दित्यसङ्गतमित्यत आह

च्चिसहचरितेनेति ॥ (कै)

भाष्ये

डाजन्तादपीति । (भा)

अबितिशेषः ॥ वचनप्रामाण्यस्य क्यप्प्रवृत्तत्वे तु क्यवन्तसमभि-
व्याहारभवतेरपि प्रयोगः स्यादत आह

चेर्विधानादनुप्रयुज्यमाने न भवति नैव उक्तार्थत्वात्क्यडो ऽप्रसक्तौ निषेध-
वैयर्थ्याम् । अतः पर्युदास एवोचितः । तथा च नञिवयुक्तन्यायेन सादृश्य-
लाभादभूततद्भावविषयेभ्य इत्युक्तं, तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये
रात्रौ भृशा नक्षत्रादयः ते दिवा क्वप्रदेशे भवन्तीत्यर्थः । इह सुमनस्
उन्मनस् दुर्मनस् अभिमनस् इति पठ्यते । तत्र शङ्कते । समासात्क्यडि
विशिष्टस्य धातुत्वादट्यबद्धिर्वचनेषु दोषः । तथाहि । स्वमनायत ।
उदमनायतेत्यादीष्यते । असुमनायत । औन्मनायतेत्यादि प्राप्नोति । तथा

भावः । 'किमर्थे पुनरिदमुच्यत इति' । अचेरित्येतदधिकृत्य प्रश्नः ।
'तेनेति' । अनुप्रयुज्यमानेन भवतिनेत्यर्थः । न च भवतेरनुप्रयोगं वाधित्वा
क्यड् भवितुमर्हति, अच्यन्तेषु सावकाशत्वात् । किञ्च भवतेरभावे च्चेरपि
निवृत्तिप्रसङ्गः तद्योगे तस्य विधानान्, कथं तर्हि डाजन्तात्क्यष् भवति
यावता डाजपि भवतियोगे विधीयते, अत्र परिहारं वक्ष्यति क्वन्ति-
भिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्येतदेव चापकमिति । 'तत्सदृशप्र-
तिपत्त्यर्थं तर्हीति' । नञिवयुक्तन्यायेन अच्यन्तसदृशा भृशादयः क्यन्ताम्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १३१
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (भृश्रादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ।
 ३ । १ । १२ ।)

अप्रयुक्ते इति ॥ (भा)
 भवत्यर्थेति । (कै)

ह्रस्वस्थियोग इत्यस्य डाज्जिधावनुवृत्तस्य तदर्थयोगे इत्यर्थः ।
 च्विविधौ तु शब्दयोग इत्येवार्थ इति भावः । ह्रस्वस्थियोग
 इव क्यब् योगेऽपि डाज्जितिज्ञाप्यत इति वृत्तिगन्धस्थापीदमेव-
 तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

अक्रियमाणमिति । (भा)

अभूततद्भावगृहणमित्यर्थः ॥

सुमनाद्येत्यादौ ल्यबिद्यः । सु उद् इत्यादीनां क्लान्तशरीरप्रवेशे तु तक्षति-
 ग्लिप्तपदाभावादसति समासे ल्यपो ऽभावात्सुमनायित्वेत्यादि प्राप्नोति ।
 तथा क्यङन्तात्मनि मनन्तस्य प्रथमस्यैकांशं हिल्ले सुमनायिषते इत्यादि
 प्राप्नोति । सुमिमनायित इत्यादीष्यते । अत्राहुः । सुरादिषु संग्राम युद्ध
 इति पठ्यते स न पाठ्यः । संग्रामशब्दाद्युद्धवाचिनः तत्करोतीत्येव शिष्यः
 सिद्धेति तत्याठो नियमार्थः । धातुमञ्जानिमित्तः प्रथयः सोपसर्गा-
 ष्चेद्भवति संग्रामयतरेव नान्यस्मादिति । ज्ञापनार्थो वा सोपसर्गात्सङ्घाता-

प्रतीयेरिति अन्तपर्युदासः क्रियते सादृश्यं चाभूततद्भावविषयत्वेनेत्याह ।
 अमूततद्भावविषयेभ्यो भृश्रादिभ्य इत्यादि । 'भृश्रायत इत्यादि' । अजन्ता-
 नामलक्ष्यत्वावधायकयोमिति दीर्घः, हलन्तानां तु लोपः । असुमनाः सुमना
 भवति सुमनायते, दुर्मनायत इत्यादि । 'भृश्रीभवतीति' । इदानीमेवोक्तं
 नाख्यत्र प्रसङ्ग इति तस्मादक्षर्यविषयं प्रत्युदाहरणं प्रदर्शनौयं क
 दिवा भृश्रा भवन्तीति । ये ऽर्चौ भृश्रा नक्षत्रादयस्ते दिवा क प्रदेषे

नञिवयुक्तमिति (भा)

न्याये इव युक्तमिति दृष्टान्तार्थम् अन्यस्मिंस्तत्सदृशे इत्यनेना-
भेदैऽपि सादृश्यमस्तीति सूचयति ॥

प्राक् प्रकृतेः पाठेन प्रत्ययार्थविशेषणत्वपक्षोऽसम्भावितोऽन
आह

यदेति । (कै)

समस्त्रासमस्त्राभ्यां पक्षद्वयसम्भव इति भावः ॥ असुमनाः
सुमना भवतीत्यर्थस्य क्यङन्तात्प्रतीतेः समास एवावश्यकोऽत आह

ज्ञातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये विधित्स्ति उपसर्गः एथक् क्रियन्ते । परिशिष्टा-
देव तु प्रत्यय इति । संग्रामशब्दो हि सुरादौ पद्यमानः सोपसर्गः संघात
एव न तूपसर्गसदृशावयवम् आङ्गुल्याप्तावितिवच्छब्दान्तरम् । तथा च
वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो भवति । सङ्घातपाठफलं तु असंग्रामयत
मूरः । संग्रामयित्वा । सिसंग्रामयिषत इत्यादि । ततश्चोक्तरीत्या नियमो
ज्ञापनं वा निष्कर्षं फलमिति । अत्र ह्यरदत्तः । अतुदात्तेदयं संग्रामयति-
रिष्यते । ततश्च आत्मनेपदार्थं गृह्यत्वादीनामिवानुबन्धासंज्ञार्थः पाठः

भवन्तीत्यर्थः । इह मनःशब्दः सोपसर्गः पद्यते सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस्,
उन्मनस्, अथ किं सोपसर्गात्सङ्घातात्प्रत्ययो भवत्याहो सिदुपसर्गरहितता-
न्मनस्शब्दादेवेति विचारः, तदर्थं च किमुपसर्गः प्रकृत्यर्थविशेषणं
सुमनस्शब्दाद् दुर्मनःशब्दादिति उत प्रत्ययार्थविशेषणं सुभवतौ दुर्भवतौ
अभिभवतौ उद्भवताविति, कथं पुनर्मनस्शब्देन सह पठित उपसर्गः
प्रत्ययार्थविशेषणमाशङ्कते, तद्विशेषणत्वे हि प्राग्भवते, पद्यते, नैव शक्यः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १३३
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (भृश्रादिभ्यो भुव्यञ्जेर्लोपश्च ङङः ।
 ३ । १ । १२ ।)

मनः शब्दश्चेति ॥ (कै)

तदर्थं ऽश्वधादीनामेव साधुत्वानुचरण्येऽपि प्रकृतिमात्रस्या-
 साधुत्वं स्यादत आह

अन्ये त्विति । (कै)

असुमनाः सुमना भवतीत्यर्थस्तु पञ्चदशे ऽप्यर्थ इति भावः ॥

मनः कर्मेति । (कै)

मनः कर्तृशोभनं कर्मप्राप्तोतीत्यश्वयः ॥

प्रकृतेः । (कै)

प्राक् आट् एव ॥ असमस्तत्वसमस्तत्वाभ्यां पञ्चदशोपपत्तेरुक्तत्वेनाह

स्यादिति कथं नियमो ज्ञापकं वा भवेदिति । न चानुबन्धासञ्जनार्थे पाठे
 ग्राम युद्ध इत्येव पठत्येत । संग्रहस्तु शोतकः प्रयोगदर्शनवशादेव कथ्यते ।
 यथा इडिकोरधेः । तस्मादिद्दिश्लपाठः प्रागुक्तफलक एवेति वाच्यम् ।
 एवं हि यथा इडिकोरधेः पूर्वमाट् न भवति तथास्यापि न स्यादिति ।
 अपत्र माधवः । अस्यानुदात्तेत्त्वमपाङ्गिनीयमिति पाठस्यैतदर्थतया न ज्ञाप-
 कभङ्ग इति ; एतत्तु संग्रामयतिरनुदात्तेद्बोद्धव्य इति कैयटेन विरुध्यते ।

प्राग्भवतः पठितुम्, एवं हि सर्वभ्य एव भृश्रादिभ्य उपमर्गविश्ल एव
 भवत्यर्थे प्रत्ययः स्याद् मनश्रुब्दादेव च विश्लेष्टेऽदृश्यतइत्येवमर्थो
 मनश्रुब्देन सह पाठः स्यात्, तत्र यदा मनश्रुब्देन स्थादीनां षड्भ्रौहिस्तदा
 प्रकृत्यर्थविशेषणां ते भवन्ति, यदा त्वसमस्ता एव तदा प्रत्ययार्थविशेषणां,
 मनश्रुब्दश्च वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते मनस्वी सुसु भवतीत्यादावर्थं क्वाड
 प्रत्ययः, प्रात्यर्षस्य वा भवते 'राष्ट्रवाहेति' विकल्पित्वाच्चोत्र विषये यद्वा

(ऋशादिभ्यो भुयच्चेर्लोपश्च हलः ।

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

३ । १ । १२ ।)

प्रकृतेरेवेति । (कै)

अवयवसम्बन्धे षष्ठीप्राप्तञ्जावयवान्तरोपेक्ष्येति भावः ॥ षड्-
ब्रौह्मिविवक्ष्यैवसुक्तमित्याशयः ॥

न चेदेवं जायते विचारणा । (भा)

इत्यस्य समस्तत्वामस्तत्वाभ्यामिति शेषः ॥

समासाभावादिति । (कै)

क्लान्तेन समासाभावादित्यर्थः । अनञ्पूर्वं समासे विद्यमानस्य
क्लो ऋषिति सूत्रार्थ इति भावः । तत्राट् द्विवर्चनयोरनिष्टदेशे
प्राप्तिः ल्यपस्त्वसिद्धिरेवेति भावः ॥ भाष्ये

यदपि ह्रस्वत्तेन सिद्धान्तितं मनःशब्दस्य स्वादिभिर्न समासः किन्त्वसमस्ता
एवैते प्रत्ययार्थविशेषणम् । मनःशब्दस्य वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते । मनस्यौ
सुष्टु भवतीत्यादिश्रे इति, तदपि प्रभौपरिबृट् इत्यत्र परिबृट्माचष्टे
इति णिचि क्त्वाप्रत्यये कृते परिबृट्थ्येति ल्यब् भवतीति भाष्यकारादिभि-
र्वक्ष्यमाणेन विरोधात्पराहृतमेव । नञ्चैव तत्रापि प्रत्ययार्थविशेषणत्वं
सम्भवति । कथं तद्धौह इष्टार्थमिद्विरिति चेत् । अत्रोच्यते । तुरादौ

तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिश्रे भवति, तत्राद्ये पक्षे-
ऽह्लाह्ल्यब्दिवर्चनेषु दोषः, अट्, स्मनायत, दुग्मनायत । आट्,
अभ्यमनायत उदमनायत । उपसर्गस्यापि कषडन्ते धातावन्तर्भावात्ततः
पूर्वमह्लाटो प्राप्नतः, परो चेष्यते, ल्यप, सुमनाय्य, अभिमनाय्य, उपसर्गस्य
चान्ते ऽनुप्रवेशात्तद्वृत्तिरिक्तपदाभावात्सति समासे ल्यपोभावात्सुमना-
यित्वेति स्यात्, द्विवर्चनं, कषडन्तात्सनि कृते उपसर्गस्य सनन्तेऽनुप्र-

अवश्यं संग्रामयतेरिति । (भा)

संग्रामयतेः सोपसर्गाद् यथा उत्पत्तिर्भवति तिङां तथा-
णिजुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः । अवश्यमित्यनेन चास्य फलाकारमपि
सूचितम् । तच्च समः पूर्वमट् । अन्यथा तत्करोतीत्यनेन सिद्धे
तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तद् ध्वनयन् उदाहरति

असंग्रामयतेति । (कै)

यद्यपि संग्रामशब्दे संग्रब्धेनोपसर्गस्तथापि सोपसर्गादित्यस्य
सोपसर्गसमानाकारादित्यर्थो बोध्यः ॥ ननु प्रातिपदिकाद्बाल्थं
इत्येव णिच्सिद्ध इति चेन्न । प्रजयतीत्यादावुपमारहितस्यैव धातु-

पक्षमानं संग्रामेत्येतत्प्रातिपदिकम्, अतिस्तुम् इति सन्नधिकारे ग्रमेरा
चेति व्युत्पादनात् । न तु धातुः । तस्य च तत्करोतीति पूर्वप्रकान्तेन
गणमुत्रेण णिच् सिद्धे तत्सन्निधौ च अनुबन्धासङ्ग एव फलं गणभादिवत् ।
एवं स्थिते युद्धे योः संग्रामशब्द इत्युक्तेः क्वचनस्य संग्रामशब्दस्य युद्धे लय-
भावात्सामर्थ्यात्संग्रामशब्दोक्तव्यत एव । तत्र च संग्रामाति विशिष्टस्य
धातुत्वमपि सुलभम् । मनाद्यन्ता इति सूत्रेण विशेष्यमानायाः संज्ञायाः

वैश्रात्तस्य द्विवचने सति समुपसर्गायिषत अविभिमनायिषतइति स्याद्,
सुमिमनायिषत अविभिमनायिषतइति चेष्यते, नभ दोषः, चुगादौ
संग्राम युद्धइति पठ्यते स न पाठ्यः । संग्रामशब्दाद् युद्धवाचिनः 'तत्
करोति तदाचल' इत्येव णिच् सिद्धेनात्, पक्षमानस्तु ज्ञापयति
सोपसर्गात्सङ्घातादावुपसर्गानिमित्तकप्रत्यये विधित्स्वित उपसर्गाः एषक्
क्रियन्ते परिशिष्टादेव तु प्रत्यय इति, संग्रामशब्दो हि सोपसर्गः

(भ्रष्टादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च ह्रस्वः । (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

१ । १ । १२ ।)

ताया दृष्टत्वेनात्रापि तद्रहितणिचं तस्यैव धातुत्वबुद्धिवारणाय
तत्सत्त्वात् । प्रकृते तु विशिष्टस्यैव प्रकृतिलेनोपदेशात् । स्वादीनां
वाचकत्वाच्च विशिष्टस्यैव धातुत्वापत्तिरित्याश्रयात् ॥ तदाह

ग्रामशब्द एवेति । (कै)

अनेनेतरद्योतकसाम्यं बोधितम् ॥

सामान्यत इति । (कै)

क्रियावाचकयुक्तानां क्रियाविशेषद्योतकत्वस्य दृष्टत्वेन अत्रापि
युद्धक्रियाद्योतकत्वमनुमीयत इत्यर्थः ॥

प्रकृतिप्रत्ययसङ्घाते विश्रान्तेः । एतेन इडिकोः प्रतिदन्दिः परास्तः । तत्र
हि पाठापेक्षा धातुसंज्ञा विशिष्टं न स्पृशतीति वैषम्यात् । एवं च संया
मेति विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयो-
जकीभूते प्रत्यये चिकीर्षिते एथक् क्रियत इति । तत्राजहत्स्वार्थां लृप्तौ
खोत्तरभागेन धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतेन समानार्थकमिति तद्-
घटितविशिष्टार्थेनापि क्लान्तेन सह समर्थत्वात्कृतातीति सूत्रेण प्रादिद्यहा-
त्मस्यत इति परिच्छेद्येत्यादिसिद्धिः । अत्रजिगल्भिषते । अवागल्भत ।

सङ्घात एव चुगादावपि पठ्यते न तृपसर्गसद्भावावयवं शब्दान्तरं तथा
च 'वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो भवति, अन्यथा स न स्यात्,
स एवमर्थः पठ्यते असंग्रामयत अगः संयापयित्वा सिसंग्रामयिषव
इत्यादि रूपं यथा स्यादिति, ततश्चोक्तम्यार्थस्य ज्ञापकः नियमाथी
वा धातुसंज्ञाहेतुः प्रत्ययः सोपसर्गाद्यदि भवति संग्रामशब्दादेवेति
ननु चात्रानुदात्तेदयं संग्रामयतिरिच्यते ततश्चात्मनेपदार्थमनुबन्धमा-

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । १३७
 (अ. ३ । पा. १ । व्या. २) (अष्टादिभ्यो भुवसेर्लोपश्च इणः ।
 ३ । १ । १२ ।)

उपसर्गसहशानर्थकेति । (कै)

अनर्थकत्वमात्रं निषिध्यते तत्सङ्गोनिपात इत्यर्थः । इदं
 चिन्त्यमुपसर्गसमानाकारत्वेन निपातत्वादनर्थकस्यापि निपातस्य
 प्रातिपदिकत्वेन सुबन्तत्वात् ॥

तचेति । (कै)

तत्र वर्त्तमानो यो यामशब्दस्तस्मादित्युक्तिसामर्थ्येन सम्पूर्वाङ्गवि-
 व्यति णिश्च तद्विशिष्टादेव च तिङ्भविष्यतीति भावः ॥

नियमार्थ इति । (कै)

संभामयतेरेव मोपसर्गाद्यथातिङुत्पत्तिस्तथाप्रत्ययोत्पत्तिः ।
 अन्यस्मान्तु मोपसर्गाद्यथातिङुत्पत्तिः न तथाप्रत्ययोत्पत्तिरिति
 नियमार्थस्तत्फलितमाह

अवगलभ्येत्यादावपीयमेव गतिः । न चैवमुस्योमाङ्त्वाट इति षाठ्ववार्तिकेन
 औटोद्यदिति तद्गाण्येण च सह विरोधः । ज्ञापकस्य सजातीयविषयतया
 श्रयमाणे पूर्वपदे प्रवृत्तिः न त्वादेशेनापहृते इति स्त्रीकारात् । अथ च
 भाष्यवार्तिकधातुसुत्यादिग्रन्था अनुकूला इति गणमृत्तैर्विभाष्यताम् । एवं
 च प्रमाणावित्वा विचारयित्वाद्यादयः केषां चित्तयोगाः प्रामादिका एव ।

संख्यामीति पाठः स्यादिति कथं ज्ञापको नियमार्थो वा भवेत् ।
 स्यादेतत् । अनुबन्धानङ्गनार्थं हि पाठे याम यद्ब्रह्मत्वेव पठितव्यं संग्रह्य
 श्रोतकः प्रयोगदर्शनादेव लभ्यते इडिकोरिवाधिः, नियमार्थस्तु संयामेति
 पाठ इति, एवमपि यथा इडिकोरधेः पूर्वमण् न भवति तथा-
 ऽस्यापि न स्यात्, तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयते, यद्येवं यथा

(अशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हनः । (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
३ । १ । १२ ।)

प्रत्ययोत्पत्ताविति । (कै)

प्रत्ययोत्पत्तिकाले पृथकरणेऽपि सामर्थ्यान्तद्विषयके लक्षणे सुबन्तादित्यग्रे यस्माद्विहितस्तदादीत्यांशाप्रवृत्त्याप्रत्ययोत्पत्तौ न दोष इति भावः । पृथक् करणं च जातममासाभावः । अत एव सुमना-
थेत्यादौ पुनः क्लान्तेन समासेऽन्वयमिद्विरिति ज्ञेयम् । ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसङ्गतः । तत्र मनस्वीसुष्टुभवतौत्याद्यर्थं भूते तद्भावाभावादत आह

प्रत्ययार्थेति । (कै)

एवं चेतद्विरोधादेवप्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसङ्गत इति भावः ॥

अत एव प्रशस्यमाचष्टे आपयति । ज्ञापयतीति अज्यावृदाहृन्तः सुधा-
कारादयः । अपयति जपयतीत्यृदाहृन्तः शाकटायनादयश्च प्रक्रियारत्ने
निगृह्यताः । प्रशब्दस्य पृथक्करणेन प्रशस्यशब्दादेव णिजृत्पत्त्या अज्यधी-
रप्राप्तेः । अत एव माधवादिभिः प्रशस्ययतीत्येव स्वीकृतम् । एतेन प्राष्ट-
धमाख्यत् अपप्रावत् । वीरुधमाख्यत् अत्रिवौरदित्याद्यृदाहृन्तो धातु-
चन्द्रोदयकारादयः परान्ताः । मंग्रामयतेः पाठेन आपितस्यायस्य
उस्योमाङ्क्लाट इति घासुभाष्यवार्तिकबलेन अनित्यताज्ञापनमाश्रित्य कथं
श्लेणायत इति आचारार्थस्य क्वाडोक्तत्वादाः प्रयोगो न भवति तथा
स्वादीनामपि न स्यात् तद्विशिष्ट एवार्था क्वाडोविधानाद् युक्तसेकोप-
सर्गेण विशिष्टार्थं क्वाडुत्पद्यतइति तस्य तेनाभिधानम्, इह एनरेकेन
तत्र मनायन इत्युक्ते संदेहः स्यात् सुभवतौ दुर्भवतौ वेति तत्रामंडहा-
र्थमुपसर्गः प्रयोक्तव्यः, अयं तर्हि दोषः, मनःशब्दात्क्वडि कृते मना-
यतइत्यस्य तिङन्तस्य स्वादेरतिङन्तादुत्तरस्य निघातः प्राप्नोति, पक्षान्तेर

सङ्गामयविरनुदात्तेदिति । (कै)

मङ्गामयुद्धे इत्यत्राकारस्यानुदात्तत्वानुनामिकत्वे प्रतिज्ञाते
 अवयवे च तस्याचारितार्थ्यात्समुदायविशेषकतेति भावः । न त्वका-
 रस्यानुदात्तत्वानुनामिकत्वप्रतिज्ञाने तस्मान्मर्थ्याद्द्वारणकालाव्यव-
 हितोत्तरकाले इत्वे लोपे उपस्थितमान्तर्यामशब्दस्य तदन्तस्य वा
 लोके युद्धे वर्त्तमानत्वाभावेन युद्धे योऽयं यामशब्द इत्यनुवादा-
 यम्भावेन मयूर्वस्याल्लाभ न च मङ्गामयुद्धे वर्त्तते ततश्च णिजित्यर्थं
 विशिष्टपाठस्यावश्यकत्वेन कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न द्वितीयमकार-

चिदा समर्थनाया इति दिक् । भृश्रादयस्तु श्लोकगणपाठानुशाधेन माधवीये
 उदाहृताः । तद्यथा । भृश्रायते । चपलायते । मन्दायते । पञ्चतायते ।
 रेहायते । वेहृश्रब्दो मृहसि निर्घृणत्वे भिन्नाभिजायस्य च निवृत्तौ वर्त्तत
 इति **गणवृत्तिः** । त्प्रायते । त्पश्चन्द्रः समुद्रश्च वेहायते । वेहृभ्रभौप-
 घातिनी । अथभायते । अथभो मुखः एष्करश्चेति **गणवृत्तिः** । ओजायते ।
 वेर्चायते । ओजोवर्चःशब्दौ वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते । वेष्वायते । रेष्-
 सरोष इति गणवृत्तौ । दर्मनायते । सुमनायते । उन्मनायते । उत्सृष्टा-

तु सुमनायत इत्यादि तिङन्तं संपद्यत इति तद्वृत्तिगिह्वाभावाग्निघाताभावः,
 एवं तर्हि भृश्रादिषूपसर्गस्य पराङ्गवृद्धात् वक्ष्यामि सुबामन्वितइत्य-
 स्यान्न्तरं भृश्रादिषूपसर्गइति, इहापि तर्हि प्राप्नोति अभिभृश्रायते
 सुभृश्रायत इति, यदि नेष्यते मनस्युपसर्गइति वक्ष्यामि मनश्रुब्दे परत
 उपसर्गन्तस्यैव परस्य मनसश्रुब्दस्याङ्गवृद्धवति स्वरे कर्त्तव्यइति, एवं च
 देवदत्तः सुमनायत इत्यादौ उपसर्गस्यापि 'तिष्ठतिष्ठ' इति निघातो
 भवति, योप्याह सुमनश्रुब्दात्यत्यये विधित्स्वितउपसर्गः पृथक् क्रियते

(भृश्रादिभ्यो मय्यच्चेर्लोपश्च हलः । (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

३ । १ । १२ ।)

प्रक्षिप्यतस्या उदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञेये इति तच्चात्पर्यात् ।
अचानुदात्तत्वे मानं चिन्धं भाष्यप्रयोगस्य पाचिकात्मनेपदेनो-
पपत्तेः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि भृश्रादिषूपसर्गस्येति । (भा)

भृश्रादिषु पठितस्योपसर्गस्येत्यर्थः । तेनाभिभृश्रायते इत्यादौ
न निघातः । देवदत्तः सुमनायत इत्यादौ च खोरपि तिङ्ङितिङ्
इति निघातः ॥

यते . श्रायते । वहायते । तान्तावेतौ । सुबामञ्चितइत्यत्र पनस्युपसर्गस्य
पराङ्गवद्भाव उपमंरूपेयः । तेन सुपनायत इत्यादौ तिङ्ङितिङ् इति
निघातो न भवति, देवदत्तः सुपनायत इत्यादौ मोपसर्गस्य निघातश्च
भवतीति प्रकृतसुत्रस्य भाष्यपर्यालोचनया लभ्यते । अमी श्लोका गणपा-
ठस्या भृश्रादयः गणवृत्तौ तु वृहच्छब्दो न पठ्यते । भद्रशब्दस्तु पठ्यते ।
कन्धरशब्दश्च त्वचोभ्यन्तरे स्थूलतन्वाभा असंयुक्ता स्त्रायुः कन्धरा । तद्वान्
कन्धरः । मत्वर्थं अर्षं आदिभ्योच् ॥

परिश्रिष्टादेव प्रत्यय इति तेनापि खरे पराङ्गवद्भावो वक्तव्य एव, तदेवं
प्रत्ययार्थविशेषणां स्वादयः मनस्प्रशब्दादेव केवलात्प्रत्यये इति स्थितं,
यदि तु सामान्येन चापकमिष्यते सङ्घातात्प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गाः
पृथक् क्रियन्त इति नात्रैव, यथा 'प्रभो परिच्छुट्' इत्यत्र वक्ष्यते
परिच्छुट्माषट् इति किञ्चिद्वाप्रत्यये कृते परिच्छुट्प्येति ल्यप् भवतीति,
ततो चापकान्तरं ऋग्यं, क्षन्तस्यं च किं चिदुद्गुश्राभिधानं
सूरिभिरित्युपरम्यते ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यषः। ३। १। १३॥

भाष्ये

गुणवृद्धीति । (भा)

गणरत्नपठितेगन्तेभ्यस्तन् प्राप्तिः । पिश्वेयतिरोडयस्थिति लोपः ॥

ननु किङ्तीति निवृत्तौ असूयेत्यपि सिद्धमत आह

लोहितादिडाज्भ्यः क्यषः ॥ लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थं क्यष्
स्यात् । वा क्यषः । लोहितायति । लोहितायते । अत्र अक्षेणित्यनुवृत्त्या
अभूततद्भावविषयत्वं लभ्यते । तच्च डाचो न विशेषणम् । असम्भवात् ।
अलोहितो लोहितो भवतीति विग्रहः । पटपटाति पटपटायते ।
ह्रस्वस्तियोगं विनापि क्यषो डाजन्तादिधानसामर्थ्यादेवेह डाच् । भवत्यर्थं
विधीयमानेन क्यषा उक्तार्थस्य भवतेऽिह प्रयोगायोगात् । अत्र वार्तिकम् ।
लोहितडाज्भ्यः क्यष्यचनं भ्रष्टादिस्त्रितराशीति ॥ आदिश्रब्दप्रत्याख्यान-
परमेतत् । लोहितश्रब्दात्यश्च पक्ष्यमानानि नीलवृद्धितमन्द्रपेनदासमन्द
इत्येतानि षट् श्रष्टादिषु द्रष्टव्यानोत्वर्थः । क्यषः ककाराश्चकारावपि प्रत्या-

“लोहितादिडाज्भ्यः क्यषः” ॥ ‘पटपटायतीति’ अत्यक्तानुक्त-
गादिति डाचि विवक्षिते ‘डाचि बहुलं हे भवतः’ इति द्विवचनं, ततो
डाच् पटपटा इति स्थिते ‘नित्यमास्त्रेडिते डाचौ’ति पटपटस्य
यन्तकारो यश्च पठः पकारास्तयोः पठरूपं पकारः, ‘लोहितडाज्भ्यः
क्यष्यचनं भ्रष्टादिस्त्रितराशीति’ वार्तिकं तदेतत्पठिताभिप्रायं न एत-
नेवादिग्रहणं प्रत्याख्यायतइत्याह । ‘यानि पक्ष्यन्तइति’ । निद्राकन्या-
ह्रपाश्रब्दाः वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तन्ते, अत्रिन्द्रो निद्रायान् भवति,

नार्थः किङ्कत्ग्रहणेनेति । (वा)

अत एव ज्यादादीयम इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वं सङ्गच्छते ॥

नियमार्थमिति । (कै)

ननु नियमार्थत्वेऽपि पाश्यासभ्यादिशब्देभ्य आचारक्लिबन्तेभ्यः
पक्षे तद्भ्यान्तद्भाववृत्त्यर्थे वकारोच्चारणमिति चेन्न । एतद्भाष्यप्रामा-

वा कथ इति विशेषणार्थः वायादित्येव सूत्रेणात् । न चैवं पाशादिभ्यो यः
पाश्या अत्र प्रसङ्गः सामान्यविहितानां तिङां नियमार्थे हि तत्प्रकरणम् ।
न च पाशादियान्तात्तिङः सन्ति ; नन्वाचारक्लिबन्तात्सन्तीति चेन्न ।
टापा व्यवधानात् । पूर्वस्मादपि विधौ षकारेणस्य स्थानिवद्भावात् । न च
दगडबध्यादिशब्देभ्य आचारक्लिबन्तेभ्यो ऽतिप्रसङ्गः शाङ्गः । तत्र दगडादिभ्य
इति सूत्रेण यदेव विधीयते । प्रीर्षच्छंदाद्यर्थेति पूर्वसूत्राद्यदनुवृत्तः । न तु
यप्रत्यय इति पक्षमे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव षकारोपि व्यर्थः । स हि
वा कथ इत्यत्र विशेषणार्थः क्वाच्छन्दसि कस्य विभार्थत्वादौ सामान्यग्र-
हणाविघातार्थो वेति फलं सम्भाव्यते । तत्र सर्वं दृषितमेव । तस्मादादि-
शब्दं कथौ च हित्वा लोहितदिडाज्जभ्यो य इति भाष्ये स्थापितम् । यदि तु
सभाया यः सभ्यः । स इवाचरतीत्यादेशाच्चार्गक्लिबन्तस्याभिधानमस्ति ।

‘पाशादिभ्यो यः’ पाश्या, अत्र प्रसङ्गः, सामान्यविहितानां तिङां नियमार्थं
प्रकरणं, न च पाशादियान्तात्संज्ञेपदमात्मनेपदं वा प्राप्तमस्ति, अथाप्या-
चारक्लिबन्तात्सम्भवेद, एवमपि वा यथ इत्येवाम्बु तत्राह । ‘नः क्वइति’ ।
ककारमनुबन्धमासङ्गतः सूत्रकारस्याप्याकृतिगणाल्मभिप्रेतमित्याह ।
‘नञ्हीति’ । भाष्ये त्वादियहगाप्रत्याख्यानपरमेव वार्तिकं व्याख्यातं,
ककारोपि प्रत्याख्यातः, कथं पुनः पटपटायतीति कथयोगे द्वाज् भवति,
यावता ह्यभस्तियोगे स विधीयते, तत्राह । ‘क्वभस्तिभिर्गि वेत्यादि’ ।

(लोहितदिडाज्भ्यः क्यष्ः। ३। १। १३।) (अ. ३। पा. १। षा. ९)

एतेन मूलभूतानुबन्धमन्यदा निमित्तमादायाचारक्रियन्ते एतप्र-
करणाप्रवृत्तेः । अनभिधानादौद्दृग्ने विषये आचारक्रियोऽभाव
एवेत्यान्ये ॥ भाष्ये

मृशादिघितराणीति । (भा)

ननु अभूततद्भावे

तर्हि वा यष इति सूत्र्यतां, षकारमात्रं वास्तु । अत्रप्रिष्टं तु व्यर्थमेव ।
वृत्तिकारस्तु वार्तिकस्यार्थमन्यथा मन्यते । तद्यथा । न क्लिप्तानेनादियद्वयं
प्रत्याख्यायते । किन्तु यानि पठितानि नीलादीनि षट् तेषामेव इवोपलक्ष्य
मृशादिषु निवेश उच्यते । अपठितानां तु क्लेषेव, तानि चाकृतिगणत्वा-
ल्लभ्यन्ते । आकृतिगणत्वे चापकं तु नः क्य इति सामान्यदृष्ट्यार्थः क्यष्ः
ककारः तदविघातार्थः यकारश्च, न हि पक्षमानेषु लोहितदिषु नान्तः
कश्चिदस्ति तानि चाकृतिगणसिद्धानि गणवृत्तिकारः सङ्गत्याह । लोहित-
श्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च । मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः कश्या नित्य-
चर्मण्यौति । निद्राकश्यादयः वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । निद्रायति
निद्रायत इत्यादि । तदेतत्सर्वं भाष्यविरहत्वाद्दुपेक्ष्यम् । किञ्च लोहित-
डाज्भ्य इति वदतो वार्तिककारस्यापि आदिशब्दप्रत्याख्यानमभिप्रेतमिति

भवत्यर्थे क्यष् विधीयते स भवतिप्रयोगे न भवति तेनैवोक्तत्वात्तस्या-
र्थस्यातो भवतेरप्रयोग एव क्यष् भवितव्यं, यदि च क्यष् योगे डाज्
न स्याद्डाजन्तात्क्यष्विधानमनुपपन्नं स्यादिति भावः । अथ किमर्थं 'वा
क्यष्' इति सूत्रमारभ्यते, य क्यष् चेति चकारोत्र कर्त्तव्यः, लोहितदिभ्यः
क्यष् भवति चकारात्क्यष् च, तत्र क्यष्पक्षे आत्मनेपदं क्यष्पक्षे
परस्मैपदमिति सिद्धमिष्टम्, अहो सूत्रदर्शी देवानांप्रियः वदिदमपि
न वृष्टं 'क्यष्मानिनोश्चेति, इह तर्हि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गवि-

क्यङ् क्यष् तु तद्भाव इति (कै)

तद्भावे पदद्वयार्थभावश्यकमादिग्रहणमिति चेन्न । अत्राप्यच्चे-
रित्यनुवर्त्यास्यापि अभूततद्भावे एव प्रवृत्तेः । अत एव नित्यात्मने-
पदार्थं सृष्टादिपाठ इत्युक्तम् ॥

अपठितेति । (कै)

तेन चर्मायति चर्मायते इत्यादिवृत्त्याद्युक्तमङ्गतम् । “नायं
हलन्ताद्विधौयते” इति भाष्योक्तं चेति बोध्यम् ॥

स्यष्टं लभ्यते । अन्यथा हि लोहितादिव्येव व्रयात् अत एव निदस्य मान
इत्यत्र लोहितादिडाङ्गभ्यः क्यष्ति कल्पतरुग्रन्थो लुत्तिकाशरीत्या
सम्भवन्नपि भाष्यविरुद्धत्वात्प्रौढिवादमात्रमिति क्यष्टविधावबोचाम ।
स्यादेतत् । क्यष् चेति सूत्रमस्तु चात् क्यष्ट । तत्र क्यष्पक्षे परस्मैपदम् ।
क्यष्ट पक्षे त्वात्मनेपदमिति वाक्य इति सूत्रं मान्त्विति चेत् । मैवम् ।
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति लोहिनीशब्दात् क्यष्ति
लोहिनीयति लोहिनीयत इति रूपद्वयमिष्यते । क्यष्टि तु क्यष्ट्मानिनो-
श्चेति पूर्ववद्भावे सति लोहितायत इति स्यादिति फले भेदान् ॥

शिष्टस्यापि ग्रहणमिति लोहिनीशब्दादण्यं क्यष् भवति, सति चैवं
क्यष्टन्तादात्मनेपदं क्यष्टन्तादात्मनेपदमिति विज्ञायमाने आत्मनेपदपक्षे
'क्यष्ट्मानिनोश्चे' ति पूर्ववद्भावे सति अलोहिनी लोहिनीभवति
लोहितायतइति प्राप्नोति, अद्य पुनः क्यष्टन्तादात्मनेपदे विकल्पितं
लोहिनीयते लोहिनीयतीतीष्टं सिद्धतीति स्यष्ट एव फलभेदः ॥

कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

कष्टशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात्क्रमणे ऽर्थे क्यङित्यर्थेऽर्थविशेषो न लभ्येत
तदर्थं निपातनमित्याह

विधाविति ॥ (कै)

भाष्ये

क्रमणे नार्तव इति । (भा)

यद्यत्र अनार्जवमेव क्रमणशब्दार्थः । तदा कष्टाय क्रमणे कुटिलो
भवति इत्यर्थः स्यात् । न चायमर्थः कष्टायत इत्यतो गम्यते । किं
च सचादिभ्य इति वार्त्तिकभाष्ये “मत्रादिभ्य इति किमर्थं कुटि-
लायानुवाकाय क्रामतौ”त्युदाहरणे कुटिलायेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ कष्टं कृच्छ्रम् । कृच्छ्रगहनयोः कथ इति कृच्छ्र इड-
भावः । तेन च तत्कारणं पापं कर्म लक्ष्यते । क्रमणमुक्त्वाह । इति सर्गताय-

“कष्टाय क्रमणे” ॥ ‘चतुर्थीसमर्थादिति’ । सङ्गतार्थः समर्थः,
चतुर्थी समर्थ इति तृतीयासमासः, प्रत्ययार्थेन क्रमणं न सह सङ्गतार्थत्वं
यस्य चतुर्थीकृतं तस्मादित्यर्थः, एतच्च कष्टायेति निर्देशादेव लभ्यते,
क्रमणशब्दस्य पादविहरणे प्रसिद्धत्वात्तत्रैव प्रत्ययो भा विज्ञायीत्याह ।
‘क्रमणे ऽर्थेऽनार्जवइति’ । अनार्जवं कौटिल्यम् इह त्वनार्जवशब्दोना-
कारणरूपे क्रमणे पर्यवस्यत्यर्थात्, किं पुनः क्रमणमुक्त्वाहः, यथा
व्याकरणाध्ययनाय क्रमते उत्सृष्टइत्यर्थ इति व्याख्यातम् । ‘कष्टाय

किं चतुर्थ्यन्तेभ्य इति । (कै)

किमर्थम् अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थकम् । अजः कष्टं कामतौत्युदाहरणं भाष्यं दत्तमसङ्गतं स्याद् अनार्जवरूपे क्रमणेऽष्टचं तदङ्गं विक्रान्त्वात् तस्मादनार्जवे इत्यस्यानृजविषये क्रमणे इत्यर्थः । स्वार्थिकाणां त्वार्जवशब्देन तत्पुरुषः । एवं चानृजौ वर्त्तमानात् कष्टशब्दात्क्रमणेऽर्थं क्यङित्यर्थः फलति । कष्टाय कर्मणे कामतौत्यस्य च कष्टम् अनृजकर्मकर्त्तुं गच्छतीत्यर्थः । अनृजं चायं तेन पापार्थककष्टशब्दात् प्रत्यय इत्यर्थं लाभार्थं निपातनम् । तेन दुःखपर्यायाद् दुःखं अनुभवन्तु कामतौत्यर्थेन ॥ एतदेव ध्वनयन्

कष्टाय कर्मणे इति । (भा)

कर्मपदं प्रयुक्तम् । अत एव सूत्रार्थव्याख्यानोत्तरम् “अत्यन्प-
मिदमुच्यते कष्टायक्रमण इति मन्वादिभ्यः क एव षिकौषाया-
मिति वक्तव्यमि”त्युत्तरभाष्यं मङ्गच्छते । षिकौषायां गम्यमाना-

नेष्विति सूत्रे हि सर्ग उत्साह इत्युक्तम् । तदयमर्थः । चतुर्थ्यन्तात्कष्टश-
ब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय कर्मते । कष्टायते । पापं कर्म कर्तुमु-
त्साहत इत्यर्थः । । सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगृहनेभ्यः कृगवचिक्रीषायाभिति वक्त-

कर्मणे क्रमतइति’ । ‘कृच्छ्रगृहनेयोः कष’ इति कृच्छ्र इहभावः, कृच्छ्रं
दुःखम्, इह तु तत्कारणं पापं कर्म, कृच्छ्रं पापं कर्म कर्त्तुमुत्साहतइत्यर्थः ।
इतिसर्गात्क्रमेणपदं, प्रायेण तु परस्मैपदं पठ्यते, तत्र पापं कर्म
कर्त्तुंकामः कुटिलमाचमतीत्यर्थः, अनुत्साहत्वात्परस्मैपदम्, ‘अत्यन्पमि-
दमुच्यतेइति’ सर्वलक्ष्यामंग्रहान्, कथं तर्हि वक्तव्यमित्याह । ‘सत्र-

(कृष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

यामित्यर्थः । न च चिकीर्षीत्साह एव तस्यागम्यत्वे कामतीति परस्मैपदप्रयोगानुपपत्तिः । गमनरूपकमणपदार्थनोत्साहस्य गम्यत्वेऽपि क्रमेणदर्शनाभावात् । नव्यैस्तु वृत्तिमर्गत्यादौ कृतोत्साहार्थत्वमेवाश्रित्यचिकीर्षाया एवोत्साहरूपायाः प्रत्ययार्थत्वमाश्रित्य क्रमत इत्यात्मनेपदं प्रयुक्तं तद्भाष्यविरुद्धम् ।

अनार्जवमेव क्रमणमिति । (कै)

अनृजुविषयमेव क्रमणमित्यर्थः ॥ तध्वनयन्वच्छति

अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थ इति । (कै)

अपर आहेत्यनेन च परस्परं वाक्यानां व्याख्येय व्याख्यानभावो गम्यते इति न कश्चिद्विरोधः ॥

व्यवस्थितेति । (कै)

अनभिधानादिति तत्त्वम् ॥

शम् ॥ कर्णं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापपर्यायाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदेन विग्रहः । सत्रायते । कक्षायते । कच्छायते । गहनायते ॥

कक्षीत्यादि' । अस्मिन्पक्षे द्वितीयान्तेभ्यः प्रत्ययः चिकीर्षां प्रति कर्मत्वात् । 'कर्णचिकीर्षायामिति' । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायमश्रिष्टैः, कर्णं पापं, सत्रादयो हि वृत्तिविषये पापपर्यायास्तेभ्यश्चिकीर्षायां प्रत्ययः, पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदेन विग्रहः । 'अजः कृष्टं कामतीति' । क्रमिरेच पादविहरणे वर्त्तेत, कृष्टं गहनदेशं कामति गच्छतीत्यर्थः ॥

कर्मणो रोमञ्चतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।

३ । १ । १५ ॥

भाष्ये

श्रवगीर्णस्य वा मन्य इति । (भा)

मन्यो मद्यनं तच्चोद्गीर्णस्य चर्वणम् । श्रवस्याग्रनरूपमशु
चलनम् इत्याह्या उद्गीर्णविषये एव प्रयोगस्तदुपाद्यति

कर्मणो रोमञ्चतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ कर्मण इति पञ्चमी रोमञ्चतपो-
भ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रत्येकं सम्बन्धात्वेकवचनम् । वर्त्तीति
ख्यन्तादहतेः ग्यासश्चोयुजिति यच्च प्राप्तिश्चत एव निपातनात् क्लिन् ।
चरतेः स्वप्पदादित्वाद्भावे क्लिप् । रोमञ्चतपोभ्यां कर्मभ्यां यथासङ्गं वर्त्ति-
चरोरर्थयोः क्यड स्यात् । रोमञ्चं वर्त्तयति रोमञ्चायते । हनुचलन इति
वक्तव्यम् ॥ हनुचलनेनात्र चर्वितस्य मुखप्रदेशे आह्वय्य चर्वणं लक्ष्यते । नेह
कौटो रोमञ्चं वर्त्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यम् । कौटो वर्तुलं

“कर्मणो रोमञ्चतपोभ्यां वर्त्तिचरोः” ॥ कर्मण इति पञ्चमी
रोमञ्चतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रत्येकसम्बन्धात्वेकवचनम् ।
‘वर्त्तीतीति’ । ख्यन्तादहते ‘ग्यासश्चोयुजि’ ति यच्च प्राप्तिश्चदेव
निपातनात् क्लिन्, यजपि भवति वर्त्तना, चरणां चर्, संपादित्वाद्भावे
क्लिप् । ‘हनुचलनइति’ । हनुचलनसहचरितं चर्वितस्य मुखप्रदेशे
आह्वय्य चर्वणं तत्रैत्यर्थः । ‘कौटो रोमञ्चं वर्त्तयतीति’ श्रवगीर्णमपा-
दानप्रदेशान्निःसृतं रोमञ्चाख्यं द्रव्यं वर्त्तयति क्लृप्तं करोति गुलिकां

(कर्मणो रोमस्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः । (अ. ३। पा. १। आ. २)
३।१।१५।)

सहचरितमति ॥ (कै)

अश्रातीत्यर्थ इति । (कै)

वर्त्तुषां करोतीत्यर्थः ॥

व्यङ्गन्तेनेति । (कै)

एवं च तत्र प्रयोगाभावात् किं तस्मिन्त्यर्थेन यन्नेनेति भावः ॥

करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहृदक्षौ । अपानप्रदेशाद्भिःकृतमश्रातीत्यर्थ इति तु कैयटो व्याख्यत् । तपस्यति, इह तद् प्राप्तः । तस्मात्तपसः परस्मै-पदं चेति वक्तव्यम् । एवं च नमोवशिव इत्यादि सूत्रेण एव तपःशब्दः पठितुमुचितः । तथा तु न कृतमित्येव ।

करोतीत्यर्थः, नात्र हनुचलनमस्ति । 'तपसः परस्मैपदं चेति' । एवं च नमोवशिवआदिसूत्रे तपःशब्दः पठितव्यस्तथा तु न कृतमित्येव । इह तपस्यते लोकं जिगीषरमेरिति छान्दसखादात्मनेपदम् ॥

सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम् ।

३ । १ । १८ ॥

भाष्ये

सुखं वेदयत इति । (भा)

सुखप्रमाधादिना देवदत्तस्य सुखं प्रमाधको वेदयत इत्यन्वयः ॥
 यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् कारकत्वेन वेदनायामन्वयो न्यायः तथापि
 सामर्थ्यात्सुखादिभिरन्वय इत्याह

सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम् ॥ कर्त्तृ इति पृथक्पदं लुप्तमस्तीकम् । वेदना
 ज्ञानम् । विद चेतनास्थाननिवामेख्यत्यस्माच्चरादिग्यन्तात् भावे ष्यास-
 श्रय्यो यच् । घट्टिवन्दिदिभ्यश्चेति औपसङ्गुख्यानिको वा । कर्त्तृत्वं च
 श्रुतवेदनक्रियापेक्षम् । तदयमर्थः । वेदनक्रियायाः कर्तुंसाधेयभावेन सम्ब-
 न्धिभ्यः सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थं क्यप् स्यात् । सुखं वेदयते सुखा-

“सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम्” ॥ ‘वेदनायामिति’ । विद चेत-
 नास्थाननिवामेख्यत्यस्माच्चरादिग्यन्ताद्भावे ‘ष्यासश्रय्यो यच्,’ घट्टिव-
 न्दिदिभ्यश्चेत्यौपसङ्ख्यानिको वा । ‘वेदनायामर्थऽनुभव इति’ । प्रत्यक्ष-
 ज्ञानमनुभवः, यद्यपि वेदनाशब्दो ज्ञानमात्रवचनत्वापि कर्त्तृशब्दगोच-
 रसुखादीनि विशिष्यन्ते, कर्त्तृगतानां च सुखादीनां वेदनाऽनुभवरूपेवेति
 मत्त्वैवमर्थः, क्रियापेक्षं कर्त्तृत्वं वेदनासंनिधानात्तदपेक्षमेव विज्ञायते,
 कर्त्ता च सुखादीनि विशिष्यन्ते न वेदना, व्यभिचाराभावात्, सर्वत्र
 हि वेदना वेदयितुरेव भवति तदेतदाह । ‘वेदयितुश्चेत्कर्त्तृः सुखादीनि

(सुखादिभ्यः कर्त्वेदनायाम् । ३ । १ । १८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

वेदनाया इति ॥ (कै)

समस्तस्यान्यत्रान्वयासम्भवादाह

सुपां सुसुगिति । (कै)

वेदनाशब्दे विद्वत्वेनेति चौरादिकण्ठान्ताद्गण्यग्रन्थेति युच् ॥

नान्यदौयेति । (कै)

सुखप्रमाधादिना लिङ्गैति भावः ॥

यते । कर्त्वेदनायां किम् । सुखं वेदयते प्रसाधको राज्ञः । अथ वेदिः आकु-
स्मीयः । एवं च वेदयतीति केषां चित्परस्मैपदपाठः प्रामादिकः । अत्र
स्त्रीकगणकारः । सुखदःखगहनकृच्छ्राः ढप्रालीकप्रतीपकरण्याश्च । कृपणः
सोऽ इतीमे सुखादयो दण्डगणे पठिताः ॥ सोऽं सङ्घनमभिभवो वा ।
गणः त्वगहोऽधौ तु आस्रशब्दोपीह पठ्यते ॥

भवन्तीति' । आश्रयाश्रयिभावलक्षणस्य सम्बन्धो न अन्यजनकभावल-
क्षणः, एवं च कर्त्वेदनायां लुप्तघञीकं पृथकपदम् । 'वेदयतइति' ।
आ कुस्मादादात्मनेपदीत्यधिकारे वेदिः पठितः, एवं च प्रत्युदाहरणे
परस्मैपदपाठः प्रमादतः, प्रसाधको ऽभ्यङ्गादेः कर्त्ता संप्रसाध्यमानस्य
नेत्रविकारादिना सुखमनुमानतो जानाति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १५३
(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (नमोवरिविश्वित्रयः क्यच् । ३ । १ । १६ ।)

नमोवरिविश्वित्रयः क्यच् । ३ । १ । १६ ॥

नमस्य शब्दस्य प्रकृत्यन्तरत्वेऽपि नमः शब्दात् क्यचोविधानेन
तद्योगे चतुर्थी स्यादत आह

नमस्यतीति । (भा)

निपात एवेति । (कै)

अव्ययलोपलक्षणमेतत् । अन्यथा माचात्प्रभृतीनीत्यनेन ह्यञ्
योगे एव स्वार्थम् एतं च निपातत्वविधानादत्र तदभावे क्यञ्-
सङ्गतिः स्यादत आह

अर्थवत्त्वादिति । (कै)

अस्य शुद्धकृत्वत्वेन वृत्तेर्जहत्स्वार्थत्वादिति भावः ॥

इत्यर्थाङ्गीकारेणेति । (कै)

अनेनैतत् सूचयति नायमर्थोऽतः प्रतीयते किं तु वरिवस्य-
शब्दादिभ्यः सपर्यादिमात्रप्रतीतिवदस्मात् पूजामात्रप्रतीतिरित्याद्य

नमोवरिविश्वित्रयः क्यच् ॥ कर्मणाग्रहणमनवृत्तं अभिधानशक्तिसाभा-
यात् । इह क्रियाविशेषपरम । तेन नमसः पूजायां वरिवसः परिचर्यायां
षिञ्च्य आस्वर्ष्य क्यच् स्यात् । नमस्यति देवान् नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थः ।

“नमोवरिविश्वित्रयः क्यच्” ॥ ‘कर्मणाविशेषं पूजादाविति’ । कर्मण
इति सामान्यानुवृत्तावप्यभिधानशक्तिसाभायादिविशेष उपलभ्यत इति
भावः । ‘नमस्यति देवानिति’ । नमःस्वस्तिस्वाहेति चतुर्थी न भवति,

(नमोवरिविच्छिन्नः क्वच। ३। २। १६।) (अ. ३। पा. १। अ. २)

एव समाधिरच युक्तोऽयं त्वेकदेशिन इति करणपदानुवृत्त्या
क्रियासामान्ये विधावपि प्रयोगवशादेव तद्विशेषप्रतीतिर्भविष्यतीति
किमेतैरित्यत आह

करणग्रहणस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

साधने तव्यदादय इति । (भा)

भावोऽपि क्रियारूप एवेति भावः ॥

शब्दान्तरेति । (कै)

स्वार्थिकत्वात् क्यञाद्यन्तानां द्रव्यवावित्तेऽपि शब्दान्तरवाच्य
क्रियाकारके तव्यादौनामुत्पत्तिः स्यादेवेत्यन्वयः । तच्च दृष्टान्तो
वृत्तमित्यादि ॥

तव्यादयस्त्विति । (कै)

एवं च धातुसंज्ञाविधानमेवैषां वाचरुत्वे मानमिति भावः ॥

भाष्ये

अथवाऽधातव एवेति । (भा)

क्रियावचनाय वेत्यर्थः ॥

वरिवस्यति गुरुन । मुद्गुधत इत्यर्थः । चित्रोयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मा-
ययत इत्यन्ते । तथा च मायास्यं प्रकृत्य भट्टिगाह । ततश्चित्रोयमाणो-
ऽन्वाविति । अत्र चित्रो डिक्कारणादवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं

प्रत्ययार्थे गुणोभूतस्य नमःशब्दस्य निष्कृष्य सम्बन्धाभावात्, अथ वा
नमस्करोति नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थस्तत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिव-
ज्ञोयसीति द्वितीयैव भवति । एवं च नमस्करोति देवानित्यादावपि

(अ. ३ । पा. १ । व्या. २ । (नमोवरिवस्त्रिषुः कश्चि । ३ । १ । १६)

कः खल्वपीति । (कै)

पञ्चादौ नामर्थरहितानामेव पाठात् ॥

क्वचिदर्थानिति । (भा)

अनेकान् क्वचित्किमित्यर्थः ।

एवमप्यर्थादेशनमिति । (भा)

नमसः पूजायामित्याद ।

बुधेरनिति । (भा)

निवृत्तप्रेषणात्कार्थं णिच्चा बुधेरनितेव कश्चित्पाठः ॥

भवतीति वाच्यम् । तथा सति क्वचन्तादात्मनंपदम् । न चेवं शब्दवैशिष्ट्ये-
सुत्रे चित्रशब्दोऽपि पञ्चादां क्वचिदेव तस्य भविष्यतीति वाच्यम् । तथा सति
हि क्वचिचेति इत्वं न स्यात् । तस्मात् क्वचिदेव कार्थं णिच्वं च ॥

द्वितीयैव भवति । 'परिचर्यायामिति' : परिचर्या शुश्रूषा : चित्रीयत
इति । अथयवकृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति क्वचन्ता-
दात्मनेपदं भवति, 'क्वचि चे'तीत्यम्, एतदर्थमेव च शब्दवैशिष्ट्ये
चित्रशब्दो न पठितः । 'चित्रीयत इति' । विस्मयत इत्यर्थे इत्येके,
विस्मापयतइत्यर्थे इत्यन्ये, तथा च भट्टिकाण्डे मायाश्रमं प्रकृत्य भवति
ततश्चिन्तोयमाशोसाविति ॥

(मुग्धमिश्रसंज्ञासूत्राण्यवगतवस्त्रहलकल- (अ. ३। पा. १। व्या. २)
कृततृस्तेभ्यो णिच् । ३। १। २१।)

मुग्धमिश्रसंज्ञासूत्राण्यवगतवस्त्रहल- कलकृततृस्तेभ्यो णिच् । ३। १। २१ ॥

मुग्धमिश्र निर्देशादेवाकारान्तनिर्णयेन प्रश्नानुपपत्तिरत आह
किमिकारेति ॥ (कै)

भाष्ये

इमाविति । (भा)

समानार्थावित्यर्थः ॥ यद्यप्यकारान्तयोरेव ग्रहणेऽपि तयोर्निय-
मार्थत्वादिकारान्ताभ्यां णिजभावेन सर्वदोषपरिहारोऽस्ति तथाप्ये-
कदेश्याह भाष्ये

मुग्धमिश्रसंज्ञासूत्राण्यवगतवस्त्रहलकलकृततृस्तेभ्यो णिच् ॥ एभ्यो दशभ्यः
कृत्तर्धे णिच् स्यात् । मुग्धं करोति मुग्ध्यति । मिश्रयति । संज्ञायति ।
सवययति । व्रताद्भोजने तस्मिन्तौ च ॥ पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । वस्त्रा-
त्ममाच्छादने । संवस्त्रयति । इह भोजनतस्मिन्तौ व्रतशब्दस्यार्था । समा-
च्छादनं तु वस्त्रशब्दस्य । प्रत्ययस्तु कृत्तर्धे । श्रूयते च भोजने व्रतशब्दः ।

“मुग्धमिश्रसंज्ञासूत्राण्यवगतवस्त्रहलकलकृततृस्तेभ्यो णिच्” ॥ किम-
र्थमिदं, न प्रातिपदिकाद्भाष्यार्थं इत्येव सिद्धं, न च तत्त्वरोतोत्यादिना तत्र
धात्वर्थनियमः क्लियते राजानमतिमान्वागत्यहराजदित्यपि दर्शनात्,

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (मुख्यमिअप्रलक्षणवद्यप्रतवस्त्वहलकल-
कृततुस्तेभ्यो षिञ् । १ । १ । २१ ।)

याविति । (भा)

एवं च एतत्सजातीयानुपूर्वीकानामेतदर्थकानाञ्चोदकलकतयोरे-
वेति प्रकारान्तरेणाप्येकदेशु क्तित्वमस्यानुपदं वक्ष्यते ॥ भाष्ये

वृद्धिरपिनित्येति । (भा)

कार्यमाचमिति भावः ॥

वाचनिकमिति । (कै)

शब्दान्तरस्येति वचनमिति भावः ॥ वस्तुतस्तदपि न्यायसिद्धि-
मित्याह

यदस्य पथोन्नतं भवति । आत्मानमेव तद्वर्धयति त्रिव्रतो वै मनुरासीत् ।
द्विव्रता असुराः । एकव्रता देवा इति । पस्पशायां च । शक्यत्वात्नेन अमा-
सादीन्यपि व्रतयितुमिति । अयमेव व्रतशब्दो दर्शादिवद्विपरीतकृत्यया
तन्निवृत्तौ वर्त्तते । संवस्त्रयति प्रावारमित्यत्र प्रावारमाच्छादयतीत्यर्थे इति
माधवः । हजादिभ्यस्त्रिभ्यो यङ्यो प्रत्ययः । हलिं गृह्णाति हलयति । कलिं
गृह्णाति कलयति । कृतं गृह्णाति कृतयति । तृस्तां विहन्ति वितृस्त-
यति । तृस्तं केश इति श्रीभद्रः । जटीभूताः केशा इति न्यासः । पापमिति
वैजयन्तो । स्यादेतत् । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे इत्येव सर्वमिदं सिद्धम् । न
च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनिश्चयः । राजानमतिक्रान्तवान् अत्यग्रा-
जदित्यादिरपीष्टत्वात् तल्लिं मुण्डादि सूत्रेणेति चेत् । अत्राहुः । मुख्ययति
माणवकं मिअयत्थं स्मृत्वायति वस्त्रं लवणयति व्यञ्जनमिति सापेक्षेभ्योपि

मुखं करोति माणवकमित्यादौ सापेक्षेभ्योपि षिञ् यथा स्यादित्ये-
वमर्थे प्रपञ्चार्थे वा, हलिकल्योक्त्वदन्तत्विपातनार्थमन्यथा हलिह
कलिह इति ख्यते 'ऽचोऽप्यली' ति वृद्धिः प्राप्नोति यावद्वर्धयति

(मृगदमिभ्रपलक्ष्णालवशावतःस्त्रहलकल- (अ. ३ . पा. १ । आ. २)
कृततस्तेभ्यो णिच ३ १ । २१ ।)

अथवेति प्राप्तौ सत्यामिति । (कै)

अत्र तृभयोरनित्ययोः परत्वादन्त्यस्यैव वृद्धिर्न तूपधाका-
रस्येति भावः । तदनाभ्यायापि समाहितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ ननु
पूर्वमन्थवृद्धिप्राप्तमपि लोपे उपधावृद्धिप्राप्तिरिति नैकस्या अनि-
त्यत्वमिति शङ्कते

यद्यपौति ॥ (कै)

भिन्नस्वभावेति । (कै)

भिन्नस्थानिकेत्यर्थः । वस्तुतो “अचोऽङ्गितौ”त्यस्य लोपेन
वाधेऽपि “अत उपधाया” इत्यस्याप्रवृत्तिरेव स्थानिवत्त्वेन वाच्या ।
“अचोऽङ्गितौ”त्यस्य चानित्यत्वं लोपे कृतेऽप्राप्त्यैवेत्याशयेनाह

णिज्जर्थमिदम् । हलिकृत्योस्त्वत्वनिपातार्थम् । तथा च वातिकम् । हलि-
कृत्योऽदन्तवर्षिपातनं सन्वद्धावप्रतिषेधार्थमिति । तथाहि । हलि इ
कलि इ इति स्थिते अचोऽङ्गितौति वृद्धिः प्राप्नोति याविलुवदिति
टिलोपश्च । तत्र लोपः श्रुत्यान्तःप्राया अनित्यः । वृद्धिस्तु टिलोपे सत्य-
प्राप्तेः । उभयोरनित्ययोः परत्वादवृद्धौ कृतायां संकारस्य आयादेप्राप्त्यैमेव
परत्वात् वागादाङ्गस्य बलायस्त्वाच्च लोपेनायलोपोऽयम्भवतीति सन्वद्धावृद्धौ-
तिसन्वद्धावः स्यात् । दीर्घोऽङ्गितौ दीर्घश्च । न च टिलोपस्य अचः परस्मि-
न्नितिस्थानिवद्धावान्तेन व्यवधानाद्ग दोष इति वाच्यम् । चङ्परे यौ यदङ्गं
तस्य योऽभ्यासो लघुपरः तस्य सन्वत् लघोर्दीर्घरेति हरदत्तादिभिः पुरस्कृते
कैयटेनैकौयमततयोपन्यस्ते व्याख्याने स्थाविःवद्धावस्याक्रियत्वात् ।

टिलोपश्च, तत्र लोपः श्रुत्यान्तःप्राया अनित्यः । वृद्धिस्तु टिलोपे कृते-
ऽप्राप्त्यैवेत्युभयोरनित्ययोः परत्वादवृद्धौ कृतायामेकारस्य लोपस्तद्गलोप्यङ्
भवतीति सन्वद्धावृद्धौ तिसन्वद्धावः स्यात्, दीर्घा लघोऽङ्गितौ दीर्घश्च,

(अ. ३ । पा. १ । आ. ०) (ऋद्धिमश्च प्रलक्षणवशात्प्रतवस्तुलकल-
कृततस्तुभ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ।)

तस्यतस्त्विति ॥ (कै)

न्याय्येति । (भा)

पूर्वोक्तेत्यर्थः ॥ परेत्विदम्भायं त्किदंशुक्तिः । भिन्नलक्षणाया
भिन्नस्थानिकाया वृद्धेर्नित्यलोकेः । मिद्धान्युक्त्वाभावात्कृते लोपे
स्थानिवद्भावेन वृद्धेरप्राप्तरपि तदुक्तं नदुक्त्वाभावात् । अत एव
णौचडौति सूत्रे लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेर्लोपोत्तरमप्राप्त्योभयो-
रनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिरित्याशङ्क्य नाग्नोपीति सूत्रे घृहणाद्
वृद्धेर्लोपो वलायानिति मिद्धान्ततलेनात्रत्यायेकदेशुक्त्वात् स्पष्ट-
मेवोक्तम् । इदमेवाभिप्रेत्य मप्रमे कैयट आह

घष् परे णौ यल्लघु तत्र परतो योभ्यासः तस्येति भाष्यकैयटमतेपि अभ्या-
सस्य टिलोपाद्यनन्तरं ज्ञानत्वेन आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् ।
अत्वनिपातनं तु यद्यपि परत्वाद् वृद्धिस्तथापि अग्रेव लुप्यत इति सन्वद्भाव-
दीर्घो न भवतिः । एवं च बलिपटपठतिभ्यां णिचि अवीबलत् अपीपट-
दिति भवति न त्वबलपटपटदिति स्मादेतन् णौचडात्यत्रयभाष्येण
सहैतद्विबध्यते । तत्र हि वृद्धेर्लोपो वलायानिति स्थितम् युक्तं चेन्नत्,
शब्दान्तरप्राप्तौ सत्यामपि कृताकृतप्रसङ्गत्वमात्रेण क्वचिन्नित्यत्वाभ्युपग-
मात् । यदाह भुवोवर्कोनित्यत्वादित्वादीति ज्ञापकं चात्र नाग्नोपि-
शास्ति सूत्रे अग्निं प्रत्याह्वामगृहणाम् । तथाहि, अत्रर्गान्ते खवर्गापधेय
ऋवर्गान्तिषु च वृद्धावप्यवर्गा एव लुप्यते, तत्र ऋलोपिनो नेत्येव वाच्यम् ।
इवर्गोवर्गान्तयोस्तु वृद्धो कृताशामोकारो लुप्यते न लक । न च स्वामि-

अत्वनिपातनं तु यद्यपि परत्वाद् वृद्धिस्तथाप्यग्रेव लुप्यत इति सन्वद्भावो
न भवति तदाह, 'हलिकल्ल्योदन्तात्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थ-

(सुगर्भमिच्छन्नुत्पन्नवशात्प्रतयस्त्रहलकल- (अ. ३।पा. १।आ. २)
कृततस्त्वो गिच्। ३।१।२१।)

अनाश्रित्यज्ञापकमत्वनिपातनमुक्तम् । (कै)

ज्ञापकाश्रयणमेव तु व्याथ इति ॥

प्रातिपदिकाङ्गात्वर्थे इति । (ग-८)

चुरादिगणसूत्रमिदमिति भावः ॥

तत्करोतीति । (कै)

हेतुमिति च (३।१।० ६) इत्यत्र वार्त्तिकेऽदिदङ्गणसूत्रमप्रामा-
णिकमत एव मत्यापेति (३।१।० ५) सूत्रे पाशादिग्रहणं चरिताथं
वार्त्तिके करोतिर्धात्वर्थोपलक्षणन्तेनात्यरराजदित्यादीनां भिद्विः ।
मत्यापेति सूत्रेऽनुवृत्तकरण इति वक्तव्ये ॥

नमाख्यत् असखामत् । गोमिनमाख्यत् अज्जगोमत् प्रादुराख्यत् अपप्रा-
दत् । यादृशमाख्यत् अयथादत् । तानृशमाख्यत् । अतताददित्यादौ यत्र
लृद्धेरपसङ्गादिको लोपस्तत्र ऋस्वनिवृत्तये अग्रहणमिति वाच्यम् । अन-
भिधानात्तत्र गिच्च एवानुत्पत्तेः एवञ्च भाष्यकारेण ज्ञापकत्वस्य समर्थ-
नादवसीयते । न चैवमपि अग्निव्यामाख्यदसखजदित्यत्र विन्मत्तोलुकि उप-
धाया लृद्धौ ऋस्वनिवृत्तये अग्लोपग्रहणं स्यात् अस्ति ज्ञापनाभिधानम् ।
टेरित्यत्र भाष्ये खजयनायदाहृत्गादिनि वाच्यम् एवमपि खजयतीत्यत्र
लृद्धाभावस्य सिद्धान्तसम्मतत्वेन टेरित्यत्र भाष्यकारेण खजयतीति
निर्देशादङ्गुलत्त इति परिभाषया वा लृद्धेरपसङ्गेन ऋस्वभावित्वा उप-
धाया एव अभवात् अतः प्रत्याहारग्रहणे ज्ञापकं लृद्धेः पूर्वे टिलोप

मिति' । उपलक्षणमेतत्, 'दीर्घो लघो'मिति दीर्घाभावाथं च, दीर्घो
लघोरित्यत्राप्यनग्लोपइति वसति, एवं च बलिपटुप्रभृतिभ्यो गिच्चि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६१

(अ. ३। पा. १। आ. २) (मुग्धादिभ्यश्चात्प्राप्तवस्तुलक्षण-
कृततृप्तेभ्यो णिच् । ३। १। २१।)

धात्वर्थानियम इति । (कै)

एवं च धात्वर्थमात्रे विधानार्थः स्यात् । करणे इति च
धात्वर्थमात्रोपलक्षणं स्यात् । अत एव वर्मणा संवर्मयतीत्यादि
षिद्धिरिति भावः ॥

सापेक्षेभ्योऽपीति । (कै)

अथमभ्युच्चय इति सुप आत्मन (३। १। ८) इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।

६

इति । तत्कथमिदोच्यते वृद्धौ सत्यां टिलोप इतीति चेत् । अथ माधवः ।
परत्वाद्वृद्धिरिति मुख्यः पक्षः । वृद्धेर्लोपो न लोपानिति तु प्रौढिवा-
मात्रमित्येकं मतम् । तद्विपरीतं मतान्तरम् । भाष्यद्वयप्रामाण्याद्वृद्धे पूर्व
पश्चादा कामचारेण टिलोप इति अपपटव् अपोपटदिति रूपद्वयमपि
साध्यति चापरं मतमिति मतत्रयमपि सुध्यातुवृत्तावुपनिबद्धवान् ।
तत्रायं मतं हरदत्तस्य द्वितीयं कैयटस्य तृतीयं तन्वेषामिति विवेकः ।
एतद्गुणावलिचिन्ता तु क्रियते । अयं च भेदो णिभिन्नविषय एव । णिचि
तु ण्यङ्गोपाविति विप्रतिषेधात्प्रसङ्गोऽपवादत्वात् प्रागेव णिलोपः ।
उपधाङ्गत्वे सन्वद्भावदोषयोश्च गोर्णिचोत्पसङ्गानाख्याकृतिनिर्देशात्
अविवदित्वेव रूपमिति सप्तमे वक्ष्यामः । प्रकृतमनुसरामः । मुग्धादिभ्यश्च
केषां चिद्गुण्यं प्रपञ्चार्थं मुग्धादयः सर्वेपि सत्यापप्राप्त्येव पठितुं
युक्ताः । एवं हि एकवाक्यता लभ्यते । द्विगुण्यं च न कर्तव्यमिति
लाघवम् । तथा तु न कृतमित्येव ।

अविवदित्वेव रूपमिति भवति, न स्ववदन्त् अपपटदिति, सत्यापप्राप्त्येव
मुग्धादयः पठितव्यास्तथा तु न कृतमित्येव ।

(धातोरेकाचो ह्लादेः क्रियासमभि- (अ. ३ । पा. १ । आ २)
 व्याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

धातोरेकाचो ह्लादेः क्रियासमभि- व्याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ॥

इहेति । (कै)

यथा पूसादीनाम् । समभिव्याहारस्योत्तरा तेन क्रियाया
 विशेषणानुपपत्त्या प्रश्न इत्यर्थः ॥

एककालस्येति । (कै)

एकदेशस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ननु द्विवेर्विजिगौषाक्रीडाद्यने-
 कार्यत्वदर्शनादाह

धातोरेकाचो ह्लादेः क्रियासमभिव्याहारे यङ् ॥ एकाच् ह्लादिः
 समभिङ्गयमाणाक्रियावृत्तिर्ये धातुः तस्मात्कार्यं यङ् स्यात् समभिव्या-
 हारेण धौनःपुन्यं भ्रष्टार्थी वा । यद्यपि विप्रकीर्णानां एकत्र राष्ट्रीकरणं
 समभिव्याहारशब्दस्य मुख्यार्थः । तथाप्यसौ धान्यादीनामेव सम्भवति । न

“धातोरेकाचो ह्लादेः क्रियासमभिव्याहारे यङ्” ॥ ह्लादेर्गति विशेष-
 षणादेकाच इति बहुव्रीहिः । ‘क्रियासमभिव्याहारे वसति इति’ । समभि-
 ङ्गयमाणायां क्रियाया हि वसति इत्यर्थः । अनेन समभिव्याहारस्य प्रकृति-
 विशेषणत्वं दर्शयति, क्रिया हि धातुवाच्या, समभिव्याहारविशिष्टापि क्रियैव
 भवति, अतः प्रकृतिविशेषणत्वमेव युक्तं, यथातिशयेन युक्तोपि युक्त एवे-
 त्वातिशयानं प्रकृत्यर्थस्तदत् । ‘तस्माद्यङ्प्रत्ययो भवतीति’ । क, अनिर्दि-
 ष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति तत्रैव, समभिव्याहारे स्योऽपि प्रकृत्यर्थसमभि-

युगपदिति ॥ (कै)

मनु विषयभेदात्कर्तृभेदाच्च पाकादीनां नामात्वेन कथमेकैवेत्यत आह

सा चेति ॥ (कै)

एतद्वाङ्मैव साध्यत्वमित्याह

साध्यैकेति । (कै)

अत एव भवद्भिरास्यत इत्यादौ बङ्गवचनं नेति भावः ॥ अधि-
अयणादीनां नामात्वादाह

तु धातुवाच्याः क्रियायाः । अमूर्तत्वात् । अतो गौणोर्धो ऽस्यते । स च न प्रत्ययस्य वाच्यः । प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यतापत्तेः किन्तु द्योत्योर्थः । अत एव टाबादयन्तःबादयञ्च स्वारिथिका एवेति निरूढः पश्याः । यदा तु प्रकृत्यर्थंप्राधान्यभौत्वार्थिकं आख्यात इव टाबादिष्वपि त्यज्यते तदा टाबादयो वाचका इत्यपि पक्षः सम्भवत्येव । स्वीकृतस्यायं लिङ्गादिविधौ

द्विष्टयमाख्यद्योतनावैत्यर्थः, यथा प्रकृत्यर्थस्यातिशयद्योतनाय तत्रबादयन्त-
दत्, । इह विप्रकीर्णानां पदार्थानां मूर्त्तानामेककालानामेकत्र गण्ठीक-
रणं समुदायभावापत्तिर्मुक्त्यः समभिहारो यथा पृष्ठादीनां, धातुवाच्या तु
क्रियैकैव, यद्यपि दिवक्कीडाविनिगोषायवहाराद्युत्तिस्तुतिकान्तिगतिस्वित्थ-
नेकार्थो दिविः पठ्यते तथापि न युगपदनेकमर्थमाचष्टे किं तर्हि प्रयोगभे-
देन, यद्यपि चाश्रयभेदाद्विषयभेदाच्च भिद्यते पाको ऽन्य एव च देवदत्त-
कर्तृकः पाको ऽन्य एव चान्यकर्तृको ऽन्यस्योदनस्य पाको ऽन्य एव तंजा-
रीनां, तथापि धातुना निवृत्तभेदैव सा प्रत्याख्यते, अत एव भवद्भिरास्यत
इत्यादौ बङ्गवचनं न भवति, न खलु कर्तृभेदः क्रियाशक्तिभेदेन व्याप्तः,

(धातोरेकाचो ह्लादेः क्रियासमभि- (अ. ३ । पा. १ । षा. ९)
 याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

अधीति युगपदिति । (कै)

उत्पन्नविनाशित्वादिति भावः । अमूर्त्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥
 भाष्ये “कोऽयमि”त्यस्य किमर्थकोऽयमित्यर्थः ॥ “मास्त्राभिहारे”
 कर्मधारयः ॥ “उत्पन्नाभिहारे” षष्ठीतत्पुरुषः ॥

बुद्धीति । (कै)

अनेकायां सकलानाम् अवयवक्रियाणां बुद्धिविषयत्वेन यौगपद्य-
 मिति भावः । बुद्धौ युगपदवस्थानमत्र समभिहार इति बोध्यम् ॥

भाष्येपीति तत्रतत्र स्फुटम् । पुनः पुनरतिशब्देन वा पश्यति पापपश्यते ।
 दीर्घोक्ति इति दीर्घः । देदीप्यते । गुणो यङ् लुकोरिति गुणः । ननु
 क्रियासमभिहारे चेति वार्तिकेन नित्यवोष्पयोरिति वा पदद्विवचनमिह
 कुतो नेति चेन्न । यद्यैव क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वात् । न चैवं
 लुनीहिलुनीहोत्यत्रापि न स्यादिति वाच्यम् । केवलेन ऋटा तुल्यरूपो
 हि क्रियासमभिहारे ऋट्समभिहारं द्योतयितुं सहायतया हित्वम-

एकपणाबन्धिनामेकामेव क्रियां कुर्वन्त्यपि बहुषु पचन्तीति दर्शनात्,
 तदेवं धातुवाच्या समूहरूपा प्रधानक्रियैकैवेति समभिहाराभावः, अधि-
 ष्यय्यारोनां तु गुणक्रियाणां युगपदेकधातुवाच्यत्वेऽपि क्रमजन्यत्वादुत्पन्नाप-
 वर्गित्वेन युगपदवस्थानाभावादमूर्त्तत्वाच्च समभिहाराभावः, तदेवं मुख्यस्य
 समभिहारस्य धात्वर्थविषये ऽसम्भवाद्दोषो ऽदृश्यते तद्दर्शयति । ‘पौनः
 पुन्यं भ्रष्टार्थो वेति’ । इत्याद्यां इत्यान्तरैर्यपेतानां समभिहारो भवति,
 तथा क्रियाद्यामपि क्रियान्तरैर्यपेतानामेतदुभयं भवति, तत्र प्रधानक्रि-
 यायां पौनः पुन्यं समभिहारः पुनःपुनरनुष्ठीयमासविषयं हि तत्, प्रधा-
 नक्रियैव च पुनःपुनरनुष्ठीयते ऽवयवक्रियायां तु भ्रष्टार्थता समभिहारः,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६५

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि-
हारादे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

प्रधानेति । (कै)

पौनःपुन्येन तस्या एवानुष्ठानादिति भावः । अत्रापि समभि-
हारो बौद्ध एवेति बोध्यम् ॥ क्रियाया जातिलक्षणात्पुनःपुन्यत्वा-
सम्भवादाह

साधारणीति । (कै)

सकलावयवसाधारणीत्यर्थः ॥ तदाह

समूहरूपेति ॥ (कै)

गुणभूतैरिति । (कै)

क्रमजन्यानाम् अधिश्रयणादीनां बुद्ध्या प्रकल्पितो यो भेद-
स्तद्रूपसमूहस्यैरेव गुणभूतैरवयवैः सह क्रियेत्युच्यत इत्यन्वयः ॥
ननु प्रकृतः कटं देवदत्त इत्यादौ कथं भूते क इत्यत आह

पेक्षते । अन्यथा संग्रहापत्तेः । यद्य तु द तद्येतिवैषम्यात् । धातोरिति
किम् । आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तत्र त्रुवोवर्षित्वादि सिध्यति ।
एकाचः किम् । पुनःपुनर्नामिति । हलादेः किम् । भ्रष्टमौक्षते । यद्यो
उत्वं बोध्यते मग्नैः स्यत्यत इत्यादौ गुणभूतद्विनिधेधार्थम् । न चैवमवयवे

बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियाविषया हि सा । 'पापस्य इति' । 'दोषो
ऽकित' इति दीर्घः । 'देदीप्यत इति' । 'गुणो यङ्नुक्तोः' यद्येव समभि-
हारस्य द्योतितत्वात् 'क्रियासमभिहारे हे भवत' इति वा निवृत्तौच्यते'
रिति वा द्विवचनं न भवति । 'धातोरिति किमिति' । अन्यस्य क्रियास-
मभिहारे ह्यसम्भवात्प्रश्नः । 'भ्रष्टं प्राटतीति' । अत्र धातुपसर्गसमुदा-
यस्य विभ्रष्टक्रियावचनत्वात्ततो यङ् स्यात् ततश्चोपसर्गस्य द्विवचनं स्यात्,

(धातोरैकाचो ह्लादेः क्रियासमभि- (अ. ३। पा. १। आ. २)
 व्याहारे षड्। ३। १। २२।)

समूहः स इति । (कै)

तथा भूतः उद्भूतावयवः समूहेषु अवयवेषु प्रतिभेदं प्रत्येकम् ॥

अभेद इति । (कै)

बुद्धिकृताभेदेऽपौत्यर्थः ॥

तस्याश्चेति । (कै)

पदव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तस्या इत्यर्थः ॥

अनन्तरमिति । (कै)

अव्यवधानेन फलोत्पादिकां प्रधानां क्रियामाहुः । अन्यासां
 तु तादर्थ्यान्निदात्मता गौणो व्यवहार इत्यर्थः ॥

चरितार्थस्य समुदायं प्रत्यविशेषकत्वात् षडन्तादात्मनेपदं न स्यादिति
 वाच्यम् । षडन्ताद्भातोक्तदिति अनुदात्तमित्येव सूत्र एव प्रपञ्चित-
 त्वात् । भ्रष्टं प्रोभते भ्रष्टं रोचते इत्यत्रानभिधानाद्यष्ट् नेति भाष्यम् ।
 कथं तर्हि षष्ठ्यदौ प्रोभ प्रोभायामिति धातुव्याचक्षाणः धातुवृत्तिकारैः
 रोचयते प्रोभयते इत्युदाहृतमिति चेत् । भाष्ये भ्रष्टार्थोपादानात्

यदि सोपसर्गसङ्घाततस्यैव क्रियासमभिहारे वृत्तिः, प्रपापञ्चत इत्यादौ
 यद्य न प्राप्नोति योज धातुः स न क्रियासमभिहारे यच्च क्रियासमभिहारे
 न स धातुरिति, तस्माद्भातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची, उपस-
 गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारकः, ततश्च सङ्घातात्प्राप्त्यभावात्प्राथम्ये धातुग्रह-
 णेन, यत्र तर्हि सङ्घातेनैव विशिष्टा क्रियोच्यते प्रतेक्षीयत इति, अत्र हि
 केवलस्तिष्ठतिगतिनिवृत्तिवचनः प्रपूर्वक्य तु सङ्घातेन गतिक्रियैवोच्यते यथा
 जङ्गम्यत इति, अत्राप्यनेकार्थत्वाद्भातृणां तिष्ठतिरेव गतौ तस्मिन्वृत्तौ च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६०

(अ. ३ । पा. १ । अ. २) (धातोरेकाचो ह्लादेः क्रियासमभि-
ह्यहारे यङ् । ३. १ । २२ ।)

विजातौयेति । (कै)

यथा द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरव्यवहितानां समभिहारस्तथा क्रिया-
णामपि क्रियान्तरैरव्यवहितानामेव स इत्यर्थः ॥

पुनःपुनर्वेति । (कै)

भाष्ये समूहरूपायाः क्रियायाः कालभेदाद्भेदेऽपि सातात्या-
त्सेव ॥

पुनःपुनरनुष्ठेयत इति । (भा)

बुद्ध्या पौनः पुन्यमिति तात्पर्यम् ॥

पौनःपुन्ये भवत्येवेत्याशयेनेत्याहुः । शोभत इति शब्दिकरथस्योदाहरणा-
त्तौदादिकस्य चण भवत्येवेति धातुचन्द्रोदये सूचिसूत्रिमृग्यस्यैश्रुणं
ग्रहणम् । सूच पेश्रुण्ये । सूच अवमोचने । सूच प्रखवणं सुरादिश्रुणाः ।
अट गतौ । अटगतौ । अश्र भोजने अश्र व्याप्तौ । इयोर्गपि ग्रहणम् ।
अत्र आद्यानां चयाणां अनेकास्त्यात् ततोन्वेषां अह्लादिभ्यान्, उर्गो-

वर्षते, उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारक इति धातोन्वयत्तिरविकृता
तस्मादाधंधातुकसङ्गार्थव धातुग्रहणं, तेन 'ब्रूवो वचि' क्रियादि भवति
आनुषङ्गिकी त्वधातुनिवृत्तिः अथ कथं यदन्तादात्मनेपदं भवति, कथं
च न स्यात्, ङितो धातोर्मात्मनेपदमृच्यते, यथाच धातुर्न स ङित् नङ्गर्थं
समुदायस्यानुबन्धः, यच्च ङित्यर्थो नामो धातुः, यच्च चानयत्रे कृतं लिङ्-
मचरितार्थं तत्र समुदायस्य विशेषकं भवति, अयं प्रकारस्तु वेभिद्यत
इत्यादौ गुणनिषेधादौ चरितार्थः कश्चिदाह, क्रियासमभिहारे यङि-
त्यकारेण प्रसिध्यते स चानुदात्तोनुनासिकः प्रतिज्ञायते, तत्रानुदात्तत्व-
मवयवे ङचरितार्थं समुदायस्य विशेषकं भवति, 'अनुदात्तेत्यह्लादे'

(धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि- (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
 व्याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

धातुरेवेति । (कै)

क्रियासमभिहारे इत्यस्य समभिहित्यमाणक्रियावाचकादि-
 त्यर्थ इति भावः । क्रियाबोधकादित्यर्थाऽपि संभाष्येतेत्युत्तरम ।
 षनिति । एवं चार्धधातुकसंज्ञार्थं धातुगृहणमित्याद्यपि तत्रत्यमत्र
 बोधमिति ध्वनितम् । तत्फलं च सोसृच्यत इत्यादौ णिलोपः ॥

प्रयायच्यते इति । (कै)

सूचं तु केवले धातौ चरितार्थमिति भावः ॥ एकाञ्चलादि-
 गृहणप्रत्याख्यानादाच्च

तेस्तु अनेकाण्यत्वादहलादिस्वाप्तामौ वचनम् । तत्र उर्गोतिर्वच्यमाणेन
 गुवद्भावेनापि सिद्धम् । सोसृच्यते । सोसृच्यते । सूचिसूचौ अदन्तौ
 चुरादिगिञ्च अतोऽलोपः । यङ् गिञ्चोपः द्वित्वं हलादिः श्लेषः । अभ्या-
 सस्य गुणः । अभ्यासात्परस्परं षत्वं तु न भवति । अनादेशत्वात् । न चेसौ
 षोपदेशौ । अदन्तत्वेनानेकाचत्वात् । षोपदेशलक्षणो हि मेकस्त्वदिप-
 र्यदासात् सत्सादृश्यं एकाचत्वं विवक्षितमिति निष्कर्षः । सोसृच्यते

रित्येतच्च न भवति लुचङ्गम्यदन्त्येतच्च चङ्गम्यदन्त्यग्रहणाल्लिङ्गादिति, स
 वक्तव्यः । अथ कथं ऋतेरीयङन्तादात्मनेपदं भवति, सोपि हि उकारो
 गुणानिष्टत्वाच्चरितार्थ इति, स चेद् ब्रूयान्तस्याप्यादित इकार इकारो वा,
 अनुदात्तः प्रसिध्यत इति प्रतिब्रूयादेनमिकारे नुम्यसञ्चेत इकारे 'श्रीदितो-
 निष्ठायामित्तीर्णनिषेधः स्यादिति । नैष दोषः । नुम्भिधौ 'गोः पादान्त'
 इत्यतो ऽन्त्यग्रहणमनुवर्त्तते, तेनान्ते इकार इत्यञ्चको येषां तेषां नुम् ।
 'श्रीदितोनिष्ठायासि' त्वत्राप्येकाच इति वर्त्तते । सत्यं, प्रतिविहितमाशु-
 क्कता मुधा पुनरयं प्रयास, न्तथाहि । अनुदात्तचित इत्यञ्च न धातुगृह-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १६६
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (धातोरैकाधो हलादे. क्रियासमभि-
 याहारे यष्ट् । ३ । १ । २२ ।)

यथान्याम इति ॥ (कै)

वचनेन वचनप्रत्याख्याने लाघवाभावादाह

कार्यान्तरेति ॥ (कै)

इङ्प्रपञ्चस्य फलत्वेन हेतुत्वाभावादाह

फलस्य चेति ॥ (कै)

प्रोक्तं इति । (कै)

अथ कः कितौति इट् प्रतिषेधः ॥

इति वेति । (कै)

वस्तुतस्तदार्त्तिकस्य लोङ्निषयत्वेति लोङ्निषाधिके वक्ष्यते ॥

सोसृच्यतइति भाष्योदाहृतां च्यत्र प्रमाणम् । धोपदेशलक्षणो णकात्त्व
 विशेषणं देयमिति वदतो माधवस्याण्यमेवाशयः सोसृच्यतं व्यटाच्यते ।
 अत्रादेर्द्वितीयस्यति यथाऽस्मिन् द्विले मन्वदोरिति यथाऽिति वक्ष्यमाण-
 त्वात् अर्ण्यते । गुणोर्तिमयोगाद्योर्धदिचेति गुणः । यथाऽस्मिन् द्विलम् ।
 न च नन्दासंयोगादय इति रेफस्य द्वित्वानियेयः पकाःपञ्चस्य नायं

यामस्ति ततः क्रिमिदन्ततो भवति प्रत्ययमेव षितमाश्रित्यात्मनेपदं सिद्धं
 भवति, न चैवमश्रिश्चयद् अत्रोचदित्यादौ चदभ्यामपि प्रसक्तः, प्रागेव
 विक्रमण्योऽन्यदात्तषित इत्यतस्तत्कर्मणं प्रवर्त्तते अन्यथा वचनेन इत्यादौ
 विक्रमण्यवधानान्नियमो न स्यात्, यथा च प्रागेव विक्रमण्यो नियमः
 प्रवर्त्तते प्रवृत्ते तु नियमे विक्रमण्य इति तथा तत्रैव प्रतिपादितमित्यलमि-
 यता । 'सृचिसृचोत्यादि' । सृच्यादिभ्यो यष्ट् वक्तव्यः, क्रिमये, सूच्यादीना-
 मनेकात्रयमश्रादीनामहलाद्यर्थमुक्तस्त्वेनेकात्रयमहलाद्यर्थं च । 'सोसृ-
 च्यत इति' । सृच पेश्यन्ते, सृचावमोचने, सृच प्रखवणे दुरादियन्ताः,

(धातोरेकाचो ह्लादेः क्रियासमभि- (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
 षाहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

भवत्येवेति । (कै)

नित्यवोपयोरित्यनेन ॥

सामान्येति । (कै)

सोऽन्वयार्थः सामान्यम् अनुप्रयोगार्थञ्च कर्त्ताद्याल्लिङ्गितत्वा-
 द्विशेषः । अन्यथार्थभेदाभावेन धातुसम्बन्धाभावात् प्रत्ययो दुर्लभः
 स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

लोड् भवति विप्रतिषेधेनेति । (भा)

पुनःपुनर्लवनाभिन्न वर्त्तमानं लवनमित्येवं विवचायां धातु-
 सम्बन्धस्य सत्त्वाद्भयप्राप्तिः ॥ ननु विप्रतिषेधाश्रयो लोटां भाव्यं

निषेध इति षष्ठे वृत्तिकारोक्तेः । न चेतदप्रामाण्यकम् । प्रकृतसूत्रस्थस्य
 अर्थत इति भाष्यस्यैव तत्र प्रमाणात्वात् । अशाश्रयते । उर्गोनूयते ।
 उर्गुञ्ज आह्लादने । नोपधोयम् । तस्याष्टमिकं णत्वम् । तस्यासिद्धत्वान्न-
 शब्दस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनित्यम् । उभौ साम्यासस्येति
 चिन्नात् । स्यादेतत् । लुनीहिलुनीह्वीत्येवायं लुनाति । अत्र यथा लोट-

अत्र षिणोपोऽपि यङ् आर्द्धधातुकत्वे प्रयोजनम् । 'अटाच्यते' । अट पट
 गतौ, 'अनादेर्दित्तीयम्' तिच्चाशब्दस्य द्विर्वचनम्, 'अगार्यत इति' । ऋ
 गतौ 'गुणोर्निसयोगाद्योः' 'यङि चे'ति गुणः, 'ऋः संयोगादय' इत्यत्र
 यकारपरस्य प्रतिषेध इति वचनाद्रेषस्य द्विर्वचनम् । 'अशाश्रयत इति' ।
 अश्रोतेरश्रेष्य यङ्गणमित्यागमः । 'प्रोर्गोनूयत इति' । उर्गुञ्ज आह्लादने
 नोपधोयम्, आष्टमिकं तु णत्वं तस्यासिद्धत्वान्नशब्दस्य द्विर्वचनम् । ननु
 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' । स्यादेतत् । आष्टमिकं तु द्विर्वचनमभिप्रेत्य
 तदुच्यते यथा घौञ्जदित्यत्र ठत्वादीनामसिद्धत्वाद्वत इत्येतद् द्विर्वच्यते
 इति । तत्र, एवं हि षपिभूतो द्विर्वचन इति वक्ष्यमाणं व्याहृत्येत, एवं

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (धातोरेकाच्चो ह्लादेः क्रियासमभिव्याहारे यष् । ३ । १ । २२ ।)

स्वार्थिकत्वाद्भोत्तरम् एत्वे तेनैव भाव्यमिति किमुच्यते भवति चेतीत्यत आह

मृशार्थेति ॥ (कै)

तच्चैकतरार्थं धातुसम्बन्धे यङ् ह्रस्वा परार्थं धातुसम्बन्धे लोडिति भावः ॥

लोटश्चेति । (कै)

विधादिष्वपि लोटो विधानाद् इति भावः ॥

बाध्यत । अन्तरङ्गो हि यद् क्रियासमभिहागमात्रापेक्षत्वात् । लोट् तु बहिरङ्गः क्रियामेदाश्रये धातुसम्बन्धे भावकर्मकर्तृषु विधानात् । तथा लोट् सावकाशोपि कः? अनेकाच्च अत्रादौ च । ज्ञात्तृहिज्ञात्तृहीत्येवायं जागर्ति ईत्स्वेत्स्वेत्येवायमीक्षत । अत्राङ्गः वेत्यनुवर्तते । यदा न यद् तदा लोट् भविष्यति ।

तद्दि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इत्येतदनित्यम्, 'उभौ साभ्यास्ये' ति जिङ्गान्, अन्यथा 'ऽनिते' इति णत्व कृतं तस्य सिद्धत्वात्सिद्धस्य द्विवचने सति सिद्धं स्यात्प्राविण्यधीति, इह कस्मात् भवति लुगोहि लुगोहीत्येवायं लुगातीति, भवत्येव. लोनुयत इति लोट् तर्हि न प्राप्नोति यदा बाधितत्वात्, अन्तरङ्गो यद् क्रियासमभिहागमात्रापेक्षत्वात् लोट् तु बहिरङ्गः क्रियामेदाश्रये धातुसम्बन्धे भावकर्मकर्तृषु च विधानात्, सावकाशश्च लोट्, सावकाशः, अनेकात्रह्लादिष्व, ज्ञात्तृहिज्ञात्तृहीत्येवायं जागर्ति, ईत्स्वेत्स्वेत्येवायमीक्षत इति, एवं तर्हि वेत्यनुवृत्तेः पक्षे यद्, यदा न यद् तदा लोट् भविष्यति । यङोकारो ऽटाश्च इत्यादौ द्विवचनार्थः ।

(नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
 (लुपसदचरजपजभदहृदशगृभ्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ।)

नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥
 लुपसदचरजपजभदहृदशगृभ्यो
 भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ॥

उत्तरयोरिति । (भा)

यदस्वरमाह्वानोरेकाच इति सूत्र एवेदं वार्तिकमिति लभ्यते ।
 तेनेतः पूर्वं नित्यमित्यादिसूत्रद्वयं लेखकप्रमादात् । तत्राद्यविषयं

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ गतौ वर्तमानाद्वातोः कौटिल्ये एव द्योथे
 यङ् स्यात् न तु क्रियासमभिहारे । क्रमु पादविक्षेपे इम गतौ ।
 चङ्गम्यते । दङ्गम्यते । अवधारणार्थाद्भिव्यग्रहणाद्देह भृशं क्रामति ।

“नित्यं कौटिल्ये गतौ” ॥ घातोरिति वर्त्तते गताविति तस्य विशेषणं,
 गतौ वर्त्तमानाद्वातोरिति, ‘कौटिल्य इति’ । सन्निधानाद्भुतिविषयमेव
 कौटिल्यं गम्यते । ‘चङ्गम्यते दङ्गम्यते इति’ । क्रमु पादविक्षेपे, इम मीळ

लुपसदचरजपजभदहृदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ एभ्यो यङ् स्यात्
 धात्वर्थगर्हायां द्योत्थायाम् । लुङ्च्छेदने । षद विशरण्यादौ । यस्तु
 आडः सविः पद्यर्थ इति चौरादिको ण्यन्तः स इह न गृह्यते एकाच

“लुपसदचरजपजभदहृदशगृभ्यो भावगर्हायाम्” ॥ लुङ्च्छेदने,
 षद्वत् विशरण्यागत्यवसादनेषु, आडः सविः पद्यर्थ इत्यस्य तु चौरादिक-
 विद्यन्तस्य एका च इत्यस्यानुलत्तेरप्यह्यां, चर गत्वर्थः, जप जल्प व्यक्तायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७३

(अ. ३ । पा. १ । व्या. २) (नित्यं कौटिल्ये गत्तौ । ३ । १ । २४)

(लुपसदचरजपत्रभदहृदशृणो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ।)

नित्यग्रहणानर्थक्यमिति । द्वितीयविषयं क्रियाममभिहारे चेति
तथैव भाष्ये उदाहरणादिति सुधियो विभायन्त ॥

नासाविति । (क्ते)

कुटिलं पन्थानं कामतौत्यर्थप्रत्ययादित्यर्थः ॥

ननु यथा वज्रवाया रुधे वाच्ये इत्यनेन अपत्ये प्राप्तस्ततोपलक्ष्य विधीयते ।
यथा वा ज्ञौतः क्तो भृते प्राप्तः ततोपलक्ष्य वर्त्तमाने विधीयते । एवं-
मत्रापि धातुमात्रात् क्रियाममभिहारे यद् विहितो गतिवचनान्तु
कौटिल्य इति तत्रकौटिल्यन्यायेनैव बाधः सिद्धः । सत्यम् । अत एव
नित्यग्रहणं भाष्यवार्तिकयोः प्रत्याख्यातम् ॥ पपञ्चार्थम् । मालिन्या

गतौ, नुगतोनुनासिकान्तस्य, योऽनुपायस्य ध्वनि गतागतानि करोति
सकुटिलां गतिं सम्पादयन्नैवमन्वते, नित्यग्रहणमनर्थकमनभिधातव
वाक्यं न भवित्यति । न हि चङ्गम्यत इति लृत्तयं कुटिलं कामतीति वाक्यं
शक्नोति गमयितुं, संशयो हि वाक्याद्भवति, किं गतिकौटिल्यमुत एक-

इत्यनुवृत्तेरिति ह्यरदत्तत्त्वित्यम् । प्रकृतिग्रहणे ग्राधिकस्याप्राप्तेः ।
अन्यथा लुपादेरपि हेतुस्थान्तस्य वागगीयतया सदेरेवोपन्यासे बीजा-
भावात् । चर गतौ । जप स्यक्तायां वाचि । जभो गात्रविनामे । दह
भस्मीकरणे । अत एव दशति निपातनात् यद्भुक्ति नन्तान् । दन्द्श्राति ।

वाचि, जभो जभि गात्रविनामे, दह भस्मीकरणे, दंश दशने, अन्-
नासिककोपनिदंशो यद्भुक्त्याप्यनुनामिकलापार्थां दन्द्श्रातीति, गृ निग-
रणे तुदादिः, गृ शब्दे क्वादि, तत्राकारान्तविक्करणेन साहचर्यादायस्य
ग्रहणमित्येकं, हयोःरपीत्यपरे । 'धात्वर्थगर्हायामिति' । भावग्रहणं धात्वर्थ
वर्त्तत इति दर्शयति । 'गर्हितमिति' । क्रियाविशेषणं, तेन भावगर्हाण

(निखं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. २)
(लुपसदचञ्जपञ्जभदहृदश्रृभ्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ।)

अर्थान्तरे पथि । (कै)

तक्रकौण्डिन्यायेनेति चिन्त्यमिदम् । विशेषविहितेन सामान्य-
विहितस्य बाध उत्सर्गापवादस्थले इत्यत्रैवायं दृष्टान्तो मिदचो-
उपस्योक्तयतीत्यादौ सापेक्षादत्यन्तार्थे च । धात्वर्थे इत्यविशेषोक्तावपि
स्वभावलभ्योर्थविशेषो वृत्तिकारादिभिर्निर्दिश्यते । तद्यथा । सत्यमाचष्टे
सत्यापयति । सत्यं करोतीति तु भाष्यम् । अर्थवेदसत्यानामापुत्रवक्तव्यः ॥
आपुत्रचञ्जसामर्थ्याद्विभोपो न । अर्थापयति वेदापयति । एकेव सिद्धे
आकाशोच्चारणमन्यतो विधानार्थे तेन लिखापयतीत्यादि सिद्धमिति
कश्चित् । तत्र । एगेव कश्चित् इति भाष्यविरोधात् । तस्मादलिखा-
पयतीत्यपप्रयोग एवंत्याहुः । पादौ प्रक्षालापयतीति गृह्यप्रयोगस्तु
हृदयत्वनिबन्धनं जिज्ञासगामिति, वृत्तौ तु गतिकौटिल्यमेव नियतं,
गम्यते कौटिल्यमात्रप्रतिपादने च वाक्यं निवारयितुमशक्यमनिष्टं चात
आह । 'नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमिति' । गतिकौटिल्यं विषयः, तन्नैव
यद् यथा ग्यादित्येवमर्थमित्यर्थस्तदाह । 'गतिवचनान्नित्यं कौटिल्य एव
गृ निगरणे, तुदादिः । गृ शब्दे क्रमादिः । तत्र अदन्तविकरणसाह-
चर्यात्तदादिरेव ग्रहणमित्येके द्वयोरपौठन्ये । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते ।
सासद्यते । चक्षुर्यते । चरणलोखेति नुक । उत्पश्यते । ह्रीक्येति
दीर्घः । अज्जप्यते अज्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । जपादौनां
गम्यते, गर्हितत्वं तुच्छदनस्य निचिद्धटणादिविषयत्वात्, 'लोकमदीं ह्यण-
च्छदौ नखखादौ च यो नर' इति । एवमुत्तरत्रापि यथा सम्भवं गर्हितत्वं
भेदेन द्रष्टव्यम् । 'चक्षुर्यते इति' 'चरणलोखेति नुक, 'उत्पश्यते,'
'ह्रीक्येति दीर्घः, अज्जप्यते इत्यादौ 'जपञ्जभदहृदश्रृभ्यपञ्जां चैति
नुक । 'निजेमिष्यते इति' । 'ऋत इडातोः,' रपरत्वं, विवचनम्, अश्या-

(अ. ३। पा. १। व्या. २) (नियं कौटिल्ये गतौ । ३। १। २३।)

(लुपसदचरजपत्रभदहदशमभ्यो भावगर्हायाम् । ३। १। २४।)

न्यात् (१।१।४७) सूत्रे भाष्ये उक्तो “न हि विशेषानुवादेन सामान्यानुवाद इति बाधे दृष्टान्तो कौकिकोऽस्ति नाप्येतद्विषये नियमेन तत्रान्निरस्ति तस्माच्चकारेण क्रियासमभिव्यारे चेत्यत्रापि

कन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति समाधेय इति हरदत्तादयः । पाशं विमुञ्चति विपाशयति रूपं पश्यति रूपयति । वीक्षयोपगायति उपवीक्षयति । तलेनानुकुष्णाति अनुरक्तयति तृणाग्रम् । अन्वकुष्णाति अन्वघट्टयतीत्यर्थे इति हरदत्तः । श्लोकैरुपस्तीति उपग्लोकयति । सेनया अभियाति अभिधेययति उपसर्गात्मनोतीति धत्वम् अभिधेययति । प्राक्स्मितादङ्गवाश्रेपीति धत्वम् त्वच संवरणे, पुंसिभञ्जायामिति घः । त्वचं

भवतीति । व्यवच्छेद्यं दर्शयति ‘न तु क्रियासमभिव्यारे इति’ । ननु यथा ‘वज्रवाया वृषे वाच्य’ इत्यपथे प्राप्तस्ततोपकृत्य विधायते यथा वा ‘जीतः क्लो’ भूते प्राप्तस्ततोपकृत्य वर्त्तमाने विधीयते, एवमत्रापि घातु-मात्रात्क्रियासमभिव्यारे यद्विहितो गतिवचनात् तु कौटिल्ये इति,

चतुर्थांशमभ्यासस्य जपत्रभदहदशमभङ्गपश्चाच्चति नुक् । निजगित्यन्तं ऋत इद्रातोः रपरत्वं दिर्घचनम् । अभ्यासस्य गुणः जेगिर्य इति स्थिते योयडीति लत्वम् न च परत्वाद्ग्लित्तेति दीर्घः । तस्यासिद्धत्वात् । लत्वे कृते ऽपु विहृतनिमित्तत्वादीर्घः भावेति किम् । साधनगर्हायां

सस्य गुणः, जेगिर्य इति स्थिते ‘यो यडी’ति लत्वं च प्राप्नोति ‘हलि च्’ति दीर्घश्च तत्र दीर्घस्यासिद्धत्वात्त्वत्वे कृते विहृतनिमित्तत्वादीर्घभावः अन्ये तु ‘न सु न’ इत्यत्र जेति योऽविभागेनासिद्धत्वं बाधित्वा दीर्घं कृते लत्वमिच्छन्ति, नात्रापवाक्यमस्ति । ‘गर्हायामिति किमिति’ भावस्येव तद्धर्मविशेषो लप्यत इति प्रश्नः धर्मविशेषानुपादाने प्रश्नसायामपि

१७६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३।) । (अ. ३।पा. १।आ. २)
(नृपसदचक्रजपत्रभदहृदप्रगृह्यो भावगर्हायाम् । ३।१।२४।) ।

विशेषामस्यत्यादाित्यस्य मन्त्राद् मृगञ्जपतीत्याद्यर्थविशिष्टस्य
यङन्तादप्रत्ययादित्यर्थं इत्याहुः ॥

गृह्णाति स्वययति । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गुपधाट्ठिर्न । उक्तादेव
घातोः क्लिपि हलन्तात्तत्कर्मोतीति गौ त्वाचयतीत्युपधाट्ठिर्भवत्येव ।
प्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभावः । तस्मात्सुत्रे स्वचेत्यकारो विवक्षितो न तु
सत्यापेतिवदुच्चारणार्थं इत्यवधेयम् । वर्णगा सन्नङ्गाति संवर्मयति । वर्णं
गृह्णाति संवर्णयति चर्गैरेवध्वंसयति अत्रचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थः ।
चोऽयति । चिन्तयति ॥

तत्कौटिल्यन्यायेनैव बाधः सिद्धः, यथा वा विवक्षितार्थानभिधानादाकथं
न भवति तथा समभिहाराणवगमादत्र प्रत्ययो न भविष्यति, अथैवमपि
वचनापेक्षा वाक्यनिवृत्तावपि वचनमपेक्षस्य, तदेतन्नित्यग्रहणं चिन्त्यप्रयो-
जनम् ॥

मा भूत् । मन्त्रं जपति दृषलः । अत्र स्वरवर्णादिभ्रंशाभावाद्गर्हा
नान्ति । कर्त्तव्यं साधनं तु गर्हितं श्रुद्रस्य वेदे अनधिष्ठतत्वात् ।
नित्यग्रहणमवधारणार्थमिहानुवर्तते । तस्य व्याख्यानं प्रत्याख्यानं च
पूर्ववत् ॥

स्यादित्याह । 'साधु जपतीति' । 'जपति दृषलो मन्त्रमिति' । अत्र
स्वरवर्णादिभ्रंशाभावाद्गर्हा नान्ति वैदिकमन्त्रजपं प्रति शुद्रस्यानधि-
कारात् साधनभावे गर्हितः, यस्य खन्वीदृष्टौ गतिः श्रुद्रस्य वेदमुप-
भ्रदणतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोतप्रतिपूरकम् उक्ताङ्गो निष्काञ्छेदो धारणे शरीर-
मेव इति नासौ जपितुमर्हति । 'नित्यग्रहणमित्यादि' । पूर्ववदेत-
द्याख्येयम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७७

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (सत्यापपाश्रूपवीणातलश्लोकमेनालोमत्व-
चवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ।)

सत्यापपाश्रूपवीणातलश्लोकसेना- लोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

सर्वत्र सामर्थ्यादेव टिलोपवारणं नानामतोपन्यासो व्यर्थोऽत
आह

आचार्येति ॥ (कै)

अग्निधौ पुक्मिद्धये आह

सत्यापपाश्रूपवीणातलश्लोकमेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो
णिच् ॥ एभ्यो णिच् स्यात्, सत्यादिभ्यश्चूर्णान्तिभ्यः प्रातिपदिकाद्वात्सर्थं
इत्येव सिद्धे सत्यस्याप्यगर्थं वचनम्, अन्यथा प्रपञ्चार्थम् । मानिन्या
उपश्लोकयतीत्यादौ सापेक्षादत्यन्तयं च, धात्वर्थ इत्यविशेषोक्तावपि
स्वभावलभ्योर्थविशेषो वृत्तिकामादभिनिर्दिश्यते । तथापि । सत्यमाचष्ट
सत्यापयति । सत्यं करोतीति तु भाष्यम् अर्थवेदसत्यानामापगवक्तव्य ॥

“सत्यापपाश्रूपवीणातलश्लोकमेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो
णिच्” । सत्यापेत्यकार उच्चारणार्थः । ‘सत्यमाचष्ट इति’ । ननु भाष्ये
सत्यस्य कृत्वापेक, सत्यशब्दान्कृत्वा करोत्यर्थं गिभ्योऽपि व्यापेकश्च, सत्यं
करोति सत्यापयतीत्येकम्, सत्यं, कृत्यग्रहणमनाथं प्रदर्शयार्था वा करो-
तिर्द्रष्टव्य इति मन्यते ; ‘व्यापगवक्तव्य इति’ । व्यापगवचनसामर्थ्याद्विक्रियो

(सत्यापपाश्रूपवीणातल्लोकोत्सेनालोमत्व- (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
चवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो षिच् । ३ । २ । २५ ।)

तथेति । (कै)

प्रातिपदिकाखिजिति भावः । यद्यथापि टिलोपप्राप्तिरस्ति तथापि द्रूषणं तदमद्भावात्तदनुपन्यासोऽनर्थकं स्यादिति ॥ न च टिलोपसाधनद्वारावृद्धिमिध्यर्थमेतद् इति वाच्यम् । अन्थादेशाकारविधानसामर्थ्येनैव टिलोपविधिसिद्धे आगमच्छिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्येन वृद्धेरपि बाधः स्यादित्यभिमानः ॥ भाष्ये

आपुरवचनसामर्थ्याद्विलोपो न । अर्थापयति वेदापयति । पुक्त्वे सिद्धे आकारोच्चारणमन्यो विधानार्थं तेन लिखापयतीत्यादिसिद्धमिति कश्चित् । तन्न । पुगेव कश्चित् इति भाष्यविरोधात् । तस्मात्लिखापयतीत्यपप्रयोग एवेत्याहुः । पादौ प्रक्षालापयतीति गृह्यप्रयोगस्तु कन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति समाधेय कति हरदत्तादयः । पाशं विमुञ्चति विपाशति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगारयति । उपवीणयति । तुषेनानुकुष्णाति अनुतलयति टयागम् । अनुकुष्णाति अनुघट्टयतीत्यर्थ इति हरदत्तः । प्रलोकैवपत्तौति उपप्रलोकयति । सेनया अभियति

न भवति, क्वचिन्नु वृत्तावेवायं यज्ञः पठ्यते, अथ कथं पुनः शब्दापयेदिति, कन्दोवदृषयः कुर्वन्ति । एतेन प्रक्षालापयेदिति गृह्यप्रयोगो व्याख्यातः । 'पाशादिमोचन इति' प्रायिकीयमर्थनिर्देशः, अन्यत्रापि भवति, अन्यथा विपाशतीति विश्वस्य प्रयोगो न स्यात्, विश्वस्यविशिष्टस्यैव मोचनस्य स्थूलत्वात्, यथाचारकचक्षुः प्रयोगो न भवति, एवमुपवीणयतीत्यादावपि इत्यर्थं, मूलं टयायं तेनानुकुष्णाति अनुघट्टयतीत्यर्थः, अनुगृह्णातीति तु पाठे नासमाचोदोः ! 'अभिवेषयति' । उपसर्गात्पुनोतीत्यादिना

(अ. ३ । पा. १ । व्या. २) (स्यापपाश्रुपवोद्यातल्लोकेसेनालोमत्व-
चवर्मवर्गचूर्णचुरादिभ्यो षिष् । ३ । १ । २५ ।)

एवं तर्ह्यापुगिति । (भा)

न त्वच पचे चङि णौ चङौति (७।४।१) ऋखानापत्तिः ॥

आपुकि प्राप्नोतीति । (कै)

फलभेद इति चेन्न लृखस्थानभिधानात् ॥

अभिधेययति । उपसर्गात्प्रनोतीति धत्वम् । अभ्यधेययत् । प्राक्स्-
तादृश्यवाच्येपीति धत्वम् । त्वच संवग्ने, पुंसिसंज्ञायामिति घः । त्वचं
ऋङ्गाति त्वचयति टिलोपस्य ख्यानिवत्त्वादुपधाट्ठिर्गं । उक्तादेव
भावोः क्विपि हलन्तात्त्वभोतीति षौ त्वाचयतीत्युपधाट्ठिर्भवत्वेव ।
प्रकृत्यैकाग्रिति टिलोपाभावः । तस्मात्सूत्रे त्वचेत्यकारो विवक्षितो न
तु स्यापेतिवदुच्चारणार्थं इत्यवधेयम् । वर्मणा सन्नङ्गति संवर्मयति ।
वर्णे ऋङ्गाति संवर्मयति । चूर्णवर्धंसयति व्यवचूर्णयति । सुरादिभ्यः
स्वार्थं चोरयति । चिन्तयति ॥

धत्वम् । अकारान्तस्त्वचशब्द इति । त्वच सम्बन्धादव्यस्माद्वाचोः पुंसि
संज्ञायामिति घः । 'अवध्वंसयतीति' । विक्रमतीत्यर्थः । प्रातिपदिकाद्वा-
त्वर्थइत्येव सिद्धे सत्वस्थापुग्विधानार्थं वचनमन्येषां प्रपञ्चार्थं, मानिन्यो
ह्यपसोक्तयन्तोत्यादौ सापेक्षभ्यो यथा स्यादित्येवमथे वा, कथं पुनर्विमोच-
नादिरर्थो ऽनिर्दिष्टो लभ्यत इत्यत आह । 'स्वाभाविकत्वादिति' । 'प्रत्य-
याद्यो निर्दिश्यत इति' सूत्रकारेणानिर्दिष्टोपि प्रत्ययार्थो व्याख्याकारे-
र्निर्दिश्यत इत्यर्थः ॥

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥

हेतुमच्छब्दार्थज्ञाने मन्दहस्योपपादपितुं शक्यत्वादाह

कचिमस्येति । (कै)

. तस्यैव व्याख्यानं कचित्पारिभाषिकस्येति तत्प्रयोजको हेतु-
रित्यस्येत्यर्थः । उल्लेखेन निरुद्धे प्रेरणं आद्यम् । विपरीतं द्वितीयम् ।
प्रयोज्यव्यापारानुकूलमाचरणं तृतीयम् । यथा भिन्नवाक्य-
तीत्यादौ ॥

पाकाद्यपेक्ष इति । (कै)

तद्विषयत्वात् प्रेरणाया इत्यर्थः ॥

हेतुमति च ॥ हेतुः कर्तुः प्रयोजकः तस्यापारः प्रवर्तनारूपो
हेतुमान् तस्मिन्वाचे धातोर्णिच् स्यात् । पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन ।
यज्ञदत्तनिष्ठविक्षिप्तानुकूलव्यापारविषयिणा । प्रवर्तना देवदत्ताश्रयेत्यर्थः ।
प्रवर्तनानेकधा । प्रेषणमध्येषणं तत्समर्थाचरणां चेति । भृत्यादेर्निरुद्धस्य
प्रवर्तना प्रेषणम् । आज्ञेत्यर्थः । गुर्वादाराध्यस्य प्रवर्तना अध्येषणम् ।
प्रायेणेत्यर्थः । तत्समर्थाचरणमपि यज्ञधा अनुमतिरूपदेशानुग्रह इति ।
तत्र यस्यानुमतिं विना क्रिया न निव्यद्यते सोनुमतिमात्रे प्रयोजकः ।

हेतुमति च" ॥ लोके फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरित्युच्यते, तस्य
ग्रहणे ऽध्ययनेन वसतीत्यत्रापि प्रसज्येत, हेतुमद्गुणं चानर्थकं स्यात्, कथं,
कारण इति वर्तते तस्य विशेषणं हेतुमतीति, कारणं क्रिया सर्वैव च क्रिया
हेतुमतीति किं विशेषणोपादानेन, ननु शब्दोपात्ते हेतौ यथा स्यादित्येव-

न तु तदर्थेति । (कै)

तन्निमित्तेत्यर्थः । हेतुरस्यास्तीति विग्रहेण हेतुत्वनिरूपकस्य
तत्कार्यपाकादेरेव प्रतीतेस्तत्रैव णिच स्यादित्याह

पाकादेरेवेति ॥ (कै)

तत्रैवार्थे इति । (कै)

नचान्यप्रयुक्तः पञ्चतीत्यर्थे प्रतिपादनाय णिच् । णिजन्तेन ताद्-
गार्थाप्रतीतेरिति भावः ॥ एवमपि हेतुमन्वित्कार्यरूपार्थाभि-
धायिना हेतुमच्छब्देन कथं प्रेरणोच्यतेऽत आह

यथा राजादिः । वैद्यादिस्तु ज्वरितः कृषायं पिबेदिति उपदेशमात्रेण
प्रवर्तकः यस्तु केद चिन्निर्घासितं पलायमानं रुगाद्भि सोपि हन्त-
नुराहकत्वात् प्रयोजक एव । तदिह अथप्रकरणादिगम्या अमी
विशेषाः । सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं तु णिचोर्षः । स च णिचः शक्य
इति मुख्यः पक्षः । द्योत्य इति पक्षान्तमप्याकरे स्थितम् । यद्यपि हेतु-
शब्दस्य ससम्बन्धिकत्वात् हेतुमानित्युक्तेयं प्रति प्रयोजकत्वं स एव लभ्यते ।
यथा पिष्टमानित्युक्ते पुत्रः । तादृशश्चेह कर्ता कारकाधिकारे हेतुसं-
ज्ञोक्तेः क्रिया च । तथा च पक्षः पाकस्य वा हेतुमत्त्वं युक्तम् । तथापि
करणे इत्यधिकारभात् नेह कर्ता गच्छते । प्रकृत्यैवोक्तत्वाच्च न पाकः ।

मर्थमेतत्प्रायथा 'समस्तृतीयायुक्तादि'त्यत्र श्रुयमाणायां तृतीयायामात्म-
नेपदं यथा स्यात्तदर्थयोगमात्रे मा भूदित्येवमर्थं तृतीयायुक्तयश्चक्षुम्, एवं
तद्युक्तं विशेषे कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणं युक्तमिति ।
'तत्प्रयोजको हेतुश्चेति यस्य संज्ञा विहित्वा तस्यैव पाणिभाषिकस्य ग्रहण-
मिति मत्वाह । 'हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्षः प्रयोजक इति' । 'तदेष व्यापार

तस्मादिति (भा)

सन्धः पाकाद्यपेक्षो हेतुव्यपदेशो येन स चासौ हेतुलोप-
लक्षितस्यासौ प्रयोजकस्य तस्याधो व्यापार इति विग्रहः । तत्रप्रयो-
जक इत्यत्रापि कारके इत्यधिकारात् । णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुल-
स्याभावाद्धेतुलोपलक्षितेत्युक्तम् । स च व्यापार एव करणे इत्यधि-
कारादिति भावः । तत्र मतुपः साधुत्वं तु हेतुः कर्त्तव्येत्यर्थेनेति
भाष्यकृदेव वक्ष्यति । पक्षद्वयोपपादनपूर्वकं प्रत्यर्थेनेति वक्तव्ये प्रत्य-
यार्थविशेषणेत्युक्तेरर्थमाह

पदेति ॥ (भा)

प्रत्ययार्थविशेषणम् । (भा)

इत्यस्य प्रत्ययार्थपरिच्छेदकमित्यर्थः ॥

किन्तु पाकपक्षपेक्षया यो हेतुस्तदीयव्यापार एव स्वभावतो लोके णिजर्थ-
तया प्रसिद्धो हेतुमच्छब्दोऽन्यत इति सिद्धान्तः । एवं च हेतोरित्येव सूत्रं
युक्तम् । हेतोः करणे व्यापारे णिजित्यर्थः । तथा तु न कृतमित्येव । इह
यद्यपि फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वादिक्लित्यनुकूलव्यापारत्वस्य च प्रेषणा-
दावपि सुलभत्वात्तस्यापि पक्षार्थतामाश्रित्य णिषो योतकतेति वक्षितं
भाष्यादौ तथापि प्रौढिवादमात्रमेतत् । तथाहि । अघिष्ययादितरेव
व्यापारविशेषः पक्षेः । न तु ततः प्राचीनोपि क्लययाद्यवस्थायां

इति । प्रवर्त्तना, तस्यास्त्वान्तरभेदमाह । 'प्रथमाध्यययादलक्ष्य इति' ।
अत्यादेर्गिकस्य प्रवर्त्तना प्रेषणमात्रेणार्थः । गुर्वादेशराध्यस्य प्रवर्त्तनाध्ये-
यस्य प्रार्थनार्थः । आदिशब्देन तत्प्रमर्थाचरणं गृह्यते, तच्च बद्धधा भिद्यते
ऽनुमतिस्यपदेशोऽनुग्रह इति, तत्र यस्यानुमतिसन्तरेणार्थो न निर्वर्त्तत

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १८३
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (हेतुमति च । २ । १ । २६ ।)

प्रकृतविशेषणेति । (भा)

भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणमित्यस्य प्रकृतेरर्थद्वाराविशेषणमित्यर्थ इत्यभिमानः । वस्तुतः प्रकृत्यर्थस्य पाकादेर्विशेषणमित्यर्थः ॥ श्योतकद्योत्यार्थस्य विशेषणत्वनिधमाद् धातोः शब्दस्य प्रागुक्तहेतु-
 मत्वाद्यन्ववादाच्च

हेतुमदर्थेति । (भा)

हेतुमदर्थविशेषणकार्याभिधायिन इत्यर्थः ॥ भाष्ये

विषयसप्तम्योऽपौति । (भा)

प्रमाणे इत्यादेस्तद्विषयकबोधजनकं प्रातिपदिकमित्यादि-
 मेवार्थ इत्याहुः ॥ हेतुमच्छब्दस्य प्रेरणापदत्वात् कारकोपादान-
 मित्यंगगतमत आह

पक्षतोऽप्यप्रयोगात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । क्वाचित्प्रयोगस्य भाङ्गत्वेना-
 प्युपपत्तेश्च । पक्षतिपाचयत्योरर्थवैलक्षण्यस्य अत्रभवसिद्धत्वाच्च । अथौ
 कर्तुर्गौ कर्मत्वमित्यादिष्ववस्थाभ्युपगमाच्च । प्रणाययति चभिधावयतो-
 त्यादौ उपसर्गस्य प्रकृत्यर्थगतिविशेषद्योतकत्वे ग्राह्यधत्वे स्तः । शिञ्चा
 मन्वन्धे तु नेत्यल्लभे स्मृतत्वाच्च । अतोऽत्र पक्षे नातीवाभिव्येष्टव्यम् ।
 स्यादेतत् । प्रवर्त्तनामात्रस्य शिञ्जर्थत्वे शिञ्चो लोडादीनाञ्च पर्यायप्रसङ्गः ।
 ततश्च एच्छतु मां भवानिति वक्तव्ये शिञ्जपि प्रयज्येतेति चेत् । कर्त्तुः

तस्य राजादेरनुमत्या पशोऽनकत्वं, वैद्यादेस्तु मुस्तापपटकं पिबेज्जगित
 इत्याद्युपदेशेन प्रवर्त्तकत्वं, यः पुनः केन चिच्छिघ्रांसितं पलायमानं निरख्यद्वि
 निरद्वेष्य हन्यते तत्र शिञ्चोडा हन्तुं अनुग्रहं करोतीत्यनुग्रहेण तस्य प्रवर्त्त-
 कत्वं, सर्वेषां विशेषः प्रकाराद्यादिभ्यः, सर्वत्रानुगतं प्रवर्त्तनामात्रमेव तु

कारकशब्देनेति ॥ (कै)

अन्वयव्यतिरेकाश्रयेति । (कै)

पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यादौ पञ्चभिर्हलैरित्यन्वयान्वयात् वाच-
कान्तराभावाच्च धातोर्लक्षणेति भावः ॥

कर्त्ताभिधीयते इति । (कै)

बाहुलकात्कर्तर्येन इति भावः । तनूकरणस्य धात्वर्थत्वं विना
तत्कर्त्तरि कथं प्रत्ययः स्यादिति तदर्थाच्चिन्नमिति बोध्यम् । यदि
इदं तदत् तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेव भवतीति भाष्येऽन्वयः ॥
“अस्त्वित्यनेन तत्पक्षोपपत्तिः सूचिता तामाह

प्रयोजको हि हेतुः प्रेषविषयस्तु नाद्यापि कर्त्तृत्वेनावधारितः । तथा च
प्रयोज्यप्रकृत्युपहितं प्रवृत्तिर्गर्जयः । केवला तु लोडर्थ इति विवेकः ।
उक्तं च । इत्यमात्रस्य तु प्रेषे प्रवृत्तादेर्लोडं विधिष्यते । सक्त्रियस्य प्रयो-
गस्तु यदा स विषयो गिच इति ; किञ्च प्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः ।
अनियतकर्त्तृका तु गिजयः । पचेति हि वक्तृरेव प्रेरणा गम्यते । पाचय-
तीत्यत्र तु वक्तृभिन्नस्य । तत्करोतीत्युपसंख्यानम् । सूत्रयत्याद्यर्थः । गण-
पाठसिद्ध एवायमर्थ उपसंख्यानानापि प्रदर्शितः । इह करोतीत्यत्र
प्रकृत्यर्थमात्रं विवक्षितं न प्रत्ययार्थः । तेन गणन्तात् भावकर्मणोः भूत-
भविष्यतोः द्वित्वबहुत्वयोश्च लः सिध्यति अयं गिच् प्रातिपदिकादेव न

गिजयः । ननु यथा पिष्टमानियुक्ते यं प्रति पिष्टत्वं स एव गम्यते तथा-
द्यापि यं प्रति हेतुत्वं स एव हेतुमानिति युक्तं कं च प्रति हेतुत्वं तत्प्रयो-
जक इति वचनात्कर्त्तरं प्रतीतिं प्राप्तं कारक इत्यधिकारान्तुक्रियापेक्ष-
त्वाच्च कारकभावस्य यस्मिन्त्यापारे प्रयोजकरूपेणोपयुज्यते तमेव प्रति,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७५

अ. १ । पा. १ । आ. २)

(हेतुमति च । १ । १ । २६ ।)

विनापीति ॥ (कै)

द्योतको णिञ्नास्तीति । (कै)

लघतौत्यादौ तु पञ्चभिर्ह्रैरिति एकाके तूष्णीमासौनत्वा-
दिकं च तद्योतकमिति भावः ॥

एवमुक्तप्रेषितेति । (कै)

प्रकृतिविशेषणपक्षे शब्दान्तराभिहितद्योतनायैव णिञ्त्वस्ति-
रिति भावः ॥

हेतुमद्विशेषणत्वादिति । (कै)

प्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः । हेतुमतीत्यस्य विषयसम्पत्तौ-
त्वादिति भावः ॥

शब्दान्तरेति । (कै)

वाचकशब्दान्तरेत्यर्थः ॥

तु सुबन्तादिति माधवः । यत्कश्चेत्तत् । नृप इत्यधिकारस्मेह विच्छिन्नत्वात् ।
किञ्च चुभादिषु क्लृप्तं पश्यते प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बङ्गलिभक्तवच्च । तत्करोति
तदाचष्टे । तेनातिक्रामति । कर्तृकरणाद्वात्वर्थे इति । अस्यार्थः । प्राति-
पदिकाद्वात्वोर्थविशेषरूपे वाच्ये णिञ्च म्यात् । इच्छानोव चास्मिन्
बङ्गलं काये म्यादिति । कूलमूलङ्घयति उत्कलयति । अस्यैव प्रपञ्चः
तत्त्वोतीत्यादिः । एवञ्च प्रातिपदिकादित्युपक्रमान्नेदं सुबन्तादिधायकम् ।

स च प्रबोज्यव्यापारोधिअयगादिः सर्वमाधनसाध्यो विक्रियादिवेति
तद्योगेव हेतुमत्त्वं यत्किं न एतः प्रयोजकव्यापारस्य, न हि तत्रासौ प्रयोजक-
रूपेणोपपद्यते किं तर्हि कर्तृरूपेण यथा कालस्य पाकापेक्षां कर्मण्यं न तु

यदा चेति । (कै)

पथ्यादिभिः पाकानुकूलत्वेन द्वयोरप्यभिधानमितिमते इदं
भाष्यमिति भावः । एवं चोभयोरपि व्यापारयोः समकक्षत्वेन विशेष-
णविशेष्यभावानापन्नतयोरपि कर्त्तृः प्राधान्यमिति हृदयम् ।
अत एवात्रपक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वं नापादितं प्रयोज्यव्यापारस्य विशेष-
णतयाऽबोधेन तस्य फलत्वाभावेन फलाश्रयत्वाभावात् । गत्यादि-
सूत्रं चैतत्पक्षे विध्वर्थमेवेति बोध्यम् । परेत्वेवं हि प्रकृत्यर्थविशेष-
णमिति भाष्याचारासङ्गतिस्मात्प्रवर्त्तना प्रयोज्या पाकः पचैरर्थः ।
तत्रान्यानधीनत्वलक्षणगार्थं प्राधान्यं प्रयोजकव्यापारस्य शब्दं च
प्रयोज्यव्यापारस्येत्युभयाश्रययोः कर्त्तृत्वं “स्वतन्त्रः कर्त्तृ”त्युचोभय-
विधप्राधान्यस्यापि विनिगमनाविरहेण गृह्यात् । एवं च स्थन्तोत्तर-
त्वेन पथांशेण द्वयोरप्यभिधानापत्तिरिति भाष्याश्रयः ॥

तथा च प्रकृतवार्त्तिकमपि तत्प्रमाणार्थकत्वात्तथैव तेनातिक्रामतीत्येतत्
कर्त्तृकरणदित्यस्यैव प्रपञ्चः । कर्त्तृग्रहणश्च करणस्यैव विशेषणं करणत्वेन
लोक्ये प्रसिद्धानां चक्षुरादीनामेव ग्रहणमिति शङ्काव्युदसनाय । अन्यथा
चक्षुषा पश्यति चक्षुषतीत्यादावेव स्यान्न तु करिभिर्गवध्नाति अवक-
रयतीत्यादौ । एवञ्च तप्तेनेतिशब्दौ कर्मकरणयोस्तपलक्षकौ करणस्य
कर्मणश्च समर्पकात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । सुबन्तादत्यन्तौ तु हन्तिनाति-

व्यननापेक्षं तदपेक्षं तु कर्त्तृत्वमेव, उच्यते । अत्र प्रकृतिभूतेन धातुने-
षाभिधीयते सोर्धस्तेन फलाभावात्तत्र अिच्छ भविष्यति । ननु पचतीत्युक्ते
न ज्ञायते किं स्वयमेव पचति उच्यते प्रवर्त्तितं इत्यतोन्वेन प्रवर्त्तितस्येयं
प्रवर्त्तिरिति द्योतनाय अिच्छ भवतु, एवं तर्हि हेतोरिति वक्तव्यं करण

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१००

(अ. ३। पा. १। आ. २)

(हेतुमति च । ३। १। २१।)

प्रधानकर्त्तरौति । (भा)

प्रकृतिभूतण्यन्तार्थकर्त्तरौत्यर्थः । प्रयोष्यकर्त्ता तु पच्यर्थस्य न तु ण्यन्तार्थस्येति । ण्यन्तप्रकृतिकत्वेन तदभिधानमिति भावः ॥

प्रधानकर्त्ता । (भा)

सप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रयरूपः कर्त्तव्यः ॥

अप्रधानमिति । (कै)

णिच्प्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रय इत्यर्थः ॥

अव्यतिरिक्त इति । (कै)

प्रयोजकव्यापारवाचकातिरिक्तवाच्य इत्यर्थः । णिच्सदर्थकत्वे तु प्रयोजककर्त्ता न गत्यर्थकर्त्ता किं तु ण्यन्तकर्त्तेति न दोष इत्याहुः ॥ ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽपि कथमचात्मनेपदं हि सारूपप्रथोव्यव्यापारस्यैव व्यतिहारो न तु णिच्वाच्यप्रयोजकव्यापारस्य षोऽत आह

वामिति अतिदन्तयतोऽन्तादौ षोऽपि लोपे टिलोपे च कृतं अन्तर्वर्ति-
विभक्त्या पदत्वाज्जगत्वं स्यात् । न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । अज्ज-
नादेशत्वात् । हरदन्तस्तु सुबन्तास्त्रिचमभिर्प्रेति । यदाह तदिति
द्वितीयान्तोपकृत्यमिति । न चास्मिन्पक्षे पदकार्यप्रसङ्गः । इष्टवदित्वा-
तिरिक्त्या भसंज्ञया पदत्वस्य बाधात् । अत एव हि पटिष्ठ इत्यादौ

इत्येव, हेतोः करके व्यापारेऽभिधेये षिञ् भवतीत्यर्थः । तथा तु न कृतं,
का गतिरिदानीं सूत्रस्य, अभिधानसाम्बाध्यमत्र हेतुः, स्वभावतो हि षिच्
प्रत्ययः प्रयोजकव्यापारमाचष्टे तेन पाठ्याद्यपेक्षया षोऽन्तर्हेतुत्वपदेशः

प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहार इति ॥ (कै)

तद्व्यापारेणोक्षिततमत्वादिति । (कै)

तद्व्यापारप्रयोजकव्यापाररूपफलाश्रयत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

तस्य प्रयोजकस्य । (भा)

तस्मिन्प्रयोज्ये । एतेन सूत्रव्यापारे स्नातश्रव्यात्परत्वान्तरङ्गत्वेन
प कर्त्तृत्वमेवेत्यपास्तम् । अन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य लोके बलव-
न्नाद्या दर्शनादिति भावः ॥

एकधातुवाच्यत्वादिति । (कै)

एकप्रकृतिकधातुवाच्यत्वादित्यर्थः ॥ ननु प्रयोज्यस्य अर्थ-
व्यापारापेक्षया कर्मत्वेऽपि यामादेर्गम्यर्थनिरूपितमेव कर्मत्वमत
आह

सुबन्तादिस्त्रिणि ऋषत्वादिपदकार्याप्रवृत्तिः । किञ्च स्रग्भिरणमाचष्टे । स्रजय-
तीत्यादौ माधवमतेष्वेव गतिः । सुबन्तादुत्पन्नयोर्विन्मतोर्षुकि तत्प्रकृतेः
सुबन्तत्वात्प्रत्ययलक्षणोपपदकार्यप्रसङ्गस्य स्पष्टत्वात् । तदिह मतभेदेन
प्रातिपदिकात्सुबन्ताद्वा षिञ्जिणि स्थितम् । व्याख्येयत्वेऽपि यथाकथञ्चित्प्रा-
तिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणाद् उगबन्तादपि भवति । अत एव
याविस्त्वदित्यत्र भाष्ये इच्छवदित्यतिदेशस्य पुंवद्भावटिकोपपत्त्यादिणोप-
विन्मतोर्गोर्गमिति पुंश्रद्धावोपि प्रयोजनतयोक्तः । इदञ्च दिङ्मात्रं न

स हेतुत्वोपलक्षितो यस्यास्तीत्येवं प्रयोजकव्यापार एव मतुपोच्यते, अत्र
नो पक्षौ सम्भवतः, हेतुमतौति प्रकृत्यर्थनिर्देशो हेतुमति यो धातुर्वर्तत
इति, प्रत्ययार्थो वा, हेतुमति कारणे ऽभिधेये षिञ् भवतीति । ननु पचति
एवमन्तीति च अक्षमर्षान्तरं गम्यत तत्त्वयमस्य प्रकृत्यर्थत्वं प्रकृतौ ।

एयर्थस्येवेति ॥ (कै)

प्राधान्याद् (कै)

इत्यादि उत्तरदेशसंयोगे ष्यर्थस्थापारजन्यताद्यापि सत्त्वादिति भावः । प्रतियत्नवाचिकरोत्यपेक्षया सुट्षष्ठ्योर्विधानविशिष्टे षष्ठ्य-
प्राप्तिरेव कथमुक्त्यत आह

सुट्त्विति । (कै)

कर्मणिविधानादर्थभाषेया षष्ठी “उपात् प्रतियत्ने” इति सुट्-
धातुस्वरूपापेक्ष इति भावः ॥

तस्याप्राधान्यादिति । (कै)

कृत्प्रकृत्यर्थकर्त्रादौ हि तत्र षष्ठी कृत्प्रकृतिस्य स्थान्ता । एवं च
तदर्थकर्त्तर्येव स्थान् न तु णिच्प्रकृत्यर्थकर्त्तरि । अप्राधान्यं च
कृत्प्रकृत्यर्थकर्त्तृत्वमेवेति बोध्यम् ॥ नियमत्वे उपपत्तिमाह

तु परिशक्तनमिति षष्ठ एवाकृते स्पष्टम् । उदाहरणानि तु प्रपञ्चयामः ।
एनौमाचष्टे एतयति । हृश्वीमाचष्टे हृश्वितयति । न चात्र पुंवङ्गावस्य
इच्छन्ति विशिष्याविधानात्कथमतिदेश इति वाच्यम् । विशेषातिदेशे
सामान्यस्याप्यतिदेशात् । नमिच्छन्वदत्र वृत्तित्थमित्युक्ते हि ब्राह्मणत्वं
सामान्यनिबन्धनमप्यतिदिश्यत इव । तथेह भस्मज्ञानिभित्तनिद्रितत्वप्र-
युक्तः पुंवङ्गावोपीत्यदोषः । नन्वतयतीत्यादौ टिन्तोपेन डीपि निवृत्ते

उच्यते । इह हि कः पक्षेः प्रधानार्थो यासौ तदङ्गानां विक्रान्तिः, अधि-
क्यत्वादीनां तु तादर्थ्यात्तदवच्छेदेन पच्यर्गता, यो हि पानार्थमुदकमाह-
रति किञ्चिद्यथे च काष्ठान्वाहति श्रौते चापनेनुमदिं वामिन्वे नासौ पच-

यद्यर्थस्येति ॥ (कै)

परत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादुपजीव्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

प्रधानेति । (कै)

सर्वापेक्षया प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात् । न चोद्दिश्यतासन्नक्षण-
भार्यं प्राधान्यं प्रयोज्यव्यापारस्यापि अन्यानधीनत्वसन्नक्षणार्थप्राधा-
न्यस्य प्रयोजकव्यापारेऽपि सत्त्वात् । शब्दशान्ते शब्दप्राधान्यस्यैव
मुख्यत्वाच्चेति भावः ॥

गुण्येति । (कै)

प्रेषणे कर्मतां प्राप्तोऽपि पदार्थः कर्मसंज्ञायानियमादप्राप्या
गुणक्रियायां स्वातन्त्र्याच्च स्वधर्मण कर्तृत्वेनाभिधीयत इत्यर्थः ॥

तत्सन्नियोगिश्लेषान्नकारोपि निवर्त्यताम् । तथा च टिजोपेनैव गतार्थत्वे
किमर्थं पुंवद्भावोपि एषकं प्रयोजनतया भाष्ये गणित इति चेत् । अत्र
कैषटः । सन्नियोगिश्लेषपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनायेदं तेन श्रेण्यः
श्रेण्येय इत्यत्र बस्येति जोपे कृतेपि नकारो न निवर्तते इत्याह ।
इदं दत्तस्तु पलान्तरमपि मतान्तरत्वेनाह । इडविडमाचष्टे गेडविडयति ।
दरदं दारदयति । इडविडशब्दो जनपदस्य क्षत्रियजातेषु वाचकः ।

तौल्यत्वं, तत्त्वस्य हेतोः, विस्मितिं प्रति तादर्थ्याभावात् तदवच्छेदाभा-
वाच्च, अतस्तादर्थ्यादिवाधिस्यशादीनां पक्षार्थता, तदत्ययोकव्यापारोपि
तादर्थ्यादेव पश्चादवाच्यो भविष्यति, खिञ् प्रत्ययस्तु द्योतकतया च गो-
ऽप्येकान्ते तृष्योभासो नो भङ्गवोजवजोवर्हः प्रतिविधत्ते स उच्यते पक्ष-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १६९
 (अ. ३। पा. १। आ. २) (हेतुमति च। ३। १। २६।)

स्वातन्त्र्येणेति (के)

पाटेऽपिकर्तृत्वेनेत्येवार्थः ॥

ग्रामः प्रकृत्यर्थस्येति । (के)

गमेः सकर्मकत्वेनावश्यकमपि चत्वात् । अर्थस्य कर्माकाङ्क्षायाः
 प्रयोष्यकर्मणाशान्तात्वाच्चेति भावः ॥

साधनविशिष्टा क्रियामसौ प्रेष्यते । (भा)

इत्यत्र कथं द्विकर्मकत्वं कणं च प्रयोष्ये कर्मणि अकार
 इत्यत आह

प्राप्नोतीति । (के)

तथा च प्र पूर्वं इषिः प्राप्त्यर्थः । तस्मात्प्रत्यन्तात्कर्मणि प्रत्येषे
 प्रेष्यत इतीति भावः ॥

तस्मान्नपदशब्दात् क्षत्रियादत्र, दरशब्दात् द्वाभ्यमगधेत्यर्थः । अत्रयो-
 स्तद्भ्राजसंज्ञा तैत्तद्भ्राजा इति सूत्रेण, अत्रादौनामापादपरिसमाप्तेस्तद्वि-
 धानात् । अतश्चेति लुक् । अकाररूपस्य तद्भ्राजप्रत्ययस्य स्त्रियां लृगिति
 हि सूत्रार्थः । ततश्च इडविद् दरत् स्त्री । उडविडो दारदश्च पुमान् ।
 पुंवदघनेन च स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दे ऽतिदिष्टे सिद्धमिष्टम् । न चैवं गोचत्वेन
 जातिताज्जातेत्येति पुंवद्भावनिबन्धः शब्दः । औपसंख्यानिश्चयस्य नाय

भिर्हलैः कृततीति, तदेवं पक्षद्वयसम्भवे यथाद्यः पक्ष आश्रीयते ततो
 यथा प्रकृत्यभिहिते णिञ् भवति एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेषु स्याद्
 उक्तः करोति प्रेषितः करोतीति, हेतुमदिदधयत्वात्करोत्यर्थस्य, प्रत्ययार्थ-
 पक्षे तुक्तायैत्वात्स्त्रियभावः । नैव दोषः । प्रयोक्तव्यापारस्य खोतनाय

प्राप्नोतौत्यर्थ इति (कै)

पाठे प्रेष्यति पदस्य खोक्त्येदमर्थकथनं न तु भाष्ये तथापाठ
इति भ्रमितव्यम ॥ भूतपूर्वत्वस्यानुपपत्तेराह

प्रधानचरेऽपीति । (कै)

कृतप्रकृतिघटकधात्वर्थकर्त्तर्यपीत्यर्थः । तत् सूत्रस्य कृद्पदान्मा-
वृष्येतदर्थकमपीति भावः ॥

अपित्विति । (कै)

एवं चाभेदे कृदाच्चिदपि ण्यर्थविशेषणतेति भावः ॥ भाष्यसम्प-
त्तेन कैयटोक्तेन प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्येवकारेण तु तदभिसुख्यद्यो-
तकत्वाभाव एवाभेक्ष्यते इति बहवः । यद्यपि पूर्वं प्रमाणे द्वयस्य
शेषे सम्भूत इति सप्तमीनिर्देशस्योभयथापि दर्दनाद्विचार उपपा-
दितस्ताथापि अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिदानीविचार आच्छिद्यत इत्याह

निषेध इति वक्ष्यमाणात्वात् । न चैवमप्यजादौगुणवचनान्देवेत्युक्तेरिच्छन
खवाभ्यामसम्भवेन कथं तद्वदित्यतिदेश इति वाच्यम् । नहीच्छन् वृष्टस्यै-
वातिदेशः किन्तु सम्भावितस्य । अन्यथा अतिगजयतीत्यादौ टिजोपो न
स्यात् । नन्वस्मिन्पक्षे गेनेयः श्यनेय इति कथं सिद्धोदिति चेत् । अत्र
माधवः । अनन्यथासिद्धमपि गेडबिडयतीत्याद्युदाहृत्य एतयति श्येतयती-
त्युदाहरन् भाष्यकारः सन्नियोगाच्छपरिभाषाया अनित्यत्वं चापयती-

द्विजिघ्रसीयते तस्य स्वप्नस्येन द्योतितत्वाद्योत्याभावान्न भविष्यति । इह
तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन, दयोः कर्त्रोर्लिंगाभिधानं प्राप्नोति
धातुवाच्यव्यापारे हि कर्त्तरि जो भवति पक्षिना च प्रयोजकव्यापारे

महाभाष्यप्रहोपोद्घोतः । १६३
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

अन्वयेति ॥ (कै)

भाष्ये

व्यक्तमर्थान्तरङ्गम्यत इति । (भा)

अन्ताख्यन्ताभ्यां परस्मादिति शेषः ॥ विक्रितेः प्रधानार्थत्वे
 युक्तिमाह

तदर्थत्वादिति । (कै)

विहितिप्रश्नं फलव्यवहितपूर्ववर्त्तित्यापारोपकक्षणम् । अष्टं
 चेद्म उच्यते अथं वक्ष्यति तद्धनयन्माह

तदनन्तरञ्चेति ॥ (भा)

तथा प्रेषणादिरपीति । (भा)

विक्रित्यनुकूलत्वेनेत्यर्थः । वस्तुतः प्रवर्त्तनाप्रयोज्यत्वेन तस्य
 विप्रेषणान्यायः ॥

त्याह । वस्तुतस्तु पूर्वद्वावस्यैकात् टिलोपस्याभाषितपुंस्केषु च चारिता-
 र्थेषु एतयतीत्यादावन्तङ्गत्वेन पूर्वद्वाव एव ज्ञाप्यः सिद्धस्य प्रत्ययविधा-
 वित्युक्तत्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् । अत एव नकाररहित-
 प्रयोगसिद्धिः । न चात्र टिलोपेपि सन्नियोगाग्रथन्यायेन नकारनिवृत्तिः
 मुक्तमिति वाच्यम् । उक्तन्यायेन नकारनिवृत्तौ कर्त्तव्यायामचःपरस्मिन्निति
 स्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वात् । अत एव पक्षेद्राख्यो देवता अस्येति पक्षेद्
 इत्यादौ स्थानिवद्भावेनानुगादिश्रवणं प्राप्तं स्थानिवद्भावनिषेधार्थं क्लि-

ऽप्यभिधीयते प्रत्ययस्तु द्योतक इति धातुवाच्यव्यापागत्वसाभान् कर्त्तोरपि
 साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं प्राप्नोति पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति,
 प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य अर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैव कर्त्तोरि-

सम्भावनेति । (कै)

उपसम्वादाग्रङ्गयोश्चेति सूत्रभाष्यपटितेनोपसम्वादाग्रङ्गयोर्लिङ्गित्यनेन तच्चाग्रङ्गोत्प्रेवासभावनायुक्तकोटिकाग्रङ्गवेति बोध्यम् ॥
भाष्ये

तदभिसन्धिपूर्वकम् (भा)

इत्यस्य तद्विशेषणभूतमिति शेषः ॥

अपरिहारादिति (कै)

युक्तं तथापि स्वपक्षो दृष्ट इति शेषः । दोषाणामुक्तत्वादिति भाष्यार्थ इति भावः ॥

अथवेति । (कै)

अथ पक्षे सर्वं पथ्यर्थः स्यादिति आविष्कर्त्तृमेवेति भाष्यार्थ इति भावः ॥

गुपधेति वार्तिके लुग्यह्वयमिति भाष्यवार्तिकेऽदौ स्पष्टम् । अत एवाभ्यासेकारसहितमेतदिति रूपं सिद्धम् । टिलोपे तु प्रक्रियादशायां परिनिष्ठिते रूपे वा उवर्णापगत्वाभावेन स्थानिवद्भावानतिपत्तावृत्तरूपसिद्धिः । न चाह्लोपस्यापि स्थानिवद्भावः । तस्य डीनिमित्तत्वेऽपि शिञ्जनिमित्तत्वादिति ध्येयम् । एधुमाचष्टे प्रथयति । चङि वृद्धेः पूर्वं टिलोप इति पक्षे अग्लोपित्वात्सम्बन्धुनीत्यस्याप्रवृत्तेः अपप्रथत् । परत्वादृद्धौ

लकारः, इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोजकत्वापार-
स्यापि गमिवाच्यत्वादयतिरिक्तो गत्वर्थ इति कृत्वा गत्वर्थाणां कर्त्तरि क्तः
प्राप्नोति प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैवेत्यते, उक्तं हि 'ख्यन्ते कर्त्तृश्च कर्मणः'

प्रयोज्यव्यापारेति । (कै)

प्रयोज्यव्यापार उपसर्जन यस्येति विषयः। लोके प्रयोज्यप्रयो-
जकयोगुणप्रधानभावावगतेस्तद्वापारयोरपि तत्त्वमेवोचितम् ॥ ननु
फलानुकूलत्वेन समकक्षतया बोध उचितः। एवं वाचकतापक्ष
इव द्योतकतापक्षेऽपि द्वयोर्वापारयोगुणप्रधानभावेनेवोपस्थितेः
प्रधानकर्त्तुरेव तेनाभिधानमिति। अप्रधाने कर्त्तरि द्वतीयादि-
भवति। परे तु द्योतकत्वानस्य विशेषणतैवोचितेति भाष्योक्त-
दोषानुद्धारः। अत एवास्य पक्षस्य भाष्ये प्रत्यर्थविशेषणशब्देनोक्तेः
किं च अन्तान्प्रत्ययस्तप्रकृत्यर्थकर्त्तरिसामर्थ्यादित्यवश्यं वाच्यमेत-
त्पक्षे। एवं च प्रयोष्ये कर्त्तरि द्वतीयेव लकारोऽपि द्वारः।
दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपि सादिसौकारेण सादिविधौ
कर्त्तृकर्माग्ने प्रधानाप्रधानन्यायाप्रवृत्तेरुचितत्वाच्च। वाचकत्वे तु न
दोषः। प्रयोज्यस्य अन्तप्रकृत्यर्थकर्त्तृत्वेऽपि अन्तकर्त्तरि अन्ता-
प्रत्ययानुत्पत्तेः। एवमन्यथोरपि दूषणत्वमेवेत्याहुः।

आवादेशात्पक्षे टिलापे अनग्लोपित्वादपिप्रथत्। पक्षद्वयमपौदं मुख-
मिश्रेति सूत्रे प्रपञ्चितम्। एवं अदुमावष्टे अदयति। अममदत्। अमि-
अदत्। अग्रयति कश्यति इदयति एषां चडि मन्त्रथाप्यग्लोपित्वात्।
अचमशत्। अचमशत्। अदददत् इत्येकमेव रूपम्। परिददयति।
अत्रोपसर्गस्य एषक्कारखात्पर्यव्रदयत् पर्यव्रदत्। एषु अदुं अदुं चैव कश्चं

इति। इह च अतिच्छन्दयन्ते अतिभेदयन्त इत्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति
कृत्वा प्रयोजकव्यापारव्यतिहारविवक्षायामपि 'न गतिहिंसार्थेभ्य' इति
प्रतिषेधः प्राप्नोति, तदेवमाद्ये पक्षे दोषदर्शनाद् दितौचं पक्षमाश्रित्वाः।

श्लेषेति । (भा)

प्राधान्येनोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारार्थक एव गत्यर्थ इति
भावः ॥

अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति बोध्यव्यमिति । (कै)

सोऽपि प्रागुक्तयुक्तैव प्रधानभूतप्राणविद्योगानुकूलव्यापारार्थक
श्लेषेति भावः ॥

प्रयोजक इति । (कै)

तथाच पारिभाषिकस्यैव हेतोर्यज्ञमिति भावः । वस्तुतस्तु
कोमन्वर्थ इत्यस्य क्रियाकारकादिरूपप्रयोजकव्यापार इत्यर्थः ।
कृत्विमाकृत्विम न्यायेन हेतुसंज्ञाविधानसामर्थ्येन च तस्यैव यज्ञं
भविष्यतीति तत्प्रश्नानौचित्यात् ।

हेतुः कर्त्तास्येति । (कै)

प्रयोजकव्यापार एवेत्युत्तरम् ॥ प्रयोजकस्य पारिभाषिकहेतु-
त्वेऽपि सङ्ख्यानुरोधेनाह भाष्ये

च वृद्धमेव च । परिपूर्वं वृद्धस्यैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥ क्विं पट् वा
आचष्टे क्वयति पटयति । अचकवत् । अचोक्वत् । अपपठत् । अपोपठत् ।
कुमारोमाख्यत् । अचुकुमारत् । अत्र एकमेव रूपम् । अनवङ्गुनीति
दीर्घानघोरिति च सूत्रे चङ् परे षौ परे अथा अत्यवहितं यङ्क्वत् तस्मि-
न्परे योभ्यासः तस्येति कैयटादिसम्भते सूत्रार्थं यदत्राभ्यासात्परं षष्ठी च

‘तस्मिन्मभिधेय इति’ किं चान्यथ्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावसायः, न च
पथति पठति गच्छतीत्यादावन्तरे च षष्ठी च चिदपि प्रयोजकव्यापारो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १९०
 (अ. ३। पा. १। आ. २) (हेतुमति अ. ३। १। २६।)

हेतुनिर्देशश्चेति । (भा)

पारिभाषिकेऽपि लक्ष्यमिद्धिमाह

नावश्यमिति ॥ (भा)

तदाशयमाह

तत्समर्थेति ॥ (कै)

भाष्ये

ब्रवीति । (भा)

अनेन तादृशशब्दप्रयोग एव मुख्याप्रवर्तनेति सूच्यते ॥ ननु
 प्रत्यक्रियाकर्तृतया कस्यचित्सिध्यभावात् प्रयोज्यस्याभावे प्रयोजक-
 स्याद्यभावात् कथं णिष्प्रज्ञा तत्राह

प्रष्टेति । (कै)

भावीति शेषः ॥ समानार्थत्वाद्युपपन्नोऽपि चोरप्रसङ्गोऽह

तच्छब्दपरिधिपरमिति दीर्घत्वस्याप्रसङ्गात् । अत्र परे चो यदङ्गन्तस्य
 बोध्यासो लघुपरः तस्येति ह्रस्वत्तादिपक्षेऽपि कुमागोशब्दस्य पूर्ववद्भावेन
 वृद्धावप्यस्त्रोपित्वात् । नदीमाख्यत् अननददित्यादि । ननु कैयटमते
 येनान्त्ववधानमतिन्यायेन उक्तव्यञ्जनव्यवहिते अत्रोह्रदित्यादौ मन्व-
 द्भावोऽस्ति नामः अचिन्तयदित्यादौ तु कथमिति चेत् । अमस्मरदित्या-
 दावित्वाभावाच्चैमत्सुदृत्वरेति अत्रविधानेन संयोगव्यवधानेऽपि भवतीति

उपसोचते, उत्यस्ये तु किञ्चि प्रतीयते उत्सदर्थत्वमेव युक्तं, पक्षभिर्ह्यस्यैः
 ह्यततोऽत्र त्वनेकांशत्वाद्वातृनां ह्यसिरेव प्रतिविधानेऽपि वर्त्तत इति युक्तं न
 पुनस्तद्व्यनेन सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्वं, नन्वत्रापि पक्षे पाचयत्कोदनं देवदत्तो

पृथक् विषयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तु लोडन्ते प्रयुज्यमानलोडन्तशब्द एव प्रयोजक-
व्यापारः तस्य मन्त्राक्षिप् स्यादिति प्रश्नाग्रयः । पर्यायस्य प्रश्नविष-
यत्वे लोटोक्तत्वात् प्रेषणस्य णिञ्भविष्यतीत्युत्तरभाष्यासङ्गतिः । न
हि पर्याये लोटोक्तत्वमस्ति पर्यायो नाम कदाचिन्नोडेव कदाचिष्णि
क्षेवेत्याकारः । तच्चूकः करोतीत्यचोक्तन्यायेनात्रापि णिष्णो ऽप्राप्त्या
भवदुक्तव्याख्याने भाष्यासङ्गतिरिति चेन्न लोडन्तशब्दप्रयोगरूपप्रयो-
जकव्यापारस्य लोडवाच्यत्वमित्यभिमानेन शङ्कासत्त्वात् । लोटो-
क्तत्वादित्युत्तरस्य चायमाग्रयः । मप्रेरणालेन लोड् वाच्य एवेति ।
एतच्च विधिनिमन्त्रणेति सूत्रे उपपादयिष्यते । मत्तुपायां च
निपुणतरमुपपादितम् ॥

न कर्त्तति । (कै)

तत्र प्रश्नक्रियाया अभावादिति भावः ॥

चापनात् । ऊढमाख्यत् षौत्रठव् । ऊढिमाख्यत् षौत्रिठव् । कर्त्तरि-
माचष्टे करयति । भर्त्तरं भरयति । दोग्धारन्दोहयति । तुक्कन्दसीति
दृश्वद्लोपोपि गावतिदिश्यतइत्येके । अन्ये तु कन्दस्युपदिष्टोमौ गावपि
कन्दस्येवातिदिश्यतां नाम भाषायान्तु कथं भवेत् । तस्माद्विष्णोपे कर्त्त-
यतीत्याद्येव रूपमित्याहुः । त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति । मापयति ।

वक्ष्यतेनेत्यत्र ख्यर्थस्य प्राधान्यात्तेन ख्याप्यमानस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा
प्राप्नोति, गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति नियमान्न भविष्यति, इह तर्हि ग्रामं
ममवति ग्रामाच्च ममवतीति ख्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा मत्वर्थकर्म-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६६

(अ. ३। पा. १। व्या. २)

(हेतुमति च। ३। १। २६।)

कुतस्तद्विशेष इति । (कै)

तूष्ठीमास्त इति (भा)

भाष्यं कैमतिकन्यायोपलक्षणं बोध्यम् ॥

आधीयमानम् । (कै)

विधीयमानमित्यर्थः । एतेन लोटा कर्तृत्वस्याभिधानात्कथम-
कर्तृत्वमित्यपास्तम् ॥ तदुपपादयति

यस्तु प्रवृत्तेति । (कै)

अस्य विध्यर्थकलोडादिप्रयोगं विनापीत्यादि ॥ प्रवृत्तक्रियो-
ऽपि शैल्याद्य प्रेर्यत एव भाष्ये

अभिसम्बन्ध इति । (भा)

बुद्धिकृतोऽभिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ भाष्ये

न चासौ प्रक्षयतीति । (भा)

खोडन्मप्रयोगकृतप्रेरणां विनेत्यर्थः ।

इह प्रत्ययोत्तरपदयोस्वेति एकार्थयोर्यद्वादस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ । अतो-
गुणइति पररूपात्पूर्वं जित्यत्वाट्टिलोपे षड्भौ पुगित्येकं मतम् । वस्तुनस्तु
परादप्यन्तङ्गस्य बलीयस्त्वात्पररूपत्वे प्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभावाद्-
पधाः षड्भौ त्वादयति मादयतीत्येव रूपमिति बहवः । प्रकृत्यैकाजित्येत-
त्पत्यास्थानभाष्यन्तदाहृग्याविशेषे ऽन्यथासिद्धिगित्येतावन्मात्रपरम् । तद्य-

यौति द्वितीयाच्चतुर्थो न प्राप्तः । नैष दोषः । यामोत्र गमेरेव कर्म
यामकर्मकं गमनं कुर्विति प्रैषार्थः, इह तर्हि यद्यो दकस्योपस्कारयतीति
अतिरिक्तः करोत्यर्थ इति 'ह्यः प्रतियत्न' इति षड्भौ न प्राप्नोति, षट् दु

बुद्धीति । (कै)

बुद्ध्या विषयौकृतस्यैव सर्वत्र बोधान् । प्रकृते च क्रियाया एव कर्तृत्वस्यापि तथाभूतस्यैव विधानमिति भावः ॥

आधीयमानत्वादिति । (कै)

विधेयत्वादित्यर्थः । द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वरहितस्य प्रयोगः प्रेषः ॥

दुर्वलेति । (कै)

ईदृशकर्तुरपि यदि हेतु मंजासूत्रे ग्रहणमिति भावः ॥

पाक्षिकत्वात् । (कै)

पर्यायेणाजायमानत्वात् । एतद्भाष्यनिष्कर्षः प्रागेवोक्तः । कैयटोक्तव्याख्याने हि लोङ्क्षिप्रिष्टे तदारण्येऽपि तदुक्तरीत्याग्रहितता-
त्पर्यविषयस्य पर्यायस्यावारणाच्चिन्त्यमिदम् ॥ नन्वेवं पिप्पलाटोः
समावेद्याभावे चास्येत्याद्यनुपपत्तिरत आह भाष्ये

था । वृत्तिकारोदाहृतं मध्ये प्रेक्षादय आभासूत्रेण सिद्धाः । तस्यागैपि
श्लेषदकारोच्चारणसामर्थ्यात् । इष्टेमेयःस्वनेकाचोप्यवशिष्टस्य नेष्यते ।
टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतेर्लुकि लुकोपवादभूतस्य तस्मि-
न्पक्षे प्रवर्तनात् । कनिष्ठादाविदंतुल्यं ढलोपस्य प्रवर्तनात् । कैयटमाध-
वादिप्रश्लाशेहानुकूला इति वक्ष्यामः । अग्रवृत्तपरिभाषया वृद्धिमकत्वा
त्प्रवृत्ति मदयतीत्यन्ते प्रतिपन्नाः युक्तानां वा व्याचष्टे । युष्मयति

करोतिघातुमात्राभ्यत्याम्बुत्वस्यापि तस्य रूपस्य भावात्सिद्धति,
अत्राप्येधोदककर्मके करोत्यर्थे प्रयुज्यत इति षष्ठी भविष्यति, इह तर्हि
अभिधावयतीति व्यतिरिक्तः सुगोत्यर्थ इत्युपसर्गात्सुनोतीति षष्ठं न

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
- NEW SERIES, No. 1268.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
MAHĀBHĀṢYAPRĀDĪPODYOTA

BY
NĀGEṢA BHATṬA
EDITED BY
PĀNDIT BĀHUVĀLLABHA GĀSTRĪ.
VOL. IV. FASCICULUS II.

CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1911.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

Mr. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND Mr. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	Rs: 1	14
Aitarsya Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol.
III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each
Aitareyalocana	6
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	8
Aṣṭaśhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	12
Ātmataṭṭvavivēka, Fasc. I	10
Āpavāidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	2
Avadhāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-8. Vol.
II, Fasc. 1-8 @ /1/ each	16
Bālem Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. I, @ /10/ each	10
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	12
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. I, @ /10/ each	6
Bauddhaśtotrasaṅgraha	0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	8
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	2
Ori Cantinātha Charita, Fasc. 1-3	12
Ātadūṣaṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	2
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each
Ātāpatha Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol.
III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	2
Ātāśhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-14 @ /10/ each	12
*Ātārvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I,
Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	4
Ālokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	12
*Ānta Sūtra of Śāṅkhyaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4;
Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	0
Ori Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-3 @ /10/ each	4
Gadadhara Padhāti Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	6
Ditto Acārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	8
Ditto Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	0
Ditto Grihya Saṅgraha	10
Haralata	14
Karmapradīph, Fasc. I	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /13/ each	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	14
Madana Prījīta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	14
Mahā-bhāṣya-prāḍipodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12;
Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	6
Ditto Vol. IV, Fasc. I @ 1/4	4
Manuśikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	14
Mārkandeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/7- each	0
*Mīmāṃsā Darśana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	4
Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	2

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २०१
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

यच्च च द्वितीय इति । (भा)

प्रयोजकोऽपि ण्यथा यदान्यापेक्षया प्रयोज्यो भवति तदा तयोः
 समावेश इत्यर्थः ॥ ननु प्रयोजकव्यापारस्य पञ्चभिर्हलैरित्यनेनैव
 द्योतितत्वात्तद्योतनाय कृषन्ति इत्यादिव्यर्थमत आह

अस्मयति । युवावांस्त्रिवचने इत्यत्र यद्यपि द्विवचने इत्यथग्रहणं तथापाह
 युवावौ न स्तः । विभक्तिपङ्क्ताभावात् । प्रातिपदिकादेव हि क्विञ्जिति
 माधवादयः । सुबन्तादिनि ह्रस्वदत्तपङ्क्तेषु अन्यङ्गानपीति न्यायेन विभ-
 क्तेर्लुक्पाहगात् । त्वामतिक्रान्तमतिक्रान्तौ वा अतित्वाम् । अति-
 त्वान् । अतित्वान् आचष्टे अतित्वयति अतिमयति युष्मदस्मदो-
 रेकार्थत्वेन प्रत्ययोत्तरेपदयोश्चेति त्वमां । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं तत्तच्छि-
 लोप इति माधवः । तच्चिन्त्यम् । उपसर्गस्य पृथक्कारणान् पङ्क्तयो-
 काञ्जिति प्रकृतिभावात् । तस्मादतिवादयति अतिमादयतात्पर्य बोध्यम् ।
 अत्रापि पररूपात्वे गित्यत्वाद्दिलोप इति मते अतित्वापयति अतिमाप-
 यति । युवामावां युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तमतिक्रान्तावतिक्रान्तान्वा आचष्टे
 अतियुष्मयति अत्यस्मयति । इदानीं ग्यन्तात्त्वरपि क्विञ्जिद्विशेष उच्यते ॥
 तत्र त्वां मा वा आचष्ट इति आख्येयैको त्वाप माप त्वाद् माद् त्वद् मद्
 इति प्रागुक्तमतभेदेन त्रिधा प्रातिपदिकानि । युवामावां युष्मानस्मान् वा
 आचष्ट इति आख्ययस्थानकत्वे त्वमयोऽभावात्कौ टिलोपे को णिलोपे
 क्वश्चाप्ललोपे युष्म अस्म इति मान्ते प्रातिपदिकं भवतः । तवः स्वादयः ।
 तत्र प्रातिपदिकाष्टकादपि विभक्ताना यथायथं स प्रथमयोगम्, प्रसोनं,

प्राप्नोति, अथात्राद्यभिधवं क्विञ्जिपसर्गविशिष्टं प्रकृत्यर्थं पर्युक्तिमिति
 सिद्धं षत्वं, यदा तु ण्यन्तेनैवोपसर्गस्य संबन्धस्तदा षत्वं भवति न चेति
 चिन्त्यम्, इह तर्हि भेदिका देवदत्तस्य यद्दत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोक्त

कश्चिदिति ॥ (कै)

तथेति । (कै)

एवं च प्रयोजकव्यापारस्याच प्रतीतेस्तद्बोधनाय णिच्स्यादिति
भावः ॥

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

प्रतिविधानम् । तत्र धात्वर्थः फलानुकूलत्वेन न एव चाकर-
णस्य च फले एवान्वयः । भाष्ये तन्कर्मण्यस्य ह्यर्थफलमित्यर्थः ॥

आद्ये च प्रयोज्यस्य कर्मत्वे दृष्टार्पित्तः । गतिवृद्धौति सूत्रं तु

भ्यसोभ्यम्, पञ्चम्या चत्, णक्चनस्माच्च, यद्वाटस्मद्भ्याडमोऽण, साम आक-
मिति सूत्रसप्तकेन विहितता आदेशा भवन्ति । एवं यद्वाटस्मदोऽणदेशे,
द्वितीयायाश्च, प्रथमायाश्च द्विवचनेभाषार्यामिति त्रिसूत्र्या विहितमालं
योऽचीति यत्वं च भवत्येव । श्रुतेः लोपस्तु आत्वयत्वनिमित्तेतन्निमित्तौ
परतोन्यलोप इति व्याख्याने भवत्येव । शेषशब्दस्य मान्ताच्छेषत्वमा-
श्रित्य टिलोप इति व्याख्याने तु न भवत्येवाख्येयस्यानेकत्वे । तत्र हि शेषे
लोपेनापहृर्यं मान्तात्वं गाविष्टुवदित्यतिदृष्टेन टिलोपेनैवापहृतम् ।
आख्येयैक्ये तु भवत्येव प्राक् टिलोपाभावात् । टिलोपं स्वीकृत्य पुका
पान्तलमिति मते तु न भवत्येव । अत्रादौ यत्प्रविधानादात्वं ह्यलादावेव
पर्यवस्यति । त्वाहौसौ, ययवयौजमि, तुभ्यमहौऽयि, तमवमौऽसौति
चतुःसूत्रैर्विहितः प्रकृत्यादेशस्त आख्येयैको न भवत्येव मपर्यन्ताभा-
वात्, आख्येयद्वित्वबहुत्वयोस्तु वैकल्पिका । तथाहि मपर्यन्तस्येवत्र

कर्त्तरि कृद्यांगलक्षणा षष्ठा न प्राप्नोति अप्रधानत्वात्. त्वतीयावद्विचलति,
तद्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञहस्तेनेति प्रयोञ्जे कर्त्तर्यप्रधानेपि त्वतीया
भवति आनेस्तथा षष्ठापि मविचलति, अथेह कथं णिच् भवति भिच्चा

नियमस्य मजातौ यापेक्षत्वादन्यथान्ते एव व्यावर्त्तकमन्ते तु तत्राग्नि-
रेव नेति दिक् ॥

णिजभाव इति । (कै)

द्योतकतापक्षेऽप्युपपदेनैव द्योतितत्वाद् द्योतकणिषोऽभाव इति
भावः ॥ वस्तुतो द्योतकत्वादिनो वचनारम्भद्योतकसमुच्चयदर्शनाद्
वाचकत्ववादेन तत् स्वण्डनमिति तत्त्वम् ॥ प्रयोजकव्यापारफलस्य
कर्तृगामित्वात्क्षेपेरात्मनेपदमाशङ्क्य आह

मान्तस्येव सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्याद्युद्भूतस्मदोर्मान्तत्वावस्थायां गदिशा
इत्येकं मतम् । परिग्रहणाभावे मान्तस्यैव स्यात् । सति तु तस्मिन्
मान्ते ततोधिके च भवतीति मतान्तगम् । उभयमिदं तस्मिन्नेव सूत्रे
युत्प्राश्रयिष्यते । मतभेदाच्चेह फलितो विकल्पः । तत्र आख्येयद्वित्वे
सुजम्भेऽप्युद्भूतत्वात् त्वाहादिप्रवृत्तावपि सौ अम् इत्यादिषु वचनान्त-
रेषु विभक्तिपरत्वाद्युभावो एकस्मिन्मते स्त एव मतान्तरे तु न त्वाहा-
दयो नापि युवाविति विवेकः । अथ रूपानि, आख्येयंको सौ त्वां
माम् । उद्भिर्नेतिवादिनान्तु श्रेषलोपे त्वं मं श्रेषलोपादिलोपः । स
चाचक्षाणे न प्रवर्त्ततइति पक्षेऽप्याख्येयंकोस्येव दान्तयोर्गित्युक्तम् । यान्त-
योस्तु पक्षे त्वयम् । मायम् । इत्थं सङ्गलनया त्रीणि, सौऽपि त्वां सामि-
त्येकमेव । प्रथमायाश्च द्विवचनइत्यात्वं त्रिसि सामिव त्रीणि श्रेषलोपस्य
यान्तयोः पात्तिकत्वात् । अम्सौऽटोः त्वां माम् । त्रिसि त्वान् मान्
दितौयायाश्चैवात्वम् । आऽपिः त्वाया माया । अहद्वौ तु त्वया मया

वासयन्ति काशीषोभिर्मथ्यापयतीति, कथं च न स्यात्, अचेतनत्वात्,
चेतनावत् एतद्भवति प्रेषणमध्येषणांमिति, नैष दोषः । नावयं स एव
वासं प्रयोजयति य आहोव्यनामिति, योपि तृष्णोमासोऽनन्तत्वंमर्थमाच-

विभाषेति । (कै)

या च प्राप्नोति विभाषति भावः ॥ तद्विषये एव

प्रश्नेपेति । (कै)

अविपर्यायपदेनेष्टप्रयोगमिद्धिरेव न तु विपर्ययप्रयोगव्यावृत्ति-
रित्यर्थः ॥ भाष्ये

तदिति । (भा)

प्रातिपदिकोपलक्षणं प्रातिपदिकादित्यर्थः ॥ कर्मत्वाद्यन्तर्भावो
नैवैकार्योभावो लोकव्यवहारात् । करोतीति वद्ध्वात्वर्थोपलक्षण-
न्नेनाश्वेनातिक्रामत्यश्वयतौत्यादिमिद्धम् । एवं च “प्रातिपदिका-
द्धात्वर्थ” इत्यादिगणसूत्राणि प्रचिन्तानि । धातुपाठे सूत्र मूत्र-
धातु चेति बोध्यम् । तत्सत्त्वे तेनैव मिद्धे वार्त्तिकमफलं स्यात् ।

त्वभ्यां माभ्या त्वाभिः माभिः । डयि अयम् श्लेषलोपः ष्टद्धिपक्षे आतोधा-
तोऽरित्यालोपः त्वं मम् । पक्षे त्वायं मायम् । त्वाभ्यां माभ्याम् । त्वाभ्यम्
माभ्यम् । भ्यमि श्लेषलोपः । अयमादेशपक्षे तु श्लेषलोप आलोपे च
त्वभ्यं मभ्यम् । अष्टद्धिपक्षेऽप्येवम् । मान्तपक्षे त्वयभ्यं मायभ्यम् । तच्च
भ्यामि अङ्गुत्तपरिभाषया बद्धवचने भ्रष्टेदित्येत्वं न । त्वत् मत् । श्लेषे
लोपे ष्टद्धिपक्षे आलोपः । त्वायत् मायत् । त्वाभ्यां माभ्याम् । त्वत्
मत् । त्वायत् मायत् । त्वाम् । त्वाय माय त्वायोः मायोः । अष्टद्धौ तु
त्वयोः मयोः । त्वाकं माकम् । त्वायाकं मायाकम् । त्वायि मायि ।
त्वायोः मायोः । अष्टद्धौ तु त्वयि मयि । त्वयोः मयोः । त्वास मास ।
एवञ्च । आख्येयैश्चैत्र सृजन्माश्चतुर्थ्यां भ्यमि च त्रयम् । टौसिष्ठटाम्भ्यस्सु

रति सोपि वासं प्रयुङ्क्ते, भिच्चाश्च प्रचुराश्च अङ्गनवत्यश्च लभ्यमाना वासं
प्रयुञ्जते, तथा कारीषीघ्रिर्निर्वात एकान्ते सुप्रञ्जलितः श्रौतकृतमध्यथन-

अथोक्तज्ञानकल्पनापेक्षया मदृक्स्थेवौचित्यात् । एवं च सुण्ड-
मिश्रिति सूत्रस्यकैयटः सिक्त्य एवेति बोध्यम् ॥

लक्ष्ये इति । (कै)

व्याकरणशब्दः कर्मण्युङ्क्त इति भावः ॥

लक्षणममुदाये वेति । (कै)

अष्टाध्यायीरूपेऽर्थे करण्युङ्क्तः स इति भावः ॥

यदा तु लक्षण एवेति (कै)

प्रतिसूत्रं व्याकरणशब्द इत्यर्थः ।

यदेति । (कै)

अपदेशिवद्भावाद्यनाश्रयणे इत्यर्थः ॥

रूपे द्वे निश्चिनुष्वेकमत्यतः ॥ इदं त्ववधेयम् । उतः कर्तार्यसंज्ञायामिति
विशेष्यनिघ्नतोऽन्वयत्वात्स्य कौबत्वं सजसोऽनर्वाणामस्थानत्वेन भवादा-
तोधातोर्गित्वालोपे त्वं ममित्येन रूपम् । अलृद्धिवादिनां सम्बोधने ष-
ऋस्वादिनि हल्मात्रलोपे हे त्व हेम् । स्त्रीत्वं न् टाप् प्राप्तः । सन्निपात-
परिभाषया समाधेयः यत्तु केवले समाधानद्वयम् अलिङ्गत्वाद्गुणोपादेति
तद्विद् न भवतीति दिक् अथाख्येयदित्ते रूपाणि । भौ त्वं अहम् ।
प्रकृत्यादेशाभावे यथं अमम् । शेषलोपस्याप्यभावे यथाम् अस्मम् इत्थं
चौणि । युवाम् आवाम् । युषाम् असाम् । जमि । यूयं वयम् । युषम्
असम् । युष्मत् अस्मत् अम् औटोः युवाम् आवाम् । युषाम् असाम् ।
यवान् आवान् । युषान् असान् । युवया आवया । युष्या अस्या । युवा-
भ्याम् आवाम्भ्यां, युषाम्भ्याम् असाभ्याम् । युवाभिः आवामिः । युषाभिः

विरोधिनसुपद्भवमपनयन् अध्ययने ऽनुकूलो भवति, तत्र यथानुमतिरपदे-
शानुग्रह इत्येतेषु णिञ् भवति तथा ऽत्रापि भविष्यति, यद्यप्यनुमत्यादिषु

करोतीति । (कै)

करोत्यर्थाभिधायीत्यर्थः ॥

सूत्रेति । (कै)

सूत्रे वृत्तिर्बोधा ॥ भाष्ये

व्याकरणेन सामर्थ्यमिति । (भा)

तन्मन्त्रफलाश्रयत्वरूपमित्यर्थः ॥ नित्यशब्ददर्शने सूत्रयतीत्य-
त्रावयवार्थाभावाच्छक्रेव नास्तीत्याह

एतच्चेति ॥ (कै)

आख्यायत इति । (कै)

बाहुलकात्कर्मणि ल्युड्भावः । ल्युटि हि आख्यानक्रियायां
कर्मत्वं न स्यात् ॥

रसाभिः । तुभ्यं मञ्जम् । यषम् अयम् । यृष्यम् अयम् । यवाभ्याम्
आवाभ्याम् यषाभ्याम् असाभ्याम् । युवभ्यम् आवभ्यम् । यृष्यभ्यम्
अयभ्यम् । भ्यसादिप्रपञ्चे तु यृष्यभ्यम् अत्र सयोगान्तलोपो न भाष्ये भ्रूल
इत्यनुवर्त्तनात् । अगनुवृत्तिप्रपञ्चे तु यृष्यभ्यम् । अयभ्यस्तु स्तोत्रिति सलोपे
अयभ्यम् । श्लेषेलोपे तु अ्योभ्यम् । यवत् आवत् । यषत् अयत् । यृष्यत्
अयत् । यवाभ्याम् आवाभ्याम् । यषाभ्याम् । असाभ्याम् । भ्यसिडन्ति
च प्रीणि । तव मम । यष अयम् । यृष्य अयम् । यवयोः आवयोः ।
यृथो । अय्योः । यवाकम् । आवाकम् । यषाकम् । असाकम् । यृष्या-
कम् । अय्याकम् । यवयि आवयि । यृष्यि अय्यि । यवयोः आव-
योः । यृष्योः अय्योः । यवास आवास यृष्यास अयास । एवञ्च चतुर्थ्यां
प्रयोग्यथापारोद्देशेन प्रवृत्तिरिह तु न तथा तथाप्यनुकृताचरणमेव प्रयो-
जकथापारत्वेनाध्यारोप्यते, इह कश्चित्कथिदाह एच्छतु मां भवान्

णिच् इति । (कै)

कृतो या प्रकृतिरिति तु नोक्तम् । प्रत्ययसूत्रेण कृदन्ततयाने-
नातिदेशेन च षष्ठीप्रसङ्गात् । राजागमनमित्यादौ राज्ञः कर्तृतया
राजानमिति द्वितीयानापत्तेः । तदथमर्थः । णिच् प्रकृतेर्यथा
आख्यानक्रियायां कारकता । तथा कंसादेरपौति तदाह

यथेति ॥ (कै)

नन्वेवमडाद्यवस्थेत्यत आह

प्रकृतिवद्भावातिदेशेनेति । (कै)

अप्रकृताविव प्रकृतिवद् अत्र प्रकृतिशब्देन कृतः प्रकृतिः तस्यां
यथा कंसादेरनन्तर्भावस्तथाकृदन्तप्रकृतिकृष्णजन्तेऽपौत्यर्थः ॥ नन्वेवं

भूमि चत्वारि व्याख्यानं द्वे तथान्यतः । मृगमण्डपमण्डपिभ्यस्सु आभिम च
चौणि निश्चिनु ॥ अथाख्येयवज्जले रूपाणि । लम् अहम् । यधम्
असम् । युधम् । अस्मम् । यधाम् असाम् । यधं वयम् । युधम् असम् ।
युधम् अस्मम् । यधाम् असाम् । यधान् असान् । युष्ठा अस्था । यधा-
भ्याम् असाभ्याम् । यधाभिः असाभिः । तुभ्यं मङ्गम् । युधम् असम् ।
युधम् अस्मम् । यधाभ्याम् । असाभ्याम् । युधभ्यम् असभ्यं युधभ्यम् ।
युधभ्यम् असभ्यम् अोभ्यम् । यधत् । असत् । युधत् अस्मत् । यधाभ्याम्
ससाभ्याम् । उधत् असत् । युधत् अस्मत् । तव मम । युध असम् ।
युध । अस्म । युधोः । अस्योः । युधाकम् । असाकम् । युधाकम् ।
असाकम् । युधि अम्यि । युधोः । अस्योः । युधाम् असाम् ।

अनुयुक्तां मा भवानिति, तत्र प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेम्कः प्रयोजक इति
तद्भाषारे णिच् प्राप्नोति, एकत्रिषयत्वाच्च णिचो लोडादौना च पर्याय-
प्रसङ्गः नैष दोषः । कर्तुः प्रयोजको हेतुनियुक्तं प्रयोज्यञ्च न कर्त्ता

पुष्पेण योजयती- (कै)

त्यत्रापि द्वितीयापत्तिरत आह

वत्करणादिति ॥ (कै)

क्वचिदिति । (कै)

पुष्पयोगेऽपौत्यत्र च प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येव अपनीयमिति भावः । एवं च द्वितीयाद्यन्तत्वाद्य पृथक्त्वाद्य चातिदेशद्वयमाश्रयणीयं भवति वैकृष्यं च भवतीति गौरवम् । अतः प्रकृतिवच्चैत्यस्य ह्यप्रकृतेर्ह्यन्यादर्शान्त्वले यथा कारकं द्वितीयाद्यन्तं धातावनन्तभूतञ्च तथेत्यर्थ उचितः । प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यत्र कृतेरेव ग्रहणेनात्रापि तथैवौचित्याच्च । युष्पेणयोजयतीत्यत्र च न दोषः ॥

एवञ्च, ङसिभ्यसाङ्गम् इ रूपे चतुर्था भ्यसि तु त्रयम् । मुजस्ङ्ङस् च तथाख्येयभ्यङ्ग्यकमण्यतः ॥ इह सर्वत्र प्रकृत्यादिप्रयत्नात्प्रशेषलोपेषु कर्तृषु ङिणोपो न स्यादिति क्वां लुप्तत्वादिति दिक् । ज्ञानमाचष्टे प्रावो यति । अन् इ इति स्थिते ङाविलुप्तवदित्यतिदेशेन द्वौ टिलोपौ प्राप्तौ टेरित्येकः नस्तद्धित इत्यपरः । तत्र प्रकृत्यकार्जित प्रकृतिभावो येननाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैवेति तस्मिन्निवृत्तेऽपि नस्तद्धित इति भवत्येव । तत्र इलुप्तवदित्यतिदिश्या भसञ्चयेव वकारस्य सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशः । न च दविलु इत्यादौ इलुनि ओगुंशाः पूर्वस्य दृष्ट इति इहाप्यतिदिश्येतेति वाच्यम् । तस्मिन्कर्तृषु सम्प्रसारणाटिलोपयोगे सिद्धवदनेत्यसिद्धत्वात् । अन्ये तु ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ नान्तलक्षणाटिलोपात्परत्वाट्टेरित्येव प्रवर्त्तते ।

न ह्यसौ सम्प्रति पृच्छति तथामास्ते तस्य निर्यापारत्वात् कारकत्वमेव नास्ति कुतस्तदिशेषः कर्तृत्वं, कर्तृत्वमेव हि तस्य विधीयते प्रश्नक्रियायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः १०६
 (अ. ३ । पा. १ । व्या. २) (हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

प्रकृतिप्रेति । (भा)

कृतप्रकृतेः प्रत्यापत्तावपि राजन्शब्देन लोपनिवृत्तिः कथ-
 मिति चिन्त्यम् । वस्तुतः प्रकृतवत् कारकमित्यतिदेशात् पृथक्
 करणेन समासाभावेनापदत्वान्निवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ अथ

प्रकृतिवच्चेति (भा)

चः कारकमित्यनन्तरं बोध्यः । प्रकृतिवत्कारकञ्चेति ॥ तेन
 तदत्कार्यमपि अतिदिश्यते तेन घातयतीत्यादौ कुत्वत्वे सिध्यतः ।
 अन्यथाधातोः स्वरूपग्रहण इति परिभाषया न स्याताम् ।
 केचित्तु उभयत्रापि प्रकृतिपदेन हेतुमण्यन्तप्रकृतिः । हेतुमण्य-
 न्तस्य प्रत्यामन्थोपस्थितकृतप्रकृतिप्रकृतिक एव ।

तच्चेह प्रकृतिभावेन निवृत्तम् । नस्तद्धित इति तु इच्छति कापि न
 वृत्तमिति तस्येहानतिदेशात् ; सम्प्रसारणपूर्वत्वयोः श्रुतयतीति रूप-
 माहुः । न च टिलोपयोराभीयत्वेन अन्योन्यस्यासिद्धत्वात्कार्यं विप्रतिषेध
 इति वाच्यम् । विप्रतिषेधे आभीयमसिद्धत्वं नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात् ।
 विदांसमाचष्ट इत्यत्र णी टिलोपे विदयतीति दौर्गाः । अत्र संप्रसारणा-
 भवस्त्विन्य इत्यात्रेयः । अङ्गुलपत्रिभाषया चिन्त्योद्धारो बोध्यः । संप-
 सारणे वृद्धाववादेशे च विदावयतीत्येके ; अन्ये तु विदयतीत्याहुः ।
 तथाहि । निव्यत्वाट्टिलोपात्वाक् संप्रसारणान्ततोन्तङ्गत्वात्पूर्वरूपे पञ्चा-
 ट्टिलोपः । न च टिलोपस्यापि निव्यत्वम् ; श्रुत्यान्तरप्राप्त्या अनिव्यत्वात् ।

कर्त्ता भवेति यथा राजा भव यध्यस्विति ग्राहत्वमेव विधीयते तत्र तदेवं
 प्रयोग्योऽकर्त्तेति प्रयोजकोपि न हेतुः, क्रिमिदानौ पूर्वमेव कर्त्तः मतः

प्रत्यापत्तिः । (भा)

प्रत्यभिज्ञाता च तत् सूत्रे तत्रत्यकार्यसत्त्वे च भवतीति ।
अनेनैव कारकवद्भिर्भावो बधादेशनिवृत्तिः । कुलतत्त्वादिकञ्च
सिद्धम् ॥ नन्वेवं प्रत्ययलक्षणेन ह्यदन्तत्वात्कंशादेः षष्ठीस्यादतः

प्रकृतिसञ्चकारकमिति । (भा)

यद्विभक्त्यन्तं तत्र तादृशमत्रापौत्यर्थः । एवं चावृत्तिकल्पना न
कुत्रापि प्रत्यापत्तिशब्दस्य च प्रत्यभिज्ञाविषयतयापत्तिः स्थिति-
रित्यर्थः । न तु नष्टस्य पुनः प्रादुर्भातः प्रत्यापत्तिः । अत एव

ननु सम्प्रसारणमात्रेण न शब्दान्तरप्राप्तिः किन्तु पूर्वरूपेण । यस्य च
लक्षणात्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनिवृत्तमिति चेन्न । यस्यचेत्यस्य
असार्वात्रिकतायाः ह्यरदत्तादिभिर्गन्तवात् । उदञ्चमाचष्टे उदोचयति ।
अत्र उपसर्गस्य पृथक्कारणात् क्लिबन्तात् लुप्तनकारादक्कब्दास्मिच्च । प्रकृ-
त्यैकाजिति टिलोपाभावे इच्छवदित्यतिदेशेन भवेत्यत्र इत्यल्लोपे प्राप्ते
तदपवाद उद ईदितोत्वम् । चष्टि तु उदं चिचत् । अत्र क्लिबोपस्य
द्विवचनेऽचीति स्थानिवत्त्वात्तत्रादेर्द्वितीयस्येति चिशब्दस्य द्वित्वम् । अक्-
त्वाट् ङङिः । ल्यपि लघुपूर्वत्वाभावेन अयादेशाभावात्सिलोपे उदोच ।
प्रत्यक्षमाचष्टे प्रतीचयति । अत्राच इत्यल्लोपः । चाविति पूर्वपदस्य
दोषः । चष्टि चिशब्दात्पूर्वमटि यथादेशं प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्ण इति
प्रकृतिभावपक्षे प्रति अचिचत् । ल्यपि प्रतीच । सम्यक्षमाचष्टे समी-
चयति । चष्टि । अम्यचिचत् । समि अचिचत् । समीच । तिऽरोच-

प्रयोजको हेतुः, यद्यत्र व्यर्था प्रयुक्ताः, अथाप्यपरतिशङ्कया क्वचित्प्रयुक्ते-
रर्थवत्त्वं तथापि यत्राप्रकृततो बलादिना प्रवर्धते तत्र किञ्च न प्राप्नोति,
न त्रमः प्रकृतप्रवर्त्तन एव स्थितिः किं तु प्रवर्त्तितोपि प्रयोज्यो यत्र

राशिं विवाचयति मृगान् रमयतौत्युदाहरणविषयवचने प्रकृति-
प्रत्यापत्तिवचः सङ्गतिरन्यथा तत्र प्रकृतेरादेशानपहारात्प्रत्यापत्ति-
व्यवहारासङ्गतिः स्पष्टैव कारकवद्भावश्च तस्याः फलमित्याहुः ॥

यद्यप्यत्र सन्नियोगेति । (कै)

एवं च तदन्वित्यलज्जापकं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचोऽन्यमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

संज्ञाभूतानौ- (भा)

त्यस्य प्रसिद्धानीत्यर्थः ॥ भाष्ये

राजानमागमयतीति । (भा)

एवं च देवदत्तपाकमाचष्टे इत्यर्थं देवदत्तेन पाचयतीत्येव ।
गतिबुद्धीतिनियमेन देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् ॥

तीति तिर्यङ् । तिरसन्तिर्यङोप इति तिर्यादेशः । तमाचष्टे तिराययति
इष्टवद्भावेन टिलोपेनाश्रुतरपहारे वृद्धस्यापौ । न चात्र अश्रुतेर्लोपात्
तिरसन्तिरिः कथमिति वाच्यम् । अलोपे इति हि अच इति विधी-
यमाने लोपे तिर्यादेशो वार्थते । तस्यैवानन्तरत्वात् । इह तिरैकारस्य
वृद्ध्यायोः कृतयोरेकतयोर्वा लोपः प्राप्तो ऽङ्गवृत्तपङ्क्तिभाषया न भवति ।
यदा चिणोर्लुङ्न्यायेन प्रथमप्रवृत्तटिलोपस्य अस्मिद्धवदन्नेत्यस्मिद्धत्वात्
पुनश्चिलोपो न । अत एव तिरैः स्थानिवत्त्वेनाश्रयत्वात् अश्रयानां
भमाच्चे इति प्राप्तोपि टिलोपो न भवति, एवं यस्येति लोपोपि
न भवति । परया वृद्ध्या बाधादा । चङि अलोपित्वेन उपधाङ्गत्वो

प्रवर्त्तत एव न तु विवर्त्तते तत्र णिञ्भवति, अनुवर्त्तमाना प्रयुक्तिः प्रयो-
ष्यप्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना, अतः प्रयोष्यप्रवृत्तिवैलायामपि बुद्धौ

दृश्येति । (भा)

दृक् कथादिभ्य इति दृशिः साधुः ॥

मृगान् रमयतीति । (भा)

एतेन मृगरमणशब्द आखेटे रूढ इत्यपास्तम् ॥

प्रवृत्तिर्भवतीति । (कै)

आख्यानविषयेत्यर्थः ॥

इत्येतच्चेति । (कै)

प्रयोगानुसारादिति भावः ॥

यावदिति । (कै)

रात्रिरूपकालेनात्यन्तसंयोगः । कथासुखाख्याने कर्मति भावः ।

आरात्रिविवासशब्देन तावत्पर्यन्तकथा स्रष्ट्यन्त इति बोध्यम् ॥

न । अतितरायत् । सङ्घ अक्षतीति सध्यङ् । सङ्घस्यसन्निः । सध्यङ्-
माचष्टे सध्याययति । अससध्ययत् । पूर्ववत्युनष्टिलोपो न । स्यादेतत् ।
यदि तिरिसध्योरिकारे टिलोपस्याप्रवृत्तौ चिण्योलुङ्ग्यायेनासिद्धत्वं
मूलम् । तर्हि कुमारीमाचष्टे कुमारयतीति न सिध्येत् । तथापि इष्ट-
वद्भावेन प्रवृत्तस्य पुंवत्त्वस्य तेनैव कुमाराकारणोपे असिद्धत्वापत्तेरिति
चेन्नैवम् । अतिदिश्यमानानाङ्गार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इत्यभ्युपग-
मात् । पुंवत्त्वस्य च भस्याटे तद्धित इति आभौषेभ्यः प्रागेवोत्पत्तेः । अत

विपरिवर्त्तमाना सैव प्रवृत्तिहेतुक्तम्यामेव च दशायां णिन्वाणो भवति
तदेवं प्रयोज्यप्रवृत्तुपहितप्रयुक्तिर्निर्णयः केवला तु जोढर्थ इति विवेकः,
उक्तं च ।

महाभाष्यप्रसौपोदयोः । २१३
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

कासात्यन्तसंयोगे (भा)

गम्यमाने इत्यर्थः । वसेरकर्मकतया गतिबुद्धौति राचेः कर्मत्वं
 हेतुमण् णिचि तद्वदिहापि बोधम् ॥ भाष्ये

प्रापीति । (भा)

सम्पदादित्त्वेन भावकिसन्तात्प्रतमौ ॥

मूप्राप्ताविति । (कै)

सम्भावयत इत्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

उभयप्राप्ताविति । (कै)

नियमेन चङ्मसः प्रतौतेरुभयप्राप्तिः । वस्तुतः सङ्घयोगेऽच

एव भाष्यकारेण लोहिनीमाचष्टे लोहितयतीत्यदाहृतम् । विष्वद्यश्च-
 माचष्टे विष्वद्भाययति । देवद्यश्चमाचष्टे देवभाययति । विष्वग्देवयो-
 खेति चकारात् सर्वनाम्नोऽद्यादेशे सर्वभाययति । अदसोद्यादेशे अमुमु
 आयति । अदमुष्याययति अदभाययति । चडि । अजादित्वात् द्विती-
 यस्य द्वित्वम् । अल्लोपित्वाप्रोपधाङ्गलः । अामुमुआयत् । आददमु-
 आयत् । आददभायत् । आद्ये पूर्वचासिद्धीयमद्विर्वचन इति मत्वस्या-
 सिद्धत्वाभावः । इमाचष्टे आययति, प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाद्द्वि-
 कोपाभावे वृद्धौ आयादेशः । चडि उपधाङ्गले द्वितीयस्य द्वित्वे माभ-
 वानाययत् । न च द्वित्वे कर्तव्ये षौ कृतं स्थानिवदिति वृद्धादेः
 स्थानिवत्त्वं शृङ्कम् । स्थानिरूपस्य यत्र द्विर्वचनं लभ्यते तत्र ह्रित् ।
 इह तु षोरेव द्विर्वचनमिति माधवः । वस्तुतस्तु अचिकीर्त्सदित्यत्र
 अतिस्थानिं वारयितुमोः पुयञ्जतीति ज्ञापकस्य मजातीयविषयतामाश्रित्य

इत्थमात्रस्य तु प्रैषे एच्च्वादेशोऽहं विधीयते ।

सन्निवस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिच, इति ।

(हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

हतीयाकर्तव्यः । प्रयोगाभावेनोभयप्राप्तेरभावात् । मतान्तरात्
प्रकृतिवदित्यस्यार्थेऽपि न दोषः । हेतुमत्त्विति गत्यादिगियमात्
हतीयाया एव पुष्पेत्यत्र प्राप्तेः ॥

नातिदेशिके इति । (कै)

णिच्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वादतिदेशेऽपि णिज्प्रथमकर्तृत्वातिदेशाभावात्
तदुत्तरलेनास्याभिधानमित्यर्थः ॥

सूर्यमुद्गमयती (भा)

त्यादौ आदित्यस्य प्रयोज्यत्वाच्चेन देवदत्तस्यापि तत्प्रजातीय-
ताध्वननाद्धेतुतेत्यनुपपन्नमत आह

अवर्णवदुत्तरखण्ड एव स्थानिवद्भावप्रवृत्तिरिति द्विवचनेऽपीति सूत्र एवावो-
चाम । स्पष्टश्चेत्देवसुरदिति सूत्रे रक्षितपदमङ्ग्यादिष्वपि । उत्तरखण्ड-
स्यावर्णवत्त्वापि न प्रयोगपर्यवसायिन्येवेत्याहः किन्तु प्रक्रियावस्यागतापि ।
तेन औजिष्ठरूपीयदित्यत्र द्विवचनोत्तरकालं टिलोपेन कोषः पिबतेरि-
त्यनेन च उत्तरखण्डे अवर्णापहारेपि न क्षतिः । भुवमाचष्टे भावयति ।
चडि अवीभवत् । यौक्तस्य स्थानिवत्त्वात् भूषण्यस्य द्वित्वम् । पुन-
रुत्तरखण्डे वृद्धावौ ऋक्षः । ततः सन्वद्भावे षोः प्रयणञ्जीतीत्वम् ।
दीर्घो लघोरिति दीर्घः । नन्विह भू इत्यस्य द्वित्वे सत्युत्तरखण्डे वृद्ध्यात्
ऋक्षत्वानि प्रवृत्तानि । एवञ्च अभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वात् तस्य
सन्वद्भावेन प्रयणञ्जत्तगो इत्येकर्तव्ये यौचडोति ऋक्षस्य अचःपरस्मिन्निति
स्थानिवत्त्वे अलघुपरत्वात्कथमित्यमिति चेत् । उच्यते । षोः प्रयण-

किं च प्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः अनियतकर्तृका तु प्रयुक्तिर्गि-
जर्थः । 'तत्करोतीत्युपसंख्यानमिति' । तदिति कर्मपरमेतत्, तेन द्वित्वौ-

देवदत्तविषयान्यस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति । (भा)

स्वाभिप्रेतमात्रोद्देशेन प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तक इत्यर्थः ॥

एवं प्रयोजयती (कै)

त्यस्य च स्वाभिप्रेतोद्देशेन प्रवृत्तं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । स्वाभिप्रेत-
मात्रोद्देश्यकप्रयोज्यनिष्ठप्रवृत्त्यन्तकूलव्यापारवत्त्वं हि प्रयोजकत्वमिति

जीतौत्वस्य सन्दर्तदेशस्य च आरम्भसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावस्योद्देश-
वृत्तेः भ्रुवमाख्यत् अर्बुभवत् . अथ यः अवर्णपरो यण नासावभ्या-
सात्परः . यस्य परः पवर्गः नासाववर्णात्पर इति इत्यभावः । आश-
अयत् . गौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन अश्रुष्टस्य द्वित्वम् । हेष्टुष्टमाख्यत् ।
अर्जाहयत् । गाम् अजुगवत् । रायम् : अरौगयत् । नावम् । अनून-
वत् । स्वशम् । स्वाशम्बत् । स्वराचष्टे । स्वयति । अव्ययानां ममात्रे
इति टिलोपः । प्रकृत्यैकार्जित प्रकृतिभावस्तु येतनाप्राप्तिन्यायेन आन-
न्तर्याच टेरित्यस्यैव टिलोपस्य नान्यस्यैत्युक्तम् । गौ कृतत्वेन टिलोपस्य
स्थानिवत्त्वात् स्वरश्रुष्टस्य द्वित्वे असस्वादित्येकं । अजादेशस्यैव स्थानि-
वत्त्वं, अथं त्वञ्जलादेश इति स्थानिवत्त्वाभावात् स्विश्रुष्टस्य द्वित्वचने
असिस्वादित्यन्ये । ऋहृनाचष्टे भावयति । अत्रेष्टस्य यिट्चेति ऽष्टनि
विहितत्वात् बहुर्भुभावः . यिडागमस्तु न भवति णावित्युपमेये सप्तमी-
श्रवणेन इष्टवदिति उपमानादपि सप्तम्यन्तादितिः . तेन इष्टनि परे
पूर्वस्य यत्कार्यं तस्यैवातिदेशो नत्विष्टनः कार्यस्यापीति सिद्धान्तान् ।

यान्तात्प्रत्ययः करोतीत्यत्र प्रकृत्यर्थमात्रं विवक्षितं न प्रत्ययार्थन्तं ग्यन्ता-
द्भावकर्मयोर्भूतभविष्यतोर्द्वित्वञ्जत्वयोश्च लो भवति । 'सुन करोति सुत्र-

फलितं सर्वत्र स्वग्रन्थेन प्रयोजका एवं प्रयोगाभिप्रेतमाचोद्देश्यक-
प्रवृत्त्याश्रयत्वं प्रयोज्यत्वं तदेव च स्वतन्त्रत्वं न चेत्सूर्य इति भावः ॥
समाधत्ते भाष्ये

स्वतन्त्रेति । (भा)

स्वतन्त्रप्रयोजकस्य हि हेतुत्वम् अद्यश्चनतथेत्यप्रयोजको हेतु-
रिति चेदित्यर्थः ॥

प्रातिपदिकस्येति वचनस्य प्रत्ययकार्यानतिदेशार्थत्वाच्च टेरिति सूत्रे
कैथटेन भवयतीत्युदाहृत्य यिटसन्नियोगाग्रच्छत्वाद्भूभावस्य यिटभावे
अस्याप्यभावात् । बह्वयतीत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्तम् । हरदत्तेन तु सोप-
पत्तिकत्वात्तत्रैव प्राबल्यमिति मान्यमानेन बह्वयतीति स्वपक्षत्वेनोक्ता
भावयतीत्येकीयमतनोक्तम् । अत एव पुरुषकारोपि भावयतीति चिन्त्य-
मित्युक्तम् । वस्तुतस्तु कैथटपक्ष एव प्रबलः । तथाहि । इच्छवदिति
कार्यातिदेशः । कार्यस्यैव प्राधान्यात् ; तथा च इच्छवद्वचनमेव प्रकृतौ
दृष्टानामिह विधायकमिति तदेव भूभावं विधत्ते, तथा च सन्नियोगा-
भाव एव । चान्द्रकौमारशाकटायनेषु तु इच्छति एवेति बहोरेव युक्तं
विधाय भूययतीति स्वीकृतम् ; स्थूलमाचष्टे स्थवयति । दूरं दवयति ।
यवानं यवयति । ऋस्यति । क्षेपयति । क्षोदयति । अनाद्येषु गुणस्य
अचोच्छ्रित्तीति वृद्धिः प्राप्ता । अङ्गुष्ठ इति वा प्रातिपदिकाद्वात्वर्थं
बहुलमिति बहुलपदप्रयोगात् न भवति । यवतिशब्दादपि इच्छति लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया स्थूलदूरेति यथादिपरलोपादेः सत्त्वास्त्वावपि तदति-
देशात् भवयतीत्येव रूपम् यदा पंचद्वारे कृते यथादिपरलोपात्तदेव
यतीति' इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये इत्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्दे-
नोच्यते तत्र अपदेशिवद्भावेन व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी वृत्तौ तु व्याकरणं

प्रवृत्तिर्ह्युभयचानपेक्षेति । (भा)

प्रयोज्यप्रवृत्तिरुभयत्रापि प्रयोजकाभिप्रेतानपेक्षा तस्माच्चानु-
द्देश्यकेत्यर्थः ॥

उभयचानपेक्ष्यैव किञ्चिदिति । (भा)

किञ्चिदित्यस्य प्रयोजकाभिप्रेतमात्रम् । किञ्चिदनपेक्ष्यैवोभयो-
र्देवदत्तादित्ययोर्भवतीत्यर्थः । तस्मान्मात्राग्नेन निवेश्य अन्यथा-
णिजनवकाश इति भावः ॥ तदेव व्युत्पादयति

रूपम् । शीकरयतिकरमर्षीचिर्भिदूरयत्यनन्तं विवस्वतीति कालिदाम-
प्रयोगस्तु चिन्त्य इति श्रुधाकरादयः । वस्तुस्तु दूरमयते दूरात् तं
करोतीति समाधेयम् । अग्निवशाच्चये अग्नयति अत्रातिदेशाद्दिगौ
लुक् । प्रकृत्यैकाजिति टिलोपो नः अत उपधाया इति वृद्धित्तु
अङ्गुत्त इति न भवतीति भाष्ये स्थितम् । गोमन्तमाचष्टे गावयति
मनुबलुकि अचोडिष्णतीति वृद्धिः । चष्टि अग्नोपित्वात्सन्वदित्वदीर्घत्व-
योरभावे अमस्रञ्त् । अजुगवन् इत्यादि । युवानमस्यं वाचष्टे कनयति,
युवात्ययोः कनन्यतरस्यां, पक्षे यवयति । युवतिमन्यां वेति विग्रहे-
प्येवम् । अन्तिकमाचष्टे नेदयति । वाटमाचष्टे माधयति । अन्तिक-
वाटयोर्नेदसाधोः । प्रशस्यमाचष्टे पशस्ययति । इह प्रशस्यन्त्यस्य, न्यचेति
अन्यौ न भवतः । उपसर्गस्य एषक्करणादिति भावः । यत् सुधाकरेण
आपयतीत्यङ्गुत्तम् । यच्च शाकृठाद्येन अयतिज्ययतीति । तत्त्वे
भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । वृद्धमाचष्टे न्याययति । अयच्च न्यादेशः वर्षा-
देशेन सह विकल्पते । प्रियस्त्ररेति प्रादयः । प्रियमाचष्टे प्रापयति ।

सूत्रयतीति प्रत्ययार्थभूतकरोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दः सम्ययते, उक्तं हि
'परार्थाभिधानं वृत्तिरिति । तेन सत्त्वभावो निवृत्त इति सूत्राकारण-

नेह कश्चिदिति । (भा)

सत्यामपि प्रेरणायामिति शेषः । सनिन्द उपालम्भः परिभा-
षणान्तदाह

दाडनादिका इति । (कै)

अनेन सर्वत्र खेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्युक्तम् ॥ भाष्ये

स्थिरं स्थापयति स्फिरं स्फापयति । उरुम् वभयतीति सुम्वाते
माधवः । ऊर्णधातौ तु वृद्धिं स एवोदाजहारः बज्जलं बंहयति । गुरुं
गभयति । वृद्धं वर्धयति वृषं दुःखं तदाचष्टे त्रपयति । दीर्घं द्राघ-
यति वृन्दारकं वृन्दयति इति इच्छाद्भावोदाहरणप्रपञ्चः ॥ प्रकृत-
मनुसंगमः । सूत्रङ्गोति सूत्रयति । इह व्याकरणस्य सूत्रङ्गोतीति
वाक्यं इत्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देचोच्यते । लक्ष्यलक्ष्यसमुदायस्य व्याकरण-
शब्दार्थः । तयोरंशांशिभावात् षष्ठी । वृत्तौ तु सूत्रशब्दो ऽनर्थकः
करोत्यर्थपरो वेति पक्षद्वयेऽपि सूत्रस्य पदार्थकदेशत्वात् न तेन व्याकरणं
सम्बध्यते । किन्तु करोत्यर्थनेवेति व्याकरणं सूत्रयतीति द्वितीयैव
भवति । तत्रापि सम्बन्धसामान्यविवक्षायां मातुः स्मरतीतिवत् षष्ठी
भवत्येवेति दिक् । आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे इति णिच् क्लृप्क् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ आख्यायत इत्याख्यानम् । बाज्जल-
कात्कर्मणि ल्युट् । आख्यानशब्देन च तदभिधायी शब्दो गृह्यते अर्थ
क्वदन्त्यासम्भवादिति प्राञ्चः । वस्तुस्तु करणे ल्युट् । कंसवधमाचष्टे
कंसं घातयति । इह क्वदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कंसवध
इति क्वदन्त आख्यानशब्दः । ततो द्वितीयान्तात्प्रातिपदिकादा णिच् ।

योरेभिसम्बन्धो निवर्त्तते ऽन्ति च व्याकरणस्य करोतिना सामर्थ्यमिति
द्वितीया भवति, यदि तु व्याकरणं सूत्रं करोतीति वाक्य एव सामानाधि-

कुर्वतः प्रयोजक इति । (भा)

प्रयोजकाभिप्रेतमात्रोद्देशेनैव कुर्वतः पुंसः प्रयोजको ब्रूयते यथा
गुरुः शिष्यानष्कथने प्रवर्त्तयति इत्यादौ तद्ब्रह्मसूर्यस्यापि इति
भावः ॥

प्रयोज्यार्थ इति । (भा)

प्रेरणाजन्यप्रवृत्त्याश्रयः प्रयोज्यः तस्य प्रेरणया कोऽर्थः । प्रयो-
जनं किम् इति प्रश्नः । उत्तरमाह

कृतो ऽपप्रत्ययस्य लृक् तस्यैव या प्रकृतिः हन् इति, तस्याः विकास-
परित्यागेन स्वेनैव रूपेणावस्थानम् । यद्यपि कृतो लृक् कृते तत्सन्नि-
योगिशिष्टस्य वधादेशस्य निवृत्तिः सिद्धैव । हन्स्ववध इति सूत्रेण हि
अप्रत्ययवधादेशो सन्नियोगिशिष्टो तथापि सातायोगमाचष्टे, भीतया
योजयतीत्यत्र कृत्वस्यासन्नियोगिशिष्टत्वेन तस्मिन्स्ववधे प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचन-
मिति क्रयटहरदत्तमाधवादयः । वस्तुस्तु निमित्तापायन्यायेनैव तस्मिन्-
स्तस्यानित्यत्वज्ञापनाद्येऽभिदम् । नह्योऽवचनं नापि न्याय इति वदद्भिर्ऋषि-
भ्यः कृतव्यवहृद्विभाषायाः तन्मथानापत्त्यायाः परस्मैकृतत्वात्तस्या अपानित्यत्व-
मनेन ज्ञाप्यतइति निष्कर्षः । इदञ्चाचःयन्मिन्निति सूत्रेणैव पर्याप्ततया-
स्माभिः । एवञ्च कंसहन इ इति स्थिते अङ्गसंज्ञा धानुसंज्ञा च
कंसविशिष्टस्यैव प्राप्ता ततश्चाटद्विवचनयो दोषः स्यात् अत उक्तं प्रकृति
व्यवहारकमिति अस्यार्थे प्रकृतिर्हेतुमिमांश प्रकृति षष्ठ्यान्ताइति
वधादेशः कृदन्तस्य यत्कारकं कंसादिकं तस्य कृत्प्रकृतेर्हन्धाटेः हेतुमस्यो
धातावनन्तभूतं द्वितीयान्तं यद्गुणं तदेव भवतीति अत एव गङ्गागमन-
करण्यं तदा माणवकं मुगः करोति माणवकं मुगदयतातिवत् व्याकरणं
सूत्रयतीत्यत्रान्तिद्वं, सूत्र अवमोचने सूत्र प्रसूयता इति चगादौ पाठादेव

यदभिप्रायेषु सज्जन्त इति । (भा)

प्रेरकाभिप्रायेषु सज्जन्ते तदभिप्रायं ज्ञात्वा तन्निवर्तयति यद् एष एव प्रयोज्यस्य प्रेरणार्थं इत्यन्वयः । एवं च क्रियायां स्वाभिप्रायोद्वोधफलकान्तद्ज्ञापनमेव प्रेरणाफलमिति भावः ॥ अभिप्रायपदेन तत् फलमुच्यते तदाह

माचष्टे राजानमागमयतीत्यत्र नकारश्चवर्णमप्युपपन्नम् । अनेन चातिदेशेन कारकस्य धातावनन्तर्भावे लब्धे तद्वातिरिक्तादध्यादेशेन णिच् । एतेन कंसमन्त्रीघनदिव्यदर्दिर्चने यथाभिमतं सिध्यतः । नन्वेवमपि ह्योहन्तेरिति ह्यनस्तोचिसमन्तीरिति च कुत्वत्वे न प्राप्तः धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिति चेत् । अत्र ह्यदत्तमाधवादयः । प्रकृतिवर्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । कार्यशब्दश्चाध्याहार्यः हेतुमसिचप्रकृतौ यादृशङ्कारकं तथेहापि, यादृशश्च तत्र कामम् अर्द्धिर्वचनत्वकुत्वादिति तदपीह तथैवेत्यर्थः । इह च अर्द्धिर्वचने अतिदेशद्वयेनापि सिध्यतः । असङ्कोर्णोदाहरणान्तु द्वितीयादिकं कुत्वत्त्वादिकश्चेति विवेकः । इह कंसवधमुदाहरणादिनिरूढोपाख्याय एव णिञिति ग्राह्यः । किन्तु प्रतिपादनमात्रम् । तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयति । यद्यपीह कृत्यकृतौ राजा कर्तासौत् । तथापि गमेर्हेतुमसौ गतिबुद्धीति कर्मोभूतः । तदस्येहापि । राजानमित्यस्य प्रकृतिभागो यद्यपि अन्तर्वर्तिन्या यथा प्रत्ययान्तद्योगेन पदम् । तथापि नकारश्चवर्णं भवत्येव रूपातिदेशबलात् देवदत्तपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीति तृतीयैव भवति । गतिबुद्धीति नियमेन

सूत्रयतीति सिध्यति, अनेकाशेषान्ताद्यन्तरे ऽपि भविष्यति, गणपाठसिद्धयै त्वर्थं उपसंख्यानानामपि प्रदर्शितः । आख्यानादिति वाक्यं याचष्टे ।

सहाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २२१
 (अ. ३। पा. १। आ. २) (हेतुमति च। ३। १ २६।)

ईदृशौ (भा)

इत्यादिना ॥ तदाह

निमित्तेभ्य इति । (हरिः)

स्वभूतिमाधनत्वज्ञापकप्रेरणदिभ्य इत्यर्थः ॥ ननु स्वभूतिफल-
 कप्रवृत्तौ प्रयोजकाभिप्रायानुरोधोपि किमर्थं इत्यत आह

अभिप्रायेति ॥ (हरिः)

ननु शिष्यादीनां स्वार्थमिदूये गुर्वाद्यभिप्रायानुरोधेऽपि सूर्यस्य
 तदनुरोधे मानाभावः । फलाभावश्चेति चेन्न । अभिप्रायः मस्मति

कर्मत्वापह्वाणे कर्तृत्वस्थेन स्थिते गितिदिक् दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ मृगाणां
 रमणां मृगरमणम् । कर्तृषया समामः । तदाचष्टे मृगान् रमयति ।
 यदा प्रतिपाद्यकर्तृकदर्शनाद्येमाख्यातं तदन ग्निजिप्यते नान्यादत्येदथं
 वचनम् । वेद्यमाख्यातरूपा इतिः सा यदि दृश्यर्थः तेन न्ययं मृग-
 रमणामनुभवन् अन्यस्मिं दर्शयितुमाचष्टे इत्यस्मिन्निषये मृगान् रमय-
 तीति प्रयोगः । यदा तु अचष्टे दृष्टं मृगरमणां ग्राममेत्यान्यस्मा
 आचष्टे एवं तत्र मृगा रमन्तइति तस्मिन्माख्यातं बोधनीये मृगरमण-
 माचष्टे इति वाक्यमेव भवति । अत्र कैयटादयः दृश्यर्थायामेवेति
 नियमो मृगरमणादिविषयक एव । न तु सार्वत्रिकः । तेन राजा-
 गमनादौ दृश्यार्थप्रवृत्त्यभावेऽपि ग्निज धवत्येवेत्याहः । ओपञ्च कालान्त-
 संयोगे मर्षादायाम् । इह आख्यानादिति न सम्बध्यते । शोधं पूर्ववत् ।

‘आख्यानात्कृदन्तादिति’ । आख्यायत इत्याख्यानं, ‘कृत्यल्युटो वञ्जणमि’
 ति कर्मणि ल्युट्, यत्किञ्चिदाख्यायते तत्कर्म राजागमनादिकमप्याख्यानमि-
 द्वाभिप्रेतं न कंसवधनलोपाख्यानादिकमेव संज्ञामुत्तम्, कृदन्तादिति

मात्रेण । तदुद्देश्यकप्रवृत्त्याश्रयत्वादिरूपप्रथोज्यप्रयोजकभावाधारो-
पेक्षेतितात्पर्यात् ॥

भाष्यकारवचनादिति । (कै)

भाष्यप्रयोगादस्यानुदात्तेत्वपि पाठोऽनुमौयत इति भावः ॥

ननु चिरहते कसे इत्युक्त्वा प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानकालत्वा-
भावो नोक्त इत्यत आह

सन्निहितया आख्यानक्रियया सह कालस्य साकल्येन सम्बन्धे बोधनीये
श्लिच् । मर्यादावचनस्याङो लोपश्चेत्यर्थः । उदाहृग्गान्तु विवसनं विवासः,
अतिक्रमणं घञ् मात्रोर्विवास इति कर्तृषया समासः । ततः आङ्-
मर्यादाभिविध्योरित्याडासहाय्यीभावः । आमात्रिविवासमाचष्टे शक्तिं
विवासयति । यावद्वात्रेऽतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थः । वसि-
क्रियायां कर्तृभूतया शक्तिर्हेतुमसौ तत्कर्मत्वं वसेःकर्मकत्वात्तद्वदत्रापि
णौ कर्मत्वं मात्रिमित्यस्य लुप्तधृष्टान्तत्वेन प्रकृतिभागस्य पदत्वे इको-
सवर्णा इति पार्त्तिकः प्रकृतिभावः प्राप्तः पूर्ववद्द्रुपातिदेशान्निवर्त्तते ।

कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणांमिति कंसवधश्चागमनसूर्यो-
द्गमनादेशपि कृदन्तत्वम् । 'प्रकृतिप्रत्यापत्तिमिति' । कृतो या प्रकृतिः सा
विष्कारपरित्यागेन स्वेनैव रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः । 'प्रकृतिवधः कारक-
मित' । यत्तत्र कृदन्ते सन्निहितं कारकं तत्प्रकृतिवद्भवति कृत्यकृतेः शुद्धे
श्लिच् यादृशं भवति तादृशमस्यापि गण्यन्तस्य भवतीत्यर्थः । 'कंसं घातय-
तीति' इति 'हृन्श्च वध' इत्यप् प्रत्ययो वधादेशश्च, हृन्ननं वधः कंसस्य
वध इति कर्मणि षष्ठा समासः, ततो श्लिच्, कृतो लुक्, प्रकृतेः प्रत्या-
पत्तिर्वधादेशपरित्यागेन हन्तिरूपेणावस्थानं, यद्यप्यत्र सन्नियोगश्लिष्टाना-
मन्वतराभावादुभयोरप्यभाव इत्येव वधादेशश्लिष्टिः सिद्धति तथापि

चिरप्रवृत्तेति । (कै)

कंसकृष्णयोर्वधघातकभावस्य चिरप्रवृत्तत्वेन तत्प्रयोजकव्यापार-
स्यापि तत्त्वमेवेति भावः ॥

कंसाद्यनुकारिणाम् । (कै)

कंसादिमदृशानाम् ॥ भाष्ये

इहाख्येयं षिचप्रकृत्या अनुपासमपि अर्थाद्भूम्यतः । तदाचकस्तु भारत-
कथामित्यादि शब्दो नेह पयोक्तव्यः । तत्समभिव्याहारे हि मति
विज्ञेयं नोत्पद्यते अनभिधानात् । अत्र च प्रमाणां वक्ष्यमाणां भाष्य-
कारीयं प्रत्याख्यानमेव । नहि फलभेदे प्रत्याख्यानं सम्भवति । प्रत्या-
ख्यानपक्षे च कथामित्यादिर्यथा न प्रयोगस्तथा प्रत्याख्यानवसर एव
स्फुटीभविष्यति । तथाप्रकृतिवचकारकमित्यस्य पूर्वोक्ते विपरीतक्रमा-

पृथेयं योगं जानाति पृथेयं योजयतीत्यत्र कुत्वस्यासन्नियोगश्लुत्वात्तन्नि-
वृत्तिर्न सिद्धतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् । अथ कथं कंसमघातयत्
राजानमगमत् यावता कंसवधराजागमनशब्दाभ्यां षिचि विहितेऽङ्ग-
संज्ञा नामधातुत्वं च तयोरेव स्यातां ततश्चाहर्द्विर्चने अपि तयोरेव
स्यातां, नैव दोषः । प्रकृतिवचकारकमित्युक्तं कृत्यकृतेषु शुद्धे षिचि
विहिते कंसादिकारकं कौटृशं भवति धातावनन्तर्भूतं द्वितीयाद्यन्तं
तेनात्रापि तादृशेनैव रूपेण भवितव्यं, तेन राजानमागमयतीत्यत्र नलोपा-
भावोऽप्यपन्नो भवति, एवमपि कंसं 'घातयतीत्यत्र 'हो हन्नेर्' षिचिरेष्वि'
ति कुत्वं 'हन्तो चिस्रलो' रिति तत्वं च न प्राप्नोति, किं कारणं धातोः
स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते, एवं तर्हि प्रकृतिवचकारकमिति
चकारो भिन्नक्रमः कारकमित्यस्यानन्तरद्ग्रहणः, कार्यशब्दस्याध्याहार्यः
एतदुक्तं भवति कृत्यकृतिहन्त्यादिस्तस्याः शुद्धे षिचि यावृशं रूपं भवति

प्रत्यक्षं कंसं घातयन्तीति । (भा)

तादृशेनैव वासुदेवेनेत्यर्थः ॥

उद् गूर्णा इति । (भा)

गुरी उद्यमने इत्यस्य रूपम् । एवं च चित्रलेखका अपि

धाहारव्याख्यानेपि भाष्यकारीयप्रत्याख्यानं प्रमाणमितिदिक । चिचौ-
करणे प्रापि ॥ आख्यानादिति विहाय शिष्टं सम्बध्यते । कृतन्ता-
दास्यर्थकरणे गम्यमाने प्राप्नोत्यर्थं णिच् स्यात् कृत्तुगादि पूर्ववत् ।
उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मतीं सूर्योद्गमनं प्राप्नोति सूर्यमुद्गमयति ।
इह उज्जयिन्या माहिष्मतीं दूरदेशस्थेति तावतो देशस्य प्रागुदयाद-
तिक्रमणास्यर्थकरणम् । प्रकृतिवञ्चकारकमिति सूर्यस्य पृथग्भावः ।

तथा ऽस्यापि ख्यन्तस्य भवति काये च तद्दृश्यं भवतीति, एतेनाहृद्विचने
अपि श्यात्यात । 'बलिबन्धमिति' । बन्धनं बन्धः बलेर्बन्धौ बलिबन्ध,
पूर्ववत्कर्मणि षष्ठाः समासः, शेषं पूर्ववत् । 'राजागमनमिति' । अत्र
कर्तरि षष्ठाः समासः । 'राजानमागमयीति' । अत्र कृत्यकृत्भै राजा कर्ता
तस्य गमेः मुद्धे णिचि गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा भवतीत्यस्मिन्नप्यौप-
संख्यानिके णिचि तथैव कर्मसंज्ञा भवति, इह तु देवदत्तपाकमाचष्ट इति
णिचि विहिते देवदत्तेन पाचयतीति भवति, नहि देवदत्तस्य मुद्धे णिचि
कर्मसंज्ञास्ति गत्वर्थादीनामेवेति नियमात् इह तु ऽगारमणमाचष्टे
ऽगान् रमयतीति यदा प्रतिपाद्यस्य दर्शनार्थमाख्यानं तदा णिचिख्यते
गान्यदा, तत्र यदा ऽरण्यस्यो रममाणान्मृगाप्रतिपाद्यमाचष्टे एतस्मि-
न्नवकाशे एवं ऽगारमन्तइति तदा तस्य प्रतिपाद्यदर्शनार्था प्रकृतिरिति
णिच् भवति, यदा तु ग्रामे ऽगारमणमाचष्टे तदा तत्र ऽगारागमसम्भवाद्
तद्दर्शनार्था प्रकृतिरिति ऽगारमणमाचष्टइति वाक्यमेव भवति, एतच्च

महाभाष्यप्रदीपद्वयोः ।

२२५

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(हेतुमति च । ३ : १ । २६ ।)

चिचस्यं कंसं तादृशेनैव कृष्णेन घातयन्तीत्यर्थः ॥ ग्रन्थिकपदे

“अत इनिठनाविति(५।२।११५)ठन् ॥

‘शब्दग्रन्थगङ्गेति । (भा)

शब्दः कथकमुखोच्चार्यमाणः । ग्रन्थकङ्कलस्यपुस्तकरूपः । गङ्गे

१ शब्दगङ्गात्रम्, शब्दगङ्कः, शब्दग्रन्थगङ्गः, शब्दग्रन्थनमात्रम्,
शब्दग्रन्थगङ्गः, अत्र भाष्ये एते पाठभेदाः ॥

संग्रामयतेरेव सोपसर्गादित्युक्तेष्वेव शब्दस्यापि एधकारणम् । सूर्यस्य हेतु-
मस्मौ कर्मत्वात् इहापि कर्मत्वे सूर्यमुदगमयदित्यादि । नक्षत्रयोगे
णि ॥ नक्षत्रयोगवाचिनः कृतन्ताञ्जानात्यर्थे णिच् । ग्रंथं प्रागवत्
पृथ्या योगः कर्तृकर्मकः योग इत्यर्थः । पृथ्या हि चन्द्रमसं युनाति
सन्दधाति । इह कर्मणोपि गम्यमानत्वादुभयप्राप्ताविति नियमात्कर्तृरि
वशभावे ढत्तुः । अत्रार्थायेनादग्रन्तमिच्छतीतिवत् । पृथ्ययोगं जानाति
पृथ्या यार्थेति । युजेः कर्तुः पृथ्यस्य गत्यादिकर्तृस्वनन्तभावेण हेतुमस्मौ

मृगशृमयादिविषयमेव राजागमनादौ त्वयदापि भवति । ‘अङ्गोप इति’ ।
अत्राख्यानादिति न सम्बद्धान्ते, मर्यादाया य आकाशस्य लापो भवति
कृष्णगित्यादि पूर्ववत् । ‘आररात्रिविवास इति’ विवसनं विवासा--
ऽतिक्रमणं, रात्रेर्विवासा रात्रिविवासः कर्त्तृरि वशाः समासः, ततः ‘आऽ
मार्थादाभिविध्यो’ रित्यव्ययीभावः, यावद्वात्रेऽतिक्रमणं तावत्कथाः कथय-
तीत्यर्थः । वसेरकर्मकत्वाद्भूतिबुद्धीत्यादिना रात्रेः कर्मसंज्ञा हेतुमण्यिचि
भवति तद्वदस्मिन्नपि णिचि भवति । ‘रात्रिं विवासयतीति’ । ‘चित्रो-
करणे प्रापीति’ । तदित्येव, चित्रोकरणाभास्यकरणं, प्रापि प्राप्नोत्यर्थं
चित्रोकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे णिचि भवति । कृष्णगित्यादि-

मनुष्यमङ्गातः । न तत्र कश्चिदपि कंसादिवृद्धिविषय इत्यर्थं
इत्याहुः ॥

तेऽपि । (भा)

यन्विका अपि ॥

न कर्मता किन्तु कर्तृत्वमेवति । इहापि तथा, तेन ढतीयेव । इदञ्च
आख्यानान्कृत इत्यादि वार्तिकज्ञानं भाष्यवार्तिकयोरेव प्रत्याख्यातम्
तदीयकल्पज्ञानस्य आरोपेणापि सूत्रपादत्वात् । तथाहि । कंसं घात-
यतीति तावदारोपः । ये हि कंसाद्यनुकारिणां नटानां व्याख्यानो-
पाध्यायाः ते कंसानुकारिणां नटं सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृह्यते तावृ-
ष्टेनैव वामुदेवेन घातयन्तीव । येऽपि चित्रं व्याचक्षते इयं मथुरा
अयं प्रासादः अयं भगवान् वामुदेवः प्रविष्टः इत्यादिक्रमेण, तेषु

पूर्ववत् । 'सम्भावयत इति' । भू प्राप्तावात्मनेपदी, उज्जयिन्या माहिष्मतां
विदूरे देश इति तावतो देशस्य प्रागुदयादतिक्रमणमाख्यम् । 'सूर्यसूत्र-
मयतीति' । प्रकृतित्वञ्च कारकमिति सूर्यशब्दस्य पृथक्करणं, संग्रामयतेरेव
सोपसर्गादिति न्यायादुच्छब्दस्यापि पृथक्करणम्, अत्रापि सूर्यस्य हेतुम-
सिचि कर्मत्वादस्मिन्नपि सिचि कर्मत्वम् । 'नक्षत्रयोगे चोति' । तदित्येव-
ञ्चि जानात्यर्थं नक्षत्रयोगे यत्कृदन्तं वर्तेते तस्मात्तज्जानातीत्यस्मिन्नपि
सिचि भवति, कृत्वादिनादि पूर्ववत् 'पृथ्ययोगमिति' । पृथ्येण चन्द्रमसो
योगः पृथ्ययोगः, पृथ्येणेति कर्त्तरि ढतीया, 'उभयप्रानौ कर्मणीति
दियमात् षष्ठौ न भवति । 'चन्द्रमस इति' । दियमेन गम्यमानत्वाद्भय-
प्राप्तिः, पृथ्यो हि चन्द्रमसं युनक्ति सम्भ्रूति तत्र युजेर्गत्यादिखनन्तर्भा-
वादणौ कर्त्तुः पृथ्यस्य शुद्धे सिचि कर्तृत्वमेवेत्यस्मिन्नपि सिचि कर्तृत्वा-
त्तृतीया भवति । 'पृथ्येण योजयतीति' । लकारस्तु प्रधान एव कर्त्तरि
भवति यथा शुद्धे सिचि, तस्मात्तदं नञ् वक्तव्यं, वक्तव्यम् इह तावत्सूर्यसुद्धे

बुद्धीर्व्याचक्षणा इति । (भा)

तद्वैश्वर्याणीत्यर्थः ॥ तानि कथयन्तो यन्त्रिकाः (कथकाः)
 बुद्धिविषयान् सतो विद्यमानात् कंसादीन् प्रकाशयन्ति ओद्बुद्धौ
 समर्पयन्तीत्यर्थः ॥ अविद्यमानत्वेन बुद्धिविषयत्वे हेतुमाह

तथैव । येषि ग्रथं वाचयन्तः कंसवधमाचक्षते यन्त्रिका नामतेति
 तत्तत्पदार्थविषयकनिश्चयोत्पादनान्तास्ताः क्रिया निर्वर्तयन्तीव । तथा च.
 स्पष्ट आरोपः । किञ्च गच्छ हन्यते कंसः गच्छ घानिष्यते किं गतेनेह
 तेन हतः कंस इत्यादिषु निष्कटेषु थवहारेषु तवाप्येव गतिः ।
 नह्यत्र शिखिधिः किञ्चिदुपकरोति । उल्लोदाह्वरगेषु शिखिप्रवेशा-
 भावात् । उक्तञ्च शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयताङ्गतान् । प्रत्यक्षमिव

मयतीति यो यस्य प्रवर्त्यः स तस्याभिप्रायं निर्वर्तयति गन्तुश्चायमभि-
 प्रायो माह्विष्णवां सूर्योद्गमनं सम्भावयेयमिति, तं च सूर्यो निर्वर्तयति
 एतदेव प्रवर्त्यस्य प्रवर्त्यत्वं यदुत प्रवर्तयितुमभिप्रायसम्पादनं, नहि
 कश्चित्परो ऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते सर्वेभ्ये स्वभूत्यर्थे, ये तावदेते गुरून्
 श्रुश्रुषन्ते तेषीह प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यति परत्र चाभ्युदेश्याम इति
 प्रवर्तन्ते, दासाश्चापि भक्तं च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भविष्यन्तीति
 प्रवर्तन्ते, यः सनिन्द उपालम्बन्तश्च स्यात्परिभाषणं, शिल्पिनोपि मित्राणि
 च नो भविष्यन्ति वेतनं च लप्स्यामहे इति प्रवर्तन्ते, यद्यप्यत्र सर्वत्र
 तत्तद्दुद्देशेन प्रवृत्तिः सूर्ये तु न, तथाप्यभिप्रायसंपत्तिमात्रेण प्रयोज्यप्रयो-
 जकभावाध्याशेषेण शिखि भविष्यति, इह च क्रमं घातयतीति ये तावदेते
 कंसघातानुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायास्ते कंसानुकारिणं नटं
 सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतं तादृशंनेव वासुदेवेन घातयन्ति, येषि चिन्तं
 व्याचक्षते ऽयं मथुराप्रसादो ऽयं कंसो ऽयं भगवान्वासुदेवः प्रविष्ट एताः

'श्रातश्च सतो व्यामिश्रिताश्चेति । (भा)

चो हेतौ यतो विरुद्धपक्षाश्रिता दृश्यन्ते इत्यर्थः । नह्यती-
तत्वबुद्धौ तत्सम्भवतीति भावः । तत्कालमृते स्वपक्ष इव "वर्णा-
न्यत्वं पुष्यन्ति"पुष्टं कुर्वन्ति दधतीत्यर्थः ॥ तत्रैव युक्त्यन्तरमाह

१ श्रातश्च सतः व्यामिश्रा हि दृश्यते इति-श्यामिश्रिताश्च-इत्यपि
पाठो दृश्यते ॥

कंसदोन् साधन्त्वेन मन्यत, इति ॥ एवं राजानमागमयतीत्यादावपि
बोधम् । राजानमानयतीत्यादौ हि चित्रभावात्तत्राप्येव गतिः । शक्तिं
विवासयतीत्यत्रापि विचित्रकथास्थानेन शक्तिरनेनेव गमितीति आशेषः ।
निशाङ्गिनायेत्यादौ च तत्राप्येव गतिः । सूर्यमुद्रमयतीत्यत्रापि प्रयोज्य-
प्रयोजकभावाध्याशेषः तदालम्बनन्तु माह्विष्या कुर्याद्गमनं लभयेत्येवं-
रूपस्य देवदत्ताभिप्रेतार्थस्य निर्दिष्टिरेव । यो हि यस्य प्रवर्तः स
तस्याभिप्रेतं निर्वर्तयति । तत्र स्वमुख्यं प्रवर्तमाना अपि शिष्यादयो
गुर्वभिप्रेतमपि उद्दिशन्त्येव । सूर्यस्तु न देवदत्ताभिप्रेतोद्देशेन प्रवर्तत-

कंसकर्षिणो ऽप्येव एते उद्गूणा निपातिताश्च प्रहारा अयं हतः कंसो
ऽयमाकृष्ट इति तेषु चित्रगतं कंसं ता शूनव वासुदेवेन घातयन्ति,
चित्रेषु हि तद्गुह्येव पश्यताम् । एतन्न चित्रलेखका व्याख्याताः, येषु
यत्नं वाचयन्तः कंसवधमाचक्षते काथि हा नाम तेषुत्वत्तिप्रभृतिविनाशा-
त्कंसदोन् वर्णयन्ति तेषु वर्णमः श्रोतृणां बुद्धिस्थाः प्रत्यक्षवद्भवन्ति
चित्तमपि तेषां तदात्मकमिव भवति, अत एव आश्रिताश्च भवन्ति,
शानापत्तसमाश्रयो व्याश्रयः, केचिन्कंसभक्ताः के चिदासुदेवभक्ताः
वर्णान्यत्वं खन्वपि पश्यति, केचिद्भक्तमूखाः केचित्कालमूखाः त्रेकाल्यमपि
नौके शस्यते, कथायां वा श्यमानायां हि वक्तागो भवन्ति गच्छन्त्ये

चैकाल्यं खल्वपीति । (भा)

एवं च बुद्धिविषयः स तथैव सर्वोऽपि व्यवहार इति भावः ॥

'शब्देति । (हमिः)

शब्दसर्पितबुद्धिविषयवधादेरित्यर्थः ॥

इति नागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीय-
माह्निकम् ॥

इति वज्रदेशीयकाश्रयपगोत्रोत्पन्न-चट्टोपाध्यायवृंशसमुद्भव-वज्रवक्त्रभ-
शर्मविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषयमपदव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

१ शब्दोपहितरूपांस्तु बुद्धेर्विषयता गतान् । पत्यन्तमिव कंसादीन्
साधनत्वेन मन्यते ॥ हमिः ॥

इति वैषम्यम् । तथापि अभिप्रेताशंसम्पत्तिमात्रेणात्रागोपे न काचित्
क्षतिः । एवं पृथेगा योजयतोऽत्रापि ज्योतिःप्रास्त्वपिश्रुत्तनेन पृथ-
योगस्य सर्वाप्रत्याख्येयान् योजयतीत्यत्रागोप ।

कंसो गच्छ घानिष्यते कंसा, किं गतेन हतः कंस इति तदेवं कार्थिकार्षि
बुद्धिस्थेन वामुदेवेन घानयति श्रोतापि ॥

शब्दोपहितरूपांस्तु बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

पत्यन्तमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ।

एवं राजानमागमयतीत्यादावपि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तौर्घदर्शिना ।
मर्यादां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्याद्युत्तान इव सौष्ठवात् ॥

कण्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥

कण्वादिधातुभ्यो यक् गुणनिषेधकतया कस्य चारितार्थादाह
द्वैविध्यमिति ॥ (कै)

प्रातिपदिकत्वमात्रं तु प्रष्टव्यमन्यते

कण्वादिभ्यो यक् ॥ एभ्यो धातुभ्यो यक् स्यात्स्वार्थं । कण्क् ।
कण्क्वपति । कण्क्वयते । न च कण्क्वादीनि प्रातिपदिकान्येवेति वाच्यम् ।
गुणनिषेधार्थं यक्ः कित्त्वेन तेषां धातुत्वसिद्धेः । न चैवं धातोरित्यनुवृत्तैर्वै
रर्थमिति वाच्यम् । प्रातिपदिकानां वारणायत्वात् । न चैते धातव
एवेति वाच्यम् । कण्क्वादिषु केषां चिद्दोषपाठेन प्रातिपदिकत्वसिद्धेः ।

“कण्क्वादिभ्यो यक्” । यदोमे कण्क्वाद्यो धातव एव स्युस्ततो
वायङ्मननुवर्तते वा न वा, अनुवृत्तौ यगभावपक्षे कण्क्वादिषु सत्सु कण्क्व-
वतीत्याद्यनिष्ठं प्रसज्येत कण्क्वरित्यादि च न स्यात्, धातोः सुबभावात्,

सहाभाष्यप्रदीपोदघोतः । २३१
 (अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (कण्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ।)

उपक्षिप्यते इति । (कै)

तत्समाधानेनैव ककारप्रयोजनमप्युक्तमेव भवतीति भावः ॥

यदेति । (कै)

प्रातिपदिकान्येवेत्यर्थः । केवलधातुपक्षे तु वा वक्ष्यते क्रिय-
 माणेषुपि कण्ठवतीत्यनिष्टप्रसङ्गः । कण्ठावित्यादावुवडादिप्रसङ्ग-
 शेति भावः । न च प्रातिपदिकान्येव सक्तु । अत्र च सूत्रे
 कण्ठ इत्यनुवर्त्तते कण्ठनकरोतीत्यर्थं यको ऽन्यदात्मभावः । तेन
 कण्ठावित्यादेः सिद्धिः । यगन्तेभ्यस्तु न क्विप् अनभिधानात् तेन

यदि हि धातव एव ते स्युर्त्तर्हि वागृह्यं निवर्त्ये नित्यो यगिति
 तावदास्थेयम् । अन्यथा शाबादौ कण्ठवतीत्याद्यनिष्टरूपप्रसङ्गात् । एवं
 स्थिते ऋसान्तादपि यकि मन्त्रयतीत्यादिनदकृत्वार्विति दीर्घत्वे कण्ठ-
 यतीत्यादिसिद्धेः किं दीर्घपाठेन । तस्मात् कित्त्वदीर्घाभ्यां आपकाभ्या
 धातवः प्रातिपदिकानि चेति द्विविधाः कण्ठवादय इति स्थितम् । उक्तञ्च
 भाष्ये । धातुप्रकरणाद्भातुः कस्य चासङ्गनादपि ॥ आहृचायामिमं दीर्घं
 मन्ये धातुर्विभाषित इति । तत्र धात्वधिकारान् धातुभ्य एव प्रत्ययः स
 च नित्य इति सिद्धान्तः । स्यादेतन् । एषां प्रातिपदिकत्वमेवास्तु त्यज्यता
 दीर्घपाठः प्रत्ययस्य कित्त्वञ्च । नचैवमकृत्सार्विति दीर्घं द्विति विधेयमान
 इह न स्यादिति वाच्यम् । तत्र द्वितीयस्य निवृत्तः । नचैवमुत्था पृथ्वा-
 येत्वादावितिप्रसङ्गः । तस्य ह्रान्दसत्वात् । न च यको नित्यत्वे कण्ठइति न

क्विवन्तात्प्रसम्भवेपि कण्ठइति न वेदनामात्रं गम्यते कर्त्तरि क्विपो विधा-
 नात्, संप्रदादित्वाद्भावे क्विब् भविष्यति, एत्रमपि कण्ठदौ कण्ठञ्, अर्धि
 न्रधात्वित्त्वञ्च प्राप्नोति, कण्ठञ् कण्ठञ् 'नोऽधात्वो'रिति विभक्त्येवदात्त-

नोवङ् सङ्घतः प्रयोगः । एवञ्च वा वचनं किमर्थमिति वाच्यं
मुख्यतैत्यादावतो लोपानापत्तेः ॥

क्विपा । (कै)

सम्पदादिक्विपा ॥

यथेष्टमिति । (कै)

वोष्वायां “यथा सादृश्य” इत्यव्ययीभावः ॥ एकवचने कुतो
नोदाहृतमित्यत आह

कण्डूयेति (कै)

किपि कौलुप्तं न स्थानिवदिति निषेधादिति भावः ॥

सिञ्चोदिति वाच्यम् । कण्डूयशब्दात्सम्पदादित्वाद्भावे कौ लुप्तोपे कोपो-
योरिति यलोपे च तत्सिद्धेः । न च यलोपेल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शक्यम् ।
नपदान्तेति निषेधात् । न चैवमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवष्टु स्यादिति वाच्यम् ।
सति स्थानिवत्त्वे अकारान्तस्यैव धातुतेति पूर्वदले उवष्टोप्राप्तिः । तर्हि यद्
स्यादित चेत् । अस्तु, तस्य उठ् करिष्यते । न च ऊठि कर्तव्ये अल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वेन क्लियत्त्वं नास्तीति वाच्यम् । वकारस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वात् ।
ननु स्थानिहारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमस्यैव । न च तस्याश्रास्त्रोयत्वा-
द्देशदेश इति माधवोक्तिं शक्यम् । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य कर्तव्यस्य
अचःपरस्मिन्त्यतिदेशस्य श्रास्त्रोयतया स्थानिवत्सूत्रेण अतिदेशातिदेशस्य
दुर्वारत्वात् । अन्यथा नपदान्तेति सूत्रे सवर्णग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति

निषेधः स्यात् । मन्तुर्वङ्गुरित्यत्र च तुक् प्रसङ्गः, अथ नानुवर्तते कङ्करिति
न सिद्ध्यति, यगन्तात्सम्पदादित्वाद्भावे क्लियल्लोपयकोपयोः कृतयोर्भवि-
ष्यति, न चैवमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवष्टु प्रसङ्गः, कौ लुप्तं न स्थानिवदिति

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः । २३३
 (अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (कण्ठादिभ्यो यक् । ३ । १ । २० ।)

अथापौति । (कै)

तदर्थावचिकं किन्तु कौ विधौ नेत्वेव मार्वचिकमिति भावः ।
 इदं प्रौढ्या । आदिष्टादिति कौ विधिमिति निषेधादित्यपि
 बोध्यम् ॥

अत एवेति । (कै)

आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादेवेत्यर्थः ॥

पुनरुवङ्नेति । (कै)

लक्ष्ये लक्षणस्येति त्यागादित्यपि बोध्यम् ॥ न शानादिष्टादचः
 पूर्वत्वं स्थानिवद्भावेन लभ्यम् । वस्यादेशत्वाभावात् । उवङ् आदेश-

षेन्न । स्थानिदाङ्कस्य अनादिष्टादचःपूर्वत्वस्य अर्थावचिकतायाः प्रागेव
 नियमितत्वात् । अत एव ऊठि कृते पनबवप् न । यदा कौ लुप्तं न स्थानि-
 वदिति निषेधाद्यगोव मास्तु । नन्वेवमपि कण्ठावित्याहौ भंयोगपूर्वकत्वेन
 षोःसुपीत्यस्याप्रवृत्तौ उवङ्स्यादिति चेत् । अस्तु, क्लिपः प्रत्ययलक्षणोऽतो
 कश्चिद्यमः । तस्मात् प्रातिपदिकान्येवैतानि दीर्घकित्वे च निष्कले इति
 चेत् । मैवम् । उवङो बहिः कृत्वेनासिद्धतया उठो दुर्बलत्वात् । किञ्चोक्त-
 रीत्या हि कण्ठरितिवत् मन्तृशित्यादि स्यात् मन्तृशित्यादि न च मिद्धेत् ।
 अथ धातोःकर्मण इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तत तर्हि यद्यपि मन्तृशित्यादि
 ऋत्वं सिद्धं तथापि कण्ठरितिवदङ्गोपयलोपाभ्यां मन्तृशित्यपि स्यात् ।
 तथा यगनुत्तिपक्षे मन्तृशित्यादिवत् कण्ठशित्यापि स्यात् । किञ्च सुखा-

वचनात् । ननु च कौ विधिं प्रति स प्रतिषेधः, अन्यथा लवभाचक्राणो
 लौशित्यत्रकौलुप्तस्यगोः स्थानिवत्त्वाभावेपि षो कृतस्य टिलोपस्य स्थानि-
 वत्त्वाद्गुणं न स्यात्, अत्रोत्र स्थानिवत्त्वे सत्यवङ् स्यादेव, अस्तु, षोः श्रुति-

(कण्ठादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

लेऽपि तस्य कार्याभावात् । न च सर्वे सर्वपदादेशा इति कण्डू इत्यस्य कण्डुवादेशे तस्य स्थानिवत्त्वादनादिष्ठादचः पूर्वत्वेन तस्य कण्डूय इत्यादेशे कार्यं स्थानिवत्त्वं सर्वं सर्वपदादेशा इत्याश्रित्याचः परस्मिन् इत्यस्याप्रवृत्तेः । अत एव खरादिग्रहणस्य व्यवहितसाधारणपूर्वत्वग्रहणज्ञापकता आकरोक्ता सङ्गच्छते । न च प्रातिपदिका नौत्युपक्रम्य भाष्ये वा वचनात् यदा कण्ठादीनि प्रातिपदिका-

दिभ्यो यप्रत्यये तस्य अनाड्धातुकत्वादतोषोपाभावे अकृत्यार्थेति दीर्घं सुखायतीत्यादि स्यात् । मुख्यनीत्यादि चेष्यते । अथ हलन्तमेव प्रक्येत, तर्हि सुखं दुःखमित्यकारान्तं न सिध्येत् । तस्माद्यथान्यासमेव मनोरमम् । नन्वेवमपि प्रातिपदिकैः कण्ड्वौमन्तुरित्यादि यद्यपि सिद्धं तथापि यगन्तेभ्यः क्तौ अनिष्टं स्यादेव । तद्यथा । कण्डूयतेः कण्डुवौ कण्डुवः । मन्तूयतेः मन्तूः सुखादेः सुगित्यादि हलन्तम् । नैष दोषः । यगन्तेभ्यः क्तिप् एवानुत्पत्तेः । उक्तं हि भाष्ये । नैतेभ्यः क्तिप् इत्यत इति । कथन्तर्हि कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति नयदान्तसूत्रे उक्तमिति चेत् । अथान्ताक्त्विपत्त्विवेहि तत्र च कण्डूवावित्युवच्छिष्ट एव । एवं प्रातिपदिकादाचारः क्तिबन्तात्क्यष्टान्तादा क्तिप्यपि बोध्यम् । स्यादेतत् । कण्ठादयः प्रातिपदिकान्येव यथान्यासं दीर्घाश्च सन्तु । ककारस्तु त्यज्यतां वारग्रहणानुवर्त्यताम् । यगन्तात्क्तिपोनभिधानश्च आवायोस्तुल्यं तत्किं कण्ठादीनां

तूट् करिष्यते, न चोद्यपि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वं, तस्य क्तौ विधित्वाद् आदिष्ठादचः पूर्वत्वाच्च, अत एवोक्तिं कृते एनदवडोप्रसङ्गः, एवमपि कण्ठौ कण्ठः कण्ठा कण्ठे, धातुविधिः प्राप्नोति, मन्तूवङ्गुरिति च न सिद्धति यत्किं दीर्घं कृते मन्तूवङ्गुरिति स्यात्, अथ प्रातिपदिकान्येव, तत्रापि

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (कण्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ।)

नौत्यादिना स्वयं तथैव व्याख्यानाच्चाक्षोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपि तत्र परे पूर्वस्य कण्डू इत्यस्य धातुत्वाभावादवङोऽप्राप्त्याऽवङ्गतोऽयं कैथटः । स्पष्टं चेदं लोपो व्योरिति (६ । १ । ६) सूत्रे कैथटे इति वाच्यम् । अतिदेशेनाकारे मत्यपि श्रवणाभावेन तस्य लौकिकसत्त्वाविरहात् । द्विसप्तपञ्चदशान्तमूलकेन प्राग्दीयतोऽणिति सूत्रभाष्योक्तेनैकदेशविकृतन्यायेन कण्डू इत्यस्य धातुत्वमित्यभिमानात् ॥

धातुत्वेनेति चेत्, उक्तरीत्या सुस्थतीत्याद्यसिद्धेः, प्रातिपदिकात्प्रत्यये तस्यानार्द्धधातुकत्वेन सुखायतीति स्यादिति हि स्पष्ट एव दोषः । यत् कौमुद्याम् । कर्णर्थं यक् स्यात् । धातवः प्रातिपदिकानि चेति कण्डूवाद्यो द्विविधाः । कण्डूं करोति कण्डूयते । नामधातुत्वाद्यर्थेयं द्वित्वे प्राप्ते कण्डूवादेस्तृतीयस्य इत्युक्तं तदेतत्सर्वमाकारविरुद्धमनेकदोषग्रस्तम् । तथाहि । कर्णर्थ इति व्याख्यानेन करणे इत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते तच्च व्यर्थं धात्वर्थमात्रस्यानुवृत्तिं विनापि लाभात् । ततोतिरिक्तस्य चानन्वयात् । एवञ्च कण्डूं करोतीति विग्रहपदार्थनमप्युक्तम् । नामधातुत्वादिति च सुतरामशुद्धम् । धात्वर्थकाराद्धानुभ्य एव यगिति सिद्धान्तात् । अथ प्रातिपदिकादेव यकमभ्यर्थेयं तर्हि लडादौ कण्डूवतीत्यादि स्यात् । अथ प्रातिपदिकान्येव कण्डूदोनीत्यभिप्रेयिषं तर्हि सुस्थतीत्यादि न सिद्धेत् । द्विविधाः कण्डूादय इति खोक्तिविरोधश्च । आकारविरोधश्च स्पष्ट

वाग्रहखाननुवृत्तौ स एव दोषो यो धातुपक्षे, अनुवर्तनां तर्हि वाग्रहण सन्तु च प्रातिपदिकान्येव तत्राप्ययमर्थः ककारो नानुबन्धयो भवति अनार्द्धधातुकत्वादेव गुणो न भविष्यति, नैवं शक्यम्, इह हि सुस्थति दुःस्थति मगध्यतीत्यतो लोपो न स्याद् अनार्द्धधातुकत्वादेव, न च व्यञ्ज-

तत्रेति । (कै)

श्रौजमन्निमित्तक उवङ् प्राप्नोति । एकदेशविकृतन्यायेन कण्डू
इत्यस्य धातुत्वात् न चैतन्निमित्ते उवङि अलोपस्य स्थानिवत्त्वम्
क्तौ लुप्तमिति निषेधादिति भावः ॥ भाष्ये

ऋस्वस्य पितोति । (भा)

ऋस्वोच्चारणमामर्थाद्दीर्घाभावं मन्यते तद्धनयन्नाह

ऋस्वयलोपौ षेति ॥ (भा)

अन्तरङ्गत्वादिति । (भा)

अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः ॥

एवंत्यास्तां तावत् । मान्यास्तु अनेकदोषदृष्टमपीमं प्रक्रियाप्रघट्टकं कथञ्चि-
त्समश्रयन्ते । तद्यथा । प्रातिपदिकान्येव कण्ठादयः तेभ्यश्च वैकल्पिको
यक् इति पक्षेणाद्यं ग्रन्थः । अत एवोक्तं छान्दर्थ इति त्रिष्टुप्हीतश्च कण्डू
करोतीति च । नहि धातुभ्यो यकि प्रातिपदिकभ्यो वा नित्ये यकि अयं
विग्रहः सम्भवति । एवञ्च नामधातुत्वादित्याद्यपि सम्यगेव । कथन्तर्हि
द्विविध्यमुक्तमिति चेत् । यगन्ताः सन्तो धातवः । केवलास्तु प्रातिपदिका-
नीत्याशयात् । यदा यगन्तधात्ववयवेषु तेषु धातुशब्दो गौणः । प्रत्यय-
सदसङ्गाशाभ्याम् अवस्थामेदाद् द्विविध्यम् । न चैवं सुख्यतीत्यादौ अतोलोपो
न स्यादिति वाच्यम् । यकः कित्त्वेन आवश्यकत्वात्प्राग्ववाच्चाङ् धातुकत्वस्यैव
ज्ञापनात् । अत एव द्विविधा इत्येवोक्तं न तु धातुभ्यश्च यगिति । तदिदं

नान्त एव शक्यः पठितुं यगभावपक्षेऽपि तथा प्रयोगप्रसङ्गात् उभये
कण्ठादय इत्याह । 'द्विविधाः कण्ठादय इति' । 'धातुभ्य एव प्रत्ययो
विधीयतीति' । नित्यमिति भावः । तेन पक्षे कञ्चवतीत्यादि न भवति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२१७

(अ. ३ । पा. १ । व्या. ३) (कण्डूदिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ।)

वेरपृक्तलोपादिति । (कै)

इदं काष्ठीति लोपोब्योरिति (६।१।६) सूत्रे कावुपसंख्यान-
मितिवार्तिकम् ॥

कर्त्तर्यानवगमादिति । (कै)

यत्र तु कर्त्तर्यानवगमस्तत्र भवत्येव । अथ भिषज्यतेः किपि
भिषक् शब्दे इत्याहुः ॥ केचित्तु इदं भाष्यं किबन्तपरमेवेत्याहुः ।

संपदादित्वादिति । (कै)

तेन वेदनामात्रप्रतिपादनेऽपि कण्डूरित्यादि सिद्धमिति
भावः ॥ भाष्ये

भाष्यादिविबद्धमपि लक्ष्ये विसंवादाभावादस्तु कथञ्चित् । अथोदाहरणानि ।
कण्डूश्च गात्रनिघण्टो । अवयवं कृतं लिङ्गं समुदायं विश्विनष्टि ।
एवमपि । कण्डूयति । कण्डूयते । मन्तु अपगार्धे । शेषद्वयेकं
मन्तृति । चन्द्रस्तु अत्रितं पठित्वा मन्तृयते इत्यप्याह । वस्य पूजामाधु-
र्ययोः । वस्ययति । तद्वस्युना युगपदन्मिषितेन । असु उपतापे । असु-
यति । असुयुः मृगश्वादयस्त्रेयप्रत्यय इति माधवः । एतेन मन्तु प्रणयिवा-
क्यानि गृह्यन्ति ह्यनसुयव इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । केचित्तु असु-
असुञ् इति पठित्वा आद्यस्य सान्तस्य अस्यति, द्वितीयस्य दोषान्तस्य
असुयति असुयते इत्याहुः । लेट् लाट् धौर्त्वं पूर्वभावं स्वप्ने च । लेश्यति ।

‘न तु प्रातिपदिकेभ्य इति’ । तेन कण्डू कण्डू मन्तृरित्यादिप्रयोगसिद्धिः,
न चास्मिन्नपि पक्षे यगन्तात्म्यदादिकिञ्चिधीयते तदा पूर्वोक्तदोषानुषङ्गः,
किं कारणं दृष्टिग्रहणादेतेभ्यः क्विप् स्याद् न चैतेभ्य इदानीं क्विब् दृश्यते,
पूर्वञ्च तु पक्षे कण्डूरित्यादिसिद्ध्यर्थमेव क्विब् द्रष्टव्यः । कथं पुनर्जायते

एतानीति । (भा)

कण्डूरित्यादौनि दीर्घान्तप्रथमैकवचनान्तानीत्यर्थः ॥ एवमपि
कंङ्गावित्याद्यर्थं वा वचनं कर्त्तव्यमेवेत्याह

तत्तर्हीति (भा)

भाष्ये “उभयं कंङ्गादौनीति” उभययेत्यर्थं उभयमित्यव्ययं
दिप्रकाराणीत्यर्थः ॥ उभयाङ्गौकारे प्रमाणमाह

लोच्छति । सेटिता लोटिता । अल्लोपयलोपौ । केचित् सेटलोटौ दीर्घार्था-
वाङ्हरिति माधवः । पूर्वभावः पूर्वत्वम् । अत्र केचित् पूर्वशब्दं प्रकृति-
निर्देशार्थमाश्रित्य पृथ्यतीत्यदाहरन्ति । तथा चान्तःकरणवृत्तिवर्गे भट्ट-
मल्लेनोक्तम् । श्रोते द्रायति निद्राति सन्ति स्वपिति पृथ्यति । निद्रायते
संविशति निद्रायां संति सन्दते इति ॥ अस्यार्थो धातुचन्द्रोदये उक्तः ।
श्रोतेप्रभृतीनि दशाख्यातानि निद्रायाम् । पस स्वप्ने अदादिः षसि
श्रयनइत्येके पेटुरिति तत्रैव क्षीरस्वामी पृथ्यतीति कण्ठादियगन्त
इत्यादि । तथा देवेनाप्युक्तम् । पृथ्यतीति तु यत्स्वप्ने तत् कण्ठादिषु
दर्शनादिति । एतच्च अमोघायां शाकटायनधातुवृत्तौ अर्थनिर्देशरहिते
गणपाठे पूर्वस्य पाठाभावादयुक्तामिति पुरुषकारैरेव दूषितम् । युक्तस्यै-
तत् । जयादित्येनापि सेटलोट् इत्येव पाठात् । हरदकेन च धीर्थे पूर्वभावे
स्वप्ने चैति तद्विवरणात् । एतेन बुद्धिवर्गे मनसागोचरीकारे मनस्वित्ये
मनस्यतीति भट्टमल्लोक्तिरपि प्रत्युक्ता । न्यायसाध्यात् जयादित्येन हि

उभये कण्ठादय इति तच्छ्लोकेन दर्शयति । ‘धातुप्रकरणादिति’ । अनु-
वृत्तं धातुग्रहणेन विशेषणान्तरासङ्गनाच्च धातुत्वमेवामभिमत-
मिति विज्ञायत इत्यर्थः । यतस्तु खल्वयमाचार्यः कश्चिद्विचमुच्चारयति
कथञ्च नृणोन् मञ्जीषित, ततो मन्ये धातुर्विभावित इति, धातुत्वमेव

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः । २३६
 (अ. ३। पा. १। आ. ३) (कण्डूदिभ्यो यक्। ३। १। २७।)

आतश्चेति ॥ (भा)

ननु भावक्लिबन्ते वेदनामात्रे कण्डूरित्यादिसिद्धिरत आह
 सत्त्वरूपेति । (कै)

सैवेत्यर्थः ॥ भावक्लिबन्ते हि प्रकृत्या साध्यरूपेणापि प्रतीतिः
 स्यादिति भावः ॥ एवं चैतेभ्यो भावे क्लिब् नाख्येवेति तत्त्वम् ॥

असु इत्येव निर्दिष्टम् । हरदत्तेन तु अथ कण्डूदीनामर्थनिर्देश
 इत्युपक्रम्य कण्डूदीन् विलयवता असु इति प्रतीकमुपादाय मानस-
 उपतापे इति विलृतम् । अत एव असु मनस उपतापइति पठतामपि
 मनस इति बर्धन्तसुपतापविशेषणम् । न तु प्रकृतिनिर्देशः । कृत्तिपद
 मङ्गलार्थदिविरोधात् । धातुचन्द्रोदयकारस्य तु मनस्यतीति कण्डूदि-
 यगन्तमिति भ्रूयसा यज्ञसन्दर्भेण व्याचक्षाणस्यापि तत्रापरितोषोक्त्येव ।
 अत एव मनस्यते इति पाठमाश्रित्य मनःशब्दादपि विषये तद्वतिवर्ष-
 मानात् क्वञ्चोक्त्वा इदं श्रोभतेतरामित्युपसङ्गहार । लेला दीप्तौ ।
 ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतिः । इरस इरञ् इरञ् ईर्यायाम् ।
 इरस्यति । इरज्यति । ईर्यति । ईर्यते । इकिञ्चेति दीर्घः । यथां
 यथायथमन्येष्यर्थाः सन्ति । तथाहि । इरज्यन्ते प्रथयस्सन्तुभिति मन्वे
 दीप्त्यर्थीयमिति भट्टभास्करादयः । इरज्यन्तावसथस्य भुरेरिति मन्व-
 ऐश्वर्यार्थं इति । इर्यतिर्मागीवस्यागोपि । उक्तधामरेण चर्मात्वीर्यापथि-
 स्थितिरिति । इयस् ऐश्वर्यइति गणरत्नमञ्जोदधौ । इयस्यति । उषस

विभाषितमिति मन्य इत्यर्थः । अथ कण्डूदीनामर्थनिर्देशः । कण्डूण गात्र-
 विकर्षणे । मसु अपराधे । क्वञ्चो रोषे । वग्यु पूजामाधुर्ययोः । अस्मन्म-
 उपतापे । मञ्जोः कृत्तिपूजनयोः । कौट् कौट् धौर्यं पूर्वभावे स्वप्ने । इरस

(कथञ्चादिभ्यो यक् । १ । १ । २७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

स्वार्थे इति । (कै)

नित्यमिति शेषः ॥ वा गृहणाननुवृत्तिः । तेन पक्षे कण्ड-
वतीत्यादिर्न ॥

आर्धधातुकसंज्ञेति । (कै)

न च सापि माम्भु कोऽपि मास्त्विति वाच्यं सुखतीत्यादावतो
लोपार्थं तस्या आवृणक्तत्वात् ॥

प्रभातीभावे । उषस्यति रात्रिः । वेद धौर्व्यं स्वप्ने च । वेदति । मेधा
आशुग्रहणे । मेधायति । कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । मगध परिवेष्टने ।
नीच दास्यइत्यन्ये । मगध्यति । तन्तस् पस्पस् दुःखे । तन्तस्यति ।
पस्पस्यति । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । तच्छब्देन सुखदुःखार्थौ । सुख-
दुःखरूपायां क्रियायामित्यर्थः । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभव-
तीत्यर्थः । सपर पूजायाम् । अकारान्तोऽर्थं महोदधौ । सपर्यति । अरर
आराकर्म्मणि । आरा प्रतोदः । अरर्यति । भिषज् चिकित्सायाम् ।
भिषज्यति । भिषाज् उपसेवायाम् । भिषाज्यति । सारस्वती त्वा भववद्म
भिषाक् । क्रान्दसो लृक् । इषुध शरधारणे । इषुध्यति । चरण वगण
गतौ । चरण्यति वगण्यति । सुगण चौर्यं । सुगण्यति तुगण त्वरायाम् ।
तुरण्यति । भ्रूगण धारणपोषणयोः । रणधारणयोऽित्यन्ये भ्रूगण्यति
गद्गद् वाक्स्वल्पने । गद्गद्यति । एला किला खेला विचामे । एलायति ।
केलायति । खेलायति । एला स्थानइत्येवपरि । इलायति । लेला स्वल्पने
च । लेलायति । अक्रान्तोऽर्थमित्यन्ये । तत्रातोलोपः । लेख्यति । लिट्

इग्ज् इरञ् ईर्ष्यायाम् । इवञ् परिवेशणे । मेधा आशुग्रहणे । कुषुभ्
क्षेपे । मगध परिवेष्टने । तन्तस् पस्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम् ।
सपर पूजायाम् । अरर आराकर्म्मणि । भिषज् चिकित्सायाम् । भिषाज्

दौर्घपाठ इति । (कै)

वक्ष्य मन्तु प्रभृतीनां वृत्तपाठः प्रातिपदिकविषये चरितार्थं इति तेषामपि दौर्घा भवति । यन्तु केषाञ्चिद्दौर्घपाठेन वल्गु-प्रभृतीनां दौर्घाभावो ज्ञायते तच्च भाष्यविरोधात् । शास्त्रबाध-कल्पनापेक्षया प्रातिपदिकत्वकल्पनस्यैव लघुत्वाच्च । एतेन ककारे-णार्धधातुकत्वमेव कल्पयतामित्यपासं धातुकत्वकल्पनस्यैव लघुत्वात् ॥

अल्पकृत्यनयोः । लिखति लाट जीवने । लाखति । हृषीष् गोभगे लज्जायाच्च । कथं न पत्या धरणी हृषीयत इति श्रीहर्षः । मञ्जीष् पूजायाम् । अत्र पूजा पूज्यमानकृत्का तेनायमकर्मकः । मञ्जीयते पूजामभिगच्छतीत्यर्थः । मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके मञ्जीयेते इति भाष्यम् । रेखा प्रलाघासादनयोः । आनादनं प्राप्तिः प्रापणं वा । रेखायति । प्रलाघामनुभवत्यनुभावयति वेत्यर्थः । इवस् परितापपवि-चरणायोः । इवस्यति । तिग्स् अन्तर्घी । तिरस्यति । अगद गीरोगत्वे । अगद्यति । उरस् बलार्थः । उरस्यति, बलवान् भवतीत्यर्थः । तरस्य गती । तरस्यति । पयस् प्रसृतौ । पयस्यति । सम्भूयस् प्रभृतभावे । सम्भूयस्यति । अम्बर संवर सम्भरणे । अम्बरति संवरति । गच्छरत्नमहोदधौ आकृति-गच्छत्वात् दैधवलादिभ्यो यकि गायति धवल्यतीत्याद्युक्तम् । कण्वादीनां द्वितीयस्य वे इति वक्ष्यते । तेन सनि कण्वादिभ्यो यक्त्वोच्चारणं च ।

उपसेवायाम् । इभुध शरभारणे । चरस्य भुरस्य गती । चुरस्य चार्थे च । नुरस्य त्वरायाम् । भुरस्य धारस्योभययोः । गङ्गद वाक्स्वल्पने । एषा केना खेका विनासे । लिट् अस्वार्थे जुत्सायां च । लोट् दौत्तौ ।

कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥

भाष्ये

ङित्करणमपि सावकाशमिति । (भा)

एवं च परत्वाद्दृङ्ः प्राप्नोतीति भावः ॥

यद्यमिति । (भा)

इत्वनिषेधो ह्रस्वाभावफलकः । वृद्धभावे खत एव ह्रस्वसत्त्वा-
द्यर्थः । स वृद्धिमतां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ ननु णिक्त्वेत्ययुक्तप्रतिषेध-
प्रवृत्तौ ह्रस्वस्यैव भावादत्त आह

कमेर्णिङ् । स्वार्थे । कामयते । नन्विह व्यतउपधाया इति वृद्धेः
ङितिचेतिनिषेधः प्राप्नोति न च खित्वसामर्थ्याद्दृङ्ः । खेरनिटौति-
विशेषणोच्चरितार्थत्वात् । न च उकारोप्यात्मनेपदेन चरितार्थ इति
वाच्यम् । तावता प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वानपायात् । न च कमेर्मित्स्वञ्चा-
प्रतिषेधार्थे न कस्यमिचमामितिषचनं वृद्धभावे व्यर्थे सत् वृद्धिमिह

“कमेर्णिङ्” ॥ इह णिङो उकारो ‘खेरनिटौ’ति विशेषणोच्चरि-
तार्थो उकारोप्यात्मनेपदार्थ इत्युभयोच्चरितार्थयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वा-
‘इत उपधाया’ इति वृद्धेः ‘ङिति चे’ति प्रतिषेधः प्राप्नोति, ज्ञापका-
त्सिद्धं, यदयं ‘न कस्यमिचमा’ मिति कमेर्मित्स्वञ्चायां प्रतिषेधं ध्यास्ति तन्
ज्ञापयति भवत्यत्र वृद्धिरिति, तस्य हि प्रयोजनं ‘मितां ऋणं’ इति ऋणो
मा भूदिति, यदि चात्र वृद्धिर्न स्याद् भ्रूल एवोपधेति क्त्वा मित्स्वञ्चा-

णिज्निमित्तेति । (कै)

तान्वधौमन्यते ह्रस्व इति वृद्धेरभिद्धत्वे ह्रस्वस्य ह्रस्वे प्रथो-
जनाभावात्तस्यां प्रवृत्तौ ज्ञापकत्वमेवस्थितमिति भावः ॥ ननु
पर्जन्यवज्ज्वणप्रवृत्तेर्ह्रस्वदृष्टावपि प्राप्तह्रस्ववारणेन दीर्घश्रवणाद्य
मित्त्वनिषेधः सार्थकः ॥ अन्याहचेराह भाष्ये

नैव वेति ॥ (भा)

प्रत्ययविधावेवेति । (कै)

पारिषीय इत्यादौ ॥ भाष्ये

इदं तद्हि प्रयोजनं यत्तच्चिसमुलोरिति । (भा)

मित्संज्ञाप्रतिषेधस्येति शेषः ॥ चिसमुलोरित्यत्र ह्रस्वघटितन्यासे
दोषमाह भाष्ये

ज्ञापयतीति वाच्यम् । णिउन्ताच्चिसुमनोः कृतयोः चिसुमनोर्दान्यत-
रस्यामिति वैकल्पिके दीर्घे प्राप्तेतन्निरुद्ध्या मित्त्वप्रतिषेधस्य सार्थक्यात् ।
न च तत्र दीर्घग्रहणं परित्यज्य प्रकृतो ऋत् एव विकल्प्यताम् । तथा
च कमेर्मित्संज्ञाप्रतिषेधोपि मास्त्विति वाच्यम् । णिउन्ताद्युत्तरादा
णिचि सति तत्तच्चिसुमनोः अग्रमि अग्रामि ग्रमं ग्रमं ग्रामं ग्रामम्

प्रतिषेधो अनर्थकस्स्यात् । नैतदन्ति ज्ञापकं यदा णिउन्ताद्धेतुमस्त्रिच्
क्रियते तदा णिउन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ऋत्वो मा भूदित्येवमर्थमे-
तस्यात्, न च णिउपेक्षाया अपि वृद्धेर्णिङ्मेव षित्तमपेक्ष्य प्रतिषेधः,
किं कारणं, षित्तीति निमित्तसप्तमी, ननु च न णिउन्तस्य णिचि वृद्ध्या
भवितव्यं णिउदा अत्रहितत्वात्, णिणोपे कृते स्यादिवद्वावाद्यवधानमेव,
यदा तर्हि णिउन्ताच्चिसुमनो भवतस्तदा 'चिसुमनोर्दान्यत-रस्या'-

शिञ्जव्यवहितेऽपि ॥ (भा)

पाक्षिकेति । (कै)

दृङ्ङेर्वैकल्पिककार्यं दृङ्ङेर्वैकल्पसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ दीर्घ-
विधाने तु कृतङ्ङस्त्वस्य दीर्घविधानात् सिध्यतीति भावः ॥ भाष्ये

दीर्घविधिं प्रतीति । (भा)

न पदान्तसूत्रे तत्रादिमाहपर्य्यणं त्रैपादिकदीर्घस्यैव यद्भाषणे
पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्याश्रित्य भगवता न पदान्तसूत्रे तेषां
प्रत्याख्याते न च स्थानिवत्त्वनिषेधाप्रसक्तैरिदं भाष्यमेकदेशुक्तिरिति
नार्थसाधकम् । शिञ्जन्ताश्चिचि उपसंख्यातेन सिद्धं श्रमं श्रमं

अश्रमि अश्रमि, श्रमं श्रमं श्रममिति रूपद्वयस्य दीर्घदृष्टयं विना
अनिर्वाहात् । दीर्घविधिमिति हि शिञ्जोर्लोपस्य न स्थानिवत्त्वं न
पदान्तेति निषेधात् । ऋस्त्वविधिमिति तु स्थानिवत्त्वे सति चिस्त्वसुप्परस्य
शिचः शिचोर्भां व्यवधाने ऋस्त्विकल्पो न प्रवर्तेत । यथाश्रुतसूत्ररीत्या
चेदम् । पूर्वत्रासिद्धीवेनेत्युक्त्वा सर्वार्थानुसारादिदृष्टयं न कर्तव्यमिति

मित्येव विधिर्मा भूदित्येवमर्थो मित्संज्ञाप्रतिषेधः स्यात्, किं पुनः कारणं
तत्र दीर्घान्यतरस्यामित्युच्यते न प्रकृतो ऋस् एव विकल्प्येत, एवं हि
कमेर्मित्संज्ञाप्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति, कथं यदा शिञ्जि दृङ्ङिर्नास्ति
तदा ऋस् एवोपधेति सत्यपि ऋस्त्विकल्पे नैवानिष्टप्रसङ्गः, अश्रमि अश्रा-
मौत्वादि च सिद्धं, नैवं श्रमं, यदा श्रमिप्रभृतिभ्यो शिञ्जन्तेभ्यो इतीयो
शिञ्जि कियते तदा न स्यात्, यस्त्व अमुत्परो शिञ्जि इतीयो न तस्मिन्
प्रथमेन शिचो व्यवहितत्वात्, यस्मिंश्च भिदङ्ङं प्रथमे शिचि नासौ चिस्त्व-

शामश्राममित्याद्यपि यङ्लुगन्तासुलि सिद्धम् । न च चिसमुल्लो-
रित्यत्र दीर्घविधानसामर्थ्यादत्रैपादिकेऽपि निषेध इति वाच्यं
हेडघातोराहैडि अहोडि इति साधनेन चारितार्थात् । वृत्तविधाने
अहेडौतिस्यादिति बोध्यम् । केचित्तु तद्भाष्यप्रामाण्यात् तत्रत्य
वार्तिके वरे यस्मिन्पक्षरवर्जमित्यत्र दीर्घाऽप्युपलक्षणौयः ॥

एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमिति । (भा)

अत्रत्य भाष्यस्वरस्याद् हेडघातोर्घटादिस्य प्रामाणिकपाठः ।
उकाससूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्च । न पदान्तेति सूत्रस्यभाष्यप्रामा-

पक्षे तु शिञन्तासिचि ष्याकृतरेक्यात् सिद्धम् । शंश्रामं शंश्राममिति
तु यङ्लुगन्तासुलिति नपदान्तसूत्र एवावोचाम । अस्मिन्निष्कृष्टपक्षेपि
त्रिसमुल्लोरितिसूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथाहि हेड् अनादरे
घटादिः । एच इक् । हिडयति । अत्र चिसमुल्लोः कृतयोः ऋस्ते
विकल्प्यमाने अहिडि अहेडौति स्यात् । दीर्घं तु अहिडि अहोडि
इति भवति । एवञ्च कमेरपि चिसमुल्लोः दीर्घविकल्पे प्राप्ते तद्वाच्यम् ।

मूलपरो द्वितीयेन अत्रहितत्वात्, शिलोपेपि कृतं स्थानिवद्भावाद्वाधान-
मेव, दीर्घान्वतरस्यामित्युक्त्याभावे एतच्च अपि भवति दीर्घविधिं प्रति स्थानि-
वद्भावनिषेधात्, तथा शमिप्रभृतिभ्यो यङन्तेभ्यो शिञ्जल्लोपयलोपयोर-
ल्लोपस्य स्थानिवद्भावादसत्यां वृद्धौ चिसमुल्लोः कृतयोः शंश्रामि अशंश्रामि
शंश्रामं शंश्राममिति न स्यात्, दीर्घः एतद्विकल्प्यमानोऽपि भवति तदिदौ
स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्, तथा हेड् अनादरे घटादिः, 'एच इङ्गत्वादेशे'
हिडयति तत्र चिसमुल्लोः कृतयोर्ऋस्ते विकल्प्यमाने अहिडि अहेडौति

प्याञ्च । चिखमुलोरिति सूत्रस्य भाष्याच्चेति यथाश्रुतभाष्यं
रमणीयमेवेत्याहुः ॥

तस्मान्प्रतिषेधः प्राप्नोति (भा)

इत्यस्य तन्निषेधो वक्तव्य इति शेषः । अत एवोक्तं वेति वा
शब्दः संगच्छते ॥

कृतार्था मित्वनिषेधो वृद्धिं ज्ञापयितुं नालम् । किञ्च आयादय
आर्द्धधातुकेवेति णिप्रभावे णिचि कृते वृद्धौ सत्यां मित्तांश्विति
श्रुत्वं वारयितुं मित्त्वाप्रतिषेधः, सर्वथा ऽपि नायं वृद्धेर्जापकः ।
तस्मात् प्रितिचेति निषेधं वारयितुं कश्चिदुपायो वक्तव्य इति चेत् ।
सत्यम् । उक्त एवासौ तद्वितकाम्योरिकप्रकरणादिति ॥

म्यात् दीर्घं तु पुनरद्विष्टि व्यहोतीति भवति, तस्माद्दीर्घं एव विकल्प-
नीयः ततश्च मित्त्वाप्रतिषेधोपि तन्निरुक्तये वक्तव्यः, तथा 'आयादय
आर्द्धधातुके वे'ति णिप्रभावे णिचि सति वृद्धौ कृतायां 'मित्तां श्रुत्वं'
इति श्रुत्वं मा भुदित्येवमर्थापि मित्त्वाप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्यज्ञाप-
कमेतत् । एवं तद्व्यस्थानेयं यत्रः क्रियते नैवात्र प्रतिषेधः प्राप्नोति, किं
कारणमित्यन्तत्तद्योग्योर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधः, न चैषा इत्यन्तत्तया वृद्धिरित्यनमति
कर्त्तव्यप्रक्रियातर्कानुसंगेन ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २४७
 (अ. ३। पा. १। आ. ३) (आयादय आर्द्धधातुके वा । ३। १। ३१।)

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३। १। ३१॥

आयादयविषयसप्तम्यां विचारानारम्भादाह

परेति । (कै)

आयादिभ्य आर्द्धधातुके मिद्धेऽस्य विध्यभावान् निवृत्ति-
 विधेया तदर्थेनदुपादानं कार्यमित्याह

निवृत्तौति ॥ (कै)

उत्पत्तिशब्दो वेति । (कै)

अस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । सर्वत्र विधिवाक्ये तदभावेऽप्युत्पत्त्यव-
 गतेः । एकतरपक्षे ऽधिककर्मव्यतायामेव भाष्यतात्पर्यायांसि ।
 कश्चिदनुत्पत्तिशब्दो वेति पाठः । आपाद्य आवृत्त्यैव मिद्धे आयादय

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ आर्द्धधातुकविवक्षायाभावादायो वा
 स्युः । जुगोप । गोपायास्रकार । आनर्त । ऋतृतीयास्रक्रे । कामयास्रके ।
 चकमे । इहार्द्धधातुक इति यदि परसप्तमौ स्यात् तदा प्रवृत्ता आया-

“आयादय आर्द्धधातुके वा” ॥ आर्द्धधातुक इति परसप्तम्याभावा-
 दिविधिभिरैकवाक्यता स्यात्, भिद्ववाक्यतायामयमर्थो भवति, गुपादिभ्य
 आर्द्धधातुके परतो वा ऽऽयप्रत्ययो भवति, एवमुत्तरत्रापि, ततश्चार्द्धधातुके
 एव विकल्पेनायादयः स्युः सार्वधातुके नैव स्युः, नैष दोषः । एष्यगारम्भा-
 दयि ह्यार्द्धधातुक एवायादीनामुत्पत्तिः स्यात्ततो गुणादिभिः संयज्यैव

(आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३२ ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. ३)

इति पञ्चम्याविपरिणम्यते । आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तत्र परे
गुपादिभ्य आयाद्यनुत्पत्तिरित्यर्थः । परं त्विदं गुर्विति दिक् ॥

पञ्चे निवृत्तिरिति । (कै)

निवृत्तिपदं विनापि सामर्थ्यादिति भावः ॥

क्वचिदिति । (कै)

अदिप्रभृतिभ्य इत्यादौ ॥

क्वचिदिति । (कै)

यथा दीर्घविषये ॥

यदा सूत्रत्रयस्येति । (कै)

आयादय इति पदोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथाऽव्यव-
हितत्वात्कर्मोर्ण्डित्यस्यैव शेषः स्यात् ॥

पृथक्पाठादिति । (कै)

तस्मात्सामर्थ्याद्भिन्नवाक्यतया एकवाक्यतया च वाक्यार्थ इति भावः ॥

दय आर्द्धधातुके परे पक्षे निवर्तन्त इत्यर्थः स्यात् । तत्र बहुवो दोषाः ।
तथाहि । आयाप्रत्ययान्तात् स्त्रीभावविवक्षायां प्रत्ययादित्यकारप्रत्यये
कृते आयनिवृत्तिपक्षे गोपेत्यनिष्टं स्यात् । गुप्तिरिति चेष्टं न सिध्येत् ।

निर्दिशेत्, गुपादिभ्य आर्द्धधातुके वत्येवं हि आयादय इति न वक्तव्यं
भवति, पृथक् तं निर्दिशति तेन मन्यामहे व्यापारभेदेनैकवाक्यतेति ।
ततश्चायमर्थो भवति गुपादिभ्यो नित्यमायादयो भवन्त्यार्द्धधातुके वेति,
एवमपि गुपादेर्यदार्द्धधातुकं प्राप्तं तत्र ततो विहिते विकारणविकल्पे
नायादयः स्युस्तच्च स्त्रीभावविवक्षायां गुनेऽप्रत्ययान्तत्वाभावात् क्लिबि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२७६

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (आयादय आर्द्धघातुके वा । ३ । १ । ३१ ।)

एकं वाक्यमिति (भा)

भाष्यस्य एकं वाक्यमपीत्यर्थः ॥

अकारेण । (कै)

अप्रत्ययादिति विहितेन ॥

क्तिनो बाधनादिति । (कै)

स्थधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरभावादिति भावः ॥

आमि परत इति । (कै)

यद्यपि ङिङ्येवार्द्धघातुके आयादिनिवृत्तिस्तथापि प्रत्ययस्य-
णोऽप्रत्ययान्तत्वादां प्राप्नोति पुनः पदत्वादांमि क्त एवेतन्नवृत्ति-
रिति बोध्यम् ॥

तद्भावितेति । (कै)

अत एव लुकि लोपमंशासिद्धिः ॥ भाष्ये

तथा ऋतोयश्चाक्षिति प्रत्ययान्तत्वेनामि इयप्रत्ययस्य निवृत्तौ
ऋताक्षकारेति स्यात्, आनर्तति च न स्यात् । तथा आर्ततासि ।
अर्तिष्यति । ऋत्यात् । आर्तौदित्यादौ परस्मैपदं न स्यात् । तथा
तास्यादेरार्द्धघातुकस्य इयङ्निवृत्तिं प्रति निमित्तत्वेन न धातुषोप

कृते यदायप्रत्ययो न भवति तदा गुप्तिरिति काममिष्टं सिद्ध्यति, यदा तु
भवति तदाऽङ्गोपयन्तोपयोगोपांनिवृत्त्यनिष्टं प्राप्नोति, गोषावेति चेष्टं न
सिद्ध्यति, भिन्नवाच्यतायामायाद्यन्ताद्यदार्द्धघातुकं प्राप्तं तत्र ततो विहिते
आयादयो वा भवन्तीत्यर्थः स्यात्तत्र चायाद्यन्ताद्यदार्द्धघातुकमिति वदता
तेवासुत्यत्तिन्नावदङ्गीकृता, न चोत्पन्नानामुत्पत्तिविकल्पः प्रकृत्ये कर्तुमिति

(आयाद्य आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

गुत्तिर्गुगोपेति चेष्टं सिद्धमिति । (भा)

आयस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावे सिद्धतौत्यर्थः ॥

इदं तर्हि इष्टमिति । (के)

इदमुपलक्षणम् । क्तिनि कृते आयप्रत्यये गोपायतौत्यनिष्ट-
मपि प्राप्नोतौत्यपि बोध्यम् । अलोपस्तु न । आर्द्धधातुकोपदेशे
तदभावात् ॥

सावंधातुके नित्यमिति । (भा)

अत्र नित्यग्रहणमार्थिकार्थकथनम् । सामान्यसूत्रेण वेत्येवास्य
नित्यत्वशिद्धे “स्यादितिभिरिति” आदेशप्रवृत्त्युत्तरस्यतामौ इति पक्षे
इदम् ॥

तुल्यं हि निमित्तम् (भा)

इत्यनेनाक्षरङ्गत्वं निरस्यति ॥

इति निषेधात् तन्निमित्तो गुणो न स्यात् । अथोच्चेत नामेन निवृत्तिर्वि-
कल्प्यते किन्तु प्रवृत्तिरेवेति । तत्रापि आयादिविधिभिः सहास्ये-
कवाक्यता भिन्नवाक्यता वा । आद्ये गुपदिभ्य आर्द्धधातुके परे आयो
वेत्यर्थः स्यात् । एवमुत्तरत्रापि । ततश्च आर्द्धधातुके एव विकल्पे-

कोपन्यायेन निवृत्तिविकल्पो भवति, ततश्चायप्रत्ययान्तात् स्त्रीभावविव-
क्षायामप्रत्ययादित्यकारे कृते निवृत्त्यभावपक्षे गोपायेति काममिष्टं
सिद्ध्यति, निवृत्तिपक्षे तु गोपेत्यनिष्टं प्राप्नोति, गुत्तिरिति चेष्टं न
सिद्ध्यति, क्ति च निवृत्त्यभावपक्षे गोपायाश्चकारेति काममिष्टं सिद्ध्यति,
निवृत्तिपक्षे तु यदि क्ति परतो निवृत्तिलक्ष्यापि प्रत्ययवृत्तयेव का-

परत्वात्स्यादय इति । (भा)

तथा च सकृद्भूतिन्यायेनाद्यो नस्यादेवेति भावः ॥ न च “सर्वधातुके नित्यमि”त्यस्य परत्वाद्वाधेऽपि सामान्यसूत्रेण वैकल्पिक आद्यो भविष्यति न हि तेनापि विप्रतिषेधः । तस्मान्-
नैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति वाच्यम् । अपवादविषये उत्सर्गा-
प्रवृत्त्या सर्वधातुकविषये तदप्रवृत्तेः ॥ नत्वचाक्षौति विशेषकृष्णान्त्वं
तदभावे न प्रवर्त्तते इति मन्यते ॥

स नास्त्यवकाश इति । (भा)

पर्यन्तवक्त्रचणप्रवृत्तेरिति भावः ॥ विशेषोऽप्यस्तौत्याह

कामयत इति ॥ (कै)

गोपायन्तीत्यत्रापि विशेषं भाष्ये दर्शयति

नायादयः सर्वधातुकं तु नैव स्युः । अथोच्येत गुपादिसूत्र एव आर्द्धधातुके
वेति वक्तव्ये आयादय इति न कर्तव्यमिति लाघवं स्पष्टे सति गौरवं
कोटा । आयादय आर्द्धधातुकेवेति एथकसूत्रकर्मणामर्थात् व्यापार-
भेदेनैकवाक्यता । ततश्चायमर्थः । गुपादिभ्य आयादयो नित्यं भवन्ती-

प्रत्ययादित्याया भवितव्यमघाप्यामि कृते निवृत्तिस्तथापि तस्यैव अवशं
प्राप्नोतीति, सर्वथा गोपां चकारेत्यनिष्टं प्राप्नोतीति शुभोपेति चेष्टं न
सिद्धति, तस्माद्दृष्टं एवायं परसप्तमीपक्ष इति मत्वाह : ‘आर्द्धधातुके
विषय इति’ । कोऽर्थ इत्याह । ‘आर्द्धधातुकविवक्षावामिति’ । आर्द्ध-
धातुकमिहोत्पाद्यिष्यामीति बुद्धौ सत्यामित्यर्थः । विषयसप्तमीपक्षेऽपि
भिन्नवाक्यतायामार्द्धधातुके विधित्सिते आयादयो भवन्तीत्युक्ते कृतो

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

अवश्यं खल्वपीति ॥ (भा)

यदि तर्हीति । (भा)

एवञ्चानवकाशत्वेनैव स्याद्विवाधने गोपायिष्यतौत्याद्यसिद्धि-
रिति भावः । यथा पुनर्वार्त्तिककृता सूत्रभेदेन परिहार
उक्तस्तथा सूत्रभेदमङ्गीकृत्य “पुनः अपि नित्यमित्युच्यते”
तदा सर्वदोषपरिहार इति भाष्याचरार्थः । कश्चिद्भाष्य एव
श्रितोति पाठः ॥

विषयसप्तमीति । (कै)

आर्द्धधातुक इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जातिनिर्देश इति भावः ।
सूत्रे आयादय इत्युक्तिरनन्तरस्यैव सम्बन्ध इति भ्रमवारणार्थंति
तन्वम् ॥

त्युत्सर्गः । आर्द्धधातुके परे तु वा भवन्तीति । एवञ्च विकरणावत् प्रत्यये
परे आयादयः प्रवर्तन् । ततश्च गुणेः क्लिप्ति आयापक्षे अलोपयलोपयोः
गोपातिरित्यनिष्टं स्यात् । गोपायेति चेष्टं न सिध्येत् तस्माददुष्ट
एवात्र परसप्तमीपक्षः ॥

विधित्तत इत्यपेक्षायामायाद्यन्तस्यापि धातुत्वात्तत इति गम्यते, ततश्च
निवृत्तिपक्ष एवाश्रित इति स एव दोषो ऽयं पूर्वमवोचाम, तस्मादेक-
वाक्यतथोत्पत्तिविकल्प इत्याह । ‘नित्यं प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुक-
प्रत्यये निर्विकल्प्यत इति’ । किमेवं मति सिद्धं भवतीत्याय . ‘तत्रेति’ ॥

सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

गणपाठनिबन्धना संज्ञा कथमेषामत आह

भुवो वादय इति । (कै)

वदन्तीति वादयः । भर्षवाचकाः क्रियावाचिन इति यावत् ।

यथा सूत्र्यादीनां क्रियावाचकत्वं तथोक्तम् ॥

तेनेति । (कै)

पाठेनाणवयत्यादयः ॥ अर्थेन या इत्येवमादय इत्यर्थः ।

“पाठेनेत्यादिर्नचैमे तत्र पद्यन्” इत्यन्वैवाच भाष्यकारोक्तिः ॥

धातुसंज्ञासिद्धिमिति । (कै)

सनाद्यन्तेऽपीति शेषः ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ सनादयो णिङन्ताः प्रत्यया अन्तास्वरमावयवा येषान्ते संघाता धातुसंज्ञाः स्युः । जुगुभते । कामयते । सृष्टिउन्तमित्यत्र अन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तते- इति तत्प्रतिप्रसवार्थमिहान्तग्रहणं न त्वयमपूर्वविधिः । गौगवात् । देव- दत्तास्त्रिकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादिः समुदायस्य संज्ञाप्रसङ्गाच्च । प्रतिप्रसवे तु काघव उक्तदोषाभावश्चेति स्पष्टमेव । भुवादय इत्यस्यानन्तरमेव

“सनाद्यन्ता धातवः” । ‘सनादयो ऽन्ते येषामिति’ अन्तशब्दः समीपवचनः वैयधिकरण्येऽपि गमकत्वाद्गुञ्जीहिः । अथ वा उक्तावर्ष- मात्रं दर्शितं सूत्रे त्वयववाचिनो ऽन्तशब्दस्य समानाधिकरण्यमेव बह- षीहिः ; सनादयोऽन्तावयवा येषा समुदायानामित्यनेन तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दर्शयति ‘धातुसंज्ञा इति’ धातुशब्दोऽत्र स्वरूप- पदार्थो न भुवादपदार्थकन्तावतीनां संज्ञानां विधाने ऋषोऽनाभावात् ।

(सनाद्यन्ता धातवः । इ । १ । ३२ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

पृच्छति । (कै)

इत्यस्यैकदेशीति शषः ॥

शब्दान्तरत्वादिति । (कै)

स्थानषष्ठीनिर्देशादपूर्वोपदेशाच्च तस्यैवान्न ग्रहणे तदौघप्रयोग-
नियम एव स्यादिति भवतीत्याद्यभिद्धिरिति भावः ॥ पठित-
शादृश्येन भवतीत्यदिस्थानामिवैषामपि तेनैव धातुत्वेऽप्याह

जग्ध्यादीनामिति । (कै)

भाष्यमुपलक्षणमिति भावः । अनेनास्यैकदेशुक्तित्वं ध्वानितम् ॥

रूढीति । (कै)

तस्याद्योगादक्षवत्त्वादिति भावः ॥

न चैमे इति । (भा)

भाष्ये इमे सनादय इत्यर्थः ॥

सनाद्यन्ताश्चेति सूत्रितं सनादीनामियत्तानवगमात् । षिण्डो उकारेण
प्रत्याहारमाश्रित्य सद्यन्ताश्चेति कुतो न सूत्रितमिति चेत्षष्ठादिष्वपि
उकारसत्येन सन्देहापत्तेः । इहैव सनाद्यन्ता इत्यस्यान्तरं भूवादयश्चेति
सूत्रयितुमुचितं तथा न कृतमित्येव । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।
तथाहि । जहत्स्वार्थायां हत्तौ चिकीर्षजिह्वीर्षत्यादिसङ्घाता एवार्थवन्ताः
तद्वयवा अन्वर्थकाः । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्र च अर्थवत्येव स्थान्यादेश-

स्यपतिद्यन्तमित्यन्तान्तराद्यन्तापत्ता संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययग्रहण-
परिभाषा न प्रवर्तत इति, ततश्चासत्यन्तराद्यणे तदन्तविधिर्न स्यादित्य-
न्तान्तराद्यणं कृतम्, एवं स्थिते यद्यपूर्वं एवानेन तदन्तविधिः क्रियते ततो
देवदत्तादिकीर्षतीत्यत्र देवदत्तादेः समुदायस्य संज्ञा प्रसज्येतेति मत्वाह ।
'प्रत्ययग्रहणपरिभाषेवेत्यादि' । अपूर्वविधौ गौरवं प्रतिप्रसवे तु चण्डस्य

तच्चेति । (भा)

स्थानिवदित्यचेत्यर्थः ॥

स्थानिनिवृत्त्येति । (कै)

स्थानषष्ठीनिर्देशादिति भावः ॥

क्रियानिमित्तकस्येति । (कै)

आदेशप्रवृत्तसामर्थ्यादानुमानिकस्यैव यौगिकस्यापि प्रवृत्त-
मित्याशयः ॥

तदन्तविध्यभावादिति । (कै)

स्थानिवत्सूत्रे विग्रेश्चासन्निधानात्तदभावे आदेशान्तस्याति-
देशेन धातुत्वाभाव इति भावः । यदा तिबादिविधौ तदभावा-
दित्यर्थः ॥

भावविभ्रान्तेः । एकरित्वाद्दौ तेस्तुरिति पर्यवस्यतीत्युक्तम् । एवञ्चेद्वापि
करश्चविशिष्टेऽर्थस्येवः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दः तथा हरणाविशिष्टेऽर्थ-
वृत्तेः प्रसङ्गे जिह्वीर्षशब्दः गुपेः प्रसङ्गे गोपायशब्दः एतद्विशिष्टेऽन्ता-
वृत्तेरिषेः प्रसङ्गे पुत्रोपशब्द इत्यादि पर्यवसाने स्थानिवद्भावेन सिद्धं
धातुत्वम् । जगृध्यादिवत् । पचावित्यत्र धातोन्तिष्ठत्ववच्च । स्यादेतत् ।
स्थानिवत्सूत्रे आदेशशब्देन चिकीर्षादयो गृह्येत् न शक्यन्ते आदेश-
शब्दस्य बलौनिर्दिष्टस्थानिवर्तकत्वेव ऋकृत्वादिति चेन्न । स्थानि-

लाषवं भवतीति भावः । भूवादय इत्यस्थानन्तरं सनाद्यन्ताश्चेत्युच्यमाने
सनाद्यीनामिषतापरिच्छेदो न स्यात् । एवं तर्हि सप्तन्ताश्चेत्युच्यतां, सप्तिति
प्रत्याहारः सप्तः सप्तशब्दादारम्भा षष्ठोऽकारात् । एवमभि सन्देहस्यात्
षष्ठादिष्वपि एकारस्य भावा, देवं तर्हि सनाद्यन्ता इत्यस्थानन्तरं भूवादय-
श्चेति वक्तव्यं, स्यादेतदेवमुच्यमाने सनाद्यन्तशब्दवद् भूवादिसप्तशब्दोऽपि प्रक-

अचोच्यत इति । (कै)

धातोःकर्मण इत्यादेः समानकर्तृकर्मभूतधात्वर्षविशिष्टेष्वाद्यां प्रतिपाद्यायां तत्स्थाने अर्थाभिधानयोग्यो थङ्गाल्थकर्मकत्वमि-
ष्वाद्यां प्रतिपिपादयिषितं तद्वात्वादिमनन् आदेश इत्यादि-
क्रमेणार्थ इति भावः । तत्तद्गुणप्रयुक्ता विकरणास्तु न अदादौ-
त्यादेरनतिदेशात् । करणाङ्गे इत्यर्थे कर्तृमित्येतत्समभिव्याहारेण
वर्त्तमानत्वेः प्रसङ्गे सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायात् मनन्
आदिभ्यत इत्यन्वयः ॥

भगवतो भाष्यकारस्येति । (कै)

एकदेशिन इति शेषः । अनेन इमे तर्हि यद्यपीत्यादिभाष्यघञ्च
एकदेशिन उक्तिप्रत्युक्तिपरतया प्रौढिवाद एवेति ध्वनितम् ॥

वादित्यस्यैव आदेशस्य लामे पुनस्तद्गुणसामर्थ्येन अनुमीयमानस्य
तेस्तुरित्यादेरिव आदिश्रुतइतिभौगिकार्थपुरस्कारेण चिञ्चोर्षादेरपि
सुग्रहत्वात् । न च पुञ्चोर्षादिरादेशः सुबन्तस्यैव न त्विषेरिति वाच्यम् ।
अणुरपि विशेष इति न्यायेन प्रधानसमर्पकस्य इषेरैव तदभ्युपगमात् ।
वाच्यस्य इत्यादिलिङ्गैरपि धातुत्वस्यावश्यकत्वे स्थिते तन्निर्वाहाय इष्वा-
यामाचारेभुवोत्वादिजिवासमर्पकायामेव स्थानित्वनिर्णयाच्चेति दिक् ॥

तापेक्षः स्यात्तस्यानुक्रान्तानां गुपादीनामेव स्यादित्येवमपि भूवादियङ्घ-
मनर्थकं गुपादयच्चेति वक्तव्यं, नानर्थकं, सुबो वादयो भूवादय इत्येवमर्थमेव
स्यात्, भूवादि पाठ इदानौ किमर्थः स्यादन्तर्गककार्यार्थौ उनुवन्वासङ्ग-
नार्थश्च, तेषां तर्हि तदुभयं न संभवति मूर्खप्रसूतौनां तेषां पाठः
किमर्थः । अणसतिनिर्बन्धेन ।

स्यतासौ ल्लुटोः । ३ । १ । ३३ ॥

उत्सर्गापवाद धर्मेति । (के)

न चापवादविषये ऽवश्यं प्राप्तिरूप उत्सर्गस्य धर्मः । तदप्राप्ति-
योग्यविषयाभावेन निरवकाशत्वरूपोऽपवादस्य ॥ भावकर्मप्रवृत्तानु-
वृत्तौ उत्सर्गत्वाद्यन्वयादाह

स्यतासौ ल्लुटोः ॥ ल्लुटिति ल्लुल्लुटोः सामान्यग्रहणम् । धातोः
ल्लुल्लुस्मिन् लुटि च परे यथासङ्ख्यं स्यतासौ प्रत्ययौ लः । अक-
रिष्यत् । करिष्यति । अः कर्ता । तासेरिकार इत्संज्ञक इति जषा-
दित्थः । तथाहि मन्ता इन्तेत्यत्र मन् तास् आ इन् ताम् आ इति स्थिते
टिकोपे कृते डाप्रत्ययमिति तान्तमङ्गन्तस्य उपधातकारः । तस्यानिदिता-
मिति कोपः प्राप्तः तं वारयितुं तासेरिदित्वमेधितव्यमान् चाभौयत्वेन
टिकोपस्यासिद्धत्वात् नकार उपधा नेति वाच्यम् । आभास्युत्रस्य भाष्ये

“स्यतासौ ल्लुटोः” ॥ इह यद्यपि ल्लु इत्यनुकारस्यमुच्चारितमेकमेव
तथापि तस्य प्रतिपाद्यभूतमनुकार्यं भिद्यते ल्लुट् लुप् इति यत्र च प्रति-
पाद्यानां संख्यासाम्यं तत्र संख्यानानुदेशो न तूच्चारितरूपसाम्ये, अन्वया
परस्मैपदानामित्येकं गलादयस्तु नवेति वैषम्यान्न स्यात्, तथा डारौरसः
प्रथमस्येत्वत्रापि न स्यात्, तदेवम् ल्लु इत्यस्य हे प्रतिपाद्ये लुटिति चापर-
मिति त्रीणि निमित्तानि निमित्तिनौ तु द्वाविति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोतीत्यत्राह । ‘ल्लुत्पमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेवेति’ । नात्र प्रति-

भावेति ॥ (कै)

भाष्ये

स्यादौनामवकाशः पश्यते इति । (भा)

कमांदौ शपोऽप्राप्तेरिति भावः ॥

यचेति । (कै)

“अनेकलक्षणप्रसङ्ग” इति वज्रप्रौहिः । अपवादशब्दस्य
तद्विषयपरः । अनवकाशोऽपवाद इति भावः ॥

प्रत्याख्यानात् । सूत्रमंतपि आभीयस्य असिद्धत्वस्य अनित्यत्वाच्च । तत्र
च असोऽल्लोप इति तपरकरणं लिङ्गम् तद्वि आत्तामासन्नित्यादौ मा
भूदित्येवमर्थम् । तत्राटोसिद्धत्वादेव लोपाप्रसक्तौ तपरत्वं व्यर्थं सत्
असिद्धत्वस्यानित्यता ज्ञापयति । तेन देभतुर्देभुरित्यत्र अश्विग्रन्थिर्दम्भ-
स्रज्जानां लिटः कित्वान्नलोपे तस्यासिद्धत्वाभावात् एत्वाभ्यासलोपोक्तः ।
एवञ्चेद्वापि टिलोपस्यासिद्धताविरहे प्राप्नो नलोप इदित्त्वेन वार्यते । न
चैवं नुम्विधौ धातुग्रहणस्य तासित्याल्लुट्या कृतार्थत्वेन धातुपदेशा-

पाठं भिद्यते यत्तद्भयानुगनमुत्सृष्टानुबन्धं लृ इति सामान्यरूपं तदनु-
क्रियते, एतच्च ल्लुटोरिति द्विवचननिर्देशादवसोयते, तत्र यथानुकरणे
न भेदस्तथानुकार्यपीत्यर्थः । ‘कर्मिष्यतीति’ । ‘ऋद्धनोः स्य’ इतीट् । ‘श्वः
कर्त्तृति’ । श्व इत्यस्योपन्यासस्तृजन्तश्रान्तिरुच्यर्थः । ‘इदित्त्वमिति’ ।
इत्सृष्टकस्येकारस्य करणमित्यर्थः । ‘अनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमिति’ ।
अन्यथा मन्तास् आइति स्थिते टिलोपे कृते नकार उपधेन्यात्मनेपदे
डिति, परतो ऽनिदितामिति नलोपः प्राप्नोति तस्यानिदितामितौदित्त्व-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २५६
 (अ. ३ । पा. १ । आ. ९) (स्यतासौ लृन्टोः । ३ । १ । ३२ ।)

यग्विधौ त्विति । (कै)

अन्यथास्ति च सम्भवो यद्भयं स्यादिति वार्त्तिकमते पश्चतौ-
 त्यादौ श्रपि कृते तमेव निमित्तिकृत्य यक् स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

अथवानुवृत्तिरिति । (मा)

एवं च तत्तद्विधौ विधानसामर्थ्यान्नाख्यपवादत्वमिति भावः ॥

वस्थायामेव नुम् भवनात्ययमर्था न साधितः स्यादिति वाच्यम् । नुम्विधा
 वृषदेष्ट्रावृक्षचने प्रत्ययसिध्यर्थमिति वचनस्यैव प्राग्गोक्तं गान् धिन्त्विकृतयो-
 गिति सनुम्कानर्दंष्ट्राञ् जापकादा । वामनस्तु तामेभिकाम उच्चारणात्
 इत्याद्येन इदितोनुम्घातोऽिति धातुग्रहणं धातुपदेशावस्थायामेव नुम्
 यथा स्यादित्येवमथे मन्यते । तन्मते मत्ता इत्येवत्र टिलोपस्यासिद्धत्वा-
 द्रलोपो नेति बोध्यम् । इदमिदानीं विचार्यते । लकारं निमित्तत्वंनास्ति
 विधीयमानाः स्यादयो विक्रमाः किं लावस्थायामेव स्युः, उन लादेश्च
 कृतेऽस्ति । आद्ये पक्षे लावस्थायानासौ कृते तस्य पत्ययद्युदात्तत्वं कृते

निबन्धनः प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थः । 'मन्ता सङ्गन्तेति' कोऽर्थः मन्त-
 यतत्पदं सङ्गन्तम्भविष्यतीत्यर्थः, न तु सङ्गन्त्येनद्दाहृग्गामनोपधत्वात्
 अनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोऽपि तयोपसिद्धत्वादनोपध एव, अन्ये त्वाङ्-
 यंद्यसिद्धत्वात्सङ्गन्त्येतदनुदाहृग्गं मन्त्येतदपि उदाहृग्गं न भवति,
 अत्रापि टिलोपस्याभिशस्यासिद्धत्वाद् मन्ताम् आहति स्थितं नकारः
 उपधा न भवतीति, यदि मतमा भाष्कारोपसिद्धत्वमिति, 'असो-
 क्तोप' इति तपरस्करणात्, तद्वास्तामसिद्धत्वाद्वा मा मृदित्वेवमथं तत्राटो
 ऽसिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यति किं तन्निरुक्त्यर्थेन तपरस्वेन, तत्रचापय-
 त्वसिद्धत्वमिति मिति, तेन देभतुर्दभृश्चिञ् अश्रियश्चिदम्भिसङ्गोनामिति

स्वावस्थायामिति (भा)

भाष्यस्यादेशोत्पत्तेः प्रागेव स्यादय इत्यर्थः ॥ प्रतिवादि तत्र
ग्रह्यते

ननु चेति ॥ (कै)

अनित्यत्वमिति । (कै)

व्यवधानेन धातोः परत्वाभावादप्राप्तेरिति भावः ॥

आदेशाः स्युः ततश्च तेषां स्वरः सतिशिष्टः । ततश्च तासोः परस्य
नसार्वाध्यातुकस्यानुदात्तवचनमप्राप्तविधिरेव स्यात् । एवञ्च सतिशिष्टोऽपि
विकरणस्वरौ नसार्वाध्यातुकस्वरं न वाधत इत्यस्यार्थस्य ज्ञापकमेतदिति
ब्राह्मः सिद्धान्तो भव्येत । ततश्च या दम्पती समनसा सुनुतइत्यत्र
सतिशिष्टस्य विकरणस्वरस्य वलयोक्त्वापत्तौ मध्योदात्तं तिष्ठन्तं स्यादि-
व्यते त्वन्तोदात्तम् । एवं प्रीथीताम्बान्, ष्विन्वन्ति सूरमिच्छादिष्वपि
स्पष्टो दोषः । द्वितीये तु पक्षे तासिस्वरः सतिशिष्ट इति शेषनिघातेनैव
नसार्वाध्यातुकानुदात्तत्वे सिद्धे तासिग्रहणं ज्ञापकमिति सिध्यति । किन्तु

टिः कित्वाग्रलोपे तस्यासिद्धत्वाभावादेवाभ्यासलोपो भवतः, तदत्र टिणो-
पस्यासिद्धत्वाभावान्मन्तव्या इति स्थिते उपधैव नकार इत्युदाहरणमिति,
यद्येवं पूर्वजासिद्धीयमसिद्धत्वमप्यनित्यं 'न सुन' इत्यत्र नेति योगविभागात्,
तथा चैकादेशस्वारोन्तरङ्गः सिद्धो भवति, सिचलोप एकादेशे सिद्धो
भवति, निष्ठादेशः षत्वादिसिद्धो भवति, द्विवचनविषये च पूर्वजा-
सिद्धोऽयं न भवति, ततश्चानुकारपरसवर्णयोः सिद्धत्वात्सुक्तेत्येतदप्युदा-
हरणमेवेति । अन्ये तु संज्ञन्तेति पठन्ति, जन्ते 'भविष्मन्तो' रित्वात्मनेपदं
तत्र सम्पूर्वस्य पाठे प्रयोजनं न्यग्यम्, एवं तावज्जयादित्येनासिद्धत्वमाश्रित्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २६१
 (अ. ३ । पा. १ । षा. ३) (स्यतासी लुटोः । ३ । १ । ३३ ।)

अन्यथेति । (कै)

इदं च ज्ञापकम् अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यत्र भाष्ये (३।१।
 १५८) स्पष्टम् । सादेशोत्तरं स्यादिप्रवृत्तौ तु मतिग्रिष्टस्यादि-
 स्वरनिमित्तकवर्ज्यमानस्वरेण सप्तवर्धातुकानुदात्तले सिद्धे पुन-
 र्विधीयमानं तद् ज्ञापकं मन्वद्यत इति भावः ॥

ये त्विति । (कै)

एतन्नतेऽन्यत्र विकरणेभ्य इत्यंशो वाचनिक इति बोध्यम् ॥

गमिष्यति । पठिष्यतीत्यादि न सिद्ध्यति । तथाहि । सार्वधातुके
 यगुत्सर्गः तस्यापवादाः श्वादायः स्यादयश्च । तत्र श्वादीनामवकाशः
 गच्छति पठति । स्यादीनाम् गंस्यते पठिष्यत इति । गमिष्यति पठिष्य-
 तीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाच्छ्रप् प्राप्नोति । अद्योर्धेत । यकः श्वादीनाश्च
 नोत्सर्गपवादाभवः । विविक्तविवयत्वात् । यगिबधौ हि भावकर्मण्यश्चमनु-
 वसते तच्चावश्यमनुवर्त्यम् । पचति पठतीत्यादौ श्चपि परे यङ् मा भूदिति ।
 एवमपि गमिष्यति पठिष्यतीत्यादि सिध्यतु नाम । यकश्चापोबत्सर्गयोः

तासेरिदित्कारणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । वामनस्तु टिको-
 पस्य सिद्धत्वादेव नलोपो न भविष्यतीति मन्यमान इदितोरित्यत्र वक्ष्यति
 तासिसिचोरिदित्कारणं नास्तौत्सर्गार्था निरनुनासिक इकाः पश्यत
 इति यदि तु तासेरिकारोनुबन्धः स्यात्ततो नुन्विधौ धातोस्तासेर्मा भूवि-
 त्त्वमर्थं स्यात्तस्य धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीत्यमर्थो न साधितः
 स्यादिति तस्याभिप्रायः । जयादित्यस्तु नुन्विधावपदेशिश्रद्धचनं प्रत्यय-
 सिद्धार्थमिति वचनमेव श्रयमाश्लिष्यत् । इह विकरणाः के चन
 लकारोपादानेन विधीयन्ते यथा स्यादयः, ते किं लावस्थायामेव भवन्त्य-

प्रतिपदविधानाच्चेति । (कै)

चिन्त्यं निरवकाशत्वाभावाद् इति कश्चित् ॥ परेतु अनु-
दात्तमिति (६।१।१५८) सूत्रे भाष्ये मतिग्निष्टस्वरवल्लीयस्वे
सुनुत इत्यादौ सार्वधातुकस्वरबाधः स्यादिति शङ्कायां वार्त्तिक-
कारेणोक्तं स्यादिस्वराप्रसङ्गतासेः परस्यानुदात्तवचनादिति ।
परत्वाद्भादेशा इत्येव च तन्मतम् । अत्राप्यपवादविप्रतिषेधा

स्यादिभिरपवादैर्बाधसम्भवात् । किन्तु देविष्यति सेविष्यतीत्यादि न
सिद्ध्येदव । तथाहि । विकरयानां यक्षप्रपावत्सर्गा तदपवादाः श्यनादयः
स्यादयश्च । श्यनादौनामवकाशः दीयति सौयति । स्यादौनान्तु पठ्यते ।
देविष्यति सेविष्यतीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात् श्यनादयः स्युरिति । अत्र
बह्वधा समाहितं भाष्ये । तथाहि । श्रवादेशाः श्यनादयः करि-
ष्यन्ते । दिवादिभ्य इति पञ्चम्या अमुल्लतायाः कर्त्तरिश्चविति प्रथमायाः
षष्ठीप्रकल्पनात् । एवञ्च दिवादिभ्यः स्यादिविषये श्रवैव नास्ति स्यादि-
भिरपवादैर्बाधात् । तदादेशाः श्यनादयस्तु दूरापास्ता एव । अथ

ताहो आदेशेषु कृतेषु, यदि लावस्थायामेव ततस्तास्यनुदात्तेदित्यत्र यद्-
ह्यते तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तवचनं चापकं सतिग्निष्टोऽपि
विकरयस्वरौ लसार्वधातुकस्वरं न बाधत इत्यस्यार्थस्येति तत्रोपपद्यते
लावस्थायामेष तासौ कृते तस्य च प्रत्ययाद्युदात्तत्वे पश्चाद्भादेशेषु क्रिय-
माणेषु तेषामेव स्वरः सतिग्निष्टो भवति ततश्चानुदात्तवचनमप्राप्तविधिरेव
स्यात्, तत्र को दोषः चिनुतश्चिन्वन्त क्रीडौतः क्रीडन्ति सतिग्निष्टो
विकरयस्वर एव प्रप्नोति, द्वितीये तु पक्षे पूर्वे तिवादयः पश्चात्तासिरिति
तस्यैव स्वरः सतिग्निष्टः, ततश्च निघातस्वरैश्चैव सार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे

(अ. ३ । पा. १ । ङा. ३) (स्यतासौ ल्लुटोः । ३ । १ । ३३ ।)

अनादिभिः स्यादिबाधनमिति वार्त्तिकोक्तपूर्वपक्षस्य तन्मतानु-
सारेण समाधानद्वयमुक्त्वा अथवेति द्वितीयं समाधानं भगवतोक्तं
तस्यायं भावः । आर्द्धधातुक इत्यनुवृत्त्यार्द्धधातुकत्वावस्थायां
स्यादय इत्यन्तानाम् इति ॥ विकरणस्वरस्य दुर्वलत्वं त्वेतत्पक्षे
वाचनिकमेव । कैयटोक्तमथापेक्षं सार्वधातुकादिसंज्ञापेक्षं च वशि-
रङ्गत्वं न युक्तं तस्यात्र ग्राह्येऽनाश्रयणादित्युक्तम् । अत एवाच

वा दिवादिभ्यः श्यन्नित्यादिषु स्यादयोऽनुवर्तिष्यन्ते । दिवादिभ्यः श्यन्
भवति ल्लुटोस्तु स्यतासौ भवतः । दिवादिभ्य इत्येव । एवमग्रेऽपि ।
एतेन जावस्थायामेव प्राप्नुवन्तः स्यादयः सार्वधातुकोत्पत्तिं किमर्थं
प्रतीक्षन्ताम् । ततश्च कथं तासैर्सार्वधातुकानुदात्तत्रचनस्य उक्तार्थ-
ज्ञापकत्वं सङ्गच्छतामिति दूषणं प्रत्युक्तम् । सार्वधातुक्येयगित्यादौ अनु-
वृत्तिबलादेव सार्वधातुकोत्पत्तेः प्रतीक्षणीयत्वात् । अथवा श्यनादयः
श्रवादेशा मा भूवन् मा आनुवर्तन्तामुत्तरत्र स्यादयः । किन्तु देविष्य-
तोत्यादौ स्यादौन् बाधित्वा परत्वात्तावह्लादेशाः । न चानित्यास्ते,

तासिदृष्टं क्रियमाणमुक्तायस्य ज्ञापकं सम्यचते, अस्तु तर्हि तथा, यद्येवं
धातुमात्रात्सार्वधातुकमात्रे भावकर्मणोर्यक् कर्त्तरि तु श्रव्विधोयत इति
यक् श्रपावृत्तौर्गौ तेष्वेवार्थेषु धातुमात्रात्सार्वधातुकविशेषे स्यादय इति
ते ऽपवादाः, तथा दिवादेर्धातुविशेषात्कर्त्तरि श्यनादयः श्रपोपवादान्तत्र
देविष्यति तनिष्यतोत्यादावुभयप्रसङ्गे ऽपवादविप्रतिषेधान् श्यनादयः स्युः
पक्षान्तरे त्वन्तरङ्गाः स्यादय एव सिद्ध्यन्ति । नैष शेषः । 'दिवादिभ्यः
श्यन्नि' त्यादिषु स्यादयोऽनुवर्तिष्यन्ते दिवादिभ्यः श्यन् भवति ल्लुटोऽस्तु
स्यतासौ भवतो दिवादिभ्य इति, एवं सर्वत्र. एतेनतदपि निरस्तं यत्

(स्यतासौ ल्लुटोः । ३ । १ । ३३ ।) (अ. ३ । पा. १ । षा. ३)

विप्रतिषेधो वार्त्तिकज्ञातोरुक्तसङ्गच्छते । न्याय्यमन्तरङ्गत्वम् ऋषिभ्यां
न ज्ञातमित्युक्तिरत्यन्याय्या कान्तरङ्गता सावस्थायी स्यादय इति
भाष्योक्तिर्गर्भस्वावाच । अन्वयापेक्षत्वात्तिवादिभ्यः पूर्वं स्यादय इत्येवं
वक्तुमौचित्याच्चेत्याहुः ॥

आहृतौयाध्यायसमाप्तेर्धात्वधिकारात् स्यादिभिर्व्यवधाने धातोः परस्य
कस्याभावेन आदेशाप्रतिरिति वाच्यम् । धातोर्विहितस्य कस्येति
विहितविशेषणान्प्रयत्नेन कादेशानां नित्यत्वात् । एवञ्च कृतेषु कादेशेषु
उभये प्रसङ्गाः स्यादयः प्रथमादयश्च तत्रान्तरङ्गत्वात्स्यादय एव भविष्यन्ति
न तु प्रथमादयः । सार्वधातुकत्वं कर्त्तरीत्यर्थविशेषश्च अपेक्षमात्रान्तेषां
वह्निरङ्गत्वात् ॥

खल्पिदमाशङ्कते षरेण सावस्थायीं विधीयमानाः स्यादयः किमिति सार्व-
धातुकोत्पत्तिं प्रतीक्षन्त इति कथम्, उत्तरत्रानुवृत्तेरेव, सार्वधातुके
बन्धवति भावकर्मणोर्लुटोस्तु स्यतासौ भवतः सार्वधातुके, एवं तिच्चादि-
भ्यपि वृत्तयम् । तदेवमादेशेषु कृतेषु स्यादय इति स्थितम् ।

महाभाष्यप्रवीणोदघोतः । २६५
(अ. ३ । वा. १ । आ. ३) (सिम्बुल्लं लेटि । ३ । १ । ३४ ।)

सिम्बुल्लं लेटि । ३ । १ । ३४ ॥

उत्सर्गपदार्थमाह

परनिमित्तमनुपादायेति । (कै)

एवं हि सामान्यविधित्वाद् उत्सर्गत्वं भवति ॥

सनाद्यन्ताधिकार इति । (भा)

सनाद्यन्तेति येषामधिकारो बुद्धिस्थता तेषु कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

सिध्यन्तीति । (कै)

लोभ्यपि सिप् सिद्धिरित्यर्थः ॥ नेषत्विति प्रयोगे सिप्प्रथमोः
समावेशः सिध्यति । विकरणत्वे तु तत्र स्यादिति भावः । षोड-
त्वाच्छन्दसि लेटोऽडाटावित्यस्याप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ अचोत्सर्ग-
कर्त्तव्यः स च सनाद्यन्ते कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षद्वयं तत्रान्वयः खण्डित
एव । उत्सर्गतत्वावश्यकौत्याह

श्रवयेति । (कै)

लिङिः सिप्विध्यर्थमुत्सर्गः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये

सिम्बुल्लं लेटि ॥ घातोः सिप्प्रत्ययो बहुलं स्यात् लेटि परे ।
नोबिषत् । जुषो प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् । अत्ययेन परस्मैपरम्
सिप् इदं लेटोऽडाटाविति तिपोट् । इतश्च नोप इतीकारनोपः । बहुष-

“सिम्बुल्लं लेटि” ॥ ‘नोबिषन्भन्दिषदिति’ । जुषो प्रीतिसेवनयोः
मदि स्तुतिमोदकप्रगतिषु अनुदात्तो, अत्ययेन परस्मैपरं, सिच इट्,

इति हीति । (भा)

नेषलित्यर्थं सनादिवर्गं करणे नेष्टादित्यस्यासिद्धिः । अत्र करणे-
नेषलित्यसिद्धिः । प्रकृत्यन्तरत्वे तु नेष्टादिति नयतेः सिपि सिद्धम् ।
अनेनैव लेडिति पदरहितसूत्रकरणादित्याशयः । यद्वा नेष्टा-
दित्यत्र विकरणस्यत्ययेन श्रपां तुक् । नेषतु नेषतादिति दृश्यते
इति भाष्ये पाठः । लोके यातिशेषः ॥

नेष्टादिति दृश्यते (भा)

इति लेखकप्रमादः ॥ अन्यथा प्रकृत्यन्तरावश्यकत्वं न दर्शितं
स्यात् ॥ भाष्ये

आगमानुदात्तत्वादिति । (भा)

तारिषदित्यादौ धालुखरप्रयुक्तशेषनिघातेनेति भावः ॥

सनादिमध्ये इति । (कै)

लेटादिपदरहितमिति भावः । एवं च सपः साप्कत्वेन पित्त्वं
परितार्थमिति बोध्यम् ॥ ननु स्थानपरिवर्तनेन सनादिवर्गं करणे
कलाभावस्य भाष्ये उक्तेराह

ग्रहणामेव । पताति दित्युत् । सिम्बुङ्गलञ्छन्दसि षिदङ्गत्थः ॥ प्रथम्यायुं-
षितारिषत् । अयामावांसवितासाविषत् । षिन्वाद्दृष्टिः । देवस्युक्तेणो-
वसासिसीष्ठाः । इह यातेरवपूर्वास्त्रिप् । बहुलवचनात् । सिप् द्यास्
सीष्दुमुद् इह । एकाचउपदेशेमुदात्तादिति निषेधस्तु न भवति । षिपा

‘लेटोडाटा’ विति तिमो ऽट्, इतश्च लोपः परस्मैपदेऽपि’ तौकारलोपः,
तत्र च वेति वर्त्तते । ‘तारिषदिति’ । तं ज्ञवनतराययोः, सिम्बुङ्गलं छन्दसि-

महाभाष्यप्रणीपोद्घोतः : २६७
(अ. ३ । पा. १ । अ. ३) (सिम्बुङ्गलं लेटि । ३ । १ । ३४ ।)

अचैव वेति । (कै)

अचापि करणेन इट्शिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

किं प्रयोजनम् (भा)

इत्यकारविषयः प्रश्नः ॥

यदवयासिसौष्टा इति । (कै)

नन्वच सिष्यपि तेन व्यवधानास्त्रिषेधाप्रवृत्ताविट् सिध्यत्ये-
वेत्यत आह

सबन्तस्याङ्गस्येति । (कै)

एकाच इत्यङ्गस्यैव विशेषणम् ॥

उपदेशे इति । (कै)

या उदात्तेनैव संबध्यते । उपदेशे यो ऽनुदात्तस्तद्विटादेकाचो-
ऽङ्गादिति अर्थः । स च नैमित्तिकत्वात्पूर्वमेव । ततश्च लादेशा
इति भावः ॥

उच्चारणार्थ इति । (कै)

इत्यङ्गायां फलान्तराभावादिति भावः । उच्चारणे सहायसंपा-
दनेन चरितार्थस्येत्यङ्गाया लोपेन निवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

व्यवधानात् । नीयटः सम्यक् भवाभावश्चान्दमः । तिष्ठतिष्ठ इति
निघातः । यच्छब्दयोगे तु यामिमौल्ला इति पदमाद्युदात्तमेवेत्यते ।
यद्यपि प्रत्ययस्यरेण याम उदात्तत्वादन्योदात्तं पदम्यामं तथापि रुच-

यिश्चत्तथ इति वचनाद्दृष्टिः, अमीषां भविना भाविषदिति यथा
छान्दसो वा दीर्घः, 'पतातीति' । अल ऊल पत्सु गतौ, 'खेटोडाटा'

सिबन्तस्य धातोरिति । (कै)

अङ्गच्छेति वक्तुमुचितम् । शौयुटः सस्य पलाभावः हान्दसः ॥

ननु येति । (कै)

तद्धटितादित्यर्थं न मानमित्यभिमानः ॥

नासावुपदेशे इति । (कै)

सिबन्तस्योपदेशाभावादिति भावः ॥ एवं वक्षिथैव सिद्धे अकारोच्चारणं व्यर्थमिति पूर्वपक्षाशयः ॥ सनादिवर्गपाठाभिप्रायेणेदं पक्षमुक्तमिति समाधत्ते

एवं तर्हीति । (भा)

अकारोच्चारणसामर्थ्याद् उपदेशेऽनुदात्तात्तत्तैकाचोऽङ्गादित्यर्थ इति न दोष इति तत्त्वम् ॥

अनुदात्तादेकाच इति । (कै)

सपि तु परत्वादिङ्दिषु कृतेषु अतोऽलोप इति भावः ॥

अथवेति । (कै)

अत्र पाठे हि तदन्तस्थाधातुत्वात्तदप्रवृत्तिरिति भावः । इदमेव युक्तम् ॥ नन्वत्र योऽनुदात्तादकारस्तत्र परतो तत्तोपः । आर्धधातुके हि स न च तदनुदात्तमत आह

भङ्गेन सिपन्त्यकत्वा सवयं कर्त्तव्य इति भाष्योक्तेः । सपि कृते अदुपदेशात् परत्वेन हन्त्वस्युभयथेति सार्वधातुकत्वेन च लसार्वधातुकानुदात्तत्वादिङ्-
त्सिद्धिः । सपः पितृत्वाभावे उदात्तनिङ्गित्त्वरेण इट उदात्तत्वं स्यात् ।

विद्याटश्रुपासुक्तीकारदेशः । 'अवयातोति' । अङ् प्रङ् ङुङ् गतौ ग्यन्तः, इडा वयासिषीष्ठा इति यातेरवपूर्वाङ्गिष्ठि वङ्गलवचनात्सिपु, धात्

ल सार्वधातुकानुदातत्वे सतीति ॥ (कै)

अच पाठे

प्रत्ययस्वरेणेति । (कै)

सनादिपठितधातुस्वरेणेति प्रत्ययस्वरेणेत्येव युक्तं सनादि-
पाठस्य स्थानत्यागे फलभावेन भाष्ये दूषितत्वात् ॥

पित्करणसामर्थ्याद् (कै)

इत्यपि चिन्तयम् । एतत्प्रदेशे इत्याद्येव युक्तम् ॥

याशब्दस्यैवेति । (कै)

एवं च यासिमीद्वा इत्याद्युदात्तमिति भावः स्यादत आह

तिङ्गतिङ् इति । (कै)

अचेदं तत्त्वम् । अत्रैव पाठो लेटीति पदरहितः कार्यः ।
अकारस्तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वाद्योक्तौत्येद् प्रतिषेधाभावाय च
उदात्तनिवृत्तिस्वरवारणाय च यकारः । अन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं सपि
ततो विकरणव्यवधानेऽप्यादेशा अत आर्द्धधातुकोपदेशेऽकारान्त-
त्वाज्ञोपसिद्धिरिति ॥

तस्मादिह सपि पित्त्वादन्तत्वे स्वार्थे इति स्थितम् । यथाश्रुतसुत्ररौत्या
तु पित्त्वं व्यर्थमेव । तथा च वार्तिकं, पित्त्वरणानर्थक्यं चानर्कत्वात् ।
इटोनुदात्तार्थमिति चेत् । आगमानुदात्तत्वात्सिद्धमिति ।

सीयट्, इट्, 'एकाञ्जपदेशेनुदात्तादि'ति तु प्रतिषेधो न भवति सिपा
व्यवधानात् ।

कासप्रत्ययादाममन्ते लिटि ।

३ । १ । ३५ ॥

नन्वच प्रत्ययग्रहणं व्यर्थम् आममन्ते लिटि इति योगविभागेन सामान्यत आमन्निधाय कास्यग्रहणं निधमार्थं व्याख्येयम् । औपदेशिकधातोस्तेष्काम एवेति । प्रत्ययान्ते षिद्धेरिति चेत् न । अनेकासप्रत्ययान्तग्रहणार्थत्वात् । तेन कादिभ्य आचारक्लिबन्तेभ्य

कास्यप्रत्ययादाममन्ते लिटि ॥ काम्धातोः प्रत्ययान्तभवञ्च आम् स्याल्लिटि न तु मन्ते । कास्य शब्दकुत्सायाम् । कासाक्षके । लोलूपाक्षके । अमन्ते किम् कृष्यो नोनाव अञ्चन्दसीति तु नोक्तं ब्राह्मणे इष्टत्वात् । पुत्रसामन्त्वयामास । अथेह युनःशेष ईक्षाक्षके इत्यादि । कास्यनेकाच इति वक्तव्यम्, चुलुम्याद्यर्थम् । चुलुम्यासकार । चुलुम्यतिर्वाक्तिककारवचनबलात्साधुः । इहाव्याप्तित्यतिपरिहागय प्रत्ययग्रहणमपनौय तस्थाने अनेकान्ग्रहणं कर्तव्यमिति प्रागेव व्याख्यातम् । चकासासकार । दरिद्रासकार । आतसौगल इत्यत्र ओकारे विधातये सौकारविधानं दरिद्रा-

“कास्यप्रत्ययादाममन्ते लिटि” ॥ ‘आम् प्रत्ययो भवतीति’ । इलन्तपक्ष एतदुक्तम्, अदन्तपक्षे त्वामप्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । ‘अमन्त्वविषय इति’ । मन्त्वविषयस्तेष्वयोगो न भवतीत्यर्थः । ऋग्यजुःसामलक्ष्यो मन्त्वम् तत्रैवाभियुक्तैर्मन्त्वशब्दस्य प्रयोगात्, आथर्वणा अपि मन्त्वा ऋग्यजुष एवान्तर्मवन्ति, तान्निक्षेपु मन्त्वशब्दप्रयोगो मन्त्ववदुपचारात् । कृन्दसीति नोक्तं, ब्राह्मणोऽपि यथा स्यात्, अथ ह युनःशेष ईक्षाक्षके ते ह तदन्तर्वेद्यासांचक्षिरे अविज्ञातानि च दर्शयंचकार । ‘कासां चक्र इति’ । आमन्तस्य पदत्वमाम इत्यत्रोपपादितम् । ‘नोनावेति’ । नौतेर्यङ्लुगन्ता-

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (कासप्रत्ययाराममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ।)

आन् ध्वनितं चेदं हरदन्तयन्त्रे । न चैकाचप्रत्ययान्तपरमेवासु क्रिय-
हणेनैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । गोपायाञ्चकारेत्यादिभाष्य-
प्रयोगविरोधापत्तेश्च ॥

कास्यनेकाच इति । (भा)

कासिति पदमनेकाच् धातुमात्रस्य यथा भवति तथा व्याख्येय-
मित्यर्थः । तथा हि । एकाचो धातोश्चेत्कास एव इति नियमपर-
तया तद्वाख्येयमिति । एवं च

तेरार्धधातुके लोप इत्याकारस्य लोपेऽपि षौक्तागस्य श्रवणार्थम् । तेन
दरिद्रावित्यपि भवतीत्याहुः । उर्गोतिस्तु न भवति । नुवद्वावातिदेशात् ।
न चैवमपीजादेरित्युत्तरसूत्रेणानेकाचत्वनिर्पेक्षं आम् स्यादेवेति
वाच्यम् । आम्श्च प्रतिषेधार्थमिति नुवद्वावप्लेक्ष पाठसामर्थ्यात्तस्या
अप्यप्रवृत्तेः । भाष्यकारेण संहितया सूत्रपाठमाश्रित्याहोदयायाम
इत्यत्र अन्त्ये उ इत्युक्ताग्रप्लेक्षेण उक्ताग्रान्तस्याम्निषेधाच्च । नन्वे-
वमुशब्दादाचारक्रिये इजादेरित्याम् पूर्वोदाहृते माघनादिसम्मतस्वानेन
भाष्येण विरुध्येतेति चेन्न । प्रथमपक्षेण तत्सम्भवात् द्वितीयपक्षे तु
प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं आम् न भवति । 'कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति ।

यथान्यासे हि कशब्दादशब्दादागादिभ्यश्चाच्चाग् क्रियन्तेभ्य एकाञ्भ्योऽपि
प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रसङ्गः, सुलुम्बादिभ्यश्चाप्रत्ययान्तत्वादप्रसङ्गोऽतोऽप्यति-
व्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाजग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र
कशब्दस्य गलि 'अचो ऽश्नोती'ति वृद्धौ 'आत षौ गलः,' चकौ, अन्य-
त्रातो लोपः चकतुः चकृः, अशब्दस्य गलिरूपमाविति, अन्यत्रा 'ऽत
आदे'रिति दीर्घत्वे 'आतो लोप इटि च' व्युत्पत्तिः, उः । 'चक्रासांचका-
देति' । चक्रास् दीप्तौ ; दरिद्रांचकारेति 'आत षौ गल' इत्यत्र अचोक्ता-
विधातये षौक्तागविधानं दरिद्रातेरार्धधातुकलोप इत्याकारलोपेऽप्यौका-

कास उपसंख्यानमिति । (भा)

वार्त्तिकं सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणं च न कार्यमिति भाष्यतात्पर्यम् । यथाश्रुतवार्त्तिकेऽपि प्रत्ययग्रहणस्थानेऽनेकाच् ग्रहणं कर्त्तव्यमित्येव तात्पर्यमिति हरदत्ताद्यनुसारिणः ॥ अन्ये तु कासौति सप्तमी कासघटितसूत्रे इत्यर्थः । अन्यथा समाहारइन्द्रे टजापत्तिः । इत-

मा भूदाम् । यथालक्षणमप्रयुक्त इत्यभ्युपगमात् । यदा उच्चासौ उच्चैति प्रथिल्यनिर्देशेन उदन्तस्यैव गुरुमतः पर्युदासः । स च इजादेरिति सूत्रस्यैव शेषः । तेन वङ्गुपङ्गुप्रभृतिभ्यः क्लिबन्तेभ्यो ऽनेकाचूल-प्रयुक्त आम् भवत्येवेति सर्वं सुस्थम् । अत्र काशिका । आम् मित्त्वम-दन्तत्वादगुणत्वं विदेन्तथा । आस्कासोराम्विधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥ अस्यार्थः । मित्त्वाभावो ऽमित्त्वम् । आम् मकारस्य हलन्त्यमितौत्संज्ञा न भवति । कुतः । अत् अन्ते समीपे यस्य तथात्वात् । सूत्रे विधान-वेलायां समीपे अकारवत्त्वादिति यावत् । प्रसङ्गादाह । विदेरामि गुणाभावोपि तथा । अदन्तत्वादेवेत्यर्थः । उषविदजागृभ्य इति सूत्रे हि

रस्य श्रवणार्थं, तेन दरिद्रावित्यपि भवतीत्याहुः । 'सुलुपाश्चकारेति' । सुलुम्पतिर्वार्त्तिककारवचनात्साधुः । आम् मकारस्य 'हलन्त्य' मितौत्संज्ञा कस्मान्न भवतीत्याह । 'आम् मित्त्वमिति' । कारणांचकारेत्यादौ प्रयोगे य आम्ग्रन्थस्तस्यामित्वं मकार इत्यंशको यस्य नास्ति सोमित् तस्य भाव अमित्वं, कुत इत्याह । 'अदन्तत्वादिति' । अद् अन्ते समीपे यस्य सोदन्तःसूत्रे विधानवेलायां समीपे ऽकारवत्त्वादित्यर्थः । तेनेतच्च षोड-नीयमाम् चेत्यथमदन्तः, अथादन्तः, कथमामिति, सूत्रे विधौयमागस्यैव वा प्रत्ययस्योपलक्षणमाम इति । 'अगुणत्वं विदेन्तथेति' । विदाश्चकारे-त्यत्र विदेरामि गुणाभावोऽपि तथा, अदन्तत्वादेवेत्यर्थः । अदन्तत्वादि-त्येतत्प्रसङ्गेन चेदमिदोक्तम्, 'उषविदजागृभ्योन्त्यतरस्या'मित्यत्र तु वक्तव्यं,

(अ. ३। पा. १। आ. १) (कासृप्रत्ययादामन्त्वे लिटि । ३। १। ३५।)

रेतरयोगे तु द्विवचनापत्तिः । प्रत्ययघट्टणापनये च न मानं सूत्रे
प्रत्ययघट्टणं तु योगविभागनिघमकल्पनारूपे गोरवपरिहारण
स्यष्टार्थमेव । एवं चकाम्शब्दादिभ्य आचारक्तिपि कामासेत्यादि-
रूपाश्वेव मत्प्रतिधाने इत्याहुः ॥

आमृप्रत्ययसन्नियोगेन विदेरन्तत्वं निपात्यते । तत्राक्षोपस्य स्थानिवत्त्वात्
गुणो न भवति । यदि तु विद ज्ञान इति धातुपाठ एव अकारो विवक्ष्यते
तदा वेत्तोत्यादि न सिध्येत् । अकारश्रवणप्रसङ्गात् । इदानीमाम्प्रत्ययस्य
मान्तात्मकौक्त्यापि मित्वाभावे ज्ञापकमाह । आस्त्रासोराभिधाना-
च्चेति । आमः अमित्त्वमित्यनुषङ्गः । दयायासस्य कास्युत्पत्त्यादिति सूत्रा-
भ्यामास्त्रासोराभिधानादमित्त्वमामोनुमोयते । सति हि मित्त्वे आस्त्रा-
सोराम् भवन् अचामन्यादाकारात्परः स्यात् । तथा च सर्वार्थदीर्घत्वे
सति अकिञ्चित्कारः स्यादिति भावः । नन्वदन्तात्पक्षे आमामन् इति
निर्देश्यं स्यादत आह । पररूपमिति । यथा सर्वत्रलोहितारिकतन्मेभ्य
इति सूत्रे पररूपं निपातनात् शकृष्वादित्वाद्वा एवमिहापीति भावः ।

तत्र हि विदेरकारान्तत्वमामप्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते, तत्रातो जोपस्य
स्थानिवत्त्वाद्गुणो न भवति, न पुनर्विद ज्ञान इत्यकारो विवक्षित इत्युच्यते
वेत्तोत्यादौ श्रवणप्रसङ्गात्, अभ्युपेत्यापि मकारान्तत्वमित्त्वभावात्माह ।
'आस्त्रासोराभिधानाच्चेति' । आमोऽमित्त्वमित्यनुषङ्गः, सति हि मित्त्वे
आस्त्रासोराम् भवन्नप्यचामन्यात्परः स्यात्तथा च सर्वार्थदीर्घत्वे सत्वकिञ्चि-
त्कारः स्यात्, अतो 'दयायासस्य' कास्युत्पत्त्यादिति आस्त्रासोराभिधाना-
दप्यामोऽमित्त्वमवसौयत इत्यर्थः । आसृचकामोर्विधानाच्चेत्युच्ये पठन्ति,
तदर्थं, नहि सूत्रे चकाम् आभिधानमस्ति, यदपि कास्यनेकासृष्ट्यर्थं
तदपि पुस्तुम्यादौ सावकाशं, नन्वदन्तात्पक्षे आमामन् इति निर्देश्यं
स्यात्तत्राह । 'पररूपं कतन्तवदिति' । यथा 'सर्वत्रलोहितारिकतन्मेभ्य'
इत्यत्र पररूपमेवमचारि निपातनात्पररूपमित्युक्तं भवति ।

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ॥

भाष्ये

स्निग्निमित्ताङ्गुरुमत इति । (भा)

गुरुमति स्निग्निमित्तत्वं गुरुद्वारा बोध्यम् ॥

द्विवचनबहुवचनयोरिति । (कै)

तयोः किञ्चादिति भावः । तत्र द्विवचनापेक्षया नित्यत्वाद्दे-
कस्त्रिक आम् । णञि तु परत्वाद्गुणे नित्य आम्प्राप्तौति विशेषः ।
एतेनाचापि सर्वणदीर्घे गुरुमन्त्रमस्तीति कथमवकाश इत्यापाक्षम् ॥

विप्रतिषेधे इति । (कै)

अद्यसंभवे विप्रतिषेधोऽस्ति चाचोभयोः संभवबुद्धिरित्युच्यते
तदापि विकल्पमिधोवोषेत्यस्य षिद्धिरिति भावः ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ इजादिर्धो धातुर्गुरुमान् ऋच्छतिभिन्न-
स्तस्मादाम् स्यास्तिटि नतु मन्त्रे । ईहाक्षके । ऊहाक्षके । इजादेरिति
किम् । तत्तज्ज । गुरुमतः किम् । इयेषिथ । नन्विच्च गुणे कृते गुरुमत्ता-

“इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” । ‘ऋच्छतिवर्जित इति’ ।
ऋच्छतिना व्यङ्ग्यः तद्रूपरहित इत्यर्थः । ऋच्छतेरन्य इति यावत् । ‘इथञ्च
उवपेति’ । यजिवयोक्तमे णञि ‘अनुत्तमो वे’ति शित्वाभावपक्षे
ह्रस्वभावाद्गुरुत्तमत्वाभावः, अथ णञि प्रत्यदाह्वयम् । इयञिथ इयञ्,
उवपिथ, उवपृथेणि । नन्वत्र सङ्घिपातपरिभाषयैव न भविष्यति, सिद्ध-

प्रतिपदेति । (कै)

अनवकाशत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्ताविदान्त्पूर्नियामकमिति भावः ॥
उवोखेति कवर्गद्वितीयां इत्यन्ये ॥ ननु द्विवचनादौ किति गुणा-
भावे आमभावाय गुहमद्वचनं चरितार्थमत ईषत्तुरिति ॥

उपदेशेति । (कै)

एवं च मितादिति प्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः ॥ इयद्येति
संयोगपरत्वेन गुहमत्वेऽपि उपजीव्यविरोधास्त्रामिति गुहमद्वेष-
खेदं फलमिति भावः ॥ इयन्नर्थत्वे वा प्रत्युदाहरणम् ॥ ननु
यजादौनां कथमिजादित्वं तत्राह

स्त्वित्यभ्यासस्येति ॥ (कै)

तस्मान्नित्ययोग इति । (कै)

“भूमनिन्द्याप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयन” इत्युक्तेः । प्रकृते
लक्ष्यानुसारान्तचैव मतुर्विति भावः ॥ ननु वचनशब्दस्य व्याख्यान-
परत्वेऽप्युपदेशप्रवृत्तमित्यसङ्गतमत आह

प्यस्येवेति चेत्स्त्वम् । गुहमद्वहणे मति सन्निपातपरिभाषया इजासु ।
लिङ्गानन्तर्यहेतुकत्वाद् गुहमत्तायाः । यदा लिटीति विहितविशेषणम्

सिपातजं हि अस्यास्य संप्रसारणं तद्विघातकस्यामो निमित्तं न भवति,
आमि हि मति केमुक्त्वा भवितव्यमिति लिट्सिपातमसौ विद्वन्वात्,
इदन्तर्हि प्रत्युदाहरणम् इत्येवेति, नञ्च लिट्सिपातजमिजादित्वम्,
अथ क्विथमाद्येपि गुहमद्वहणे कस्मादेवान्न न भवति यावता गुणे इति

उपदेशग्रहणेति ॥ (कै)

तुक्प्रहणमिति । (कै)

शामान्यापेक्षं जायकमित्यर्थः ॥ अज्ञावामोऽभावादाच्च

प्रतिषेधेति । (कै)

तुग्निमित्ते इत्याद्यर्थे ज्ञापिते ततोऽपि प्राप्तस्य प्रतिषेधार्थं
इति भावः ॥

तस्मादात्म एवेति । (कै)

यद्यप्यङ्गभूतपरिभाषावाध एवांशितः । तथापि तस्य वाक्यार्थ-
बोधान् प्राज्ञाक्षोपस्थितिकतया वैयर्थ्यस्य च अक्षयसंस्कारवेलायासुप-
स्थितत्वेनासंजातविरोधन्यायेनाम् वाध एवेति भावः । एवं च
तुग्निमित्तेऽन्याद्यर्थे ज्ञापितेऽप्यस्य मार्यक्यं दुरूपपादम् । अज्ञेयम-
भावस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेरिति नैतज्ज्ञापकमिति तात्पर्यम् ॥ ननु
ज्ञानिकार्येणादेशे जायमानत्वेऽपि आदेशकार्यस्य कथं सामर्थ्या-
दपि ज्ञानिनि प्रवृत्तिस्तत्र ज्ञानिवद्भावस्यैवाचोपायाभावादत आह

इन्द्रादेशेगुह्यमतो विहितो यो किट् तस्मिन्निति । तेन ज्ञानिनिमित्ता या
गुह्यमता तस्माद् भविष्यति । अतः किम् । ज्ञानकं । ज्ञानकं तु ।

गुह्यमानेव भवति, एवमोचनुरित्यादावपि सर्वार्थोच्यन्ते कृते गुह्यमानेव
भवति, सत्त्वं, सति गुह्यमद्यद्वये सन्निपातपरिभाषयैवाच्यमानं न भवति
किङ्कानन्तर्बहैतुकत्वाद्गुह्यमतायाः, अथवा गुह्यमत इति विश्वयोगे मनुष्-
नित्वं यस्य गुह्यताभिसम्बन्धः, यद्येवम् उच्यते विवासे अज्ञातकार

(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (इजादेश गुणमतोऽन्वयः । १ । १ । १६ ।)

अगतौति ॥ (कै)

शितौति । (कै)

संज्ञान्नस्य स्वामाश्रयानात्तत्परत्वाभावो बोध्यः ॥ ननु परत्वा-
द्यपि दिवंचने ऽचौत्यनेन द्विले स्वामिवद्भावात् द्विले कृते पुन-
रादेशरूपेणैवोत्तरखण्डस्यावस्थानादभ्यासस्योरति हस्तादिः शेषे ऽत
आदेरिति दीर्घे आरतुरित्यादिषिद्धिरत आह

यथादेशादिति ॥ (कै)

ननु यष्मित्य इति कथं विप्रतिषेधोऽत आह

सतौति ॥ (कै)

दिवंचनात् । (कै)

यस्मिन्निति शेषः ॥ दिवंचने ऽचौति सूत्रे स्वामिवद्भावपूर्वप्रति-
षेधयोः किं ज्ञाय इति । भाष्योक्ते पूर्वविप्रतिषेधारम्भे तदभावस्य
स्वामादयं पूर्वविप्रतिषेधो नित्यानामपि बाधक इति वक्तुम् इत
एव वाच्येराह

स्वामर्हः । अन्वय इति शक्यमकर्तुम् । ऋण्यइतामिति निटि परे
गुणविधानात्तद्विधादेव स्वामो ऽप्रवृत्तेः । न च तत्र ऋण्यतौत्यनेन अन्वयेव

उच्च उच्चे उच्चाच्चकार आगमनिमित्ता तस्य गुणमता तस्मादात्
न प्राप्नोति चापकात्सिद्धं, यद्यमन्वयइत्याह तत्रज्ञापयति भवत्येवं
जातीयके स्वामिति, स तर्हि चापकार्यमन्वयप्रतिषेधो वक्तव्यो भवति ।
ननु चास्मिन्नन्वये एवासौ कर्त्तव्यो नार्थ आस्मिन्नन्वये, चापकात्सिद्धं,

(इजादेव गुरुमतोऽन्वयः । ३ । १ । ३६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

अथ वेति ॥ (कै)

सति वा यथौति । (कै)

द्विले रूपातिदेशेन द्विले जाते पश्चाद्यथायर्थं योग्यशास्त्र-
प्राप्तिरिति दीर्घ एवेति भावः ॥

अन्तादिवदिति । (कै)

उत्तरखण्डस्यैव क्रियावाचकत्वेन धातुत्वमिति भावः । समु-
दायस्य धातुत्वे लेतदसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् ॥ स्थानिवदति-
देशस्यापि सम्भवादाह

स्थानिवद्भावाद्धेति (कै)

स्थान्यलाभयत्वाभावः । स्थानिवच्चप्राप्त्युपपादकसुभयादेशस्ये-
त्यादिः ॥ भाष्ये

गुणे पुनः सतीति । (भा)

ननु परत्वात्कृतेऽपि गुणे द्विर्वचनेऽप्यौति रूपनिर्देशादशब्दस्यैव
द्विलमिति को विशेष इति चेन्न । यथादेशे कृते एका-
रादित्याघातप्रयुक्ताद्विलाप्राप्तिस्तत्रैवातिदेशप्रवृत्तिरित्याशयान् ॥

श्लेषा निर्देश इति वाच्यम् । ऋच्छ्रुतामिति सर्वार्थदीर्घस्य स्वरूपेणो-
वार्त्तः प्रस्येषात् । प्रस्येषे च बहुवचनं । प्रमाद्यम् । अत्र श्लोकवार्त्तिकां,

यद्य 'ऋच्छ्रुतामिति' लिटि परतो गुणं शान्तिं तज्ज्ञापयति
शास्त्राहाम् भवतीति, न च तत्र कृतीत्यर्त्तश्लेषानिर्देशः, ऋच्छ्रुति ऋच्छ्रुता-
मित्यर्त्तरपि स्वरूपेणैव प्रस्येषात्, प्रस्येषे बहुवचनमत्र प्रमाद्यम्, अर्त्तेश्च

इह तूरदत्वमिति । (कै)

आसप्तमसमाप्यङ्गाधिकारादिति भावः ॥ इदं प्रौषा कैचट
आहेत्यनुपदमेव स्फटं भविष्यति ।

वव्रश्चेति । (कै)

अत्राभ्यासरेफस्य संप्रसारणे उरदत्वे तस्य अङ्गाच्चिन्नपरनिमित्त-
त्वेन संप्रसारण इति वस्य तस्मिन्निषेधे स्थानिवत्त्वं सिद्धतीत्यर्थः ॥
स्वकारनिर्देशश्लिङ्गं प्रत्याह

बहुवचनेति ॥ (कै)

धातोरेवेति । (कै)

गत्यर्थस्य न तु तदन्तविधिरित्यर्थः ॥ भाष्ये ।

तदन्तरेणार्तेरिति । (भा)

वार्षपरिभाषधैवेति भावः । समानाश्रयविषधैवेति तु न
मानाभावादिति भावः ॥ ननु पूर्वसुरदत्तेऽपि हलादिः शेषे ऽत

वाच्यमूर्धोर्गुणवद्भावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आसप्त प्रतिषेधार्थमेका-
वखेदुपगृह्यात् ॥ अत्र यद्धि भावान्निर्देशः धामितोन्वभावान्निर्देशः । नौ

लिटि गुणविधाने प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः, तस्माद्दृष्टतर्गुणविधानं चापक-
मेव तस्मादाह भवतीति स एषोऽण्ट इति प्रतिषेधो ज्ञापकार्य एव
कर्त्तव्यः स्यात्, एवं तर्हि लिटोति विहितविशेषणम् इजादेश्चमतो यो
लिट्त्विति तस्मिन्नेति, तेन लिटिममिता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च न
भविष्यति आगमनिमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च भवत्यति, अण्ट इति

(इजादेश्च गुहमतोऽन्वष्टः । १। १। ३६।) (अ. ३। पा. १। षा. ३)

आदेरिति दीर्घं परखण्डे यणादेशं बाधित्वाङ्गुण इति प्राप्नोती-
त्यचिद्धिरत आह

अन्तरेण च चष्टिग्रहणमिति । (भा)

अकारनिर्द्देशेनेति भावः ॥ अथमपि चरितार्थाभावात्कथं
ज्ञापकत्वमत आह

अनुच्छ इतीति । (के)

तत्सङ्गमवद् धातुसंज्ञणायैव तदुपादानमिति भावः ।
वाक्यभेदस्य बोध्यः । अनन्यार्थं इत्यनेन भाष्ये ध्वनितमेतत् ॥

अथवेति । (के)

इदं प्रौढ्या ॥

लेर्लुकेति । (के)

अथवधानविधानस्य बोध्यः । एवं चानुच्छ इति क्षिपिनमि-
त्तादिति च प्रत्याख्यानम् ॥ ननुपदेश इति व्याख्याने ईत् फुत्-

तौ तयोरभावात् । ह्रस्वपरह इटप्रतिषेधः । विभाषागुण इति पक्षमी ।
पक्षस्य चात्र हेतुत्वम्, अध्ययनेन वसतीतिवत् । एकाच इति वसमाने

प्रतिषेधस्तु क्षियतां मा वा कारि, क चित्तु गुहमत इति किम् इयेष
उच्येवेति पश्यते, तत्र उच्येवेत्युदाहरणमयुक्तम् उच्येवेदजाग्रथ इति
विकल्पविधानात् नित्यस्य विधेः प्रसङ्गाभावात्, अन्यथा विकल्पविधान-
मनवकाशं स्यात् । 'प्रोक्तानावेति' । 'अजादेर्द्वितीयस्य' 'नन्नाः संयो-
गादय' इति गुणस्य द्विवचनं कार्यान्तरसिद्ध्यर्थमवश्यमूर्ध्वोक्तिर्बङ्गावो

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (इजादेश्च गुणमतोऽव्यञ्जः । ३ । १ । ३६ ।)

शब्देभ्य आचार किपि आन्प्रप्राप्नोति तन्प्रत्याख्याने तु प्राप्नोति इति चेन्न प्रत्ययान्तत्वेनैव तत्रामषिद्धेरित्याश्रयात् । हलन्तेभ्य आचारकिपोऽभावाच्च ॥ भाष्ये

वाच्य ऊर्णोरिति । (भा)

तत्र यङि भावातिदेश आर्मिटरभावादतिदेश इति बोध्यम् । तेनेजादेरिति अनेकाच इति चान्निति बोध्यम् । उकारप्रक्षेपेऽपि तत्सामर्थ्यात् वाध्यसामान्यचिन्तायां सर्वस्याप्यामः प्रतिषेध इति बोध्यम् ॥

तेनोकारान्तस्येति । (कै)

अष्टिहाहचर्यादौपदेशिकस्येत्यर्थः । तदाह

ऊर्णोतेरिति ॥ (भा)

इत्युक्तः कित्तीति य इत्प्रतिषेधः ततोपि हेतोर्गुणवद्भावो वाच्य इत्यर्थः । प्रोर्णो नूयते । प्रोर्णो नाव । प्रोर्णुतः प्रोर्णुतवान् ॥

वाच्यः, तेनैवामोपि प्रतिषेधः सिद्ध इत्याह । 'अथ वा वाच्य इति' । तत्र यङि भावातिदेशः, आर्मिटरभावादतिदेशो नैतेक्तयोरभावात् । इङुपयह इटप्रतिषेधः, विभाषा गुणइति पञ्चमौ, फलस्य चात्र हेतुत्वं यथाध्ययनेन वसतीति, एकाच इति वर्तमाने 'अ्युक्तः कित्ती'ति य इट्प्रतिषेधः ततोपि हेतोर्गुणवद्भावो वाच्य इत्यर्थः । उदाहरणानि प्रोर्णो-नूयते, प्रोर्णो नाव, प्रोर्णुतः प्रोर्णुतवानिति ॥

(उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३।१।३८।) (आ. ३। पा. १। आ. ३)

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।

३।१।३८ ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् इति न्यस्येति आदादिकस्यै विदे-
र्यहणम् अकारलोपाभावाच्चेति ॥ गुणासिद्धिर्दोषोपलक्षणमिति
भावः ॥ ननु षिटोऽप्युपस्थित्या तत्सन्निधयोगेनापि विधानं स्यादत
आह

आम् इति निपातनादेति (भा)

भाष्ये ॥

सूच । (कै)

अदन्तलनिपातनादित्यर्थः ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ एभ्य आम् वा स्यात्सिद्धिः । उष
दाहे । विद ज्ञाने । सत्ताविचारणार्थयोस्त आत्मनेपदिनोर्लोभार्थस्य
चोभयपदिनो नेह ग्रहणम् । परस्मैपदिभ्यामुषविदजागृभ्यो साहचर्यात् ।
ओषाश्चकार । उवोष । विदेरिह आम्सन्निधोगेनादन्तलनिपातनाद्
गुणो न । विदाश्चकार । विवेद । जागृमाश्चकार । जजागर ॥

“उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्” । “विदज्ञान इति” । सत्ताविचा-
रणार्थयोस्त्वात्मनेपदिनोर्लोभार्थस्य चोभयपदिनोर्यहणं न भवति पर-
स्मैपदिभ्यामुषविदजागृभ्यो जागृतिनाऽदादिकेन साहचर्यादिति भावः । विवे-
देति’ । आत्मत्वयसन्निधोगेनादन्तलप्रतिज्ञानादत्र गुणो भवत्येव, अत
एवाह, ‘विदेरदन्तलप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवतीति’ ॥

भीष्मोऽङ्गवां ऋवच । ३ । १ । ३६ ॥

न लुमतेति । (कै)

लुमच्छे कार्यं मति अङ्गस्य कार्यं नेत्यर्थं इति मन्यते ॥

प्रत्ययेति । (कै)

लुमता शब्देन लुप्रे प्रत्ययसन्नणेनाङ्गकार्यं नेति तदर्थं इति
भावः ॥

भीष्मोऽङ्गवां ऋवच ॥ एभ्यो लिट्याम्बा एषां प्रलाविष्य कार्यं च ।
किं पुनस्तत् । द्वित्वमित्त्वच्च । विभयाश्चकार । विभाय । लिङ्गयाश्चकार ।
जिज्ञाय । विभयाश्चकार । वभार । जुहवाश्चकार । जुहाव । इह द्वित्वं
सर्वेषाम् । इत्वंतु विभर्त्सः । भ्रूयामिदिति श्लौ विधानात् ॥

“भीष्मोऽङ्गवां ऋवच” ॥ ऋवत्कार्यापेक्षया सूत्रे षष्ठी, सन्नियोग-
प्रश्रुत्याञ्चाम् प्रत्ययोपि तेभ्य एव विज्ञायते । ‘द्वित्वे इति’ । ज्ञाविति
द्विवचनं ‘भ्रूयामिदि’ तीत्यं, तत्र ज्ञाविति वर्तते, ‘न लुमताङ्गस्ये’ति
गुणप्रतिषेधश्च न भवति, किं कारणात्, ‘प्रत्ययज्ञोपि प्रत्ययसन्नण्य’
मित्यस्याप्राप्तेरयं प्रतिषेधः अयमाश्रयत्वादामः ।

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३। १। ४०॥

अनुप्रयोगाय अन्यधात्वनुप्रयोगस्य वारणाय च सूत्रमावश्यक-
मित्यत आह

अन्तरेणापीति । (कै)

लिट्परस्य कृञ् इत्यस्यानुप्रयोगः सिद्ध इत्यनेनान्वयः । आ-
म्नाद्धि क्रियाविशेष एवेति पाठः । कालविशेष इति पाठे कालेन
विशेष्यते यः स क्रियारूप इत्यर्थः ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ आम्ः पश्चात् लिट्परः कृञ् प्रयु-
ज्यते । कृञ्चित् प्रत्याहारः कृञ्भस्तीत्यतः कृञ्चोदितौयेति अकारेण ।
तेन कृञ्भस्तयो ग्राह्याः । अत्र च प्रमाणम् आम्प्रत्ययवत्कृञ्चोनुप्रयोग-
स्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणम् । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेभूभावो न । अन्यथा
हि कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यत्र नृयात् । याचयांचकाः याचयांबभूव । याच-

“कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” ॥ अनुप्रयुज्यतइत्यनुशब्दः पश्चादर्थे,
तत्र कस्य पश्चादित्यपेक्षायामामः पङ्क्तत्वात्तस्येवेति विज्ञायतइत्याह ।
‘आम्प्रत्ययस्येति’ । यो ऽयमाम्प्रत्ययो विहितः, कर्मधारयो ऽयं न तु
बहुव्रीहिः, आम्प्रत्ययो यस्मात्सो ऽयमाम्प्रत्ययस्तस्येति । तथा हि सत्या-
म्प्रत्ययवर्षितिवदामः प्रत्ययस्य प्रकृत्युपलक्षणात्वाद्वातोरासश्च मध्ये कृञः
प्रयोग उक्तः स्यात् । ‘पश्चात्कृञ्चानुप्रयुज्यत इति’ । पश्चाच्छब्दसन्निधावनु-
शब्दो ऽयमनुवादः । ‘लिटि परत इति’ । लिटि परतः स्थितो यः कृञ्
सो ऽनुप्रयुज्यतइत्यर्थः । सूत्रेऽपि लिटोऽपि नानुप्रयोगस्य निमित्तनिर्देशः,
किं तर्हि ‘परोक्षे लिटि’ त्वनेन विहितं लिटि परभूते यः कृञ् सो
ऽनुप्रयुज्यत इति वचनव्यक्तिः । चकारेत्यादिपदमनुप्रयुज्यतइति यावत् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२५

(अ. ३ । पा. १ । व्या. ३) (कृष्णानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।)

सामान्येति । (कै)

सामान्यस्यापि विशेषे पर्यवसानान्नद्वयस्मृतिवादिनापि विशेष-
सम्बन्धिसाधनाद्यवगतिरित्यर्थः ॥

भवस्योरिति । (भा)

तयोरपि सामान्यवाचकत्वादिति भावः ॥ भाष्ये दूषयति

उच्यमानेऽपीति ॥ (भा)

परस्मैपदेनापीति । (कै)

सूचन्यासेन लदृक्कातिशयालाभादिति भावः ॥

यामास । इहानुप्रयुज्यमान्स्तेर्भाक्कर्मणोऽस्तिङ् । तत्र एषि इटि च रूपे
विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि । उभयत्रापि हृणतीति हादेशे कृते ईच्छामाह
इति केचित् । तासिसाहचर्यादिद्येव हत्वमित्यन्ये । तस्माहचर्यादेव सार्व-
धातुके एव एति हत्वम् । तेनोभयत्रापि ईच्छामास इति रूपमित्यपरे ।
स्यादेतत् । आमन्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थकं न ह्यस्मात् कारकविशेषः सङ्गा-

‘कृञ्जिति प्रत्याहारेणेति’ । कृञ्जित्येति कृञ्जित्येति कृञ्जित्येति कृञ्जित्येति
द्वितीयेत्या कृञो अकारात्प्रत्याहारः । अत्र च प्रमाणसाम्यस्य इत्यत्र कृञ्
ग्रहणं, यदि कृञ् स्वरूपग्रहणं स्यात्तदान्यस्यानुप्रयोगस्याभावादनर्थकं तत्र
कृञ्ग्रहणं स्यादत एव विपर्ययोपि न भवति तत्र प्रत्याहारग्रहणमिह
स्वरूपग्रहणमिति, न ह्यत्र स्वरूपमात्रग्रहणे तत्र कृञ्स्वीनामनुप्रयोगत्वा-
नुवाद उपपद्यते । ‘तस्मात्प्रत्याहारेण’ । प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यत्वर्थः ।
‘अस्तेर्भूभावो न भवतीति’ । अन्यथा ऽसन्देहाद्यं कृञ्नुप्रयुज्यते लिटौत्येव
नृयादिति भावः । तत्र एषि इटि च रूपे विप्रतिपन्ना उभयत्र ‘ह एति’
ईच्छामाह इति के चित् । अन्ये तु तासिसाहचर्यादिद्येव हत्वमिति,
अपरे तु साहचर्यादेव सार्वधातुके एवेति हत्वमित्युभयत्र ईच्छामास

(कृष्णानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

सम्पदश्चेति । (कै)

चेन संरहितपदधातोरपौत्यर्थः । एतेन सम्पदो धातुत्वा-
भावात् कपाचाद्यभाजात्येन प्रत्याहारेण सन्निवेश इत्यपासं मध्य-
वर्तिनः मजातीया एव यास्या इत्यर्थं मानाभावाच्च ॥

विद्यतीति । (कै)

विद् सत्तायामिति स्मरणादिति भावः ॥ भाष्ये

अर्थाभावाच्चेति । (भा)

एधामित्यादिना पचादेरन्वयायोगत्वात् । एधामित्याद्यधे
कृष्णानुप्रयोगोऽसम्भवोऽतमः प्राप्तेः ॥ पचाद्विभक्तु आम्नाप्यभावाद्देव
न तद्विषये तदनुप्रयोगस्तदाह भाष्ये

विशेषो वाच्यगम्यते । तत्र विशेषसमर्पणाय न्यायत एवानुप्रयोगलाभा-
त्स्मिन्नेन सूत्रेणेति चेत् । अत्रोच्यते । क्रियामात्रविबन्धायां कारकत्व-
सङ्ख्ययोस्त्राविवन्धायां पाकप्रेरणा जातेत्यादिप्रयोगास्तावत्सर्वसम्पत्ताः ।
तत्र तथैव पाचयामित्येतावन्मात्रप्रयोगे प्रसक्ते तं वारयितुमिदम् । किञ्चा-
स्तिभवत्योषिव विद्यतेऽपि प्रयोगे न्यायतः प्रसक्ते तमपि वारयितुमेतत् ।

इतिरूपमिति स्थिताः । इहामन्तमेतदनभियुक्तपदार्थकं नास्माद्भावकर्म-
कर्त्तृविशेषः पुरुषविशेषः संख्याविशेषो वा गम्यते केवलं पूर्वापरौभूतानद्य-
तनकालं परोक्षे साधनादिविशेषाकाङ्क्षं क्रियारूपमर्थमाह, तत्रावश्यं
तदाकाङ्क्षानिष्ठतये विशेषवाचिपदमनुप्रयोक्तव्यं, तस्मादनुप्रयुज्यतइत्यधो
न विधातव्यः, इदं तर्हि प्रयोजनं कृष्णस्तीनामेव यथा स्याद्भाष्यन्तरस्य मा
भूत्, कस्य एनः प्राप्नोति सामान्यवचनस्यानुप्रयुज्येत कार्यापपाचेति,
विशेषवचनस्य वा तत्रापि सोऽनुप्रयुज्येत उधामुवोष विदांविवेद जाम-
राङ्गजागारेति, तत्समानार्थो वा उधान्दाहेतीत्याद्यर्थान्तरवचनो वा

न च सामान्येत्यादि ॥ (भा)

नद्वयोरेकार्थयोरिति । (कै)

आभिषयोरित्यर्थः । द्वितीयप्रयोगे ऽयामः प्राप्तेरिति भावः ।

न च याचयामित्युत्तरं पचेरन्तर्भावितण्डर्थस्य समानार्थतया प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । उत्तरेणैव मिद्धे पूर्वस्य वैचर्यापत्तेरिति भावः ॥ न तु निवृत्तप्रेषणल्लज्जो णिचि कारयामित्यतः पचेरनु- प्रयोगः स्यादिति सामान्यविशेषवाचिनोरित्यापि वक्तुं युक्तमत आह

किञ्च निवृत्तप्रेषणाद्भातोः प्रकृतेर्षे णिचि सामान्यवाचकानुप्रयोगार्थं सूत्रमेतत् । अपि च पश्चादेव पयोगो यथा स्यात् न तु पूर्वमिति । तेन चक्रो ईक्षामित्यादि न भवति । अपि च, अत्यवहित एव पश्चाद्भावो मुख्यः । तथा च व्यवहितनिवृत्त्यर्थमपीदम् तेन ईक्षां राज्ञा चक्र इत्यादि न भवति । कथनार्हि नल्लज्जनाल्लगो तान् ह राज्ञा मदयामेव चाकरोति ।

उषाम्यपाचेति । प्रथमे पक्षे यावदपेक्षमेव नानुप्रयुक्तं स्यादधिकोप्यर्थो गम्येत पाकादिविशेषो नाम, द्वितीयवृत्तायथोस्वनुप्रयोगेणैव सकलार्थाव- गतेरासप्रयोगो व्यर्थः स्यात्तुर्थं तेषां क्रमगत एव विशेषो गम्येत न त्वामवगतस्तद्गतविशेषाभिधानाय त्वामनुप्रयोगव्यमनमत एव प्रत्या- हारान्तर्भूतस्यापि सम्यद्यतेऽनुप्रयोगो न भवति अन्यथा तस्यापि स्यात्, 'सनाद्यन्ता धात्व' इत्यतो धात्वधिकामाहा धातुपसर्गसमुदायस्य न भविष्यति एवमपि योत्र धातुस्तस्य प्राप्नोति तस्मात्सामान्यवचनस्य विशेषवचनस्य वा सामान्यवचनं वानुप्रयोगेण एव हि सामान्यस्य सन्नि- हिते एव विशेषे पर्यवसानात्तद्गतसाधनादिविशेषाभिधानामन्तर्गतवि- शेषाभिधानमेव संवर्त्तते, तथा भवत्योरनुप्रयुक्त्यमानयोऽमानन्तवशेन सकर्म- कत्वं भवति, तस्यातपत्रं विभशम्भूवे, अहं किञ्च व्यपेक्षामास इति, तदुपपद्यते, तेन द्वयोः सहप्रयोगः, यदि तु सामान्यवचन एव प्रयुज्यते

(कश्चानुप्रयज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।) (अ. ३ । पा. १ । अ. ३)

सामान्यवाचिनश्चेति ॥ (कै)

वर्त्तमानविहितस्य लटः कथं भूते प्रभक्तिरत आह

भूतपूर्वामिति ॥ (कै)

न च साम्प्रतिकेति । (कै)

वर्त्तमानसामीप्ये लक्ष्यपि न विवक्षितमुख्यभूतत्वप्रतीतिः स्या-
दिति भावः ॥

छान्दसत्वादित्यवेह्नि । कथन्तर्हि भट्टिकाव्ये, उच्चात्म्यचक्रुर्नगमस्य
मार्गान् । विभयाभ्यक्षकारासाविति । कथञ्च रघुकाव्ये । तं पातयां
प्रथममास पपात पश्चात् । प्रभंश्रयां योर्नञ्चक्षकारेति । प्रमाद एवा-
यम् । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थश्चेति वार्तिकविरोधादि-
त्याहुः । इहामुपकृतेः कृत्वन्तीनाञ्च सामान्यविशेषवचनतया तदर्थयोरभे-
दित्वाविशेषो न गम्येत । आमन्तस्यै वानभिव्यक्तिस्तस्मात्कश्चेत्ययमप्यंशो
न विधेयः, इदं तर्हि प्रयोजनं लिट्परस्यैव यथा स्यात्प्रत्ययान्तरपरस्य
मा भूत्स्मिं परस्य पुनः प्राप्नोति कृत्वरस्य, न कृत्वरस्यानुप्रयोश्चमात्रणस्य-
विशेषाभिव्यक्तिः लिटि तु विवक्षकालतैव ल्लुटोरपि, लिङादिष्वपि
विध्याद्यर्थान्तरप्रतीतिप्रसङ्गः, लुङि भूतमात्रं गम्येत नानद्यतनविशेषः,
लटि न परोक्ष्यं गम्येत । ननु च यथानुप्रयोगे प्रकृतिवाच्यस्य सामान्य-
स्यामन्तर्वाच्ये विशेषे पर्यवसानमेव प्रत्ययवाच्यस्याप्यामन्तर्वाच्ये ऽनद्यतने
परोक्षे च विशेषे पर्यवसानद्युच्यतएव लुङो ऽनुप्रयोगः, तथा 'हृश्रन्तो-
र्लुङ् चैति लिङ्गर्थेव लुङ् विधीयते लुङन्तस्यानुप्रयोगः प्राप्नोति । नैष
दोषः । एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यान्तरीयस्याश्च
भविष्यति । कोर्यः । यथा प्रकृत्या प्रयोगः प्रारभ्यते तथैव समापनीयः ।
यथा खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीति यूपद्रव्यविकल्पे खादिरेण प्रयोगे
प्रारब्धे दैवान्मानुषाद्वा कस्माच्चिदपगाधात्खादिरेणपचारे मुखे पलाशे

खादिरे । (कै)

खदिरविकारयूपे ॥

सादृश्यादिति । (कै)

एवं च बज्जखदिरावयवसामान्ययोगो बुद्धिरस्येति तत्र खदिर-
बुध्युत्पादनेन खदिरारम्भैव क्रियानिर्वाहिता भवति पाप्माने
द्वुपादीयमाने तत्र खदिरबुद्धानुत्पादात् खादिरेणोपक्रान्ता क्रिया
न निर्वाहिता स्याद् इति न तदुपादानमिति भावः ॥

दान्ययो बोध्यः । अत एव प्रत्याहारे ऽन्तर्भूतस्यापि सम्पदो ऽनुप्रयोगो
न भवति । अन्वितार्थकत्वात् ; यत्तु सनाद्यन्ता इत्यतो धात्वधिकारात्
धातृपसर्गसमुदायस्य नानुप्रयोग इति । तन्न । एवमपि योत्र धातुः
पदिः तन्मात्रस्य उक्तरीत्यैव वारणायत्वात् । एवञ्च सामान्यस्य सर्वज्ञहिते
विशेषे पर्यवसानात् तद्गतसाधनादिविशेषाभिधानम् आमन्तगतविशेषा-

लभ्यमानेपि तत्परित्यागेनालभ्यमानस्यापि खादिरस्य प्रतिनिधिना वाहरा-
दिना प्रयोगः परिसमाप्यते, एवं हि प्राग्भ्यः प्रयोगः परिसमापितो
भवति द्रव्यान्तरोपादाने तु प्रयोगान्तरं स्याद् इत्यमेदे क्रियामेदात्,
प्रतिनिधिस्तु मुख्यबुद्धौवोपादीयते तदवयवानां तत्र भूयसां सम्भवात्
तथेहाप्यामन्तेन लिट्प्रयोगः प्राग्भ्योपरिसमाप्तः साकाङ्क्षाः, तस्याकाङ्क्षा-
पूरणेन स एव प्रयोगो ऽनुप्रयोगेण परिसमाप्यमानो युक्तं यल्लिट्परस्यैवानु-
प्रयोगेण परिसमाप्यते तस्मान्नास्ति प्रत्ययान्तरपरस्यानुप्रयोगप्रसङ्गः
तस्मात्लिटौत्थयसम्यंशो न विधातव्यः, इदं तर्हि प्रयोजनम् अनुप्रयोग,
पश्चात्प्रयोगो यथा स्यादौक्तांशके चक्रेईच्छामिति मा भूत् श्ववहितनिवृत्त्यर्थं
च ईच्छां देवदत्तश्चक्रे, कथं श्ववहितनिवृत्तिः, आमपेक्षया पश्चाद्भावस्य ।
तत्रैव मुख्यत्वात् तदेवं पूर्वनिवृत्तिर्श्ववहितनिवृत्तिश्च प्रयोजनमिति

(हृत्प्रागुपयुज्यते लिटि । ३।१।२७।) (अ. ३। पा. १। आ. ३)

अश्वेषु चेति । (भा)

एवं च तथा प्रयोगेऽसाधुतेति वदन्ति । वार्त्तिके (वा) शब्दो विकल्पार्थकोऽपि पूर्वप्रयोजनानां खण्डितत्वात् । तर्ह्यर्थे भाष्यकृता-
व्याख्यायते विपर्यासनिवृत्त्यर्थं

तर्ह्येति ॥ (भा)

भाष्ये

अन्वेवेति । (भा)

पश्चादस्यवधानेनेत्यर्थः ॥

इति नागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीय-
माह्निकम् ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पन्न-चट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव-वज्रवल्कलभ-
शर्मविगचिने महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषयपरव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

भिधानमेवेति सम्पद्यते । अत एव अनुपयुज्यमानयोर्भस्वोरामन्तवशेन
सकर्मकत्वात् ताभ्यां कर्मणि लिटि । तथाच माघः । तस्यातपचं विभरं-
वभूवे इति । श्रीहर्षश्च । तपर्तुपृर्तावपि नेदमात्मग विभावरीभिर्बिभगा-
म्भुविरे इति ॥

खिलम् । इह तु तान् राजा मदयामेव चकारेति बहुवचनान्वाये अथ
हितप्रयोगश्चान्दसः । कथं भट्टिकाय उक्तां प्रचक्रे नगरस्य मार्गान्,
विभयां प्रचकारासाविति, कथं वा तं पातयां प्रथममास. प्रभंशयां शो
नञ्चं चकारेति, वार्त्तिककारः एच्छतां यः पठति विपर्यासनिवृत्त्यर्थं
वाच्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतंऽयं पतञ्जलिना गुरुणा सायंदर्शना ।
सर्वेषां नायञ्जीजानां महाभाष्ये निवन्धने ॥
अलम्ब्याधे गाम्भीर्यावुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

च्लि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥

नन्वश्रवणेऽपि क्तिवादिवत् कार्यार्थं स्यादत आह

नापीति ॥ (कै)

उत्सर्गपदस्थापवादप्रतियोगिन्येव प्रमिद्धेराह

च्लि लुङि । धातोश्च्लिप्रत्ययः स्यात् लुङि पठे ॥ इकारो लेरिति सामान्यग्रहणार्थः । चकारः स्वर्गार्थं इत्युत्तरसूत्रे स्फुटो भविष्यति । अस्यादेशः सिजादयो वक्ष्यन्ते । नन्वं किं च्लिप्रत्ययेन मिजेवोत्सर्गः प्रत्ययोस्तु तदपवादाच्च क्सादयः सन्तु न च मन्वधमेतिसुप्ते सर्वधातुषु

“च्लि लुङि” । ‘इकार उच्चारणार्थ इति’ । चकारलकारसंयोगस्य केवकस्योच्चारणयितुमशक्यत्वात्, न स्वयमनुबन्धः, प्रयोजनभावात् ‘चकारः स्वर्गार्थ इति’ एतदुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । ‘अस्य सिजादीनादेशान्बध्यतीति’ । यद्येवं किमर्थीयमुपदिश्यते, यावता अत्रार्थी

स्थानीत्यर्थ इति ॥ (कै)

ननु “जुगत्सर्ग” इत्यनुपपन्नं ज्ञेयस्थोत्सर्गस्थाभावात्कर्मधारये
तु उत्सर्गं प्रत्यस्य पूर्वनिपातापत्तिरत आह

चलेरिति । (भा)

“ज्जिहत्सर्गत इति” भाष्यं तु फलितार्थपरम् । कश्चित्तु भाष्ये
चोरित्येव पाठः ॥ मन्त्रे (१। ४। ८०) इति सूत्रे चयाणामपि
चङ्ङश्चिर्वा लिप्यक्षणेन सुग्रथाख्यादिति प्रयोजनं ज्ञिकरणस्य ।
अन्यथा सिच इत्याऽवर्त्ततेति चङोर्दोषः । लिप्तं तु तेषां स्थानि-
यद्भावेन । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तत्र नास्ति । अनित्यत्वात् तेन
मन्त्रेऽधान अधुरित्युभयसिद्धिः ॥ तद्धनयनाह

लेरित्येकेनैव निर्वाहे लाघवार्थं च्छिः कर्त्तव्यः । अन्यथा हि घसनप्रग-
मर्थमङो ग्रहणम् । आकारान्तेषु धेटोन्तर्भावात्तदर्थं चङो ग्रहणम् ।
तस्य हि विभाषाधेदृश्योरिति चङन्ति । धात्वन्तरार्थं सिचो ग्रहणम् ।
यदि तु जनेः दीपजनेति विहितस्य चिचो लुक् कन्दसि दृश्यते ततस्त-
स्यापीति प्रीयि चत्वारि वा ग्रहणानि कर्त्तव्यानि स्युरिति वाच्यम् ।
श्चिपक्षेऽपि च्छिलुङि स्त्रोःसिच् मन्त्रे घसेति सूत्रेषु मिलित्वा च्छिपक्षेऽपि रिति

वा भवत्युपदेशः कार्यार्थो वा, न चायं च्छिः कश्चिच्छ्रूयते नापि ज्जिहादी-
नामिवाश्रयमाश्रयैवास्य किं चित्कार्यं दृश्यते, तस्मात् सिचमेवोत्सृज्य
तस्यापवादाः क्सादयो विधीयेरन्, नैवं प्रकृतम् । एवं हि मन्त्रे घसादि-
सूत्रे बङ्गां ग्रहणं कर्त्तव्यं स्याद, गम्यधमङो ग्रहणम्, आकारान्तेषु
धेटोन्तर्भावात्तदर्थं च चङो ग्रहणं तस्य हि ‘विभाषा धेट्श्रयो’रिति
चङ्, धात्वन्तरार्थं सिचो ग्रहणं, यदि जनेर्दीपजनेति विहितस्य चिचो

महभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १८३
 (अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (च्छि लुङि । ३ । १ । ४३ ।)

चयाणामिति । (भा)

चङुञ्जेति कर्त्तव्यं चेन्न सिचोऽनुकर्ष इति पदत्रयं कार्यमिति भावः । एतेन चङ् यरणं व्यर्थं धयतावेव हि तदुपयोगः । तच्च सिचोऽनुकैव सिद्धमित्यपास्तम् । अथात् इत्यसिद्धापत्तेः । आकारान्तत्वादिति मन्त्रे घञेति सूत्रप्रामिनिमित्तकथनम् ॥ भाष्ये

च्छिसंप्रत्ययार्थ इति । (भा)

अनिटं प्रति ज्ञेर्विज्ञेयत्वेन यः संप्रत्ययस्तदर्थमित्यर्थः ॥

तस्मादन्यथेति । (कै)

अस्य तर्हीत्यादि यस्माद्वातोर्लुङ् भिन्ने प्रत्यये इत्यर्थः ॥ लुङि यो निङित्याप्रथितुमशब्दमित्याह

त्रयाणां ग्रहणस्य तुल्यत्वात् । न चोक्तगीत्या साम्येपि प्लिपक्षे लाघवान्तरमस्ति । गातिश्चेति सूत्रे सिच इत्यपगोय तत्स्थाने लेखित्यभिधाय मन्त्रघसादिसूत्रे तस्यैवानुवर्तनादिति वाच्यम् । एवं हि वदन् अक्षतेष्वेव सिचाद्यादेशेषु तदपवादो लेखेव लुगित्यभिप्रेषि, किं वा आदेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावो नेति । नाद्यः । अगुः अस्त्युत्थ्यादौ सिचः परत्वाभावेन सिचभ्यस्तेति जुसो ऽप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न च आत् इति लुक् । तत्रापि

लुक् कृत्वसि वृश्यते ततस्तस्यापि, तान्येतानि त्रीणि चत्वारि वा ग्रहणानि भवन्ति च्ल्युत्सर्गे एनः सर्वेषां स्थानिभूतस्य तस्यैवैकस्य ग्रहणम् । ननु च क्रियमाणेषु तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति 'चलि लुङि' 'चलेः निच्' मन्त्रे घसादिसूत्रे च यदेषेति, एवं तर्हि यदेतद्गातिस्थाघुपाभूयः सिच इति च्लेरेति वक्ष्यामि तदेव च मन्त्रे घसादिसूत्रेषु नुवर्तित्यते तस्मात्तदं भवति, यदि लेखित्युत्थते किं ल्यवस्थापामेव

लुङादेशानामिति ॥ (कै)

ततश्चेति । (कै)

विषयान्तरगतानि ट्वाश्रयणाच्चेत्यर्थः ॥

अथापीति । (कै)

इटो भावोऽनिट् तस्मान्मत्पुः सौत्रलाङ्गुगिति भावः ॥

यदात्विति । (कै)

तदा निर्दिश्यमानपरिभाषया इड् चि तस्य षिजित्यर्थः ॥
धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वाश्रयणाच्चिर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्व-
मिति शब्दम्

अगूह्रीदिति । (कै)

ह्यन्तेति (७।२।५) वृद्धिनिषेधः । गुणे ऊदुपधाया (६।४।
८८) इत्युलम् ॥ आर्धधातुके विवक्षिते घञ्जादेशविधानादाह

सिञ्च इत्यस्यानुवृत्तेः । अथोच्येत आत इति सूत्रे सिञ्चग्रहणं नानुवर्त्तते
तथाच अगुरित्यादौ विध्यर्थं तत् न तु नियमार्थम् । आवर्त्ताभावात् ।
न चाभुवन्निति व्यावर्त्तम् । तत्र जुसः प्राप्तैरेवाभावात् । न च सिञ्च-
स्तेति प्राप्तिः । नावस्थायामेव लुगिति पक्षस्य इदानीं परिगृह्येत्तत्वात् ।
न चैवमवान् इत्यत्रापि आत इति नित्यो जुस् स्यादिति वाच्यम् ।

लुक् करिष्यति उताहो आदेशेषु कृतेषु स्थानिषद्भावेन, यदि ल्यवस्था-
यामेव लुक् अगुः अस्युः 'सिञ्चभ्यस्तविदिभ्यश्चे'ति जुस् न प्राप्नोति, मा
भुत्सिजित्येव 'मात' इत्येवं भविष्यति, तत्रापि सिञ्चग्रहणमनुवर्त्तते, सिञ्-
चग्रहणं निवर्त्तित्येते, यदि निवर्त्तते अभुवन्नित्यत्रापि प्राप्नोति, केन,
सिञ्चभ्यस्तेति, नेत्याह, इदानीमेव ह्यङ्गं ल्यवस्थायामेव लुगिति तदेष

सुडौति । (कै)

परसप्तमौत्यभिमानेनेदमिति भावः ॥ ननु क्लिन्नं कार्यः । षड्-
शिणादथश्च शिष एवादेशाः कार्याः । ज्ञेरित्यस्य स्थाने शिष इति
कार्यं मन्त्रे इति सूत्रे ज्ञेरिति न कार्यं शिष इत्यनुवृत्त्येवेष्ट-
सिद्धेरिति नैते दोषा इति चेत् न । अपुषनित्यादौ जुषापत्तेः ॥
दोषान्तरमप्याह

तथा मन्त्रे इति ॥ (कै)

ननु सुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानमिति प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधात् कथं स्वरप्राप्तिरत आह

लडः शाकटायनस्यैवैति नियमादिकल्पोपपत्तेरिति । एवमपि मा हि
गातां मा हि स्यातामित्यादिषु आदिः सिचोन्यतस्तस्यामित्येष स्वरो न
सिञ्जेत् । तस्मात्स्वावस्थायां लोप इति प्रथमः पक्षो दृष्ट एवेति स्थितम् ।
न द्वितीयः । एवं हि सति विभाषाभ्राधेडिति सूत्रेणापि चल्यादेशानामेव
लुगिति घेटश्चछोपि न स्यात् । तत्र यदा विभाषाभेदशब्दोक्तिरिति चछो
विकल्पितत्वेन पक्षे सिचि कृते तस्य लुगन्लुको तदा अधात् अधाताम्
अधः । अधासौत् अधासिष्टाम् अधासिष्टमिति सिद्धमिष्टम् । चछोपि

'मात्' इत्यत्र छित इत्येवानुवर्तते न शिष इति लडयपित्तयैव स्यात्,
घेटश्च विभाषा घेट् 'लडः शाकटायनस्यैवैति नियमादिकल्पो भविष्यति,
एवमपि मा हि गातां मा हि स्याताम्, 'आदिः सिचोन्यतस्तस्या' मित्येव
स्वरो न प्राप्नोति ; अथादेशेषु कृतेषु ततो विभाषा भ्राधेडित्वात्पि
तथैव स्यात् घेटश्च 'विभाषा घेट्शब्दो' गिति चछपि विकल्पितः, तत्र
यथा सिचा लुगन्लुको तदा ऽधात् अधाताम् अधः अधासौत् अधासिष्टां

लुमतेति । (कै)

तस्य सर्वामन्वितमिञ् लुक् स्वरवर्जमिति निषेधादिति भावः ॥
अस्य आदिति च इत्यस्य सर्वामन्वितमिञ् लुक् स्वरवर्जमिति
तचोक्तत्वादिति भावः ॥

तदनुबन्धकेति । (कै)

चकाराभावेनैकानुबन्धकत्वादिति भावः ॥

तचेति । (कै)

आम इति सूत्रे ऽनुवर्तमानेन लेरिति पदेन लिटोऽपि यद्गणं
सिद्धतीत्यर्थः ॥

लुगभावपक्षे अदधत् अदधताम् अदधन् इति सिद्धम् । लुक्पक्षे तु
नलुमतेत्यङ्गाधिकारनिर्देश इति मते प्रत्ययलक्षणोऽन द्विर्वचने अदधा-
दित्यपि चतुर्थं रूपं स्यात् । नलुमतेति नाङ्गाधिकारनिर्देशः किं त्वाङ्ग-
मनाङ्गं वा लुमता लुप्ते प्रत्यये परे पूर्वस्य प्राप्तं सर्वं निषिध्यतइति
मुख्यपक्षे तु चङो लुकि द्वित्वाप्रवृत्तौ सिञ्जलुका तुल्यमेव रूपमिति
अधादित्यादौ यद्यपि न दोषः, तथापि बह्वचने अधानित्यनिरुद्धमपि
चतुर्थं रूपं स्यादेव, इत्यते तु त्रैशब्दम् अधुः अधासिषुः अदधन्निति न

अधासिषुःगिति सिद्धमिच्छं चङोपि लुगभावपक्षे अदधत् अदधताम्,
अदधन्निति सिद्धं लुक्पक्षे तु प्रत्ययलक्षणोऽन द्विर्वचने ऽदधादित्यपि
चतुर्थं रूपं प्राप्नोति, न चङो लुकि द्विर्वचनं, 'न लुमताङ्गस्येति'
प्रतिषेधात्, बह्वचने तर्हि चङो लुकि अधानित्यनिरुद्धं रूपं प्राप्नोति,
त्रैशब्दमेव चेष्यते अधुः, अधासिषुः, अदधन्निति । ननु चङोपि लुक्त्वात्
इति युक् भविष्यति यथा सिचः, नैतदस्ति । सिञ्ज्यह्वयं तत्रानुवर्तते,
निवर्तयते सिञ्ज्यह्वयं, यदि निवर्तते 'आत' इत्येतद्वेटचङो लुकि

तदेव मन्त्रे इति । (कै)

गातिश्चेति सूत्रे लिप्यहणे यदि अन्तरङ्गानपौति न्यायेन च्छ्यवस्थायां लुक् तर्हि अगुरित्यादौ मित्रभ्यस्तेति जुम्स्यात् । मा हि गातामित्यादौ "आदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति" (६ । १ । १८१) खरश्च न स्यात् तस्मादन्तरङ्गानपौति न्यायानाम्प्रथमेनादेशे कृते स्थानिवद्भावेन लिप्ताङ्गुषितव्यः । तत्राह भाष्यं

धेटश्चातुः शब्दमिति ॥ (भा)

तद्भनयन्नाह

लेरादेशेऽपि ॥ (कै)

आकारलोपे इति । (कै)

तिपो हल्च्चादिलोपे भवभावे चेत्यपि बोध्यम् ॥ अधदिति भाव्यमिति पाठः । अधधुदिति भाव्यमित्यपपाठः ॥

च घडो लुकि आत इति जुस् भविष्यतीति वाच्यम् । तत्र सिच इत्यस्यानुवृत्तेः । अन्यथा तस्य नियमार्थतानुपपत्तौ अभुवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणोपसिञ्जभ्यस्तेति जुस्प्रसङ्गात् । ननु च्छ्यभ्यस्तविदिभ्यश्चेति वक्ष्यामि । एवञ्च चङ्लुक्चपि स्तेः परत्वाच्च जुस् भविष्यति आत इति सूत्रेऽपि लिप्यहणानुवृत्तौ नियमात् अभुवन्नित्यत्र जुस् न भविष्यति । माहि-

विध्यर्थत्वसम्भवान्नियमाद्यं न स्यात्, ततस्त्वाभुवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणोपसिञ्ज इति जुस् प्राप्नोति, इदानीमेव क्लृप्तं क्लृप्त्वादेशेषु लुगिति, एवं तर्हि यदेतत्सिञ्जभ्यस्तेति एतत् च्छ्यभ्यस्तेति वक्ष्यामि किं कृतं भवति लुङ्लुक्चपि च्छ्यभ्यस्तेति जुस् सिद्धो भवति, आत इत्यत्रापि सिञ्ज-ग्रहणानुवृत्तेर्नियमादभुवन्नित्यत्र जुसभावश्च सिद्धो भवति क्लृप्त्वादेशेषु,

नैष दोष इति । (कै)

अङ्गकार्यत्वाद् न लभतेति निषेधो न तु द्वित्वे इत्यभिमानः ॥

विध्यर्थमिति । (कै)

सङ्गो लुक्कौति शेषः ॥ भाष्ये

अभूवन् इति । (भा)

चङि लुकि विध्यर्थत्वे स भवति नियमार्थत्वं न स्यादिति
सिञ्जभ्यस्तेति जुसस्यादित्यर्थः ॥

प्राप्तेष्वादेशेऽपि । (कै)

आदेशेऽपिः । अकृतेष्वादेशेऽपि पाठान्तरम् ॥ चिरम-
गुरित्यत्र जुसस्यादत आह

आत इत्येतदिति । (कै)

नियमस्यासम्भवादित्यर्थः । न च च्ल्यभ्यस्तेति कार्यम् । तेन
चङि लुक्पि जुम् । ह्रिपदानुवृत्त्या आत इत्यस्य नियमत्वाद्-

शातामित्यादौ आदिःसिञ्ज इति खरोपि सिद्धः । एवञ्च कृतेष्वादेशेषु
लुगिति पदो निर्बाध एवेति चेन्न । यदि च्ल्यभ्यस्तेति ब्रूषे तर्हि
कसाङ्चङ्लु दोषापत्तेः । अधुक्तन् अवोचन् अदधन् अप्त्रापि हि जुस्
प्राप्नोति । तस्मात्सिञ्जभ्यस्तेत्येव बल्लथम् । आत इत्यत्र च सिञ्ज्यह्र-
-

लुगिति सिञ्जल्लथः खरः सिद्धो भवति, यदि च्ल्यभ्यस्तेत्युच्यते च्ल्य-
ङ्चङ्लु दोषः, अधुक्तन्, अवोचन् अप्त्रापि च्ल्यभ्यस्तेत्युच्यते जुस् प्राप्नोति
तस्मात्सिञ्जभ्यस्तेत्येव बल्लथम्, आत इत्यात्रापि सिञ्ज्यह्रमेवानुवर्तनीयं
नियमो यथा स्यादिति धर्मो भूदिति, ततश्च तदेव स्थितं बहुवचने

भ्रूवनित्यपि सिद्धमिति वाच्यम् अधुचम् अवोचनित्यादौ च्छादि-
भ्योऽपि परस्य तु मापत्तेः । तस्मान् मन्त्रे इति सूत्रार्थं त्विर्नकार्थं
इति सिद्धम् । आम् इत्यत्रापि लोरित्यस्य नोपयोगः प्रत्ययमात्रस्य
तेन लुग्विधानात् । न च धातुरपि न विद्यते इत्यस्मादिति
प्रत्ययानिट्पदवाच्योऽत आह

मत्वर्थ इति । (कै)

अवयवावयविभावादिरूपे षष्ठ्यर्थ इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अनिमित्तं वा इट् इति । (भा)

न विद्यते इट् कार्थं यस्येत्यर्थः ॥ पञ्चम्यन्तार्थं ऽन्यपदार्थं
बहुव्रीहिरिति पञ्चान्तरमाह

मनुवर्त्तनीयम् । एवञ्च चङ्लुकि बहुवचने अधानिति प्राप्नोतीति
दोषः स्थित एव । तस्मात् गातिस्थेत्यत्र सिच इत्येव वक्तव्यम् । ततश्च
घिलपक्षेपि च्छिच्लर्लेरिति त्रयाणां ग्रहणं तुल्यमेवेति स्थितम् । प्रत्युत
चक्षोरकरणे महङ्गाधवम् । मन्त्रेघसेत्यादिसूत्रे हि अष्ट एव ग्रहणं
कर्तव्यम् । सिच् तु गातिस्थेतिसूत्रादनुवर्त्य धेटो जनेश्च चङ्चिद्यौ
वैकल्पिकौ तत्र यानि लुगुदाहरणानि तानि सिच एव लुका सिद्धानि ।
न चैवम् आदिः सिचोन्यतरस्यामिति स्वरः स्यादिति वाच्यम् ।

ऽधानिति प्राप्नोतीति, यदा च धेटश्चो लुक् क्रियते तदा न केवलं
बहुवचने सर्वेष्वेव वचनेषु सिञ्जलक्षणास्तराभावात्क्षरे चातुःशब्दप्रसङ्गः,
तस्माद् गातिस्थाद्युपेत्यत्र सिच इत्येव वक्तव्यं ततश्च तदेवस्थितं तान्येव
चौखि ग्रहणानीति प्रत्युताक्रियमाणे उत्सर्गं मन्त्रे घसादिसूत्रे इयोरिव
ग्रहणं, कथं, धेटो जनेश्च चङ्चिद्यौ विकल्पितौ तत्र यानि लुक

न वा तस्मादिति ॥ (भा)

तज्ञाचष्टे

वचनमामर्थ्यादिति ॥ (भा)

मत्वर्थ इति कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमाया इति च वार्त्तिकोक्ति-
रिति भावः ॥

अस्मिन् विषये । (कै)

लुङ् रूपे विषये । तच्चानिटत्वस्याव्यभिचारात् ॥

विषयान्तरम् । (कै)

प्रत्ययान्तररूपम् ॥

चङ्चिणोर्ग्रहणोपि पाल्तिरस्य तस्य दुर्भागत्वात् । तस्मात् चिल्लुङीति सूत्रं
व्यर्थमेवेति चेत् अत्राहुः । असति चूलौ मन्त्रे घमेत्यत्र येभ्यः सित्तो लुक्
तेषामादिः सित्त इति स्वः स्यात् । सति त्वस्मिन् लोडिति जावस्थायामेव
लुकि सित्तभावाद्यथायथं स्वः । किञ्च आकारान्तेभ्यः सित्तो लुकि
जुस् प्राप्नोति लंस्तु लुकि अन्तिभाव एव भवति । अपि च श्रद्ध-
रूपधादिति सूत्रं अनिट इत्यनेन चिल्ल विशेषयितुमपि चिल्लरेष्यः ।
असति हि चूलौ अनिट इति धातोरेव विशेषणं स्यात् । ततस्त्राधुक्षदिति

उदाहरणानि सित्त एव तानि भवितव्यानि । कोन्वत्र विशेषः, अयमस्ति
विशेषः सित्तो लुक्त्वादिति सित्तोन्वत्रस्यामित्यनेन स्वरेण भवितव्य
चङ्चिणोस्तु नेति तस्माद् द्वयोर्पि पक्षयोस्त्वोर्णि ग्रहणानि नार्थस्यो-
त्सर्गण तदुच्यते असति चूलौ मन्त्रे घमेत्यत्र येभ्यः सित्तो लुक्
क्रियते तथा मादिः सित्तोन्वत्रस्यामित्येष स्वः प्राप्नोति सति
त्वस्मिन्नेरिति तदवस्थायामेव लुङिविधानात् सित्तभावात् यथायथं स्वः
विद्बो भवति, तथा ऽऽकारान्ते सित्तो लुकि क्रियमाणे सित्तभ्यस्त

उदिङ्भ्यो नेति । (कै)

आर्धधातुकलाभाद्विषये पक्षे सिद्धादिति भावः ॥

नित्यं क्स् इति । (कै)

यस्य विभाषेति निषेधेनानिट्त्वाद् इति भावः ॥

इष्यते इति । (कै)

अनेनैषोऽपि तत्र पक्षे दोष इति सूचितम् ॥ निष्टायहणपक्षे
भूयिष्ठेभ्य इति सूचितं दोषमाह

इषिति ॥ (कै)

भाष्ये

बलादावार्धधातुक इति । (भा)

अयं भावः । अनिटो धातोर्नित्युक्ते केति विषयविशेषाकाङ्क्षायां
लुङ् परबलाद्यार्धधातुके यदा योऽनिडिति कालविशेषावच्छिन्नो
विषयविशेषो गृहीयते लक्ष्यानुरोधादिति ॥ तदाह

न सिद्धयेत् । ननुदित्वादिङ्विकल्पे पालिक्रमोदभावेन अनिदेवार्थमिति
चेत्, तर्हि नित्यं क्स् म्यात् । नतस्यागृहीदिति न सिद्धयेत् । अनिट
इतिचलेर्विशेषणे तु यदा चित्कनित तदा क्स् यदा सेट तदा मिजिति
सिद्धमिष्टम् । तस्मान् यथायथं स्वर्गान्तस्यागृहीदिति च्लेः फलमिति
स्थितम् । भाष्ये तु च्लिः प्रत्याख्यातः । यत्कृत्स्नम् आदिः सिच इति

आत् इति ज्ञप्तिपात्रोति लेख्त् लक्ष्यन्तिभाव एव भवति तस्मादुत्सर्गः
कर्त्तव्यः, तथा 'प्रल इगुपधादनितः क्स्' इत्यत्रानिट इति केर्विशेषणं
यथा स्याद् असति पुनस्त्वुत्सर्गं तस्मैव तद्विशेषणं भवति धातोः,
न विद्यते तस्मात्परम्येदिति तत्र च लुङादेशानां सार्धधातुकत्वात्सम्बन्धि-

गुह्यादय इति ॥ (कै)

सामान्यमिति । (कै)

आर्धधातुक इति विषयसप्तमीति भावः ॥

यच्च त्विति । (कै)

माहि दातामित्यादौ षिच एव ॥

चिच्चेनेति । (कै)

एतच्चोत्तरसूत्रे स्फुटः ॥

स्यादिति । तन्न । तस्य वैकल्पिकतया इच्छस्वरस्य निर्वाधत्वात् । सर्वविक-
स्यानां क्वन्सि अविस्थितत्वेन अनिच्छस्यानापाद्यत्वात् । यद्यपि आकारान्तेभ्यो
शुस् स्यादिति । तदपि न । मन्ते तादृशस्योदाहरणस्याभावात् । अत्र च
भाष्यकारीयप्रत्याख्यानमेव प्रमाणात् । यद्यपि अगुह्योदिति न सिद्धेदिति,
तदपि न । गुह्यादयो विकल्पितेऽटोभावाभ्यां भिद्यन्ते, तत्र सेटः तेभ्यः
सिच् अनिच्छस्तु क्व इति भगवद्भाष्यकाराशयस्य कैथटेन वर्णितत्वात् ॥

पन्नमनिटत्वमद्यभिचारादविशेषणमिति प्रत्ययान्तरगतं तदाश्रयणोयं, न
विद्यते प्रत्ययान्तरस्य यस्मात्परस्येदिति ततो गुह्येन स्यात् अचुक्षदिति,
विद्यते ह्यस्मात्परस्य गृह्यतेत्याशाविट्, सरत्यादिस्तुत्रेण विकल्पितो-
ऽद्यापि पाक्षिकेणैवभावेनागिदिति अपदिश्यते निबन्धं क्वः प्राप्नोति
ह्यस्मिन् पुनरनिच् इति तस्यैव विशेषणं भवति स च कदा चिदनिट्
कदा षित्सेट, यदागिट् तदा क्वः, यदा सेट् तदा सिजिति सिद्ध-
मित् । 'अचुक्षत् अगुह्योदिति' । 'तस्माच्च च्छत्सुर्गः कर्तव्य इति' ।
स्यान्तिनेन विधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

च्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ ॥

साधारण इति । (कै)

तन्त्रेषेति भावः ॥ पचान्तरमाह

आगन्तुनावेति । (कै)

तथा च सकारमात्रे तात्पर्यमिति भावः ॥

पृथगिति । (कै)

अन्यथा न परस्मैपदयोरित्येव वदेत् ॥ मेति वर्त्तमानम् । स
च परस्मैपदसाहचर्यादङ्गाधिकाराच्च प्रत्यय एव पश्यीष्यते ॥

धातोरुदात्तार्थ इति । (कै)

आदेशनिमित्तमिद्यति ज्ञाने पुनरुदात्तार्थ इत्यर्थः ॥ भाष्ये

च्लेः सिच् । च्लेः सिजादेशः स्यात् । इकार उच्चारणार्थं
इत्संज्ञको वेति पक्षयमपि ह्रनःसिजित्यत्र प्रतिपादितम् । चकारः
स्वरार्थः । मा हि लावीत् । अत्र हि आगमा अणुदात्ता इति
इटोनुदात्तत्वं प्राप्तं स्थानिन्यादेशे च दिष्टित्वात्प्राडाध्यते । यत्, के

“च्लेः सिच्” । ‘इकार उच्चारणार्थ इति’ : न त्वनुबन्ध, यद्येवम-
मंस्तेत्यत्र सिजन्तस्याङ्गस्यात्मनेपदं प्रित्तमपेक्षानिदितामिति नलोपः
प्राप्नोति, आपकात्सिद्धं, यदयं ‘ह्रनः सिजि’ति ह्रन्तेः परस्य सिचः
कित्त्वं प्राप्तं तज् आपयति न सिजन्तस्योपधाजोपो भवतीति, यथा

तच्च प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेति । (कै)

सिचिधिवुपस्थिताद्युदात्त इति शास्त्रस्थानच्क्त्वाच् च वैयर्थ्ये-
न तु उत्तरकासमिति स्वरविधायकमित्यर्थः ॥ अनच्क्विषये
वाधेन साधवान्तदसम्बन्धः । खेति धातोरित्याद्येकवाक्यतायां
श्रेयनिघातो भविष्यतौत्तरयति

आमा इति । (कै)

एवं च तदाधेनोदात्तलाय चित्तं मार्यकमिति भावः ॥

स्थानिवद्भावप्राप्तमिति । (कै)

स्थानिनिर्दिष्टस्यैवातिदेश इत्यत्र न मानं किं तु तच्च सम्भावि-
तस्यापीति भावः । कार्याऽतिदेशेनैव कार्यविधानात्परत्वेन धातो-

चित् प्रत्ययस्वरस्य दावपवादौ आगमानुदात्तत्वं चित्स्वरश्च तत्र आद्यं
यासुद्विधौ ज्ञापितं तद्देशम् । चित्स्वरस्तु षाष्ठः । तत्रापवादविप्रतिषेधे
परत्वाच्चित्स्वर एव सिद्धति । तत्किं सिचिश्चित्त्वेनेति । तन्न । आगमानु-
दात्तत्वं हि आनुगादिषु प्रकृत्यागमेष्वपीष्यते, कुण्डिनजादीनाञ्च
चित्स्वरः, तत्कथमिमौ प्रत्ययस्वरस्यापवादौ स्याताम् । किञ्च इह
चित्स्वरस्य परत्वमपि नास्ति । स्थानिवदित्यस्य कार्यातिदेशत्वात् ।

चैतज्ज्ञापकं तथा तत्रैवोक्तमिति तत्रैवावधार्यम् । 'चकारः स्वरार्थ
इति' । अन्तोदात्तार्थः । ननु सिचोऽनच्क्त्वात् कथं चकारः स्वरार्थः,
इति कृते साचको भवति, एवमपि प्रत्ययस्वरेण सिद्धं, न सिद्धति
नाप्राप्त्ये स्वरान्तरे विधीयमानमागमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरं बाधेत, एवं
तर्हि च्चेच्छिष्यास्तस्थानिवद्भावचित्स्वरो भविष्यति तत्राह । 'आगमानु-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३०५

(अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

(च्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ ।)

रित्येकवाक्यतापक्षगोषनिघातवक्ष्यन्तेतागमानुदात्तत्वेन बाधेतेति
तात्पर्यम् । न च च्लेस्त्विसामर्थ्यादेव तद्बाधः । मन्त्रे इति सूत्रे
लेरिति सामान्यग्रहणार्थत्वात् । अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं
स्यात् । न लिटः । ततश्चाम इति सूत्रेऽस्यासंबन्धः स्यात् । ततश्च
परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां तिवादिषु मत्सु लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्त-
त्वाद्देवदत्तकारपाचकारे सचामन्तस्य निघातः । ततः परस्य वा
निघातः स्यादिति आम इत्यत्र लेरित्यनुवर्त्तनौघमित्यभिमानः ।
यदि तु अन्तरङ्गानपीति न्यायेन तिवादिभ्यः पूर्वमेव लुक् तद्वा
ज्ञौ सस्य प्रयोजनमिति तस्वामर्थ्यादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धं तस्मात्
पूर्वनियमानुसारेण सिचि ज्ञौ वा चकारोच्चारणमिति सूत्राग्रयः ॥

अपवादविप्रतिषेधादिति । (क्ते)

स्यानिवद्भावेन हि चित् मात्रमितिदिश्यते स्वरस्य स्वरप्राप्ते-
वैति भावः ॥ न हि

तस्मादागमानुदात्तत्वेन अविशेषात्पूर्वः स्वरौ बाध्यत इति तद्बाधनाय
सिचिस्त्वित्त्वम् । न च च्लेस्त्विसामर्थ्यादेव तद्बाधः । मन्त्रेषसादिसूत्रे
लेरिति सामान्यग्रहणेन तस्य चरितार्थत्वात् । अन्यथा हि निरनुबन्ध-
कत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् न लिटः । ततश्च आप इति सूत्रे निरनु-

दात्तत्वं ह्येति । चित्स्वरमपि बाधेतेति । स्यानिवद्भावस्तम् । ननु च यदि
सा हि कावोदित्त्वपागमानुदात्तत्वं स्यात् च्लेस्त्वित्स्वरमनर्थकं स्यात्, एवं
मन्यते, च्लेस्त्वकारो मन्त्रेषसादिसूत्रे सामान्यग्रहणे चरितार्थः, अन्यथा
निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् न लिटः, ततश्चाम इत्यत्र निरनुबन्ध-

प्रत्ययस्वरस्यैव ताविति । (कै)

एवं च “नाप्राप्ते प्रत्ययस्वर इत्यारभ्य स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिन्नामपि वाधेत” इत्यन्तगन्थो भाष्यपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यमानोऽप्यगन्थ इति भावः ॥

आगमानुदात्तत्वेनेति । (कै)

वाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । वस्तुतस्तु लवितव्यमित्यादौ प्रत्यय-
षञ्जिद्योगेनाद्युदात्तत्वे कृते पश्चाद्दिट् जायमानोऽस्वरकः स्यादिति
सामान्यतः स्वरप्राप्तिविषये तस्य चारितार्थाद् बाधकत्वोक्तिश्चिन्त्या ।
सुतरां सर्वस्वरस्य यदि शेषनिघातेन तत्रानुदात्तत्वसिद्धिरित्युच्यते
तदा तदक्षरमेव व्यर्थं नास्ति चेत्याद्युदात्तत्वेति भाष्ये धनितम् ।
षिचं तु धातुस्वरेण प्रत्ययस्वरेण चैकवाक्यताजन्यशेषनिघातेन
प्राप्तानुदात्तत्ववाधनार्थं कार्यमेव ॥ ननु षिचि जायमानोऽपि
परस्मिन् निमित्त एव जायतेऽत आह

बन्धकस्य शेरसम्भवात् शेरिति नानुवर्तेत । ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च
तिबादिषु पश्चाद्भक्ति कार्यामित्यस्य प्रत्ययलक्षण्येन तिष्ठन्त्वात्
देवदत्तः कारयाश्चकारेत्यत्र आमन्तस्य निघातः ततः परस्य चानिघातः
स्यात् । तस्मादाम इत्यत्र शेरित्यनुवर्त्यमेव । तदर्थं च पूर्वत्र सामान्य-

कस्य शेरसम्भवाद्धेरिति नानुवर्तेत ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च तिबादिषु
कृतेषु पश्चाद्भक्ति कार्यामित्यस्य प्रत्ययलक्षण्येन तिष्ठन्त्वाद् देवदत्तः
कारयाश्चकारेत तस्य च निघातस्तस्मान्चानिघातः स्यात्तस्मादाम इत्यत्र
शेरित्यनुवर्त्यमेव, तस्य च तत्रानुवृत्तिः पूर्वत्र सामान्यलक्षणे सत्यप-

सिचः परमिति ॥ (कै)

भाष्ये

न लोपस्यासिद्धत्वादिति । (भा)

असिद्धवदत्ताभाद् (६। ४। २२) इत्यनेनेत्यर्थः ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

ननु तत्राभ्युत्थितलोपे तस्य वहिरङ्गत्वात्सिद्धत्वादाहृतेत्यादौ
ह्रस्वादङ्गादिति नस्यात् सिञ्जनिमित्तत्वे तु असिद्धत्वाभावात्
सेत्स्यतीति चेन्न । चैपादिकेऽन्तरङ्गे वहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

अथाप्यनेनेति । (भा)

एकदेश्युक्तिः ॥ एकदेश्येवाह

कथं चूलेरिति ॥ (भा)

ततश्चेति । (कै)

स्वरस्य सिचश्चिन्नेव सिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये

ग्रहणं वाच्यं तद्विघाताय चूलेखकारश्चरितार्थः । चूलेः प्रत्याख्यानपक्षे
तु सिच एव चित्त्वेनान्यार्थेन आगमानुशातत्वं वाच्यते स्पृशस्पर्शक-
टपदृपः सिञ्जेति वक्तव्यम् ॥ स्पृश स्पृशने, स्पृश आमर्शने कृष
विलेखने । अथः कृषे प्राप्ते टप प्रीयने, दृप हर्षविमोचनयोः, आभ्या

पद्यते, तस्माच्च चूलेखकारस्य चरितार्थत्वात्स्थानिवद्भावात्प्राप्तं चित्त्व-
मपि बाधतेति सम्भावने लिङ्, सम्भवेत बाधनमित्यर्थः । अन्वयान्ता-
न्तरेणापि सामान्यग्रहणसिद्धे चकारानुरोधेन चित्त्वम् एव भवि-
ष्यतीति शक्यते वक्तुमिति भावः । 'स्पृशश्चरति' । स्पृश स्पृशने,

चिक्करणं प्रत्याख्यायते (भा)

इत्यस्य इत्संज्ञाप्रत्याख्यायते इत्येव तात्पर्यम् ॥

चङ्गादय इति । (कै)

णिञ्शिद्रुस्तुभ्य (३।१।४८) इत्यादि पञ्चमी निर्देशेन विधानादित्यर्थः ॥ णिञ्शिद्रुस्तु इति विहितविशेषणमिति भाष्याग्रय इत्यन्ये । भाष्ये च अङ्गिति चिणो न्यायेनात्रापि चस्येत्त्वाभावेनैकाल-
त्वात्सिद्धमित्यत्र प्रक्षेपे फलं चिण्यम् उपायान्तरपरमेतदभ्युपेत्या-
पीत्संज्ञाज्ञापयोः पूर्वप्रवृत्तिमिति बोध्यम् ॥ ननु “अन्यस्यायं स्थाने भवन्निति” भाष्यम् उपपन्नम् । आदिः परस्येत्यस्य प्राप्तेः प्रत्याया-
दित्त्वेनेत्वसिद्धेरत आह

चिणाभावेति ॥ (कै)

विहितेति । (कै)

यदादिभ्यो विहितस्य ज्ञेरित्यर्थे परग्रन्थेन विधानाभावादादेः
परस्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥ भाष्ये

पुषादित्वादङि प्राप्ते सिञ्चपि पक्षे अभ्यनुज्ञायते । अस्युच्चीत् ।
अस्याच्चीत् । अस्युक्षत् । अमाच्चीत् । अमाच्चीत् अमक्षत् । अजा-
च्चीत् । अजाच्चीत् अजक्षत् । अनाच्चीत् । अनाच्चीत् । अक्षपत् ।
अनाच्चीत् । अनाच्चीत् । अक्षपत् । प्रक्षयाकौमुद्यान् प्रक्षतवार्त्तिके

अत्र आमर्शने, क्षय विलेखने, इत्येतेभ्यः कस्ते प्राप्ते ङप् प्रीङ्गने
वृष चर्षविमोचनयो, आभ्यां पुषादित्वादङि प्राप्ते सिञ्चपि पक्षे-
ऽभ्यनुज्ञायते । ‘अस्युक्षदिति’, प्रसादिबले ‘षडोः कस्त्वो’ति कत्वम् ।
‘अस्याच्चीदिति’ । अनुशासनस्य चर्षुपधस्य चेति पक्षे अमागमः, अजा-

प्रत्ययः स्यादिति । (भा)

प्रत्ययाधिकारे पाठेऽपि अन्वर्थसंज्ञालभ्यार्थाभावात् । न हि प्रत्ययावयवस्तदर्थवानिति भावः ॥ ननु धात्वन्तःपातिनोऽपि अमोऽर्थवत्त्वमिवान्यावयवस्याप्यर्थवत्त्वमस्तु । ममुच्चित्य चावयवममुदाया द्योतकता तद्वदेव चार्थाधिकारात्प्रत्ययत्वेऽपि न बाधकमिति चेन्न । एकदेश्युक्तिवैनादोषात् ॥ तद्धनयन्नाह

एष चेति ॥ (भा)

एतेन नानुबंधकृतमनेकार्त्वमिति सर्वादेश्वं दुर्लभमित्य-
पास्तम् ॥

वात्तिककारस्येति । (भा)

उक्ता खोक्तीत्या चकारस्य ज्ञेरेव वा प्रत्याख्यानमिति सूचितम् । ज्ञावेव शलादिलक्षणेऽपि अस्मात्तौदित्यस्यासिद्धिरूपं दूषणान्तरमाह

अपि चेति ॥ (कै)

तदप्युपांशे फलं दर्शयति भाष्ये

यस्य खल्वपीति ॥ (भा)

कपिमपि प्रक्षिप्य अस्मात्तौत् अस्मात्तौत् इत्यपि रूपद्वयमुदाहृतम् ।
तत्तु अस्मात्तौत्कत्वादुपेत्यम् ॥

रस्य यज्ञ्, वदन्ननेत्यादिनाकारस्य वृद्धिः, असमावपच्छे अस्मात्तौत्
वृद्धि एवमुत्तरत्रापि ।

शल इगुपधादनितः क्सः ।

३ । १ । ४५ ॥

इगुपधलक्षणदोषमिति । (कै)

असम्भवरूपमित्यर्थः ॥

भूतपूर्वेति । (कै)

विशेषणसामर्थ्याद्धि तदाश्रयणम् ॥

लक्ष्यासिद्धिरिति । (कै)

सर्वत्र गुणश्रवणापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु कस्य कित्ससामर्थ्यात्
पूर्वमपि पुराणेन भविष्यतीत्य आह

शल इगुपधादनितः क्सः ॥ शलन्त इगुपधो यो धातुः तस्मा-
त्तरस्य अनितः च्लेः क्सो स्यात् । दुह्, अधुक्षत् । लिह, अलिक्षत् ।
शलः किम् । अमेत्सीत् । इगुपधात्किम् । अधाक्षीत् अनितः किम् ।
अकार्षीत् च्लेः । प्रत्याख्यानपक्षे तु अनित इति धातोरेव विशेषण-

“शल इगुपधादनितः क्सः” । ‘शलन्तो यो धातुरिगुपध
इति’ । ननु च्लेर्गुणनिमित्तत्वादङ्गतएव कसे लावस्थायामेव गुणः
प्राप्नोति ततस्तेगुपधाति विशेषणं न प्रकल्पते. नैष दोषः । विशेषण-
सामर्थ्यात्प्रागेव गुणात् क्सो भविष्यति । ननु च कृतेपि गुणे भूतपूर्व-
मत्वा विहितविशेषणान्तर्येन वा कसो भविष्यति, कित्तरथामिदानौ
किमर्थं स्यात् ‘क्सस्याची’ति विशेषणार्थं, सस्याचौच्युत्माने पुनर्वदिह-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३११
(अ. ३। पा. १। अ. ४) (शुल इगुपधादितिः क्लृ। ३। १। ४५।)

कित्करणं त्विति ॥ (कै)

वत्सेति । (कै)

वदेः स औणादिकः ॥ क्लृप्य गुणापवादत्वे हेतुमाह

भूतेति ॥ (कै)

ननु वत्सावित्यादावपि लोपापन्तिरत आह

प्रत्ययत्वादिति ॥ (कै)

वत्सा इत्यादौ दोषवारणायाह

उणादौनामिति । (कै)

वत्सावित्यादौ दोषस्तु लुम्बादुद्देश्येनैतः स यदानुत्तरेण-
धिकारानुरोधेन दुहादिषु यस्य सम्भवस्तस्यैव पूर्वसूत्रेऽपि पक्षणा-

मिति प्रागेवोक्तम् । यद्यपि अकृत एव क्से जावस्थायां गुणः
प्राप्नोति । तथापि इगुपधादिति विशेषणसामर्थ्यात् भवति । न च
कृतेऽपि गुणे भूतपूर्वगत्या विहितविशेषणान्तरयोगेन वा क्सोक्त्विति
वाच्यम् । कित्करणवैयर्थ्यापत्तेः । न च क्सस्याचीत्यत्र विशेषणार्थं तत् ।

निकृमिकविभ्यः से वत्सौ वत्साः, अत्रापि प्राप्नोति उणादयो-
ऽनुत्पन्नानि प्रातिपदिकानौत्यनर्थकत्वात् भविष्यति, एवमपि बुम्ह्या-
दिषु ढ्यादिभ्यः से प्रसङ्गः, ढ्यान्यस्मिन्दे शे सन्ति ढ्यासौ ढ्यासा इति,
नतदेवं 'षोडशीपो लेटि वे'ति प्रकरणे धातुप्रत्ययानां यद्द्वयं किं
च लुम्बादुद्देश्येनैव 'क्सस्याची'त्यतः क्सस्येति वर्त्तते, तेन
दुहादिषु यस्य सम्भवः पूर्वसूत्रेऽपि तस्यैव यद्द्वयं भविष्यति तदेवं
कित्करणसामर्थ्याद्भ्रमो न भवतीति स्थितम् । 'क्लेरविट इति' ।

(अण इगुपधादणिटः क्वः । ३ । १ । ४५ ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. ४)

द्वारणीयः । अत एव दृशोः कृतादृचावित्यादौ न दोष इति
 कित्त्वसामर्थ्याद्गुणे नेति बोध्यम् । दधुचतौत्यादौ सनः सानुबन्धकलास
 दोषः । एतन्नोपनिषये ढणप्रतादृचादेरनभिधानमिति कश्चित् ॥

सिञ्चानित्यमिति । (कै)

आदेशान्तराभावे तस्यावशंभावादित्यर्थः ॥

सिञ्जेव भवतीति । (कै)

निर्दिश्यमानपरिभाषया लेरेव सः । धातोरिति च विहित-
 विशेषणमिति निर्दिश्यमानस्य न व्यवहितत्वमिति भावः ॥

सस्याचौत्येव सिद्धेः । न चैवं दृष्टवदिदृक्निकमिकविभ्यः से वत्से वत्सा
 इत्यत्र प्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । लुग्वादुहेत्वत्रापि चि सस्याचौत्यतः
 सस्येत्वनुवर्तते । एवञ्च दुहादिषु यस्य सम्भवः तस्यैव पूर्वसूत्रेण
 यद्दृग्मिति सुवचत्वात् तस्मात्किन्तुत्कारणसामर्थ्याद् गुणो नेति स्थितम् ॥

वद्यपि श्लेः सिञ्जाभिरदिदेशैर्भवितव्यमिति ज्ञा चिदप्यश्रवणात्
 सेटत्वमणिटत्वं वा तथापि दुह्ल् इति स्थिते कसस्यायं विषय
 इति सिञ्चा न भाष्यं, कसोपि तावन्न भवति यावदस्याणिटत्वं न
 ज्ञातं तत्र लकारस्यैवेऽः प्राप्तौ तान्निषेधात्सेटत्वमणिटत्वं च निरूप्यत
 इति विशेषणोपपत्तिः । 'अधुक्तदित्यादि' । 'दादेर्ज्ञातोर्घः,' एकाचो
 वशो भव् । 'अलिङ्गदिति' । लिङ्ग आस्तादने 'हो ठः,' भिदिर्
 विदारणे, छिदिर् द्वैधोकरणे, कुष निष्कर्षे, मुष स्तये ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३१३
(अ. ३। पा. १। आ. ४) (श्लिष आलिङ्गने । ३। १। ४६।)

श्लिष आलिङ्गने । ३। १। ४६ ॥

विधित्वसंभवे नियमार्थत्वं कथमित्यत आह

इतर इति । (कै)

प्रत्यावृत्तिसम्बन्धमात्रं प्राणिकर्तृकतदिशेषस्यानिगमनमिति
बोध्यम् ॥

श्लिषेर्नाप्राप्ते इति । (कै)

परस्मैपदविषये विधित्वं स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये

श्लिष आलिङ्गने ॥ अत्र योगो विभज्यते । श्लिषः ॥ श्लिषः परस्य
अनिटः च्लेः क्तः स्यात् । पूर्वगोत्रे प्राप्तस्य क्तस्य एषाद्यथा बाधे
प्राप्ते इदमारभ्यते । एषादिपाठसामर्थ्यात्तत्ते अष्ट् । एवञ्च अष्ट्कसयोः
सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते आलिङ्गनानालिङ्गनयोगविशेषेण क्त्वे च प्राप्ते
नियमार्थं द्वितीयो योगः । आलिङ्गने । श्लिषः परस्यानिटः च्लेयोर्धं
क्तसादेशः स आलिङ्गन एव न त्वर्थान्तरे, एवं चार्थान्तरे सावकाशोऽ

“श्लिष आलिङ्गने” ॥ ‘श्लिषेर्द्धातोऽिति’ । श्लिष आलिङ्गन इत्यस्य
न तु श्लिषः श्लिषः प्रुषः ऋषः दाहइत्यस्यालिङ्गने लृण्यभावाद् अनिट
इति चाधिकारात्सानुबन्धकत्वाच्च, तत्र नियमार्थमेतदिति, ननु श्लिषि-
रर्थं एषादिः, तथा च प्रत्यदाहृरगे अष्ट् भवति ततश्च एषादिपाठा-
स्याप्तमसं बाधित्वा ऽऽलिङ्गने क्तो यथा स्यादित्येवं विधिसम्भवाग्नि-
बमो गोपपद्यते, अष्ट् विधिः, एवमप्यालिङ्गने क्तो ऽन्यत्राडिति

आलिङ्गने ऽनालिङ्गने चेति । (भा)

कर्मणि कर्मव्यतीहारे चातां प्रमृतिष्वित्यर्थः । तच्चालिङ्गने
दृष्टमेवान्यत्रापत्तिरेव दोषः ॥

दोषान्तरोक्तावेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तया पदद्वयविषयको विधिः स्यादिति भावः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

अचिण्विषये श्लिष आलिङ्गन एवेत्यर्थः । अचिण्विषयशब्देन
भावकमार्थकतशब्दभिन्नमात्मने पदमुच्यते । अन्यथा विध्यर्थमिति ।
अचिण्विषय इत्यनेन तद्विद्गुणिजामेव ग्रहणं स्यादित्यर्थः । तत्तु
चिण्विषये विधिब्यावृत्त्यर्थं स्यादिति भावः ॥

आलिङ्गने क्सेन बाध्यते । आलिङ्गत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन-
एवेति किम् । समाश्लिष्वन्तु काष्ठम् । इह अथेव, प्रत्यासत्तौ अत्र
श्लिषिर्वर्तते न तुपगूढनपरिखङ्गापरपर्याये आलिङ्गने । उपाश्लिङ्गतां
अतुना काष्ठे । नन्विह श्लिषइरुपधादिति क्सो दुर्वारः । आलिङ्गने
एवेति नियमेन हि अनन्तरस्येति न्यायेन श्लिष या इति प्राप्तिः
अष्टबाधनार्था सैव नियम्यते न तु ततः प्राचीनमपीति चेन्न ।

सिद्धमिदं, सद्यं, सिद्धं परस्मैपदे आत्मनेपदे त्वष्टभावादालिङ्गने-
ऽनालिङ्गने च पूर्वेषु क्सः प्राप्नोति इष्यते च तत्राप्यालिङ्गने
क्सन्यत्र सिष्, तच्च नियमे सद्यपपद्यते स च नियमो नोपपद्यते
विधेयभावान्, योगविभागात्सिद्धं, श्लिष इको योगः श्लिषश्च क्सो
भवति, किमर्थमिदं एवाद्यडो बाधनायै, यथैव तच्छब्दं बाधते तथा
चिद्धमपि बाधेत समाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति, पुरस्तादपवादा

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः । ३१५
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (श्लिष आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ।)

दाहार्थस्येति । (कै)

अन्यथा तत्र चारितार्थादङ्गो बाधो न स्यादिति भावः ॥

सानुबन्धकत्वाद्देति । (कै)

श्लिषु दाह इति पाठात् ॥

अठमित इति ।

न च सोचरितार्थः । तच्चादिपदस्यैतत्सामर्थ्येनेतरपुषादिमात्र-
परत्वमित्यभिमानः । पुषादिपाठोऽपि शून्यर्थः । न चान्यत्रैव पाशः ।
अशोकवनिकान्यायात् । वस्तुतः पुषादिपाठसामर्थ्यादादिपदेन तत्र
यद्वृणसामर्थ्याच्चाङ्क्योः परस्मैपद आलिङ्गनानालिङ्गनविषये सर्वत्र

योगविभागसामर्थ्येन सर्वस्याः कृतप्राप्ते नियमनात् । आत्मनेपदे च
अङ्गो ऽप्राप्तेः निजेव पर्यवस्यति । नञ्चैवमपि आलिङ्गन एवेति आदिश-
नियमोयमिति कृतः, अर्थनियम एवार्थं किं न स्यात् आलिङ्गने
कस एवेति । ततश्चालिङ्गने अद् मा नाम भूत् । आत्मनेपदे तु
अनालिङ्गनेपि पूर्वका कसो द्वार एवेति चेत् । सत्यम् । उभय-
थेह नियमसम्भवेपि प्रत्ययनियम एवाश्रीयते लक्ष्यानुभोधात् । विधेय-

अनन्तरान्विधीन्वाधत्ते नोत्तरानिति तच्चालिङ्गने ऽनालिङ्गने च श्लिषः
कसो भवति, इदमिदानीं क्रियते नियमार्थम्, आलिङ्गन एव नान्यत्र,
योगविभागसामर्थ्याद्या च यावतो च कृतस्य प्राप्तिः सा सर्वा
नियम्यते न त्वनन्तरस्य विधिवर्ता भवतीति श्लिष इति या प्राप्ति-
रुपाधवाचा सैव, एवमपि नियमो नोपपद्ये, कथं, श्लिष इत्येत-
दुपाधवाचं, न च तदत्यन्तायाउं वाधितुं प्रभवति पुषादिपाठ-

विकल्पे प्राप्ते आत्मनेपदे चालिङ्गनानालिङ्गनधोरविशेषेण क्से प्राप्ते द्वितीयेन नियमः ॥

आलिङ्गन एवेति । (के)

एवं चार्थान्तरे सावकाशोऽङ् आलिङ्गने क्से न वाध्यते ।
तस्यैव बाधस्यानुवादो भाष्ये

तद्बाधनार्थमिति । (भा)

न आलिङ्गने क्से एवेति विपरीतनियमापत्तिः । लक्ष्यानु-
रोधात् प्रत्ययनियमस्यैवाङ्गोकारादित्यूह्यम् । योगविभागसामर्थ्याच्च
नियमेन सर्वाङ् प्राप्तिबाधः ॥

विभक्तिनिर्देशेन प्रधानत्वाद्वा भाष्यकारोक्त्याख्यानादेति न कश्चि-
द्दोषः । प्रिलाष इति योगे अणितः किम् । प्रिलाष आलिङ्गन इत्य-
स्यैव ग्रहणं यथा स्यात् । स्निग्धु एधु जुषु दाहे इत्यस्य सेटो
ग्रहणं मा भूत् । सानुबन्धकत्वादेव तदग्रहणो तु अणित इति
नावश्यकमिति दिक् । स्निग्ध इति योगविभागसिद्धश्च क्सः पुरस्ता-
त्प्रवादन्त्यात्वेन अङ्गमेव बाधते न तु चिद्यन्तेन समासोच्चि कन्या
देशदत्तेनेति चिद्योव भवति ॥

सामर्थ्यात्, ततश्चाङ्क्सयोः सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते द्वितीयो योग
आलिङ्गने क्स एव नित्यं यथा स्यान्मा कदा चिदङ् भूदित्येव-
मर्थः स्यात्किं तर्ह्युच्यते नियमो नोपपद्यतइति, ननु तत्र भवतापि
मुखान्तरेण नियम एवोक्त एतावांस्तु विशेषो मया प्रत्ययनियम उक्त
आलिङ्गन एव क्स इति त्वया पुनरर्थनियम आलिङ्गने क्स एवेति
सर्वथा नियमान्न मुख्यामहे तत्र लक्ष्यानुरोधादिधेयविभक्तिनिर्देशेन
प्रधानत्वाद्वा प्रत्ययनियम एव भविष्यति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३१७
 (अ. ३।पा. १।आ. ४) (शिञ्चिद्रसुभ्यः कर्तरि चङ् । ३।१।४८।)

शिञ्चिद्रसुभ्यः कर्तरि चङ् । ३।१।४८॥

ननु णिङ्भावपक्षेऽपि मन्वत्त्वं दुर्वारः । तत्र णावित्यनुक्तेरत आह
 सन्वस्त्वधुनीति ॥ (कै)
 अन्येत्वाहुरिति । (कै)

अत्रावचित्तु भाष्यान्ननुगुणत्वं वार्त्तिकोत्तरं पाठेन तत् स्तुत्यर्थ-
 लस्य स्वरसतः प्रतीतेः । पूर्वव्याख्यायां विशेषलक्षणस्मरणप्रयुक्ता-
 धिकसुखप्राप्तिः ॥

शिञ्चिद्रसुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ एभ्यश्चलेच्छङ् स्यात् कर्त्तृवाचिणि
 लुङि परे । गीति णिङ्गिचोः सामान्यग्रहणम् । व्यञ्चिकमत ।
 व्यञ्चिकरत् ; अशिञ्चियत् । अद्भवत् । अमुस्वत् । कर्त्तरि किम् ।
 अकारयिष्वातां घटो देवदत्तेन । चङो उकारो गुणनिषेधार्थः । चकार-
 चङीति विशेषणार्थः । अङीत्युच्यमाने अस्म्यतिवक्तृत्वसि बह्विदादिभ्य
 इति चाङि अतिप्रसङ्गः । यदि तु शिञ्चांत्वादौ ष एव क्रियेत तदा
 शक्यं चित्तमकर्तुम् । कर्मरूपसंख्यानम् ॥ आयादय आर्द्धधातुकेवेति
 यदा णिङ् नास्ति तदर्थमिदम् अचकमत । अत्र भाष्यम् । नाकमिच्छुस्वत्
 यान्ति सुयुक्तैर्वेदवार्यैः । अथ पत्काशिशो यान्ति येऽचौकमत भाषिणः ॥

“शिञ्चिद्रसुभ्यः कर्तरि चङ्” । ‘चकारो विशेषणार्थ इति’ ।
 ‘चङो’ तत्र अङीत्युच्यमाने ‘अस्म्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽ’ ‘बह्विदादि-
 भ्योऽ’ अत्रापि प्राप्नोति, यदि पनरयं ङो विधीयते चकारः शक्यो
 कर्त्तुं चिन्त्यं प्रयोजनमस्य । ‘अशिञ्चियदित्यादि’ । अत्र चाङि धातुरङ्
 चङन्तं तु तिपि तत्र चङाश्रयस्य गुणस्य द्वितीति प्रतिषेधः,
 चङन्तस्य तु तिपमपेक्ष्य लत्रपधगुणः प्राप्नोति, न च तस्यापि चङमेव
 छितमपेक्ष्य प्रतिषेधः, किं कारणं द्वितीति निमित्तसप्तमौ, नैव

(विश्विन्द्रसुखं कर्तरि चप् । ३ । १ । ४८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

कमेलुङि कौटुशं रूपमिति (कै)

प्रश्न स्वरसतःकमुप्रकृतिके लुङीत्यर्थके तस्य साधुत्वे ऽप्यसम-
जघोत्तरत्वात् पुनः सुखप्राप्तिरेवं च सामान्यशास्त्रानुगतसल्लस्यप्रयो-
गापेक्षया विशेषसल्लक्षणानुगतशब्दप्रयोगधर्माधिकमित्यस्य भाष्यस्य
तात्पर्यम् ॥

कर्मकर्तरीति । (भा)

कर्मवद्भावाच्चिणावाधः स्यादित्यभिमानः ॥ भाष्ये

कर्मणि विधीयते य इति । (भा)

कर्मवद्भावप्राप्त इति भावः ॥ “उत्पुच्छयते गामि”ति कर्तुरी-
प्सिततममिति कर्मत्वं बोध्यम् ॥

१ नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तेर्देवैरा रथैः ।

अथ पत्काधिगो यान्ति येऽचाकमतभाषिणः ॥

अन्यार्थः । अचकमताचोकमतति शब्दयोः साधुत्वे तुल्योप अचकम-
तेत्यस्य विशेषलक्षणसापेक्षतया तस्ययोगे स्वोपार्थिकात्पलाधिक्यम् ।
तेन कमेलुङि किं रूपमिति एष्टं अचकमतति ये ब्रूयस्ते सुयुक्तेः
रथैः स्वर्गं यान्ति येस्त्वचाकमतेत्युक्तं ते पादौ कषन्तीति पत्काधिगो
यान्ति । हिमकाधिहतिघचेति पादस्य पदादेशः । अन्ये तु व्याचक्षते ।
अकमिष्टेति यैरुक्तं तस्योपचारादकमिष्टशब्देनोच्यते । ते ऽगो सुयुक्ते-
र्वहवारथैर्गच्छन्तो ऽपि सुखं न प्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात् । अचोक-
मतभाषिणस्तु पत्काधिगोपि सुखं यान्ति ।

दाध । अन्तरङ्गावियदुवडो अन्भूतचडपेक्षत्वात्, बहिर्भूतो गुर्यो
बहिर्भूततिवपेक्षत्वात् । ‘अकारिगिधातामिति’ । एणन्तात्कार्मणि लुष्ट
द्विवचनमाताम् । ‘कमेरुपसङ्गानमिति’ । ननु कमेलुङि विहितः, न च
प्रकृत्यन्तरं कर्मः सम्भवति ऋणन्तात् सूत्रेणैव सिद्धं तत्राह । ‘आषादय
आर्द्धधातुके वेति’ । ‘यदा ऋणन्तात्’ । ‘ऋणपक्षे सम्बन्धाव इति’ ।
सम्बन्धे चडपरो ऋणित्याश्रयणात् तत्र हि सम्बन्धपुनि षड्डीति बल्लभे
परग्रहणं बल्लभौद्धे तत्र ऋणपदार्थो ऽन्यस्यासम्भवात् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।

३ । १ । ५२ ॥

ननु परस्मैपदेऽप्यङ् दर्शनादात्मनेपदार्थमित्ययुक्तमत आह

पुषादय आगणान्तादिति ॥ (कै)

आतिदेशिकस्येति । (कै)

यकश्चिणा वाधाद् द्विवचने ऽचिणो ऽप्राप्तेरात्मनेपदमपि
उपसर्गादस्यबहुवचनमिति वार्त्तिकेन सिद्धमित्यर्थः ॥

अस्यतिवक्तिव्यातिभ्याऽङ् ॥ अस् लोपणो । वच परिभाषणो, द्वेषो
वचिञ्च, ख्या पकथने, चन्द्रिपादेशेति पाञ्चः । वस्तुतस्तु सार्वधातुक-
मात्रविषयः ख्यातिः । इह त्वादेशस्यैव ग्रहणम् । एभ्यस्त्वेभ्यः स्यात्
कर्त्तृवाचिनि नु ऽ परे । अस्यतः पुषादिपाठादेव अपि सिद्धे ए-ग्रह-
णमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्यत । पर्यास्येनाम् । पर्यास्यन्त । उपसर्गाद-
स्यबहुवचनमित्यात्मनेपदम् । अङ् । अस्यतस्यक् कर्मकर्तार तु
प्रत्यये परत्वाच्चिण् अन्यत्र अङ् । पर्यासि । पर्यास्येनाम् । पर्यास्यन्ति ।
अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । वच उम् । अव्यत् । अव्यताम् ।
अव्यन् । आतोलोपः कर्त्तृगोति किम् । कर्मणि मा भुत् । चिण्-सि-
चावेव यथा स्याताम् । निरासि । निरासिषानाम् ॥

“अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्” ॥ ‘द्रुजादेशो वेति’ । वाशब्दः समुच्चये,
एवमुत्तरत्रापि, ‘पुषादित्वादेव सिद्ध इति’, परस्मैपदेषु ‘पर्यास्यतेति’ ।
उपसर्गादस्यबहुवचनमित्यात्मनेपदे ऽङ् अस्यतस्यक् । ‘अवाचदिति’ ।
‘वच उम्’ । आस्यदिति’ । ‘आतो लोप इटि च’ ॥

(जृस्तम्भमुचुञ्चुगुचुगुचुगुचुगुचुञ्चुश्चिभ्यश्च । (अ. ३। पा. १। आ. ४)
३।१।५८।)

जृस्तम्भमुचुञ्चुगुचुगुचुगुचुगुचुञ्चु- श्चिभ्यश्च । ३।१।५८ ॥

स्तेयकरणार्थत्वात् कथं सिद्धिरत आह
अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

जृस्तम्भमुचुञ्चुगुचुगुचुगुचुगुचुञ्चुश्चिभ्यश्च ॥ गभ्यश्चलेरड् वा ।
अजरत् । अजारीत् । स्तम्भः सौत्रो धातुः । अस्तभत् । अस्तम्भौत् ।
मुचुञ्चु गतो । अमृहचत् । अम्भोवीत् । अम्लुचत् । अम्लोचौत् ।
गचुञ्चु स्तेयकरणे । अग्रहचत् । अग्रोचौत् । ग्लुञ्चु खड्गगतौ ।
अग्लुचत् । अग्लुचौत् । अश्वत् । अश्वयीत् । अशिश्वियत् । विभाषा-
धेट्प्रथोदित्यत्र व्युत्पादितमेतत् । ग्लञ्चुगुचोरेकतरोपादानेनापि रूप-
त्रयं यद्यपि सिद्धति । तथापि ग्लुञ्चावुपात्तेऽग्लुचत् अग्लुचौदिति
द्वयम् । ग्लुचेस्तु सिचि अग्लोचौत् । तथा ग्लुञ्चावुपात्ते तस्याग्लुचत्
अग्लोचौत् ग्लुञ्चेक्वलुचौदिति । तथापि अर्थभेदात्सूत्रज्ञता उभावुपात्तौ ।
भाष्यज्ञता तु धातूनामनेकार्थत्वेनेष्टसिद्धिमाश्रित्य अन्यतरो न कर्त्तव्य
इत्युक्तम् । एतेन द्वयोरुपादानसामर्थ्यात् ग्लुञ्चेरनुनासिकलोपो न भव-
तीति जषादित्योपन्यस्तद्वेषां चिन्मतं परास्तम् । भाष्यविरहइत्वात् ॥

“जृस्तम्भमुचुञ्चुगुचुगुचुगुचुगुचुञ्चुश्चिभ्यश्च” ॥ अस्तम्भदिति । अग्नि-
दितामित्युपधातोपः । ‘अन्यतरोपादानेपि रूपत्रयं सिद्धतीति’ । कथं,
यदि तावद् ग्लुचिरुपादीयते तस्मादड्सिचोरग्लुचत् अग्लोचौदि-
त्येतद् रूपद्वयं सिद्धति ग्लुचेस्तु सिचि द्वतीयमग्लुचौदिति, अथ
ग्लुञ्चिरुपादीयते तस्याग्लुचत् अग्लुचौदिति रूपद्वयं सिद्धति ग्लुचेस्तु
सिचि द्वतीयमग्लोचौदिति, किमर्थं तच्छ्रुभयोरुपादानमित्यत्राह ।
‘अर्थभेदात्स्विति’ । ‘क्वचिदित्यादि’ । इदं भाष्यविरहइदं भाष्यकारो हि
अनेकार्थत्वाद्धानामर्थभेदो न प्रयोजक उभयोरुपादानस्येत्यन्यतरोपादानं
प्रत्याख्यातवान् ॥

सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥

दृग्ः कर्मणि नियताकाङ्क्षाद्दर्शयति

वक्ष्यमाणस्येति । (कै)

वाक्यार्थः क्रिया । साचेह केनैतदेवं भवतीत्येतद्रूपोपासरणं धावनम् । अध्याहृतधावनादिपदोपस्थाप्यस्य कर्मत्वमित्यन्यचोक्तम् ॥ ननु भावस्य क्रियारूपस्य संख्याया अयोगात् न दिवचनादिकं भविष्यति । कर्मणि तु शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचाराच्छक्तिमतस्य संख्यायोगाद् दिवचनादिकं सेत्स्यतीत्यत आह

इहेति श्रुतेरिति ॥ (कै)

साधनादिभेदाङ्गित्वेऽपि श्रुतेराख्यातशब्दात् प्रविभागकल्पनाभेदावगमरूपाऽग्रकोत्यर्थः ॥ कथं तर्हि दिवचनवाक्यादिकं तदाह

तचेति ॥ (कै)

साधनभेदादिति । (कै)

साधनभेदकृतभेदारोपादित्यर्थः ॥

सार्वधातुके यक् ॥ भावकर्मवाचिणि सार्वधातुके परे धातोर्यक् स्यात् । आस्यते श्रय्यते तयाः अयस्यिङ्ङितौति शीघोयादेशः ।

“सार्वधातुके यक्” । इह्याश्रिषि लिष्टि लिटि चान्तरेषामपि विकरणं सर्वेष्वेव धातुषु तिङान्तेव सदावे भावकर्मकर्तारस्त्रयोपि प्रतीयन्ते,

अथैकेति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । तदा पाकाविति क्रियारूपस्य
स्वतः संख्यासम्बन्धाभावादिति तात्पर्यम् ॥ ननु कर्मपदस्य शक्त-
भिधायित्वाच्छक्तस्य विभक्तिवाच्याया असत्त्वभूतत्वात्संख्यायोगाभावे-
नानेकमित्यनुपपन्नमत आह

कर्मशक्तीति ॥ (कै)

शब्देनेति । (कै)

न हि घटस्य शक्ता इतिवत् घटस्य कर्मेति प्रयोगेऽस्ति इति
भावः ॥ तदेवाधामानाधिकरण्यमिति कर्मादिपदैः शक्तिमद्भेद-
मापन्नैव शक्तिरुच्यते ॥

अत एव कर्मत्वमिति । (कै)

भावप्रत्ययेन शक्तिरुच्यते प्रवृत्तिनिमित्तेन व्यक्तेस्तादात्म्यसम्बन्ध-
स्थाङ्गीकारादिति तत्त्वम् ॥ एवं च कर्मणि विधीयमानाख्यातेनापि
तथैव शक्तिरुच्यते इति सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति भावः ॥
ननु भावस्यैकत्वयोगे द्वित्वादित्योगोऽपि स्यादत आह

क्रियते कटः । इह कर्मणि यक् भवतीत्यस्यावकाशः शुद्धं कर्म,
पचते षोडनः । कर्तरि शपोवकाशः । शुद्धः कर्ता । कर्मकर्तृर्गुण-
...

भविषीष्ट तथा, क्वषीष्ट घटः, भूयात् क्रियात् बभूवे चक्रे घटः बभूव
चकारेति । अस्तिशुद्धोत्पादौ कर्ता ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३२३
 (अ. ३। पा. १। व्या. ४) (मार्वधातुके यक्। ३। १। ६७।)

भेदाभावेति । (कै)

परेत्यख्येवैकत्वसंख्याक्रियायामसत्त्वं त्वनारोपितद्वादिषम्बन्धा-
 भावमात्रेण तदेव "एक एव" इत्येवकारेण भाष्यध्वनितमित्याहुः ॥
 आधारद्रव्याणां भेदेऽपि कुतः पाकार्दभेदोऽत आह

गुडतिलेति । (कै)

आश्रितः पाकोऽपीत्यन्वयः । आश्रयभेदान्नापि भेदाध्ववसाय
 इति भावः ॥ नन्वेवं तिस्यपि द्विवचनादि स्यात् नस्यादा
 कृत्यपीत्यत आह

यजादिभिरिति । (कै)

तिङ् वाच्यस्तु न सत्त्वभूत इति भावः ॥ उक्तार्थाज्ञानवतस्त्रोद्य-
 मित्याह

आख्यातेति । (कै)

वस्तुतः पूर्वभाष्येण कृत्यपि तदनुपस्थाप्य साधनगताया अपि
 संख्याया आरोपेण द्विवचनादीत्युक्तं तत्र शब्दासमस्यसैव
 चन्द्रो दुर्लभत्वादिति योगोऽस्येत्यादिवक्ष्यमाणभाष्यविरोधादित्यपि
 बोध्यम् ॥

प्रसङ्गे । यगविधाने कर्मकर्तृयुपसंख्यानं तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
 कार्षातिदेशात्सिद्धम् । कर्मवत्त्वतर्गीत्यनेनैव हि यगात्मनेपदादीनि

इ चित्तिष्ठामभावेपि प्रतीचन्ते त्रयोऽयमी ।

अथाव्यकारि गच्छेति चिद्यः सन्निधिमात्रतः ।

एतेनाथवेत्यपि । (कै)

न समञ्जसम् एवं चाश्रयप्रकारादिकृतभेदानां पाकशब्दादव-
गतिसंभवेन युक्तं बह्वचनं न तु तिङन्ते तत्कृतभेदा न च गमके
इति भावः ॥ यत्र त्वस्ति तत्कृतभेदावगमस्तत्र भवत्येव बह्वचन-
मित्याह भाष्ये

तिङ्भिहिते चापीति ॥ (भा)

ननूद्वाशिका इत्यादावाख्यातवाच्ये भावे कथं भेदावगमोऽत आह

अचाश्रयाणामिति ॥ (कै)

तत्साम्याच्चेति । (कै)

न ह्येकासने तावत्साम्यसंभवस्तत्प्रतिपादने फलं चेत्यर्थः ॥

तत्सामानाधिकरण्याच्चेति (कै)

पाठेऽपि अथमेवार्थ उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्या-
दित्यर्थः ॥ ननु साम्यवाचके वाधाभावात्कथं तत्प्रतीतिरत आह

इवेति । (कै)

परच परशब्दः प्रयुक्त इति न्यायादिति भावः ॥

विधीयन्ते इति यगेव परः । शास्त्रातिदेशपक्षेऽपि नदुह्यन्तुमांयकृषि-
णाविति ज्ञापकात् कर्मकर्तारि यगेव भविष्यति । अत्रेदमवधेयम् ।

अधोगविभरित्यादौ धातुमात्रेऽपि कर्तृधीः ।

तथा अतिसहत्यादौ धात्वभावेऽपि कर्तृधीः ॥

प्रयोजनाभावादिति । (कै)

प्रकृते तु साम्यप्रतीत्युपपादनमेव प्रयोजनमिति भावः ॥

यथेति । (कै)

पलाशरूपाश्रयानेकत्वेऽपि राग इत्येकवचनमेवेति भावः ॥
वस्तुतस्तैकजातीयरागप्रतिपादनाद्यैकवचनमिति बोध्यम् ॥ किं
चाश्रयभेदादाश्रितभेदप्रतीतेरमार्वञ्चिकत्वादापि न सा भावाख्य-
द्विवचनादिनियामिकेत्याह

न चेति । (कै)

एवं चामिकादिक्रियाविशेषणं प्रथमान्तङ्गनधिकारस्यः
स्त्रीत्वस्य मत्त्वं न मामान्ये नपुंसकमित्यस्याप्रवृत्त्या स्त्रीत्वम् उप-
मानोद्घासनमिन्नान्यासनानीति बोधः । बहुलावधारणाच्च नैक-
वचनमिति बोध्यम् ॥

कर्मणीति । (कै)

अत्र पक्षे आख्यातावयवमादेः परिच्छेदकलनिरूपके आमनादौ
वृत्तिः परिच्छेदकलरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् । दृष्टान्ते व्याख्या-
श्रयत्वादि च परिच्छेदकत्वं च सादृश्येन नायं भाष्यार्थ इत्याह

भावकर्मकर्तारो लकारार्थाः । लः कर्मणि चभावे चाकर्मकभ्य इति
सूत्रात् । तत्र हि चकारेण कर्तरीत्यनुकुर्यात् । तच्च वाच्यार्थसमर्पक-

एवं स्थिते भूयो विषयाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावमायो
शभिचारभूमिषु तु तस्मिंस्तस्मिन्विषये तस्यतस्य शब्दस्य सप्त भिन्नमिति

एवं त्विति । (कै)

विवक्षाग्नरे आसेः परिच्छेदकत्वार्थरूपविवक्षाविशेषे भावेऽपि
स्वविधानेनोपपादितं बद्धवचनं भाव्यकारेण तत्रोपपादितं स्यादिति
शेषः । एवं च यथा पाकप्रकारानभिसमीक्ष्यपाकावित्यादिविवच-
नादि । एवमासनप्रकारानभिसमीक्ष्यास्यन्न इत्यादि भावे बद्ध-
वचनमिति भाव्यार्थः । आख्यातवाच्येः सत्त्वं लिङ्गकारकानन्वयि-
त्वमेव बोध्यम् ॥

भिन्नकालत्वादिति । (कै)

भिन्नकालार्थवाचकत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेकशेषमात्रेणाविद्यमानाने-
कार्याभिधानशक्तिः कथमत आह

अन्तरेण चेति ॥ (कै)

“तिङ्भिषिते चापी”त्यादि भाव्ये । तिङ्कार्य भावे तथाले-
ऽपि काश्चभेदेऽपि अस्माक्यादेकशेषाभावेन न बद्धवचनादौत्यर्थः ॥
तदेवोपपादयति

न ह्येकमिति । (कै)

इतः परं भिन्नपदवाच्यसाधनादिकृतभेदेन भेदावगमः कृदन्ते-
ऽस्ति न तिङन्ते इत्यत्र बौजभूतं तयोर्वैषम्यमाह भाव्ये

मिति पूर्वसूत्रे स्थितम् । उक्तञ्चापि तयोरेवकृत्येत्तत्र तथैवेति
सन्द्धान्नायपाठाच्च मध्येपि वाच्यसमर्पकतवोचिता प्रधानभूतधात्वर्था-

कल्पयितुमुचितं न एतः क्व चिद्वाभिचारदर्शनेन सर्वत्रानास्वासः, तादृशौ
वाच्यत्वव्यतिरेकौ तिष्ठामेवेति तेषामेव भावकर्मकर्तारो वाच्याः, सूत्रका-

अस्ति खल्वपीति ॥ (भा)

ननु लिङ्गसंख्यासम्बन्धितमेव द्रव्यत्वमिति वतिरनुपपन्नोऽत आह
तन्नेति ॥ (कै)

भाष्ये

क्रियया समवायमिति । (भा)

क्रियानिरूपितकर्मादिसंज्ञासमानाधिकरणं प्रकृतिभिः संबद्धं
गच्छति इत्यर्थः । द्रव्यं क्रियाभिनिर्दृत्तौ साधनत्वमित्यस्य कारक-
प्रकृतिमत्त्वमित्यर्थः ॥

करणादिरूपेणेति । (कै)

कृदन्ते यकि नवै सकृत्तमित्यादौ तथास्ययादिति भावः ॥ ननु
साध्यत्वादिति । (कै)

असिद्धस्य जनकत्वासम्भवादिति भावः ॥

सिद्धा त्विति । (कै)

यदि ह्यपि तं सिद्धत्वं तमेव प्रति पुनः साध्यत्वं नेत्यलथः । एवं
षान्यनिरूपितसिद्धत्वेऽप्यन्यनिरूपितं साध्यत्वं सम्भवत्येवेति भावः ॥

अथः कर्ता फलान्प्रयच्छ कर्म । फलव्यापारयोश्च धातुनैवोपात्तत्वात् ।
आश्रयमात्रं लकारार्थः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । ततश्च तिङ्गा-

रूप्याह 'जः कर्मणि च भावे चाकर्मकम्' इति, लादेशाच्च तिङ्ः, ततोपि
तेषामेव तेषा इति मन्यमान आह । 'भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके षत
इति' । उत्तररूपे च कर्तृवाचिनि सार्वधातुके षत इति । 'श्रुत्यतइति' ।

तथा विषयेति । (कै)

तथा मति विषयभेदनेत्यर्थः ॥

क्रियाफलत्वादिति । (कै)

अथ आद्यथा तदन्तादित्यर्थः ॥ “अतस्तस्य” । आख्यातवाच्य-
भावस्य ॥ अन्वयस्वीदृशे विषयेऽन्यतराकाङ्क्षयैव ज्योतिष्टोमेन यतते
इत्यादौ करणत्वेनान्वयमत्वेऽपि स्वघटितपदवाच्यक्रियायान्तत्वाभाव
एवेति बोध्यम् ॥

गुणभावमिति । (कै)

इदं विन्ध्यं कर्मणः क्रियाफलाश्रयत्वादिव कर्तुः क्रियाश्रयत्वा-
दिव च प्राधान्यवत् करणस्यापि स्वव्यापाराव्यवधानेन फलोत्पादक-
तयान्यमस्येव न हि कर्तृकर्मणोः प्राधान्यमेवाश्रयणौघन्नेनेतरस्ये-
दृशमित्यत्रमानमिति तस्मात्त्वभावत एव तदन्यथाभाव इति
बोध्यम् ॥ एवं च करणत्वोद्देश्यत्वावधिर्नैरन्यथित्वेन हृदभिहितो
भावो द्रव्यधर्मैव । तिङ्भिहितस्तु तदिरुद एवेति बोध्यम् ॥
अस्यैवार्थस्य साधकं वैषम्यान्तरं दर्शयति

मपि स एवार्थः । तेषां लादेशत्वात् स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैव
चादेशत्वात् । विकरणात् द्योतकाः । तत्रापि शवादयो धात्वर्थे

अथ यि कृडिति अथ यदा द्वौ कर्त्तारौ बहवो वा तदा कथमास्यते
भवद्भ्याम् । आस्यते भवद्भिर्द्विवचन बहवचनं कस्मान्न भवतः भावे भेदा-
भावाद धात्वर्थो हि भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३२६
 (अ. ३ । पा. २ । अ. ३) (सावेधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।)

कालपुरुष इत्यादि । (भा)

असत्त्वभूताया एवैतत्सम्भव इति भावः । प्रत्यक्सुक्तमे पराक्तं
 मध्यमे प्रत्यक्तं स्वगतत्वं पराक्तमेवाध्यगतत्वं युष्मदस्मद्भ्यतिरेकेणाऽपि
 मध्यमोत्तमाभ्यां तदोघः । स्वार्थत्वपरार्थत्वादिकमपि बोधविषय
 इति भावः ॥ भाष्ये

कर्त्तृमंप्रयुज्यात इति । (भा)

तिङन्तवाच्यो भावो नियमेन कर्त्तृकाङ्क्षः कदाच्यस्य न तथा ।
 न हि पाको राग इत्युक्ते कस्येति नियमेन कर्त्तृकाङ्क्षा दृश्यते ।
 नापि तस्य नियमेन प्रयोगो दृश्यते इदमेव ध्वनपितुं मंप्रत्युप-
 सर्गद्वयोपादानमित्यर्थो मम भाति ; यतश्च क्रियात्वं मामान्य-
 मुभयत्रापि साध्यत्वमिद्वल्लतस्य पूर्वोक्तो विशेषो दृश्यते तथाय-
 मपि यः तिङ्दर्शस्य भावस्य लिङ्गवाङ्मसाधनकृतमंस्थाद्ययोग्यताद्-
 क्कदर्शस्य तु तद्योग्यतेति भाष्यार्थः ॥

ब्राह्मणानामिति । (कै)

कर्त्तरि षष्ठी ॥

आपारे आश्रयस्य विशेषज्ञता द्योतर्यन्ति । यक्चिञ्चौ तु षष्ठी । नन
 विपर्येतमेवास्तु कर्त्तृणि श्रुतित्यादेरप्यनुशासनस्य स्वरमेव श्रुतादय
 एव वाचकाः । नक्रामास्तु द्योतका इतीति चेन्न । आश्रीर्लिङ्गि
 लिटि च अदादिजुहोत्यादिषु च श्रुताद्यभावेपि तस्यतीतेः । यद्यपि,

कर्त्तृमेदेपि नादश्यं ध्यात्वर्थो भिद्यते यतः ।

एकामेव क्रियाव्यक्तिं बहुवृत्त्यादयत्त्वपि ॥

एकपदेति । (कै)

इयं व्याख्याभाष्याननुगुणाः पाचक इति कदन्ते तस्यापि मत्नान् ।
न च तत्र न हृदभिहितो भावः पचतीत्यत्रापि न तिङ्भिहितो
भाव इति तुल्यम् ॥

उपलक्षणभावेनेति । (कै)

विशेषणत्वेनेत्यर्थः । अत्रापि पचे भाष्यस्य इमं चिन्त्य एव ।
पाकादिशब्दोपक्रमेणैव भाष्यस्य प्रवृत्तः । भाष्ये सार्वधातुकपदं
तिङ्पञ्चकम् ॥ नानापचोत्येतौ बौजमाह

इहेति । (कै)

शास्त्रौयार्थवत्ता यदावयवानामायोद्धारिकौ । अन्वयव्यतिरेका-
अयेऽस्थान्वयः ॥

आवापः । (कै)

प्रचेपः । अपनय उद्धारस्तद्धता । अत एव भाष्यकारः शास्त्रमेव
पक्षद्वयमाधकत्वनोपन्यासिष्यति ॥

सार्वधातुक इति । (भा)

इदं च तिङ् परम् । अत एवाये गच्छेत्युदाहरणं संमच्छते ॥

क्वचित्तिङामभावेपि प्रतीयन्तं त्रयोप्यमौः अश्राम्यकाग्निगच्छेति चिग-
शप्सन्निधमात्रतः ॥ अधोगत्रिभगित्यादौ धातुमात्रेपि कर्तृधीः ।
तथाप्यासत इत्यादौ धात्वभावेपि कर्तृधीः ॥ तथापि तत्र परमते
नृपस्यतं बोधकम् । अस्माकन्तु यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी-

दृष्टमेते पचन्तीति कर्मभेदोपि तादृशः

पश्यं कस्यां क्रियाद्यज्ञौ पचन्ते तद्वृत्ता इति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २२१
(अ. ३ । पा. १ अ. २) (सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।)

एकद्वीति । (कै)

द्वेकयोरित्यादिसूत्रेस्वित्थर्थः ॥ नन्वतदर्थत्वादित्यस्य तदर्थत्वा-
भावादित्यर्थी न युक्तः । एकत्वाद्यथत्वस्य मत्वाद् इत्यत आह

सामर्थ्यादिति ॥ (कै)

न तत्पिबेति । (कै)

न तान्त्वार्थो यस्येति विग्रह इत्यर्थः ॥ तत्पदार्थमाह

एकत्वादौनौति (कै)

तन्मात्रार्थत्वाभावादित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥ नन्विकरणां
तदर्थत्वे कृदभिहित इत्युपपन्नमत आह

क्वचिदेवेति । (कै)

एव च सर्वत्र विकरणाभावात् कृतान्तेषु शक्तिरूपमात्रश-
क्योति भावः ॥ विकरणार्थपक्षे शङ्कते भाष्ये

किमुच्यते । कृतेत्यादि ॥ (भा)

अन्यतर आह

युक्ताभ्युपगमात् सर्वे सुस्थम् । तत्र कर्तृकर्मणी वदन् तित् तद्विष्ठां
सङ्ख्यामपि प्रतिपादयतीति कर्तृकर्मणोर्द्वित्वे बहुल्ये च द्विवचनबहुवचने
भवतः भावे लस्य अमत्त्वावस्थापद्मां धात्वर्थमृतां क्रियामेव अभिधत्ते
द्योतयति वेति तत्र पथमप्यर्थैकवचनमेव भवति न मध्यमोक्तमौ ।

न कालमेते श्रुत्वात्कामास्यामिष्यतश्चास्यते
पाकौ पाका इति त्वत्र श्रुत्वादेकशेषता ॥

न शक्यमिति । (भा)

तत्र तत्र दूषणे कृतेत्ययुक्तम् ॥ अभिहिते इत्येव युक्तमित्याह

पक्षान्तरमिति ॥ (कै)

यदि चेति । (भा)

यदि लेनाभिधानं स्यात् । नेदं पक्षान्तरं स्यादित्यर्थः ॥

कथमिति । (भा)

पक्षान्तरत्वामन्त्रवेऽपि लेनाभिधानम् । अपि तु कथमशक्य-
मित्यर्थः ॥ तदाश्रयस्य शक्यत्वमुपपादयति

यदा भवानेवेति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे

ततोऽस् तु इति । (कै)

अत एव लिङ्गादिषु कर्त्वाद्यर्थानगतिरिति बोध्यम् ॥ इतरः
शब्दत्वमुपपादयति

एवं वक्ष्यामीत्यादि ॥ (कै)

नाहः कर्मण इति न्यासे गौरवं सूत्रभेदमेव स्यादत आह

युष्मदस्मात्मानाधिकगण्याभावात् । नापि द्विवचनबहुवचने । द्वित्य-
बहुत्वयोः प्रतीतेः । एकवचनन्तु उत्सर्गः कश्चित्तर्हति भाष्याङ्गवति ।
अत्र बहुवचनं नेत्यप्युत्सर्गः । उद्गामिका व्यास्यन्ते । इतश्चा यिकाः
शक्यन्ते इत्यत्र भाष्ये तदभ्युपगमात् । उद्गामा हि व्यासिकाः स्वरूपत

अतश्च ।

निवृत्तमेव सर्वं क्रिया ऽऽख्यातेभिधायते ।

अतेश्चक्या भेदानां प्रतिभागप्रकल्पना ।

यास्यामोति ॥ (कै)

उक्तेऽर्थे भाष्यं योजयति

तच्च कर्मोति ॥ (कै)

छते लकारे इति । (कै)

वर्त्तमाने लडित्यादिभिः परत्वादिति भावः । यथा न्यासेऽपि
वर्त्तमाने लडित्यादिभिः मिद्धलकारानुवादेन कर्त्वाद्यर्थसंबन्धेन
माधुल्यविधायकमेवेदं लस्य माधुल्यं चादेःशाद्वा एव बोध्यम् ॥ ननु
नृकि तदभावात्को ऽभिदध्यादत आह

लोपद्वारेणेति ॥ (कै)

कर्त्तभौति पाठः । कर्त्वाद्यभौति पाठे आदिशब्दार्थस्यैव ॥

लादेशस्येति । (कै)

लस्य कापि प्रयोगाभावादेवमुक्तम् ॥

विधानेति । (कै)

लिङ् लोटोर्विधानमामर्थ्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये

एव विलक्षणाः हताश्च नानाप्रकारं श्रुतं उत्ताना अवतानाः
विकीर्णकेशाः विसृज्यस्त्राः इत्यादि । तस्माभ्यादाख्यातवाच्यस्यापि भावस्य
स्वरूपगतभेदावभासाद्भेदवचनं भवत्येव । इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि इवा-
र्थावगतिर्भवति परत्र परशब्दः प्रयुक्त इति न्यायात् । तदयमर्थः ।

तदेवमाख्यातेन भावस्वरूपगतो भेदः प्रतीयतइति दिवचनवद्भव-
चनाभावः, यत्र तु स्वरूपगत एव भेदस्तत्र भवत्येव यथा उष्णमिका खस्यन्ते

(सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

तस्मान् नैवमिति । (भा)

अलः कर्मण इत्येतदित्यर्थः ॥

तस्मान् नैतदिति । (कै)

पाठान्तरं तत् किं तत्राह

शक्यतेति । (कै)

यदृक्तं न लेनाप्यभिधानं भवतीति तदृक्तं शक्यमित्यर्थः ॥

भवति चेदिति । (भा)

लेनाभिधानं भवति चेदिकरणार्थत्वपक्षे ऽभिहिते विकरण
तामनापत्तौ तच्छास्त्रवैयर्थ्ये स्यादित्यर्थः ॥ तदाह भाष्ये

ततश्चेति । (भा)

“एवं तर्ही”त्यादिनोक्तं विकरणार्थत्वं दूषयति

इदमस्येति । (भा)

इदं प्रकृतौत्यादिः । अस्य । आचार्यस्य ॥

यादृशानि हतानामनेकप्रकाराणि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः
क्रियन्तइति । एवञ्चेह आसिका शायिका इति द्वितीयाबहुवचनान्तं
क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं क्लौबत्वमेकवचनं च स्यादिति
वाच्यम् । स्त्रियां क्लिप्तित्याधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन मामान्ये नपुं-

हतशायिकाः शयन्तेइति, उद्गाणां ह्यामिकाः स्त एव विलक्षणा हतास्त्र
नानाप्रकारं शेरते उत्ताना अवतामा विकीर्णकेशा विश्वस्तवस्त्रा इति सत्या-
स्यादख्यातवाच्यस्यापि भावस्य स्वरूपगतभेदावभासाद् बहुवचनम्, इवश-

महाभाष्यप्रदीपोदयोः । ३२५
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।)

स्वाभाविकम् । (भा)

लोकव्युत्पत्तिविद्धम् ॥

वाचनिकम् । (भा)

व्याकरणान्तर इव प्रत्ययार्थम् ॥

सहेति । (भा)

प्रतीयमानार्थं सह ब्रूतः । एकोपस्थितिविषयो कुरुतः । लोके
तथैव व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

नानार्थयोः । (भा)

भिन्नार्थयोः ॥

सहायीभावः । (भा)

सहायत्वम् । अयं भावः । पठतोत्यादौ प्रत्ययार्थः प्रधान-
मित्युत्सर्गरीत्या दयोरपि प्रत्ययार्थः प्राधान्ये एकत्र विशेषणतया-
श्वितप्रकृतेरपरचतया मध्व्यो व्युत्पत्तिविरुद्धः । तदर्थानाल्लिङ्गित-
प्रत्ययार्थभानन्युक्तव्युत्पत्तिविरुद्धमित्ययं पक्षो ऽसङ्गत इति भावः ।
विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकीभावादिति प्रकृतेरिति शेषः ॥

सकमित्यस्या प्रकृते बद्धत्वावधारणं च एकवचनाप्रकृतेरिति
दिक् । के चित् कर्मण्ययं लकार इति मन्वाना आसिकाशयिका-
शब्दौ प्रथमान्तावित्याहुः । तथाहि । आसिकाशायिकयोर्भावतया
कालभावाच्चगन्तव्या इति कर्मत्वे गोदोषः सृप्यतइतिवत् कर्मणि लः ।

व्यप्रयोगमन्तरेणापि चेवार्थावगतिर्भवति, तदयमर्थः, यावृष्टानि हतानाम-
नेकप्रकाराणि शयनानि तावृष्टानि देवस्तादिभिः क्रियन्तइति के
चित्त्वच कर्मणि लकारमिच्छन्ति उद्भासिकाहृतश्रायिकाजज्ञस्य भावस्य

परस्यरेति । (कै)

प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः ।

पचतीति । (कै)

आख्याते कारकविशिष्टक्रियाप्राधान्यादिदं चिन्धम् । भाष्यन्तु पचन् पच्यमान इत्याद्यभिप्रायकरूपम् । कैद्यटे पचतीत्याद्यपि पचनित्यादेरुपलक्षणं वा “महायीभाव” इत्यन्यत्रोक्तिस्तु उभयत्र तस्यामहायत्वाद्पपञ्चः । केचित्तु, क्रियाविशिष्ट इत्यस्य क्रिया-सहित इत्यर्थः । कर्त्तृविशेषणिका कर्मविशेषणिका चेति यावत् । एकेन चोभयविशेषणिका क्रिया न प्रतिपादयितुं शक्येति भाष्यार्थमाहुस्तच्चिन्धम् ॥

नत्वकेनेति । (कै)

धातुनेत्यर्थः । अत्र केचित् सुपामिव तिङामपि कर्त्तादि-श्लोकत्वमेव भाष्यमत्रापि सुयोजमेवेत्याहुः । निरूपितं चैतद्विस्त-रेण मञ्जूषायामाख्यातवादे ॥ भाष्ये

उद्घासिकाहतश्रायिकयोश्च आख्यातप्रकृत्युपस्थिते आसनश्रयणे प्रति परिच्छेदकत्वान्तर्यः । गोदोहस्येव स्वापे, परिच्छेदकत्वं च आसिका-श्रायिकयोः सादृश्यदासकं गोदोहस्य तु कालोपाधिनेत्यन्यदेतत् । एतच्च विवक्षान्तरे भवत्येवति कैद्यटादयः । भाष्यकारैस्तु भावपि

कालभावाद्भवन्तथा इति कर्मत्वात्, यथा गोदोहः सुप्यतइति । ‘ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थे इति । मृज्यतइत्यत्र वृद्धिप्रतिषेधः । ‘यग्विधान इति’ । ननु च कर्मवत्त्वमाया तुल्यक्रिय इत्यतिदेशा देवयक् सिद्धः किमुपसङ्गानेन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३३०
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (सार्वधातुके यक् : ३ । १ । ६७ ।)

*प्रसिद्धो नियमस्तत्रेति । (भा)

तच्च अर्थविषये । यतः सर्पा तिङासु अर्थद्वयं दृश्यते ततः
प्रत्ययनियमासंभवादिति भावः ॥

नियम इत्यर्थ इति । (कै)

प्रत्ययनियम इत्यर्थः ॥ न तु कर्मकर्तृवद्भावादेन यक् सिद्धो-
ऽत आह

कर्मवदिति ॥ (कै)

स्वाश्रयस्य कार्यस्येति । (कै)

पटलेन बलवत् इत्यर्थः । अतिदेशस्वात्मनेपदादिविधानेन
चरितार्थ इति भावः ॥

बलीयस्त्वमिति । (भा)

कर्मवदिति (३ । १ । ८) सूचस्य परत्वादिति शेषः । वस्तुतः
कार्यातिदेशेऽप्यादिश्रयमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एवोद्देश इति
प्रत्ययलक्षणसूत्रोक्तरीत्याभाष्य समञ्जसमेव ॥ भाष्ये

* भूया कर्मादेशोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतधृत्वा ॥

कविधाने बहुलं स्वाकृतमित्युक्तम् । चैवमाख्यातवाच्यस्य भावस्य
असत्त्वावस्थापन्नतेति सिद्धान्तो भज्जेतिति वाच्यम् । लिङ्गायोगस्य क्रम-
दिकारणकार्ययोगस्य चेह असत्त्वावस्थात्वेन विवक्षितत्वात् । अत एव
पचति भवति, पच्यते भवति, पश्य मृगो भावतोत्यादौ वाक्याशंभूतायाः

तत्राह 'विप्रतिषेधाद्धीति' । यदा कर्मवत्कर्मकृत्यं शास्त्रातिदेशस्तदा
तन्तेन शास्त्रेण कर्मकार्याणि भवन्ति तत्र कर्मणि यमभवतोत्यस्याव-

(आर्वाधातुके यक् ३ । २ । ६७ ।) (ख. ३ । पा. १ । आ. ४)

श्वमघ्यपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । (भा)

कर्मकर्त्तर्यपसंख्यानमित्यर्थः ॥

परत्वात् श्यनिति । (भा)

श्यन्कोः खरे विशेषः ॥

सर्वाप्रामिरिति ॥ (कै)

वाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः ॥ भाष्ये

अप्रतिषिद्धेति । (भा)

अवाधितेत्यर्थः ॥

नोत्सहते प्रतिषिद्धेति । (भा)

अनन्तरस्यति न्यायेन तद्विषयाद्धोनाकृतामतेषां वाधितं
नोत्सहते इत्यर्थः ॥ तद्गुत्याटयति

याष्येति । (कै)

परविप्रतिषेधे इत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधकल्पने न मानमिति
भावः ॥ ननु कर्त्तर्यपि यक् प्राप्तः कथं पिद्धमत आह

क्रियायाः क्रियान्तर्गं प्रति कर्त्तृत्वकर्मत्वाभ्यामन्वयेपि न काचित् क्षतिः ।
न चेतावता घञादिसाम्, घञादिवाच्यो हि भावः मलिङ्गः यथायथं
सकलकारकात्स्वितस्वेति वैधर्म्यस्य स्पष्टत्वात् । अत्र वैगम्ये अनुभवबलकल्पः
शब्दशक्तित्वभाव एव नियामकः । तदेतदक्षम् । कृदभिहितो भावो द्रव्य-

काशः शुद्धं कर्म पश्यतं आदेन इति, कर्त्तरि श्रुतित्यस्यावकाशः शुद्धकर्त्ता
भ वति पचतीति, क्रमकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्छ्रुतेव स्यादित्यर्थः, तत्सङ्घोप-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३३६
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (सर्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।)

सर्वधात्विति ॥ (कै)

कर्मकर्त्तयंपीति । (भा)

पच्यते ख्यमेवेत्यादौ शवादीन् वाधित्वेति भावः ॥ भाष्ये

पूर्वविप्रतिषेधं मावोचमिति । (भा)

अनेन पूर्वविप्रतिषेधो ऽपूर्ववचनमात्र इति सूचयति भाष्ये

कर्मवद्भाववचनसामर्थ्यादिति । (भा)

तस्मान्मर्थ्यादनन्तरमिति न्यायो नाश्रोयते किं तु वाध्यसामान्य-
चिन्तैवेति भावः ॥

वत्प्रकाशत इति । कृत्वपि तु मुनादौ न सत्याश्रकत्वम् । एतच्च व्यत्यय-
कृतो भाव इति वार्तिकं स्फुटं भविष्यति अनश्रयकृत्वपि । श्रयित्वं
भवद्भिरित्यादौ एकत्वसंख्याया एवान्वयः न तु द्वित्वादेरित्यादि यद्यानृभवं
यथाकरञ्च विवेकत्वम् ॥

सङ्गानं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं 'न दुहस्वनमां यक् चिन्ता' विति यक् प्रतिषेधो
सापयति भवति कर्मकर्त्तव्यं यमिति, कार्यातिदेशं तु तस्मिन्नेव सूत्रेण
भवन्त्येव परो भवति ॥

यसो ऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

इदं विकल्पेन श्यन् विधायकम् ।

संपूर्वादेव यम इति । (भा)

सोपसर्गविषयो नियम इति भावः । एतेनैवं नियमे केवलाक्ष-
स्यादित्यपास्तम् ॥ तदाश्

नान्यपूर्वादिति ॥ (भा)

यसोऽनुपसर्गात् ॥ अनुपसर्गाद्यसिः श्यन् वा स्यात् यस्यति । यसति ।
अनुपसर्गात्किम् । आस्यति । प्रयस्यति । इह नित्यं श्यन् । य सुप्रथम
इत्यस्य देवादिकत्वात् ॥

“यसोऽनुपसर्गात्” । ‘देवादिक इति’ । दिवादिपाठोऽस्य सोपस-
र्गार्थः । ‘अनुपसर्गादिति किमिति’ । सम्यसञ्चेतस्म एवोपसर्गान्नान्य-
स्यादिति नियमाथे भविष्यतीति भावः । ‘आस्यति प्रयस्यतीति’ ।
तुल्यजातीयानां हलन्तानामेव श्यादितिः स्यादिति मन्यते ॥

(अ. ३ । पा. २ । आ. ४)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३४१

(रुधादिभ्यः अम् । ३ । १ । ७८ ।)

रुधादिभ्यः अम् । ३ । १ । ७८ ॥

भाष्ये

अर्धधातुकस्याङ्गस्येति । (भा)

अङ्गसंज्ञानिमित्तस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः ॥ पृषोःकादित्वात्तयोः
अम् दर्शभो ऽत आह

रुधादिभ्यः अम् ॥ एभ्य अम् प्रत्ययः स्यात् मित्त्वादन्त्यादश्च परः ।
तत्र कौशिन्यन्यायेनायं अम् बाधते । प्राकारः आङ्गलोप इति विशेष-
कार्थः । नाङ्गलोप इत्युच्यमाने यज्ञानां यज्ञानामित्यत्रापि स्यात् । न च
नामीति दीर्घत्वे कृते नादिति व्यपदेशाभावात् न भविष्यतीति वाच्यम् ।
एकदेशविहृतस्यान्यत्वेन सत्यापि दीर्घं नादिति व्यपदेशसम्भवात् । किञ्च
परत्वाङ्गोपेनैव भाष्यम् । अ च ततोपि परत्वात्पि चेति दीर्घात्त्विति
वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया तस्य नाम्यप्रवृत्तेः । न चैवं रामाणामित्यादौ
नामीति दीर्घोपि न स्यादवेति वाच्यम् । आरम्भसाध्यां नामाति दीर्घं
कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषया व्यपवृत्तेः । सुपि चेति दीर्घस्तु रामाभ्या-

“रुधादिभ्यः अम्” ॥ ‘अम्प्रत्ययो भवतीति’ यद्यपि प्रत्यय-
संज्ञायां प्रकृत्युपपदोपाधििकागमन्वर्जयित्वात्कं तथापि विधीयमा-
नत्वेन प्राधान्यात् श्वादिबदर्थवत्त्वाच्छ्रमः प्रत्ययसंज्ञा भवतीति भाष्यं ;
तेन श्करस्य प्रत्ययादित्वादित्यंज्ञा । अपोपवाद इति इति’ । देशभेदे-
दिगोभयोः सत्यपि सम्भवे नाप्राप्ते तस्मिन्प्राभ्यमाणात्वादेकांशत्वात्पवादत्वं
विकरणाद् द्वि सार्वधातुकस्य धातोः आर्धधातुके सहायता पतिपद्यन्ते ।

व्यत्ययेनेति ॥ (कै)

इति क्वादिरिति । (कै)

कैयादिक इति वा पाठः ॥ ननु आसन्नलोपे उपधात्वं सुलभ-
मत आह

असिद्धत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

मित्यादौ चरितार्थः सन्निपातपरिभाषां वाधितुं नैष्टे । यस्तु ह्रस्वदत्तेनोक्तं
कृष्येति निर्द्देशात्सामान्यापेक्षान्नापकाद्दोषो भविष्यति । एवमपि तस्य
पूर्वस्माद्धिधौ स्थानिवत्वात्तत्राह्वय इकायमिति नलोपः स्यादेवेति । तच्चि-
न्त्यम् । सामान्यापेक्षेण हि ज्ञापकेन परिभाषायाः क्वचित्कौ अप्रवृत्तिरिति
लक्ष्यानुशोधात्सिध्यत् नाम, औत्सर्गिकौ तत्रवृत्तिः किमर्थमिह त्यज्या ।
यत्रानामित्यादिलक्ष्य सिद्धार्थमेवेति चेन्न सत्यपि दोषे लक्ष्यं न सिध्यतीति
समनन्तरमेवोक्तत्वात् स्वयमपि लक्ष्यासिद्धेर्वक्ष्यमानत्वाच्च । किञ्च पूर्वस्मा-
द्धिधाविति अतिस्थवीयः । तस्य हि पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्यर्थः
स्थितः । यच्चेहानादिष्टादश्चः पूर्वं नकारव्यञ्जनमात्रं न तन्निमित्तत्वेनाश्रितम्,

‘शकारः आसन्नलोप इति विशेषणार्थ इति’ । अथाद्धधातुकसंज्ञा माभू-
दित्येवमर्थः कस्मान्न भवति, सत्यां हि तस्यासन्नता भवति ‘अतो लोपः,
स्यात् लयादि भिनक्ति गणः स्यात्, हिनक्ति ह्यणोऽट इत्यागमः स्यात्,
‘नेषुश्रुक्तौ’त्येतदपि नास्ति अकृत्वात्, सर्वमेतत् श्रमः पूर्वभागस्यान-
कृत्वान्न भविष्यति, कथमकृत्वं, यस्मात्प्रत्ययविवधिरिति, कोर्थः प्रत्यये
विधौयमाने यत्यस्य्या निर्द्दिष्ट धातोः प्रातिपदिकादिति तदादि तस्मिन्प्र-
त्यये परतोऽङ्गमिति यच्चान्न पक्षस्या निर्द्दिष्ट लयादिभ्यो धातुभ्य इति न

पिष्ववक्तव्यमिति । (भा)

एवं च तेनानुदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥

अनित्यत्वाश्रयणेनेति । (कै)

ननु तस्मैत्रविषये तत्परिभाषायाः कष्टाद्येत्यादिनिर्देशैरनित्य-
त्वाश्रयकत्वेन नामविषयेऽपि तत्त्वमाश्रित्य षः प्रत्याख्येय इति

यच्च निमित्तं नकाराकारसङ्घातः नासावनादिर्यादच्च पूर्व इति यत्किञ्चिदे-
तत् । तस्मात्प्रागुक्तविधया एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्तिः । दीर्घात्प्रागेव
वेति विशेषणार्थः प्रकाशः । न चैवमपि विद्यानां प्रदानामित्यत्राति-
प्रसङ्गः । अनर्थकत्वात् । न च विक्रमगोप्येवमेवेति वाच्यम् । एकदेशप्रसृते
तस्य वाचकत्वात् । मुख्यमतेऽपि द्योत्यनार्थनार्थवत्त्वात् । अत एव पठय-
संज्ञाया अन्वर्थत्वेऽपि ञमि तत्पर्यन्तौ लक्षणकृति प्रस्येत्संज्ञा सिध्यति किञ्च
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापि विद्यानामित्यादौ नातिप्रसङ्गः । तस्मान्
प्राग्लोप इति विशेषणार्थः ञमः प्रकाश इति स्थितम् । न चार्धधातुक-
संज्ञानिरुक्त्यापि मोक्षु मया हि तस्या अनक्ति भनक्ति, अतोऽलोपः

तस्मात्प्रत्ययः, यस्माच्च प्रत्ययः पूर्वभागात् न तस्मिन्विधीय माने पक्षस्या
निर्देशस्तस्माच्चादिति विशेषणार्थः एव प्रकाशः, प्राग्लोप इत्युच्यमाने
यज्ञयाचयतविष्णु प्रच्छरन्तो नः' यज्ञानां यत्रानामत्रापि प्राप्नोति,
नास्तीति दीर्घत्वे कृते नादित्यप्यपेक्षा भावान्न भविष्यति, परत्वात्सोप एव
प्राप्नोति, यत् 'अनो दीर्घा यन्त्रि' 'मपि चै'ति दीर्घत्वं न चतदत्र प्रवर्तते
किं कारणं सन्निपातलक्षणो विधिः निमित्तं तद्विधा तस्येति, इह्यापि तर्हि
न स्याद्विज्ञापयेति, 'कष्टाय क्रमण' इति निर्देशाद्भविष्यति, इह्यापि तर्हि
यज्ञानामिति तस्मादेव निर्देशात्सामान्यापेक्षया ज्ञापनाद्दीर्घा भविष्यति,

चेन्न तलोपविधायकेऽगावयवश्रमः परस्य नस्य लोप इत्यर्थे अने-
मिन्निकतयान्तरङ्गत्वेन सुपि चेत्यस्य परनिमित्तकतया वहिरङ्ग-
त्वेन तस्यामिद्धतया नलोपप्राप्तिरित्याशयात् । भाष्ये परत्वादित्यं-
तरङ्गत्वस्याप्युपलक्षणं किं च सुपि चेत्यतो नामौति नित्यं विगोषा-
भावेऽपि शास्त्रप्राप्तः मत्वात् ध्वनितज्ञेदम "आयादथ" इति
सूत्रं "इको झलि"त्यत्र च भाष्ये इति वदति ॥

स्यात् । रुधादि भिनत्ति, गुणः स्यात् । हिनस्ति ढर्गादि. इडागमः स्यात् ।
नेङ्गशौति तु नेह प्रवर्तते अकृत्त्वादिनि चेन्न । सत्यप्यार्द्धधातुक्त्वे च्त्व-
भावात् न च लोपो गुण इउ वेति चित्तये स्यादित्युक्तमिति चेन्न । चित्तय-
स्याप्यागमत्वात् श्रमः पूर्वभागस्य चानङ्गत्वात् तथाहि । यस्मात्प्रत्यय-
विधिरित्यस्यायमर्थः । प्रत्यये विधीयमाने यत्प्रत्यया निर्दिष्टं धातोः प्रति-
पार्दकादित्यादि तदादि तस्मिन्मन्तोक्तमिति । इह तु यत्प्रत्ययान्निर्दिष्टं
रुधादिभ्यो धातुभ्य इति न तस्मात् प्रत्ययः परः यस्माच्च पूर्वभागात्प्रत्ययः परः
नामौ तस्मान्विधीयमाने षस्य्या निर्दिष्ट इति दिक् । रुधादि । भिनत्ति ।

एवमपि तस्य पूर्वस्मादिधौ स्थानिवन्त्यान् प्राञ्च एवायमिति नलोपः स्यादेव
तस्मादिशेषगाथः श्रकाः कर्तव्यः । अथ क्रियमाणेपि श्रकारे इह
कस्माच्च भवति विश्राणा प्रश्नाभामितिलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिप-
दोक्तस्य ग्रहणम् ।

तनादिकृञ्भ्य उः । ३ । १ । ७६ ॥

भाष्ये

अनेन माभूदिति । (भा)

अन्यथा तस्यामिद्धत्वाटनेनेव स्यादिति भावः ॥ ननु

येन नेति । (कं)

न च ह्रस्वादङ्गादित्यस्यामिद्धत्वात्कथं तेन येन नाप्राप्ति-
न्यायः । तनादि पाठस्य विकरणार्थः स्यात् । विकल्पोऽपि तनादौ
चरितार्थ इति वाच्यम् । अमिद्धत्वेऽपि यदीदं न स्यात्तदा स्यादेव

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ तनादिभ्यः कृञ्श्च उपत्ययः स्यात् । तनोति ।
करोति कृञ्प्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तनादित्वादेव सिद्धेः । ननु
तनादिकार्यापेक्षानियमाद्यं तदस्तु । तेन तनादिभ्यस्तद्यासोऽिति विकल्प-
कस्य सिञ् लुको ऽप्रवृत्तौ अकृत अकृषा इत्यत्र द्वैरूप्यं न भवतीति चेत् ।
मैवम् । सत्यपि लृग्विकल्पे तदभावे ऋसादङ्गादिति लोपेनेष्टमिद्धेः । न च
विकल्पेन नित्यस्य बाधः । विकल्पं प्रति नित्यस्यामिद्धत्वात् न च तनादि-

“तनादिकृञ्भ्य उः” ॥ ‘तनोतीत्यादिः’ : तनु विस्तारे, यद् दाने,
लण् हिंसायाम् । ‘अन्यत्तनादि कार्यमिति’ । तनादिकार्यापेक्षो नियम
इत्यर्थः । व्यावर्त्यं दर्शयति । ‘तनादिभ्यस्तद्यासो’ इति विभाषा
सिञो लुप् न भवतीति’ नन्वस्त लृग्विकल्पः, तदभावे ‘ऋसादङ्गा-
दि’ ति लोपो भविष्यति, न च विकल्पेन बाधः विकल्पं प्रति नित्यस्या-
मिद्धत्वात्, न च तनादिपाठसामर्थ्यादपवादो वचनप्रामाण्यादिति

(तनादिकृत्तम् उः । ३ । १ । ७६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

वृत्त्वाद्ङादित्यस्य प्राप्तिरित्याश्रयात् । यदुत्सर्गप्रवृत्तौ विकल्प-
त्रैथर्थं न उत्सर्गापवादाभावपक्षेऽपि न प्रवर्त्तते तेभ्यस्तु प्रवर्त्तते
चेत्युत्तराश्रयः । भाष्ये

*सोऽपि प्रोक्त इति । (भा)

सूक् चिष्वङ्गावस्येत्यर्थः । एवं च सूत्रे कृञ् ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।
एतेन कृञ्ग्रहणकृष्णकार्यान्वित्यलज्ञापनार्थं तेन न विश्वसेदित्यादि
सिद्धिरित्यास्ताम् । न विश्वसेदित्याद्यसाध्वेव ॥

* तनादित्यात्कृञ्ः सिद्धं सिञ्जलोपे च न दृश्यति ।

चिष्वङ्गावेऽत्र दोषः स्यात् सोऽपि प्रोक्तो विभाषया ॥

पाठ सामर्थ्यादपवादो वचनप्रामाख्यादिति न्यायेनासिद्धत्वबाधनादिकल्पेन
नित्यस्य बाधः । तनादि पाठस्य विकरणविधौ चरितार्थत्वात् । विकल्पोप्य-
तथा इत्यादौ चरितार्थः । प्रत्युत क्रियमाणे कृञ्ग्रहणे तनादिषु कृञ्ः
पाठस्य अन्यार्थत्वात् । येन नाप्राप्तिन्यायेन विकल्पो नित्यविधिं बाधेत ।
कृञ्ग्रहणान्तु विकरणविधौ तनादिषु पाठश्चरितार्थो मा भूदित्येवमर्थं
स्यात् । तस्मात्कृञ्ग्रहणपरिहारात् एवोचितः ॥

न्यायेनासिद्धत्वबाधादिकल्पेन नित्यस्य बाधः, तनादिपाठस्य विकरण-
विधौ चरितार्थत्वात्, विकल्पोप्यतत, अतथा इत्यादौ चरितार्थः प्रत्युत
क्रियमाणे कृञ्ग्रहणे तनादिषु कृञ्ःपाठस्थानन्यार्थत्वाद्येन प्राप्तिन्या-
येन विकल्पो नित्यविधिं बाधेत, इदं हि कृञ्ग्रहणविधौ तनादिषु पाठ-
श्चरितार्थो मा विश्वासीत्येवमर्थमेव स्यादिति कृञ्ग्रहणप्रत्याख्यानमेव
न्यायं मन्यामहे ।

धिन्विकृद्योर च । ३ । १ । ८० ॥

भाष्ये

ननु च लोपेऽपि सति न धात्विति । (भा)

मनुचयविषये एकसमभिव्याहृतस्यापरसमभिव्याहृतार्थाधीनेह-
प्रतीतेरनुभवमिद्धतया “द्विर्वचनेऽचौ”तिवत्तद्भावभावितामात्रेणा-
र्धधातुकनिमित्तो लोपस्तद्भावभाविता च समकालोत्पत्तावपि
अन्वयव्यतिरेकसम्यग्प्रयोगशिष्टानां महप्रवृत्तेर्निवृत्तेश्चेति भावः ॥

सन्नियोगेति । (कै)

ननु तादृशविषये परनिमित्तत्वाभावेऽपि केवलनिमित्तत्वाभावे
मानाभावः ॥ जीरदानोरुदाहरणत्वमिति वदतो वाक्यकारस्य

धिन्विकृद्योर च । धिन्वि प्रीयाने । कृन्वि हिंसाकरणाद्योः,
अनयोःकारोन्तादेशः स्यादप्रत्ययश्च । शपोपवादः । अतो लोपः । तस्य
स्थानिवद्भाववास्तूपधगुणो न । धिनोति । कृणोति । नुमनुषक्तयोर्दृष्टं
नुम्विधिरुपदेशावस्थायामेव प्रवर्त्तत इति आपनार्थम् । तेन नुम्विधाव-

“धिन्विकृद्योर च” ‘अतो लोपस्य स्थानिवद्भावदृष्टो न
भवतीति’ । तेन प्रक्रियान्ताद्यैश्च धिन्विकृद्योर्लोप एव नोक्त इति
भावः, लोपे हि गुणस्यात् । न च न धातुलोपश्चाद्धातुक’ इति
निषेधः प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन लोपस्यान्तर्द्धातुकनिमित्तत्वात् । ननु
नुमनुषक्तयोर्दृष्टं किमर्थं नुमि कृते ऽन्व यथा स्याद्, धिन्विकृद्योर्गित्यन्व-
माने ऽन्वे कृते ऽत एव परो नुम् प्रसज्येत, अन्व छान्नाङ्गं प्रत्ययसन्नियो-

(धिन्विहृण्योग च । ३ । १ । ८० ।) (व्य. ३ । पा. १ । व्या. ४)

तद्भावभावितामापेक्षैव निमित्तत्वनिवेशस्थेष्टत्वाच्चेति चेन्न । पूर्व-
कालवर्तिबुध्याविषयीकृतस्यैव निमित्तत्वमित्याशयः ॥ भाष्ये

अपि च प्रत्याख्यायत इति । (भा)

अनेन सूत्रमतापेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतं प्रवक्ष्यमिति ध्वनि-
तम् । एतन् मूलकमेव पश्यते यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति ॥

पदेशिवद्बचनं प्रत्ययासिद्धार्थमिति वचनं न कर्तव्यं भवति । सिचस्ता-
सेस्त्रेकार उच्चारणार्थ इति पक्षे नुत्विधौ धातुग्रहणमपि न कर्तव्यं
भवति । तच्छापायस्यानेनैव ज्ञापनात् ॥

गेन विधानात् नुमागमस्तु बहिरङ्ग, उत्पन्ने प्रत्ययेङ्गस्य सतो विधानात्,
ननु चास्त्वङ्गस्य नुम् लावस्थायामेव भविष्यति तिवादीनामन्तरङ्गत्वात्,
तिवादिभवेव तर्हि भविष्यति, न, नित्येनात्वेन बाधनात्, नुमागमस्तु
शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः, अन्तरङ्गस्तर्हि नुमागमन्तर्दिधौ धातुग्रहणात्
तद्धि धातुसंज्ञाप्रकृतिकालएव नुम् यथा स्यादित्येवमर्थम्, अन्यस्योदि-
तोसम्भवात्, कथमसम्भवो यदिदानीमेवोक्तान्तासेरिदत्कारणमनुनासिक-
कोपप्रतिषेधार्थमिति, नन्वत्रापि पक्षे नुम्विधावुपदेशिवद्बचनं प्रत्यय-
सिद्धार्थमिति वचनादुपदेशएव नुम् भविष्यति, एवन्तर्ह्यन्तरङ्गत्वादेव
प्राप्तस्य नुमोऽर्थं निर्देशः ॥

हलः अः शानञ्छौ । ३ । १ । ८३ ॥

भाष्ये

ज्ञापकार्थं इति । (भा)

ज्ञापकरूपोऽर्थः प्रयोजनमित्यर्थः ॥

हेः पितृत्वं नेति । (भा)

अपिद् ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः ॥ शङ्कते

पितोऽयमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

सार्वधातुकादेश इति । (भा)

तनादिषु च ङित्वं न प्रतिषेध्यमिति । भाष्ये ङित्वप्रतिषेधाय पितृत्वं न कार्यमिति भावः । तनादिष्विति निर्धारणे सप्तमी न च

हलः अः शानञ्छौ ॥ हलः परस्य आप्रत्ययस्य शानच् स्याद्धौ परे । पृषाण् । मुषाण् । लोट् । मिप् तस्य हिः । क्वादिभ्यः आ । तस्य शानच् । चित्त्वादान्तोदात्तः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्ङर्लक । हलः किम् । कौण्डीहि । हौ किम् ; पृषाति । अ इति स्थानिनिर्देश आदेशत्वलाभाय । इतश्चा हि प्रत्ययान्तसंश्लेषेऽ स्यात् । ननु तथैवास्तु

“हलः अः शानञ्छौ” ॥ ‘पृषाण् मुखान्ति’ । लोट् मिप् तस्य हिः, क्वादिभ्यः आ’ तस्य शानच्, चकारः स्वकार्यः, अत्र सन्निपात-परिभाषया अनित्यत्वाद् ‘तो हे’ रिति हेर्लक, ननु च आप्रत्ययस्य प्रकृत-त्वात्स्यैव शानच्देशो भविष्यति नार्थः अ इति स्थानिनिर्देशेनात आह ‘अ इति’ । ‘स्थानीत्यादि’ आदेश इत्येष संप्रत्ययवगमो

स्थानिवत्त्वप्रयुक्तडिन्त्ववारणेऽपि स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकत्वात्सर्व-
धातुकमपिद्विन्त्वप्रतिषेधाय पित्तमावश्यकमिति वाच्यम् ।
एतदाश्रयेनैव क्रियन्ते न्यास एवेति वक्ष्यत इत्यदोषात् । हेरपित्त-
मनुदात्तसेः स्थाने आन्तरतस्यात् प्राप्तस्यानुदात्तादेर्वारणार्थ-
मावश्यकमिति तातडोऽपि डिन्त्वं स्वादेशार्थमावश्यकमिति च
तद्भावः ॥

अवश्यमचेति । (भा)

उकार इत्संज्ञकत्वेऽपि मामान्यग्रहणार्था वा तदनुबन्धकपरि-
भाषाप्रवृत्त्यर्था वेति मन्देहः स्यान्नार्थः ऽनेनेति । न च वक्ष्यमाणेति
डौबापत्तिर्लडादेशत्वेन टित्त्वादिति वाच्यम् । सत्यभिधानेन
अजादिपाठाट्टाप सिद्धेः । एतेनेदं शिञ्चं कश्चित् स्थानिवत्त्वेनानु-
बन्धकार्याभावस्य ज्ञापकमित्यपास्तम् ॥ भाष्ये “एवमपी”त्यस्य
“केन तस्मिन्नादि”त्यनेनान्वयः ॥

को दोष इति चेन्न । पच पठेत्यादावपि श्रमं बाधित्वा प्रानच्प्र-
सङ्गात् । न च क्त्वादिभ्य इति अनुवर्त्तत इति वाच्यम् । स्तमान् स्तुभा-
नेत्यादिचतुर्णामसिद्धापत्तेः । न च स्तम्भादयोऽप्यनुवर्त्तयितुं शक्याः ।
विशेषविहितेन प्रानच्चा इव अ इव ओरपि बाधे स्तम्भहीत्यादि-
सिद्धिप्रसङ्गात् । न च अस्तेत्यनुवर्त्तम् । क्त्वादिर्गपि अनुसङ्गात् । न च

यथा स्यादित्येवमर्थः । अस्मिन् त् तस्मिन् किं स्यादित्याह प्रत्यया-
न्तर्गमिति । अस्तु प्रत्ययान्तं क्त्वादिभ्य इत्यनुवर्त्तन्तेभ्य भव हलन्तेभ्यो
भविष्यतीति न कश्चिदोष इत्यत आह ‘सर्वविषयमिति’ । अक्त्वादि-
विदिविषयमपीत्यर्थः । क्त्वाद्यनुवर्त्तित्वात्तदानीति मन्यते, प्रानच्ः शिञ्चस्य

पिति ङित्छतमिति । (भा)

अचेदित्यादौ लङ्क्षिपःपित्त्वादान्दात्तत्वमस्तु स्थानिवद्भावेन
ङित्त्वाद्गुणनिषेधाच्च प्राप्नोतीत्यर्थः । आदेशविधौ विशिष्टस्थाननुवा-
दान् ङित्त्वाद्यतिदेशेऽ नन्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः ॥ “ङिति
पित्छतमि”त्यस्योदाहरणमाह

ब्रूतादिति । (कै)

अत्रानुदात्तत्वं “ब्रू ईङि”तौडागमस्यापाद्यौ ॥

स्तम्भादिभ्य एव अः शानच् तु तेभ्यः क्त्वादिभ्यश्चेत्यत्र प्रमाणमस्ति ।
तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । शानच्ः शिल्कगो प्रयोजनं चिन्त्यम् । स्थानि-
वद्भावेनैव सिद्धेरिति ह्यदत्तः । अत्रेयं चिन्ता । अनुबन्धकार्येति क्व
चिदगलविधाविति निषेधः प्रवर्त्ततइति आपनार्थमिदम् । तेन वार्त्ति-
कमते ब्रूतादित्यत्र ईगन, भाष्यमते तु भविष्यत्त्यत्र ङित्त्वं नित्यं न
भवति । एतच्च क्त्वादिचेति सूत्रे स्फुटीकृतमस्माभिः ॥

चिन्त्यप्रयोजनं, स्थानिवद्भावेनैव सिद्धः । इह त्रिमिदा स्नेहने दिवादिः,
व्यत्ययेन कृन्दमि आ. तस्य शानच्चादेशः, मिदान, मिर्दग्या इति प्रति-
षेधविषये विधौयमानो गुणो न भवति एनः शिल्करगोन ‘सार्वधातृक-
मपिदि’ त्यस्यापि एनः प्रवृत्तेरिति क्व चित्, नेति वयं, यद्यत्र व्यत्ययेन
आ भवति एवं गुणविषये इकारो भविष्यति ॥

कन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ॥

आडागम इति । (कै)

लुङ् लङ् षड्त्विति ॥

कन्दसि शायजपि ॥ अपिशब्दाच्छानच् हौ अहौ च । ऋभाय
त्रिङ्गया मधु । बधान देवमवितः । त्वृग्यहोर्भञ्जन्दीति ऋग्यहाते-
र्हकारस्य भकारः । अनदितामिति बध्नातेर्नलोपः । योश्चक्षभायद्-
त्तरम् । अस्त्वधादित्यर्थः ॥

“कन्दसि शायजपि” ॥ ‘ऋभावेति’ । यद्विज्यादिसूत्रेषु संप्र-
सारणं, ‘हृग्यहोर्भञ्जन्दीति’ इहकारस्य भकारः, ‘बधानेति’ । बन्ध
बन्धने, अनदितामिति नलोपः ॥

अथयो बहुलम् । ३। १। ८५ ॥

भाष्ये

अथयो बहुलम् ॥ विकरणाः प्रकान्ताः तेषां कन्दसि बहुलं
 अथयः स्यात् । अतिगमनं अथयः । अतिपूर्वादिगो भावे एरच् ।
 क्व चिदन्योन्यविषयावगाहनम् । क्व चित् द्वौ विकरणौ । क्वचित् त्रयः ।
 आगडाश्रुणस्य भेदति । श्रुणास्यागडानि भेदति । भिनक्षीति प्राप्ते ।
 न ह्यस्या अपश्च न नमामरते पतिः । म्रियतइति प्राप्ते । जीव वा
 मर वा साधो व्याध भा जीव मा मर इत्यपि पुराणादौ कान्दन्-
 दर्शना त्साधेयम् । इन्द्रोवस्त्रेण नेषतु । नयतर्लोडि तिपि श्रप्सिपौ
 द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृक्षम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ
 लिङ् मम् उः सिप् शप् इति त्रयो विकरणाः । धातोर्गुणः ।
 तरुष् मम् इति स्थिते नित्यङङित इति सलोपः । यासुट् अतोवेद्यः

“अथयो बहुलम्” ॥ ‘यथायथमिति’ : स्वस्मिन्स्वस्मिन्विषयइत्यर्थः ।
 ‘अतिगमनं अथयइति’ । अतिपूर्वादिगो भावे ‘एरच्’ । अन्योन्यविषया-
 वगाहनमित्यर्थः । क्व चिदित्यादिना अथयस्य प्रकारान्दर्शयति : ‘न
 मरतीति’ । परस्मैपदमप्यत्र अथयेन ‘नेषत्विति’ नयतर्लोडि
 श्रप्सिपौ । ‘तरुषेमेति’ तरुतेर्विध्यादौ लिङ् । तथाच तरेमेति
 प्राप्तइति वृत्तिः । इतरथा तीर्यास्मिनि प्राप्तइति वक्तव्यं स्यात्,
 ततश्च श्रप् सिप् उपत्यय इति त्रयो विकरणाः, धातोर्गुणः ।
 तरुषमम्, ततो यासुट् ‘लिङः सलोपोनक्तस्य’ ‘नित्यङङितः’ ‘अतो येयः’
 यलोपः, ‘आद्गुणः’ तरुषेम : बहुलग्रहणमनर्थकं पूर्वसुप्तादिपिश्रुत्यस्यानु-
 वृत्तौ कन्दसि अथयोपि भविष्यति अपिश्रुत्याद्यथाप्राप्तञ्चेति सर्वमिष्टं

स्यादौनामिति । (भा)

व्यतामि प्रभृतीनामित्यर्थः ॥

यज्ञोपः । आदगाः । बज्रलयहृणं सर्वविधयभिचारार्थम् । तथा च
भाष्यम् । सुप्तिङ्पयङ्गलिङ्गनरागा कालहलचस्वरकट्टियडां च । अत्यय-
मिच्छति शास्त्रज्ञदेवां सोपि च सिद्ध्यति बाज्रलकेन ॥ सुपां अत्ययः,
युक्तामातासौद्धरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । तिङां, चघालं
ये अश्वयुपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लादेश्थयः क्रियासाधनवि-
शेषरूपः स्वार्थपरार्थत्वादिसोपयङ्गशब्दस्य वाच्यः । यथोक्तम् । य आत्म-
नेपदाद्भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते । अन्यतश्चापि लादेशान् मन्यन्ते तमुपयङ्ग-
मिति ॥ आत्मनेपदादिति लादेशादिति च हेतौ पञ्चमी । इह तु
तत्प्रतीतिनिमित्ते परस्मैपदे आत्मनेपदे च उपयङ्गशब्दो लक्षणया वर्तते ।
ब्रह्मचारिणामिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्युर्मिथुं ध्यति । बुध्यत-
इति प्राप्ते । मधोस्तप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । भाषायान्तु यद्यप्य-
र्द्धर्चादित्वाद्भयलिङ्गो मधुशब्दोक्ति तथापि अर्थविशेषणवत् तथा ।
मकरशब्दस्य मद्यस्य मात्तिकस्यापि वाचकः । अर्द्धर्चादिशब्दो पाठात्

सिद्ध्यति अत आह । 'बज्रलयहृणमिति' । सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य च
विधेर्व्यभिचारो अत्ययलक्षणो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । पवमर्थे बज्र-
लयहृणो सति यदिष्टं सिद्ध्यति तच्छ्लोकेन दर्शयति । 'सुप्तिङ्पयङ्ग-
त्वादि' । तत्र सुपां अत्ययः धृतिः दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते ।
तिङाम् । चघालं ये अश्वयुपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लादेश-
थयः क्रियासाधनविशेषः स्वार्थपरार्थत्वयुक्तवात्कादिको यस्मि मुख्य
उपयङ्गः, यथोक्तम् ॥

य आत्मनेपदाद्भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते ।

अन्यतश्चापि लादेशान् मन्यन्ते तमुपयङ्गम् ॥

***मधुन इति प्राप्ते इति । (भा)**

अमृतचौरान्यतरवाचिनि ल्येर्नपुंसकमियाय इन्द उपपद्यन्ता-

* सुप्तिदुपराहलिङ्गनराणां कालहल्वत्स्वमकार्ठयडां च ।

अथयमिच्छति प्रास्त्रकदेधां सोऽपि च सिध्यति बाङ्गलकेन ॥

एतन्पुंसकयोर्मधुरिति प्राश्नतकोशात् ॥ अमृते तु नपुंसक एव ।
अत एव अथयोदाहरणं दत्तम् । माघस्तु, सप्तसप्तकान्दनिर्भरासु
प्रसवविभूतिषु वीरुधां विरक्तः । अथममृतपनामवाष्क्यासामधुरमधुं,
मधुपन्तवालिहोते इत्यत्रामृतवाचकमधुशब्दं पुल्लिङ्गं प्रयुज्जानिष्यत्यः ।
प्राश्नतकोशात् । नरः पुरुषः । आधासवोर्देष्टृभिर्वियूयाः । वियूयादिति
प्राप्ते । यु मिश्रणे विपूर्वः, आशिषि लिङ् । कालवाचो प्रत्ययः कालः ।
श्रोत्रोनाधास्यमानेन । लुटो विषये लट् । हल् । त्रिष्टुभौजः सुपितसु-
यवोरम् । शुभ शुभ शोभार्थं, सकारस्य प्रकार आश्रयायनसूत्रे ।
तैत्तिरीये भकार एव पठ्यतइति हर्दत्तः । वस्तुतस्तु आश्रयायनसूत्रेपि
भकार एव पठ्यते । हलन्वत्यायोदाहरणन्तु सङ्घर्षमिति प्राप्तइति भाष्या-

इति, आत्मनेपशाङ्गतोरित्यर्थः । एवमन्यतश्चापि लादेशादिति, इह
तु तद्यत्किनिमित्तत्वात्परस्मैपदात्मनेपसयोरुपपद्यशब्दो वर्त्तते । स त्रष्ण-
चारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । ऊर्मिर्धृध्यति, यृध्यतइति प्राप्ते ।
लिङ्, मधोस्तुता इवासते, मधुनइति प्राप्ते । भाषायामपि मधुशब्दं
पुल्लिङ्गं प्रयुज्जते मधुंश्च विभ्रति इत्यसुर्वविटपिन इति । तच्चिन्त्यम् । नरः
पुरुषः । आधासवोर्देष्टृभिर्वियूयाः, वियूयादिति प्राप्ते, यु मिश्रणे विपूर्वः,
आशिषि लिङ् । कालवाचो प्रत्ययः कालः, श्रोत्रोनाधास्यमानेन, लुटो
विषये लट् । हल्, त्रिष्टुभौजः सुपितसुयवोरं, शुभशोभार्थंभकारस्य
प्रकारः आश्रयायनसूत्रेतैत्तिरीये च भकार एव पठ्यते अच् । उपमा-
यन्ति मापन्नयो गर्भिण्यः, दीर्घस्य ऋणः । अथअथयः पगादिच्छन्दसि

देशशब्दव्यङ्गम् उपस्वार्थत्वादि । इह तत्रतीतिनिमित्ते परस्मैप-
दात्मनेपदे उपसर्गशब्देन लक्षणयोच्येते ॥

गुरोधेन स्पष्टम् । आच् । उपगयन्तु मा पत्रयागभिन्वः । दीर्घस्य ङ्लः ।
स्वरथत्ययः परादिष्कन्दमिबहुलमित्यत्र वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्र-
स्योपलक्षणं तदाचिनौना विभक्तौना व्यत्यय इति हृदयः । एवन्तु सुप्रिष्ठ-
इत्येव गतार्थता स्यात्, तस्मात्कारकवाचिनां कृत्तद्धितादीनामपि व्यत्यय
उदाहार्यः । तथा च कर्मण्यणसूत्रे भाष्यम् ; आत्रादायेति च कृतांश्वत्य-
यशब्दस्योति । तच्च तत्रैव स्फुटोक्तिरिध्यामः । याडोति प्रत्याहारः यको
यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यिडिति इकारेण तेषां व्यत्ययः प्रागेवोदाहृतः ।
एवं सुप्रिष्ठप्रभृतीनां व्यत्ययं शास्त्रकृत्याणिनिरिच्छति । स च बाङ्गलकेन
सिध्यति । बङ्गनर्थान् लात्यादत्तइति बहुलं तस्य भावो बाङ्गलकम् ।
मनोज्ञादित्वाद्गम् ॥

बहुलमित्यत्र वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रस्योपलक्षणार्थः, तदाचिनां
शब्दानां व्यत्यय इत्यर्थः । विभक्तौनां व्यत्यय इति यावत्, यडां, यडिति
प्रत्याहारः यडो यशब्दादाभ्यलिङ्याशिष्यिडितिइकारेण, तेषां व्यत्यय
आद्या मुष्मस्य भेदतीत्यादिना वृत्तावेव दर्शितः । येषां सुप्रभृतीनां
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृत्याणिनिराचार्यः सोपि तथाविधो व्यत्ययो बाङ्ग-
लकेन सिद्ध्यति, बङ्गलस्य भावो बाङ्गलकं मनोज्ञादित्वाद्गम्, तत्पुनर्ब-
ङ्गलशब्दस्य पवृत्तिनिमित्तं यद्गङ्गाश्रीदानस्यशब्दो हतौ यस्मादेवमुक्तप्रकारो
व्यत्ययो बङ्गलयहमेव सिद्ध्यति तस्माद्बङ्गलयहणं कृतमित्यर्थः ॥

लिङ्गशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ॥

गास्योरङभावे “अतो येय (७।२।८०) इति न स्यात् ।

अङि गुण इति । (कै)

“अङ्गोऽङ्गी” (७।४।२६) त्यनेनेति भावः ॥ भाष्ये

आङपोति । (मा)

मस्येति शेषः ॥

आकारलोप इति । (कै)

अङमात्रित्यातो लोप इति चेत्यालोपः ॥ भाष्ये

लिङ्गशिष्यङ् ॥ कन्दसि धातोर्ङ् पत्ययः स्यात् आशिषि लिङि परे । स्यागागमित्विदिशक्तिरुह्विस्त्रेवायमङ् पायेन दृश्यते : उपस्येयं लृभभन्तुयियाद्याम् । उपपूर्वात्तिष्ठतेगाशिषि लिङ् मिषोम् । यामुट् । कन्दस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञाया अपि सत्वात् लिङःसलोपोन्यस्येति सलोपः । अङि आतो लोपः । अतो येपः मस्यसुपगंथम् । गमेम जानतो गृह्णान् । मन्त्रं वोचेमा मये वचउम् विदेयमेना मनसि प्रविष्टाम् । व्रतं परिध्यामि तच्छक्रेयम् अस्ववन्तीमारुहेमास्वस्त्ये । दृशंग्ग्वल्लथः ॥

“लिङ्गशिष्यङ्” ॥ ‘अपोपवाद इति’ लिङ्गशिषीत्वाद्धधातुकत्वात्त्वयमत्र श्रुपः प्राप्तिरित्यत्र आह ‘कन्दस्युभयथेति’ । शबराहणं चोपलक्ष्य शक्रे ओरपवादः स्यादित्येवायमङ् पायेन दृश्यतइत्याह । ‘स्यागागमीत्यादि’ । ‘उपस्येयमिति’ उपपूर्वात्तिष्ठतेगाशिषि लिङ्गिषोभावात्

आर्धधातुकत्वादेत्वमिति । (भा)

“वान्यस्य संयोगादेरि” (६।४।१८) त्वनेन अहभावोऽपि
कान्दसलादिति बोध्यम् ॥

उभयसिङ्गत्वादिति । (भा)

“कन्दस्युभयये” (३।४।११७) त्वनेनोभयसंज्ञकत्वादित्यर्थः ॥

इति नागोजौभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

इति वङ्गटश्रीयकाग्रपगोत्रोत्पन्न-घट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव-वङ्गवल्गुभ-
शर्मविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषयपदव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

पितरश्च वृषेयं मातरश्च । अङि तु सति ऋदृशोडौति गुणः स्यात् । अथ
कथं उपस्थेयाम् शरणां दृहन्तेति स्थेमेति हि प्रा प्रीति । अत्र भाष्यं,
सार्वधातुकत्वास्तिष्ठः सलोप आर्द्धधातुकत्वादेत्वामिति, एर्निडौतिसूत्रेणेति
भावः । अङ् चात्र न कार्यः । बाङ्गलकात् ॥

यासुटस्सार्वधातुकत्वा 'स्तिष्ठस्स लोपोनन्त्यस्य' अङि 'आतो लोप इटि च'
'आतो वेद्यः' 'आद्गुणः' एवमुपगेषमिति । 'गमेमेति' । मस् । 'वोचे-
मेति' । अङ्, 'वच उम्,' यासुट्, इयादिभ्यः । वलि लोपः । 'वृषेरग्वल्गुभ
इति' । अङि हि सति ऋदृशोडौति गुणस्स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—•••—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—•••—

कृतंऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
मर्यदा न्यायज्ञानानां महाभाष्यं निवृत्त्यने ॥
२ लब्धगाथे गाम्भाय्यादुत्तान इव माण्डवात् ॥

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ।

३ । १ । ८७ ॥

तेन तुल्यमिति (५।१।११५) वतिः । उपमेये प्रथमा-
दर्शनात् । कर्मणेति पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं क्वचिन्मत्वात्
सामर्थ्याच्च । तुल्यक्रिय इत्येतावतैव क्रियया तुल्यत्वस्य लाभान् न
क्वक्रियया क्रिया तुल्या भवति ॥ ननु वत्यर्थलाभे स्वाश्रयमपि
भविष्यतीत्यत आह

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ कर्मशब्देन स्वनिष्ठा क्रिया ज्ञेयते ।
कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियो लकारवाच्यः कर्ता कर्मवत् स्यात् । अत्ययो

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” ॥ कर्मणा तुल्यं वर्धतइति कर्मवत्
तेन तुल्यमिच्छादिना वतिः न तु तत्र तस्यैवेति, तुल्यक्रिय इति प्रतियोगिनि

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. ५)

असतीति । (कै)

तदभावे तस्मात् एव न भवतीति भावः ॥

संज्ञेति । (कै)

अधिग्रीडिति (१ । ४ । ४६) वदिति भावः ॥

अकर्मकव्यपदेशाभावादिति । (कै)

एतच्छास्त्रीयकर्ममञ्जकान्मथिलमेव सकर्मकत्वमिति भावः ॥

ननु भावे ले कर्त्तरि वा ले को विशेषोऽत आह

लादेशेनेति ॥ (कै)

तृतीया भवतीति । (कै)

कर्त्तरि लादेशं तु सा दुर्लभेति भावः ॥

न चासत्यपीति । (कै)

शान्तवाच्यः कर्त्ता कर्मत्वर्थमत्वा शङ्का । ततश्च यावत्कर्त्तरि
एतस्मात्कर्मसंज्ञाभावादकर्मकत्वेन भावे लेऽपि मिथ्यतौत्वर्थः ॥

शान्तस्य कार्यं कर्त्तव्यं कर्त्ता कर्मत्वर्थमत्वोत्तरयति

वज्रत्वं स्मित्वाशिश्यति दिवकारको निर्द्देशः । लुप्तनिर्द्देशो वा
लकारः लोपस्तु संयोगान्तस्येति हल्लोयमामिति वा । तच्च लोपहृत्त्वमि-
हानुल्लङ्घनं पश्चात् विपरिगम्यते । लुप्तबलीकं वा वृत्तं वाच्यत्वम् कर्त्तरि

प्रथमानिर्द्देशात्, अन्यथा तुल्यक्रिये तुल्यक्रियस्येति वा निर्द्देशं स्यात्, तथा
हि वाच्ये तावद्यतो वतिर्भवति यच्च प्रतियोगी उभाभ्यामपि ताभ्यां
बह्वीसप्तम्यौ भवतः, विप्रस्येवास्य ग्रीष्मं मथरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकार

यस्मादिति । (कै)

तस्मिन् भावे येषु कर्तुः कर्तुः कर्मत्वं स्यात् ततश्चाकर्म-
कत्ववद्भावे लो नस्यादिति भावः ॥

लः कर्मणीति । (कै)

विधेर्यन्विभ्युक्तरीत्या साधुत्वान्वाख्यापकत्वान्न तत्कार्यत्वं बोध्यम् ॥
वस्तुतो लवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वेन नेदं वतेः प्रयोजनं नमते
दण्ड इत्यादौ शप् मिद्धिसु मुख्यं प्रयोजनं वक्ष्यति

धातुवाच्येति । (कै)

प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रियापेक्षयैव तुल्यक्रियत्वस्य पश्यमिति
भावः ॥ प्रत्यासत्तिमाश्रित्य शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

कारकान्तराश्रयत्वमिति । (कै)

कारकान्तरस्याश्रयत्वेनाश्रयणमित्यर्थः ॥ व्याप्तिन्यायाश्रयेणोत्तरमिति

नैष दोष इति ॥ (कै)

स्वव्यापारमिति । (कै)

स्वव्यापारावेशं विना क्रियामाधकत्वायोगादिति भावः ॥

श्रुतिसूत्रात्कर्मप्रत्ययमनुवृत्त प्रत्ययान्तरपि गम्यते । तत्राभिमताद्य-
भावः । यथात्मने पदच्छिन्नाच्चिगवद्भावा प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठं

इति, उभयोश्चि सन्वित्वाद् व्यापारत्वाच्च तत्रशोत्वन्नेपि वतौ प्रति-
योगिनस्ते एव षष्ठीसप्तम्याववतयेत, तुल्यार्थयोगे तु या द्वितीया सोप-
मानादेव भवति नोपमेयान्तुल्यशब्दोपमेयविशुद्धत्वात्तद्यथा चन्द्रस्य तुल्यं

तत्रावश्यमिति । (कै)

एकावस्थायां भेदनिवन्धन तुल्यत्वावस्थादिति ॥ भाष्ये

करणाद्यवस्था अपीति । (भा)

व्याप्तिन्यायादिति भावः ॥

प्रधानव्यापारः । (कै)

धात्वर्थव्यापारः ॥

कर्तृत्वमिति । (कै)

आश्रयतामात्रमित्यर्थः । तन्निरूपितकरणत्वाभावप्रतिपादन-
परं चैतत् । प्रधानक्रियापेक्षोन्नयः करणादिव्यपदेशो येन वस्तुना
तत्र व्यवस्थिता या क्रिया तत्तुल्यत्वग्रहणं निवारणायेत्यर्थः ॥ यदि
तु लक्ष्यानुरोधात्प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रियैव तुल्यक्रियत्वं विव-
क्ष्यते प्रत्यासत्तिस्तु यस्य धातोर्यत्कार्यं तत्रत्यक्रियया तस्यैव धातोः
कर्त्ता यदि तुल्यक्रिय इति वक्ष्यमाणार्थलाभार्थमावश्यकौ तदा
नेदं प्रयोजनमतो यत्र कर्मणि क्रियाकृतविशेषस्तदर्थमिति प्रयो-
जनान्तरं वक्ष्यति ॥ ननु कर्मकर्त्ताः साधनयोरत्यन्तभेदात् कथं
तुल्यत्वमत आह

स्वयमेव । कारिष्यते ऋटः स्वयमेव आत्मनेपदस्य त्रीण्यपि इमान्य
दाहृग्गानि । यक्छिगाचिग्वद्वावागां तु कमेगोति विवेकः । निवृ-

मुखमिति ततश्चोत्पन्नेपि वतावृपमेयात्प्रथमैवावतिष्ठते, कर्मणेति पारिभा-
षिककर्मं गृह्यते न लौकिकं क्रिया कर्म तस्य हि गृह्यते क्रियया तुल्या क्रिया

महाभाष्यपदीपोद्घोतः ; १६३
(अ. ३ । पा. १ । व्या. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ७७ ।)

तुल्यक्रियत्वाच्चेति ॥ (कै)

अतिप्रसङ्ग इति प्रश्न इति । (कै)

इति व्युत्पादयितुं प्रश्न इत्यर्थः ॥

साधारणेति । (कै)

यथा एतौ तुल्यधनावित्यत्रेत्यर्थः ॥

कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चेति । (कै)

जन्यत्वेनोभयोः साधारणौ क्रियेत्यर्थः ॥ समानशब्दे षडुश-
वाचकत्वस्यापि सत्त्वादाह

साधारणेति ॥ (कै)

एतच्चेति । (कै)

किंतर्हीत्यादि चेत्यर्थः । सादृश्याच् च न तुल्यशब्दस्य प्रसिद्ध-
तरत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

इत्येवेति । (कै)

सद्वार्थयुक्ततृतीयया एकक्रियाजनकत्वरूपसाहित्यसाभेन तद्-
कार्यसाभादिति भावः ॥ चिप्रत्यये कर्तृशब्दे रौड् स्यादत आह

तत्रैषां कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् निवर्त्तमाने कर्मत्वे खे कर्तृत्वेव-
तिष्ठते ॥ अस्योच्चावस्थायामकर्मकत्वात् कर्त्तरि भावे च लकाराः । तत्र
यदा कर्त्तरि तदा शुद्धे कर्त्तरीव रूपेषु प्राप्तेषु पूर्वावस्थाया भिदेः कर्मोभूते
काष्ठे यादृशीक्रिया दिधा भवनरूपा क्रमेतः कर्मणि च कृटे उत्पत्तिरूपा ।

यस्येति किमुक्तं स्यात् क्रियाया यथा कथा च न क्रियया तुल्यत्वाद् अत-
स्साधनकर्मणोरुद्घातत्र साध्यसाधनयोरनन्तभेदान्मुख्येन कर्मणा क्रिया-

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३।१।८७।) (अ. ३। पा. १। व्या. ५)

चेरिति ॥ (कै)

ननु चेरभावं अकर्त्तारि कर्त्तारिभूते इत्येवोचितं प्रकृतिभाव-
प्रतीतयेत अत आह

अथवेति । (कै)

भाष्ये यथा कर्मणीति पूर्वार्त्वाय ॥ ननु विकृतिद्विधाभवन-
रूपायाः क्रियाया एकत्वात्कथं भेदानवन्धनसादृश्योपपत्तिरत आह

कर्त्तृकर्मिति । (कै)

तत्तत्संज्ञालाभरूपावस्थामेदादाश्रयस्य भेदावसाये तन्मूलकः
क्रियाया भेदावसाय इति सादृश्योपपत्तिरिति भावः ॥ अत्रणार्था
हेतुमाह

साध्येति । (कै)

साध्या क्रिया ॥

साधनम् । (कै)

कारकम् ॥

तथा तुल्यक्रियोयं भिदिक्रमोः कर्त्ता अकार वाच्यसेव्यतिदेशाद्यगादिचतुष्ट-
यप्रवृत्तिः । यथा निवृत्तप्रेषणस्याकर्मकत्वं यथा च क्रियायाः क्वचित्कर्म-
स्थानं क्वचिन्न तथा गोशानविति सूत्रे व्युत्पादितम् । कर्मणेति किम् ।

याः सादृश्यासम्भवात्कर्मशब्देन तत्स्या क्रिया लक्ष्यते, भवति हि तात्पर्या-
साधक्यं यथा मन्त्राः क्रोशन्तीति तदेतदाह ! 'कर्मणि क्रिया कर्मिति' ।

विशेषणस्य वैयर्थ्यं न चेदानौ प्रसज्यते

कर्मणः क्रियाया तुल्या न सर्वस्य क्रिया यतः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः . ३६५
 (अ. ३। पा. १। आ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । १।१। ८७।)

व्यापारयोरिति । (कै)

व्यापारशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तद्धान्तर्यत्वरूप सादृश्यं न
 विवक्षितं किं तु सामर्थ्यादान्तरसादृश्यमेव विवक्षितमिति
 तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कर्त्ता कर्मवदिति । (भा)

कर्त्तरि शब्दित्यतो न वृत्तस्य कर्त्तरीत्यस्य प्रथमया विपरि-
 णाम इति भावः ॥

पात्राणामपौति । (कै)

एवं च भिदि कर्मसु पात्रेषु या क्रिया सा तत्कर्त्तरि कुसूत्रे-
 ऽपौति भावः ॥ समानशब्दः साधारणपर्याय एकस्मिन्नित्यर्थं पर्य
 वस्यतीत्याह

एकस्मिन् इति ॥ (कै)

ननु युगपत्सातन्व्यपारतन्व्ययोर्विरुद्धत्वात्कथं भाष्ये ऽनयो-
 वाक्ययोर्युगपत्प्रयोगोऽत आह

काह्नाधिकरणास्यां तुल्यक्रिये भा भूत् साध्वसिश्चनन्ति । साधु स्यात्तो
 पश्चति । नन्विह कर्मणाधिकरणत्वावस्थायामसिम्याल्योर्थापारो वस्तुतः
 सन्नपि पातुना नोपादीयनइति चेत् । किं ततः । अह्यस्मिन् सृत्रे सादृश्य-
 प्रतिबोधोभूतापाः क्रियया घातपातत्वशब्देनाश्रितं कर्मग्रहणं विनाप्यति-

कर्मणः क्रियया तुल्यक्रियो न साधनान्तन्म्येत्वेवं प्रतिपत्त्यर्थ-
 तादित्याह । 'कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय इति' . तुल्यशब्दस्य निवृत्तसा-
 पेक्षत्वात्कर्मस्थया क्रिययेत्येतदपेक्षस्यापि सूत्रत्रद्वन्द्वबोधोऽननुपपन्नः, तुल्य

न चास्येति ॥ (कै)

प्रतिपादनायेति । (भा)

तत्रयोगं या कर्मस्था सा च प्रयोगे कर्तृस्थेति प्रदर्शनायेत्यर्थः ॥

लुनाताविति ॥ (कै)

लुनातिकेदारं देवदत्त इति प्रयोग इत्यर्थः ॥

लावयते केदार इति । (कै)

णिञ्श्रुतीति यक् चिणोः प्रतिषेधः कर्मवद्भावफलत्वात्मने-
पदमेव । “णिञ्श्रुते”त्यनेन तु न सिद्धिः । क्रियोद्देश्यफलस्य कर्तृ-
गामित्वाभावाद् आङ्गिरिति ॥ अचारुचिस्तुल्यतास्य धालन्तरत्वम् ।

लावयताविति । (कै)

नितृत्तप्रेषणपक्षे इति भावः ॥ अन्यत्र भावक्रियथोरभेदेन
श्ववहारादाह

अपरिस्यन्देनेति । (कै)

इदं च प्रकृताभिप्रायेण । भावे घञित्यादौ तु सिद्धावस्थापको
धालर्थी भाव इति बोध्यम् ॥

प्रमङ्गो न भवेत् । किञ्च कर्तृस्थक्रिया अप्यस्यैव व्यावर्त्याः । गच्छति यथा-
स्यमेव । आरोहति हस्ती स्वयमेवेति । अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति अद्-
धाति चेत्यादि । नन्वेवं करोत्यर्थस्य यत्रस्यापि ज्ञानेच्छादिवत्कर्तृस्थत्वात्

शब्दोपमस्ति साधारणवचनः, एतौ तुल्यधर्माविति सादृश्यवचनस्तु प्रमिङ्ग-
एव तत्राद्यस्य ग्रहणे कर्मणोति यदि मुख्यवर्तिस्तदा कर्तुः कर्मणश्च या सा-

यत्र चेति । (कै)

यथा लू भिदादौ कर्मण क्रियाकृतविशेषदर्शनात्तस्यात्
यस्यत्यादौ राजादिदर्शनकर्त्तृपदरुर्षादिनक्षत्रविशेषदर्शनात्तस्यौ
वेति भावः । न चैवं पञ्चादिकर्त्तर्यपि अमादिरूपविशेषस्य दर्श
नादिदमयुक्तम् । किञ्च य इयत्यादौनां कर्त्तृस्थाभावकत्वानापत्तिः ।
कर्त्तरिक्रियाकृतविशेषाभावादिदिति वाच्यम् । येन धातुना कर्त्तृकर्म-
साधारणं फलं शब्देन प्रतिपाद्यते स कर्त्तृस्थभावकः । यथा पश्यति
गच्छतौत्यादौ । तत्र विषयतामनाशाभ्यां ज्ञानसुभयनिष्ठं संयोग-
सोभयनिष्ठः । एव हामोऽपि यत्र तु कर्त्तृवृत्तिधर्मरूपं फलं स
कर्मस्थभावकादिः । यथा भिदादिर्गित्यत्र तात्पर्यात् ॥ भाष्ये

वक्ष्यत्येतत्सकर्मकाणामिति । (भा)

अयं भावः कालादिभिन्नकर्ममाववतामन्यत्राकर्मकग्रहणेन
ग्रहणदर्शनादुत्तापि तथात्वात्तौ मामं पचत्वोदनः स्वयमेवेत्यादौ
कर्मवदकर्मकस्येति वचने कर्मवत्त्वं प्राप्नोतीति सकर्मकाणां प्रतिषेध
इत्यावश्यकमिति । अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानं लाघवं न स्यात् ॥

कारिणते कटः मयमेवेति कथमदाहृतमिति चेत् कर्त्तृकत्वादनाश्रयस्य
प्रागेव वर्णितत्वात् । लकारवाच्यं किम् । भावे लकारोत्पत्तौ मा भूत् ।
भिद्यते कुसूनेन इह मत्यनिदेशं कुसूलाद् द्वितीयां स्यात् । किञ्च लका-

धारणौ क्रिया तत्र यः कर्त्ता कर्मणा सह साधारणक्रियः सकर्मकेषु यः
कर्त्तृकत्वं भवति तत्र तुल्यक्रिया इत्यनर्थकं कर्मगत्येव वाच्यं स्यात् कर्मणा
सह यः कर्त्ता प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । अथ गौणवृत्तिस्तदायमर्थः क्रियया

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३।२।८७।) (अ. ३। पा. २। आ. ५)

नत्विति । (कै)

उदाहणबन्धात्तादृशे विषये एव प्रतिषेध इति न भ्रमितश्चमिति
भावः ॥ अन्येत् इदमुदाहरणं चिन्त्यम् ॥

आश्लेषः । (कै)

संयोगविगेषानुकूलव्यापारः । तत्र संयोगाश्रयत्वेन तयोः कर्मत्वं
व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वं तत्र संयोगानुकूलक्रियायाः कर्तृत्वोप-
योगित्वेऽपि व्यक्तिभेदोऽवश्यमङ्गीकार्यः । अन्यथोभयत्रुटिः पत्राणि
उभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात् ॥

इमावाश्लिष्यत इति । (कै)

यथा भेदे त्वन्यनिष्ठाप्रत्ययस्य कर्मत्वमुपपद्यते । एवं च कर्म-
त्वोपयोगिक्रियया तुल्यक्रियस्य तदौयकर्तुरभावात्कर्मवत्त्वाप्रप्ति-
रित्याहुः । तन्नेममेवमेतत् इति कर्मणः कर्तुरिति युगपद्विरुद्धेन
अत आह

मत इति ॥ (कै)

कर्मणेति चोपादानादिति । (कै)

प्रत्यामत्तेति भावः ॥ समर्थपरिभाषयेवेदं सिद्धमत आह

इवाच्यत्वविशेषणाभावे कृत्या स्वार्थाश्च अस्मिन् कर्तरि स्युः । भेत्तव्यः
कृत्स्नः स्वयमेवेति । इषद्वेदः कृत्स्नः स्वयमेवेति । इत्यते तु भावणव,
भेत्तव्यं कृत्स्नेन कृत्स्नास्य वा कृत्यानां कर्तृत्विति वा षष्ठी । इषद्वेदे

हेतुना साधारणक्रियः कया क्रियया कर्मस्थया क्रिययेति, एवमपि पच-
त्वोदनन्देवदत्त इत्यत्रापि प्राप्नोति यामौ कर्मस्था विकृतिरूपया क्रिया
तया साधारणक्रियत्वात् अतोऽस्मिन्नातेऽनिष्टप्रसङ्गः परिद्वयस्य मद्-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३६८
 (अ. ३। पा. १। आ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तल्यक्रियाः । ३। १। ५७)

समर्थेति । (कै)

एवं च दृष्टात एकदेश्युक्तिरिति ध्वनितम् ॥ क्रियया कर्तुरूप-
 मासम्भवाद् आह

कर्तृस्थामिति ॥ (कै)

भाष्ये

न च कर्तृस्थेति । (भा)

तेषां धातूनां वाच्यायाः फलरूपक्रियायाः कर्ममात्रे प्रवृत्ति-
 नास्तित्यर्थः ॥

करणादितुल्यक्रियेति । (कै)

यान्निवारणस्य प्रत्यासत्त्वेव सिद्ध्या कर्मणेतुपादानसामर्थ्यात्कर्म-
 मात्रनिष्ठफलरूपकर्मस्यक्रियालक्ष्यत इति भावः ॥ यथाश्रुत-
 प्रागुक्तकैयटरौत्या व्याख्याने तु जानात्वादिकर्त्तर्यपि क्रियाकृत-
 विशेषानुपलम्बेन चिन्तयतीत्याद्युपक्रमेणेतदुक्तमङ्गतिः । एतेन
 क्रियायाः क्रियाकृतविशेषाणामित्यर्थ इत्यपास्तम् ॥ तदुक्तं षड्रिणा

विशेषदर्शनं यच्च क्रिया तच्च व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ (हमिः)

इति मतम् इति शेषः । इदमेवमतं युक्तमुक्तयुक्तेः ॥

कृशुनेन । यत्त्विह वार्तिके कृत्यकृत्यलर्थेषु प्रतिषेध इत्युक्तम् । तच्च
 कृत्यकृत्यमत्रिवर्त्तितम् । अन्वच मह पाठान्निह पठितम् भवत्येव हि

शुपर्यायस्तुल्यशब्द इति तस्येव ग्रहणं नि दृष्टायदाह 'यत्किञ्चि-
 शोत्यादि' । अत्र तद्यथा शब्दः प्रयुञ्जानः सावृश्यवचनस्तुल्यशब्दो न

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । २ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. ५)

दोषान्तरेति । (कै)

तद्भ्रातृनपर्वकं मुख्यफलप्रदर्शनायेत्यर्थः ॥

प्रतिषेधेऽपौति । (कै)

न दृष्टेति णिञ्श्रौति च ॥

शपाविति । (कै)

नमति विषयकमिदम् ॥

कर्त्तव्येति । (कै)

“गोषादि”ति सूत्रे “कर्त्तरि कर्मव्यतिहार” इत्यतः कर्त्तरीति पदानुवृत्त्याऽयमर्थोऽलक्ष्य इति भावः ॥

योगविभागेनेति । (कै)

इदं च यन्विधायके निरूपितम् ॥

कार्यातिदेशो वायमिति । (कै)

एवं च परत्वादात्मनेपदविधिः शप् वाधश्च सिद्ध इत्यर्थः ॥
नन्वेवं स्वाश्रयनिवृत्तिरेव पर्यवसकेत्यत आह

एभ्यो ऽकर्मकत्वाद् गत्यर्थीकर्मकेति सूत्रेण कर्त्तृणि क्तः । तथा च सिनोते-
ग्रांसकर्मकर्त्तृकस्येति निष्ठानत्वे सिनो ग्रामः स्वयमेवेति कर्त्तरि क्त उदाह-
रिष्यते । अन्ये त्वाङ्गः क्तग्रहणं विवक्षितमेव । गवा दुग्धं पय

साध्याग्नावचन इत्याचष्टे ‘कर्त्तृभूतइति’ कर्त्तृणि सम्यग् इत्यर्थः । च्चेर्वि-
कल्पितत्वाद्भ्राभावः, अथ वा कर्त्तृशब्दः कर्त्तृत्वे वर्त्तते, भूतइति भू प्राप्ता-
वित्यस्याष्टधादेति गिञ्जभावे रूपं कर्त्तृत्वं प्राप्तइत्यर्थः, तत्र पञ्चमोदनमि-
त्यत्र कर्त्तृकर्मव्यापारयोस्त्यन्तर्भेदेन सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावः, एव-

यश्चेति ॥ (कै)

अतिद्वेषेण । (कै)

तटाश्रयकार्येण ॥ एवं च नमते दण्डोऽचौकरतेत्यादौ यक्
चिणोरभावे चङ् शपो भवतोऽन्यत्र च न भवत इति भावः ॥
भाष्ये

किमर्थं पुनरिदमुच्यते इति । (भा)

कर्मणः कर्तृत्वासम्भवात् सूत्रं व्यर्थमिति प्रश्नः ॥ तत्सम्भवं
प्रदर्शयति

कर्मकर्तरीति ॥ (वा)

स्वातन्त्र्यम् । (वा)

प्रधानधालर्थाश्रयत्वम् । तच्च कर्मव्यापारमात्रस्य धालर्थत्वे
सम्भवतीत्याह

पच्यत इति ॥ (कै)

कुशले क्रियाऽदर्शनाद् आह

विशरणेति ॥ (कै)

भाष्ये

इत्युदाहरणसम्भवात् । अत्र हि गोः कर्मकर्तृत्वात् तत्र कर्मवद-
तिदेशे मतिः क्लृप्ता स्यात् न ह्यत्र मिद्वान्तं गत्यर्थीकर्मकथेतत्परतते

मपि भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीत्यत्रापि प्राप्नोति यादृशीं हि
पात्रेषु क्रियाऽवयवविशरण्यात्मिका तादृश्येव कुसूलेऽपि कर्त्तव्यं लक्ष्यतइति

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३। १। ८०।) (अ. ३। पा. १। व्या. ५)

विग्रहवतैवेति । (भा)

स्वशरीरेण चेतनेनैवेत्यर्थः ॥

निरभिवर्षे इति । (भा)

अमातपेत्यर्थः ॥ ननु सुकरता यदि प्रयोजकव्यापारः तर्हि
तस्य देवदत्तः कर्त्तन्ति नान्य इति भाष्यमनुपपन्नं स्यादत आह

द्विधेति । (कै)

सुकरताविषयक्रिया सुकरताशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ कर्मगत-
सौकरनिरौचेव देवदत्तादेः कर्त्तृत्वं नान्यथेत्याह

अन्यथेति । (कै)

एवं च मौक्त्यातिशयविवक्षया विद्यमानोऽपि कर्त्तृव्यापारो न
विवक्ष्यते किं तु अनेकार्थत्वाद्वाङ्मनां कर्मनिष्ठव्यापारमात्रपरता
तदा कर्मणः कर्त्तृत्वम् । कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यत्रावस्थान्तरीय-
कर्मणा तुल्यक्रियत्वमित्येवार्थाः विवक्षित इति दिक् ॥

लान्तस्येति । (वा)

षष्ठीवाच्यवाचकसम्बन्धे निमित्तनिमित्तिभावे चेत्याह

पर्योरूपेण कर्मणा सकर्मकत्वात् । न चैवं सकर्मकत्वादेव कर्मवदित्यतिदेशो
न भविष्यतीति वाच्यम् । दुहित्यर्थोऽङ्गलं सकर्मकयोरिति प्रतिप्रसवात् ।

त्रैष दोषः कर्मस्थया क्रियया तुल्या क्रिया यस्य कर्त्तुरित्युक्ते कर्त्तृत्वोपयोगिनी
या क्रिया यदावैशादमौ कर्त्ता भवति सैव क्रिया गम्यते इह तु पात्रेषु वृक्ष-
मानं द्विधाभवनं कृत्स्ने ऽपि देवगत्या दृष्टमित्येतावन्न एतस्तत्समावेशादसौ

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः । ३७३
(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।)

सान्तेति ॥ (कै)

सान्त्ववाच्य इत्यर्थस्य फलमाह

तेनेति ॥ (कै)

षष्ठी तृतीये इति । (कै)

“हत्यानां कर्त्तरि वेति” वचनादिति भावः ॥ यद्यपि स्वाश्रया-
नितृप्तेर्भावे सिद्धं तद्यत्तथादयस्तथापि भेतव्यः कुसूलः स्वयमेवे-
त्यपि स्यादिति दोषः । भाष्यस्यापि भेतव्यं कुसूलेनेति भावे एव
हृत्यो यथा स्यादित्यर्थो बोध्यः ॥ सान्त्वकार्यं एवेत्यस्य फलमाह

भिद्यते कुसूल इति । (कै)

कर्त्तरि लेऽपि कर्मवद्भावेन द्वितीया स्यादिति भावः ॥ ननु
शुक्लविकल्पमेतत्कर्मत्वेनानभिहितत्वेन च तत्रातिदेशेन कर्मलेऽपि
अभिहितत्वात्कथं द्वितीयेति चेन्न कार्यातिदेशेऽनेनैव द्वितीया
विधेयते तत्र चानभिहिताधिकाराभावादित्यभिमानात् । वस्तुतः
कर्मवदित्युक्तेः कर्मणि यत्कार्यं येनोपाधिना यथा भवति तथा
कर्त्तर्यपीत्यर्थादभिहितत्वेन द्वितीयावारणस्य सुकरत्वात्सान्त्वस्य
कार्ये इति चिन्त्यफलम् ॥

न च बहुल्यदृष्ट्यादेव प्रवृत्तिः । तस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति
दिक् । वतियदृष्टान्तु शक्यमकर्तुम् । तथाहि, लकारवाच्यस्य कर्तुः
कर्मसञ्ज्ञेवास्तु । न च कर्मसञ्ज्ञया कर्त्तृसञ्ज्ञाया बाधः । एकसञ्ज्ञाधिका-

भिनन्ति स्वयमभियमानोपि कुसूल उपविपतन् प्राञ्चाणि भिनन्त्येव एव-
मप्यन्योन्यमाश्लिषतः अन्योन्यं स्पृशतः अन्योन्यं गृह्णीतः अत्र प्राप्नोति

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. ५)

अत्र । (कै)

भिन्नं कुसूलेनेत्यत्र । अत्र कर्मवत्त्वाभावेऽप्यकर्मकत्वनिबन्धन-
कर्तृत्वमादाय भिन्नः कुसूल इत्यस्य द्वारत्वेन तत्प्रवृत्त्योर्न-
फलमिति भावः । तद्वच्च्यति 'तथाहौ'त्यादिना ॥

गवा दुग्धमिति । (कै)

अत्र गोः कर्मवत्त्वेऽप्रधाने दूहादीनामिति वचनात् तस्मिन्नेव
कर्मणि ऋः स्यात् । तदभावे तु कर्मान्तराभावात् पयस्येव कर्मणि ऋ
गवा दुग्धं पय इति भवतीत्यर्थः । वधुतस्तु कर्मवद्भावेन कर्मणि ऋ
परशुभिन्नः कुसूल इत्यादौ द्वितीयान्त पूर्वपदं कर्मवाचकक्रान्त
उत्तरपदे प्रकृतिस्वरमित्यर्थकद्वितीया कर्मणोत्यनेन पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः प्राप्नोति कर्तरि तु नाति फले विशेषस्य स्पष्टतया चिन्धोऽयं
कैयटः ॥ कर्मणि प्रत्यये नैव प्रयोगाणां सिद्धेः सूत्रं व्यर्थमित्या-
शङ्कते भाष्ये

सिद्धन्विति ॥ (वा)

आत्मसंयोग इति । (वा)

आत्मवाचकपदसमभिव्याहारे इत्यर्थः ।

रादन्यत्र संज्ञानां समावेमात् । न च न कर्मकत्वाभावे लो न स्यादिति
वाच्यम् । आनुपूर्वा सिद्धत्वात् कर्मसंज्ञा हि लकारोत्पत्तिः प्रतीकते ।

अत्र हि यत्कृत्यावेष्टात्कर्ता भवति स च कर्मण्यपि दृश्यते, सत्यं, दृश्यते न
सा कर्मत्वोपयोगिनौ नञ्सां तदावेष्टात्कर्म भवति स्वयमनाश्लिष्यतीति
परेणाश्लिष्यमाणस्य कर्मत्वसम्भवात् तदेतदुक्तं भवति कर्मणः कर्मत्वो-

कर्मकर्त्तरिति । (वा)

कर्मभिन्नस्य कर्त्तरात्मनः सत्त्वेऽपि कर्म दृश्यत इत्यर्थः । तथा भिद्यते कुसूल इत्यादावपि आत्मनः कर्त्तृत्वात्कर्मण्येव लकारेण सिद्धम् अत एवात्मनेत्यर्थकं स्वयमेवेति कर्म कर्त्तृदाहरणेषु प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् ॥ समाधत्ते

विषम इति ॥ (कै)

तत्र ह्यस्यं वैषम्यं दर्शयति

दृष्टान्त इति ॥ (कै)

भावे ल इति । (कै)

इदमुपलक्षणं तथादौनाम् । एतेन भिद्यते कुसूलेनात्मेति कर्मण्येवाद्यं प्रयोग इत्यपास्तम् । भेतव्यमौषधेऽदमित्याद्यमिध्यापत्तेः । न च तत्रापि कर्मणि नियमेन नपुंसकप्रयोगानापत्तेः । उक्तस्यसुकं वैषम्यं विघटयति भाष्ये

हन्यात्मानम् (भा)

इत्यादिना । एवं चात्र शब्देन प्रतिपादनाभावेऽपि यथा कर्मत्वं तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति भावः ॥ वैषम्यमुपपादयति

लकारवाच्यस्यैव कर्तृस्तिदधानात् ततः पाक चाकर्मकत्वा“ल्लः कर्मणि भावे चाकर्मकम्” इति भावे कर्त्तृणि व लविधेः प्रत्यङ्ङत्वात् । नन्वेवमपि

पयोगिनी या क्रिया तथा तुल्या यस्य कर्त्तृत्वोपयोगिनी क्रिया स कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्तृनि, एवञ्च यस्यैव कर्मणाः कर्त्तृत्वस्यायां या क्रिया कर्त्तृव-

६दलोपश्चेति ॥ (वा)

तद्वाच्ये

गम्यमानेति । (कै)

एवं च रूपमित्यध्याहारसम्भवाद् वाक्यैकदेश्यायेन बोधसम्भवादा
तत्रात्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादनमिति वेषस्यमस्त्येवेति भावः ॥
ननु कर्मवद्भावविषयेऽपि स्वयमित्यस्य प्रयोग उदाहरणेषु दृश्यत
इति तत्राप्यस्त्येव भेदस्य शब्देन प्रतिपादनमत आह

यद् धिति ॥ (कै)

नत्वेतदिति । (कै)

आत्मनेत्यर्थकस्त्वर्थं पदघटितं त्रिवर्चितात्मकर्तृकमित्यर्थः ॥
नत्वेकस्यैव वस्तुनः कथं शब्दभेदमात्रेण भिन्नधर्मतेति शङ्कते भाष्ये

कः पुनरिति । (भा)

आत्मानं हन्ति य आत्माहक इत्यर्थं औपाधिकभेदेन भेद-
मारोप्य भिन्नधर्मतेत्युत्तराशयः ॥

यगात्मनेपदे न स्याता शुद्धयोः कर्मकर्तृः सावकाशयोर्यकशपोः परत्वात्
शप्प्रसङ्गात् । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदस्य शेषात्कतरीति परस्मैपदस्य च
विप्रतिषेधेन परत्वात्परस्मैपदप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । भावकर्मणोर्विहितेन यका

स्थायामपि यद् सेव क्रिया भवति स कर्ता कर्मवदित्युक्तं भवति इदमप्य-
त्रैवोक्तं यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूते गीति' तस्मिन्नेव कर्मणि कर्तृवस्था-
स्यात् इति ह्यवार्थः, यवच्च कर्तृकर्मावस्थाभेदादेकस्या अपि क्रियाया

संयोगस्य कर्मणीति । (कै)

अन्योन्यसंयोगकृतवर्षादिलक्षणस्येत्यर्थः ॥ ननु संयोगस्य तद्वृत्त-
वर्षादेश्च कर्त्तर्यऽपि सत्त्वेनोक्तरीत्या कथं कर्मस्थत्वमिति चेन्न ।
वर्षरूपविशेषस्य धात्वर्थकर्मत्वस्थत्वम् । अकृतत्वेन कर्मस्थत्वमेवेत्या-
श्रयात् । यद्यपि उक्तरीत्या नेदमुदाहरणं तथाप्ययमत्र भाष्यार्थः ।
कर्मपदेन तत्स्थक्रिया ज्ञाते मञ्चाःकोशन्तीति वत् । अन्यतरक्रिया
प्रतिकर्मण्डन् परस्मिन् या संयोगानुकूलक्रिया तादृश्वेवापरस्मिन्
कर्त्तरीति स्यादेव प्रसङ्गः । यद्यपि देवदत्तादयः पञ्चनीत्यादाविव

अपवादभूतेन आक्रान्तविषयं परिहृत्य सार्वधानुकेश्रमिति उत्सर्गस्य प्रवृ-
त्तिसम्भवात् । कर्त्तरिश्रमिति सूत्रे कर्त्तृग्रहणमतिरिच्यते । तस्यैतत्प्रवृ-
त्तैव यः कर्त्ता तत्र श्रवादयो यथा स्युः कर्मकर्त्तरि मा भूवमिति । गन्-
स्मिन् हरदत्तपक्षे नदुहेत्वादिना यकि निषिद्देश्च न स्यात् । तथा च
लिङ्ग लिटोरिव निर्विकारनप्रयोगा पत्तिरिति चेत् । एवं तर्हि कर्त्तरीति

भेदात्प्रयं सादृश्यमुपपाद्यम् । अतिदेशो रूपनिमित्ततादात्म्यव्यपदेशश्रास्त्र-
कार्याति देशभेदानेकविधः, तत्रादितस्त्रयाणामसम्भवो व्यपदेशातिदेशस्य
संज्ञा पञ्चान् भिद्यते तत्र वत्कारणमनर्थकमतः श्रास्त्रातिदेशः कार्यातिदेश
इति द्वावेवपक्षौ तत्र श्रास्त्रातिदेशे भावकर्मणोरित्यादिषु श्रास्त्रेष्वेति विद्येद्यु-
तेन तेन श्रास्त्रेण तत्तत्कार्यस्यवर्त्तते ततश्च भावकर्मणोरित्यस्यावकाशः शुद्धं
कर्म पच्यते षोडशः, शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यावकाशः शुद्धः कर्त्ता
पचति पठति, कर्मकर्त्तं यं भयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति, नैव
दोषः, कर्त्तरि कर्मस्थतिद्वारा इत्यनः कर्त्तृग्रहणं नुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता
तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भविष्यति इह तर्हि कर्मणि यत् भवतीत्य-
स्यावकाशः शुद्धं कर्म पच्यते षोडशः कर्त्तरि श्रान्तिव्यावकाशः शुद्धः कर्त्ता

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८० ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. ५)
धातुनाभेदस्याप्रतीतिः । तथापि आश्रयभेदकृतं वास्तवं भेदमादाय
तुल्यत्वावृत्तिः । कर्मलोपयोगिकर्मस्वक्रियया कर्तृलोपयोगिक्रिया
तुल्या यस्य कर्तुरीत्यर्थं तु न मानमिति बोध्यम् ॥ एकयोगे
नियमद्वयसाहाभादाह

योगविभागेनेति ॥ (कै)

भाष्ये

किमिदं तप इति । (भा)

सूत्रे तपः कर्मकस्येत्यत्र तपः पदेन किमुच्यत इति प्रश्नः ।
धात्वर्थः सन्नाप इत्युत्तरम् ॥

योगो विभज्यते । भावकर्मणोरित्यत्रापि भावे कर्मणि चैति । ततः
कर्मणोरित्यनुवर्त्य कर्मणि कर्त्तरि यक् भवति श्रुतोपवादः । नदुहेत्यादौ
सपवादाभावात्पुनरुक्तस्य स्थितिः । एतच्च व्याख्यानं यद्विधावेव भाष्ये
स्थितम् । एवन्तावद्यक सिद्धः । नदुहेरनुनमामिति लिङ्गाच्च । तथा कर्त्तरि
कर्मण्यतः कर्त्तरीत्यनुवर्त्य कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं न तु कर्मकर्त्तरी-

पचति पठति, कर्मकर्त्तव्यं भयप्रसङ्गे परत्वाच्छ्रुत्वा प्राप्नोति नैव दोषः, कर्त्तरि
श्रुतित्यत्र कर्त्तृश्रुत्या कर्त्तव्यं सार्द्धधातुके श्रुतिरिति सामान्यस्य भावकर्मणो-
र्भेदोपवादो भविष्यति एवं सिद्धे यत्कर्त्तृश्रुत्या क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनं
कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र श्रुतादयो यथा स्युः कर्त्तापदिष्टे माभूवन्निति, सत्य-
स्यतिविहितमायुष्मता यथा एतदयम्ययासः, कार्यातिदेशाश्रयेणैव सिद्धे
तत्र श्रुतेनैवात्मनेपदसमेनेव यदिति परत्वाद्यगात्मनेपदे सिद्धतः प्रथानं
च कार्त्तं तदर्थत्वादतिदेशान्तरगाभतः कार्यातिदेश एवायं तदाह ।
'कर्त्ताश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यतइति' । ननु च नेह सूत्रे कर्त्तृश्रुत्यास्यति
यदपि प्रकृतं कर्त्तरि श्रुतिरिति तदपि सप्तम्यन्तं तुल्यक्रियइति पद्यमानेन

दुःखार्थत्वादिति । (कै)

तापमं तपस्तपतीत्यतस्तं दुःखयतीत्यर्थावगमात् ॥

अर्जनार्थत्वादिति । (कै)

तापस्तपस्तप्यत इत्यतोऽर्जयतीत्यर्थावगमादिति भावः ॥

शरीरेति । (कै)

शरीरमन्तापस्तप्यतः क्रियाया अवस्थाद्वयेऽपि तुल्यत्वात् ।

यतः शरीरमन्तापस्तप्यतमर्जनमेव तापस्य व्यापारो नान्य इत्यन्वयः ।

ति व्याख्यानादात्मनेपदम् । तस्माद्वत्कर्मणे व्यक्तेऽपि सर्वमिष्टं सिद्धतीति स्थितम् । क्रियमाणे तु वत्करणे अतिदेशोयमिति स्पष्टमेव । स च घोडा । रूपनिमित्तनादात्म्यव्यपदेशास्त्रकार्यातिदेशभेदादिति स्थानिवत्कृत्रे व्यत्यादितम् । इह तु आदितस्त्रयानामसम्भवाः व्यपदेशातिदेशस्तु संज्ञापत्त्या भिद्यते । तत्र वत्करणं व्यर्थम् अतो दावेव शिष्येते । तत्रापि आस्त्रातिदेशे

सम्बन्धाद्धति तत्राह । 'कर्तारि श्रवित इति' । 'यगात्मनेपदेत्यादि' । ज्ञान्तस्य कर्त्ता कर्मवदिति वक्ष्यमाणत्वाद्यगादीनामेव सम्भव इति भावः । भिद्यतइत्यादीनि त्रीणात्मनेपदस्योदाहरणानि यगादीनां क्रमेण, कथं पुनः काष्ठस्य भिदां प्रति कर्त्तृत्वं यावता भिद्यते ऽसौ देवदत्तेन यो हृदमननिपातनादि कुटारस्य करोतिस भेदने कर्त्ता उच्यते सर्वेषामेव कारकाणां प्रातिस्त्रिकोवान्तरव्यापारोक्ति अकिंचित्कारस्य कारकत्वानुपपत्तेः, एतच्च कारकप्रकरणव्यवोपपादितं तत्र च स्वव्यापारे स्वतत्त्वं सर्वत्रैवान्ति कारके कर्त्तव्यापारेऽपि तिरस्कृतत्वात् न्यग्भूतं स्तान्त्र्यमिति त्वं न भवति कारकादिस्तत्रैव भवतीत्येतावत्सकर्मकास्तु के चिद्वातवः कर्मव्यापारमप्यभिधाय तावत्येवापयस्यन्तस्तदुपसर्जनं कर्त्तव्यापारमापन्नते तद्यथा भिदि-

(कर्मवत् कर्मणा मुख्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)
 अयं भावः । तपति तपसन्नाप इत्यस्य सन्नापविशेषस्तापसं तपती-
 त्यर्थः । तपतिरत्रान्तर्भावितण्ड्यर्थः । तापसवृत्तिशरीरसन्नापसामा-
 न्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः सन्नापविशेषवृत्तिरिति बोधः ।
 तदनुकूलो व्यापारश्च सन्नापविशेषे स्वरूपावस्थानरूप एव । तापसे
 शरीरसन्नापसामान्यानुकूलव्यापारश्च सन्नापविशेषस्त्रीकार एवार्थ-
 त्यागे तापसस्य कर्तृत्वम् । तापसस्तपः सन्त्यत इत्यत्र सन्नाप-
 विशेषाभिन्नशरीरसन्नापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः ।

यमात्मनेपदेनिर्द्देश्यं पूर्वोक्तयत्न आस्येय इति क्लिष्टता । प्रधानं च कार्यं,
 तदर्थत्वादतिदेशान्तराख्याम् । अतः कार्यातिदेश एवायम् । न चास्मिन्पक्षे
 द्वितीयाप्यतिदिश्येत । तथा च भिद्यते कुसुलेनेति भावे लकारे कर्तरि
 द्वितीया स्यादिति वाच्यम् । सवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवदतिदेश इत्युक्तत्वात् ।
 न चैवमपि भिद्यते कुसुल इत्यत्र दोषापत्तिः । अभिहितत्वेन द्वितीयाया

द्विधाभवनोपसर्जनं द्विधाभावनमाह न खल्वयमुद्यमननिपातगमाच्चवचनः
 रजकेपि प्रसङ्गात् सोपि हि वस्त्रमुद्यच्छति निपातयति च, अथ न
 भिनत्तोद्यच्छते द्विधाभवनाभावात्, एतेन क्लिप्तिलुनत्तौ व्याख्यातौ,
 तथा पचिरपि विक्रित्यवसर्जनं विक्रोदनमाह तत्र यथा कर्मणः सौक-
 र्यातिशयप्रतिपादानाय कर्तव्यापारो न विवक्ष्यते तदा निवृत्तप्रेषणं
 कर्म सक्रियावय स्थितंनिवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तव्ये ऽवतिष्ठते
 धातुरपि तद्व्यापारमात्रे वर्त्तते । कथं पुनरुभयवचनो धातुः कर्मव्यापार-
 मात्रवचनो भवति को विरोधः, अनेकार्था धातवः समुदायेषु च
 वृत्ताः शब्दा अवयवेऽपि वर्त्तन्ते तदेवं कर्मव्यापारमात्रवाचिषु कर्तव्य-
 नेव काङ्क्षादीनाम् तु कर्मत्वमन्योप्यस्ति धातवश्चैते प्रयोगे ऽस्मिन्नकर्मका

(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।)

कैयटे शरीरसन्नापपदेन स व्यापार एव तदेव चार्जमिति बोध्यम् । तत्र क्रियाविशेषणत्वात्सोकमेधत इत्यादाविव तपसः कर्मत्वमिति ॥ भाष्ये

तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन इति । (भा)

इदमुणादीनां व्युत्पन्नत्वमिति मते उक्तम् । अत्युत्पन्नत्वमिति पाणिनि संमते पक्षे तु तपः शब्दस्य सन्नापोऽर्थ इति बोध्यम् । एतदेव परसंमताम्बाख्यानेन दर्शितम् ॥ ननु प्रकृतिप्रत्यययोर-
प्रकृतत्वात्प्रसानुपपत्तिरत आह

अप्रवृत्तेः । नन्विह अत्रभिहित्वाधिकारो नास्तीति चेत् । सत्यम् । तथापि वल्कारनमामर्थात् यद्यानभिहिते कर्मणि प्रत्ययः तथैवानभिहिते कर्तव्यमिष्येत् । तेनाभिधानमस्तीत्युक्तमेव । ननु निवृत्तप्रेषणा लुनातिभि-
नन्त्यादयो ऽकर्मकाः द्विधा भवतीतिवक्तव्यं तत्कर्तुः कर्मणा तुल्यक्रियत्वम् इति चेन्न । नष्टस्मिन्प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रियतां ब्रूमः किं तर्हि

यथा विक्लिद्यति द्विधा भवतीति, कथं तर्हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता, न ब्रूमो ऽस्मिन् प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति किं तर्हि प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति, नन्वेवं पचत्योदनं देवदत्तो राज्ञत्योदनः अथमेव अत्रापि प्राप्नोति अत्र परिहारां वक्ष्यति धात्व-
धिकारादिति, कर्त्तृकर्मणोर्जातोऽग्न्याः सन्भवादेव सिद्धेऽस्तदनुवृत्तिरेकत्व-
विवक्षायां यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्येव धातोः कर्त्तृति तेन धातुभेदे न भविष्यति, आहाधारोपयोगस्तु कोऽर्थः कृतज्ञ एव धात्वर्थः कर्मण्युधारोप्यते किमत्र देवदत्तेन ओदन एव पाकं करोतीति एवं हि सौकर्यातिशयः सुतरां प्रतिपादितो भवति

तापसेनेति ॥ (कै)

प्रकृत्यर्थस्यैवेति । (कै)

सन्नापस्येत्यर्थः । तस्यैव तपः पदार्थत्वादिति भावः ॥

प्रत्ययार्थत्वम् । (कै)

तिङ् प्रत्ययार्थकर्मरूपत्वम् । यद्यपि क्रियाविशेषणरूपे कर्मणि लकारो न कर्तृषाहचर्येण धात्वर्थं भेदेनान्वयि कर्मण एव तत्र पङ्कणात् तथापि भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणे कर्मणि लकारो भवत्येव । अत एव स्तोत्रमित्यादेः क्रियाविशेषणस्यैकत्वनपुंसकत्वेऽपि एतात्पुषानपुषदित्यादौ पुंस्त्व बद्धवचने इति बोध्यम् ॥

प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन । नन्वेवं पचथोदनं देवदत्तः गार्धथोदनः स्वयमेवेत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्र वार्तिकम् । कर्मवृत्त्येत्समानधाताविति । न्यायसिद्धं चेदं, धातोमिति ह्यनुवर्तते कर्तृकर्मणो च धातो-गन्त्यत्र न सम्भवति इति सामर्थ्यादेव सिद्धे तदनुवर्तितरेकत्वविवक्षार्था । यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्यैव कर्तेति । तेन धातुभेदे

करणाधिकरणवत्, यथा साध्वसिष्ठिनिति साधुः स्थाली पचतीति तत्र येषु तावच्छास्त्र एव धात्वर्थः कर्मण्यपि सम्भवति आत्मना बुध्यते आत्मना मुच्यते आत्मना हन्यते आत्मना ताशतइति तेषु शुद्धे कर्मणि लकारः केन चिद्रूपेण कर्तृत्वं केन चिद्रूपेण कर्मत्वमिति तथा भिद्यते कुसूल इति यत्रापि चेतनो मेत्ता न दृश्यते तत्र वातातपकालाभिवर्षणानामन्यतमस्य कर्तृत्वमध्यारोपो वा पच्यते अथोदनः स्वयमेव कुर्यते जेवारः स्वयमेवेत्यादावश्वाभोप एव आत्मनैवोदनः पच्यते न तु देवदत्ते-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३८१
(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।)

ज्ञानलक्षणं तप इति । (कै)

ज्ञानजनकोपवाषादिरूपमित्यर्थः ॥

स एव संताप इति । (भा)

भाष्यस्य सप्त एव सन्तापविशेष इत्यर्थः । विशेषेऽपि सामान्य-
सत्त्वान् स एवेत्यस्य नानुपपत्तिः ॥ भाष्ये एतान्योषानित्यस्य
विशेषसमर्पकानि गोपोषमित्यादीनि घञन्तानि बोध्यानि ॥

न भवति । स्यादेतत् । एकस्यापि रूपभेदेन कर्तृत्वं कर्मत्वं च दृश्यते ।
आत्मानमात्मना वेत्स्येति यथा । एवं च व्योदनः पश्चतइत्यादावपि
प्राकृते कर्मण्येव लकारोस्तु तत्किं निवृत्तप्रिययात्वाश्रयणेन, किञ्च
कर्मवदित्यतिदेशेन । न चैवं भिद्यते कुसूलेनेति भावे लो न स्यादिति
वाच्यम् । इष्टापत्तेः । कर्मण्येव हि सोस्तु । अचाहुः । एवं सति नदुहसु-

नेति एवं नाम पाक्रेनुकूलो भवतीत्यर्थः, तदेवं मुञ्जे कर्मणि लकारो-
त्पत्तेः शिं एतेन, यद्येवं भिद्यते कुसूलेनेति भावे लो न स्यात्
सकर्मकत्वात्' अद्याप्यत्र भिद्यते कुसूलेनात्मेति कर्मणि व्याख्यायेतेवमपि
मेतव्यं कुसूलेन भिन्नं कुसूलेन ईषद्वेदं कुसूलेनेति भावे कृत्यकृत्यलक्षणा
न स्युः, न च तत्रापि कर्मणीति प्रकृतमाश्रयितुं नपुंसकलिङ्गदर्शनात्,
तथा नमते दग्धः स्वयमेव कारयते कटः स्वयमेव अचौकरत् कटः
स्वयमेव यञ्चिद्योः प्रतिषिद्धयोःपि शपञ्चडौ न स्याताम् अकृष्टत्वात्
तस्मात्कर्मव्यापारमात्रवाचिभ्यः कर्त्तरि भावे च लादय इत्येतदेव
साधीयः, तथा च वृत्तं पाक इत्यत्र पचेः कर्मव्यापारे कर्त्तव्यापारे
च वृत्तमिति भवति दृषोःपि पाकप्रवृत्ताभिधेयत्वात् एवं हि या
विमृष्टा शास्त्रं न कश्चिद्यामीति मतिः नापि त्वाज्या अस्मिन् सृजे

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

अत्यन्तमप्राप्ते इति । (कै)

तुल्यक्रियत्वस्याप्यभावाद् इति भावः ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो-
त्तरमस्योक्तत्वेन दुहिमाहचर्येण च सकर्मकत्वप्रयुक्ताप्राप्तावेवेतस्य
विध्यर्थतोचितेति ध्वनयन्नाह

अन्ये त्वाहुरिति ॥ (कै)

वृक्षस्य पाकमिति । (कै)

वृक्षनिष्ठपाकानुकूलव्यापारं विनैत्यर्थः । तदा च कालस्य कर्तृत्वं
बोधम् ॥ एवं च पचेः फलपाकानुकूलव्यापारं विनैत्यर्थः । तदा च

नमानित्यादिना यक्चिणोः प्रतिषेधस्य विधयविभागो न लभ्येत । अयि
च नमते दग्धाः कारयते अचकिरत कट इत्यादौ यक्चिणो प्रतिषिद्धयोरपि
ग्रपचष्टौ न स्याताम् । अकर्तृत्वात् । किं च पचत्वोदन इत्यपि प्रयोगः
प्रसज्येत । तस्मान्निवृत्तप्रेषणतामान्नित्यातिदेशसूत्रमारम्भमेवेति । कण-
थेन तुल्यक्रियः कर्त्ता ब्रह्मं कर्मवदित वक्तव्यम् । परिवारयति कण्ठकैर्हि

‘न दुहृत्तृणमां यक्चिणा’विति प्रतिषेधस्य विषयो न प्रदर्शितः स्यात्,
किञ्च यद्यपि पच्यते चोदनः स्वयमेवेत्यादिकः प्रयोगः कर्मणि समर्थते
कर्त्तरि तु लकारोत्पत्तौ पचत्वोदन इत्यादिकः प्रयोगोपि प्रसज्येत
तस्मादात्म्यं सूत्रम् । अत्रोदाहरणेषु कर्त्तृन्तरण्युदासार्थं स्वयमिति
प्रयुज्यते न त्वेतदुदाहरणात्, प्रयुक्तएतस्मिन्नात्मनेत्यस्यार्थं वृत्तेः प्राक्तन-
मेवैतत्कर्म स्यात् स्थाण्यमपि यथा स्यादिति, असति वत्करणे कर्त्तुः
कर्मसंज्ञा ज्ञायेत ततश्चानेन कर्मणा सकर्मकत्वाद्भावे चाकर्मकेभ्य इति
भावे जो न स्यात् सति तु तस्मिन्स्वतः प्राप्तस्याकर्मकत्वपदेशस्या-
निवर्त्तनादकर्मकायाम्भावे लः सिद्धो भवति, अकर्मकायाम्भावे यो जो

(अ. ३ । पा. १ । व्या. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।)

कालस्य कर्तृत्वं बोध्यम् । एवं च पचः फलपाकानुकूलव्यापारानु-
कूलव्यापारोऽर्थः । तच्च फलपाकानुकूलव्यापाराश्रयणात् कर्तु-
रौष्णितममिति वृत्तः कर्म तस्य कर्तृत्वविवक्षायां भाष्योदा-
हरणमासाध्यादकथितं कर्मत्वचक्रणितपदमविचितपरं कर्मत्वना-
विवचितमित्यर्थः ॥ किं त्वेन तर्हि विवक्षेत्यत्र

तस्यैव चेति । (कै)

न तु तत्सूत्रविषयतास्य दृष्टादिषु भाष्येऽगणनात् । गौर्दग्धे
दत्यपि कर्तुरौष्णितममिति कर्मत्वे एवोदाहरणं बोध्यम् ॥
विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वे एव दृष्टेस्तदुदाहरणमिति तु न युक्तं
क्षम् । परिवायन्तं कण्टकावृक्षम् । अत्रात्मनेपदं सिद्धति । न च ऋष-
स्त्रेयनेन तत्सिद्धिः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । इह तु
तदभावेऽप्यात्मनेपदस्येष्टमागत्वात् बहुल्यदृष्ट्याग्नेह साध्यसिद्धिरिति ।
सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अन्योन्यमाग्लिख्यतः । अन्योन्यं स्पृष्टतः ।
एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि । कर्मस्यया क्रियया या तुल्या क्रिया यस्य
विधीयते स सिद्धो भवतीत्यर्थः, कथं सिद्धो भवति यावता नित्योयम-
तिदेशः नित्यं चास्मिन्तत्र लविधिरपि कर्मकार्यमेवेति स्यादेवातिदेशः
आतिदेशिकावशब्दं स्वाश्रयं वतिना प्राप्यतं न तु विशुद्धमपि नक्षयं
विकल्पार्थः कदा चित्कर्मवत्कदा चिन्नेति, अथ नान्तस्य कर्तेति
वक्ष्यमागत्वादेतत्सूत्रप्रवृत्तेः प्रागेव नः कर्मणि चेत्येतत्प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते
तच्च प्रवर्तमानकर्मकत्वाद्वात्रे कर्त्तरि च प्रवर्तते यदा कर्त्तरि तदा
ऽवमतिदेश इति भावे लविधिः समर्थत, यद्येवं माभूदिति लकार-
वाच्यस्य कर्त्तुः कर्मसम्बन्धेवास्तु यथात्मनेपदयोन्वप्रसिद्धिः पगत्वाच्छवा-
दीनां परस्मैपदस्य च प्रसङ्गः, न च कर्मसञ्ज्ञाया कर्त्तृसञ्ज्ञायाः

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (व्य. ३ । पा. १ । षा. ५)

तत्रार्थं कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वानुपपादनादित्याहुः ॥ यद्यपि कामस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मणि लकारेऽप्येदं सिध्यति तथाप्युदम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षामुदम्बरः फलं पचतीत्येतद्वावृत्तये इदम् ।

न पुनरोदनमिति । (कै)

कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वाभावादिति भावः ॥

अद्वायुक्ते कर्तरीति । (कै)

मुख्ये कर्तरीत्यर्थः । अद्वा आदरस्तेन युक्तो मुख्य एव तस्यैव क्रियामादरादिति बोध्यम् ॥ तेनात्यन्ताप्रान्नौ विध्यर्थोऽयमंग्रः ॥ अग्र्यकोविशेषमाह

कर्तुरित्युक्ते सन्नधानादिदं गम्यते । यत्क्रियान्त्रेणादमौ कर्ता सैव चेत्कर्मत्वोपयोगिनोति न चेत्तद्विहासिन् । स्वयमनाश्लिष्यतीति परेणाश्लिष्यमाणास्य कर्मत्वसम्भवात् । परसमवतसंयोगाख्यपञ्चानुकूलव्यापारयोश्चान्नात्मकयोरेकधातृपात्तयोऽपि स्वरूपेणात्र भेदात् । एतेन भिद्यमानः कुसूलपात्राणि भिनत्तीत्यपि व्याख्यातम् । द्विधाभवनस्य देवगत्या कुसूलनिष्ठ-

बाधः, एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञानां समावेशात् सत्यमुक्तौत्र परिहारः, तदेतद्वत्कर्मणं सर्वसादृश्यार्थं तेनोटादृश्येषु काष्ठादिभ्यो द्वितीया न भवति इतरथा कर्मकार्यत्वात्प्राप्नोति, अभिहितत्वात् न भविष्यति, भवेदयं परिहारः शास्त्रातिदेशे, कार्यातिदेशे त्वनेनैव कर्मकार्याणि प्राप्यन्ते न चात्रानभिहित्वाधिकारोक्तीति स्यादेव द्वितीया वत्करणात् सर्वसादृश्यार्थाद्यथा कर्मण्यभिहिते न भवति एवं कर्मैर्यपीति द्वितीयाभावः, यदा तर्ह्यकर्मकत्वाद्वावे लकारस्तदा प्राप्नोति तत्राह । 'जिप्त्याश्लिष्युष्टित्यादि' : तत्र लघुहृणमनुवृत्तं षद्या

श्यनि त्विति ॥ (कै)

मुख्यकर्तृत्वं निदर्शयति

अद्भयेति । (कै)

तत्र सृजेः कर्तरि श्च् न सिद्धः । चिणात्मनेपदे एव कर्म-
वद्भावप्रयोजने श्यनस्तु कर्मवद्भावस्य कर्मावाधा भाभृदिति प्रति
प्रसवमात्रं दैवादिकः सृजिरकर्मक एवेतित्वअद्भयेमेवेति केषिन् ॥

त्वेषि पात्रनिष्ठकर्मतायामप्रयोजकत्वात् । स्वयमभिद्यमानोपि हि कुसुण
उपरि पतन् पात्राणि भिनत्येव । नन्वेवमपि पचिरुंधादौनां द्विकर्मकाणा-
मेकस्य कर्मणः कर्तृत्वेष्यपरेण सकर्मकः गवस्थायां कर्मवद्भावः प्राप्तः तन्नि-
षेद्धुः सकर्मकाणां प्रतिषेधवचनं कर्तव्यमेवेति चेत् । योगविभागात्सिद्धम् ।
तथाहि । तपेः । तपेरेव सकर्मकस्य न त्वन्यस्य । ततः, तपःकर्मकस्यैव ।

विपरिग्रह्यतइत्यभिप्रायेणाह । 'ज्ञान्तस्यकर्तृति' । लकारावाच्यः कर्त्त-
त्वर्थः । 'कुसुणाद् द्वितीयानभवतीति' : भिद्यते कुसुलेनेत्यनन्तरोदाहृतेषु
उदाहरणेषु तु वल्कलादेव सर्वसादृश्यार्थाद् द्वितीयाया अभाव इति
भावः । तदेवं कृत्तिकारस्याभिप्रेतमेतदितिःसर्वसादृश्यार्थ इति । किं च
नावश्यं द्वितीयेवैक्यत्वात्तथाऽप्यस्मिन्निषये कर्त्तृत्वसिद्धयेन प्राप्तवन्ति
मेतत्तथः कुसुलः स्वयमेव भिन्नः कुसुलः स्वयमेव ईषद्वेदः कुसुलः स्वयमेवे-
तिभावयव चेष्यन्ते मेतत्तथं कुसुलेन कुसुलस्य वा 'कृत्यानाङ्कर्त्तरि वा,'
भिन्नङ्कुसुलेन ईषद्वेदङ्कुसुलेनेति चत्र वार्त्तिके कृत्यादृशमन्यत्र सङ्घाटा-
त्पठितं यथा कृत्कारोगुणवृत्तिप्रतिषेधार्थ इति भवत्येव श्लोभो ऽकर्मक-
त्वाद् गत्यर्थाकर्मकति कर्त्तरि क्तः, तथा च 'सिनोतेर्यासकर्मककृत्कस्येति
वक्तव्यमिति निश्चानत्वे । सिनो यासः स्वयमेवेति कर्त्तरि क्त उदाहरिष्यते
तस्मात्कृत्यत्वार्थस्त्वैव दोषो ऽतस्तत्र ज्ञान्तस्य कर्त्तृत्व्याश्रयणादद्याति-

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

न्याये इति । (कै)

न्याय उत्सर्गसूत्रं कर्मवत्कर्मणेति तदनपेते तन्प्राप्तियोग्ये इति यावत् । यकर्मकत्वान्तदप्राप्तौ विधिः श्यन् तु अप्राप्त एव विधीयते यक् वाधनायेति विशेषः । यकोऽभावाद्येत्यस्य श्यन्त्विति आदि

योगो ब्रह्मचारिणमिति । (कै)

पूर्वकश्चेयम् । संबध्नातीत्यस्य मन्वन्धानुकूलव्यापारवान् भवतीत्यर्थः ॥

तपेरित्यनुवर्त्तते । यदा वार्तिके योगविभागः कश्चिद्यते दृष्टिपथोर्बहुलं मुकर्मकयोः । अत्र दृष्टिपथोः सकर्मयोरित्येकं वाक्यं नियमायं दृष्टिपथोरेव न त्वन्येषामिति । दग्धे गौः पयः । तस्मादुदुम्बरः सलोहितं फलं पचते । गौरुदुम्बरश्चात्र कर्मकर्ता । यक्ययितं चेति सूत्रे दुह्यादिपरिगणेन परिचरपि बोध्य इत्युक्तं प्राक् । तत्रेदं वार्तिकमुपलभ्यकामित्यवदेशाभावः । 'कर्मणेति किमिति' । धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मयोरेव समवेता तत्र सादृश्यस्य भेदाधिष्ठानत्वात्कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता न सम्भवतीति कर्मस्थेव क्रिया आश्रयिष्यत इति मत्वा प्रश्नः । 'करणाधिकरणाभ्यामिति' । तत्स्थक्रिययेत्यर्थः । 'साध्वसिञ्चिनतीति' । किं एनरश्चकरणाधिकरणाभ्यामात्माने धातुर्वर्त्तते आहोस्वित्तत्र ह्यत्नाध्वत्पूर्वाधारोपः, न तावदाद्यकल्पः तावति धातोर्गृह्णतेरिति ह्यिनतीत्यत्रापि नैव करणव्यापारो धातुनोपादीयते केवलं करणत्वादवान्तरव्यापारोस्तीत्येतावत्, इतीये तु भिन्नक्रियत्वादेवा प्रसङ्ग, तस्मात्करण्याधिकरणाभ्यापारमात्रेपि धातोर्ह्यन्तिमङ्गीकृत्य प्रत्यदाहृतं द्रष्टव्यं, क्वचित्तु करणेनापि तुल्यक्रियस्य कर्मवद्भाव इत्यते यदाह करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलमिच्छते, परिवारयति कण्ठकैर्ह्यन्त्यन्तिवारयन्ते कण्ठका ह्यन्त्यन्त्येव भवति ह्यन्तिवारयन्त्यन्त्येव पदमुपपद्यत इति मन्वन्मानो नतदुपसमस्य । 'धात्वधिकारात्समाने धाताविति' । एकस्यैव धातो-

तत इति । (कै)

प्रतियोगित्वावच्छिन्नः संबन्धोयुजेरर्थः । प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वम् । यत्तु योगमिति प्रतियोगे द्वितीया । एवं चाकर्मकत्वात्कर्मवद्भावे मिद्वे यक् वाधनाय श्यन्नात्रविधानार्थ-
मिदमिति । तत्र : “सृजियुज्योरिति” वार्तिके “सकर्मकथो-
रिति” भाष्यविरोधापत्तेः ॥ भाष्ये

धेयम् । श्लोदनं पञ्चतौत्वादावतिप्रसङ्गनिवारणाय बहुलमिति द्वितीयं वाक्यम् । तच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये : दुहिपञ्चोरिति हि कर्मकट्टं विषयकम् । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियएव विधायकं नियामकं वा । उभयथापि श्लोदनंपञ्चतौत्वादावै प्रसङ्ग एव नास्तीति । न च कर्मकर्तृत्ववत् परस्मैपदार्थं बहुलवचनम्, तस्यानियत्त्वादिति दिक् : सृजियुज्योः प्रयत्नः ॥ अथयोः

शिक्षार्थः । एतच्च प्रागेव व्याख्यातं, ‘कर्मस्थभावनानामित्यादि’ । यद्यपि क्रियाभावशब्दबोधभिन्नएवार्थस्तथाच ‘यस्य च भावेन भावलक्ष्य’ मिति क्रियापि गृह्यते लक्ष्यहेत्वोः क्रियायाः कर्मणा तुल्यक्रिय इति च वाच्येपि, तथाप्यस्मिन् ग्रन्थे मेदेनोपादानादर्थमेवो ब्रह्मण्यः । अपरि-
स्यन्दरूपो धात्वर्थो भावः, परिस्यन्दरूपस्तु क्रिया, क्व पुनरसौ कर्मस्थः क्त्वा कर्त्तृस्थः । केविदाङ् । येषु कर्मस्थापारोपसर्जनः कर्त्तृस्थापारोभि-
धीयते तेषु कर्मस्थः, येषु कर्त्तृस्थापार एव तेषु कर्त्तृस्थ इति । नेति वयं, प्रधानक्रिया यत्र समवैति कर्त्तरि कर्मणि वा तस्यो धात्वर्थः यदुद्देशेन कारकव्यापारः सा प्रधानक्रिया यथा पचेर्विक्षितिः, गमेर्दृष्टान्तरप्राप्तिः, एवञ्च कृत्वा न्यग्भवनोपसर्जनन्यग्भाववचनोपि बहिः कर्त्तृस्थक्रियः । ‘अरोहन्ति हल्लिनं हल्लिपका इति’ । उपरिदेशप्राप्तेरुद्देश्यायाः कर्त्तरि सम्बन्धात्, तत्रेह कर्मस्थेन व्यापारेण कर्त्तृस्थापारस्योपमानात्, अस्य

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. ५)

परिवारन्ते कण्टका इति । (भा)

न च णिचञ्चेत्यनेनैवात्मनेपदं सिद्धम् । यक् चिणौ तु “णिञि-
यञ्चिौति” प्रतिषिद्धावेवेति व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । कर्तृगामि-
त्वाभावेऽपि आत्मनेपदार्थं चिण्वद्वावाथे च वार्त्तिकस्यावश्यकत्वात् ॥

स्रवतिकुण्डिका उदकम् (भा)

इत्यस्य निष्कामयतीत्यर्थः ॥

स्रवतिकुण्डिकाया (भा)

इत्यस्य निष्कामतीत्यर्थः ॥ तदाह

सकर्मकयोः कर्ता वज्रलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । यगपवादस्य श्यन् ।
स्वजेः अद्रोपपन्ने कर्तर्येवति वक्तव्यम् । स्वज्यते स्वजं भक्तः । अद्रया निष्पा-
दयतीत्यर्थः । अमर्जि, अद्रथा निष्पादितवान् युज्यते ब्रह्मचारी योगम्
श्यति सति प्रकृतेऽप्यदातत्वं भवति यकि तु लसावैधातुकानुदात्तत्वं यक-
णोदात्तत्वं स्यात् । कौमुद्यां तु अद्रावत्कृत् कान् स्वजेर्यक्चिणौ कर्तरीति
चार्यस्य कर्तृस्थयापारेष्वमम्भवाद्गद्यपात्र ग्यार्यो वृत्तिकारेण दर्शितः,
तत्र कर्मस्थयापारस्य कर्तृस्थस्य षोदाहरणमात्रं प्रलोकने दर्शयति ।
'कर्मस्थः पश्यतेर्भाव इति' । पश्यते घट इत्यत्र तद्देशस्थैव घटस्य पाक
इति भावोऽसौ भवति कर्मस्थश्च पश्यते व्योदन इत्यत्र परिस्पन्दत एव
पाकस्य पाकाभिनिर्वृत्तिरिति कर्मस्थैव पचेः क्रिया भवति । कर्मस्था
च भिदेः क्रियेति' । भिद्यते कुसुल इत्यत्रावयवविभ्रगणात्मिका भिदि-
क्रिया भेदस्य परिस्पन्दे सति भवतीति कर्मस्था च भिदेः क्रिया
भवति । 'मासासिभावः कर्तृस्थ इति' : मासमास्तइत्यत्र काकभावाध-
गन्तव्याः कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणामिति मामकर्मकोयमासिधातुः तत्र
मासासिधातौ प्रतीयमानोर्था भावोऽपरिस्पन्दरूपत्वात् स च कर्तृस्थ

निष्कामतीति ॥ (भा)

ननु विसर्गोऽपि विभागानुकूलव्यापारो निष्कमणादनति
रिक्तोऽत आह

विसर्गश्च दानमिति । (कै)

मुख्यदानपदार्थव्याचारोप दति भावः ॥

सिद्धत्वादिति । (कै)

वक्ष्यमाणेन यत् चिणोः प्रतिषेधे सिद्धेऽपि स्यतासि विषये
चिण्वद्भावाभावाय ष्यंतेऽपि एतत्प्रवृत्तिरावश्यकी । अन्यत्रात्मने-
पदादित्यनेन तस्याप्यत्र निषेधात् । “णिञ्चिण्वी”त्यनेन तु न
सिद्धिः । न हि चिण्वनिषेधे न चिण्वद्भावनिषेधो लभ्यते इति
चिण्वमेतत् ॥

के षिदित्युक्तम् । तत्र यमित्युद्भूतम् । आत्मनेपदानुक्तस्य न्यूनतेति दिक् ।
भूषाकर्म किरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥ भूषावाचिणां किरादीनां सन्न-
न्तानां च यक्चिण्वी न भवत इति वक्तव्यमित्यर्थः । अलं कुरुत कन्या स्वय-
मेव । अलमकृतः भूषाफलस्य शोभाख्यस्य कर्मणि दशानात् कर्मस्था भूषा ।
एणन्तानां तु भूषार्थानां वक्ष्यमाणानां यक्चिण्वीः प्रतिषेधेन सिद्धत्वाद्नेह

इत्यर्थः । ‘कर्तृस्था च गमे कियेति’ । गमेऽर्थः क्रिया सा च कर्तृ-
स्थेत्यर्थः । तेनास्यते भासः स्वयमेव गम्यते ग्रामः स्वयमेवेति न
भवति । अथेह कथं कर्मवद्भावः, तस्मादुद्भवः सकोद्धितं पश्यते
फलमिति, अत्राहुः । पचिरत्र विषये द्विकर्मकः वृत्तस्य प्राकमन्तरेण
फलस्य प्राकासम्भवात्, तत्राप्रधाने दुहादानामिति वृत्तो ऽकृत्यत्वं
कर्मैति तत्र लकारः काजस्तु कर्त्तति । इदन्तु वक्तव्यमेव वृत्तियुज्योः
इत्थंस्विकि वृत्ति विसर्गे युज्योर्गि अनयोः सकर्मकयोः कर्त्ता कर्मवद्भवति

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३। १। ८७।) (अ. ३। पा. १। व्या. ५)

कर्तृत्वेन हस्तीति । (कै)

अवकिरते व्याप्तो भवतीत्यर्थ इति भावः । आद्यकक्षायां
विच्छेपणेन व्याप्तं करोतीत्यर्थः ॥ भाष्ये

अवाकौर्ष्टिति । (भा)

अन्यत्रात्मनेपदादित्युक्तेष्विण्ङावोऽपि नेति भावः । अत एवेदं
वार्त्तिकं न दृष्टेत्यत्र न पठितम् । चिकौर्षैरिच्छात्राचकत्वात् ।
कर्मस्यक्रियत्वाभावमाशङ्क्याह

करोति क्रियापेक्षमिति ॥ (कै)

ननु यतः परस्मैवाच्यस्य कर्मवद्भावस्तप्रधानार्थस्य न कर्मस्यत्व-
मित्यत आह

अर्थाच्चेति ॥ (कै)

मुख्योदाहरणता । भूषयते कन्या स्वयमेव । अथभूषत कन्या स्वयमेव
किरादि । अवकिरते हस्तौ स्वयमेव । अवाकौर्ष्ट हस्तिनं कश्चित् ।
पांसादिनावकिरति । तत्र सौकर्यात् हस्तौ कर्तृत्वेन विवक्ष्यते । गिरते ।
अर्थाच्चेत् । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गथाः सन् । चिकौर्षते कटः स्वयमेव । अचिकौ-
र्षित् । इहेच्छायाः कर्तृस्यलेपि करोतिक्रियापेक्षं कर्मस्यक्रियत्वम् ।

तत्र ह्यने अद्भोपपद्धे कर्त्तरि कर्मवद्भावः, यद्विषये च इण् चिण्विषये तु
चिण्वेष्यते, ह्यज्यते माणां देवदत्तः अद्भया निष्पादयतीत्यर्थः, इण् सति
प्रकृतेराद्युदात्तत्वं भवति यकि तु सर्वधातुक्रानुदात्तत्वे यच्च एबोदात्तत्वं
स्यात् असर्जि माणां अद्भया निष्पादयति स्मेत्यर्थः, युजिर् युज्यते
ब्रह्मचारी योगेन ।

न दुहस्ननमां यक्चिणौ ।

३ । १ । ८६ ॥

अकर्मकाणां कर्मस्य क्रियया तुल्यक्रियकर्तृभावात्कर्मवत्त्वाप्राप्तौ
निषेधो व्यर्थोऽत आह

न दुहस्ननमां यक्चिणौ ॥ एषां यक्चिणौ न स्तः । कर्मवदतिदेशेन
प्राप्तयोरर्थं निषेधः । अनन्तस्येति न्यायात् । तेन शुद्धे कर्मणि भावे
स्त एव । दुहस्नेन यक् निषिध्यते । चिण् तु दुहस्येति सूत्रेण प्रागेव
विभाषितः, दुग्धे गौः स्वयमेव । अदुग्ध, अदोहिगौः स्वयमेव । यक्
प्रतिषिद्धे शप । अदादित्वत्तस्य लुक् । दादेरिति घः । भक्षस्तथोरिति
धत्वम् । अशत्वम् । अप्रधाने दुहदोनामिति यस्मिन्कर्मणि लकारस्तस्य
कर्तृत्वविवक्षा । प्रधानं कर्म तु कर्मवः स्वयं प्रदुग्धस्य गणोपपन्नता

“न दुहस्ननमां यक्चिणौ” ॥ दुह प्रपूरणे षण् प्रसवणे, दुद उपतापे
हसे हसने ष् स्तवने इत्यंतेषां तु ग्रहणां न भवति, गौतिहसयोः कर्मस्य-
क्रियत्वात्, यदि च तेषां ग्रहणमिष्टं म्याऽसन्देहाथे न दुनुहस्ननामित्येव
ब्रूयात्, अत्रयवप्रसिद्धेऽस्य समुदायप्रसिद्धिर्बलौघम् । कर्मवद्भावापदिष्टा-
विति, । एतेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति कर्मवत्कर्मणोऽति
प्राप्तयोर्यक्चिणोरर्थं प्रतिषेधो न तु ‘चिण् भावकर्मणोः’ ‘सार्बधातृक
यमिति शुद्धे कर्मणि भावे प्राप्तयोरिति दर्शयति, ‘दुग्ध इति’ । यक्
प्रतिषिद्धे शप, तस्य अदादित्वाङ्गुक्, ‘शदेर्द्धातोर्घः,’ ‘भक्षस्तथोर्द्धाधः’

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

सकर्मका भवन्तीति । (कै)

ततो व्यापारनिवृत्तौ यदा कर्मकर्तृत्वमिति शेषः ॥

व्यह्वयतेति । (कै)

अथ चिण्वद्भावोऽपि नेति कैयटाग्रयमाहुः केचित् । क्वम्

वस्तुप्रमाणस्य वस्तुनि मेदिनीतित्वत् । चिण्भावे क्वः । लुगवाद्दुहेति लुक् । प्रच्छते । प्राञ्चोष्ट । चिण्वि प्रतिषिद्धे सिच् । नमते दग्ङः स्वयमेव । अन्तः । अन्तर्भावित्त्वर्थान्न नमिः ; तत्र यथा नमयति दग्ङं देवदत्तः नमयते दग्ङः स्वयमेवेति ग्यन्तस्य कर्मस्थक्रियत्वम्, एवमस्यापि द्रष्टव्यम् । यक्चिण्योः प्रतिषेधे हेतुमस्त्रिभ्रून्नामुपसंख्यानम् ॥ कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत । उच्चयते दग्ङः स्वयमेव । उदशिश्नयत । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवीचतः वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम् ।

अश्रुत्वं दृष्टिरयं द्विकर्मकः, तत्राप्रधानं दुहादीनामिति यस्मिन्कर्मणि लकारस्तस्य कर्तृत्वविवक्षा प्रधानं तु कर्म कर्मवेति, यथा स्वयं प्रदुग्धेस्य गुणैरूपकृता वस्तुप्रमाणस्य वस्तुनि मेदिनीति ! 'अदुग्धेति' । णिच् भावे क्वः, लुगवाद्दुहेत्यादिना तस्य लुक् । नन्विदानीमेवोक्तं दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्धते चिण् तु तुह्येति पूर्वमेव विकल्पित इति, तस्मात्तदचोदाहर्त्तव्यम् । 'प्रच्छत इति' । यक् प्रतिषिद्धे पूर्ववच्छपो लुक् । 'प्राञ्चोष्टेति' । चिण्वप्रतिषेधे सिच् । 'नमते इति' । अन्तर्भावित्त्वर्थान्न नमित्तत्र यथा नमयति दग्ङं देवदत्तः नमयते दग्ङं स्वयमेवेति ग्यन्तस्य कर्मस्थक्रियत्वमेवमस्यापि द्रष्टव्यम् 'शिश्नयति' । अथौ चिण्वो चिण्वश्च सामान्येन ग्रहणं, अथ ग्रह्य सन्दर्भे सुरादावांष्ट्रौषीयो तयोर्गिञ्भावपक्षे ग्रहणं, तथा क्वादिष्वपि पठ्यते तयोरपि ग्रहणं, ब्रून् व्यह्वयं वाचि

(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (न दृक्चनमां यक्चिञौ । ३ । १ । ८६ ।)
 इत्यनुवर्तमाने वेः शब्दकर्मण इत्यचाथं निर्दिष्टः । परे तु पञ्चे
 चिष्णङ्गावे व्यकाशितेत्यपि बोध्यम् । यदि चिष्ण् प्रतिषेधे
 चिष्णङ्गावप्रतिषेधोऽपीष्टः स्यात्तर्हि भ्रूषाकर्मति पूर्ववार्तिकमप्यथैव
 कुर्यात् । एतदा तत्रैव कुर्यात् । विभेदेन करणाच्च चिष्णङ्गावस्य

भारद्वाजीयाः पठन्ति । णिअश्रियश्रियब्रूञ्जात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यान-
 मिति । षीति णिङ्णोः सामान्यग्रहणम् । णिञुदाहृतः । णिङ्,
 पुष्कमुदस्यति उत्पुष्क्यते गौः । अस्यान्तर्भावितख्यार्थतायाम् उत्पुष्क्यते
 गाम् । पुनः सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षायां उत्पुष्क्यते गौः स्वयमेव ।
 उदपुष्कत । इह ख्यन्तात् यक्चिञोः प्रतिषिद्धयोः शृपचडौ भवतः ।
 कांमुद्या तु कर्मकर्त्तृणि चङ्नेत्याह । अकारणित्युदाहृतं तदमुद्मेव ।
 अश्रियस्य सन्दर्भे । चुरादावाष्टबीयो । तयोर्गिञ्जभावपक्षे ग्रहणम् ।
 ग्रन्थति ग्रशं । देवदत्तः अश्रयति मेखलाम् । ग्रशते ग्रशः स्वयमेव ।

आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टान्ते यदन्तर्भावितख्यार्था
 सकर्मका भवन्ति तद्भेदे आत्मनेपदाकर्मकाः । लृत्तौ क्व चिदेषाम्दाहृश्यानि
 पश्यन्ते क्व चिन्न, णिचि. कार्यते कटः स्वयमेव, अचोकरत कटः स्वयमेव,
 यक्चिञोः प्रतिषिद्धयोः शृपचडौ भवतः, णिङ्, पुष्कमुदस्यति उत्पुष्क्यते
 गौः, स यदान्तर्भावितख्यार्थस्तदा उत्पुष्क्यते गां, पुनः सौकर्यातिशयेन
 कर्तृत्वविवक्षायां उत्पुष्क्यते गौः स्वयमेव, उदपुष्कत गौः स्वयमेव, अश्रि-
 यण्णोराष्टबीययोः ग्रशति ग्रशं देवदत्तः, अश्रयति मेखलां, ग्रशते ग्रशः
 स्वयमेव अग्रश्रियष्ट ग्रशः स्वयमेव, अश्रयते मेखला स्वयमेव, अश्रयिष्ट
 मेखला स्वयमेव, क्रियादिक्रयोस्तु ग्रशति ग्रशः स्वयमेव अश्रयते मेखला
 स्वयमेव । ब्रूञ्, ब्रवीति कथां देवदत्तः, ब्रूते कथा स्वयमेव, वचनं शब्द-
 प्रकाशनफलत्वात्कर्मस्वम्, आत्मनेपदाकर्मक, 'वेः शब्दकर्मणः' 'यक्चिञौ'

(न दुहृत्तनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

प्रतिशेधोऽनेन नेति ध्वनयति । चिण उदाहरणम् एकवचने
बोधमित्याह । भारजदाजौयानां हेतुमत्पदत्यागे वीजमाह

उत्पच्छ्यते इति । (कै)

अत्र यगादिकं न ॥

अश्रयिष्ठ । अश्रयते । अश्रयिष्ठः क्रमादावपि इमौ पश्यते तयोरपीह
यदृशम् । अश्रोते यश्रोते स्वयमेव । आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो
निर्दिष्टान्ते यदान्तर्भावितरण्याः एतच्च निवृत्तप्रेषणास्तद्दोदाहरणम् ।
तद्यथा । वेःशब्दकर्मणः, अकर्मकाच्च । विकुर्वते सैन्यवाः वरगन्तमित्यर्थः ।
तान्त्वकिरोति, वरगयतीत्यर्थः । पुनः सौकर्यात्कृत्त्वे विकुर्वते सैन्यवाः
स्वयमेव । व्यकुषत । यत्तुल्यौ पश्यते आहन्ति माणवकम् । आहृते
माणवकः स्वयमेवेति । तदयुक्तम् । आहन्ति माणवकमित्यस्य सकर्मक-

विकुर्वते सैन्यवाः वरगन्तीत्यर्थः, तान्यदाधो वरगयति तदा तेषां कर्मत्वं,
पुनः सौकर्यातिशयात्कृत्त्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्यवाः स्वयमेव व्यकुषत
सैन्यवाः स्वयमेव, यक्चिणौ न भवनः, क्व चित्तु ल्यौ आहन्ति माणवकम्,
आहृते माणवकः स्वयमेवेति पश्यते, तदयुक्तम्, आहन्ति माणवकमिति
सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावाच्च, अन्ये पुनराहुः । आत्मनेपदकर्मकति यान्प-
ल्लक्षणं हन्तिश्चाय 'माणो यमहन' इत्यत्र यदा कर्माविवक्षायाः सकर्मक-
त्वादात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात्तस्याद्यसकर्मकत्वेप्यविरुद्धमुदाहरणमिति,
भूषाकर्मकिरादिसनां यक्चिणोः प्रतिशेधो वक्तव्यः, कर्मशब्दः क्रियावाची
भूषापत्नं च शोभास्थं कर्मणो दृश्यन् इति कर्मस्था भूषा, अलङ्कारते कन्या
स्वयमेव अलङ्कारिष्यते कन्यास्वयमेव अलङ्कारते कन्या स्वयमेव, अवकिरते
हन्ती स्वयमेव अशक्रीर्यं हन्ती स्वयमेव अवकिरिष्यते हन्ती स्वयमेव,

(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (न दृक्कर्ममां यक्चिगौ । ३ । १ । ८६ ।)

ब्रूते कथेति । (क्)

अथेति शेषः । प्रकाशनफलकं वचनं ब्रूमोऽर्थः प्रकाशनस्य कर्ममात्रनिष्ठत्वात् । शब्दे प्रकाशनकृतविशेषदर्शनाच्च कर्मफलं बोध्यम् ॥

त्वादात्मनेपदावाभावाच्चेति हृदतः अर्थे त्वाङ्गः । आत्मनेपदाकर्मकृति धातुपलक्षणां, हृन्तिहायम् आडोषमङ्गल इत्यत्र यद कर्माविवक्षया अकर्मकः तदा आत्मनेपदस्य निमित्तम् तस्याच्च सकर्मकत्वेऽपि अविह-
ङ्गमुदाहरणमिति ॥

यक्चिगञ्चिण्वद्वावा न भवन्ति, सन्, ममुक्ते वक्तुः स्वयमेव अमुमुक्षिष्ट वक्तुः स्वयमेव, चिकीर्षते कटः स्वयमेव अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव प्रकृत्यर्थापेक्षामत्र कर्मस्थकियत्वम्, इच्छा तु कर्तृस्था, अर्थे च प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यं तदर्शत्वादिव्यायाः ॥

(कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च । (अ. ३। पा. १। आ. ५)
३।१।६०।)

कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ।

३।१।६० ॥

यक् श्यनोविशेषे दर्शयति “अित्यादिरि”त्यादिना ॥ परस्मै-
पदस्य सार्वधातुके विधानामभावादाह

विषयेति ॥ (कै)

लिङ्सिटो प्रतिषेध इति । (वा)

तच्च नित्यात्मनेपदस्यैवेष्टत्वादिति भावः ॥ ननु कुष्णाना इत्यत्र
परस्मैपदाप्राप्तेस्तत्सहचरितश्चनपि नेत्यत्र आह

परस्मैपदं चेति ॥ (कै)

कुषिरजोः प्राचा श्यन् परस्मैपदं च ॥ कुष निर्कर्षः । रञ्ज रागे ।
ष्यनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि यक् न स्यात् किन्तु श्यन् परस्मैपदं च ।
आत्मनेपदापवादः । कुष्यति पादः स्वयमेव । रक्ष्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचां-
ग्रहणं विकल्पार्थम् । कुष्यते । रक्ष्यते । नदुहेति सूत्रात् यक् नेत्यनुवर्त्य

“कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च” । “यगात्मनेपदोयत्पवादा-
विति” । श्यन्कोपवादः परस्मैपदमात्मनेपदस्य, श्यन्कोपवात्तु निमित्तं स्वरे च
विशेषः, कुष्यन्ती नङ्गा, श्यन्ति ‘शप्श्यन्तोर्निष्’मिति नियं नुमासमः,
नित्याच्चाद्यदात्तत्वं भवति, यकि ‘त्याच्चोन्द्योर्नि’मिति नुम्विकल्पः, तसार्थ-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३६६
 (अ. ३ । पा. २ । आ. ५) (कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ।
 ३ । २ । ६० ।)

विशेषविहितत्वादिति । (कै)

अ लुट् लुङ् व्यतिरिक्ते श्यनश्चारितार्थादिदं चिन्त्यम् । पर-
 तादाध इत्युचितमिति कश्चित् ॥ भाष्ये

पूर्वस्मिन् योग इति । (भा)

कर्मवत्कर्मणेत्यत्र ॥

ले च सार्वधातुके चेति । (भा)

ससार्वधातुकयोर्वाच्यत्वेन स्थितः कर्मवदित्यर्थः ॥

भिन्दाना इति । (भा)

चान इति ॥

इहापि लेति । (कै)

कुषिरजोरित्यत्रापि ॥

लादेशः । (कै)

सार्वधातुकविषये इत्यर्थं इति भावः ॥

धातुकानुदात्तत्वे च यत्र एवोदात्तत्वं स्यात् । 'रञ्यतीति' । अविदितामिति
 न कोपः । कुप्यते रञ्यत इति पक्षे यगात्मनेपदे भवतः । 'लिट् लिटोरिति' ।
 आशिषि लिङ्गत्र ऋह्यते यदुक्तं कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम-

तस्मिन्नेव स्थले श्यन् विहितः । तस्मिन्निधोगाश्लं च परस्मैपदम् । तेन
 आशीर्लिङ्गलिटोः स्यादौनां च विषये श्यन्परस्मैपदे भवतः । कोषिषीष्ट
 पादः स्वयमेव । रञ्यीष्ट वस्त्रं स्वयमेव चुकुपे । ररङ्गे । कोषिष्यते ।
 रञ्यते । अकोषि अरङ्गि इत्यादि । श्यन्यकोः स्वरे तुमि च विशेषः ।

(कुबिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च । (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

३ । १ । ६० ।)

अकृतेष्वेव लाटेश्छिति । (कै)

निरवकाशलाभावेऽपि विशेषविहितस्य पूर्वप्रकृतिप्रयोजकतेति भावः । परे तु “स्यतामाति” सूत्रे “आयादय” इत्यत आर्द्धधातुक इत्यनुवर्त्य तत्त्वावस्थायामेव स्यतामौ । अतोऽकृतेष्वेवाटेशेषु तत्प्रवृत्तिः । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये लावस्थायामित्युक्तमित्याहुः ॥

श्यनो विरोधादिति । (भा)

उभयोः परत्वामन्वेषूपो विरोधः ॥

वचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेध इति । ‘स्यादिविषये चेति’ । आदिशब्देन कृष्यन्ती जंघाः श्यनि श्यपश्यनोर्भयमिति नृमागमः निन्वादाद्युदात्तश्च । यकिं तु आच्छीनयोमिति नृमविकल्पः । तस्मात्तथातुक्ानुदात्तत्वेन यक एवोदात्तत्वं च स्यात् ॥

सिजादीनां यङ्गणम् । चुकृथे गरञ्ज इति । लिट् आत्मनेपदं तस्य एशा-
देशः । ‘कोधिर्पाःशेति’ ‘निङः सौगुट्’ ‘सट्तिथो’ लघुपधगणः । ‘भङ्गा-
शेति’ । एकाच इतोऽपतिषेधः, ‘चोः कु’रिति कुलं गकारः, तस्य चत्वे
ककारः । ‘अकोऽपि अरञ्जीति’ चिगात् ।

Faras-Nama	31
Farrang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	31
Fihrist-i-Yaqut, or Yaqut's Nat of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/4- each	4
History of Gujarat	1
Hafiz Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 1/12/ each	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7
Iqbalnāmah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each	1
Isfahān, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	61
Qasid-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1	2
Qasid-i-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1, 10;	12
Index to Vol. III, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index	12
farhamu 'L-Ihali 'L-Mur' 12 @ 1/ each	12
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc.	1
Ditto (Engl.-15 @ 10/ each	9
1-5 and Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc.	1
each ... Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/-	1
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 10/ each	16
Ditto Part 3, Fasc. 1	11
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ 10/	1
Nisām's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/12 each	0
Qawānu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the	1
nal Persian with English notes by Lieut.-Col. D. C. Phillott origi-	1
Riyāsu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	5
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	8
Tadhkira-i-Khushnavisān	5
Tabaqat-i-Nasiri (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	11
Ditto Index	1
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-din Barni, Fasc. 1-7 @ 10/ each	4
Tārikh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ 10/ each	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3
The Mabani 'L Lughat: A Grammar of Bayran Khan, Khan Khanan	1
The Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	1
Tusuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	1
Wis o Rāmin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	8
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/ each	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/- each ... 20
 2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 1/8/ per No.
 3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (8), 1883 (8), 1884 (8), 1885 (8), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.
- N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
 5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
 6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1884
 7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910
 8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6/- each ... 18
 9. Kaçmirāqabḍāmṭa, Parts I and II @ 1/8/ ... 2
 10. Persian Translation of Haji Baba of Isfahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmāsi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10

Notice of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-35 @ 1/- each ... 35
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra ... 15

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasury of the Asiatic Society," only.

Books are supplied by V.P.P.

W.A. 45 Library

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1346.

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

MAHABHĀṢYAPRADĪPODDYOTA,

OR

A COMMENTARY ON PANINI GRAMMAR.

BY
NĀGEṢA BHĀṬṬĀ

EDITED BY
PĀṆḌITĪ BĀHUVĀLLABHA ḠĀSTRĪ
VOL. IV. FASCICULUS III.

~~~~~
CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
 No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,
 AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
 AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Aadvaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	Rs. 1	14
Aitār̥ya Brāh̥mana, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14	6
Aitareyaśloka	...	2	0
Amarakoṣha, Fasc. I	...	2	0
*Ann Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	1	8
Anuṣṭupā Didhiti Prasavini, Fasc. 1-2 @ /10/	...	1	4
Aṣṭaśaṣṭikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	8	12
Ātmataṭṭvaviveka, Fasc. I	...	0	10
Āṅvayādhyāya, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Avadhāna Kulpakā, (Sams. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10. Vol. II, Fasc. 1-10 @ 1/ each	...	20	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. I, @ /10/ each	...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	5	0
Bhāṣavṛṭṭy	...	0	10
Bhāṣṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. I, @ /10/ each	...	4	6
Baudhastotrasaṅgraha	...	2	0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhadbhāra Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Orī Cāntinātha Cāmrīta, Fasc. 1-3	...	1	14
Āntadūpī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
*Āntapātha Brāh̥mana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4 each	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	...	3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	...	1	4
Āntarāṣṭikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-17 @ /10/ each	...	16	10
*Āntarvarga Chintānūpī, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4 each	...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	...	1	4
Āntarvarga, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4 each	...	8	12
*Āntarvarga Sūtra of Ānukhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	10	0
Orī Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dāsa Kriyā Kaṇḍī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Gadadhara Paddhati Kāśāstra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Anārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	3	2
Gobhīlīya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/4 each	...	2	8
Ditto Sūtra, (Appendix) Gobhīlīya Parisista	...	2	0
Ditto Grhya Saṅgraha	...	0	10
Haralata	...	1	14
Karmapradīpī, Fasc. I	...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Karma Purāna, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
Kṛānāvālī, Fasc. 1-2, @ /10/	...	1	4
Mādaṇa Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahābhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-13; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	...	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-3 @ 1/4 each	...	2	8
Mānūtikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14

धातोः । ३। १। ६१ ॥

तथापीति । (कै)

धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातं यत्स्वरितत्वं तथेति न ज्ञायत इति योजना ॥ “अनुदान्तडित” इत्यादिभिर्लादेशविधानान्तच्च धात्वधिकाराभावाद् भाष्ये उक्तम्

‘आद्ये योग इति । (भा)

सर्वेषामेतन्नियामकत्वात् “त्तिप्रसृज्जि” इत्यस्याश्लमिति भावः । “आद्ये योगे” धातोरित्यस्य मन्वन्त्वे व्यवधाने तिङो न स्युरिति मन्वन्त्वः ॥ पचति पठतीति भाष्योदाहरणमङ्गतिं मत्वाह

१ आद्ये योगे न क्वाये तिङः स्युः न स्यादित्यं देष्टुना परिधृतं ।

२ गणः शित्तं यच्च लोटो विधत्त यच्चाण्डितं लट् लिङ्गोन्मच्च न स्युः ।

धातोः ॥ आद्ये योगे मन्वन्त्वधिकारोऽयम् । यद्यपि धातोर्गोत्राचोऽह्ला-
देरिति सूत्राद्गानुग्रहणमनवतन्त एव तथापि आद्ये धात्वुक्तसंज्ञाया आश्रित्यत

“धातोः” ॥ आद्ये योगे मन्वन्त्वधिकारः । किं प्रगल्भादेशात् आद्यो म्निदा-
ध्यायपरिसमाप्तेरिति विधाय द्वितीय पञ्चमायपर्यन्तं ‘आध्यायपरि-
समाप्तेरिति’ गणः शित्कृत्वात्, तद्वि धातोर्गोत्राधिकारो मिति ‘तस्मा-
दित्युक्तस्य’ ‘आद्येः परस्य’ तकारस्य स्थाने गणः मिति अकारस्य स्थाने
देहेत्येव आद्ये च सव्येऽण्डस्य अत्रमां मा मुदित्येवमर्थे क्रियते प्रगल्भा-
देशात्पुनर्द्धात्वधिकारे ऽणोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति गकारस्येकारावचने
॥

यदात्विति ॥ (कै)

इदमेवाभिप्रेत्य विकरणानामादेशापेक्षया नित्यत्वं वक्ष्यति भाष्ये

टित्संज्ञाकानामिति । (भा)

इत्संज्ञककारवतामित्यर्थः ॥

एकारस्यैकारवचने इति । (कै)

यद्यपि विशेषविहितत्वात् “टित” इति बाधित्वा “छिटस्त-
झयोरि”ति प्राप्नोति तथापि एकारस्य सिद्धावेकारवचने प्रयोजनं
नास्तीति व्याख्येयम् ॥

सर्वादेशो भविष्यतीति । (भा)

निर्दिश्यमानपरिभाषयेति भावः ॥

शब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्घातुग्रहणम् । अन्यथा लृभ्यां पृथ्यामित्यादौ
भ्यामादेशिट् प्रकृतेर्गुणश्च स्यात् । धातोर्मित्येवमविधानान्तु न भवति ।

प्रयोजनं नास्तीति कृतान्तरेणापि शकारमन्त्ये ऽल्यनुसंहारं बाधित्वा
सर्वादेशो भविष्यति किं शकारेण, यद्याध्यायपरिसमाप्तेर्यमधिकारात्,
“आद्ये योगे न व्यवाये तिष्ठः स्युः” आद्ये योगे तिबादि सूत्रे वेऽमी लाव-
स्थायां स्यादयो विधीयन्ते तेषु कृतेषु तैर्यवधाने तिबादयो न स्युः, कश्चित्
हमिष्यति कर्त्ता, शर्वादेषु तु न दोषः, तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते
लादेशे प्राप्तभावात् तिबादयश्च तत्र सावकाशाः, “न स्यादित्त्वं टेष्ठितां
यद्विधत्ते” व्यवाय इत्येव पक्षे यजते, क्व तर्हि स्यात् आस्ते प्रेते धत्ते इत्ये
वेभिदाते इत्यादौ यत्र न विकरणाः सन्ति “एशः शित्त्वं” णिटस्तभयोरे-
ष्टित्ययनेष्टित्त्वं, एतच्चोपक्रम एव व्याख्यातं, “यच्च णोटो विधत्ते” तच्च
विकरन्व्यवाये न स्यात् ‘णोटो णष्टवत्’ ‘एशः’ ‘सेह्यपिच्ये’त्यादि । पक्षतु

यस्यस्येति । (कै)

परस्मैपदानामित्यनेन ॥ भाष्ये

सार्वधातुके विकरणा इति । (भा)

विषयसप्तम्यां तु परिभाषाबाधः स्यादिति भावः ॥

अत्रापीति । (भा)

सिद्धमिति शेषः ॥ कथं तत्राह

धातुग्रहणमिति । (भा)

टेरेत्वसिद्धये विषयसप्तमीवादिनोऽपि विहितविशेषणमाव-
श्यकमिति भावः ॥

तथा ह्यस्यैवा उपपदसंज्ञा चास्मिन्नेव धात्वधिकारे यथा स्यादित्येवमर्थ-
मपौदम् । अन्यथा पूर्वत्रापि स्यात् ततश्च करिष्यतीत्यत्र सप्रत्ययस्य

पचतमित्यादि, स्तौतु जुहोतु भिनक्तु आस्तामित्यादावेव स्यात्, “यच्चाप्युक्तं
नष्टं लिङोक्तञ्च न स्यात्, ‘नित्यं ङितः’” इत्यस्य, ‘तस्य स्थामिषां तान्तन्तामः’
‘लिङः सौघुट’ ‘यासुट् परस्मैपदेषुदात्तो ङिञ्चे’त्यादि, तथा ‘घासः ज्ञे’
पचस इत्यादौ न स्यात् । नैष दोषः । विहितविशेषणं विज्ञास्यते धातो-
र्विहितस्य लोट इति, यद्येवं ‘विटो लटो वेत्यत्रापि विदेर्धातोर्विहितस्य
लटस्तिवादीनां ङालादय इति विज्ञायमाने विन्दति विन्दतः विन्दन्तीति
लामुतार्थस्य विकरणेन अवायेऽपि ङालादयः प्राप्नुवन्ति, न क्वचिद्विहित-
विशेषणं धातुग्रहणमिति सर्वत्र तथा भवितव्यम् । अथ वाच धातुना
विहितं विशेषयिष्यामो विदिनाऽऽनन्तये, धातोर्विहितस्य लटो विदे-
रनन्तरस्येति, ‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्यत्रापि धातुना विहितं विशेष्यते
अभ्यस्तेन चानन्तये धातोर्विहितस्याभ्यस्ताऽनन्तरस्य ङितो भेदिति तं

अपिबन्धिति । (भा)

शबेकादेशस्य परादिवत्त्वेन गृहणादिति भावः ॥

लडः शाकटायनस्येति । (पा)

जुम् प्राप्तिः । वस्तुतः क्वचिद्विहितविशेषणमिति सर्वत्र तदेवा-
श्रयणौयमिति न नियम इति न दोषः ॥ भाष्यकारस्तु *यथा-
श्रयणेऽपि अभ्युपेत्यवादेन दोषाभावं प्रतिपादयति । भाष्ये

चक्रकमव्यवस्येति । (भा)

चक्रकरूपाऽव्यवस्येत्यर्थः ॥

आयन्नादिष्विति । (कै)

आदिना ऽज्ञोन्तस्यापि गृह्यादिति भावः ॥

छत्संज्ञाया छदन्तस्य प्रातिपदिकत्वे मोक्तव्यमिति स्यात् । एकवचनस्यो-
त्सर्गिकत्वात् । प्रातिपदिकार्थेति सूत्रे वचनगृहणाच्च । तथा चिन्लुङी-

अत्रतिथ्यन् अत्रागारिष्यन्नित्यादी न भविष्यति, आन इत्यत्र कथं, यदि
तावद्भातोर्विहितस्याकारादनन्तरस्येति अलुनन् अपुनन् अत्रापि प्राप्नोति,
अथ आकारान्ताद्भातोर्विहितस्येति, अपिबन्धित्यत्र प्राप्नोति, अस्तु धा-
तोर्विहितस्याकारादनन्तरस्येति अलुनन् अपुनन् इत्यत्र लुना भि इति
स्थिते 'आभ्यस्तयोगत' इति लोपे कृते आकाराभावान्न भविष्यति
नात्र लोपः प्राप्नोति 'इहल्यघो' रितौत्वेन वाङ्मते एवमप्याकारान्न
भविष्यति, नात्रेत्वं प्राप्नोति अन्तिभावेन वाङ्मते, नात्रान्तिभावः
प्राप्नोति जुस्भावेन वाङ्मनात्, तदेवं लोप इत्येन इत्यमन्तिभावेन
अन्तिभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपेन लोप इत्येनेति चक्रकमव्यवस्था
प्राप्नोति : नैष दोषः । आयन्नादिषूपदेशिवद्दचनादुपदेशकाल एव

उपदेशकाल एवेति । (कै)

उपदेशोत्तरकाले कार्यान्तरात्पूर्वमेवेत्यर्थः ॥ भाष्ये

अन्तिभावे कृते लोप इति । (भा)

न चान्तरङ्गलात्पूर्वङ्गतेऽप्यन्तौ लोपात्पूर्वं स्थानिवद्भावेन झित्वाद् जुष्ठाप्रोति । अनाङ्गत्वे नान्तरङ्गत्वादिति वाच्यम् । झेर्जु-
मित्यचेकारस्थोच्चारणार्थत्वेनाल्लिधित्वेन स्थानिवत्त्वाभाव इत्या-
शयात् ॥ वस्तुत आत इत्यत्र मिञ् ग्रहणानुवृत्तेस्तत्सूत्रस्थभाष्ये

च्चिल लुङीति (पा)

सूत्रस्य भाष्ये चोक्तत्वेन न कापि दोषप्रसङ्ग इति ध्येयम् ।

प्रकृत सूत्रस्थभाष्यं लेकदेश्यक्तिः ॥

वस्य लुङन्त उपपदे च्छिम्बित्यर्थः स्यात् । वामरूपविधेयत्वं पूर्वत्र प्रकृतो
क्मादिभिः मिचः नमावेशः स्यादिति । तस्मात् धातोर्गिति कर्तव्यमिति

भस्यान्तिभावे कृते लोपो लोपेन व्यवस्था, किं चात इत्यत्र सिञ्-
ग्रहणमनुवर्त्तते आकाशान्तास्त्रजलुगन्तादिति तत्र न काप्यनिरुद्धप्रसङ्गः,
तदेवमाध्यायपरिमामेर्जात्वधिकार इति स्थितं, वक्ष्यति 'तद्यत्तस्थानी-
यम्' इति, किं च स्यात् यदि तथादिविधौ धातोर्गिति नानुवर्त्तते
उग्राप्रातिपदिकादपि तथादयः स्युः, साधने तथादयो विधीयन्ते साधनं
च क्रियायाः क्रियाया अभावात्साधनाभावः साधनाभावान् उग्राप्राति-
पदिकात्तथादयो न भविष्यन्ति, कथं तर्हि कर्मादिषु विधीयमाना
द्वितीयादयो भवन्ति, नैव प्रातिपदिकार्थस्य साधने द्वितीयादयः किं तर्हि
शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्षे तस्यैव कर्मादिभावे, तथादेष्वस्तु प्रकृतिवाच्य-
क्रियापेक्षे साधने चरितार्था न उग्राप्रातिपदिकाद्भवन्ति, इदं तर्हि

द्वितीयादिति । (कै)

नहि यथा शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्ष स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे
विधीयन्ते तथा तथादयोऽपि स्युरित्यर्थः ॥ द्वितीयादिभ्यो
वैषम्यमुपपादयति

प्रकृतीति ॥ (कै)

येऽपभ्रंशेति । (कै)

स्वपभ्रंशत्वाक्रियावाचकत्वभेषामस्तीति भावः ॥

ततः प्रत्ययोत्पत्तिरिति । (कै)

सुपित्येतद्दृष्टकास्तुपेरित्यर्थः ॥ भाष्ये

कृत्संज्ञा च प्रयोजनमिति । (भा)

एतद्भ्रातृधिकारे धातोर्विहितस्य कृत्संज्ञकत्वमन्यथा स्यादीना-
मपि तत्त्वं स्यादिति भावः ॥ एवं स्त्रिस्तुलीत्यादेशुङ्गन्ते उपपद
इत्यादिक्रमेणार्थः स्यादिति बोध्यम् ॥

स्थितम् । एतच्च शक्यं प्रत्याख्यातुम् । तथाहि । श्रमिधातोरिति
यद्भातुग्रहणं तदेव द्वितीयं सार्वधातुकाङ्गधातुसंज्ञयोरनुवर्तिष्यते ।

प्रयोजनं सत्यावयवेत्यादयो येऽपभ्रंशाः क्रियावचनास्तेभ्यस्तथादयो' मा
भूवन्निति, नहि ते धातवः, भूवादिपाठान्नयत्वाद्भातुसंज्ञायाः, किं च
सोपसर्गाङ्गुडादयो मा भूवन्निति धात्वधिकारः क्रियते । अन्यथा
प्राकरोत्यास्थित स्यथैच्छेति धातूपसर्गसमुदायस्य विशिष्टक्रियावचनत्वान्तः
प्रत्ययविधावकुसंज्ञायामडादिप्रसङ्गः, चोदयति । 'धातुग्रहणमनर्थं यद्विधौ
धात्वधिकारादिति' । धातोरेकाच्च इत्यत्र यद्विधौ धात्वधिकारादिति

अधिकारादप्येत इति । (भा)

कृदतिङ् तचोपपदमित्यनयोरधिकारत्वादित्यर्थः ॥ ननु चुरादिभ्य इत्यनेन स्वार्थे विधानात् प्रयोजकव्यापारे षिञ्जर्यं हेतुमति चेत्यावश्यकमत आह

यद्यविशेषेणेति ॥ (कै)

हेतुमत्यपीति । (कै)

अपिना स्वार्थरूपकरणसंग्रहः ॥ नन्वेवं चुरादिगृहणमेव ज्ञापकं किमिति नोक्तमत आह

चुरादौति । (कै)

प्रातिपदिकाद्बालर्थे संगमयुद्ध इत्यादितङ्गणपठितेभ्यो धातुभ्यो णिजर्यमित्यर्थः । परे तु चुरादिगृहणं स्वार्थरूपकरणे विधयर्थमन्यथान्यधातुभ्य इव तेभ्योऽपि प्रयोजकव्यापाररूपे करणे एव स्यात् । एवं च प्रातिपदिकाद्बालर्थे इत्यस्यानार्षत्वेऽपि न दोष इत्याहुः ॥

कृदुपपदसंज्ञे वासरूपविधिस्य अधिकारेणैव व्याख्यास्यते । “प्रत्ययः” “परस्मै”त्यादिवत् । तेन पूर्वत्र न तत्प्रमङ्ग ॥

धातोरेकाच्च इत्यत्र यङ्विधौ यद्भातुगृहणं तस्येहाधिकारादित्यर्थः । परिहरति । ‘कृदुपपदसंज्ञायां त्विति’ । एतदेवव्याचष्टे । ‘अस्मिन्निति’ । अस्मिन्नेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यं तद्दर्शयति । पूर्वत्र मा भूतामिति । असत्यस्मिन्नधिकारे धात्वधिकारे यस्मिन्मया निर्दिष्टं तदुपपदमित्येतावानर्थः स्यात् ततश्च पूर्वत्रापि स्यात् ‘स्वि लुङि’ लुङन्त उपपट्टे स्मिरिति, एवं कृत्स्नत्रापि धातोर्विहितस्यातिष्ठो भवतीति पूर्वत्रापि स्यात् ततश्च करिष्यतीत्यत्र स्पष्टप्रत्ययस्य कृत्स्नज्ञायां कृदन्तं प्रातिपदिक-

धातुमात्राद्यक इति । (कै)

धातुमात्राद्यको विधायकेन तेषामपि यकः सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

विहितविशेषणेति । (कै)

स्वरितत्वद्वयं प्रतिज्ञाय तस्मामर्थ्याद् धातोरित्येवं विहितेत्यर्थः
कार्यं इति भावः ॥ तदाह

जुगुप्सत इत्यादि ॥ (कै)

नन्वेकेन धातुग्रहणेन कथमेषोऽर्थो लभ्येतात आह

श्रमिधातोरिति ॥ (कै)

वासरूप इत्यप्यधिकार एवेति । एतदभावे क्सादिभिः सिचः
समावेशः स्यादिति न शक्यम् ॥

मिति प्रातिपदिकत्वे मति तिङोक्तप्येकत्वे वचनग्रहणादेकवचनस्य
चोत्सर्गत्वात्सोरुत्पत्तिः प्रसज्येत तस्मादस्मिन्धात्वधिकारे यथा स्यातां
पूर्वत्र मा भूतामिति एतद्भात्वधिकारः क्रियते । ननु चाधिकारेण ते
मञ्जे विधास्येते प्रत्ययसंज्ञा तत्र ते पूर्वत्र भविष्यत इत्याशङ्क्य
प्रयोजनान्तरमाह 'आर्द्धधातुकसंज्ञायं चेति' । कः एतद्भात्वधिकारसंज्ञायाम्
द्वितीयधातुग्रहणस्योपयोग इत्यत आह । 'धातोरित्येवं विहितस्येति' ।
'लुभिरिति', अत्र सत्यपि प्रातिपदिकत्वे धातुत्वमप्यास्ति पूर्वप्रवृत्ताया
धातुसंज्ञाया अतिवर्तनात् ततश्च धातोरित्यायं विहितः । इति आर्द्धधातु-
कसंज्ञा ग्यादेव, यदि तु श्रमि धातोरित्यत्र धातुग्रहणस्य द्वितीय-
स्यार्द्धधातुकसंज्ञायाम् स्वरितत्वं प्रतिज्ञायेत अयमप्यधिकारः शक्योऽकर्त्त-
वासरूपविधिरप्यधिकारेण सिद्धस्तेन क्सादिभिः सिचः समावेशो
न भविष्यति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४०६
 (अ. ३। पा. १। व्या. ५) (तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३। १। ६२।)

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३। १। ६२॥

ननु ख्यग्रहणाभावे सप्तम्या एव संज्ञा स्यादत आह

सप्तमी शब्देनेति । (कै)

सूत्रस्यसप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टं सप्तमीपदेन सूत्रत इत्यर्थः ॥ ननु
 प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्कथं सप्तम्या एव संज्ञा इत्यत आह

संज्ञेति ॥ (कै)

नन्वेवमुपपदसमासोऽपि सप्तमीमात्रस्य स्यादत आह

समासस्त्विति । (कै)

सूत्रे सप्तमीपदं विभक्तिपरं स्वरूपपरं वा । आद्ये सप्तम्या
 एव संज्ञा । अन्ये तु यत्र सप्तमीपदं तत्रैव स्यादित्याह

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ सप्तम्यन्ते षुदे कर्मण्यौत्वादौ प्रतिपाद्यत्वेन
 स्थितं कुम्भादिकं सप्तमीस्थं तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिन् सत्त्वेव
 वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् । पदमत्र संज्ञि ।
 तेन समर्थपरिभाषा व्याप्रियते । संज्ञाप्रदेशा उपपदमतिष्ठित्वाद्यः ।

“तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्” ॥ सप्तमीस्थमित्यस्यार्थमाह । ‘सप्तम्या
 निर्दिष्टमिति’ । सप्तम्या विभक्त्योच्चारितमित्यर्थः । सप्तम्यन्तेन पदेन
 प्रतिपादितमिति वा, अस्मिन्पक्षे सूत्रे सप्तमीशब्देन सप्तम्यन्तमुच्यते
 सप्तम्यन्ते पदे कर्मण्यौत्वादौ प्रतिपाद्यत्वेन स्थितं कुम्भादिकमित्यर्थः,
 प्रथमे तु पक्षे कर्मण्यौत्वादर्थः सप्तम्या निर्देशः स एव कुम्भमित्यादेरपि

(तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३।१।६२।) (अ. ३। पा. १। षा. ५)

यदेति ॥ (कै)

तथा सति । (कै)

तदेत्यर्थः ॥

इत्यादाविति । (कै)

आदिना सप्तम्यां चोपपीड्येति मंगहः ॥ ननु स्थग्रहणेऽपि
कुम्भादीनां सप्तमीस्थत्वाभावात्कथमुपपदत्वं तत्राह

स्थग्रहणेत्विति । (कै)

अयं भावः । सप्तमीपदं तदन्तपरं संज्ञाविधौ प्रत्ययाग्नि
तदन्तविधिप्रतिषेधस्तु उद्देश्यप्रत्ययाग्नि एव । तत्स्थत्वं च । तदास्थ-
त्वमिति ॥ तदाह

सौचसप्तम्युपलक्षितस्येति । (कै)

सौचसप्तम्यन्तपदबोधस्येत्यर्थः ॥

प्रयोगगतस्य सप्तम्या निर्देशः । यथा 'तस्यापत्वं' मित्वादी तस्येति सामान्यं
विशेषोपलक्ष्यार्थमिति तदीयमेव प्राच्यस्यं विशेषाद्यामपि भवति
तद्वदत्रापि । 'कुम्भकार इति' । अत्रोपपदत्वात्समासः कृदन्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं च भवति । 'स्थग्रहणमित्वादि' । सूत्रेषु यः सप्तम्या विभक्त्या
निर्देशः । उच्चारणं सप्तम्यन्तेन वा पदेन प्रतिपादनं तदेव संज्ञाकृमिति
प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रादिषु सप्तम्या
निर्दिष्टं ग्रहणीयते नार्थ एतदर्थेन ग्रहणेन तत्राह । 'अन्यथा ह्येति' ।
मुख्यार्थसंभवे गौणस्याग्रहणात् सप्तम्या एव संज्ञा स्यात् संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात्, न चासतस्मिन्नः संज्ञा श्रवणा

धातोरित्यनुवर्तनादिति । (कै)

धातोरित्यधिकारविहितप्रत्ययविधौ सप्तमौस्थ्यमित्यर्थादिति
भावः ॥ धातोरित्यनुवृत्तानुपौढृशार्थान्नाभादाह

अथवेति ॥ (कै)

यच्चैवेति । (भा)

न तु “स्त्रिजुङ्गी”त्यादाविति भावः ॥

उपपदसंज्ञा सिद्धा भवतीति (भा)

भाष्यस्यापौष्टविषये स्फुटतया सिद्धा भवतीत्यर्थः ॥

विभक्तिमन्तरेणेति । (कै)

तामन्तरेण कर्मलाभावादित्यर्थः । शब्दस्य कर्मत्वादि हि
तद्विशिष्टार्थवाचकत्वमेवेति भावः ॥

चतुष्कपश्चे इति । (कै)

संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे इत्यर्थः ॥

विधातुमिति यत्र सप्तमौ स्मृत्यते तत्रैव स्यादित्यर्थः । ‘स्तम्बरम इति’ ।
‘स्तम्बरार्थयोरेमिजपोरित्त्वच्’ ‘तत्पदं कृति बङ्गल’ मित्यनुक् । ‘यत्र
वेति’ । यत्र सूत्रे सप्तमौस्मृतिः सप्तमौशब्दस्य स्मृत्यमित्यर्थः । ‘अशब्द-
संज्ञेति’ । अशब्दस्य प्रतियोग्यादभ्युपगमस्य वादोयं सर्वथेष्टं न सिद्धती-
त्यत्र तात्पर्यम् ‘अशब्दस्यास्त्विति’ । अशब्दस्य सति सौत्रसप्तम्युपपत्ति-
तस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिद्धतीत्यर्थः । ननु च लघ्वर्थे संज्ञाकारणं
वन्निमित्तं गुर्वी संज्ञा क्रियत इत्यत आह । ‘गुर्वसंज्ञाकारणमिति’ ।
अपौरुषितं पदमुपपदमित्येवमर्थाजुगता संज्ञा अन्वर्थसंज्ञा । ‘समर्थ-

प्रातिपदिकस्यैवेति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । पञ्चकपचेऽपि द्योतकसमभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमाचक्ष्य तद्बोधकत्वाभावात् । प्र विना जयतेः प्रकृष्टजय-
बोधकत्वात् । एवं च तत्पचेऽपि पदविधित्वं दुर्वारमेव तस्मादेव-
मत्र भाष्यार्थः । सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा यत्र निमित्तता तत्रैव
तत्परिभाषा प्रवृत्तिरिति । प्रकृते तदभावात्परिभाषानुपस्थित्या
समर्थमुपपदमिति । सामर्थ्यं च प्रत्यासत्त्या प्रत्ययान्तेनैवेति
बोध्यम् । प्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तं यत्समर्थं सप्तम्यनपदवाच्यं
तदेवोपपदसंज्ञमिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ननु महान्तं कुम्भमिति स
विशेषणे कथं सामर्थ्यमत आह

महत्त्वयुक्तस्येति । (कै)

विशिष्टस्यैव कर्मत्वेन विशिष्टेन सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥

तदा न भवितव्यमिति । (भा)

भाष्ये अणेति शेषः । “तदा च प्राप्नोती”त्यस्यापि अण् इत्येव
शेषो न तु महाकुम्भकार इति तद्भनयन्नाह

परिभाषाव्यापारार्थमिति’ । इह यदा स्वार्थप्रत्ययलिङ्गात्मकलिङ्गकः प्राति-
पदिकार्थस्तदा नान्तरेण विभक्तिं कर्माधिकरणाद्युपपदमुपपद्यत इत्यवश्य-
मुत्पाद्या विभक्तिरिति पदविधित्वादेव सिद्धः परिभाषाव्यापारः, पञ्चक-
पचे तु प्रातिपदिकस्यैव कर्माद्यभिधाषित्वेन पदविधित्वाभावात्परिभाषा-
व्यापारो न स्यादित्यन्वयार्थया संज्ञया वक्तव्यवर्त्तते । नैतदस्ति । पञ्चकपचेऽपि
विभक्त्युत्पत्त्या पदत्वे सत्त्वे प्रत्यय इति प्रतिपादनात्, ननु गतिकारकोप-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४१३
 (अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (तत्रोपपदं सप्तमीशब्दम् । ३ । १ । ६२ ।)

महश्ब्देन समासो न स्यादिति । (कै)

कारार्थविशेषणतथोपस्थितस्येतरविशेष्यत्वासम्भवेन महश्ब्देन कुम्भशब्दस्य कर्मधारयो न स्यादिति भावः ॥ बहुवचनेनोत्तर-
 पदे “विशेषणं विशेष्येणे”त्यस्य तत्प्रपञ्चभूतानां पूर्वनिपातनियमा-
 र्थानां च निवृत्तेः समर्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति । निरूपितं
 समर्थसूत्रे भाष्ये । न च पूर्वं कर्मधारय उपपदसमासस्य परत्वा-
 दिति बोध्यम् ॥ ननु समुदायेनैव उपपदसमासो भविष्यतीत्यत
 आह

सुबन्तसमुदायस्येति । (कै)

वस्तुतः प्रथमान्तनिवृत्तावपि समुदायेन समासेऽपि कुम्भशब्द-
 स्योत्तरपदत्वाभावात्त्वाभावे महत्कुम्भकार इत्यनिष्टस्यापत्तिरिति
 भाष्याशयः । यदुक्तं कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समास इति तदपि
 चिन्त्यम् । कुम्भशब्दस्य केवलस्य विशेषणत्वेनासामर्थत्वात् समास-

पदानां द्विविधस्य समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्प्रथमुपपदस्य
 सुबन्तत्वं, सामि स्मर्त्ता भवान्, ‘उपपदमतिङि’ तत्र हि सुपेति द्वितीयान्त-
 न्तमेव विदत्तं सुबिति प्रथमान्तमनुवर्त्तत इत्यवोचाम कथमपराद्या कर्म-
 कारादौ नलोपादि स्यात् ‘पश्य कुम्भं करोति कटमिति’ ; धात्वोरिति
 वर्त्तत कर्मादिशब्दाश्च संबन्धिशब्दाः तत एवं विज्ञास्यामो यस्य धातो-
 र्बन्धमेति एवमपि महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्र प्राप्नोति न वा भवति
 महाकुम्भकार इति भवति यदेतद्वाक्यं महान् कुम्भो महाकुम्भः महा-
 कुम्भं करोतीति, यदा त्वेतद्वाक्यं महान्तं कुम्भं करोतीति तदा नेच्छते,

(तत्रोपपदं सप्तमोऽस्यम् । ३ । १ । ६७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

विधौ समर्थपरिभाषोपस्थानेन समासाप्राप्तेः । भाष्यं तु सर्वथा समासाभावेऽप्यणापत्तिपरतया योजयितुं शक्यमेवेति दिक् ॥

यावता चेदानौमिति (भा)

भाष्यमवतारयति

कुम्भमित्येतत्तु यद्यपीति । (कै)

समाधानाश्रयमाह

तथापीति । (कै)

भाष्ये गन्धशब्दः सम्बन्धवाची । न च महासंज्ञाबलात्प्रत्यय-
विधौ पदत्वेन निमित्तत्वस्यैव एव । असामर्थ्यात्प्रत्ययाभावे षोप-
पदसंज्ञापि फलाभावाच्चेति । उपपदसंज्ञायां समर्थवचनमनर्थक-
मिति भावः । एवं च सुबलस्यैवोपपदत्वं सम्बन्धयोरीत्यादौ तु
तत्प्रकृतिके लक्षणा । इदमेवाभिप्रेत्योपपदमतिङ्गिति सूत्रे
प्रथमानुसुष्यदस्यापि निवृत्तिर्भगवतोक्तेति दिक् ॥

किं च स्याद् यद्यत्र स्यात् कुम्भशब्दस्य कारणशब्देन समासे कृते तदर्थं
एकाचौभावात् मनुष्यशब्देन समासो न स्याद् अन्यर्थत्वादेव संज्ञायाः
सप्तमोनिर्दिष्टत्वेपि प्रकृत्यर्थविशेषणान्तद्विशेषणानां च उपोच्चारितपद-
त्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति, अथ तत्रग्रहणं किमर्थं धात्वधिकारः
प्रतिनिर्दिश्यते तत्रैतस्मिंस्तौषे धात्वधिकार इति, नैतद्वक्ति प्रयोज-
नम्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि प्रयोजनं सप्तमोऽस्य प्रत्ययो-
त्पत्तिं प्रति निमित्तत्वं यथा स्यादिति, कथं प्रत्यय इति वर्त्तते सप्तमोऽस्य-
मुपपदसंज्ञं भवति तत्र षोपपदे सन्धेव प्रत्यय इति, अथ कर्मबीजा-

महाभाष्यप्रवीणोद्द्योतः । ४१५
(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (तत्रोपपदं सप्तमौख्यम् । ३ । १ । ६२ ।)

कर्मत्वं मन्यते इति । (कै)

अपादिवदिति शेषः ॥ तत्र हेतुमाह

सत्त्वेति । (कै)

चिप्रत्ययेऽपि स्वाश्रयसत्त्वभावस्य निवृत्तौ मानाभावादिति
भावः ॥

सत्त्वभूतस्येति (कै)

पाठेऽपि भावे क्तः ॥

प्रकृतिविवक्षायामिति । (भा)

भावस्य प्रकृतेर्विद्वत्त्वभिरुत्वेन विवक्षायां विद्वन्निवाचकात्
चिरित्यर्थः ॥ तत्फलितमाह

प्रकृतीति ॥ (कै)

तत्रावश्यमिति । (भा)

नन्वेवं नित्यसापेक्षत्वेनासामर्थ्याभावाद्दण्डद्वारः तदनपेक्षायां
क्षेत्रभावेन च्यवन्नस्य नित्यसापेक्षताया उपपादितत्वादिति चेदत्र
महर्निर्घण्टोऽयम् । मम तु प्रतिभाति । न नित्यसापेक्षत्वं वृत्तौ

दिका सत्सप्तमी तत्कृतोऽसत्युपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः, न कर्मणोत्यादिका सौत्री
सप्तम्यधीपेक्षा तथा हि सत्युपपत्त्यस्याभिधेयं कर्म स्यात् यथा 'धः
कर्मणि कृत्ति'ति तथा चोपपदत्वं न प्रतीयेत अतो यथेत्संज्ञार्थमनुनासि-
कत्वं प्रतिज्ञायते तद्यार्थनिश्चेत्ता केवलमुपपदसंज्ञाया निङ्गं सप्तमी
तथाच धातोरणु भवति कर्मचोपपदमित्येतावानर्थः स्यात् कर्मणः

(तत्रोपपदं सप्तमौख्यम् । ३।१।६२।) (अ. ३। पा. १। आ. ५)

प्रयोजकं किं तु गमकत्वम् । एवं च नित्यसापेक्षत्वेऽप्यगमकत्वात्
वृत्तिः । काशकटौकारमित्यत्र तु गमकत्वाद्भवत्येवेति स्पष्टं चेदं
समर्थसूत्रे सुप आत्मन इति सूत्रे च भाष्ये सूत्राद्गुणम् ॥ भाष्ये

अधिकारादपीति । (भा)

नन्वधिकारादेतस्मिन्वात्वधिकारे इत्यर्थवत् तत एव प्रति-
सूत्रसुपपदसंज्ञाविधानेन संनियोगश्चिष्टन्यायात्तत्र सत्येव प्रत्ययो
भविष्यति किं तत्र ग्रहणेनेति चेन्न । तद्भावेऽन्वाच्यश्चिष्टत्वमपि
सम्भाव्येतेति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्त्वम् ॥

प्रत्ययोत्यन्तिं प्रति निमित्तत्वं न प्रतीयेत तस्मात्तदर्थं तत्रग्रहणं, किमि-
दानीं हेय एवायं ग्रह्यस्तत्रैतस्मिन्वात्वधिकार इति, न ब्रूमो हेय इति
सोपस्कारस्त भवति एतस्मिन्वात्वधिकारे यत्सप्तम्या निर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं
भवति तत्र च सति प्रत्यय इति ॥

कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ॥

भाष्ये एकदेश्चाह

पचती- (भा)

त्यादि ॥ शकृताह

शक्यमकर्तुमिति ॥ (भा)

तदपपादयति स एव ।

धातोः परस्येति । (भा)

धातोरिति पदमुच्चार्य धातोः परत्वेन विहितस्येत्यर्थः ॥ अत एव वक्ष्यति ।

कृदतिङ् ॥ अस्मिन् घात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्स्नः स्यात् । वर्तयम् । करणीयम् । अतिङ् किम् । चीयात् । संज्ञाप्रदेशाः कृत्स्नितसमासास्त्रेवेमादयः । अतिङिति शक्यमकर्तुम् । कथं चीयादिति । ज्ञापकात्सिद्धम् । अकृत्सार्वधातुकयोरेति सूत्रे अकृदित्येव सिद्धे एव सार्वधातुकग्रहणं ज्ञापयति न तिङ् कृत्स्ना भवतीति । न च शकृदित्यर्थे सार्वधातुकग्रहणमिति वाच्यम् । दिवादिषु कृत्स्नस्य

“कृदतिङ्” ॥ ‘तिङ्दर्जित इति’ । तिङ्त्वेन व्यञ्जित्त्वेन रहितः तिङोन्व इति यावत् । ‘अतिङिति किमिति’ । इह विधयाणोप्यर्थं प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्स्नां बाधितुं प्रभवति न तु ककारस्य कृत्स्नाः स्थानिवद्भावेन प्राप्तम् अन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति

प्राक्च लादेशाङ्गात्वधिकार इति । (भा)

एवं च तिङ्पुङ्गसंज्ञाया अप्राप्त्या निषेधो व्यर्थ इति भावः ॥
तत्सार्थक्यमेकदेशी शङ्कते ।

एवमपीति ॥ (भा)

सिद्धान्तौ शिष्यवृद्धिपरौचाये प्रतिद्वन्द्वीमाह

अथेति ॥ (भा)

एकदेशाह

प्रतिषेधेति । (भा)

द्वितीयाध्यायान्तं धालधिकारे तिङो व्याहृत्या तत्सार्थक्य-
मत आह

अथवेति ॥ (भा)

तिङ् भावौति । (भा)

अत एव “आमेत” विषयलकारस्य कृत्वं भवत्येव । तस्य तिङ्-
भाविलाभावात् । तिङ् भाविलस्य फल्लोपहितस्येव निवेशात् ॥

दीर्घाहस्ताभावेन व्यावर्थाप्रसिद्धेः । भाष्ये तु तिङां कृत्संज्ञायामिष्टा-
पत्तिः कृता । न चेवं तिङन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्त्वादुत्पत्तिः स्यादिति
वाच्यम् । तिङा एकत्वादेव कृत्त्वात् । न च वचनद्वयत्वाद्गुणोपि तदापत्तिः ।

वचनदिति मत्वा प्रथमः, तिङ्भाविनो लकारस्यैव कृत्संज्ञा प्रतिषिध्यते
प्रतिषेधसामर्थ्याद्वा स्थानिवद्भावो न भविष्यतीत्युत्तरम् । ‘षीयास्त्वृषा-
दिति’ । ननु च ज्ञापकादेतत्सिद्धं यदयमकृत्सार्थधातुकयोगिति पृथक्

मूलोच्छेद इति । (कै)

मूलभूते लकार एव ह्रस्वोच्छेदः क्रियत इत्यर्थः ॥ भो भगो इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या लूबिधिलाद्यत्र स्थानिवत्प्रतिषेध इत्यापि बोध्यम् ॥ अथ हतौयाभायान्नं धालधिकारेऽपि भाष्ये फलाभावादिषेधं प्रत्याख्यातुमाह

किं च स्यादिति ॥ (भा)

एकत्वादिति । (भा)

ननूक्तेऽपि एकले एकशब्दान्कर्मत्वमात्रप्रतिपत्तये द्वितीयावत् पञ्चति पश्येत्यादौ कर्मत्वोक्तये द्वितीया स्यात् । किं चैकवचनमुत्सर्ग इति तद् द्वांगमिति चञ्च । कर्मत्वस्यापि वाक्येन प्रतीत्या तदनुत्पत्तेः तिङोक्ता इत्यस्य च तिङ् घटितवाक्येनोक्ता इत्यर्थः । एकत्वादिष्वित्यादिपदेन कर्मत्वादीनामपि पक्षणं बोध्यम् ॥ उत्सर्गो व्ययविषय एवेत्याशयात् ॥

तिङन्तस्येति । (भा)

तदर्थक्रियाया इत्यर्थः ॥ भाष्यं

एक इत्यादौ चरितार्थत्वात् अतिप्राथम्येनमविद्युनौ तिङ्पदेत्यनेन तिङन्तानामसुबन्तत्वज्ञापनात् न चैवमपि पञ्चति पठतोत्यत्र क्लृप्तस्य-पितिङ्गतौति तुक्प्रसङ्गः तुविधौ धात्वादिरिति सूत्रात् धातुपदद्वया-

सार्वधातुके प्रतिषेधं प्राप्ति तन् ज्ञापयति अत्रदिति प्रतिषेधो न तिङ् भवतीति यदि स्यात् चिनुयात्सुनयादित्यादौ सार्वधातुकेपि क्लृप्ततिथेधादेन दीर्घो न भविष्यति किं एषक सार्वधातुकपदुदात्तेन, इह तर्हि पञ्चति

अथापि कथञ्चिद्योगः स्यादिति (भा)

शेष इत्यस्य विधायकत्वाद् दृषदिपिष्टा इत्याद्यर्थे इव पक्षत्यादिभ्यः पश्यत्याद्यर्थे प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥

न तिङन्तादिति । (भा)

अयमत्राभिसन्धिः । तिङन्तानां कृदन्तत्वप्रयुक्तप्रतिपदिकत्वाभावो ज्ञाप्यन इति पक्षति भवतीत्यादौ प्रथमापि नेति बोध्यम् ॥ पक्षेरनित्यादौ न लोपश्चात् एव न । अत एवाह नित्यादौ न दोषः ॥

परशब्दस्येष्टेति । (कै)

अन्तवद्भावस्य प्रापकत्वेन स्यानिवद्भावस्याभावादिदेशकत्वेन निषेधकतया निषेधाच्च बलौघात् इति न्यायेनाच्चः परस्मि-
नित्यस्यैव प्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥ यत्किञ्चित् स्थानिभूतादक्षः पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देशकत्वादक्षः परस्मिनित्यस्य प्रवृत्तिः । एतेना-
न्तवद्भावेन शबन्तस्यैव कार्यमिति पूर्वविधभावात्कथं स्थानिवत्त्व-

तुष्टतेः । एवमपि चिकीर्षति जिह्वीर्षतीत्यादौ स्यादिति चेन्न । शपा व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानमिति चेत् । एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् । न च स्थानिवद्भावं बाधित्वा परत्वात्कवद्भावः ।

पठति 'कलस्य पिति क्वति तुमि'ति तुष्ट् माभूदिति' तुमिवधौ धात्वा-
देरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तिष्यते, एवमपि चिकीर्षति जिह्वीर्षतीत्यत्र
प्राप्नोति, शपा व्यवधानात् भविष्यति, एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्.

मिति पराक्षम् । स्थानिभूतादचः पूर्वाऽस्थानिभूत एव गृह्यत इत्यथ न मानम् । तन्नकौण्डिन्यायस्थानवकाशविषयमत्वेन विधेयविषयकत्वेन चेद्गुणे विषयेऽप्राप्तेः । तच्च सूत्रेऽभावातिदेशस्याप्यङ्गीकारेण स्थानिनि मति भवतेऽनुक्त एकादेशेऽप्यभावातिदेशो बोध्यः । एतेन स्थानिवद्भावेऽपि शबन्तस्य प्रपा व्यवधानाभावात्तुक् दुर्वार इत्यपान्तम् । धौर्धियौ धिय इत्यत्र तु न दोषः । “ध्यायतेः सम्प्रसारणं चे”त्यनेन सम्प्रसारणे पूर्वलेख इति दीर्घत्वे च कृते एकादेशस्य निवृत्तेस्तस्य स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गेऽनुवृत्तिरित्यादावपि क्लेशोऽन्तरङ्गत्वादात्वे वाष्पादाङ्गमित्यालोपे सम्प्रसारणे एकादेशस्यैवाभावाच्च दोषः । स्पष्टं चेदं सर्वत्र प्रसारणिभ्य इति वार्त्तिकभाष्ये । धियावित्यादावियङ् आकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावाच्च ॥

तस्य प्रत्याख्यानमानत्वात् । न चैवमपि अतिष्ठति प्रत्याख्यानमाने पचे-
रन्नित्यत्र प्रातिपदिकाकत्वात्तलोपः स्यादिति वाच्यम् । अस्याऽङ्गिति
नकारोच्चारणसामर्थ्यादेव कोपापवृत्तेः । इह तर्हि चोयादिति कथंकार-
त्वादीर्घो न स्यादिति चेत् । नैष दोषः । सार्वधानुक्तप्रतिषेधो ह्यापयति
अकृतौति प्रतिषेधः तिङ् न प्रवर्तते इति । न चैवमपि तिङ्प्रमासे

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भूततीति व्यवधानमेव, नात्र स्थानिवद्भावः
प्राप्नोति परत्वादत्तवद्भावेन वाञ्छते तस्मात्प्रतिषेधतोऽप्येतादौ तुष्टं माभूदि-
त्यतिष्ठति प्रतिषेधः कर्त्तव्यः, किं च तिष्ठत्स्य कृदन्तं प्रातिपदिक-
मिति प्रातिपदिकसंज्ञायां पचैरन् नकोपः प्राप्नोति, पयाच त्राऽलो

नकारोच्चारणेति । (कै)

समाध्यन्तरमपि प्रागुक्तम् ॥

पृथक् सार्वधातुकेति । (कै)

न च श्यनर्थम् । दीर्घप्रवृत्तियोग्याजन्तेभ्यः श्यनभावात् ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतौगर्भजनागोजौ-
भट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चमाहिकम् ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पत्त-चट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव-वज्रवल्गुभ-
शर्मबिरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविधमपवथाख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चमाहिकम् ॥

कान्तस्यपदत्वः स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । यो जात एव पर्यभूषदि-
त्यादौ तथैव पाठस्य निर्विवादत्वात् । गतिकारणोपपत्तादिति सूत्रे
कदप्रत्ययस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वाच्चेति दिक् ॥

टाप्प्राप्नोति, सर्वत्र च स्थास्यत्पत्तिः प्रसज्येत तदेतदस्मादन्यार्थादितिर्घिति
प्रतिषेधादेव सिद्धे चोपादित्यादौ चापकङ्गाप्रथितव्यमिति इतिकारो
सम्भते च ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—००—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गृहभ्यो नमः ।

—••—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां पारङ्गीजानां महाभाष्ये निदम्बने ॥
ऋलष्यगाधे शास्त्रीर्याहुस्तान इव कौश्वरात् ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ॥

ननु स्वरूपस्य निषेधे तदभाव एव स्यादतस्तत्पक्षे वाक्यायं
दर्शयति

स्त्रियामित्युच्चार्येति ॥ (कै)

स्वरूपस्य (कै)

इत्यस्य स्वरूपपरस्येत्यर्थः ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ परिभाषेयम् । अस्मिन्वात्वधिकारे स्वध्वि-
कारव्यतिरेकेण यत्रासरूपोपपादप्रत्ययो विधीयते तत्र वेत्यपत्तिरुच्यते ।

“वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्” । अरूप इतिपदच्छेदः, अन्यथा जाघवे
विशेषाभावःइत्येवार्थं सरूपोस्त्रियां वेति ब्रूयात्, अथवाइतिवधैपि केवा
चित्कृतां प्रकृतिसंज्ञा स्यादित्येवमर्थमित्येव वचनं, यद्योक्तम् असरूपस्य

(वासऽरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

निषेधः स्याद् (कै)

इत्यस्य निषेधान्वयन्वयित्वं स्यादित्यर्थः ॥ ननु ये विहितस्तेषां प्रतिषेधे विधिवेद्यं स्यात् । विहितप्रतिषिद्धत्वादिकस्यो वा स्यादत आह

स्त्रियां क्लिनिति । (कै)

तदधिकारे ये विहिता उत्सर्गास्तेषां वासरूपविधिना प्रसक्तानां प्रतिषेधो बाधो “विज्ञास्यते” इति भाष्याक्षरार्थ इति भावः ॥ एवं चोत्सर्गापवादयोर्दयोरपि स्व्यधिकारनिवेशिते सति अस्त्रियामिति प्रतिषेध इति क्लभ्यते । अनेनापि घञासमावेश इष्टः मोऽनभिधानात्साध्यः ॥ भाष्ये

तद्योत्पत्तिर्वा प्रसङ्ग इति । (भा)

उत्पत्तेर्वार्थः । विकल्पप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु बाधकत्वविकल्पेनायं दोष इत्याशङ्क्य तदिकल्प एव न सिद्धतौत्याह

वा सरूप इति ॥ (कै)

असरूपोपवादो वा भवतीति । (कै)

अपवादपदवचनमात्रमिद्वान्ताभिप्रायेण ॥

एवञ्च ददातिदधात्वोर्विभाषेत्यादिवहेकल्पकल्पेनैव अपवादे शास्त्रान्तरमि ते तद्वदेव पक्षे उत्सर्गः प्रवर्तते । इगुपञ्चाजाप्रोक्तिरः कोपवादः तद्वि-
वाचनसुत्सर्गस्य बाधकविषये निवृत्त्यर्थमिति, परिभाषा चैयम्, अस्त्रि-
न्यात्वधिकारे स्व्यधिकारव्यतिरेकेण यान्यसरूपस्यापवादस्य विधायकानि
शास्त्रानि तच्छेषभूता, तत्रतत्र वचने क्रियमाणे गौरवं स्यादिति साधा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४२५
(अ. ३ । पा. १ । व्या. ६) (वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।)

बहिरङ्गस्येति । (कै)

शब्दानुपात्तस्येत्यपि बोध्यम् ॥ “इत्येतन्ने”त्यन्तो भाष्ये
च्छेदः ॥ भाष्ये

यद्येतस्मभ्येतेति । (भा)

अपवादपदाभावादपवादविषय एव विकल्प इत्यत्र माना-
भावादपवादोत्सर्गाभयविषयो विकल्पः स्यात् । एवं च तद्धित
इवोत्सर्गापवादयोर्विकल्पाद् यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्राप-
वादेन मुक्ते उत्सर्गाप्रवृत्त्या पक्षेऽनुत्पत्तिरेव प्राप्नोतीति भावः ॥

अपवादशास्त्रेणेति । (कै)

कैयटोपपत्तिस्तु चिन्त्या ॥

तद्धितेषु च सर्वमुत्सर्गापवादं विभाषेति (भा)

दृष्टान्तेन मदकार्यस्यैव साभात् ॥

सिद्धिं तु (भा)

इति भाष्ये बाधकपदे ह्यतेऽसरूपस्य बाधकस्यैव विकल्पे

षये गवुल्हृषावपि भवतः । विद्वेषकः विद्वेषा विद्वेषः । नचैवमातोनु-
पसर्गक इति कस्य विषये कर्मण्यपि पक्षे प्रवर्तेत । सरूपोऽसाविति

रशरूपेण परिभाष्यते, तत्र च असरूप इति व्यर्थं कृत्वाप्यस्य विक-
ल्पने सर्वस्यैवासरूपत्वाद्यत्किञ्चित्कदाप्येच्छया, ऽसरूपपदं चेतस्यापेक्षं प्रति-
योगिनि यतोत्र भिन्नरूपत्वमसरूपत्वमिष्यते, केन चिद्धि किञ्चित्सरूपम-
सरूपं वा भवति तत्र केनासरूप इत्यपेक्षायां स्वविधानवेलायां यः कश्चि-

(वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

उत्सर्गविकल्पाभावात्सिद्धमिति भावः ॥ इदं चापवादशास्त्रेषैक-
वाक्यतापन्नम् । न चैवम्

असरूपो वा बाधको भवतीति (भा)

भाष्येण बाधकत्वविकल्पप्रतिपादनं व्यर्थमिति वाच्यम् ।

असरूपस्य बाधकस्य वा वचनादिति (भा)

वार्त्तिकस्वारस्येनासरूपो बाधको वा भवतीत्येव भाष्येऽप्यथात् ।
वार्त्तिकोऽङ्गि बाधकानुवादेव विकल्पविधिरित्येव स्वरसतो लभ्यते
न तु बाधकत्वानुवादेनेति दिक् ॥ प्रत्यामत्या च यस्मिन् रूपितं
बाधकत्वं तस्यैव पक्षे ऽभ्यनुज्ञानमिति नातिप्रसङ्गः ॥ कैथटे

बाधकत्वे विकल्पित (कै)

इत्यादि । इदं चिन्त्यम् । वार्त्तिकोक्तबाधकपदार्थैकदेशस्य
बाधकत्वस्य विकल्पेनात्मन्यायोगात् । किं च पक्षे बाधकत्वाभावे
शक्तिपोरिव समुच्चयः स्यादिति महदनिष्टं धर्मनिषेधे धर्म्यभावा-

चेत् । किं ततः । गुणवृद्धिशास्त्रेष्विकल्पदस्येव कविधौ वेति पदस्य उप-
स्थितिर्हि ज्ञातैव । अन्यथा गबुलादेरपि दुर्लभत्वात् । सत्याच्च वेद्यस्यो-
पस्थितौ कथं सरूपस्यापि पक्षे प्रकृतिर्न भवेदिति चेत् । सत्यम् ।

न्विषये प्राप्तः स एव बुद्धिस्यः प्रतिबोगी गम्यते, ऽपवादविधानसमये
चोत्सर्गस्तमपि विषयमवगाढमुपकृतौ क्तमान उपाहृतो बुद्धौ भवतीति तद-
पेक्षया भिन्नरूपोपवाद एवात्रासरूपो विवर्तित इत्याह । 'असरूपोप-
वादप्रत्यय इति ।' एवं स्थिते यद्यद्यमुत्पत्तिविकल्पस्यादपवादप्रत्ययो वा
भवतीति, ततः स्वविषये कामं विकल्पस्तस्य लभ्यते न तत्सर्गः प्रवर्त्तते

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (वाऽसकूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।)

प्रतीतेः । अत एव “न वेति” सूत्रे माधुलविकल्पे पक्षे तस्यैवा-
माधुलमापादितम् ॥

क्षिपेरिति । (कै)

धात्वर्थनिर्देशे इक् प्रत्ययः । इक् कृष्यादिभ्य इति इग्वा ॥

तथापीति । (कै)

कर्त्तव्यञ्च तस्यापि मन्वादिति भावः ।

बाधकत्वं वहिरङ्गमपीति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । सामर्थ्यादपवाद एवामरूपपक्षेन विवक्षितो न
तु उत्सर्गाऽपीति तु भाष्यतात्पर्यं बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथवा समय इति । (भा)

एवं च समयैतत्सूत्रयोरन्यतरस्यायबाध्यायामरूपपदेनापवाद
एव गृह्यते इति भावः ॥ इहापि प्रमाणं चेत्किमेतावता तथाह

असकूपग्रहणसामर्थ्यात् यस्म्यसकूपता तं प्रत्येवास्य पादिकता । अन्ये
तु प्रति बाधकतैवेति न कश्चिद्दोषः । ततः असकूपो ऽपवादप्रत्यय
उत्सर्गस्य वा बाधकः स्यादिति फलितोर्थः । अस्त्रियां किम् । चिकीर्षा ।

तत्रातद्विषयो ज्ञातो, उत्सर्गापवादशास्त्रयोर्हि प्रमितित्यापारे पर्थव
सिते पश्चादियमत्रैव प्रदेशे स्थिता ऽपवादस्य पक्षे प्रवृत्तिं प्रतिबध्नाति,
अपवादशास्त्रेण यः स्वीकृतो विषयस्तद्वतिगिक्तविषया सामान्यशास्त्रस्य
प्रमितिरित्यपवादस्याप्रवृत्तावपि नैवोत्सर्गस्य तस्मिन्विषये प्रमितिः प्रवृत्ति
वैपीपक्षते तद्वितवत्, तद्यथा दक्षस्यापत्यमत इति विकल्पिते पक्षे ऽग्नौ न
भवति अपि तु वाक्यमेव भवति तत्कस्य हेतोः समर्थाणां प्रथमादिति

समयस्येति ॥ (कै)

अर्थः प्रत्याययितुमिति । (कै)

न च प्रत्यायानुत्पत्तौ प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति

न केवलाः प्रकृतिरिति (कै)

निषेधात् । नापि प्रयुक्तादय बोध इति भाष्यार्थ इति भावः ।

असरूपशब्देनेति । (कै)

भिन्नरूपो वेत्युक्ते भावाभावयोः परस्परभिन्नरूपस्य सताप्रती-
तिरिति नानेनोभयोरुत्सर्गापवादयोर्विभाषा बोधनम् । तथा
सति पक्षे ऽनुत्पत्तिः स्यात् । सा च न रूपवतीति । अभावपक्षे
न भिन्नरूपस्य सत्ता स्यादिति भावः । नन्वस्तु सामर्थ्यादन्यतरस्य
विकल्पो न तूभयोरिति बाधकपदाभावे अपवाद एवेति । कुतो
कथ्यत इत्याशङ्कते भाष्ये

अत्र क्लृप्तं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वयंते । स्वरितनाधिकारगतिर्भवतीति
स्त्रियां क्लृप्तिरधिकारे विकल्पो नेति सिद्धान्तः । यदि तु स्त्रियामभि-
धेयायां नेत्युच्येत तदा विक्षेपिका विक्षेप्येति क्लृप्तिषये यवुल्लघौ न
तटस्थेन पक्षे प्रवृत्तिर्निरुद्धते न एनरेकवाक्यतया प्राप्तरेव विकल्प-
रुच्येति तद्येहापौति, अपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्तव्यमभिधानाया-
नुज्ञाता स्याद्यथाग्निचिदित्यादौ क्लृप्तादिलोपे तदाह । 'तत्रोत्पत्तिर्वा
प्रसङ्गो वथा तद्धित इति' । तमिममुत्पत्तिविकल्पपक्षे दोषं दृष्ट्वा बाध-
कत्वं विकल्प्यत इत्याह । 'वा बाधको भवतीति' । उक्तं च सिद्धन्वसरूप-
बाधकस्य वाच्यनादित्यसरूपो बाधको भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ननु

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । ४२६
। अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।)

कुत एतदिति ॥ (भा)

दृष्टापत्त्या समाधत्ते

न चैवास्तीति ॥ (कै)

तद्भाष्ये

उत्सर्गति । (भा)

असरूप उत्सर्गो वा भवतीत्यनेन प्रत्यामत्त्याऽसरूपोऽपवाद एव
पक्षे स्थाप्यते इति । कविषथेनाणिति भावः ॥ वस्तुतोऽसरूपपदे-
नापवाद एवोपतिष्ठत इत्याह भाष्ये

अपि च सापेक्ष इति । (भा)

अवधिमापेक्ष इत्यर्थः । भिन्नरूपत्वं ह्यसरूपत्वं तत्र कुतो
भिन्नरूप इत्यपेक्षायां स्वविधानवेलायां यः स्वविषये प्राप्तः स एव

स्याताम् । अद्यापि स्त्रियामित्येवं शब्दसुसार्थं विहिते निषेध इत्युच्येत
तर्हि व्यावक्रोशो व्यावकृष्टिर्मिति कर्मव्यतिहारे । गार्हो विषये क्लृप्त

तत्रतत्रोच्यते यत्रान्वत्क्रियापदम् अयते तत्रान्तिर्भवतिपर इति तत्तत्सा-
सरूपो वेत्युक्ते भवतीत्येवाध्याहारो युक्तो न परन्तु बाधक इति ।
उच्यते । उत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजनं केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगः, केवला
च प्रकृतिः स्वार्थमात्रमभिधातुमसमर्था किं पुनः कर्त्रादिकमभिधा-
स्यति प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये हि प्रयुज्यमानेन्वयव्यतिरेकाभ्यामयं प्रकृत्यर्थो
ऽयं प्रत्ययार्थ इति व्यवस्थाप्यते ऽनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कश्चिदप्यर्थं
गमयति, प्रयोगोपि हि तस्या दुर्लभः परश्चेति नियमात्, तद्विधे
त्वनुत्पत्तिपक्षेऽप्युत्सर्गप्रकृतिव्यतिरेकेण प्रत्ययान्तगमन्ति षष्ठी, इह तु

(वाऽमरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । २ । १४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

बुद्धिस्थो गम्यते । अपवादविधिममये चोत्सर्गस्तमपि विषयमुप-
ठौकमानमुपाकूढो बुद्धौ भवतीति । तदपेक्षया भिन्नरूपोऽपवाद
एव गृह्यत इत्यर्थः ॥

न चोत्सर्गवेलायामिति । (भा)

नन्वपवादवाक्यार्थोत्तरमुत्सर्गस्य लक्षसंस्कारकतेति प्रातिपद-
कार्यसूत्रभाष्ये उक्तत्वेनोत्सर्गोऽपि स्ववेलायामपवादमपेक्षते इति ॥

कथमेतदिति (भा)

चेन्न । लक्ष्य संस्कारवेलायामपेक्षायामपि वाक्यार्थबोधवेलायां
तदभावात् । अस्य च तदैवैकवाक्यतेति भावः ॥

स वा बाधको भवतीति (भा)

भाष्ये । स बाधको वा भवतीत्यन्वयः ॥

स्यात् । इयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य विधानात् । अत्र केचित् । उत्स-
र्गापवादयोर्द्वयोरेपि स्व्यधिकारनिवेशितत्वे मति प्रतिषेधोयमित्याहुः ।
अन्ये तु अपवादमात्रस्यापीति । तत्राद्ये मते आसना आस्या स्व्यधि-

न तद्येति सामर्थ्याद्द्विहरणमपि बाधकत्वमविकल्प्यते । ननु च शास्त्रं
शास्त्रेण बाध्यते न पुनः कार्ये कार्येण निदानोच्छेदेनैव हि निदानिन
उच्छेदः शक्यते कर्तुं नहि प्रदीपे ऽनुच्छिन्ने तत्प्रकाश उच्छिद्यते तत्कि-
मुच्छते ऽपवादप्रत्यय इति, एवं तु वक्तव्यम् अपवादशास्त्रमिति । उच्यते ।
सर्वस्यैवापवादशास्त्रस्य स्वगतमनारूप्यमशभिचारोति प्रत्ययद्वारकं तदा-
श्रयणीयमित्यपवादप्रत्यय इत्युक्तम् । एवम्भूतस्य प्रत्ययस्य विधायकं शास्त्र-
मित्यर्थः । यदा प्रत्ययस्य बाधकत्वविकल्पसामर्थ्याद्शास्त्रमपि पक्षे बाधकं

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । (भा०)

ननु यद्यनुबन्धोऽनवयवस्तदा कथं कप्रत्यये कष्टत्वम् । प्रत्य-
यादित्वाभावात् । कथं वाडादौनामनेकाल्त्वेन सदेशत्वम् । न
चादेश्यवृत्तिकालेऽनुबन्धत्वाभावाद्नेकान्तत्वं तर्हि केऽपि वाक्यार्थ-
बोधार्थत्वं प्रत्ययत्वाज्ञानेन तदुत्तरमेवेत्संज्ञाप्रवृत्तौ सर्वत्र नाङ्ग-
त्वाविति सूत्रभाष्योक्तरीत्या उपदेशोत्तरकालमेवेत्संज्ञाप्रवृत्त्या च
उपदेशेऽनुबन्धमत्त्वादसाक्यकरत्वं स्यादिति चेत् न । चुटु इत्या-
दावादिशब्दस्य समीपपरत्वाच्च दोषः । अनेकाक्षित्यत्र सम्बन्ध-
सामान्यषष्ठ्यर्थे वज्रमौञ्जङ्गीकाराच्च दोषः । डादेशेऽपि डा आ
इत्याकारप्रक्षेपात्सर्वादेशत्वम् । इत एव वास्वरमाद् अथैकाक्षेषु
दोष एवेति वक्ष्यति भाष्यकृत् ॥

कारविहितेनापि युचापवादेन सह ऋहृलोर्यतः समावेशः सिध्यति
घञस्तु क्लिनादिना ऽनभिधानाच्च समावेशः । द्वितीयपक्षे तु घञः क्लिना-
दिभिरसमावेशः सिध्यति । आस्येत्यत्र तु कृत्यल्यटोबहुकमिति ष्यदिति-

भविष्यति । अथ वा हृक्तौ वस्तुमात्रं दर्शितं यथा त्वयमर्थ उपपद्यते
तथा सूत्रं व्याख्येयं तत्रेदं व्याख्यानं परिभाषेयमित्युक्तं तत्रेकपरिभाषा-
वद्वियमापि पदमुपस्थापयति अस्मिन्धात्वधिकारे यत्रासरूपोपवादप्रत्ययो
विधीयते तत्र वेत्पतिष्ठते श्यधिकारे तु नेति किं कृतं भवति
ददातिदधात्वोर्विभाषेत्यादिवत् प्रमितरेव विकल्पकृषिता भवति ततस्त-
ददेवोत्सर्गस्य प्रवृत्तिसिद्धिरिति, अघासरूप उत्सर्गप्रत्ययोपवादविषये
वा भवतीति विज्ञायमाने को दोषः, न खलु कश्चिद्दोषः, अपवाद-
विकल्पे प्राप्ते विभाषा उत्सर्गविकल्पे त्वप्राप्तविभाषेति किन्तु प्रति-

(वाऽसख्योऽस्त्रियाम् । १ । २ । ६४ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. ६)

अथवा प्रयोगे इति । (भा)

क्विति रूपाभाववदिव स प्रयोगेऽसख्यः । असख्यपदेन च
समानरूपाभाववानुच्यत इति भावः ॥

न स्त्रादेशेषु वासरूप इति । (भा)

आदेशगतमसाख्यं गृहीत्वा लकारविषये वासरूपविधि-
नास्तीति तात्पर्यम् । आदेशप्रवृत्त्युत्तरकालिकवैकल्प्यवत्सु लकारे-
व्यत्यञ्चरार्थः ॥ तदाह

लकाराणामसमावेशमिति । (कै)

सर्वेषामङ्गसुपपादयति

विवेकः । नन्विह साख्यं प्रयोगे उपदेशे वा । नाद्यः । ग्रामणो-
र्यामण्य इति क्विवादिविषये ऽद्यादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न हि
क्विवादयः प्रयोगे रूपवन्तः । लोपविधानात् । नान्यः । अनुबन्धभिन्नेषु

योग्यपेक्षमसरूपपदमप्यपवादमेव गोचरयतीत्युक्तम् । अस्त्रियामित्यत्र
पक्षत्रयं सम्भवति अभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामभिधेयायां वास-
रूपो न भवतीति, स्त्रियामित्येव वा विहितस्यासरूपस्य निषेधः
स्यात् स्त्रियामित्युच्चार्य ये विधीयन्ते ते नेति, स्त्रीग्रहणं वा स्त्र्यते
स्त्रितेनाधिकारावगतर्भवतीति स्त्रियां क्लिप्तस्त्रिभुविकाः नेति,
तच्चाद्ये पक्षे वित्तिपा वित्तेपिका वित्तेनेति क्वविषये ग्वण्ठसौ न
स्याताम्, द्वितीये तु 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियां' व्यावक्रोशो व्याव-
क्रुष्टिरिति णचो विषये क्लिन् न स्यात्, द्वयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य
विधानादिति, ममाद्ययोः पक्षयोर्दोषं वृष्ट्वा हतौयं पक्षमाश्लिष्याह ।

(वासरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।) (अ. १ । पा. १ । आ. ६)

असरूप इति । (भा)

अथे स्पष्टलायापवाद इत्येव वदत तस्मामर्थ्यादनुबन्धकतासाक्ष्यं
नाश्रीयते किं तु रूपान्यत्वेनैवेत्यर्थः । तस्मामर्थ्यात्प्रकर्षगतिः । तेन
प्रयोगे उपदेशे वासरूप इति द्वितीयः पक्षः । तस्मामर्थ्यात्प्रायोगिक-
मसाक्ष्यमिति तृतीयः पक्षः । तत्रान्वययोः क्तिवादिषङ्गहः कथ-
मिति चेद् रूपभावादेव साक्ष्याभावव्याचतेः । असरूपपदेन च
साक्ष्याभाववानुच्यत इत्याहुः ॥

प्रागिति । (भा)

अत्र पक्षे सूत्रे मन्विः मौचः । यदा परिभाषापक्षे प्रथमः
पक्षः । अधिकारत्वे द्वितीयः । तदास्त्रियामित्यस्य स्त्रियामिति

ग्रहणेन । अत्रियेभं वासरूपपरिभाषा । अर्हं कृत्यटचस्त्रियत्र कृत्य-
टग्रहणास्त्रियत्वात् तेन क्लृप्तत्तुमुन्वयार्थेषु वासरूपविधिर्न भवतीति
सिद्धान्तः । हसितं हसनं कात्रस्य । अत्र क्लृप्तद्विविधये घञ् न ।
तुमुन् । इच्छति भोक्तुम् । अत्र इच्छार्थेषु क्लृप्तोटाविति ज्ञेयं भवति ।

प्रतिषेधो क्लोऽपचदित्यत्र लुपि प्राप्नोति प्रयोगे क्लृप्तत्वात् लुपयन-
घक्तकारः प्रत्ययः लुप्यपात्तौदितोऽस्त्वः, अः कर्तेत्यत्र लुपि प्राप्नोति,
ज्ञापकात्सिद्धं यद्यं 'ह्रस्वन्तोर्लुपे'ति लिङ्द्विविधये जडं शक्ति तज्
ज्ञापयति न जादेशेषु वासरूपविधिरिति, एवमपि ग्रामणीः ग्राम-
नाय इति क्तिवादिविषयेऽणादयो न स्युः नहि क्तिवादयः प्रयोगे
रूपवन्तो लोपविधानान्तेषाम्, तस्मादुपदेशागतमसाक्ष्यम्, यद्येवमनुबन्ध-
भिन्नेषु विभाषा प्रसङ्गः काणोऽपि क्लृपदेशे भिन्नं रूपं प्रयोगे तु समानं
तत्राह । 'नानुबन्धकतमिति' । अयुबन्धानामनेकान्तत्वात्तत्कृतमसाक्ष्यं

क्ता निवर्त्तत इत्यर्थः । “समानकर्तृकेषु तुमुन्” लिङ्चेति वच-
नालिङ् इष्टत्वादाह

लिङ्चेति (कै)

लोडापादान एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः ॥

नियमादिति । (कै)

नियमो वा कल्पः ज्ञापकं वा कल्पमिति तु भाष्याशयः ।
किञ्च लिङ् कर्तृकर्मणोश्चरितार्थः । भावे तुमुन् भावार्थयोस्तयो-
रपवाद् एवेतौष्टं भगवत इति । ज्ञात इति । लिङ् भवत्येवेत्यपि
कैयटस्त्रिन्यः ॥ ननु लिङ् लोटौ कामप्रवेदने विधीये इच्छामि
भुञ्जीथ । इच्छामि भुञ्जीत भवानिति हि तद्दाहरणम् इदम्ब-

लिङ् तु भवत्येव । लिङ्चेति वचनात् । एवं चास्मादेव नियमादिह
लोट् सुपरिहरः । अतोत्र तुमुन्ग्रहणमापाततः । खलर्थे । आतोयुच् ।
इषत्यानः । अत्र खल् न भवति । ननु श्वधिकाशदृध्वे वासकूपन्यायो
नास्तीत्येवास्मीयताम् । मैवम् आसित्या भुङ्क्ते आस्यते भोक्तृमित्याद्य-

नास्मीयते तथा चोदीचां माष्ट इति श्रयमाणेऽपि एकानं तस्यानेकान्त
त्वादव्याहृतमेजन्तत्वमित्यात्वं प्रयुक्तं ददाति दधात्वोर्विभाषेति विभा-
षाग्रहणं च लिङ्गमस्यार्थस्य, अन्यथाऽनुबन्धकतादसारूप्यादेव प्रविषये
यो भविष्यतीति किन्तेन, इह क्तल्यट् तुमुन्खलर्थेऽपि वासकूपविधिः
प्राप्नोति, क्तितं क्रात्रस्य प्रोभनं क्सनं क्रात्रस्य अत्र क्तल्यट्प्रियथये वञ्जपि
प्राप्नोति, तुमुन् इच्छति भोक्तृम्, अत्र इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ विविति लोट्
प्राप्नोति, तुमुना च बाध इष्यते लिङ् तु लिङ् चेति वचनाद्भव-
त्येव, यद्येवमस्मादेव नियमास्त्रोडपि न भविष्यति, खलर्थे आतो यच्

(वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

कामप्रवेदनेऽपीति कथमनयोर्बाध्यबाधकभावः । न चेदमपि
कामप्रवेदनविषयम् । इच्छति भोक्तुमित्युदाहरणं । सङ्गच्छते ।
वक्त्राभिप्रायाविष्करणमेव हि कामप्रवेदनशब्देनोच्यत इति चेन्न ।
तव भोजनमिच्छतीति तदर्थनाचापि तत्सत्त्वात् ॥ ननु पौर्व-
कालाप्रतीतेः कथं क्त्वाविषये लकारप्राप्तिरत आह

भोजनार्थत्वादिति ॥ (कै)

“स्त्रियाः प्रागित्यत्र पक्षे दूषणान्तरमाह भाष्ये

कालादिष्विति ॥ (भा)

“अहं ढजिति ” च ॥

सिद्धिप्रसङ्गात् । इह हि भोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकालता गम्यते ।
क्त्वाप्रत्ययश्च तुमर्थाधिकाराद्भावे तत्रैव च लकार इति समानविषय-
त्वाद्बाध्यबाधकभावः स्यात् । प्रेषातिसर्गाति सूत्रे स्त्रियांक्तिन्नित्यत ऊर्ध्वं
वासरूपविधेरभावादिति कौमुदीयश्रुत्युक्त्वाकारविशद इति दिक् ॥

इषत्यानः, अत्र खलपि प्राप्नोति । ननु स्वधिकारे तावदस्त्रियामिति
प्रतिषेधादस्याप्रवृत्तिः परस्तादपि विच्छिन्नत्वादेव न भविष्यति, स्यादेत-
देवं, वक्ष्यमधिकारस्यात् परिभाषा त्वेधेत्युक्तम् इच्छते च स्वधिकारा-
दूर्ध्वमपि वासरूपविधिः, आसित्वा भुङ्क्ते आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्याद्
अन्यथा भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमवगम्यते तुमर्थाधिकाराद्भावे
क्त्वाप्रत्ययस्तत्रैव च लकार इति समानविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावः स्यात्,
तथा कालो भोक्तुं कालो भोजनस्य तुमुना ल्युटो बाधस्यात्, तस्मात्
स्वधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिरेषितव्यः, ‘अहं क्तव्यत्वे’ त्यत्र
क्तव्यत्वं ज्ञानार्थं आपकं स्वधिकारस्य परस्तादन्वित्वेवा परिभाषेति, तस्मात्
क्तव्यत्वं तुमुन्खलार्थे प्रतिषेधोऽवश्य एव ॥

तथ्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ६६ ॥

कैश्चिदिति (कै)

वृत्तिकारैरित्यर्थः ॥

कर्मणि प्रदर्शित इति । (कै)

वक्तव्या इति विवरणात् । न हि तथ्यः कर्मकर्त्तरि । सवाच्यः
 कर्त्ता कर्मवदिति वचनाद् इति भावः ॥ ननु बोधे विशेषात्
 कथन्तद्धितेन सिद्धिरत आह

नित्यानामिति । (कै)

वास्तु भवत्वेनापि वासकर्त्तुरेव कृत्वा बोधास्यार्थविशेषः ।
 कृत्वा सर्वदोषपरिहारादिति भावः ॥

तथ्यत्तव्यानीयरः ॥ घातोरेवेति प्रत्ययाः स्युः । तकाररेषौ स्वरार्थौ ।
 कर्त्तव्यम् । करणीयम् । वसेत्तथ्यत्कर्त्तरि षिञ्च ॥ वस निवासे इत्यस्य
 षष्ठात्, न तु वस आच्छादन इत्यस्य लुम्बिकरणस्य । तयोरेवेति वचनात्
 कर्त्तरि न प्राप्नोतीति वचनम् । वसतीति वास्तव्यः । तद्धितान्तो वा ।
 वास्तुनि भवो वास्तव्यः । दिगादित्वाद्यत् । अवास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदोऽपि

तथ्यत्तव्यानीयरः' ॥ 'वसेरिति' । वस निवास इत्यस्य षष्ठात् न तु
 वस आच्छादन इत्यस्य लुम्बिकरणस्य तयोरेव कृत्यत्त्वखण्डार्था इति वचना-
 त्कर्त्तरि न प्राप्नोतीति वचनं षिद्धिवाच्यं च । 'वास्तव्य इति' । तद्धितान्तो

उपादायापि ये हेया इति । (कै)

उपायशब्दव्युत्पत्तिः पृषोदरादित्वात्साधुः । रेखागवयस्था-
नीयत्वादिति भावः ॥

कृत्योकेष्णुजिति । (कै)

ययतोरिति चान्तोदिति चान्तोदात्तविधायको नञ इति च
तत्र वर्त्तते । अनेन वास्तव्यो नवान्वय इत्यादिसमासस्तु अनभि-
धानाच्च भवतीति भाष्याग्रथः ॥

नास्ति । तथ्यन्तव्यये हि कृत्योकेष्णुच्चार्यादयश्चेत्यन्तोदात्तत्वम् । यत्प्रत्यये तु
ययतोश्चातदर्थं इत्यनेनेति । केलिमर उपसंख्यानम् ॥ कृत्वा इति बहु-
वचनेनैतत्सूचितमित्युक्तम् । ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः । रेफः स्वरार्थः ।
पञ्चेलिमा भाषाः । पल्लव्याः । भिदेलिमाः सरजाः । मेत्तव्याः । शुद्धे
कर्मणि प्रथयो भाष्ये स्थितः । वृत्तिकारस्तु कर्मकर्त्तरि चायमिष्यत
इत्याह । तद्भाष्यविवक्षम् ॥

वा पुनरेव भविष्यति वास्तुनि भवो वास्तव्यः, दिगादित्वाद्यत्, अवास्तव्य
इत्यत्र स्वरभेदो नास्ति कृत्योकेष्णुजिति यदन्तोदात्तत्वं तदेव 'ययतोश्चा-
तदर्थं' इत्यनेन भविष्यति, केलिमर इति ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः,
रेफस्वरार्थः । 'कर्मकर्त्तरि चायमिष्यत इति' । भाष्ये तु पञ्चेलिमा-
भाषाः पल्लव्याः भिदेलिमास्सरजा मेत्तव्या इति शुद्धे कर्मणि प्रदर्शितम् ॥

अचो यत् । ३ । १ । ६७ ॥

भाष्ये

आर्द्धधातुकसामान्य इति । (भा)

विषयसप्तम्यामपि परभूतविषयसत्त्वे एव प्रवृत्त्या परनिमित्त-
त्वमस्येवेति कथयतीत्यादौ स्थानिवच्चनिर्वाहः ॥ आर्द्धधातुके इति
च नातिनिर्देश इति भावः ॥

अचो यत् ॥ अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेषम् । जेषम् । ननु पूर्वसूत्रे
एव यदपि निर्दिश्यताम् । अज्यङ्ग्यां च मास्तु । हलन्तास्यतं वक्ष्यति ।
परिशेषादजन्तेभ्य एव यद् भविष्यति इति चेत् । अजन्तभूतपूर्वादपि यथा
स्यादित्येवमर्थमिदम् । दित्यं धित्यम् । इह हि दात्रो धाञश्च सग-
न्तस्य दित्य धित्य इति स्थिते आर्द्धधातुकं इति विषयसप्तमीमाश्रित्य
सप्तमीकोपे कृते साम्यतिक्रमं हलन्तत्वमस्तीति श्यत्स्यात् । अज्यङ्ग्यात्
भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य यद्भवति । तेन यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । श्यति
तु कृते तित्त्वहितत्वं स्यात् । चिकीर्षमित्यादौ तु श्यद्यतोर्विशेषो
नास्ति । यतोनाव इत्यत्र ह्यज्यङ्ग्यानुवृत्तेः । आर्द्धधातुक इत्यस्य पर-
सप्तमीत्वे तु इहाज्यङ्ग्यां न कर्तव्यमेव । तकिश्रुतिचतिसतिजनीना-

“अचो यत्” । ‘अज्यङ्ग्यां किमिति’ । पूर्वसूत्र एव यदज्यङ्ग्यां
कर्तव्यमिति प्रश्नः । ‘यावतेत्यादि’ । इये हि धातवो ऽजन्ता हलन्ताश्च
तत्र हलन्ताद् श्यतं वक्ष्यति अतः पारिशेष्यादजन्तादेव यद्भवतितीत्वभि-

(अथो यत् । ३ । १ । ६७ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

यतो नाव इति । (कै)

आद्युदात्तस्वरार्थमित्यर्थः ॥

यत्प्रत्यय इति । (कै)

एतेन दण्डादिभ्यो य इति वृत्तिपाठ एतद्भाष्यविषय इति
भावः ॥

सुपसंख्यात्मम् ॥ तत्रे हसने । असु हिसायाम् । चते याचने । यतो
प्रत्यङ्गे । जनो प्रादुर्भावे । तत्त्वम् । प्रत्यम् । चत्वम् । यत्वम् । जत्वम् ।
अत्र जनैर्यद्विधानं यतोनाव इति स्वरार्थं जनवधोक्षेति वृद्धिनिषेधेन
ख्यत्यपि रूपे विशेषाभावात् । इह प्रांसिमपि केचित्पठन्तीति हरदत्तः ।
तेन तद्दानप्रांस्यगार्थं च । अत्राद्युदात्तः सिध्यति । अपाठपक्षे तु
ख्यन्तादौयति सिध्यतीति बोध्यमिति वर्तन्ति । तदेतत्सर्वमो डवन्दे-
त्यादिसूत्रविस्मरणमूलकत्वादुपेक्ष्यम् । हनो वा वध च ॥ हन्तेर्वा यत्,
तत्सन्नियोगेन च वधादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । वध्यः । घातः । यदभावे
ख्यत् । हनन्तोचिख्यकोरिति तत्त्वम् । ह्योहन्तेरिति कुत्वम् । यद्यपि
वधमर्हतीति वध्य इति रूपं यदित्यनुवर्तमाने दण्डादिभ्य इति तद्धितेन

प्रायः । 'अजन्तभूतपूर्वादपीति' । पूर्वे भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः
अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्च अजन्तभूतपूर्वः । 'दित्यं धित्यमिति' । दाजो
धाञ्च सन् द्विर्वचनं सनिमीमाध्विवादिना इस 'सः स्यार्द्धधातुश्च' इति
तत्वम् 'अत्र लोपोभ्यासस्य' दित्स धित्स इति स्थिते अणुत्पन्न एवार्द्ध-
धातुके बुद्धिस्ये एवातो लोपे कृते सम्प्रत्ययं हजन्त इति ख्यत् स्याद् अज-
द्यह्यात् भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य यद्भवति तेन यतो नाव इत्याद्युदा-
त्तस्य ख्यति तु तित्स्वरितं स्यात्, चिकीर्षमियादौ तु ख्यद्यतोर्विशेषा-

लक्षणभावादिति । (कै)

“सुप्पुपेति” न सार्वचिकमित्यर्थः ॥

कृदुत्तरपदेति । (कै)

वध्यशब्दो हि “यतो नाव” इति द्युत्कत्वादाद्युदात्तः ॥ भाष्ये

यतापि सिध्यति तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इत्यत्र समासो न सिध्येत् ।
 क्वति पुनः कर्त्तृकरणे क्वतेति सिध्यति । न च असिवध्यमहतीति विद्यते
 क्तसमासादेव तद्धितोत्सिति वाच्यम् । दग्धादिषु केवलस्य वध्यशब्दस्य
 पाठात् । तदन्तविधेस्तु प्रतिषेधात् । खरे भेदाच्च । असिवध्यशब्दाद्यति
 हि तित्स्वरितमिति स्वरितः प्रसज्येत । कृदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपद-
 प्रकृतिखरेण वध्यशब्द आद्युदात्तः । अत एव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन
 सह सुप्पुपेति समास इत्यपि न वाच्यम् । अन्तोदात्तप्रसङ्गात् । वध्यशब्दे
 क्तद्धितान्ते प्रकारकृतविशेषस्य सत्त्वाच्च । एतेन गिरौ ङश्चन्दस्येति
 वार्तिकप्रत्याख्यानपरं भाष्यमप्यपाक्तम् । अत एव कृतकन्वकोतकुशला
 इत्यादीनां चार्थितार्थमिति दिक् । अत्रत्यभाष्यादिपर्यालोचनया असम-
 स्तवध्यशब्दे विशेषाभाव इति लभ्यते । तथा च दग्धादिभ्य इत्येव सूत्रं,
 यच्चानुवर्तते । दग्धादिभ्यो य इति गिरनुबन्धपाठस्तु प्रामाणिक इति
 माधवो हन्तिधातौ स्फुटीचकार । ह्रदत्तग्रन्थपर्यालोचने तु इदं च वचनं

भावः, यतो नाव, इत्यत्र हि ह्यच इति वर्त्तते यदा त्वाङ्घ्रातुके परतो
 लोपः, तदैतदज्यह्वयं न कर्त्तव्यमेव । ‘तत्किशसौत्वादि’ । तत्कि हसने
 शसु हिंसायां अते चदे याचने यतो प्रयत्ने जगौ प्रादुर्भावे ‘यतो नाव’
 इति स्वरार्थे जनेर्यद्विधानं जन्यमिति रूपं न तु यथापि सिद्धं ‘जनिवद्यो-
 च्छेति’ ङङ्घ्रिप्रतिषेधात्, शंसिमपिकेचित्यठन्ति, तदानराशंस्यं राशं

यदि पुनरिति । (भा)

अभिवधाय समस्ता अपि गणे पाश्चा । आकृतिगणो वा स
दति भावः । एतेन न चाभिवधेत्याद्यपास्तम् । एवं च तद्धितेन
अभिद्धिरिति वार्त्तिकं कार्यमेवेति भावः ॥

यदिधौ भाष्यादौ पठितमपि क्वब्धिभौ मृजेर्विभाषेत्यस्याग्रे एव पाश्चा-
मित्येव भाष्यतात्पर्यं युक्तम् । विकल्पाकरणेन लघुत्वादिति लभ्यते ।
तस्मिन्नपि पक्षे वध्यशब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः क्यमुपित्त्वादनुदात्तः । न
च नञ्समाम्नि ययतोश्चातदर्थइत्यस्य प्रवृत्त्यभावेन स्वरे दोष इति वाच्यम् ।
कृत्योक्तेषु चार्वादात्तस्य प्रवृत्त्येष्टिसिद्धेः । असमन्ते एव विशेषाभावस्य
परिपाद्यत्वाच्च ॥

च । 'हनो वा वध चेति' । हन्तेर्वा यत्प्रत्ययो भवति तत्तन्नियोगेन च
वधादेशः । 'वध्यमिति' । तद्धितान्तो वा पुनरेव भविष्यति वधमर्हतीति
वद्वा; दण्डादिभ्य इति यत्, यदि तद्धितः समासो न प्राप्नोति अक्षिवद्वा
मुसलवद्वा इति, कृति एनः सति 'कर्त्तृक्रमे कृता बद्धमिति' समासः
सिद्धो भवति । 'घात्यमिति' । 'हनन्तोचिसमो'गिति तत्त्वं ह्यो हन्ते-
र्त्विङ्गिन्नेष्विति कृत्वम् ॥

अजयं सकृतम् । ३ । १ । १०५ ॥

कर्त्तरि च सकृत इष्यत इति । (भा)

कर्त्तरि अर्थं सकृते विशेष्ये इष्यत इत्यर्थः ॥

कर्त्तर्यमिति । (कै)

अत एवाजयमिति निपातनाश्रयणम् । झङ्गिति कर्त्तर्यत्वसङ्गत-
विशेष्यकत्वरूपेत्यर्थः ॥

गत्यर्थानामिति (भा)

भाष्यम् । दंष्ट्रासङ्गतमिति कर्त्तरि क्तः । तदर्थं च निपात्य-
मानमजयं कर्त्तरौति प्रतीयते । तदसङ्गतम् । सकृतमिति मैत्रौ-
पर्यायस्य भावकान्तस्यैवात्र गृहादतस्तत् तात्पर्यमाह

अजयं सकृतम् ॥ नञ्पूर्वाञ्जीर्यतः कर्त्तरि यन्निपात्यते सकृतं
चेत् विशेष्यम् । सकृतमिति नपुंसके भावे क्तः न जीर्यतीत्यजयं मता
सकृतम् । इह अजयमिति समुदायस्य सकृतं वाच्यमित्यर्था न यावत् ।
उदाहरणे सहप्रयोगानुपपत्तेः । न च घटः कलश इतिवत् व्याख्यानपर-

“अजयं सकृतम्” ॥ ‘सकृतमने कर्त्तरौति’ । सूत्रे सकृतमिति नपुं-
सके भावे क्त इति दर्शयति, कर्त्तरौति तयोरेव क्तत्वकत्वकर्था इति भावे
मा भूदिति निपातनाश्रयणं तत्र भावे सकृतकर्त्तृकेपि ण्यदेव भवति
अजयं सकृतेनेति । ‘अजयितेति’ । ढच् ॥

(अजयं सकृतम् । ३ । १ । १०५ ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. ६)

तथापीति ॥ (कै)

तेन योगादिति (भा)

भाष्यस्य तेन साहचर्यादित्यर्थः ॥

सोपसर्गस्येति । (कै)

अर्थान्तरवृत्तेति भावः ॥ ननु कालादिकर्मसद्भावात् प्रथम-
कर्मकत्वं तत्राह

द्रव्येति । (कै)

एतच्च “ गतिबुद्धीति ” सूत्रे “ कालाध्वनोरिति ” सूत्रे च
निरूपितम् ॥

कर्त्तरीति । (कै)

वार्त्तिकारम्भवाद्याह भाष्ये

भावे तद्दीति । (भा)

गत्यर्थेभ्यो विशेष्यविधानेन भावेऽपि ऋदृर्गनादिति भावः ॥
प्रत्याख्यानवाद्याह

सङ्गतग्रहणमिति । (भा)

तथाच तस्यामर्थ्यात्कर्त्तरेव भविष्यति नार्थी वार्त्तिकेनेत्यर्थः ॥
वार्त्तिकारम्भवाद्याह

तथा सङ्गतप्रयोगः । तेन सकृतमार्थेण रामाजयं कुर्वन्नुतमिति भट्टिप्रयो-
गात् । न्यगैरजयं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बन्धेति कालिदासप्रयो-
गस्तु सकृतमित्यध्याहृत्य व्याख्येयः । सकृतं किम् । अजरिता कम्बुषः ।
कर्त्तरि निपातनमित्युक्त्वात् भावे सकृतकर्त्तरेपि ऋदेव भवति । अजयं
सङ्गतेनेति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४४५
अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ।)

कर्त्तृविशेषणमिति । (भा)

कर्त्तृपदाध्याहारेणेति भावः ॥ तद्वाचष्टे

वैयधिकरण्यमिति । (कै)

अजर्यसङ्गतेनेत्युदाहरणमिति भावः । एवं च तस्मात्पर्याभावेन
भावे प्रत्ययव्याहृत्यर्थं कर्त्तरोति वाच्यम् । निपातनपर्यायाद्वा
कर्त्तरोति भावः ॥

वैयधिकरण्येऽपीडिति । (कै)

कर्त्तरि निष्ठायां सामानाधिकरण्येऽपि तद्विकल्प इति भावः ॥

वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ॥

यत्राधिकारस्येतीति । (कै)

यथा मण्डूकानुवृत्तिविषये "धान्यानामि"त्यादौ ॥

अवधीति । (कै)

यथाऽङ्गधिकारः प्रागनङ्ग इति ॥

सिंहेति । (कै)

यथा "प्राषां फे"त्यत्र । एवं सर्वचेति ॥

भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ॥

प्राथम्यादिति । (भा)

धातुपाठे इति भावः । प्रसिद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

भुवो भावे ॥ भवतेरनुपसर्गे सुप्युपपदे क्वप् स्यात् भावे । यत् नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे ञानुक्त्वत्वात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूषम् । सुपीत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रभव्यम् । ननु अनुपसर्गेण वतिरकर्मकः तस्माद्भाव एव भविष्यति तस्मिन् भावग्रहणेनेति चेन्नैवम् । प्राथम्यात्कर्मणि प्रसङ्गात्सप्तार्थकादपि कालादिकर्मणि प्रसङ्गात् उत्तरार्थत्वाच्च ।

हनस्त च । ३ । १ । १०८ ॥

भाष्ये

भ्रूणहृत्येति । (भा)

शब्दशक्तिस्वभावादेतद्विहितक्यवन्तस्य स्त्रीत्वमित्यर्थः ॥

हनस्त च ॥ हन्तेर्घातोऽनुपसर्गो सबन्त उपपदे भावे क्यप् स्यात्
तकारस्थानादेशः । ब्रह्महत्या । एतत्सूत्रविहितक्यप्रत्ययान्तस्य स्वभावात्
स्त्रीलिङ्गत्वमेव लोके । कृन्दसि तु लौवतापीष्यते । सनादेव दस्युहत्याय
शस्त्रिणे । कृन्दसि स्त्रियां क्यप् चिदहृत्यः । तस्ति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
यजते । सुषीति किम् । घातीति वर्त्तते । ष्यत् न भवति । सकर्मकाङ्गावे
विधानाभावात् । कर्माविवक्षायामकर्मकत्वेपि न भवत्यनभिधानात् ।
अनुपसर्ग इत्येव । प्रघातो वर्त्तते ॥

“हनस्त च” ॥ ‘ब्रह्महृत्येति’ । स्वभावतः स्त्रीलिङ्गत्वमस्य क्यवन्तस्य
यथान्येषाम्भावे कृत्यानां नपुंसकत्वं, कृन्दसि तु क्यवन्तस्यापि नपुंसक-
त्वमित्यते सनादेव दस्युहत्याय शस्त्रिणे, कृन्दसि च स्त्रियां चिदहृत्यः,
अस्यै ब्रह्महत्यायै ढतीयं परिगृह्णाणेति । ‘प्रघातो वर्त्ततेइति’ । किं
पुनः कारणं घञ् प्रत्युदाहृत्यते न ष्यदित्यत आह ‘ष्यत् भावे न
भवतीति’ । कर्माविवक्षायामकर्मकत्वे सखपीति भावः, सकर्मकाङ्गा भावे
ष्यतः प्राप्तिरेव नास्ति ॥

एतिस्तुशास्त्रदृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०६ ॥

आत्मनेपदिभ्यामिति । (कै)

आकारवदिकरणाभ्यामित्यपि बोध्यम् । एतदंशे उत्तरसाह-
चर्यमप्यनुशाहकम् ॥

एतिस्तुशास्त्रदृजुषः क्यप् ॥ सुप्यनुपसर्गे भावइति निवृत्तम् । गभ्यः
क्यप् स्यात् । एतीति इया एव गृहणं नेडिकोः । तयोरधिपूर्वयोरेव
प्रयोगादेतीति निर्द्देशानुपपत्तेः । तथा च रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरण-
मिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । केचित्तु इगवदिक इति वक्तव्यमिति वचना-
दधीत्यमित्युदाहृगन्ति । इत्यः । कथन्तर्हि उपेयमिति । इड् गताविति
भौवादिकाद्यत् । स्तुत्यः । शिष्यः । शास इदृङ्लोरिति इत्वम् । शासिव-
कीति षत्वम् । आडः शासु इच्छायामित्यस्यापि गृहणमविशेषात् । तेन

“एतिस्तुशास्त्रदृजुषः क्यप्” ॥ एतीति तिपा निर्द्देशः, किमर्थं धातो-
गृहणं यथा स्यादिवर्णान्तस्य मा भूदिति, अत्र तेण एव गृहणं नेडिकोः
तयोरधिपूर्वयोरेव प्रयोगादेतीति निर्द्देशानुपपत्तेः तथा च रक्षार्थं
वेदानामध्येयं व्याकरणमिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । केचित्तु इगवदिक
इति वक्तव्यमिति वचनादधीत्या मातेत्युदाहृगन्ति । ‘स्तुत्य इति’ ।
ऋक्स्य तुक् । शिष्य इति’ । ‘शास इदृङ्लोरित्वात्’ ‘शासिवत्सिघसीनां
चे’तिषत्वम्, आडः शासु इच्छायामित्यस्यापि गृहणमविशेषात् तेना-
शास्यमिति धातुस्वरण मध्योदात्तं पदं भवति ख्यति तु गतिकारकोपपदा-
रङ्गादिति अन्तस्वरितत्वं स्यात् । केचित्तु शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव गृहण-

वृष्यातिरिति । (कै)

वृङ् सन्भकावित्यधम् । एवं च वाक्यपूर्वज एवेति भावः ।
वस्तुतो व्याख्यानादत्र वृजो ग्रहणमित्येव तत्त्वम् ॥

संहिताया एव नित्यत्वमिति । (कै)

अविच्छिन्नपादपर्यन्तत्वमेवात्र नित्यत्वम् ॥

आशास्यमिति धातुक्षरेण सधोदात्तं परं भवति । एषति तु गतिकार-
कोपपदात्कदिति अन्तस्त्वित्त्वं स्यात् । केचित्तु श्रासु अनुश्रियावित्यस्यैव
ग्रहणमिच्छन्ति । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृषः पूर्वोत्तरमाहर्षयो-
भयपदिनो ग्रहणाज् ज्ञापकात् । यदयं ईडवत्सदृशंसदृङ् ग्यत इति
वार्यशब्दस्याद्यादात्तत्वं शान्ति तत्र हि ईडिवन्दिभ्याम् अकारवर्तिकरण-
प्रकृतिभ्यां माहर्षयाद् आत्मनेपदिनो वृषो ग्रहणम् । वृषः । वृत्तः ।
शृष्यः । ऋषिविति वर्तमाने एतः ऋष्यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । तत्र ऋग्-
वश्यके एषत्तं बाधित्वा ऋषेव भवति । तथाहि । इह मूषे स्तौतेग्रह-
कस्यावकाश आवश्यकविवक्षायां स्तुत्य इति । ओगावश्यक इत्यस्याव-
काशोऽवश्यलाभ्यम् अवश्यस्तुत्य इत्यत्र उभयप्रसङ्गे परत्वात् एषत् स्यात्
एतः ऋष्यग्रहणात् ऋषेव भवति । शंसिदृष्टिगृह्यो वेति वक्तव्यम् ॥
शस्यम् शंस्यम् दक्षम् दोक्षम् गुह्यम् गोह्यम् एतच्च वृष्यावेव

मिच्छन्ति । 'ओगावश्यकइत्यादि' । इह स्तुग्रहणस्यावकाश आवश्यका-
विवक्षायां स्तुत्य इति । 'ओगावश्यक' इत्यस्यावकाशोऽवश्यलाभ्यमिति ।
अवश्यस्तुत्य इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद् एषत्स्यात् एतः ऋष्यग्रहणात् ऋषेव
भवति । 'वृग्रहणो वृजो ग्रहणमिष्यते न वृष इति' । ज्ञापकात्, यदय-
'मौडवत्सदृशंसदृङ् ग्यत' इति वार्यशब्दस्याद्यादात्तत्वं शान्ति तत्र चैडि-

(एतिसुश्रावद्वेषः क्यप् । ३ । १ । १०६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

अर्थनिश्चयाभाव इति । (कै)

आज्यशब्दस्य कृदत्वादाडर्चोक्ति न वेति निश्चयाभाव इत्यर्थः ।

स्थितम् । भाष्ये तु नास्ति । तत्र प्रथमस्यम्यत्रः, ईडवन्दृशंसदुर्वाण्यत इति सूत्रद्वयप्रामाण्यात् श्रमेः सिद्धम् । इतरथोक्तं मूर्णं मृग्यम् । आङ्-पूर्वादङ्गेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ अङ्गं यत्किञ्चन्यथादिषु । अस्मात् बाङ्गलकात्कारणे क्यप् । अनिदिताङ्गल इति गलोपः । आण्यम् । ननु ण्यत्वेव नलोपः कस्मात्तोक्त इति चेन्न । कुत्वप्रसङ्गात् । तित्स्वरप्रसङ्गात् । तस्मात्क्यवन्त एवायम् । नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः । आण्यं किमासौत्यरिधिः क आसौदित्यादौ पदकारैस्तदकारणादिति चेत् । अत्र भाष्यम् । न कस्योपेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैस्तु कस्योपेन अनुवर्त्यमिति । अथमाश्रयः । संज्ञितैव नित्या पदविच्छेदेस्तु पौरुषेयः । अत एवार्थ-विनिश्चयाभावान्नावगच्छन्ति । यथा हृग्निव इति । अत्र किं हरिश्चब्द इकारान्त उत हरिश्चब्दस्तकारान्त इति सन्देहः । किञ्च वनेन वाय इति मन्त्रे वेति वाय इति व चकारां शाकल्य इत्युपन्यस्य उदात्तं क्लृव-माख्यातमभविष्यत् इति अध्यायिशब्दे अट्स्वरप्रसङ्गेन दूषयित्वा वेरपत्यं वाय इत्येकपद्येन सिद्धान्तं कुर्वन् यास्तः पदविभागस्य पौरुषेयत्वं स्पष्ट-मेवाचष्टे । अपि च सति पदत्वे अवग्रहो ऽस्मति तु नेति द्वयमपि

बन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो वृद्धो गृह्यम् । 'शंसिदृहीत्यादि' शंस लृत्तौ दुह प्रपूरणे । गृहू संवरणे । 'शस्यमिति' । क्यप्त्वे उपधालोपः, भाष्यएतदुपसंख्यानं न दृष्टम् । 'आङ्पूर्वादिति' । अङ्गं यत्किञ्चन्यथा-कान्तिगतिषु । 'आज्यमिति' । 'कृत्यल्यटो बङ्ग'मिति करणे क्यप्, पूर्ववदुपधालोपः, अथ कस्माद् ण्यत्वेवोपधालोपो गौक्तः कुत्वप्रसङ्गात्-त्स्वरप्रसङ्गात् तस्मात्क्यवन्त एषा, यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति आण्यमित्या

(अ. २। पा. १। आ. ६) (एतिस्तुशास्त्रवृजुषः क्वप्। ३। १। १०६।)

समासे संक्षिप्ता नित्येतिव यद्यस्य साधुत्वाभावात् । सम्प्रदायमाच-
शरणस्य तस्य लक्षणा विषयतेत्यर्थं मन्ये ॥

प्रायोवादमात्रं सम्प्रदायानुशोधादुभयस्यापि बद्धधा परित्यागो वृश्यत एव ।
गोभिर्मदाय गोभ्यो गातुमित्यादौ अवग्रहाभावात् । इयिवांसमतिस्त्रिधः,
देवयन्तो यथामतिमित्यादाववग्रहाच्चेति दिक् । प्रक्रियाकौमुद्यान्तु अज
गतौ क्षेपणे चेत्यस्य आन्यमित्युक्तं तत्तु भाष्यविरुद्धम्, अर्थाननुगुणश्चेति
प्रामाणिकैवपेक्ष्यमेव ॥

अन्यमिति, अवगच्छता को दाषः, नहि लक्षणम पदकारा अनुवच्योः
किन्तु पदकारैर्गाम लक्षणमनुवच्ये पदविच्छेदो हि पौलषेयः संक्षिप्तैव
तु निष्कार्ये धार्थनिश्चयाभावे नावगच्छन्ति यथा हरिश्चिव इति किं हरिश्चाञ्च
इकारान्त उत हरिश्चञ्चन्तङ्गान्त इति सन्देहात् । 'कथमिति' । इह
एवैतद्रूपमिति मन्यमानस्य प्रश्नः । 'हरिति' । इ गतावित्यस्य ॥

ई च खनः । ३ । १ । १११ ॥

क्यप्संनियोगेनेति । (के)

ननु अन्तरङ्गे इत्वे कृते एकदेशविहृतन्यायेन प्रामाण्यवारणार्थं तदावश्यकम् । इत्वंत् पक्षे चरितार्थे किञ्च अत्रः कर्तृयकीति सूत्रे भाष्ये “ये विभाषे”त्यत्र ये इत्यस्य विषयसप्तम्यक्तताया उक्ततया पदत्वेन नान्यः पूर्वमेवात्वे ततः परत्वात्सर्वार्थदोषं एकदेशविहृतन्यायेन इ च खन इत्यस्य प्रवृत्तौ खिद्यमिति स्यात्-दारणार्थे दीर्घनिर्द्देश इति केषाञ्चिदाशय इति चिन्त्यसेतद् इति

इ च खनः ॥ खनः क्यप् स्यात् इकारस्यान्तादेशः । दीर्घनिर्द्देशः प्रक्षेपार्थः । तत्र द्वितीय इकारो येषु विभाषेत्यात्वबाधनार्थः । अन्यथा येषु विभाषेत्यस्यावकाशः खायते खन्यते । इत्वस्यावकाशः यस्मिन्पक्षे यात्वं नास्ति । आत्यपक्षे उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वात्त्वं स्यात् । येषु विभाषेति विषयसप्तमी । तथा च यकारादौ बुद्धिस्थ एव भवदात्वमन्तरङ्गम् । ऋथं त्विकारः क्यपा सङ्घ विधानादङ्घरङ्गः तदित्यम् । येषु विभाषेति विषयसप्तमीति पक्षमाश्रित्य सूत्रकृता दीर्घोच्चारणं कृतम् भाष्यकृता तु

“इ च खनः” । दीर्घोच्चारणं किमर्थं न इ च खन इत्येवोच्येत दीर्घस्य ऋस्य वा आदृगं नान्तिविशेषः । ऋत्वादेशे ‘बलतुक्कोसिद्ध’ इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद ध्रुवाश्रयतुकस्यादिति चेद् न. पदान्तपदाद्योरेकारदेशस्तुविधावसिद्धः । अन्यथा लक्ष्मणमिति पावाद्गस्यासिद्धत्वाच्चेति ऋत्वादेशो नित्यस्तुक् स्यादित्यत आह । ‘दीर्घनिर्द्देश इत्यादि’ । एतेन ऋत्वद्वयमत्र विधीयते न दीर्घ इति दर्शयति पूर्वं तु

केचित् ॥ भाष्याशयस्तु व्यवस्थितविभाषयाऽत्रात्वाप्रवृत्तिरिति ।
इदञ्च तवाप्यावश्यकम् । अन्यथा आकारस्य दौर्घकारेऽपि खीथ-
मिति स्यान्न तु खीथमिति । न च खनेर्नस्थानुनामिके आकारः
स्यात् । तस्माद्गुणेऽपि कटाक्षित् तादृश एव स्यात् तद्वारणाय
इकाररूप एवेकार इत्यर्थं दौर्घनिर्देश इति वाच्यम् । स्थानु-
रूपेऽनुनासिक एवोच्चारणौघेऽनुनासिकोच्चारणात् । स्पष्टं चेदं
“पथिमथि” “अष्टन आ” इत्यत्र भाष्यकैयटशोरित्याहुः ॥

परमसप्तमीमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् । तथाहि परमसप्तमीपक्षे इत्वमन्तरङ्गम् ।
परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात् । क्यप्सन्निधोगागिष्ठं हि तत् । तथाच
नदेवात्वस्य बाधकम् ननु ऋत्वादेशे तस्य पूर्वेण सङ्घ आदृगोसत्वपि
भक्तृकोऽस्मिन्न इति एकादेशस्यास्मिन्नतया ऋत्वस्यपितृकृतीति तुक्
स्यात् अतो दौर्घ एव विधेय इति चेन्न पदान्तपदाद्यारिकादेशस्तद्विधाव-
सिद्धः न त्वन्योपोति वक्ष्यमाणत्वात् अन्यथा कृत्ते कत्रमित्यत्र उवाङ्-
गुणस्यासिद्धत्वात् हेचेति ऋत्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्यात् इत्यने तु दौर्घा-
त्यदान्ताहेति वैकल्पिक इति टिक । खियम् ॥

यथा ऋताश्रयणोक्तमोकारान्तादेश इति ‘तर्जति’ परस्मै ।
‘सति ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थं इति’ अन्यथा ये विभाषेत्यस्यावकाश-
खायते त्वन्यते अस्य त्ववकाशो यस्मिन्पक्षे स्यात्वे नान्ति स्यात्पक्षे उभय-
पक्षे परत्वादन्तङ्गत्वाच्चाव स्यात् । एतच्च ये विभाषेति विषयसप्तमी
पक्षे उच्यते, तदा हि यकारादौ बुद्धिस्य एव भवदात्वमन्तरङ्गम् अयं
त्विकारः क्यप् सङ्घ विधानाद्बुद्धिरङ्गः, परमसप्तमीपक्षे त्वदमेवेत्वमन्तरङ्गं
परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात् ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

भाष्ये स्त्रीलिङ्गभार्याशब्दविषयेऽनर्थकोऽसंज्ञायामिति प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ अस्त्रीशब्दस्य संज्ञाशब्देन समानाधिकरणमसासमभिप्रेत्य तत्सिद्धये कर्मणि संज्ञाशब्दं व्युत्पादयति

संज्ञायत इति । (कै)

अस्त्री रूपा बोधा यस्यास्तीत्यर्थः ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् । क्वप् स्यात् । भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । तथाच क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा । समसश्च बहुलम् ॥ असंज्ञायामेव सूत्रेण नित्यं प्राप्तस्य क्वपो विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । सम्भृत्याः । सम्भार्याः । असंज्ञायां किम् । भार्यो नाम क्षत्रियः । संज्ञायां ऐनि वृष्टत्वाद्ग ते भार्या प्रसिध्यति । स्त्रियां भावाधिकारोक्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति च स्मृतम् । यथा पत्न्यं यथा जन्तुं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥ अस्यार्थः । ते तव सूत्रकारस्य भार्याशब्दो न सिध्यति श्यतं बाधित्वा संज्ञायां समजनविषदेत्यादिना क्वपः

“भृजोऽसंज्ञायाम्” ॥ ‘भर्तव्या इत्यर्थ इति’ । एतेन क्रियाशब्दत्वं दर्शयन् संज्ञालम्पयाकरोति । ‘संपूर्वादिभाषेति’ । असंज्ञायामेव सूत्रेण नित्यं प्राप्तस्य क्वपोऽयं विकल्पः । प्राप्तविभाषेत्यर्थः । ‘संज्ञायामित्यादि’ । प्रतिषेधस्येति शेषः । कसंज्ञायामित्यस्य प्रतिषेधस्य भार्यो नाम क्षत्रिय इत्यत्र ऐनि वृष्टत्वाच्चरितार्थत्वाद्ग ते सूत्रकारस्य भार्याशब्दः सिद्धान्तोऽर्थः । ऐनि चरितार्थे हि प्रतिषेधे स्त्रियां क्वपा भवि-

अन्यथेति । (के)

“संज्ञायां समजेति” क्यबन्तानां समत्या इत्यादीनां स्त्री-
शिकृत्वादिति भावः ॥

लौकिकीत्विति । (के)

न च विपरीतं किं न स्यादिति वाच्यम् । “स्त्रियां क्त्विन्”-
इत्यत्र न स्त्रीत्वस्यैव ग्रहणाद्यापि तत्रैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥ भाष्ये

यथा न्यासमिति । (भा)

“संज्ञायां समेति” सूत्रे यदधिकं न स्त्रियामित्यादिकृतं तत्र
कार्यमित्यर्थः ॥

प्रसङ्गात् । ननु भृजोऽसंज्ञायामिति प्रकृतसूत्रे संज्ञायां निषेधसामर्थ्यात्
संज्ञायां समजेत्यादिसूत्रान्तरप्राप्तोपि क्यप् भृज् संज्ञायां न भविष्यति ।
न चैवं तत्र संज्ञायामित्यस्य वैयर्थ्ये, धात्वन्तरेषु चरितार्थत्वात् इत्याशङ्क-
त्याहः संज्ञायामित्यादि । प्रतिषेधस्येति शेषः । असंज्ञायामित्यस्य
प्रतिषेधस्य पुंसि भार्यो नाक क्त्विति इत्यत्र दृष्टत्वात् चरितार्थत्वात् ।
तथा च सामर्थ्यं नास्तीति भावः तस्मात् भार्याशब्दो न सिद्धयतीति चोच्यं
सुख्यम् । उत्तरमाह । स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति । ननु संज्ञायां समजेति
सूत्रे क्त्विन्कृत्यति भाव इति न स्वयंते पूर्व उवाचिकार इति । यत्नं

तथ्यम् । ननु भार्याशब्दोपि संज्ञा, अन्वियमाणापि हि भार्या भार्येत्युच्यते
तत्कृतोस्य क्यप् प्रसङ्गः, न ब्रह्मोनेन क्यप् भविष्यतिमिति यस्तु संज्ञायामेव
विधीयते संज्ञायां समजननिषेधत्वादिना तस्याच्च प्रसङ्गः, न च तस्यापि
प्रतिषेधसामर्थ्यात्किञ्चित्, पुंसि प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादिति चोक्तम्
उत्तरमाह । “स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति” ननु संज्ञायां समजननिषेधत्वाच्च
वक्ष्यति भाव इति न स्वयंते पूर्व उवाचिकार इति यथा समजननि

भाव इति तच्चानुवर्त्तत इति । (भा)

ननु “समजनिषदनिपतानाम”धिकरणे मन्यविद्ययोः करणे तेन सिद्धे णकारः कथं भावे इत्यस्य तत्र मन्वन्व इति चेन्न भृञ् विषये भाव इत्यस्य तत्र मन्वन्व इति चेन्नेतिवर्त्तते इत्यर्थः । एवं च भृञो भाव एवेत्यत इति भावः । एवमपि भावाधिकारोऽस्तीत्यपि व्याख्येयम् ॥

संज्ञाशब्द इति । (कै)

संज्ञाशब्देन कर्मसाधनेन संज्ञायमानमभिधीयते । तचाभिधेये प्रत्ययस्यैतत् तर्हि भृत्याशब्देन स्यादेव गृह्णिष्यभिधानमिति भावः ॥ भावसाधनेन धातुनामनेकार्थत्वाद्विद्विष्यते तदाह

चैतत् । समजन्ति तस्यामिति समज्या । निषीदन्ति तस्यामिति निष-
द्येत्यादिदर्शनात् । तत्त्वद्यमुच्यते स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति । सत्यम् ।
स्त्रियां स्त्रीप्रकरणे संज्ञायां समजेत्यादिना क्वपि विधीयमाने भावस्या-
धिकारः । अभिधेयत्वोपगमलक्षणो व्यापारोऽस्ति । शब्दशक्तिस्वाभावाद्भाव
एव क्वपि न तु कर्मणोऽप्ययः । एतदपरितोषादेवाह । अथवेति न
पतन्त्यनेनेत्यपत्यम् । अगन्तात् भावकर्मणोर्विधीयमानोऽपि यत् हलन्ता-
त्वशो च भवति अन्यमित्यत्रापि हलन्ताद्यन भित्तिरित्यत्र विद्विष्यादि-

तस्यामिति समज्या निषीदन्ति तस्यामिति निषद्येत्यादि भवति तत्त्वद्यमिव-
मुच्यते स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति, नेदमपूर्वं चोद्यं लक्षणम् एव हि तत्र
वक्ष्यति कथं तदन्तं स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति स्त्रियां स्त्रीप्रकरणे
संज्ञायां समजेत्यादिना क्वपि विधीयमाने भावस्याधिकारोऽभिधेय
भावोपगमलक्षणो व्यापारोऽस्ति शब्दशक्तिस्वाभावाद् भाव एव तेन क्व

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः

४५७

(अ. ३ । पा. १ । व्या. ६) (भृशोऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ।)

रूढिरिति । (कै)

तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः । तेन रूढ्यर्था गम्यत इत्यर्थः । नाम-
धेयवाचिसंज्ञाशब्दस्तु करणव्युत्पत्त्यच इति बोध्यम् ॥

अपर आह्वेति (भा)

भाष्ये

सिद्धन्तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधाद् (भा)

इत्याद्यकरणेन पदान्तरत्वं

कर्मणि क्यवभावादिति । (कै)

मृज इति शेषः । जन्ये स्वरान्ये स्वरार्थे यदेवेत्येते म बाङ्गल-
कादेव सिद्ध इति यनिजनेरित्युक्तमुपमंस्थानं न कार्यमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

सम्भारा इति । (भा)

सम्भारा इति पाठे भू इति या दीर्घान्ता आदेर्द्वोरम्बोधः ॥

भ्योस् इत्यसौ विधये क्लिन् । सर्वमिदं यथा बाङ्गलकाङ्गवति, एवं भार्याशब्दे
क्यवविषये एवमवतीत्यर्थः । अथवा इत्थं ममाधेयम् । क्यव्विधौ भृञ्
भरणे इति आदिदेव गृह्यते न औहोत्यादिको ङ्भृञ् । ह्यनुबन्धकत्वात् ।
एवञ्च विभक्तौर्वा भृञ् भरण इति दीर्घान्तात् त्रयादेर्वा गणति भार्याशब्दो
निर्वाध एवेति ॥

भवति न कर्मणि तेन भार्या प्रसिद्धतीति कर्मणोऽपिभिप्रायः, एकानु-
बन्धकग्रहणे न ह्यनुबन्धकस्येति भृञ् भरण इत्यस्यैव क्यव्विधौ गृह्यतां न
ङ्भृञ् धाराशेषव्ययोरित्यस्य, अतस्तस्माद्वा भृञ् भरण इत्यस्माद्दीर्घा-
न्ताद्वा भार्येति प्रसिद्धतीति परिहारात्तन्मप्यत्र सम्भवति ॥

(राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकृष्यकृष्टपच्या- (अ. ३। पा. १। आ. ६)
व्यथाः । ३। १। ११४।)

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकृष्यकृष्ट- पच्याव्यष्टयाः । ३। १। ११४ ॥

सूसर्त्तिभ्यामिति (कै)

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकृष्यकृष्टपच्याव्यष्टयाः ॥ एते सप्त क्वबन्ता
निपात्यन्ते । अग्निभिक्तः क्षत्रियो राजा तेन सोतथो ऽभिषवद्वारेण
निष्यादयितव्य इत्यर्थे कर्मणि क्वप् । दीर्घत्वञ्च निपात्यते ऋण्यर्थम् । यद्वा
जतात्मकः सोमो राजा । राजानं क्रीयन्तीत्यादौ दर्शनात् । स सूयते
कांक्षते अथेत्यर्थे अघ्निकरणे क्वप् । निपातनं ऋण्यर्थम् । तेन आद्यपक्षे
अश्वमेधादौ द्वितीयपक्षे ण्योतिष्ठोमादौ च गातिप्रसङ्गः । राजसूयशब्दश्च
पुत्रपुंसकलिङ्गो ऽर्धर्चाश्रित्वात् । सरत्याकाशमार्गं इति सूर्यः । ऋ गतौ ।
कर्तरि क्वप् निपातनादत्वं हलित्येति दीर्घः । यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः ।

“राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकृष्यकृष्टपच्याव्यष्टयाः” ॥ ‘राजा सोतश्च
इति’ । अग्निभिक्तः क्षत्रियो राजा तेन सोतथोऽभिषवद्वारेण निष्याद-
यितव्य इत्यर्थः, कर्मणि क्वप् दीर्घत्वं च निपात्यते, ‘राजा वा इह
सूयत इति’ । अत्र पक्षे जतात्मकः सोमो राजा राजानं क्रीयन्तीत्यादौ
दर्शनात्, सुनोतिरत्राप्यभिषवे ऽघ्निकरणे, क्वप्निपातनं ऋण्यर्थं, तेन
ण्योतिष्ठोमादौ न भवति, पूर्वस्मिन्नपि पक्षेऽश्वमेधादावतिप्रसङ्गः । ‘सूस-
र्त्तिभ्यामिति’ । ननु सत्तेबलं सुवतेर्वा बडागम इत्यभिधानादिकल्पोत्राभि-
प्रेत इति चार्थाभावाद् इन्द्रानुपपत्तिः, भाष्यकारप्रयोगान् इन्द्रः, प्रयुक्तं
हि भाष्ये सूसर्त्तिभ्यां च सत्तेबलं सुवतेर्वा बडागम इति । ‘सत्तेबलमिति’ ।

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (राजसूयसूर्यमृषोरुत्थकृष्णकृष्णपथा-
व्यथाः । ३ । १ । ११४ ।)

भाष्यस्य कृष्णं निपात्यत इति शेषः । कुप्ये गुप्याटेः कत्वम् ।
सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् ॥

स्रति कर्मणि लोकं प्रेरयतीत्यर्थे कर्तृणि कृष्णि कृतं कृष्णोत्थागमश्च
निपात्यते । मृषोपपदाद्भेदेः कर्मणि कृष्ण् । पक्षे यतिं प्राप्ते निष्कं कृष्णं
निपात्यते । विशेष्यनिष्क्रियम् । भवन्ति नोद्दामगिरां कृष्णीनामुच्छ्राय-
सौन्दर्यगुणा मृषोद्या इति माघः । गोचते असौ रथः । कर्तृणि कृष्ण् ।
गुपेगदेः कुत्वञ्च संज्ञायाम् ॥ कुप्यम् । सुवर्णरजतातिरिक्तस्य धनस्येय
संज्ञा । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपथाः । कर्मकर्तृणि निपातनम् ।
इहान्तोदात्तत्वमपि निपात्यते । मुञ्जे तु कर्मणि कृष्टपात्वा इत्येव भवति ।
न व्यथते अथ्यथाः । कर्तृणि कृष्ण् । अत्र वार्तिकानि सूर्यवच्यथाः
कर्तृणि ॥ स्रसर्तिभ्याश्च सतेरत्वम् ॥ सुवतेर्वा रथागमः ॥ कुप्यं
संज्ञायामिति ॥

दीर्घत्वं तु इपरत्वे सति 'ह्रस्वि चे'त्येव सिद्धम् । 'सुवतेर्वा रथागम इति' ।
सुवतेरिति पच्यन्ते सुवतेः परस्य कृष्ण इत्यर्थः, रथागम इति पाठे षष्ठी ।
'स्रतीति' । आकाशे । 'सुवतीति' । षृ प्रेरणे तुदादिः, कर्मणि लोकं
प्रेरयतीत्यर्थः, उदिते हि तस्मिन्निष्क्रियासु लोकस्य प्रवृत्तिः, कर्तृप्रत्ययेन
कर्तृणि निपातनं दर्शयति, एवं रथ्याव्यथ्ययोर्गपि इत्यर्थम् । आह च
सूर्यवच्यथाः कर्तृणीति । 'कुप्यमिति' । संज्ञायामेतद्विध्यते सुवर्ण-
रजतव्यतिरिक्तस्य धनस्येयं संज्ञा, सर्वत्रातिप्रसक्तो निपातनाश्रयेण परि-
हार्यः । 'कर्मकर्तृणि निपातनमिति' । अन्तोदात्तस्य चेति इत्यर्थम्,
आह हि कृष्टपच्यथ्यान्तोदात्तत्वं कर्मकर्तृणि चेति, मुञ्जे तु कर्मणि
कृष्टपात्वा इत्येव भवति ॥

(प्रत्यपिभ्यां गृहेः । ३ । १ । ११४)

(अ. ३ । पा. ३ । आ. ६)

(अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२१)

प्रत्यपिभ्यां गृहेः । ३ । १ । ११४ ॥

अपिगृह्य । (भा)

शब्देन बलात्कारपाह्यमुच्यत इति केचित् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२१ ॥

यत्प्रत्यय इति । (कै)

सूत्रे तदानुपूर्व्यां एव श्रवणादित्यर्थः ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ अमाशब्दः सहाय्ये वर्तते । अमात्यइत्यादौ दर्शनात् । तस्मिन्नपदे अमेधांतराधिकरणेण यत् तन्निमित्तायां खड्गौ सत्यां पात्तिको ऋष्वस्य निपात्यते । निपातनादेव कान्विशेषे ऋडिलभ्यते । अमा सह सन्निज्जटौ वसतोस्यां चन्द्राकौ इत्यमावस्या अमावास्या । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अमावास्यायावेति दौर्घमध्यमनूय विहित-

“अमावस्यदन्यतरस्याम्” ॥ ‘अमाशब्दः सहाय्ये वर्तते इति’ । अमात्य इत्यादौ दर्शनात् । ‘तस्मिन्नपदे इति’ । उपपत्तयमपि निपातनादेव, अमेति वा सप्तम्या लुका निर्देशः, तकारोच्चारणानुक्तस्य क्वपन्नाविनिपातनं न भवति, यदि तु परमप्रकृतस्य यतो निपातनं स्यात्त्वरं दोषः स्याद्यति सति बस्याशब्दे यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं क्वदुतर-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ४६१
 (अ. ३।पा. १।आ. ६) (अमावस्यदन्त्यतस्याम्। ३।१।१२१।)

अन्तस्वरितमिति । (कै)

अमेति लुप्रसप्तमीकमित्युपपदत्वान् निपातनेन वा तत्त्वाद्प-
 पदसमासे क्कुन्तरपदप्रकृतिस्वरणेति भावः ॥

यत्प्रत्ययेति । (कै)

निरस्तावयवविभागः ममुदाय एव निपात्यते तस्य च तका-
 रान्ताद् अन्तस्वरितत्वं सिध्यतीति भावः ॥ अमावास्याशब्दस्थाने
 चेदं निपातनमिति तद्गृहणेनास्य पक्षणमपि सिद्धमिति तात्पर्यम् ॥
 भाष्ये

स्तद्धितो ह्रस्वमध्यादपि सिद्धमिति । यदि तु यत्प्रत्ययान्तस्येदं पार्थिवं
 निपातनमित्याश्रीयेत तदा यथा मुक्ते अमावास्याशब्दधिकरणेणैव ताव-
 दूर्ध्वः । अद्यापि बाहुल्यकालात्तस्येव, एवमपि अमावास्याया वेत्यत्र ण्यदन्त-
 यण्ये यदन्ते न गृह्यते ; किञ्च ण्यत्पक्षे उपपदसमासो न स्यात् । मयूर-
 च्यंसकादित्वाद्भूविष्यतीति चेत् एवमपि गतिकारकोपपदादिति स्वरो
 न स्यात् । किं त्वन्तोदात्तः स्यात् । इष्यते तु तित्स्वर एव । अमावास्या-

पदप्रकृतिस्वरत्वेपि स एव स्वरोवतिष्ठत ण्यति त्वन्तस्वरितत्वं भवति तथा
 यथा मुक्ते अमावास्याशब्दधिकरणे ण्यन्न प्राप्नोति, 'कृत्यन्त्यटो वज्जण'मिति
 भविष्यति, एवमप्युपपदसमासो न प्राप्नोति, मयूरच्यंसकादित्वाद्भूविष्यति,
 एवमपि गतिकारकोपपदादिति स्वरो न प्राप्नोति, तथा 'अमावास्याया
 वे'ति ण्यदन्तस्य यत्कार्यं तद्यदन्तस्याभावस्यशब्दस्य न स्याद् भिन्नत्वादिति
 यदन्तपक्षे दोषं वृद्धा प्रकृतस्यापि ण्यत एव निपातनमित्याह । 'ण्यत्प्र-
 त्ययोभवतीति' । किं तच्छ्रुत्वात् ण्यत्प्रत्ययो भवतीति न पुनर्ण्यत्प्रत्ययो
 निपात्यत इति, सखं स एवाद्योनिपातनाद् ण्यत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

अिनतीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीति । (आ)

अिनतीतिपरसप्तमीत्यभिप्रायेणोद्गमम् । प्रकृते स्वरितत्वं न प्राप्नो-
तीत्यपि बोध्यम् । तत्सूत्रे प्रत्ययघट्टणस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात्
तद्वीत्येदं भाष्यमित्यन्ये ॥

एकतरस्येतीति । (कै)

वसधातुभ्यां ष्यतोः कृतयोरन्यतरस्येत्यर्थः ॥

सुभगासुशेव । यदाभेयोऽष्टाकपालोमावास्यायामित्यादौ स्यादृष्टं स्वरित-
त्वस्य शेषनिघातस्य च पद्यमानत्वात् । तस्मात् ण्यदन्तस्यैव वृद्धौ सत्त्वां
पक्षे ऋणो निपात्यते इति यथात्याख्यानमेवादकैश्वर्यम् । यथा च भाष्यम् ।
अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यदृष्टताम् । तद्यैकवृत्तता तयोः स्वरश्च मे
प्रसिध्यति । इह व्यक्तिभेदाश्रयो द्विवचननिर्देशः । एकस्यैति शेषः ।
ण्यतोः, ण्यदन्तयोः । अमापूर्वयोर्वसोर्मध्ये एकस्य दृष्टतां ऋणम्, अहं
निपातयामि । सूत्रकारेणैकमापन्नस्येयमुक्तिः । तथा सति, तयोः शब्द-
योरेका तद्विद्वत्तिर्ययोः । तथा सिध्यति एकदेशविहृतस्यानन्यत्वात् ।

‘अन्यतरस्यां वृद्धभावो निपात्यते इति’ । ण्यत्वत्यथो नित्यः वृद्धभावस्तु
पात्तिक इत्यर्थः । ‘सह वसत इति’ । सन्निकृष्टौ वसत इत्यर्थः । यदुक्तं
ण्यत्वत्यथो निपात्यते इति तत्रायं गुण इत्याह । ‘एकदेशविहृतस्यान-
न्यत्वादिति’ । ण्यति ह्यमावास्येति स्वतः प्राप्तं रूपं वृद्धभावस्तु तस्यैव
विकार इति भावः, यदा ण्यति वृद्धौ कृतायां पक्षे ऋणोपि निपात्यते स
एव वृद्धभाव उक्तः, एवं ऋणोप्यदृष्टतामिति, किमत्र निपात्यते इत्या-
शङ्कायां श्लोकः । ‘अमावसोरित्यादि’ । वृद्धिभावाभावकृतविशेषाण्यथो
द्विवचननिर्देशः । ‘निपातयामीति’ । एकस्यैवेति शेषः, अमापूर्वयोर्व-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४६३
(अ. ३।पा. १।आ. ६) (अभावस्यदन्यतरस्याम् । ३।१।१२१।)

वसोरिति । (भा)

पञ्चमर्थं षष्ठी । द्विवचनं ऋदेश्यमाशब्दे उपपदे निपात्यते
इति बोध्यम् । अन्यथोपपदत्वाभावे समास उत्तरपदप्रकृतिसंस्कारश्च
न स्यादिति बोध्यम् । वार्तिकेऽट्टद्विताशब्दे तद्गुणो लक्ष्यते तद्गुण-
यज्ञाह

एकदेशेति ॥ (कै)

भाष्ये

स्वरश्च मे इति । (भा)

तिप्रत्ययप्रयुक्तः स्वरित इत्यर्थः ॥

एवं निपातयतो मे सरोपि सिध्यति । स च व्याख्यात एव । न च
सिद्धान्तेपि उत्तरपदप्रकृतिसंगो दर्शभः । सूत्रे सप्तम्यभावेन उपपद-
संज्ञाया अप्रवृत्तौ उपपदात्परत्वाभावादिति वाच्यम् । अमेति सप्तम्या
लुका निर्द्देशादिति भावः ॥

सोर्णन्तयोर्मध्ये एकस्य वृद्धभावमहं निपातयामौत्वर्थः । सूत्रकारेणै
क्यमापन्नस्यैतद्वचनं, तथा सति किं सिद्धमित्यत्राह । 'तथेति' । एका
तद्धितवृत्तिरेकदेशविज्ञतस्यानन्यत्वाद् एतयोर्द्वयोर्गपि सिद्धयतीत्यर्थः ।
'स्वरश्च मे प्रसिद्धयतीति' एवं निपातयतो मम सरोपि सिद्धयति,
व्याख्यातः स्वरः ।

(कृन्दसि निष्टुर्कर्मदेवहूयप्रणौयोन्नीयोच्छिष्य- (अ. ३ । पा. १ । व्या. ६)
 मर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रति-
 षौब्यब्रह्मवाद्यभाष्यस्तावोपचाय्यपृढानि ।
 ३ । १ । १२३ ।)

कृन्दसि निष्टुर्कर्मदेवहूयप्रणौयोन्नी-
 योच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्य-
 देवयज्यापृच्छप्रतिषौब्यब्रह्मवाद्य-
 भाष्यस्तावोपचाय्यपृढानि ।

३ । १ । १२३ ॥

निकृतेराद्यन्तविपर्ययः कृताद्यर्थ इत्यसङ्गतं मन्वाह

कृतशब्दस्येति ॥ (कै)

तत्रयोजन इत्यस्यान्तस्थाने तदुत्पत्तिः प्रयोजनस्येत्यर्थः ।

तद्वनयसाह

कृन्दसि निष्टुर्कर्मदेवहूयप्रणौयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्य-
 देवयज्यापृच्छप्रतिषौब्यब्रह्मवाद्यभाष्यस्तावोपचाय्यपृढानि ॥ एतानि सप्त-
 दश कृन्दसि निपात्यन्ते । कृतो क्लेदने चस्मात् निस्तृवार्त्त्वपि प्राप्ते
 ग्यत् आद्यन्तयोर्विपर्यासः निस भवं च निपात्यते । निष्टुर्कर्म चिन्वीत

“ कृन्दसि निष्टुर्कर्मदेवहूयप्रणौयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्य-
 देवयज्यापृच्छप्रतिषौब्यब्रह्मवाद्यभाष्यस्तावोपचाय्यपृढानि ” । ' नुमभाव-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः :

४६५

(अ. ३। पा. १। आ. ६) (कृन्दसि निष्टर्क्यदेवङ्गयप्रणौयोन्नौयोष्क्य-
मर्यस्तर्थाध्वर्यखन्याखान्यदेवयज्याएष्क्य-
पतिषीत्यब्रह्मवाद्यभाष्यस्ताथोपचाय्य-
एङानि : ३।१।१२३)

परस्परेति । (कै)

अन्यथा आद्यन्तयोस्याने ततीयवर्णे करणमथाद्यन्तविपर्ययः
स्यादिति भावः ॥ निष्टर्क्ये हतेराद्यन्तविपर्ययश्चकृन्दमि हताद्यर्थ
इत्येव भाष्ये पाठ इति कैयटतात्पर्यम् । माभ्यतपुस्तकेषु तु निष्टर्क्ये
हतेराद्यन्तविपर्ययश्चकृन्दमि हताद्यर्थे यथा हतेस्तर्क इत्यादि
दृश्यते । तत्र निष्टर्क्ये हतेरकृन्दमि इत्यन्वयः । निपात्यत इति
शेषः । प्रत्ययप्रकरणात्प्रतिपात्य षत्त्वं च निघात्यातामिन्वयेः ।

पशुकामः । देवशब्द उपपदे ऋयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घत्वं तुगभावश्च ।
स्पृङ्गन्ते वा उ देवङ्गये । अत्र प्रपूर्वादत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणौयः ।
उन्नौयः । उत्पूर्वाष्क्येः क्यप् । उष्क्यम् । मृड् प्राणत्यागे । स्तृक्
आष्कादने ध्रु ङ्कने । एभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्था । स्त्रियामेवाश्च
निपातनम् । ध्वर्यः । खनेर्यत्ग्यतौ । खन्यः । खान्यः । देवशब्द उपपदे
यनेर्यप्रत्यय । मुन्ध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै । प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तत्वे
ह्रस्वपरपदप्रकृतिस्वरः । स्त्रालिङ्ग एवेदं निपातनम् । आडपूर्वास्पृक्केः
क्यप् । आएष्यं धरुणां वाज्यर्थति प्रपिपूर्वात्सीत्यतेः क्यप् षत्वश्च । प्रति-
षीत्यः । ब्रह्मण्यपपदे वदेर्यत् । वदः सुपिष्यप् चेति प्राप्तयोः क्यन्त्योरप-
वादः । ब्रह्मवाद्यम् । अथ कथं ब्रह्मोद्यं वदन्तीति । कृन्दसि विश्रुध-
विहितेन श्रुता लोके चरिताद्येभ्य वदः सुपीति क्यपः बाधप्रसङ्गात् ।

श्रुति' । यदा जुहोतेस्तदेति भावः । 'उपचाय्यएङमिति' मृड सुखे एव
च इत्येतस्मादिगुपधलक्ष्यः कः, उपचाय्यं त तत्पुङ्गं चेति कर्मधाग्यः

(इन्द्रसि निष्टुर्क्येदेवङ्गयप्रथीयोद्रीयोष्ण्य- (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

मर्यस्तयीध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृष्ण्य-

प्रतिधीत्यन्नङ्गवाखभात्यस्तायोपचाय-

पृष्ठानि । ३ । १ । १२३ ।)

अन्यथा अद्भुपधत्वात् क्येव स्यादिति भावः । आद्यन्तविपर्ययः
कृताद्यर्थ इत्यस्य कृताद्यर्थ आद्यन्तविपर्यय आवश्यकस्तेनाचापि
मिद्धे तदर्थं न निपातनमित्यर्थः । कृताद्यर्थ इत्यादिशब्दार्थमेव
दर्शयति कृतेस्तर्क इत्यादिना ॥ अपर आह

निष्टुर्क्ये व्यत्ययमिति । (भा)

वर्णव्यत्ययं प्रत्ययव्यत्ययं चेत्यर्थः ॥

व्यत्ययो बहुलमिति । (कै)

सूत्रेणेति भावः ॥ एवं च षत्वमाचक्ष्णकं निपातनमित्याह

न च वासरूपन्यायः । सरूपत्वात् । नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्युक्तत्वात् ।
सत्यम् । कृदाद्ययोत्र बोध्यः । उक्तं हि । कालहलच् सारकट्येषां चेति ।
तत्र हि कर्तृग्रहणं कृत्यत्ययपरमित्यवोचाम । भवतेस्तौतेष ख्यत् ।
भाष्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाङ्गिनोतेर्ण्यत् आयादेशस्य निपात्यते पृष्ठे उत्तर-
पदे । मृड मुखने । एड च । इत्येतस्मादिगुपधक्त्याः कः । उपचाय-
पृष्ठम् । हिरण्य इति वक्तव्यम् । उपचेषपृष्ठमेवान्यत् । अत्र वार्तिकम् ।
निष्टुर्क्ये व्यत्ययं विद्यात् निसः षत्वं निपातनात् । ग्यदायादेश इत्येतौ
उपचाय्ये निपातितौ । ग्यदेकस्माच्चतुर्थः क्यप् चतुर्थश्च यतो त्रिभिः ।

‘ हिरण्ये चेति वक्तव्यमिति ’ । ‘ हिरण्येभिधेय इत्यर्थः ’ । व्यत्ययमिति ’ ।
आद्यन्तविपर्ययस इत्यर्थः । ‘ ग्यदेकस्मादिति ’ एकस्माद्भातोर्ष्यत्वत्वयो
निपात्यते, तदनन्तरेषु देवदूयादिषु चतुर्थं चतुर्थो धातुभ्यः क्यप् निपा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६७

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (कन्दसि निवृत्तदेवङ्गयप्रणीयोन्नोष्ण्य-
मर्धस्तर्षाभ्यर्षलन्यवान्यदेवयन्याएच्छ-
प्रतिबौत्थत्रज्ञावाद्यभाष्यन्त्यायोपच य-
एहानि । ३ । १ । १०३ ।)

निसः यत्वमिति । (भा)

भाष्ये

ख्यद्विधिश्चतुरिति । (भा)

सुजन्तमेतत् । चतुरो वारानित्यर्थः । चतुर्भ्य इति यावत् ॥

उपपूर्वाच्चिनोतेरिति । (भा)

पृष्ठे छत्तरपदे इति यावत् । पृष्ठेरिगुपधसञ्चकः ॥

ख्यदेकस्मात्प्रत्ययस्य द्वौ क्यपौ ख्यद्विधिश्चतुः ॥ व्यत्ययमिति ; आद्यन्त-
विपर्यासमित्यर्थः । चतुर्भ्य इति देवङ्गयादिषु चतुर्भ्यां धातुभ्यः क्यप, उप-
सर्गमेदान्नयतेर्भेदः । द्वौ क्यपाविति । दाभ्यां धातुभ्यां दाविति भावः ।
ख्यद्विधिश्चतुरिति । सुजन्तम् । चतुरो वारान् ख्यद्विधीयत इत्यर्थः ॥

यते । उपसर्गमेदान्नयतेर्भेदः । द्वौ क्यपाविति । दाभ्यां धातुभ्यां द्वौ
क्यपौ निपात्येते इत्यर्थः । 'ख्यद्विधिश्चतुरिति' सुजन्तमेतत्, क्रियाभ्या-
दस्तिवाचिचतुरो वा ख्यद्विधीयत इत्यर्थः ॥

ऋहलोर्यत् । ३ । १ । १२४ ॥

पाणौ सृजेच्चदुपधादिति कपोऽपवादो ष्यत् ॥

लपिदभिभ्यां च । (आ)

योरदुपधादिति ष्य एव ॥

ऋहलोर्यत् ॥ ऋवर्णान्तात् धातोर्हलन्ताच्च ष्यत् स्यात्, कार्यम् ।
 चार्थम् । वाच्यम् । पाच्यम् । सृजे पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ऋ इति च अर्त्-
 यङ्गं न भवति किन्तु वर्णग्रहणम् । हला साहचर्यात् । परङ्कार्यमिति
 निर्द्देशात् । ईडवन्दृशंसदृहां ष्यत् इति लिङ्गाच्च । अत्र वार्त्तिकानि ।
 पाणौ सृजेच्छेद्विधिः ॥ ऋदुपधात्वात्प्राप्तस्य कपोपवादः । पाणिभ्यां
 सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ समवसर्ग्या ।
 लपिदभिभ्याच्चेति वक्तव्यम् ॥ अपलाप्यम् । अवदाभ्यम् । आभ्यां पोरदुप-
 धादिति प्राप्तस्य यतोपवादः । अत्र दभिर्धातुस्त्वपटितोऽपि वार्त्तिकवच-
 नात् सुराद्यन्ते वज्जलमेतन्निर्दर्शनमिति वज्जलग्रहणाच्चुलुम्पादिवत्साधुः ।
 तथा च प्रयुज्यते । न तानश्रन्ति न दभाति तस्कर इति, विश्वार्त्तिकोपा
 अदाभ्य इति च । जयादित्यस्तु आद्यं वार्त्तिकद्वयम् एतिसु आस्ति सृजे
 पठित्वा तृतीयवार्त्तिकोक्तयोर्धात्वोर्मध्ये लपिम् आसृयवपौति सृजे रपे-
 तपरि प्रक्षिप्य अतुल्लसमुच्चयार्थेन चकारेण दमेः सकृद्ग्रमाह । तत्र
 वैरूप्यं निर्वाजमेवेत्यवधेयम् ॥

“ऋहलोर्यत्” ॥ ‘ऋवर्णान्तादिति’ । अर्त्तिकेसु यङ्गं न भवति
 हला साहचर्यात् परं कार्यमिति निर्द्देशाद् ‘ईडवन्दृशंसदृहां ष्यत्’
 इति लिङ्गाच्च ।

श्रीरावश्यके । ३ । १ । १२५ ॥

ननु उक्तार्थत्वादवश्यशब्दप्रयोग एव न स्याद् ऋदेव वा
 नस्यादिति कुतो नोक्तमत आह

दावपूपाविति ॥ (कै)

द्योत्य (भा) इत्युक्तेर्द्योतकसमुच्चयो दृष्ट एवेति लभ्यते । उप-
 पत्ताभावात् स्वरसमासयोरनुपपत्तिरिति भावः ॥ ननु विस्पष्टा-
 दीनि गुणवचनेऽपिद्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादच चोत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरस्येष्टत्वेन विस्पष्टादिवदित्यसङ्गतमिति मत्वाह

श्रीरावश्यकं । उवर्णान्तज्जातोर्णत् स्यात् आवश्यकं द्योत्य । अवश्यं
 भाव आवश्यकं मनोश्चादित्वाद्भ्र । अत्ययानां भमात्रे टिकोपः ।
 लाव्यम् । पाव्यम् । द्योतितार्थस्यापि क्वचित्प्रयोगो दृश्यते । लाघवं प्रत्य-

“श्रीरावश्यकं” । ‘अवश्यं भाव आवश्यकमिति’ । मनोश्चादि-
 त्वाद्भ्र, अत्ययानां भमात्रे टिकोपः, किं एनरवश्यार्थवाचिन्युपपदे प्रत्यय
 आहो सिदावश्यकं द्योत्ये, तत्राद्ये पक्षे उपपदगृह्यताम्बयो न स्यात्
 लाव्यं पाव्यमिति तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयत इत्याह । ‘आवश्यकं
 द्योत्य इति’ । ‘स्वरसमासानुपपत्तिरिति’ । उपपदपक्षे उपपदसमासो
 लभ्यते मतिकारकोपपदात्कृदित्युक्तगपदप्रकृतिस्वरत्वं च द्योत्यपक्षे त्वेत्-
 द्भवमपि न सिद्धतौत्वर्थः । ‘अवश्यलाव्यमिति’ । लुच्येदवश्यं क्तव्य
 इति मकोपः, द्योतितार्थस्यापि क्व चित्प्रयोगो दृश्यते लाघवं प्रत्ययानादरात्,

यथेति । (कै)

एवं च मयूरखंशकादिषु निपातनादेव सिद्धे विस्मृष्टादौर्नैति
सूत्रमपि न कार्यमिति भावः ॥

नादरात् । अक्षयलाखम् । अत्रोपपदसमासोत्पत्तिरपि मयूरखंशकादे-
राकृतिगणत्वात्समासः ॥ उत्तरपदप्रकृतिसरत्वमपि तत्रैव निपातना-
द्बोध्यम् ।

न खेतदत्र वक्तव्यं लुप्त्येवश्यमः कृत्य इति वचनादेव श्योतिते अक्षयमः
प्रयोग इति तस्यावश्यकर्त्तव्यादौ चरितार्थत्वात् । 'मयूरखंशकादित्वा-
दिति' । नस्याकृतिगणत्वादिति भावः । 'उत्तरपदप्रकृतिसरत्वे चेति' ।
मयूरखंशकादिनिपातनादेव स्वरौऽपि भविष्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम् ।

आनाथ्यो नित्ये । ३ । १ । १२७ ॥

सम्भावने लिङ्गिति । (ने)

दक्षिणाग्रौयुक्तं त्वं सम्भाव्यते निपातनादित्यर्थः ॥

आनाथ्यो ऽनित्ये ॥ नयतेराहुपूर्वात् खटादादेशौ निपात्येते । रूक्ष-
श्रमपि निपातनम् तेन घटादौ न भवति । किन्तु दक्षिणाग्रिविशेष
एव भवति ; तथाहि । दक्षिणाग्रेयोनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलाद्विपत्तवतः
आह्लाहा । गार्हपत्यादेति । तत्र यो गार्हपत्यादानोयते आह्ववनीयेन
सक्रेययोनिः तत्रैवेदं निपातनं तस्य चानित्यत्वम् । सततमप्रज्वलनात् ।
अत्र भाष्यम् । आनाथ्यो ऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्रौ कृतं भवेत् । एक-
योगौ तु तं विद्यादाने यो ह्यन्यथा भवेत् ॥ ऐदित्यस्यानन्तरं घटाद्व्यति-
प्रसङ्ग इति शेषः । भवेदिति सम्भावने लिङ्, निपातनादेव रुटिः सम्भा-
व्यत इत्यर्थः । एकयोगाविति । आह्ववनीयेन सञ्जेति शेषः । आनेय इति
घटादावन्त्ये भिन्नयोगौ च दक्षिणाग्रौ अक्षोयदिति यदेव भवतीत्यर्थः ॥

“आनाथ्योऽनित्ये” ॥ ‘रूटिरेषेति’ । तेन घटादावतिप्रसङ्गो गोह्राव-
नीय इति भावो निपातनाच्च रूटित्वम्, उक्तं हि रूक्षार्थं च निपातन-
द्विति । ‘कृतः पुनरनित्यत्वमित्यत्राह’ । ‘तस्य चानित्यत्वमिति’ । ‘नित्य-
मनागरणादिति’ । सततमप्रज्वलनादित्यर्थः, ज्वलनमेव हि तस्य जाग-
रुणम्, दक्षिणाग्रावपि विशिष्ट, एवेष्ट्येते न सर्वत्रैवेति दर्शयति ;
‘यश्चेति’ । योनिरुत्पत्तिस्थानम् । वैश्यकुलादित्यादिना योनिर्विकल्पं दर्श-
यति । ‘आनाथ्योऽनित्य इति’ । ‘ऐदिति’ घटाद्व्यपि प्रसङ्ग इति शेषः ।
‘भवेदिति’ । सम्भावने लिङ् निपातनादेव सम्भाव्यत इत्यर्थः ; ‘एकयोगा-
विति’ ‘आह्ववनीयेन’ । ‘आनेयोन्यथा भवेदिति’ । घटादावन्त्ये भिन्न-
योगौ च दक्षिणाग्रा ‘वक्षो यदि’ ति यदेव भवतीत्यर्थः ।

(पाथ्यसांनाय्यनिकायधाय्यामानहविर्निवास- (अ. ३। पा. १। आ. ६)
सामिधेनौषु ; ३।१।१२६ः)

पाथ्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्यामान- हविर्निवाससामिधेनौषु । ३।१।१२६ ॥

भाष्ये

पाथ्यनिकाय्ययोरिति । (वा)

आयादेशोऽपि निपात्यत इति बोध्यम् ॥

पाथ्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनौषु ॥ यथा-
संख्यं चतुर्षु चत्वारो निपात्यन्ते । पाथ्यं मानम् । मीयतेनेन मानम्
माडो ग्यत्प्रत्ययः कर्गण । आतोयक् चिगुक्तोरिति यक् धात्वादेः पत्वञ्च
निपातनात् । मेयमन्यत् । सान्नाय्यं हविर्विशेषः । सम्यङ् नौषते होमार्थ-
मग्निं प्रतीति । सम्युर्वान्नयतेर्ग्यदायादेशौ उपसर्गदीर्घत्वञ्च निपात्यते ।
गेन्द्रन्द्ध्यमावास्यायाम्, गेन्द्रं पयो ऽमावास्यायामिति विहितयोर्दधि-
पयसोः संज्ञयम् । माघस्त यथाश्रुतग्राहो हविर्मात्रे प्रायुङ्क्त । प्रतिशग्ण-
मश्रीर्गन्धोतिरग्रगृह्णताना विधिर्विहितविरिष्यैः सामिधेनौग्धीत्य ।
कृतगृह्णदितौघध्वंसमध्वर्युमुख्यैर्कृतमयमवलोः भाधुसान्नाय्यमग्निरिति ॥
नन्विदमपि दधिपयोविषयकमेव किं न स्यादिति वाच्यम् चन्द्रोदया-

“पाथ्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनौषु” । मीय-
तेनेनेति मानं ह्वयत इति हविः निवसत्यस्मिन्निति निवासः सामिधामा-
धानी ऋक् सामिधेनौ । ‘माडो ग्यत्प्रत्यय इति’ । कर्गणे तत्र ‘अतो यक्
चिगुक्तोरिति’ यक् । ‘मेयमन्यदिति’ । भावकर्मणोर्घोर्देव भवतीत्यर्थः ।
‘सान्नाय्यमिति’ सम्यङ्गीयते होमार्थमग्निं प्रतीति कर्मण खत् ।
हविर्विशेष इति’ । गेन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामिति

(अ. ३ । पा. १ । व्या. ६) (पाठ्यसंन्यायनिकायध्याय्यामानहविर्निवास-
सामिधेनीषु । ३ । १ । १२६ ।)

स्तमयवर्गानपूर्वकं सूर्योदयं प्रक्रम्य पठितस्यास्य कृष्णप्रतिपदिषयत्वेन तत्र
दधिप्रयोगस्यासम्भवात् । हविर्विशेषवाचकस्य सामान्ये विशेषान्तरे
ना लङ्गोत्वपि बोध्यम् । निकायो निवासः । निपूर्वाच्चिनोतेर्गधिकरणे
ण्यत् आयादेश्च आटेः कत्वञ्च निपात्यते निचोष्यते ऽस्मिन्धान्यादिकमिति
विग्रहः । निचेषमन्यत् । अत्रैवार्थे निकायशब्दोप्यास्ति स च निवास-
चिति प्रागैगोपसमाधानेऽन्वादेश्चक इत्यत्र व्यत्यादयिष्यते । धात्रो ग्यत्व-
त्वयः सामिधेन्याम् । समिधामाधानौ सामिधेनी । समिधामाधाने
षण्णम् । प्रवोवाजा इत्यादिका ऋचः सामिधेन्यः । अत्र च न सर्वा
सामिधेनी ध्यात्येत्यते किन्तु समिध्यमानवतीं समिद्धवन्ती चान्तरेण
विक्रतिषु प्रक्षिप्यमाणा एधुयाजा अमत्यं इत्यादिकैव । सूत्रे सामिधेनी-
यन्तानां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते ।
धायाः शंसति । अग्निर्नैता त्वं सोमकतुभिर्गिति ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीये
शस्त्रविधानमेतत् । तत्र धीयते अनया समिदिति कर्गणे ण्यदिति हृ-
दमग्र्यः एधुयाजा इत्यादिविषयः । धीयते इति ध्यायति कर्मणि ण्यदिति
माध्वग्र्यस्तु अग्निर्नैत्यादिमाधागण इति विवेकः । सर्वस्यायं विश्वो
निपातस्य ऋचैर्थास्त्वभ्यते ॥

विहितयोर्दधिप्रयसोः । माध्वस्तु यथाश्रुताश्रयाङ्गो हविर्मात्रं प्रायुक्त् ऊत-
मयमत्रलौटे माधु सान्नाय्यमग्निरिति । निचोयतस्मिन्धान्यादिकमिति ।
'अधिकर्गणे ण्यत्' । 'ध्यायति' । धीयतेऽनया समिदिति कर्गणे ण्यत्
पूर्ववदृक् । 'ऋग्विश्वस्येति' । प्रवोवाजा अभिधत् इत्यादिकस्य । 'किं
तर्हि काचिदेवेति' । समिध्यमानवतीं समिद्धवन्तीं चान्तरेण विक्रतिषु
प्रक्षिप्यमाणा एधुयाजा अमत्यं इत्यादिकाः । कथं पुनरयं विश्वो लभत
इत्याह । 'ऋद्विश्वो ज्ञायमिति' । अत एव निपातनाश्रयणमिति
भावः । ऋद्वत्वमेव दृश्यति । 'तथा चेति' । धायाः शंसतीति ज्योति-
ष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रे विधानमेतत्, सामिधेनीयहणं प्रयोगविषयोप-
लक्षणार्थमिति भावः ॥

ऋतौ कुण्डपाय्यसंचायौ ।

३ । १ । १३० ॥

यद्विधेय इति । (भा)

तेन “यतोऽनाव” इत्याद्युदात्तः । छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तद्धता च प्रकृतिनिपात्यत इत्यपि बोध्यम् ॥

ऋतौ कुण्डपाय्यसंचायौ । एतौ निपात्येते ऋतौ वाच्ये । तत्र कुण्ड-
शब्दे द्वितीयान्ते उभयपदे पिवतोर्धातोर्गधिकरणे यत् प्रत्ययो निपात्यते
युक्च । कुण्डेन पीयते अस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः ऋतुः । ननु अत्र
ण्यदेव निपात्यतां प्रकृतत्वात् । एवञ्च युक् न निपातनीयः । अतो युगि-
त्येव सिद्धत्वादिति लाघवमपीति चेत् । मैवम् । तित्त्वग्रप्रसङ्गात् । इध्यते
तु यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तस्यैव परिनि-
ष्ठितत्वात् । तथा च प्रयुज्यते । यस्ते प्रदङ्कलथो नयात् प्रणयात् कुण्डपाय्य
इति । सम्पूर्वाङ्घिनोतेर्गर्गत् आयादेशश्च निपात्यते । सञ्चोयते असौ
सञ्चाय्यः ऋतुः । ऋताविति क्रिम् । कुण्डपानं, सञ्चयेयः ॥

“ऋतौ कुण्डपाय्यसंचायौ” ॥ एतौ प्रकृते यत्प्रत्ययान्तः कुण्डपाय्य-
शब्दो निपात्यत इत्युक्तं तत्र प्रयोजनमाह । ‘यतो मात्र इतीति’ । यद्-
त्तरपदस्याद्युदात्तत्वं छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव स्वर्गः सिद्धो भवती-
त्वर्थः, एतौ तु स्मृतत्वं स्यात् ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ।

३।१।१३१ ॥

भाष्ये

बहेर्य्यदिति । (भा)

समूह्यशब्दे इति शेषः । तच्च कृते सम्प्रसारणदौर्घ्वे निपात-
नादित्यर्थः ॥

अमौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ एते निपातन्ते अग्नावभिधेये ।
अग्निश्चेह न ज्वलनः किन्तु तद्धारयार्थमिष्टकाचयननिर्मितस्थलविशेषः
तत्रैव निरूढत्वात् । परिपूर्वाद्पपूर्वाच्च चिनोतेर्य्यदायादेशौ निपात्येते ।
परिचाय्यः । उपचाय्यः । सम्पूर्वादहेः सम्प्रसारणं दौर्घ्वत्वाच्च निपातन्ते ।
समूह्यां चिन्वीत पशुकामः । अग्नाविति किम् । परिचयम् । उपचयम् ।
संवाह्यम् । ईह सम्पूर्वादृह वितर्के इत्यस्मादनेकार्थत्वादहेर्य्ये वर्तमाना-
द्वलन्तत्वात्स्यति समूह्यामिति सिद्धम् । युक्तं चैतत् । समूह्यां चिन्वीत
पशुकामः । पशवो वै पुरुषः । पशुनेवास्मै तत्समूह्यतीति वह्यर्थेन ऊहिना
ब्राह्मणे समूह्यशब्दस्य निरुक्तत्वात् । उक्तञ्च वार्तिककृता । समूह्य इत्य-
नर्थकं वचनं सामान्यकृतत्वात् । वह्यर्थमिति चेदहतेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् ।
ऊहिविराहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमिति ॥

“अमौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः” ॥ ‘अग्नाविति’ । न ज्वलने किं
तर्हि तदर्थं इष्टकाचयनविशेषे, तत्रैव रूढत्वात्, ईह सम्पूर्वादृह वितर्के
इत्यस्मादनेकार्थत्वादहेर्य्ये वर्तमानाद्वलन्तत्वाद् स्यति समूह्यामिति सिद्धं,
तथा च समूह्यां चिन्वीत पशुकामः पशवो वै पुरुषः पशुनेवास्य तत्समूह-
तीति वह्यर्थेनोहिना ब्राह्मणे समूह्यशब्दो निरुक्तः ॥

बहिसमानार्थेनेति । (कै)

संवाङ्मनित्यग्नौ तु न । अनभिधानादिति भावः ॥

ऊहि विग्रहादिति । (भा)

ब्राह्मणे ऊहिना विग्रहदर्शनाद् ऊहेर्वह्यर्थत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥

गवल् तृचौ । ३ । १ । १३३ ॥

भाष्ये

यदि तृ इत्युच्यते मातरौ मातर अत्रापि
प्राप्नोतीति । (भा)

न च निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् ।
लक्ष्यानुरोधेन ज्ञापकसिद्धतयाऽनित्यत्वेन च तस्या इहाप्रवृत्ति-
रिति भावः ॥

गवल्तृचौ ॥ धातोर्गवल्तृचौ स्तः । इत ऊर्ध्वमध्यायपरिसमाप्ते-
रत्सर्गतः कर्तृगिह्नादित्यङ्गोः कर्तरि प्रत्ययाः । पाचकः । पक्ता । तृच-
स्यकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थः । तुष्कन्दसि, तुरिष्ठेमेयः स इति ।
एवञ्चाष्टमिति सूत्रेऽपि तृचोः एषक्यग्रहणं विहाय अप्त्स्व इत्येव
ग्रहणमुचितम् ॥

तृप्रत्ययान्ता इति । (कै)

निरनुबन्धकतृप्रत्ययान्ता इति व्यर्थः । अस्यापि ढच्ले यथा
न्यासेऽप्यापत्तेः । सत्त्वेन “ढ इत्युच्यमाने” इत्यस्या असङ्गत्यापत्तेः ॥
भाष्ये

तृ इति वक्ष्यामीति । (कै)

एवं च ढनोयहणसिद्धर्थं षकार इति भावः ॥

यदि तृ इत्युच्यते इति । (भा)

षकारसामर्थ्यात्सानुबन्धकगृहणेऽपि निरनुबन्धकगृहणं दुर्वार-
मेवेति भावः ॥ अन्यचापि तदर्थत्वं दर्शयति

इति चोभयोर्गृहणमिति । (भा)

इदमुणादयो व्युत्पन्ना इति शाकटायनादिमते । अव्युत्पत्ति-
वादिमते तु प्राप्तिरेव न । मातयतीत्यादौ ढसोपवारणायाचा-
व्युत्पत्तिपक्ष एवावश्यक इति षत इद् इति (७ । १ । १००)
सूत्रे कैयटः ॥

किं कारणमिति । (भा)

कस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ हेतुमाह “धातुमाचा”दित्यादिना ॥

अन्येषामिति । (भा)

एवञ् ढच् व्यतिरिक्तानामित्यर्थः ॥ एवं च वर्त्तमान इति कृते
दोषः । एवञ् ढचोऽस्तु । अन्यत्र कालेनाभिधानं स्त्रीकार्यमिति
भावः ॥

नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युगिन्यचः ।

३ । १ । १३४ ॥

भवः सर्व इति (भा)

भाष्ये पाठः ॥

नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युगिन्यचः ॥ नन्द्यादेर्ल्युः ग्रह्यादेर्गिनिः पचा-
देरच् स्यात् । नन्दिग्रहपचादयश्च न घातुपाठे सन्निविष्टाः संऽऽह्यन्ते ।
किन्तर्हि नन्दनरमय इत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु ये प्रकृतिभागास्त
इह बुद्ध्या पृथक्कृत्य ऽह्यन्ते । नन्वेवं किमनेन सूत्रेण गणपाठादेव
नन्दनादिशब्दानां साधुत्वोपपत्तेरिति चेत् । अत्र हरदत्तः । असत्यस्त्रि-
मष्टाध्यायां क्वचिदप्यनुपयोगात् गणपाठो नापेक्षित्यते इति । तस्याय-
माश्रयः । एतएव साधव इति स्वरूपनियमपरं हि व्याकरणशास्त्रं तच्च
सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वमिति न्यायेन सूत्रात्मकम् । तथा च यत्सूत्रैः कथमपि
न विषयोक्तं तस्य गत्यादिवदर्थादसाधुत्वं प्रसज्येतेति । नन्दिवाग्निसदि-
दूषिसाधिवर्द्धिशोभिगोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् दनादे सम्बद्धौ ।

“नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युगिन्यचः” ॥ ‘आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंब-
द्धात् इति’ गणपाठादिति भावः । ‘अपोद्भृत्य ये पञ्चन्त इति’ । ते ऽह्यन्त
इत्यन्वयः, अपोद्भृत्येति बुद्ध्या पृथक्कृत्येत्यर्थः । किमर्थं पुनरपोद्भृत्य
प्रत्ययविधानं यावता नन्दनादीनां गणपाठादेव सिद्धं साधुत्वम्, उच्यते,
असत्यस्त्रिमष्टाध्यायां क्वचिदप्यनुपयोगाद्गणत्रयपाठो ऽनार्थोऽध्ववसोयेत ।
‘नन्दिवाग्नीत्यादि’ । दुर्नदि सम्बद्धौ, वाग्ने शब्दे, मदी हर्षे, दृष वैकृत्ये.
राध साध ससिद्धौ, वधु वद्धौ, शुभ शुभ शोभार्थे, बच दीप्तौ । ‘दूषण
इति’ । ‘दोषोणा’ वित्यत्वम् । ‘सहितपोत्यादि’ । षह मर्षणे, तप
सन्तापे, श्मु द्मु उपश्रमे । ‘जल्पन इत्यादि’ । जल्प जप श्लाघायां
वाचि । रमु क्रीडायाम्, वृष हर्षविमोचनयोः, क्रदि आक्रान्ते रोदने च ।

नन्दयतीति नन्दनः । वाष्ट्र शब्दे वाष्ट्रनः । मदी हर्षे मदनः । दुष
वैकृत्ये दोषोद्यावित्यूलं दुषणः । राध साध संसिद्धौ । विप्रो यज्ञस्य
साधनः । ल्युः कर्त्तरीति पुंस्त्वम् । कथन्तर्हि होतुराहुतिसाधनं धेनु-
रिति । करणे ल्युटि सामान्ये नपुंसकं भविष्यति । छद्म छद्मौ बद्धनः ।
शुभ शुम्भ शोभार्थे शोभनः । रुच दोषौ रोचनः । सङ्घितपिदमः संघा-
यम् । बह मर्षणे सङ्घनः । तप सन्तापे तपनः । दम् उपशमे दमनः ।
त्रप जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पनः । रमु कौड़ायां रमणः । दृष हर्ष-
विमोचनयोः दर्पणः । क्रदि आलहाटे रोदने च । मङ्गुन्दनः । कृष
विलेखने सङ्घर्षणः । लृष व्यतीके हर्षणः । अर्दं हिंसायां जनमर्दयतीति
जनार्दनः । कर्मण्यणि प्राप्ते । एवमुत्तरत्रापि कर्मण्युपपदे द्रष्टव्यम् ।
य मिश्रणे । यवनः । षट् क्षरणे । मधुनामाऽसुरस्तं सृदयतीति मधु
सृदनः । ञिभौ भये विपूर्वात् ञिचि भियोहेतुभयेषुगिति युक् विभौ-
षणः । लृञ् छेदने । निपातनाल्लत्वम् । षण्यणः । षण अदर्शने दम् उप-
शमे ष्यन्तौ । विसं नाशयतीति विसनाश्रणः । कुलं दमयतीति कुल-
दमनः । शृङ्गदमनः । इति नन्द्यादिः । यद् उपादाने ग्राह्यौ षद्

कृष विलेखने, षट् व्यतीके, अर्दं हिंसायाम्, जनमर्दयतीति जनार्दनः,
कर्मण्यणि प्राप्ते, एवमुत्तरत्रापि कर्मण्युपपदे द्रष्टव्यम् । य मिश्रणे, षट्
क्षरणे, मधुनामाऽसुरस्तं सृदयतीति मधुसृदनः । ञिभौ भये । ञिचि
'भियो हेतुभये षक्' । लृञ् छेदने, षण अदर्शने, दम् उपशमे, ष्यन्तौ,
चिसं नाशयतीति विसनाश्रणः, कुलं दमयतीति कुलदमनः । 'ग्राह्यौ-
त्वादि' । यद् उपादाने, षद् मर्षणे, तप उपशये, दस च, भस भर्त्सन-
दौष्टोः, तिष्ठतेरातो युक्, सञि गुप्तभाषणे सुरादिः, अर्दं हिंसायाम् ।
'रक्षेत्वादि' । रक्षपालने, अ अश्वगे, दुवप् बीजसन्ताने, शो तनूकण्ठे,
एषां निशब्दउपपदे ञिनिः । 'ताचोत्वादि' । दुषाच याज्ञायाम्, लृञ्
हरणे, वज्र ब्रतौ, वद व्यक्तायां वाचि, वस निवामे, एषां प्रतिषिद्धानां
ञिनिर्भवति, प्रतिषिद्धानामित्यर्थः, प्रतिषिद्धानां च नञ्पूर्वायां भव-

(नन्दियग्रहपञ्चादिभ्यो ल्युगिन्वचः । (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)
३ । १ । १३४ ।)

मर्षणे उत्थाह्वी । दस उपक्षये । उद्वासी । भस भर्त्सनदौष्योः ।
उद्धासी । निष्कृतेगतोयुक् । स्थायी । मात्रे गमपरिभाषणे सुरादिः
मन्वी । अर्द्धं हिंसायाम् ममर्दी । रक्तश्रवपश्या नौ । रक्त पाजने ।
निरक्षी । श्रु श्रवणौ । निश्चावी । हृवप् बौजसन्ताने । निवापी । श्रो
तनूकगणे निशायी । चत्वागे ऽमौ निपूर्वाः । याच व्याहृतसंख्याह्वजव-
दवसां नञ्पूर्वाणाम् । दयाच याचञ्जायाम् । हृष् हृशो । व्रज गतौ ।
वद व्यक्तायां वाचि । वस निवासे । प्ययाची । अथाहारी । अस्व्या-
हारी । अत्राजौ । अवादी । अवासी । अचामचित्तवत्कर्तृकरणाम् ।
अजन्तानां धातृनाम् अचेतनकर्तृकाणां णिनिर्भवति । प्रतिषिद्धार्थाना-
मेव । अकारो । अहागौ । श्रोष् स्वप्ने । विश्रयौ । वृद्धभावो निपा-
तनात् । षिञ् बन्धने विषयो । वृद्धभावः प्रागवत् । इह षत्वमपि
निपातनादिति गणश्लमहोदधिव्याख्यायां वर्द्धमानः । विश्रयौ । विषयो
देशे इति इत्तिः । अभिभावौ भूते । अभिभूतवान् अभिभावौ ।
राध संसिद्धौ । अपराधौ । रुधिर् आवरणे । अवरोधौ । उपरोधौ ।
परिभावौ । इह पात्तिको वृद्धभावो निपात्यते । इति ग्रहादिः ।

तौवि दर्शयति । 'अयाचौत्यादि' । यद्यपि विश्रब्दोऽपि विदर्भरथि-
रित्यादौ प्रतिषेधे दृष्टः, याच्यादौगां तु विपूर्वाणां णिनिर्न दृश्यत इति
नञ्धेव णिनिर्विज्ञायते । 'अचामित्यादि' । अजन्तानाम्धातृनामचित्तकर्तृ-
काणां प्रतिषिद्धार्थानां णिनिर्भवति, न विद्यते चित्तमस्येत्यचित्तः स कर्त्ता
येषान्ते तथोक्ताः । 'विश्रयौ विषयौति' । श्रोष् स्वप्ने, षिञ् बन्धने वृद्ध-
भावो निपातनात् । 'अभिभावौभूत इति' । अभिभूतवानभिभावौ ।
अपराधौ अवरोधौ, राध साध संसिद्धौ, रुधिर् आवरणे । 'परिभावौ
परिभावौति' । पक्षे वृद्धभावः । 'पचेत्यादि' । हुपचम्याके । वच परि-
भाषणे, हुवपिरक्तार्थः, एवं वदिरपि । चल कम्पने, पल्ल गतौ । 'नद-
डिति' । नद अथक्ते शब्दे । टकागे डीबर्थः, एवमुत्तरत्रापि । भस
भर्त्सने, झुष्ट गतौ । चर गत्यर्थः, गृ निगरणे । तृ ज्वनतरणयोः, सुर स्तेये,

द्रुपचष् पाके । वक्ष परिभाषणे । इत्यादि । आकृतिगणोयम् । तथा च शिवशमरिष्ठस्य करे इति सूत्रे कृत्रो ऽचप्रत्ययः कृतः । कर्मणिघटो ऽठच् इति सूत्रे च घटेः । तथा यडोच्चैति सूत्रेण वास्मिन्नच् प्रत्यये परे यडोलुगिबद्धितः । भाष्ये च यत्रपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्तम् । किमर्थं तर्हि पचाद्यनुकमणामिति चेत् : नदट् इत्यादौ अनुबन्धासङ्गनार्थम् । कर्मोपपदानामिगुपधानां च बाधनार्थम् । अन्येषान्तु प्रपञ्चार्थम् । तथाहि । नदट् । भष्टट् । ञवट् । चरट् । गरट् । तरट् । चोरट् । देवट् । सूदट् एते टितः । नद व्यक्तौ शब्देः टोडोवर्थः । नदः । नदौ । भघ भर्त्सने भघौ । ञव गतौ ञवौ । चर गतौ चरौ । ग निगरणे । गरी । त ञवनतरणयोः । तरौ । चुर स्तोत्रे । चोरौ । दिव क्रोडादौ । देवी । मुदिरुक्तार्थः । सूदौ । मिष स्पर्द्धायाम् । मेघः । कुप क्रोधे । कोपः । नृष्ट्व गतौ । सपः । इह दिविप्रभृतिषु इगुपधत्वात्कः प्राप्तः । इभञ्ज । जारं विभर्त्सति जारभरा । श्वानं पचतीति श्वपचा । अन्धयोः कर्मण्यण प्राप्तः । न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात् पक्षे कर्मण्यणपि भवतीति कैयटादयः । ञ्वष्ट्वप्रभृतीनान्तु पाठः प्रपञ्चार्थ एवेति विवेकः ।

दिव क्रोडादौ । मुदिरुक्तार्थः । ञ्वष्ट्व वयोदानौ । नृष्ट्व प्राणत्यागे । क्षमुष् महने । बिन तन्तुमन्ताने । मिष स्पर्द्धायाम् । कुप क्रोधे । मिष्ट मेधाहंसनयोः । ब्रह्म गात्रचूर्णने चुमादिः । नृती गात्रविक्षेपे । वृशिरु प्रेक्षणो । नृञ् गतौ । इभञ्ज धाम्नापोषणयोः । जारं विभर्त्सति जारभरा । एवं श्वानं पचतीति श्वपचा । न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात्पक्षे कर्मण्यणपि भवति । 'पचादिराकृतिगण इति' । तत्सम्बन्धिन आदिशब्दस्य प्रकारवचनत्वात्, तथा च 'शिवशमरिष्ठस्य करे' इति कृत्रोच् प्रत्ययः कृतः । घटेषु 'कर्मणि घटोठञिति', तथा यडन्तानां 'यडोच्चैति यडोस्मिन्नचि लुगुक्तः, भाष्ये चात्रपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्तं पचाद्यनुकमणान्तु नदडित्यादावनुबन्धासङ्गनार्थे कर्मोपपदानाम् इगुपधानां च बाधकबाधनार्थम्, देवद्विभयार्थसन्धेषां तु प्रपञ्चार्थे द्रष्टव्यम् ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥

केचिदिति । (भा)

भाष्ये घ्रः मंजायामित्यादेशोऽकार उच्चारणार्थ इति जिघ्र इति पञ्चमीति भावः ॥

केचिज्जिघ्रभावस्येति । (भा)

वान्तिंके जिघ्र इति षष्मन्तं मन्यन्ते ॥

पात्राध्माधेट्दृशः शः ॥ एभ्यः पञ्चभ्यः शप्रत्ययः स्यात् । पिवतीति पिवः । जिघ्रः । घ्रमः । धयः । स्त्रियान्तु टाप् । घया । यद्यपि घेट्-
श्रित्वात् स्तनन्धयीत्यत्रेव इहापि डीप् प्राप्नोति । तथापि खशन्ते एव
डीप् न तु शप्रत्ययान्ते इति नासिकास्तनयोरिति सूत्रे हरदत्तः । इह
सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनुवर्तयन्ति तत्तु बह्वनामसम्पत्तम् । तथा च
प्रायुक्तं श्रीहर्षः । ष्रजाणि धूमस्य धयानोधमुखानिति अयं च यदा
पश्यः पश्यते रुक्मवर्गमिति । अत्र पिबतेरेव ग्रहणं न तु पा रक्षणा
इत्यस्य । लुग्विकरणात्वात् । घ्रः मंजायां प्रतिषेधः ॥ अत्र च व्याघ्रादि-
भिरिति सौत्रनिर्देशो लिङ्गम् । व्याघ्रः । आतस्त्रोपसर्ग इति कः ॥

“पात्राध्माधेट्दृशः शः” ॥ पा पाने, घ्रा गन्धोपादाने, ध्मा शब्दादि-
संयोगयोः, घेट् पाने, दृशश्च प्रेरणे, पा रक्षणा इत्यस्य तु लुग्विकरणा-
त्वादग्रहणम् । ‘उत्पित्र इत्यादि’ । पात्रादिमूत्रेण यथायोगं पिबादय
आदेशाः । ‘व्याघ्र इति’ आ ‘तस्त्रोपसर्ग’ इति क एव भवति, अत्र च
व्याघ्रादिभिरिति वचनं लिङ्गम् ॥

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (अनुपसर्गास्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजि-
चेति सातिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ।)

केनशे अकारलोप इति (भा)

“आतो लोप” इत्यत्रार्धधातुक इत्यधिकारादिति भावः ।

“आभ्यस्तयोरि”त्यस्य प्राप्तिरेव न ॥

अनुपसर्गास्लिम्पविन्दधारिपारि-
वेद्युदेजिचेतिसातिसाहि-
भ्यश्च । ३ । १ । १३८ ॥

अरविन्दः (भा)

अर्धर्चादि ॥

अनुपसर्गास्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ अनु-
पसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययः स्यात् । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दतीति
विन्दः । सूत्रे लिम्पविन्देति भाविना नुमा सनुम्कौ निर्दिष्टौ । तेन
विकरणेतराणामग्रहणम् । लाभायस्यैव तु ग्रहणम् । छञ् धारणे छच्
अवस्थाने । श्यन्तयोर्दयोरपि ग्रहणम् । भाष्यः । अथ कथं न मङ्ग-
मञ्जोत्तरधारयस्य त इति श्लोहर्षः । परत्वाद्भि सूत्रप्रागादिस्त्रिंशत् कर्म-

“अनुपसर्गास्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च” ॥
अनुपसर्गादिति अत्ययेनैकवचनमित्याह । ‘अनुपसर्गेभ्य इति’ । लिप उप-
देहे, विद्लु नाम्ने, आगामिना नुमा सनुम्कयोर्ग्रहणं तेन विशन्तराणाम-
ग्रहणम्, छञ् धारणे, छञ् अवस्थाने, श्यन्तयोर्दयोरपि ग्रहणम्, पाठ

(अनुपसर्गास्त्रिम्बिन्दुधारिपारिवेद्युदेजि- (अ. ३। पा. १। व्या. ६)
चेति सातिसाहस्रम् । ३। १। १५८ ।)

एषा भाष्यम् : तथा च वार्तिकम् । अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रति-
षेधेनेति । सत्यम् । कर्मणः शेषत्वविवक्षायांमणोप्राप्त्या श्रे कृते शेषवद्य-
न्तेन समासो भविष्यति । एतेन गङ्गाधरभूधरजलधरादयो व्याख्याताः ।
पार कर्मसमाप्तौ । पारयतीति पारयः । विद चेनाख्यामादिषु चुरादिः ।
ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमस्यन्तः । वेदयतीति वेदयः । एजृ कम्पने
एणन्तः । उदेजयतीत्युदेजयः । चिति संज्ञाने चुरादिः । चेतयतीति
चेतयः । सत सुखे चुरादिण्यन्त इति वोपदेवः । सातिः सौत्रो हेतु-
मस्यन्त इति हरदत्तः । सातयः । वासरूपन्यायेन क्विपि सात् । सम्पदा-
दित्याङ्गावे क्विप्वा । एवञ्च एष एवानन्दयतीति अतिबलादानन्दयिष्ठ-
विज्ञानमानन्दमित्यादिअतिबलादानन्दरूपं ब्रह्म साष्टब्दार्थः । तदस्येषा-
मिति सात्वन्तो भक्ताः । एतेन सात्वतां पतये नम इत्यादि व्याख्यातम् ।
सदेव सात् इत्यङ्गाव्यर्थत्वञ्च वदन्तः प्रत्याख्याताः । षड् मर्षणे चुरादि-
हेतुमस्यन्तो वा । साहयः । उदाहरणेषु त्रिम्बिन्दुधारां तुदादिभ्यःशः ।
श्रेसुचादीनामिति नुम् । धारयादिषु श्रवणुगायादेशाः । अनुपसर्गादिति
क्विम् । प्रलिपः । नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवाः ।
गवादिषु विन्देः संज्ञायामिति वक्तव्यम् । गोविन्दः । अरविन्दः । चक्रस्य
नाभिनेभ्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अरः, तदाकाराणि दलानि सावृ-
ष्यात्तच्छब्दभाङ्गि लभत इत्यर्थे कर्मण्यणो वाधनायेदम् ॥

तौर कर्मसमाप्तौ, विद चेतनाख्यानादिषु चुरादिः, ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो
वा हेतुमस्यन्तः, एजृ कम्पने एणन्तः, चित्ती संज्ञाने चुरादिः, साति-
हेतुमस्यन्त, षड्मर्षणे चुरादिहेतुमस्यतो वा । 'त्रिम्बिन्दुः विन्द इति'
'तुदादिभ्यः शः' 'श्रे सुचादीना'मिति नुम्, धारयादिषु श्रवणुगायादेशाः ।
'नौ लिम्पेरिति' । छन्दसि तु धर्त्ता च विधर्त्ता च विधारय इति दृश्यते ।
'अरविन्द इति' । अराकाराणि दलान्यरशब्देनोच्यन्ते ॥

प्रसृत्वः समभिहारे वुन् । ३। १। १४६॥

साधुकारिणीति (भा)

समभिहारग्रहणस्थाने इदं कार्यमित्यर्थः ॥

इति नागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीया-
ध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पन्न-चट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव-बहुवल्लभ-
शर्मविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषमपदव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

प्रसृत्वः समभिहारे वुन् । एभ्यो वुन् स्यात् साधुकारिणि
कर्त्सरि । समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते, भूयः सहचारात् ।
यो हि यां क्रियां पुनःपुनरनुतिष्ठति स तत्र कौशलं लभत इत्युत्सर्गः ।
तेन सहदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति बहुशोऽपि दुष्टं कुर्वति न
भवति । प्रवक्तः । सरक्तः । कवकः । सूत्रे प्रसृत्व इति पक्षस्याः
स्थाने जम् ॥

“प्रसृत्वः समभिहारे वुन्” ॥ प्रसृत्व इति पक्षस्याः स्थाने जम्,
‘ओस्सपो’ति यथादेशः । ‘साधुकारित्वं लक्ष्यते इति’ । प्रायः सहचरित-
त्वात् पुनःपुनरनुष्ठानं समभिहारः, यश्च यां क्रियां पुनःपुनरनुतिष्ठति
तस्य तत्र प्रायेण कौशलमुपजायते ऽतः प्रायः साहचर्यात्साधुकारित्वं
लक्ष्यते, लक्ष्यतया तत्र वर्त्तत इत्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह ।
‘सहदपि’ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—•••—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—••—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबोधानां महाभाष्ये निवृत्तये ॥
अलम्ब्याधे गाम्भीर्याद्भुत्तान इव सौमुधात् ॥

—•—

कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ॥

—•••••—

यस्य सतौ” परिणामिनौ प्रकृतिर्नाश्रियते यस्य चाविद्यमाना
तन्निर्वर्त्यमित्युच्यत इत्यर्थः । तदेवाह

यस्येति । (कै)

कार्यसामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं नास्तौत्यर्थः । यथा मृदं
घटं करोतीति ॥

सतौ वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनौ ।

यस्य नाश्रियते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥

कर्मण्यण् ॥ कर्मण्युपपदे घातोऽण्यप्रत्ययः स्यात् । कर्म च सप्त-
धेयुक्कम् । तत्सर्वमविशेषादिह मृच्छते । निर्वर्त्ये, कुम्भं करोतीति कुम्भ-

“कर्मण्यण्” । कर्मण्येति नेदं सख्यपदस्य अण्यस्येति प्रति-
घेधात्, ननु चार्थस्येयं सख्या नण्यस्य, अण्यस्येति नैवं विज्ञायते

विवक्ष्यते इति । (कै)

कार्याभेदेनेति शेषः ॥

तदा विकार्यं कर्मेति । (कै)

अवस्थाद्वयानुगमेन पूर्वाकारपरित्यागेनाकारान्तरप्राप्त्यवगमा-
दिति भावः ॥

भेदविवक्षायामिति । (कै)

कर्मणः सकाशादुपादानस्य भेदविवक्षायामित्यर्थः ॥

मृदा घटमिति । (कै)

करणत्वविवक्षायां तृतीया नोचेत्सम्बन्धसामान्यविवक्षायां
मृदो घटमिति षष्ठीति बोध्यम् ॥

कारः । विकार्ये, काण्डकावः । प्राप्ये, वेदाध्यायः । यद्येवं, ग्रामं गच्छति
आदित्वां पश्यति हिमवन्तं प्रदृशोतीत्यादौ प्राप्नोति । सत्यम् । अत्रभि-
धानाम्नेति भाष्यम् । तद्वानभिधानं यत्राभिज्ञैबन्तं तत्रैव । अन्यत्र तु
यथाकक्ष्यं भवत्येव । यत् लभते त्रिविधं कर्मैह गृह्यत इत्यन्तं तस्याव-
माश्रयः । आदित्वां पश्यतीत्यादौ मा भूदित्येवमर्थं कर्मणि निर्वर्त्यमान-

शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति किन्तर्हि शब्दे संज्ञा शब्दसंज्ञेति, शब्दशब्देन
शब्दानामनुशासनं व्याकरणमुच्यते, अस्ति च वाद्ये क्वचित्कामात्रिमयोः
क्वचित्स्यैव ग्रहणं युक्तं तस्मात्पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणमङ्गीकृत्य
तस्यावान्तरभेदमाह । 'त्रिविधं कर्मेति' । ता एव तिष्ठो विधा दर्श-
यति । 'निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यं चेति' । यदसंज्ञायते मदा जन्मना यत्प्रका-
शते तद्विर्वर्त्यं, यथा कुम्भं कर्मोति पुत्रं प्रसूत इति, यस्य तु मत एव

* विकार्यमपीति । (कै)

पूर्वरूपस्य सर्वात्मनापरित्यागतदभावाभ्यामित्यर्थः ॥

† दर्शनादिति । (कै)

प्रत्यचादित्यर्थः । निर्वर्त्ये स्वरूपलाभ एव क्रियाकृतो विशेषो विकार्ये विकाररूप एव सः । घटं करोति सुवर्णं कुण्डलं करोति काष्ठं भस्म करोति । अनुमानाद्यथाऽपुत्रः सुरवः करोतीति । अत्र सुखस्वरूपलाभो सुखप्रसादानुमेयो नित्यस्तत्तत्कल्पेऽविच्छिन्न-पारम्ये इत्यर्थः ॥ ननु वेदाध्यायादीनामित्यादिनेव सर्वसंग्रहे सिद्धे यत्र च नियुक्त इत्यादेरैवैयर्थ्यमत आह

* प्रकृत्यच्छेदसंभृतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चिद् गुणान्तर्गत्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

† क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

विक्रीयमाण इति वक्तव्यमित्याशङ्क्य वार्तिककृतोक्तम् । कर्मणि निर्वर्त्य-माने विक्रयमाण इति चेदेदाध्यायादीनामुपमङ्गलानमित्यादि । एवं स्थिते त्रिविधमपीह कर्म गृह्यते । न तु प्राप्यं न गृह्यत इति । एवञ्च त्रिविधमिति वृत्तिं दृष्ट्वा सूत्रान्तर्गोक्तं नेह गृह्यत इति न भ्रमितव्यम् ।

कश्चिद्विकारः क्रियते तद्विकार्यं, स च विकारः क्वचित्प्रत्यक्षगम्यः, यथा काष्ठानि भस्म करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति, क्वचिच्छास्त्रगम्यो त्रीहोन् प्रोक्षतीति, अत्र प्रोक्षणेन त्रीहम् कश्चिदतिशयो जन्यत इति शास्त्रादेव गम्यते, एतावता च भेदेन संस्कार्यमेतत्कर्मति चातुर्विध्यं मीमांसका

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४८६

(अ. ३। पा. २। व्या. १)

(कर्मखण्ड । ३। २। १।)

वेदाध्यायादीनामिति । (भा)

वस्तुतः प्रपञ्चार्थमेव तानीति बोध्यम् ॥

शास्त्रेणापि । (कै)

कर्मण्यपिति सामान्यशास्त्रेणापि ॥ ननु सर्वधातुभ्योऽक्विधानेन
कुम्भकार इति कथमणोऽवकाश इत्यत आह

यदेति । (कै)

सर्वधातुविषयस्येत्ययच्च प्रवादरूपक इत्याह

तथा चेति । (कै)

उदाहरणान्तराणि काणौ विषयाणि ॥

तथा च दिवः कर्मचेत्यत्र संज्ञासमावेशस्य प्रयोजनमुक्तम्, मनसा देव
इत्यत्र कर्मत्वाद्गन् करणत्वात्ततोवेति । एवञ्च वृक्षावासः पर्वतावास
इत्याद्यपि यथाभिधानं भवत्येव । शौकिकामिभक्ष्याचरिभ्यो षः पूर्वपद-
कृतिस्वरत्वञ्च ॥ शौल समाधौ । कम्पु कान्तौ । भक्त षदने । चुरादि-

मन्यन्ते, क्रियाकृतविशेषाभावे तु प्राण्यं कर्म, यथा वेदमधीते चर्षां
पाठयतीति, ननु च कर्तुरीप्सिततममिच्छेतदेव कर्म त्रिविधमन्यदप्यस्ति
'तथायुक्तं चानोप्सित'मिति तच्च द्विविधं देव्यमितरञ्च, तथा 'अकथितं च'
एवं 'दिवः कर्म च' तथा 'अधिशीडस्यासा कर्म'ति' तद्वैवमवान्तर्भेदविव-
क्षायां सप्तविधं कर्म । उक्तं च

निर्वर्त्य च विकार्यं च प्राण्यं चेति त्रिधा मतम् ।

तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्हान्यत्त संज्ञितम् ॥

कौदासोन्नेन यत्प्राण्यं यच्च कर्तुरनोप्सितम् ।

संज्ञान्तरैर्गनाख्यातं यद्यथाप्यन्यपूर्वकम् ॥

काणाविति । (कै)

“इगुपधञ्जे”ति कः । कर्मण्यण् ॥ भाष्ये

अर्थज्ञः कर्मोपपद इति । (भा)

विप्रतिषेधेन प्राप्तमणं बाधित्वातोऽनुपसर्ग इति क इति
तात्पर्यम् ॥ एतत्तात्पर्यमजानान एकदेश्याह

नैष युक्त इति । (भा)

प्रज्ञाविषये काणोर्थ इत्यर्थः ॥

तेषां ण इति । (भा)

श्याङ्गधेति विहितः । तत्र हि श्या आदिति क्तेदः ॥

ख्यन्तः । चरिर्गत्यर्थः आङ्पूर्वः । यस्य यित्करणं चरेदङ्गर्थम् । क्त्वाङ्-
पदप्रकृतिसरं बाधितुं पूर्वपदेत्यादि । मांसं शोणयति मांसशोणा । मांस-
कामा । मांसभन्ता । अत्र अणि सति डीप्स्यात् । योग्यण्यकार्यमिति तु
ताच्छूलिक एवेति वक्ष्यते । मनेदीर्घत्वञ्चेति सप्रत्ययान्तात्वादान्तात्तो
मांसशब्दः । कल्याणपारा । कल्याणशब्दो लघावन्त इति मध्मोदात्तः ।
इन्द्रिन्द्रमिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिसरत्वे चेति सम्बध्यत

इति । तत्किमुच्यते त्रिविधं कर्मति । के चिदाङ्गः कर्तुरौष्ठितम-
मेवात्रा कर्म गृह्यते ऽन्यत्राण न भवतीति, अन्ये त्वाङ्गः । आदित्यं पश्यता-
त्यादौ मा भूदित्येवमर्थं कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाद्य इति वक्तव्य-
मित्याशङ्क्य वार्त्तिककारेयोक्तं कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाद्य इति चेद्दे-
दाध्यायानामुपसंख्यानमित्यादि तदनेन प्रदर्श्यते, त्रिविधमपि कर्म गृह्यते
न पुनः प्राप्यं न गृह्यत इति न तु सूत्रान्तरोक्तं व्यावर्त्यते, तथा च ‘दिवः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४६१
 (अ. ३। पा. २। आ. १) (कर्मण्यण्। ३। २। १।)

स यथैवेति । (भा)

बाधसामान्यचिन्तयाणोऽपि स बाधक इत्यर्थज्ञः सिद्धो विप्र-
 तिषेधं विनापीत्यर्थः । तदाह

प्राप्तिमाचस्येति ॥ (कै)

न तु कर्मोपपदस्येति । (कै)

एवं च विप्रतिषेधो युक्त एवेति भावः ॥ नन्वर्थज्ञ इत्यत्राणं
 विधातुं न कप्रत्ययेन विप्रतिषेध उच्यते किन्वातोऽनुपसर्गं क
 इति कं विधातुम् । एवं चेशुपधेति कस्याणां बाधेऽपि आतो
 नुपसर्गं इति केन ततोयकक्ष्याप्राप्तेन ततोयकक्ष्याप्राप्त्येशुपधेति
 कस्य विप्रतिषेधः सम्भवत्येवेत्याह सिद्धान्त्येकदेशी

एव । वाक्यभेदस्तु वैचिन्त्यार्थः । मुखप्रतीक्षा । बद्धत्वात् स्यादेतत् । यो
 मांसं भक्षयति तस्य मांसं भक्षो भवति । तत्र भक्षयतेः कर्मण्यणन्तस्य
 बद्धप्रतीक्षया सिद्धम् । एवमन्यत्रापि । यस्तु अण्यन्तस्य घञन्तस्य
 बद्धप्रतीक्षः । न च बद्धभक्त इत्यत्र बद्धोर्नन्वदिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वं
 स्यादिति वाच्यम् । भावे अणन्तेन बद्धघु भक्षोत्येति विग्रहोपपत्तेः । न

कर्म चेत्यत्र समावेशस्य प्रयोजनमुक्तं मनसा हेव इत्यत्र कर्मत्वादायकारण-
 त्वात्प्रतीयेति, एवं च बद्धावासः पर्वताधिवास इत्याद्यपि यथादेशानं भव-
 तीति । 'अनभिधानादिति' । तच्चानभिधानं यत्राप्तेरन्तं तत्रैवान्यत्र तु
 यथाकक्ष्यां भवत्येव, तथा च पठति यथाकक्ष्यामप्रयुक्त इति । 'श्रीबिष्का-
 मोत्वादि' । शौन समाधौ, भक्त अक्षने सुरादिः, कस्य कान्तौ विद्यन्तः,
 अर मन्वर्थे आङ्पूर्वः, गस्य गित्कारणं अरेर्लङ्कार्यम् । 'पूर्वपदप्रकृतिस्यत्वं

कर्मोपपदोऽपीति । (भा)

अणः क इति “आतोऽनुपसर्ग” इत्ययमिति भावः ॥

उभयोरिति । (भा)

ओपपदनिरूपपदयोः कथोरित्यर्थः ॥

कर्मोपपदस्य कस्य विषय इति । (कै)

अनकारान्तादिति भावः । किन्तु गोद इत्यवकाश इति वक्तुं युक्तमिति तात्पर्यम् ॥

क्रममाहृत्येति । (कै)

अर्थज्ञः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधनेत्युत्तरं नैष युक्त इत्यादियुक्तो विप्रतिषेध इत्यन्तं भाष्यन्वेकदेश्युक्तिरित्युक्तमेव ॥ अथ विप्रतिषेधस्योदाहरणान्तरमाह

ह्यत्र वञ्छस्वरप्रतिरस्ति । उत्तरपदार्थस्य वञ्छत्वाभावात् । एवञ्च वार्तिक-
द्वयमपि नारम्भणीयमिति चेत् । मैवम् । कर्मण्यणं बाधितुं तस्यावश्या-
रम्भत्वात् । अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन ॥ पचादिभ्योच्-
अनुपपद अकारः । तस्यावकाशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्याव-
काशः काण्डलावो ब्रजजि । ओदनपाच इत्यत्र उभयप्रसङ्गे परत्वादशेव ।

चेति । कदुधरपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । ‘मांसश्रीलेति’ । अत्राणि सति
उीप्यात्, अपि क्व चिदण्यक्तं भवतीत्येतत् ताच्छौलिक एव गो भवति
मनेहीर्षेति सप्तम्यान्तो मांसशब्दः, कल्याणशब्दो जघाबन्ते इयोश्च
वङ्गसो गुबरिति मध्योदात्तः । अस्यायमर्थः, अन्ते जघौ परतौ इयोश्चान्त-
योर्लक्ष्योः परतो वङ्गः शब्दस्य यो गुबः स उदात्तो भवति, वङ्ग इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४६३
(अ. ३ । पा. २ । षा. १) (कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ।)

अनुपपदस्य (कै)

इत्यादिना ॥ भाष्ये

का तर्हि गतिरिति । (भा)

तृतीयस्य प्रश्नः । समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं दर्शयितुं पूर्व-
पदस्वरान् दर्शयति ।

मांसातिकामी । (भा)

एकस्मिन्नन्ते लघौ द्वयोर्वा तं ययोर्लघ्वोः मतोर्बहुषः
बहुषकश्चेत्यर्थः ॥ भाष्ये

ईकारश्च मा भूदिति । (भा)

अतोऽणः कृत इति भावः ॥

तनोपधाद्ध्रिः । उपपदसमासश्च नित्यो भवति । अचि तु षष्ठीसमासो
वैकल्पिकः स्यात् । कथं तर्हि गङ्गाधरः श्रीधरः वसुधरः भृशः स्रग्धरे-
त्यादि । अत्र केचित् । युगपद्विवक्षायां हि भवतु विप्रतिषेधः । केवल-
प्रकृत्यर्थविवक्षयान्तु अचि कृते पञ्चात्मसम्बन्धे सिद्धं रूपमिति । अत्र
हृरदक्षः । एवं सति अोदनपच इत्यपि स्यात् । तच्चानिष्टम् । किञ्चोक्त-
रीतिन्यायविरुद्धा एकत्वात्प्रयोगस्य । न हि तस्मिन्नेव प्रयोगे विवक्षितं

बहुष इत्यर्थः, अचित्त्र पूर्वाचारसंज्ञा । 'इच्छित्तमिभ्यां चेति' । अत्रापि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्वेव वाक्यभेदस्तु वैचिन्यार्थः । इह यो मांसं भक्ष-
यति मांसं तस्य भक्षो भवति तत्र भक्षयतेः कर्मण्योऽणन्तस्य बहुषोर्द्विषा
सिद्धम्, एवमन्यत्रापि, यः पुनरख्यन्तस्तस्य घणन्तस्य बहुषोर्द्विर्नार्थं
एतेन, ननु बहुभक्ष इत्यत्र बहुषोर्नण् वदित्युत्तरपदान्कोशात्त्वं प्राप्नोति

मांस तस्य भक्ष इति । (भा)

भक्षेः कर्मण्यण् ॥ “घञ्जपाः पुंसीति” नित्यपुंस्त्वम् ।
एतेनेदं भावघञ्जिवषयमेवेत्यदपास्तम् ॥

भक्ष्णं भक्ष इति । (कै)

भावेऽजिति भावः । कर्माजन्तेन समानार्धकरणवज्ज्वीहिना-
नभिधानात् । तच्च तवाप्यावशकमेवेति बोध्यम् ॥ भाव्ये

तज्ज्ञापयत्याचार्य इति । (भा)

न त्वणि सति मांसभक्षति प्रयोगः स्यादिति तद्वारणेन
चरितार्थं वार्तिकम् । कथं ज्ञापकमिति चेत् । अनभिधानादण-
भावं मन्यते ।

चाविवक्षितं च कर्म भवति । तस्मादोदनंपच इत्यसाधुदेव । गङ्गाधरा-
दयस्तु संज्ञाशब्दा इत्याह । अत्रेदं वक्तव्यम् । परिनिष्ठिते प्रयोगे कर्मा-
न्वयसत्वेऽपि प्रक्रियादशायां क्रमेण विवक्षायां न क्षतिः । कथमन्यथा
शक्यत्वाद्दौ अन्तरङ्गः पदसंस्कारो वह्निरङ्गस्त्वोत्वेन न विहन्येतेत्यादि
तच्चतत्रोच्यते । किञ्च कर्मण्यः श्रेयत्वविवक्षयापि गङ्गाधरादिशब्दानां

एवं तर्हि भावेऽजन्तेन अर्धकरणपदो वज्ज्वीहिर्भविष्यति वज्जु भक्तोऽस्य
वज्जभक्ष इति, तत्रोत्तरपदार्थस्य वज्जत्वाभावाद्ब्रह्मरु न भविष्यति,
सत्यम्, अण्यथाधनाथं तु वचनम् अकारादनुपपदात्कर्मापपदो विप्रति-
षेधेन । पचादिभ्योञ् अनुपपदोकारस्तस्यावकाशः पचतीति पचः, कर्मोप-
पदस्यावकाशः काण्डलावः शरणावः, ओदनपाच इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वा-
द्यमेवाण् भवति तेनोपधाट्टिस्त्वपपदसमासश्च नित्यो भवति अचि नु

लावयतेरच् प्रत्यय इति । (कै)

नितृत्तप्रेषणप्रकृतिकप्रकृतार्थणिजनाद् अत्यथे इत्यर्थः । अन्यथा काण्डानि कुनातीत्यनेन समानार्थत्वं न स्यात् । काण्डानि लाव इत्यच् लाव इति जातावेकवचनं बोध्यम् ॥

अण्वाधानार्थमेवेति । (भा)

अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारौति भावः ॥ भाष्ये

न त्वभ्भोभिगमेति । (भा)

अभ्भोभिगमा तु नेष्यते तस्मादनभिधानमेव तदर्थमाश्रयणीयं न त्वेकप्रयोजनार्थं सामान्यज्ञापकाश्रयणमिति भावः ॥

सौष्ठवे सम्भवति रथन्तरादिवन्न केवलं संज्ञाल्पमाश्रयितुं युक्तम् । श्लोदन-
पचशब्दोऽपि उक्तरीत्या प्राप्नोत्येव । यदि तस्यासाधुत्वे प्रमाद्यमस्ति
तद्धानभिधानं शरणीक्रियतामित्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । पचा-
दिभ्य एवाजिति यथाश्रुतस्त्रमनुष्ठत्य विप्रतिषेध उदाहृतः । यदा तु
अजपि सर्वधातुभ्य इति पक्षस्तदा अपवादत्वादेव तस्याच् बाधको बध्यः ।
किञ्चोगुपधज्ञाप्रीकिरःकोतुपपदः । तस्यावकाशः विक्षिपः विजिखः ।

षष्ठोसमासो विकल्पितस्यात्, न च वाच्यं युगपद्विवक्षायां भवतु विप्रति-
षेधः केवले पचर्थे विवक्षिते ऽपि कृते पश्चादोदनसम्बन्धे विवक्षिते
श्लोदनपच इत्यपि प्राप्नोति एकत्वान्प्रयोगस्य नहि तस्मिन्नेव प्रयोगे विव-
क्षितं चाविवक्षितं च कर्म भवति तस्मादोदनपच इत्यसाधुत्वे, गङ्गाधरः
श्रीधरः वक्षधरः भूधरः खग्धरेति तु संज्ञाशब्दाः, यदा त्वजपि सर्वधातुभ्य
इति पक्षस्तदापवादत्वादेव तस्याच् बाधकः, तथा 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'

लूयत इति लव इति । (कै)

न च निवृत्तप्रेरणादिति प्रागुक्तरीत्या तदर्थो लावशब्दो-
ऽप्यस्तीति वाच्यम् । सा हि कल्पना कचिदिष्टप्रयोगमिद्वये न
त्वनिष्ठायेति भावः ॥ चतुर्थ्यन्तप्रयोग एव व्यत्ययोक्तेस्तत्राविशेषो-
ऽणशोरत आह

अवग्रह इति । (कै)

न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या इत्यादि भाष्येणावग्रहार्थताया
लक्षणस्य दूषितत्वादिदं व्यर्थमित्यनेन सूचितम् ॥

कर्मापपदस्य स एव । काष्ठभेद इत्यत्र परत्वादण् । तथा अनुपसर्गा-
ल्लिप्पविन्देति अनुपपदः शः । तस्यावकाशः लिम्पतीति लिम्पः । कर्माप-
पदस्य स एव । कुञ्जलेय इत्यत्र परत्वादण् । तथा आतश्चोपसर्ग इति कः
अनुपपदः सुग्लः सुग्ल इत्यत्र सावकाशः । कर्मापपदस्तत्रैव गोसन्दाय
इत्यत्र परत्वादण्येव भवति ॥

अनुपपदस्तस्यावकाशः विलिप्तः विलिखः कर्मापपदस्य स एव, काष्ठभेद
इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति, तथा अनुपसर्गाल्लिम्पविन्देत्यनु-
पपदः श्लस्तस्यावकाशो लिम्पतीति लिम्पः कर्मापपदस्य स एव, कुञ्जलेय
इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति 'आतश्चोपसर्ग' इति कोनुपपद-
स्तस्यावकाशः सुग्लः सुग्लः कर्मापपदस्य स एव, गोसन्दाय इत्यत्रोभय-
प्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति ॥

आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ॥

प्रसारणितः । सम्प्रसारणभाजः ॥

ब्रह्मज्य इति । (भा)

के हि सम्प्रसारणे इयङ् स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

किमुच्यते सर्वत्रेति । (भा)

सर्वत्रेत्यस्य कमात्रे इत्यर्थः ॥ तमाह

अन्यत्रापीति । (भा)

आतश्चोपसर्गे इत्यत्रापीत्यर्थः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ आदन्ताद्वातोऽनुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः स्यात् । अणोपवादः । गोदः पार्श्वान्तम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दाधः । अत्र वार्तिकम् । कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ङः । सम्प्रसारणभाजः प्रसारणिना । ज्या वयोहानौ । ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात्तत्रैव । आतश्चोपसर्गे, आङ् प्रवृत्तः । अत्र के सति सम्प्रसारणं स्यात् । आङ् अ इति स्थिते सम्प्रसारणे पूर्वत्वे च कृते उवपादेशे आङ्ङवः प्रङ्ङवः इति प्राप्नोति । एवं ब्राह्मज्य इति प्राप्नोति । न चैरणेकाद्य इत्यनेन

“आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ङो वक्तव्यः, संप्रसारणभाजः प्रसारणिनः, ज्या वयोहानौ, ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्यः, सर्वत्रग्रहणात्तत्रैव ‘आतश्चोपसर्गे’ आङ्ङवः प्रङ्ङवः के हि संप्रसारणप्रसङ्गः, आङ् अ इति स्थिते सम्प्रसारणे पूर्वत्वे च कृते उवपादेशे

(आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. १)

एवं तर्हि वार्णादिति ॥ (भा)

इयायेत्यादिभिद्भ्येऽस्या विभिन्ननिमित्तकेऽपि प्रवृत्तिरावश्य-
कीति भावः ॥

समानाश्रयेति । (कै)

तदनाश्रयणेऽप्याहेति वक्तुमुचितम् ॥

तर्हीति । (भा)

किञ्चानर्थकमिति भावः ॥ भाष्ये

अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वमिति । (भा)

यद्यपि वार्णपरिभाषयापि आलोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यं
तथापि तदनाश्रयेणैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेर्न दोषः । प्रकारान्तरेण
तदुपपादयितुमाह

यत् । अङ्गस्य एकाच्त्वात् । ननुभयत्रापि सम्प्रसारणे कृते आतोऽलोपः ।
तस्य स्थानिवद्भावादियङ्वडौ न भविष्यत इति चेत् । स्यादेवम् । यद्यातो-
लोपो लभ्येत । स तु दुर्लभः । अन्तरङ्गेण पूर्वत्वेन बाधात् । न च वार्णा-
दाङ्गं बलोयः । व्याश्रयत्वात् । नन्वेवमपि व्यर्थमेव वार्त्तिकम् । प्रागेव
सम्प्रसारणादातोऽलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादिसिद्धत्वादा उत्रोऽलोपस्तौ
यगादेशेन व्याहः प्रह्व इत्यादिः सिद्धत्वात् । तथाहि । नित्यं सम्प्र-
सारणम्, आतोऽलोपे कृते अकृते प्रसङ्गत्वात् । अलोपस्तु कृते च सम्प्र-
सारणम् प्रह्व इति प्राप्नोति, एवं ब्रह्मजिह्व इति प्राप्नोति, ननु संप्रसा-
रणे कृते आतो लोपस्तस्य स्थानिवद्भावादियङ्वडौ न भविष्यतः, लोपो न
सिद्धयति अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति समानाश्रयं च वार्णादाङ्गं बलीय इति
एवन्तर्हि प्रागेव संप्रसारणादातो लोपो भविष्यति परत्वाद् नित्यं संप्र-

यस्येति ॥ (भा)

नन्वनादिष्टादच इति । (क्रि)

अत एव न पदान्तसूत्रस्यवर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातं न धातुसूत्रस्यं भाष्यं तु तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् । समाधानान्तरस्य सम्भवादनित्यमिदम् ॥ नाश्रितमिति तत्त्वं तु धातुना सिद्धमिदं रूपमत आह

अकृत इति । (भा)

वर्णादाङ्गं बलौय इति पूर्वरूपं बाधित्वा लोप इति पक्षेऽप्यस्यासिद्धिर्बोधा ॥ भाष्ये

सारणे यद्यपि पूर्वत्वेन बाध्यते तथापि यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते यस्तदपि नित्यमिति नित्य एव । द्वयोर्नित्ययोः परत्वादालोपः । ततः सम्प्रसारणं तत इयङ्बुवडौ प्रसक्तौ आतोऽलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न भविष्यतः । न च अनादिष्टादचः पूर्वत्वं नास्तीति वाच्यम् । स्थानिवाङ्कस्य सत्त्वात् । यत्किञ्च कैयटेनोक्तं शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके इति, तदापाततः । अचः परस्मिन्निवृत्तिदेशस्याशास्त्रीयतया तस्यैव स्थानिवत्त्वत्वेणातिदेशः सम्भवतीति न पदान्तसूत्रोपसर्गाद्यङ्गाद्युपयम्भेन प्रागेव वर्णितत्वात् । किञ्चाकार-

सारणं कृताकृतप्रसङ्गित्वात्, आतो लोपस्त्वनित्यः कृतं संप्रसारणं पूर्वत्वेन बाध्यते यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्यं तदेषं परत्वादातो लोपस्ततः संप्रसारणं तत इयङ्बुवडौ प्रसक्तावाङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वान्न भविष्यतः, ननु योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्टाच्चैबोचः पूर्व इदानीमेव कृतं पूर्वमलोपः पश्चात्संप्रसारणमिति

अन्तरङ्गत्वादात्वमिति । (भा)

एवं चाले पूर्वरूपलोपयोः प्राप्तयोर्वाणार्णदिति न्यायेन लोपे
तस्य स्थानिवत्त्वादवङ् स्यादिति भावः ॥

एवं तर्ह्येति । (भा)

प्राम्दव किञ्चेत्यर्थ ॥

प्रसज्यप्रतिषेधेत्विति । (कै)

वचिस्त्रपौत्यत्र कितौत्यपि । यदि विषये सप्तमौ तदा भाष्यं
सम्यगेव ॥ भाष्यं

आत्वे कृते सम्प्रसारणमिति । (भा)

आत्वे कृते लोपे कृते सम्प्रसारणे कृते प्राप्नोवङि स्थानिवत्त्वा-
भावेऽपि असिद्धत्वादवङो ऽसिद्धिरिति भावः ॥ समाधत्ते

लोपस्य आभीयत्वं नासिद्धत्वान्न दोषः न चैवं जुञ्जवतुः जुञ्जवः अत्राप्यवङ्
न स्यादिति वाच्यम् । स्थानिदारकस्य अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य आभीया-
सिद्धत्वस्य च अनित्यत्वेनेह प्रवृत्तः । अथवा सम्प्रसारणाच्च एङः पदान्ता-
दित्यत्र एङ इति योगो विभज्यते । सम्प्रसारणादेडि परे पूर्वपरयोः पूर्व
एकादेशो भवतीति सम्प्रसारणाच्चेत्येव सिद्धे ज्ञापनार्थमिदम् । यत्र सम्प्र-
सारणात्पुं एङ सम्भवति तत्र अनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गमप्यात्वं अकृत्वा

एवं तर्ह्येकार्णलोपस्यासिद्धत्वादवङ न भविष्यति, इह्यापि तर्हि जुञ्जवतुः
जुञ्जवः, आलोपस्यासिद्धत्वादवङ न प्राप्नोति आभीयमसिद्धत्वमनित्य-
मित्यत्र न भविष्यति, अथ वा संप्रसारणाच्च एङः पदान्तादित्यत्र एङ
इति योगविभागः संप्रसारणादेडि परतः पूर्वपरयोः पूर्वमेकादेशो भव-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५०१
 (अ. ३ । पा. २ । आ. १) (आतोऽनुपसर्गो कः । ३ । २ । ३ ।)

एवं तर्ह्येति । (भा)

योगविभागसामर्थ्यादन्तरङ्गमप्यालं बाधित्वा पूर्वं सम्प्रसारणं
 पूर्वत्वञ्चेति उवङ् विधौ जुङ्गवुरित्यादाविति भावः ॥

पर्युदासाश्रयेऽपौति । (कै)

अन्यथान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । आभोयामिद्धानित्यले-
 नापि जुङ्गवतुरिति मिथ्यति । कः के कृते आलोपात्पूर्वं सम्प्रसारणं
 यतो नित्या नित्यत्वं दर्शयति

कृतेति । (भा)

एवं च क्लोयण् फलन्तौत्यर्थः ॥ वार्णादित्यादि व्याचष्टे

सम्प्रसारणं कर्तव्यमिति । तेन जुङ्गवतुरित्यत्र एदन्तादे लिटि विहिते
 नमसाश्रयां पूर्वत्वम् । ततश्च न स्थानिवत्त्वं नाप्यसिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टम् ।
 आहः प्रवृद्ध इत्यत्र तु आकान्तलक्षणः प्रत्ययो असत्यास्त्वे कर्तुमशक्यः ।
 अतः पूर्वमात्वात् । ततः प्रत्ययः अलोपः सम्प्रसारणं स्थानिवद्भावादसिद्ध-
 त्वाद्वा इयदुवडोरभावः । तस्मान्मास्तु वार्त्तिकमिति चेत् । नमम् । इत्थं
 प्रत्याख्यातमेव भाष्ये किन्तु अस्ति वार्त्तिकस्योक्तिसम्भवः । आभासूत्र-
 प्रत्याख्यानपक्षे हि स्थानिवत्त्वमेव प्रारणम् । तत्र च स्थानिद्वारकमना-
 दिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रयणोयन्तश्चानित्यमिति ज्ञापयितुमिदं वार्त्तिकमिति

तीति, किमर्थमिदं, न संप्रसारणाच्चैव सिद्धं, ज्ञापनायं, यत्र संप्रसार-
 णात्पर एद् संभवति तत्रा 'देच उपदेशशीति' त्यात्वं न भवतीति, यदि
 स्यात्पूर्वत्वेन तस्य निवृत्तिविधानमनुपपन्नं स्यात् तेन जुङ्गवतुरित्यत्रानिमि-
 त्तिकत्वेनान्तरङ्गमप्यात्वमकृत्वा एदभावादेव लिटि विहितं संप्रसारणं

तच्च कृते इति । (कै)

यतो ऽनादिष्ठादचः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वमतो भगवान् कात्यः
प्रसारणिभ्यो उभ्योवाचेत्यन्वयः ॥ प्रत्याख्यानवाद्याह

तेनासिद्धिर्यणस्तु न इति । (भा)

तेनाभीषादिति सूत्रेण (६।४।२९) यतोऽसिद्धिरतो यण-
नास्तीत्यर्थः ॥ “प्रोवाच भगवान् कात्यः” इत्युक्त्वा उविधानस्था-
सिद्धर्थमावश्यकता ध्वनिता । तथा चेदमेव ज्ञापकमीदृशे विषये
आभीषासिद्धत्वाभावस्य । वाणांदाङ्गमित्यस्य तदभावस्य वेति ।
जुहुवत्पुरित्यादिसिद्धिर्योगविभागस्य तवापि कर्त्तव्यत्वेन गौरवस्य
तदवस्थत्वादिति च ध्वनितम् । एवं च तेनासिद्धिरित्युक्तिरेक-
देशिनः प्रौढ्येति च ध्वनितम् ॥

एतत्प्रत्याख्यातुं प्रकृतो भाष्यकारोऽपि स्थानिवद्भावमुपन्यस्य दृषयित्वा
असिद्धतां प्ररथीकुर्वन् स्थानिद्वारिकायाः अनादिष्ठादचः पूर्वतायाः
ज्ञापित्वातां ध्वनयति । तत्फलन्तु अचः परस्मिन्निति सूत्र एवावोचामेत्यन्तं
वञ्जना ॥

पूर्वत्वे न स्थानिवत्त्वं नासिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टम्, आङ्गप्रङ्गः ब्रह्मण्य
इत्यत्र त्वाकारान्तलक्ष्यः प्रत्ययो नासत्वात्वे भवितुमर्हतीति पूर्वमात्वन्तवः
प्रत्ययः, आक्षीपः संप्रसारणम्, असिद्धत्वादियद्बुधोरभावः ॥

सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ॥

भाष्ये

भावे चेति । (भा)

चात्कर्त्तरि ॥

कच्छेन पिबतीति । (कै)

अकर्मण्यपपदे प्रत्ययार्थं सुपीति योगविभाग इति भावः ॥

सुपि स्थः ॥ सुबन्ते उपपदे तिष्ठतेर्धातोः कः प्रत्ययः स्यात् । समस्यः । विषमस्यः । अत्र सुपीति योगो विभज्यते । सुपि आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः कप्रत्ययः स्यात् । दाभ्यां पिबतीति द्विपः । स्थः ॥ सुपि तिष्ठते कः स्यात् भावे । आखुनामुखानमाखुत्यः । प्रक्रियाकौमुद्यान्तु आखुत्यमिति नपुंसकं पठ्यते तत्रामादिकम् । भाष्यादौ सर्वत्र पुल्लिङ्गस्यैवोदाहृतत्वात् । ल्युः कर्त्तरौमनिजभावे कः कर्त्तारोः प्रादितोन्यत इत्यमरकोषाद्भावे कस्य पुंस्त्वविधानाच्च । भावे नखकचिञ्चोन्य इति नपुंसक-

“सुपि स्थः” ॥ सुपीति न सप्तमीवज्ज्वचनस्य ग्रहणं किन्तु द्विप्रत्याहारस्य ‘सुतिष्ठन्तं पदम्’ ‘सुप आत्मनः क्वच’ ‘सुपोधातुप्रातिपदिकयोः’ ‘अथवादासुप’ इत्यादौ तस्यैव प्रसिद्धत्वात् ; ‘दाभ्यां पिबतीति’ । ननु कृद्भिर्ब्रह्मा द्विपादयस्ततश्चासन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्यकर्मोपपद एव कः करिष्यते, नैतदेवं, दाभ्यां पिबतीत्यादेशवयवार्थस्य सम्भवतोपरिहागेनैव

सत्येवार्थ इति । (कै)

एव ग्रन्थो वाक्यान्तद्वारे संभवति योग्येऽर्थेऽसदर्थान्नयण-
न्युत्पादनमयुक्तमित्यर्थः ॥

नित्यसमासेति । (कै)

“उपपदमतिङ्” इत्यनेनेति भावः ॥ घञर्थे कविधानमि-
त्येतद्गदाहरणपरे “स्यान्नापाव्यधिह्नियुध्यर्थमि”त्यत्र स्याग्रहणं तु
कमाचार्थमिति बोध्यम् (यद्गृह्णन्तिगमस्य । ३ । ३ । ५८ ॥
इतिसूत्रस्य घञर्थे कविधानं स्यान्ना-वार्तिकम्) ॥

विधाने कस्य पर्युदासाच्च । ननु स्य इति सूत्रे ऋविधीषमानोपि कः कृत्वा-
त्कस्यैव स्यादिति चेन्न । आत इत्यनेनैव सिद्धेः । तथा च स्य इत्यारम्भ-
सामर्थ्यात् कर्त्तरि किञ्चानिर्दिष्टार्थत्वात्कार्थे । धातोश्च स्वार्थो भाव एव ।
नन्वेवं घञर्थेकविधानमित्यनेनैव गतार्थत्वमिति चेन्न । वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्र-
कृतोऽप्रवृत्तेः । किञ्च नित्यसमासार्थमिदम् । अन्यथा हि वक्ष्यति सूत्रेण
पाञ्चिकः समासः स्यात् । इच्छते तु नित्यसुपपदसमासः । तथा च
आखुनामुत्थानमिति अलपदविग्रहः क्रियते । घञर्थे कविधानं स्यान्ना-
पाव्यधिह्नियुध्यर्थमित्यत्र स्याग्रहणान्तु कर्त्तव्येति कारके यथा स्यादि-

न्युत्पत्तौ सम्भवत्यामस्याः कल्पनाया अयुक्तत्वात्, यत्र त्वत्यन्तमसम्भवो
युक्ता तत्रैव सा कल्पना यथा तैलपायिकादौ । ‘अनेन भावे यथा
स्यादिति’ । आरम्भसामर्थ्यान्नावदं कर्त्तरपल्लभ्यते न चान्योर्थो निर्दि-
श्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भाव एव ।
ननु घञर्थे कविधानमिति भावे कः सिद्धः, सत्यं, नित्यसमासार्थं नु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५०५
(अ. ३ । पा. २ । आ. ७) (सुपि खः । ३ । २ । ४ ।)

प्रत्यासन्नत्वादिति । (भा)

अत एवास्य नित्यमेकत्वमेव न तु घञादिवाच्योवङ्दिवादि-
योगो याति भावः ॥

तत्रकौण्डिन्येति । (कै)

विधेयविषये एव म न्यायो नानुवादविषय इत्यन्ये ॥

येवमर्थम् । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति च इयमप्यनुवर्तते । तत्र सकर्म-
केषु कर्मणीत्युपतिष्ठते । स्पृशोनुदक इति यावत् । अन्यत्र सुपीति सुप्य-
जातौण्डिन्यिति यावत् । एवञ्च प्रकृतस्य सुप्यङ्गणस्य उपसर्गेतरपरत्वं
सत्सूद्धिर्भेति सूत्रस्थेनोपसर्गेऽपीत्यनेन ज्ञापिनमिति सुप्रात्रपरिग्रहार्थे
विनिविधौ पुनः सुप्यङ्गणमिति वक्ष्यामः ॥

वचनम् अन्यथा पात्तिकः षष्ठौसमासः स्याद् नित्य एव त्रपपदसमासो
भवति तथा चाखुनामुत्यानमित्यलपदेन विग्रहः कृतः, घञर्थेकविधान-
मित्यत्र स्यङ्गणं कर्तव्येति काङ्केऽपि यथा स्यादिति ॥

तुन्दश्लोकयोः परिमजापनुदोः ।

३।२।५॥

तत्र सामर्थ्यादिति । (भा)

एवं हि मति ते गम्ये भवत इत्यर्थः ॥ तुन्दपरिमृजेरविष्कृति वेति पक्षे वृद्धिः प्राप्नोति सा भवत्येव सत्यभिधाने यणचीत्येव वक्तव्ये अजादावित्युक्तेरादिग्रहणसामर्थ्यान्मुखाजादावेव प्रवृत्तिरिति तत्त्वं तत्र तद्भावात् । यस्मिन्विधिरिति परिभाषालभ्यादिग्रहणस्यैव तत्रानुवादाच्च । अत्रत्य भाष्यस्वरसात् तत्र

तुन्दश्लोकयोः परिमजापनुदोः ॥ तुन्दश्लोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमजापनुदिभ्यां घातुभ्यां कप्रत्ययः स्यात् । आलस्यमुखोद्देशाद्योर्मिति वक्तव्यम् । आलस्ये मुखोत्पादने च गम्यमाने प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादलमे कर्त्तव्यं मुखस्य चाहर्त्तव्यं प्रत्यय इति फलितं भवति । तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजेजसः । अत्र मृजेजजादाविति वैकल्पिकी वृद्धिर्नेति हरदत्तः । भवतीत्यपरे । एतन्मतद्वयबलाबलं तु कृडिति चेति

“तुन्दश्लोकयोः परिमजापनुदोः” ॥ ‘तुन्दपरिमृज इति’ । मृजे-
रजादौ संक्रम इत्यत्र यस्मिन्विधिसदादादित्येव सिद्धे आदिग्रहणां मुख्या-
जादिपरिग्रहाद्ये तेन व्यपदेशिनद्भावेनाजादावत्र के वृद्धिर्न भवति
‘आलस्य इत्यादि’ । आलस्ये गम्यमाने मुखोत्पादने च प्रत्यय इत्यर्थः, तत्र
सामर्थ्यादलमे कर्त्तव्यं मुखस्य चाहर्त्तव्यं प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति
‘श्लोकापनुद एवान्य इति’ । यस्मिन्सागानित्यताद्युपदेशेन श्लोकमेव केवल-

(अ. ३ । पा. २ । आ. ७) (तुन्दशोकयोः परिष्ठापनुदाः । ३ । २ । ५ ।)
 कृत्स्न्यदेनातिदेशिकात्किङ्तोरेव ग्रहणं व्याकरणान्तरे संक्रमपदेन
 तयोरेव ग्रहणाच्चेति परे । मूलविभुजादिभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी ॥

काकगुहा इति । (मा)

काकेभ्यो गृह्णितव्या इत्यर्थः । घञर्थं कविधानमित्यनेनापि
 विध्यमेतत् । सरसि सरस्यां वा ओर्हति कौ मोदत इत्यर्थः ॥

सूत्रे प्रतिपादितम् । अलमादन्वयं तुन्दपरिष्ठापनं इत्येव भवति । शोका-
 पनुदः सुखस्याहर्त्ताः । यस्तु संसारासामालापदेषु शोकमेव केवलम-
 पनुदति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनुदः । कपकर्मणो मूलविभुजा-
 दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । मूलविभुजादिसिध्यर्थ-
 मित्यर्थः । मूलानि विभुजानि मूलविभुजो रथः । नखान्मुञ्चतीति
 तुखमुच्चानि धनंषि । कौ मोदते कुमुदं सरोरुहम् । इह यद्यपि काक-
 गुहास्तिला इति भाष्यलक्ष्यादिषु उदाहृतं तथापि काकेभ्यो गृह्णितव्या
 इति कर्मशावगतः घञर्थं कविधानमित्यनेन द्रष्टव्यमिति हर्दत्तः ।
 आकृतिगणोपमम् । तत्र मञ्जीवकुञ्जशिरोरुहादि सिद्धम् ॥

मपनुदति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनुदः 'मूलविभुजादिभ्य
 इति' ; तादर्थ्यं एषा चतुर्थी मूलविभुजादिसिध्यर्थमित्यर्थः, आकृति-
 गणस्यायन्तेन मञ्जीवकुञ्जशिरोरुहादि सिद्धं भवति । 'काकगुहा इति' ।
 काकेभ्यो गृह्णितव्या इति कर्मणि कप्रत्यय इष्यते, अतो घञर्थं कविधान-
 मित्यनेन द्रष्टव्यम् ॥

गापोष्ठक् । ३ । २ । ८ ॥

बहुलं तणीति । (भा)

पक्षे “आतोऽनुपसर्ग” इति कः ॥

या ब्राह्मणी सुरापीति । (भा)

सुरां पिबतीत्यर्थे एवायं प्रयोग इति बाहुलकाश्रयणम् ॥

गापोष्ठक् ॥ आभ्यां टक् स्यादनुपसर्गे कर्मण्युपपक्षे । सामगः । सामगो । अत्र वार्त्तिकम् । सुरासौध्वोः पिबतेरिति ॥ अत्र पिबतेरिति लुग्विकरण्यापरिभाषालब्धार्थकथनम् । उपपदपरिगणयन्तु वाचनिकमेव । सुरापः । सुरापो । सौधुपः । सौधुपी । सुरासौध्वोः किम् । सौरपा ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम् । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा । अनुपसर्ग किम् । सामसङ्गायः । गामादाग्रहणेऽप्यविशेषेपि गौ शब्द इत्यस्यैवात्र ग्रहणं न तु गाऽ् गतावित्यस्य सानुबन्धस्य, नापि गा स्तुताविति जुहोत्यादेः । निरनुबन्धेन अलुप्तविकरणेन च पिबतिना साहचर्यात् । अनभिधानाद्वा । बहुलं तणि ॥ या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैतां देवाः पति-लोकं नयन्ति ॥

“गापोष्ठक्” ॥ ‘गायतेरिति’ । गामादाग्रहणेऽप्यविशेष इति गाष्ठो लुग्विकरण्यास्यापि ग्रहणं प्राप्तं पिबतिनाहचर्यात् न भवति । साम-गौति’ । टकः कित्वादातो जोपः, टित्त्वान् छोप् । सुरासिध्वोः पिबते-रिति बह्वच्यमित्यत्र पिबतेरिति लुग्विकरण्यालुग्विकरण्यापरिभाषालभ्य-स्यैवार्थस्य कथनमुपपदपरिगणयन्तु वाचनिकमेव । ‘सौरपेति’ । स्त्रिया-मेव विशेषात् स्त्रीलिङ्गमुदाहृतम् ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ६ ॥

लिङ्गिति । (कै)

तत्फलं तु देवदत्तमखीत्यादौ टञ्जभावः ॥

धार्यर्थ इति । (भा)

यज्ञपूर्वकधारणे लाञ्छिकाद् पहेरित्यर्थः ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ उत्तरेपयादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्धरतेर्धातोः कर्मण्युपपदे ऽच् स्यात् । अयोपवादः । अंशहरः । रिक्शहरः । अनुद्यमने किम् । भारहरः । अच्प्रकरणे शक्तिनाङ्गलाङ्गुशतोमरयष्टिघटघटी-धनुःभु यज्ञेयपसंख्यानम् ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रह इत्यादि । लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं परिभाषाया अनित्य-त्वज्ञापनार्थम् । तेन मद्रराज्ञौत्यत्र टच् न । द्विबतीताप इत्यत्र द्विबत्पर-योरिति खच् नेति दिक् । सूत्रे ध धार्यर्थे ॥ यज्ञेयपसंख्यानमित्येव । सूत्रग्रहः । धार्यर्थ इति किम् । यः सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राद्येव यथा स्यात् । सूत्रग्रहः ॥

“हरतेरनुद्यमनेऽच्” । ‘अच्प्रकरणे इति’ । लिङ्गविशिष्टपरिभाष-याय घटग्रहणेन घटीग्रहणेऽपि सिद्धे घटीग्रहणं परिभाषाया अनित्यत्व-ज्ञापनार्थम् । ‘सूत्रग्रह एवान्य इति’ । यस्मिन् केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राद्येव भवतीत्यर्थः ॥

श्रमिधातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥

ककारव्यत्ययेनेति । (कै)

नैषा शङ्क्रेति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमेतत् ॥

धातुग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । (कै)

तद्बाधनार्थं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । किपोबाधनार्थं तु तदावश्यक-
मिति खः कचेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

श्रमिधातोः संज्ञायाम् ॥ श्रमि उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषये
खच् स्यात् । शङ्करः । श्रम्भवः । श्रंवदः । धात्वधिकारे पनर्धातुग्रहण
मपवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । तथा च वार्त्तिकम् । श्रमिसंज्ञायां धातु-
ग्रहणं कृजोहेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति ॥ अस्मिन् धातुग्रहणे श्रमि-
संज्ञायामित्यस्यावकाशः । श्रम्भवः । श्रंवदः । कृजोहेतुताच्छील्य इत्य-
स्यावकाशः आड्कारः । शङ्कर इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादृ एव स्यात् ।
धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति । शङ्करा नाम परित्राजिका तच्छौजा ।
कुण्डलाडवक्त्वाचार्यो मन्यते ऽग्रातः शब्दकर्मण एतद्रूपम् । एषोदरादि-
त्वाद्दकारस्य ककार इति । तन्मते धातुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“श्रमिधातोः संज्ञायाम्” ॥ ‘धातुमात्रादिति’ । मात्रग्रहणोनाप-
वाहविषयेऽपि विभागं भवतीति दर्शयति । ‘शङ्कर इति’ । ऐहिकसामु-
च्चिकं मोक्षाख्यं च सुखं करोतीति शङ्करः धातुग्रहणस्य प्रयोजनं
दर्शयन्मात्रग्रहणप्रतिपादितमेवार्थं स्पष्टीकरोति । ‘श्रमिसंज्ञायामिति’ ।
अस्मिन्सूत्रे इत्यर्थः । अस्मिन् धातुग्रहणे श्रमिसंज्ञायामित्यस्यावकाशः
श्रम्भवः, श्रम्बद इति कृजो हेतुताच्छील्य इत्यस्यावकाशः आड्कार
इति, शङ्करा इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादृ एव स्यात् धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव
भवति । कुण्डलाडवक्त्वाचार्यो मन्यते ऽग्रातः शब्दकर्मण एतद्रूपं एषो-
दरादित्वाद्दकारस्य ककार इति तन्मते धातुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

अधिकरणे श्रुतेः । ३ । २ । १५ ॥

मयूरव्यंसकेति । (कै)

दिग्धसहपूर्वता प्रायोगिका बोध्या । पृथग् दिग्धसहशब्दस्य
 सिद्धभावात् ॥ गिरौ श्रुते इत्यर्थे तद्धितस्याविधानादाह

गिराविति ॥ (भा)

अन्येत्वाहरिति । (कै)

अत्राहचिस्त्वदन्तशब्दासिद्धिरव्ययत्वापत्तिः । शसः स्वार्थिकत्वेन
 गिरौ श्रुते इति विग्रहामङ्गतिश्च ॥

अधिकरणे श्रुतेः ॥ मयूरव्यंसकेति । अत्र स्यात् खे श्रुते
 तद्विशयः पार्श्वदिग्धपदज्ञानम् । पार्श्वीभ्या श्रुते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः ।
 उदरशयः । दिग्धसहपूर्वता ॥ दिग्धसह श्रुते इति विग्रहे दिग्धसह-
 शयः । अत्र दिग्धसहशब्दो मयूरव्यंसकादित्वात्प्रसङ्गः । तस्य शयशब्देन सह
 उपपदसमासः । उत्तानदिधु कर्तव्यम् ॥ उत्तानः श्रुते उत्तानशयः । अव-
 मूर्धशयः । अवनतो मूर्धा शयः अवनमूर्धः । अधोमुखः श्रुते इत्यर्थः ।

“अधिकरणे श्रुतेः” । ‘पार्श्वीभ्याश्चि’ अत्राधिकरणार्थमिदं
 तद्विशयेण दर्शयति । ‘पार्श्वीभ्याश्चि’ । ‘दिग्धसहशय इति’ । दिग्धेन
 सह श्रुते इत्यपि कृते मयूरव्यंसकादित्वात्प्रसङ्गः । दिग्धसहशब्दो मयूर-
 व्यंसकादित्वात्प्रसङ्गः । ‘अवनमूर्धशय इति’ अवनतो मूर्धा यस्य
 अवनमूर्धा अधोमुखः श्रुते इत्यर्थः । गिरौ इत्यर्थे ‘अदिहोत्तमोति’ । यदि कन्दसो-

वैरेति (हरिः)

वीरवाची वीरादागते । “तत्र भवमि”ति वग्नष्टखेदं तेन कृतं
प्रोक्तं वा । गिरौ श्लेते गिरिं श्यति वा गिरिशः ॥ “निमित्तम्”
अर्थः ॥ “अवधिः” प्रत्यायानां प्रकृतिः । तत्सङ्करैरित्यर्थः ॥

गिरौ ङश्कन्दसि ॥ गिरौ श्लेते गिरिशः । तद्धितो वा ॥ गिरिश्या-
स्तोति गिरिशः लोमादित्वाच्छः । इह यद्यपि कृत्तद्धिताभ्यां गिरिशशब्दो
द्वेषा भाष्यवार्तिकयोर्थ्युत्पादितस्तथापि लोके तद्धितान्त एव न तु कृदन्तः ।
ङश्कन्दसौत्युक्तेः । एवञ्च प्रत्याहतास्तौ गिरिशप्रभावात्, आरोपितं यद्गिरि-
शिशेन पश्चात्, गिरिशसुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीत्यादि प्रयुञ्जानानां
कवीनां न कोप्यपराधः । गिरौ श्लेते इति व्याचक्षाणानां तु प्रमाद
इत्यवधेयम् ॥

त्युक्ते कथं गिरिशसुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी, आरोपितं यद्गिरिशेन
पश्चादिति निरंकुशाः कवयः । अन्ये त्वाहुः, इह यो गिरौश्लेते गिरि-
श्यास्तोति लोमादिषु दर्शनाच्छप्रत्ययः तथा चात्रैव वार्तिकं तद्धितो
वेति, न च लोमादिष्वपि कृन्दोयहृणमस्ति तेन भाषायामपि गिरिश
इति भवति एवं च कृत्वा निघण्टुषु पाठोप्युपपन्नो भवति । ‘गिरौश्लेत
इति’ । गिरावाक् इत्यर्थः ॥

चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥

कुरुंश्चरतीति । (कै)

तानिश्चरतीत्यर्थः ॥ अद्यर्थभेदो न स्थानार्हि द्वितीयान्तात्प्रत्य-
यानुत्पत्तिप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादत आह

यश्चेति । (कै)

भिच्चाचरेचरतिः चरणकरणकार्जने लाक्षणिको भक्षणार्थो
वा तत्रैव चायं प्रयोग इत्यते भाष्यप्रामाण्यात् । एतेन भिच्चया
हेतुना चरतीत्यर्थकभिच्चाचरप्रयोगसाधकेन तत्सूत्रेण विपरीतं
कर्मणीत्यस्य सम्बन्ध एव ज्ञाप्येतेति परास्ताः । सेनाग्रहणस्य
ज्ञापकत्वं तु नाक्रं सेनां चरति सेनायां वेत्यर्थद्वये ऽपौष्टेः । एवं
साधिकरण इति कर्मणीति सोभयोरग्रेऽधिकारो अथायोगं च
सम्बन्ध इति ध्वनितम् ॥

(दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहु- (अ. ३ । पा. २ । आ. ७)
 नान्दीकिंलिपिलिवलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्र-
 संख्याजङ्गाबाह्वर्धतद्गुरुरक्षुःषु । ३ । २ । २१ ।)

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तान-
 न्तादिवहुनान्दीकिंलिपिलिवलि-
 भक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गा-
 बाह्वर्धतद्गुरुरक्षुःषु । ३ । २ । २१ ॥

इत्याहुरिति । (के)

अत्राहचिबीजं तु वार्त्तिकस्य हेत्वाद्दौ ट्वाधनेन चरितार्थ-

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दीकिंलिपिलिवि-
 लिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गाबाह्वर्धतद्गुरुरक्षुःषु ॥ एषु सुबन्तेषु यथा-
 योगं कर्मसु चोपपदेषु करोतेष्टः स्यात् । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । दिवा
 दिवसो करोति प्राणिनस्त्रेष्टायुक्तानिति दिवाकरः । अत्र दिवाशब्दः
 अङ्गीति सम्यन्तस्यार्थे वर्त्तत इति तस्य कर्मत्वानुपपत्तेः सुपीत्यनेन
 सम्बन्धः । शेषाणान्तु कर्मण्योत्येव : यदि तु वृत्तिविषये दोषामन्यमह-

“दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दीकिंलिपिलिवि-
 लिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गाबाह्वर्धतद्गुरुरक्षुःषु” ॥ यथायोगमिति’ ।
 तत्र दिवाशब्दो ऽङ्गीति सम्यन्तस्यार्थे वर्त्तत इति तस्य कर्मत्वानुपपत्तेः
 सुपीत्यनेनाभिसम्बन्धः शेषाणां तु कर्मण्योत्यनेन, यदि तु दोषामन्यमह-
 दिवामन्या रात्रिरितिवद्वृत्तिविषये कर्मत्वमभ्युपगम्येत तदा दिवाशब्द-

(अ. ३ । पा. २ । आ. ७) (दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तादिवहु-
नान्दीकिंलिपिलिवलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्र-
संख्याजङ्गानाङ्गहयतद्गुरवः ॥ ३ । २ । २१ ।)

तथा सूत्रस्थकिमादिग्रहणस्य भाष्येऽप्रत्याख्यानान्तादौ सूत्रे

द्विवामन्या राजिरितिवत् कर्मत्वमभ्युपगम्यते तदा सर्वेषां कर्मणीत्यनेनैव
सम्बन्धो बोध्यः । विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । सूत्रे
भास्करान्तेति भाःशब्दस्य प्रत्ययसन्नियोगेन सकारो निपात्यते । तेन
भास्कर इत्यत्र विसर्जनीयजिङ्गामूलीयौ न भवतः । यदा कस्मादिषु
बोध्यः । कारकरः । कर एव कारः । प्रञ्चादित्वात्कार्थे अण् । अन्तकरः ।
अन्तकरशब्देन नञ् समासेष्येत्तदेव रूपम् । खरे तु विशेषः ।
नञ् समासे हि सति सिद्योव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अन्तशब्दस्योप-
पदत्वे तु छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आदिकरः । वज्रकरः ।
वज्रशब्दोऽत्र वैपुल्यवचनः । संख्यावचनस्य तु संख्यावचनग्रहणेनैव
सिद्धेः । नान्दीकरः । किङ्करः । लिपिलिविशब्दौ पर्यायौ । लिपिकरः ।
लिबिकरः । ललिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः ।
संख्या, एककरः । द्विकरः । त्रिकरः । बाङ्गकरः । अहस्करः । अहन्,
रोसुपीति रेफः । कस्मादित्वात्सुः । यत्कारः । तत्कारः । धनुष्कारः । अह-

स्यापि कर्मणीत्यनेन संबन्धः, 'सकारस्येति' । भास्करान्तेति भाःशब्दस्य
प्रत्ययसन्नियोगेन सकारो निपात्यते तस्माद्भास्कर इत्यत्र विसर्जनीय-
जिङ्गामूलीयौ न भवतः, अथ वा सकारस्य विसर्जनीयजिङ्गामूलीयौ न
भवतः कुतः निपातनात् । भास्करान्तेति सूत्रे सकारोच्चारणमेव निपा-
तनम् । 'कारकर इति' । कर एव कारः प्रञ्चादित्वात्कार्थे, 'अन्त-
कर इति' । अन्तकरशब्देन नञ् समासेष्येतद्रूपं सम्भवति खरे हि दोषः
स्यात् सति सिद्योव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रञ्चयेत इत्येते हि गतिकार-
कोपपदात्कदिति छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । 'वज्रकर इति' ।

(दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तादिबहु- (अ. १ । पा. २ । आ. ७)
 नान्दीकिंलिपिलिवलिभक्तिकर्तृषिन्नक्षेत्र-
 संख्याजङ्गाबाङ्गहृततदनुग्रहः ३ । २ । २१ ।)

किमादिग्रहणमामर्थ्याद्भो भवत्येवेति । न च विपरौतमेवासु
 सूत्रस्यकिमादिग्रहणस्य मार्यक्यानुपपादनात् ॥

व्करः । नित्यसमामेनुत्तरपदस्यस्येति पत्वम् । किं यत्तद्भ्रूषु ह्यञ्जोष्वि-
 धानत् ॥ वार्तिकमेतदिति कैयटहरदत्तौ । इतिरिति माधवः । किङ्करा ।
 यत्करा । तत्करा । वार्तिकेन सूत्रवाधादस्याभावात् किं करीत्यसाधुगिति
 कैयटः । हेत्वादावपि तं बाधित्वा पश्चादजेवेति तस्याशयः । वृत्तौ तु
 पदान्तरमप्युक्तम् । अथवा पचादिपाठः करिष्यत इति । इह किमादि-
 ग्रहणमपनीय पचादिष्वेव किं यत्तद्भ्रूषु ह्यञ्जिति पठितव्यमिति तस्यार्थः ।
 वार्तिकमपौत्यमेव आख्येयमित्याशयः । अस्मिन्पक्षे हेत्वादिविबक्ष्यायां
 परत्वाद्देन भाष्यम् । तेन किं करणशोभा किं करोति भवत्येव । पुंयोग-
 विवक्षायान्तु निर्विवादो ङीप् । किं यत्तद्भ्रूषुष्वेति प्रक्रियायां विभक्त्यो-
 क्तस्तु आकरविरुद्धत्वात्कर्मण्योपि पक्षे प्रसङ्गाच्चायुक्तैव । न चाजभावे
 सौत्रल्यः, सूत्रे किमादिग्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् । अथ वा
 सौत्रस्यापनयनं मास्त्विति प्रौढिवादेन नेया, ताच्छील्यौ आख्यानमेदात्
 फलितं विकल्पमाश्रित्य विषयविशेषाभिप्रायेण कथं चिद्वा नेया ॥

वृषण्बन्धो वैपुल्यवचनः, संख्यावचनस्य तु संख्याग्रहणेनैव सिद्धम्, लिपि-
 लिबिण्बन्धौ पर्यायो । 'अहस्कार इति', अहन् गोसुपीति रेफः पूर्व-
 वत्त्वम् । 'धनुष्कारः अहष्कार इति' । 'नित्यं समामेनुत्तरपदस्यस्येति
 धत्वम्, किं यत्तद्भ्रूषु ह्यञ्जोष्विधानमिति वार्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वा-
 दस्याभावाद्धेत्वादिष्वन्यत्र किं करीत्यसाधुरित्याहुः । इतिद्वयम् । अथ
 वा वचादिषु पाठः करिष्यत इति । तत्रायमर्थः इह किमादिग्रहणमप-
 नीयपचादिष्वेव किं यत्तद्भ्रूषु ह्यञ्ज इति पठितव्यमिति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५१७
(अ. ३ । पा. २ । आ. ७) (फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ।)

फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ॥

भाष्ये

आत्मनो मुमिति । (भा)

समासे कृतेन लोपे च कृते ततः प्राग्वा सुम् निपात्य इत्यर्थः ॥

फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ एतौ निपात्येते । फलानि गृह्यातीति फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । स्यादवन्थः फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । भट्टिकाथे तु फलग्रहिरात्ममात्रे इन् प्रयुज्यते फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । उपपदस्यैदन्तत्वं इन्प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्यते । आत्मानं विभर्तीत्यात्मम्भरिः । आत्मशब्दस्थोपपदस्य सुमागमः इन्प्रत्ययश्च भ्रजो निपात्यते । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ इति वृत्तिः । कुत्तिम्भरिः । कृन्त्स्वि फलशब्दस्यादन्त्यमपि दृश्यते । यो वनस्पतीनां फलग्रहिरिति । इदमपि कुत्तिम्भरिवचकारेण संप्राप्तमिति हृदस्तः । चान्द्रान्त आत्मोदरकुत्तिस्थिति पठन्ति । तथा च सुरारिः । व्योत्स्नाकरम्भमुदरभंग्यश्चकारो इति । देवापिवातापिप्रभृतयोप्यनेन सिद्धाः । भाष्ये तु भ्रजः कुत्तात्मनोर्नुम्पेत्वातावदेव स्थितम् ॥

“फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च” ॥ ‘उपपदस्यैकान्तत्वमिति’ । कृन्त्स्वि फलशब्दस्यादन्त्यमपि दृश्यते या वनस्पतीनां फलग्रहिरिति, स कुत्तिम्भरिवचकारेण समुच्चैतथ्यः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ । २ । २६ ॥

एतावान् योग इति । (कै)

एतदत्राख्यापकं वार्त्तिकमित्यर्थः ॥

वार्त्तिकस्यापौति । (कै)

अपिना “नाडीमुष्णोश्चेति” (३ । १ । ३०) सूत्रस्यापि “मुष्णौ भ्रष्टेति” वार्त्तिकं नाडीमुष्णोश्चेति पठितसूत्रस्य व्यवस्थापकमेव । नैतावता तत्सूत्रमप्रामाणिकमिति भ्रमः कार्यः । यथासंख्यसूत्रस्य भाष्ये स्पष्टं तत्सूत्रोपादानात् । यद्यपि नाडीमुष्टि-विषये तत्सूत्रे यथासंख्यसूत्रं तथाप्येतद्भाष्यवार्त्तिकविरोधान्नद्वायं

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ खश् स्यात् । तत्र यथासंख्यं वारयितुं वार्त्तिकम् । स्तने धेटः ॥ नासिकायां भ्रूश्च धेटश्च ॥ स्तनं धयतीति स्तनन्वयः । धेटश्चित्तस्य अवयवे अचरितार्थत्वात्स्तनन्वयी । अत्रैव च छौविध्यते नान्यत्रेत्याज्जरिति हर्दत्तः । अत्रैवेति खश्प्रत्ययान्तोपलक्षणात् । तथा च क्षीरस्वामी । स्तनन्वयीत्यादौ छौवर्थ इति । बर्द्धमानोऽपि

“नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः” ॥ ‘नासिकन्धम इति’ । पात्रादिसूत्रेण धमादेशः । तच्चैतदित्यादिना यथासंख्याभावे हेतुमाह, तच्चैतत् यथासंख्याभावज्ञानां कार्यम् एतेन च व्याख्यातव्यां मूलत्वेन सूत्रकारस्याप्यत्र

महाभाष्यप्रदीपांशुः ।

५१६

(अ. ३ । पा. २ । आ. ७) (नासिकास्तनयोर्घ्राघेटोः । ३ । २ । २६ ।)

प्रौढिवाद इति बोध्यम् । एवं चात्र नाडीशब्देन धार एवसम्बन्धो
सुष्टिशब्देनोभयोरिति बोध्यम् ॥ पूर्ववार्तिकदूषणेन नाडीशब्द-
सम्बन्धोभयोरित्याह

नासिकानाडीत्यादि । (भा)

अत्र अस्म घटञ्चेति वर्त्तते ॥

शुनिन्धयी । स्तनन्धयी । खश्प्रत्ययान्त एव ङीविति । तेन पाप्राध्ना-
घेट्वृष्णः श इति श्प्रत्यये आतोनुपसर्गे इति कप्रत्यये च टानिब ॥
अत्र च सम्प्रदाय एव श्ररणम् । नासिकन्धमः । पांभ्रिति धमादेशः ।
नाश्रिकन्धयः ॥

क्लिष्टदभिप्रेतमित्येतावत्प्रदर्शते तेनैतन्नगोदनीबसुत्तरसूत्रवत्प्रत्येकमभिस-
म्बन्धः कस्मान्न भवति विपर्ययो वा कस्मान्न भवतीति । 'स्तनन्धयतीति' ।
अत्रैव ङीविध्यते नान्यत्रेत्याहुः ॥

(आच्छा सुभगस्थूलपलितनमान्धप्रियेषु चरथेष्वच्चौ कृजः करणे ख्यन् । ३ । २ । ५६ ।)

आच्छा सुभगस्थूलपलितनमान्ध-
प्रियेषु चरथेष्वच्चौ कृजः करणे
ख्यन् । ३ । २ । ५६ ॥

ख्यनभावे करणे ल्युटोऽवश्यं सन्नेनाच्चाविति चरथमित्याह भाष्ये

ख्यना मुक्ते इति ॥ (भा)

भाष्ये

स एव च स्वरः । (भा)

नित्स्वरलित्स्वराभ्याम् ॥

आच्छासुभगस्थूलपलितनमान्धप्रियेषु चरथेष्वच्चौ कृजः करणे ख्यन् ॥
आच्छादिषु चरथेष्वच्चन्तेषु समसु कर्मसूपपदेषु करोतेः ख्यन् स्यात् ।
करणे चैवैकस्विकत्वात् द्विविधाप्रचरथा आच्छादयः चान्ता अचन्ताश्च ।
तत्र चन्ताः पर्युदस्यन्ते । अनाच्छाभाष्यं करोत्यनेन आच्छाङ्गणम् । सुभग-
प्रशङ्कमित्यादि । चरथेष्विति किम् । आच्छान्तैश्चैव कुर्वन्ति । अन्धङ्गण-

“आच्छासुभगस्थूलपलितनमान्धप्रियेषु चरथेष्वच्चौ कृजः करणे
ख्यन्” ॥ ‘आच्छादिष्विति’ । अनेन आच्छादीनामुपपदत्वं दर्शयति ।
करणे कारक इत्यनेनापि करणस्य प्रत्ययार्थत्वम् । अप्येवं कस्मान्न विद्वा-
यते करण उपपदे आच्छादिषु कर्तृत्विति, उच्यते, चरथेष्वच्चाविति
वचनाद् आच्छादिशब्दाः स्वरूपप्रधानाः न च शब्दावां कर्तृत्वमुपपद्यते,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५२१
 (अ. ३ । पा. २ । व्या. १) (आच्छा मुभगस्थानपलितनम्राभ्यप्रिवेष ल्यर्थे-
 व्यचौ कृत्तः कृगो स्थन् । ३ । २ । ५६ ।)

ल्युटा भाव्यमिति । (कै)

अवश्यभाव्यमित्यर्थः ॥

तदयुक्तमिति । (कै)

भाष्य विरोधादित्यर्थः । उत्तरार्थत्वं वदता इद्वार्थत्वाभावस्य
 भाष्यकृता बोधितत्वादिति भावः ॥

केचिदेवेति । (कै)

स्युष्टं प्रतीयमानक्रियावेशा इति भावः ॥

नीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्भावनाम् । तेन नात्र प्रागनाच्छाः सन् आच्छाः
 क्रियते इति अमृततद्भावाभावः । अस्तु वा अमृततद्भावः तथापि प्रकृते-
 र्गतिवत्त्वायां प्रत्युदाहरणम् । प्रकृतिर्गति पश्चिमामित्येन यदा विवक्ष्यते
 यथा अपटास्तःतत्रः पटोभवन्तीति तदा चिप्रत्ययः । तथा च तत्र
 नास्ति कर्म । प्रकृतिवित्तनाग्रहणं चेति ॥ अत्राविति किम् । आच्छा-
 क्रमेणैव । स्यादेतत् । कृगोऽधिककृगोऽस्येति ल्युटात्र भवितव्यम् ।
 न च ल्युटः स्थानस्यैह विश्रुतिः । उभयथापि हि आच्छाकृगोऽमित्येव
 रूपम् । विवक्ष्यते इत्यर्थः । अत्रिधित्तन्तस्यमिति हि कृषत्वं मम् चान-

ननु च अवशेन करोति सखमाच्छाशब्द इत्यत्र शब्दस्यापि कर्तृत्वं सम्भवति,
 एवं तर्हि व्याख्यानान्तस्था नाश्रीयते, अत्राविति तत्परुधो बहुव्रीहिवर्वा-
 ऽच्छन्त इत्यर्थः । प्रत्येकं स्वस्वधात्वेकवचनं, कथं एव यद्यथास्य भवन्त्य-
 चरन्ताश्च भवन्तीत्याह । 'त्रिविकल्पेन विधानादिति' । 'आच्छाकृगो-
 मिति' स्थानः स्वकारो ममर्थः, लिङ्गविशेषपरिभाषया स्त्रीलिङ्गोच्चा-
 षादिषूपपदेशे ऋस्वार्थस्य, नकारः स्वार्थः, योगनादेशः । 'अभ्यङ्गयती-
 त्यर्थ इति' । अनेकार्थत्वाद्भावनां । तेनात्र प्रागनाच्छाः सन्नाच्छाः क्रियते इति

(आख्यो सुभगस्यूलपलितनमान्धप्रियेषु ल्यर्थे- (अ. ३ । पा. २ । आ. १)
 व्यञ्चौ कृञः कङ्गो ख्यन् । ३ । २ । ५६ ।)

द्रव्योपलक्षणार्थमिति । (कै)

अवस्थाविशेषविशिष्टस्थोपलक्षणायेत्यर्थः ॥ ननु क्रियाप्रकारको
 बोध इति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु अभिधानलाभाव्या केषांचिदेव
 कृत्प्रयोगाणां गतिमन्वन्धो न सर्वेषामिति भाष्यतात्पर्यः ॥ भाष्ये

द्रव्यजिति । (भा)

“सुवस्त्रे”त्यनेन प्रदेवदत्त इत्यत्र प्रशब्दस्य देवनक्रियायां
 दानक्रियायां वा योनाद्य इत्याह

व्ययस्य विधीयते । ज्ञान्तस्याव्ययम् । ऊर्यादिच्चिदाचक्षेति निपातत्वात् ।
 न च ख्यनि मति उपपदमतिङिति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति
 वाच्यम् । ल्युर्थपि गतिसमानस्य सम्भवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वा-
 विशेषात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः । उभयत्रापि ङीवेव भवति । ल्युटि
 टिङ्ङाण्डलिति सूत्रेण, ख्यनि तु तत्रत्येन ख्यन् उपसंस्थानेन । न च स्त्रे
 विशेषः । ल्युटि हि लित्वरेण कृञ उदात्तत्वं ख्यन्यपि नित्वरेण तथै-
 वेति । तस्मादच्चाविति व्यर्थमिति चेत् । सत्यम् । उच्यते तदुक्तमिति
 भाष्यकाः । एतच्च आख्योक्त्यामित्यादिरूपं ल्युटा भवत्येवेति भाव इति

अभूततद्भावाभावो भवतु वा ऽभूततद्भावस्तथापि यत्कमेवेदं प्रत्युदाहरण-
 मित्याह । ‘प्रकृतेरविवक्षायांमिति’ । प्रकृतिरेव परिणामित्वेन यत्र
 विवक्ष्यते यथा तन्तवः पटो भवतीति तदा चिप्रत्ययः, तथा च वार्तिकं
 प्रकृतिविवक्षा ग्रहणं चेति, प्रकृतिः कार्यस्य पूर्ववस्था ‘अच्चाविति
 क्रिमिति’ । अस्य वक्ष्यमाणोभिप्रायः तमाविष्करोति । ‘ननु चेति’ ।
 ल्युटात्र भवितव्यमिति । ‘कङ्गाधिकरणयोश्चेति, न च ल्युटः ख्यन्च
 विशेषो ऽस्तीति ल्युटि तावदाख्योक्त्यामिति रूपं स्त्रीपि लित्वरेणो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५२१
 (अ. ३ । पा. २ । षा. १) (आद्या सुभगस्थूलपलितनयाम्नाप्रियेषु ष्यर्थ-
 व्यचौ कृत्तः कर्मणे स्थून् । ३ । २ । ५६ ।)

देवशब्दस्येति ॥ (कै)

नान्य इत्याह

तदवयवस्य चेति ॥ (कै)

तदवयवस्य चेति बङ्गप्रौहिः ॥ व्याघ्रादौ तर्हि संज्ञाशब्दे कथं
 गतिषमन्वोऽत आह

व्याघ्रादयस्त्विति ॥ (कै)

कैयटः । यत् जयादित्येनोक्तम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्युन्यमति ल्युडपि न
 भवति । तेन ल्युटोप्ययमर्थतः प्रतिषेध इति । तस्यायमाशयः । केवलो-
 त्तगार्थत्वे तत्रैवाच्चाविति ब्रूयात् । इह करणसामर्थ्यात् ल्युडपि न । यथा
 इकोचिविभक्तावित्यत्रयद्वागस्य उत्तगार्थत्वे सत्यपि इहकरणसामर्थ्यात्
 नुमतेत्यस्यानित्यता ज्ञाप्यत इत्यभिप्रायेणाह । इह किञ्चित्त्रपो इतीति
 वक्ष्यते । तथा चोत्तगार्थतापि काममस्तु न तु केवलोत्तरार्थतेति । भाष्य-
 वार्तिकस्वरसेन तु केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधाद्दृष्टत्तकृन्त-
 मयुक्तमिति कैयटः ॥

त्तरपदाद्युदात्तत्वं ख्युन्यपि नित्त्वरंगाद्युदात्तत्वं 'खित्यनव्ययस्य' 'अर्थाद्धध-
 जन्तस्य मुमिति' ऋत्त्वं मुम् चानव्ययस्य विधीयते च्यन्ताच्चावययम् ।
 'ऊर्गादिच्चिडाचक्षे'ति निपातत्वात् । स्त्रियामण्यभयत्र टिङ्गानन्वितादिना
 डीर् भवति, अतो रूपे खरे च नास्ति विशेषः । 'उत्तरार्थेत्वेति' ।
 उत्तरसूत्रे खिष्णुच्छुक्कञ्भ्यां मुक्ते टभ्रादिभिर्भवितव्यमित्यन्ति विशेषः,
 कथं तर्हि पूर्वमुक्ते प्रतिषेधसामर्थ्यादिति, अस्मिन्सूत्रे प्रतिषेधसामर्थ्या-
 दिति भावः, केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैवाच्चावित्यत्रवक्ष्यते, यथा वक्ष्यते इह
 किं चित्त्रपो इति, भाष्ये तुत्तरार्थमेव स्थितम् ॥

(कर्त्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञौ । ३ । २ । ५७ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. १)

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञौ ।

३ । २ । ५७ ॥

भाष्ये न खुञ्जरिति पाठः ॥

उदात्तत्वादिति । (भा)

तेन “एकाच्च उपदेशे” इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥ कृत्यो-
केष्णुञ्चेति (६ । २ । १६०) सूत्रेण नञः खराभावादाह

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ आच्छादिषु च्यर्थस्वस्थन्तेषु
सुबन्तेषूपपदेशेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि खिष्णुच् खुकञ् एतौ स्तः ।
आच्छाम्बिष्णुः । आच्छाम्भावुकः । सुभगम्बिष्णुः । सुभगम्भावुक इत्यादि ।
कर्त्तृग्रहणं करणाऽनुवृत्त्यर्थमुत्तरार्थञ्च । खकागो मुमर्थः । अकागो
वृद्धार्थः । स्यादेतत् । खिष्णुच् इकागो मास्तु खुञ्जरिति खख् इति ।
वोञ्चताम् । तत्रायमप्यर्थः । खरार्थखकागो न कर्त्तव्यः । प्रत्ययखरेणैवा-
भिमतसिद्धेः । कथन्तर्हि इकारादित्वमिति चेत्, इडागमेनेति गृह्यात् ।
न चैकाच्च उपदेश इतीगनिषेधः । भवतेरुदात्तत्वात् । अत्रोत्तरं वार्तिक-
कार आह । नञस्तु खरसिद्धार्थमिकागादित्वमिष्णुच् इति ॥ नञ इति
पञ्चमौ । नञ उत्तरस्य खिष्णुञ्जन्तस्य खरसिद्धार्थमित्यर्थः । यद्ययमिका-
रादिर्न क्रियेत ततः सत्यपीटि कृत्योकेष्णुच्चावादीदयस्वेति सूत्रे अस्य

“कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ” ॥ कर्त्तृग्रहणं करणानिवृत्त्यर्थमुत्त-
रार्थं च, खकागो मुमर्थः, अकागः खगार्थः, अकागो वृद्धार्थञ्च, किमर्थं
खिष्णुञ्जिकारादिः क्रियते न खुञ्जरित्ववोचेत्, तत्रायमप्यर्थः, खरार्थख-
कारो न कर्त्तव्यो भवति प्रत्ययखरेणैव सिद्धम्, कनेदानौमिकागादित्वं
सिद्धति तत्राह । ‘उदात्तत्वादिति’, भवतिरयमुदात्तः, तस्योदात्तत्वा-
दिङ् भविष्यति । ‘नञस्त्विति’ । नञ इति पञ्चमौ नञ उत्तरस्य
खिष्णुञ्जन्तस्य खरसिद्धार्थमित्यर्थः यद्ययमिकारादिर्न क्रियेत ततः सत्य-
पीटि कृत्योकेष्णुच्चावादीदयस्वेत्यस्य गृहणं न स्याद् अस्य चकाराभावाद्’

(अ. ३ । पा. २ । आ. १) (कर्त्तुमि भुव खिष्णुच खकञौ । ३ । २ । ५७ ।)

नञ उत्तरस्येति । (क्ति)

अन्तोदात्तविधायकमिदं पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः ॥ ननु तदनुबन्धकपरिभाषया दष्णुच एव ग्रहणं भविष्यति न खिष्णुच इत्यत आह

इकारोच्चारणेति । (क्ति)

चकारोच्चारणेनैव दयार्ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तदनुबन्धकपरिभाषा बाधे च खिष्णुचः करणेन षत्वयोरभिद्धत्वाभावे च सिद्धे इकारोच्चारणं व्यर्थमिति “अयमपीटि कृते इति” भाष्य तात्पर्यम् ॥ “न सिद्धतौत्यादि” लोकेदंशुक्तिरिति बोध्यम् ॥

ग्रहणं न स्यात् । अस्य चकारानुबन्धाभावात् अथोच्यते । अयमपि चिन् । खिष्णुच इति एवमपि लाक्षाणिकत्वात् षत्वयोरुच्चारणसिद्धत्वादित्युक्तिरिति रूपाभावात् ग्रहणं न स्यादेव तत इकारादित्वं क्रियते । अत्रेदं वक्तव्यम् । सत्यपीकारादित्वे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषया अलंकाराविषयाच एव ग्रहणेन भाष्यं, नाम् । अथोच्यते । इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति हर्त्तव्यं खण्डजयमस्तु तत्रेति कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति क्रिमिकारण्ये । तस्माच्चिन्त्यमेतत् यत्तु हर्दत्तेन षत्वयोरुचोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणं भवतीत्युक्तम् । तदप्यापाततः । खण्डपक्षेण यत्तु प्रक्रियानाघवेन षत्वयोरुचोः करणस्योचिततया सामर्थ्याद्योगादिति दिक् ॥

अथास्यापि चकारः क्रियते एवमपि लाक्षाणिकत्वात् षत्वयोरुच्चारणसिद्धत्वादित्युक्तिरिति रूपाभावाद्ग्रहणं न स्यादेव तत इकारादित्वं क्रियते, ननु च सत्यपीकारादित्वे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य, एकानुबन्धकग्रहणे न हानुबन्धकस्येति नालंकारादीषाच एव ग्रहणेन भवितव्यं नाम्, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणं भविष्यतीति मन्यते । यद्येवं खण्डजयमस्तु तत्र षत्वयोरुच्चारणस्य च करणसामर्थ्यादिति कृते ऽस्यापि ग्रहणं सिद्धमिति चिन्त्यप्रयोजनमिकारादित्वम् ॥

स्पृशोऽनुदके किन् । ३ । २ । ५८ ॥

एकाचोऽयमिति (भा)

भाष्ये । यङ् लुङन्तात्त्वयं न किन् अनभिधानादिति भावः ॥

ननु क्रियण्ये किपोऽपि ग्रहणं स्यादत आह

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ अनुदके सुबन्तउपपदे स्पृशः किन् स्यात् । यद्यपि स्पृशः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपद इत्येव प्राप्तस्तथापि पूर्वसूत्रात्कर्त्तरी-
त्यनुदक्तेः सुपीत्येवोपपदं निर्णीयते ; तथाहि । कर्त्तरिक्त्वादिभ्येव कर्त्तरी-
क्त्विनः सिद्धत्वात्कर्त्तरीनुदक्तिः कर्त्तृप्रचयार्था । कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता
करणादौ चापर इत्येवं कर्त्तृप्रचयः । तथा च सुबन्त उपपद इति फलितं
भवति । छतं स्पृशतीति छतस्पृक् । मन्वेण स्पृशतीति मन्वस्पृगिति
प्राश्चः । वस्तुतस्तु पूर्वसूत्रे कर्त्तृग्रहणं व्यर्थमेव । तद्धि न तत्रैव करणा-
नुदक्तिनिरासार्थम् । असंगितत्वादेव तत्सिद्धेः । नापीह कर्त्तृप्रचयार्थम् ।
मन्वस्पृगित्यादेः क्षिपापि सिद्धेः । न च क्षिपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।
क्षिप्रत्वयो यस्मात्तस्यान्यत्रापि कुत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा
असृगित्याद्यांसिद्धेरित्यवधेयम् । अनुदकइति किम् । उदकस्पर्शः । न
चेह क्षिपा उदकस्पृगिति रूपं दुर्वाग्मिति वाच्यम् । अनुदक इति पर्यु-

“स्पृशोऽनुदके किन्” ॥ ‘ननु चेत्यादि’ । ‘सुपि स्थ’ इत्यत्रोक्तं
सकर्मकेषु कर्मणीत्युपपत्तिरुक्ते ऽन्यत्र सुपीति ततश्च सुबन्त उपपदे किन्
प्रत्यय इत्युक्तमनुपपन्नमिति भावः । ‘तत्कर्त्तृप्रचयार्थमिति’ । ‘कर्त्तरि-
क्त्वादि’ त्वेव कर्त्तरि किनः सिद्धत्वात्कर्त्तरीनुदक्तेर्नान्यत्वयोजनमस्तीति भावः ।
‘कर्त्तृप्रचयो लभ्यत इति’ । कर्मण्युपपदएकः कर्त्ता करणादौ चापर
इत्येवं प्रचयो भवति । ‘छतस्पृगिति’ । ‘क्षिन्प्रत्ययस्य कु’रिति शकारस्य

तदनुबन्धेति । (कै)

अत्र सूत्रे कर्मणोति सम्बन्धत एव । मन्त्रसृगित्यादि तु
क्षिपा सिद्धम् ॥

क्षिप्रत्ययस्येति । (भा)

वज्रप्रीत्याश्रयणात्कलमपि सिद्धम् ॥

दाससामर्थ्यात्क्षिप्रवोप्यप्रवृत्तः । कथन्तर्हि मन्त्रसृगित्यादेः क्षिपा सिद्धि-
रुक्तेति चेत्, उदके क्षिपोप्रवृत्तावपि मन्त्रादावपपदे प्रवृत्तौ बाधका-
भावादिति दिक् । क्षिपः ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । इकारो त्रिप्लस्य-
स्येति विशेषणार्थः । नकारस्तु यद्यपि नाद्युदात्तार्थः । एकाञ्चभ्यः क्षिपो
विधानात्तत्र धातुस्वरैर्गौव सिद्धेः । यस्त्वेकाच् दृष्टमिति, तत्रान्तोदा-
त्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथापि क्षिप्रत्ययस्य कुर्मिति विशेषणार्थः । क्षिप्र-
त्ययस्येत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् । केः क्षिपो वा निर्देश इति । न च
केर्निर्देशएकः प्रकारः क्षिपस्तु दाविति विशेषः । केरपि निर्देशे प्रका-
रस्य अनर्चचेति द्विवचनोपपत्तेः । न चैनं क्षिपि प्रकारत्रयमिति
वाच्यम् । भ्रूरोभ्रूरीति लोपोपपत्तेः । व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य बोधारणे
विशेषानुपलम्भाच्च ॥

खकारः सोऽश्विनान्तगतस्यात्, 'भ्रूया जशोन्ते' क्षिपः ककारो गुणवृद्धि-
प्रतिषेधार्थं इकारो 'त्रिप्लस्ये'ति विशेषणार्थः, नकारः कर्मर्थः
एकाञ्चभ्यो ह्यणं विधीयते तत्र धातुस्वरैर्गौव सिद्धं यस्त्वेकाच् दृष्टमिति
वक्ष्यत्येदृशेर्द्विवचनमन्तोदात्तत्वञ्चेति एवन्तर्हि "क्षिप्रत्ययस्य कुर्मिति
विशेषणार्थः, क्षिप्रत्ययस्येत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् । केः क्षिपो वा निर्देश
इति, केरपि निर्देशे प्रकारस्यानर्धे चेति द्विवच्यम् ॥

(ऋत्विग्दधृक्स्वदिग्गुष्णिगञ्चयुजिकृञ्चां च । (अ. ३ । पा. २ । आ. १)
३ । २ । ५६ ।)

ऋत्विग्दधृक्स्वदिग्गुष्णिगञ्चयुजि- कृञ्चां च । ३ । २ । ५६ ॥

अन्तोदात्तत्वं चेति । (भा)

इदं च क्तिनो नकारमन्ते उक्तम् । स्वगुष्णिगोर्निपात्यमान-
वस्तुनः स्पष्टत्वात्तत्रोक्तम् ॥

ऋत्विग्दधृक्स्वदिग्गुष्णिगञ्चयुजिकृञ्चां च ॥ व्याख्याः पञ्च क्लृप्ता
निपात्यन्ते । ततस्तिभ्यः क्लिन्विधीयते । तत्रापि निपातनैः सङ्घे निर्देशा-
त्किञ्चिदलाक्षाणिकमस्ति । तद्यथाः अष्टेः सकर्मकत्वात्कर्मण्येव प्राप्तः
सुबन्तमात्रे विधीयते । युजिकृञ्चिभ्यान्तु क्वलाभ्यामेव । यजेविधानसा-
मर्थ्याच्च । न हि सोपपदाद्युजेः क्लिः क्लिपि वा विशेषोस्ति कृत्वस्य
चोः कुरित्यनेनैव सिद्धत्वात् । अनुपपदे तु यजेः समाम इति नुमि कृते
नकारस्य कृत्वाथे क्तिनो विधानं भवति सार्थकम् । कुश्चेर्नलोपाभावश्च
निपात्यते । ऋतौ यजति ऋत्विक् । इह ऋतुष्वप्ये उपपदे यजेः क्लिन् ।
अिष्टया प्रागल्भ्ये, अस्य क्लिन् दिव्येनमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते । दधृक् ।
वृजेः कर्मणि क्लिन् अमागमश्च निपात्यते । ऋच्यते इति स्वक् । दिशेः
कर्मणि क्लिन् दिश्यते इति दिक् । उत्प्रातिस्वहेः क्लिन् । उपसर्गा-

“ऋत्विग्दधृक्स्वदिग्गुष्णिगञ्चयुजिकृञ्चां च” । ‘ऋतौ यजतीति’ ।
वसन्तादिके ‘ऋत्वं यजतीति’ । यस्मिन्नाग्रे ऋतुर्द्वैवता यथा वसन्ताय
कपिष्णलानालभते पिपाङ्गास्तयोः पासन्ता इत्युत्पुपुनानालभते प्रीष्टो
हेमन्त उत्तमो वसन्तः श्रद्धर्षा इत्यादौ तदभिप्रायमेतत् । ‘ऋतुप्रयु-
क्तोवेति’ । वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादौ यत्कर्मत्वं तदभिप्रायमेतत् ।
‘षत्वञ्चेति’ । अन्यथा ‘सात्यदाद्योर्निन्ति निषेधः स्यात् । ‘सुबन्तमात्र-
इति’ । अन्यथा सकर्मकत्वात्कर्मण्येव स्यात् । ‘क्वलादेवेति’ । एतत्
क्लिन्विधानसामर्थ्यादपि लभ्यते नहि सोपपदाद्युजेः क्लिः क्लिपि वा
विशेषोस्ति कृत्वस्य ‘चोः कुरित्यनेनैव सिद्धत्वात् । अनुपपदे तु

(अ. ३ । पा. २ । आ. १) (ऋत्विग्दधक्खग्दिगुष्णिगस्युजिकृष्णां च ।
३ । २ । ५६ ।)

कृष्णामिति (पा)

निपातनास्त्रसोपाभाव इति ॥

धृषेश्चेति । (भा)

सूत्रो भाष्ये स्पष्टम् ॥

नलोपः सस्य षत्वञ्च । उष्णिक् । प्राङ् । प्रत्यङ् । युङ् युञ्जौ । सोपप-
दान्तु सत्सृद्धिषेति क्लिप् । अश्वयक् । यदि तु निपातनसाहचर्यात्सोपप-
दादनुपपदाच्च युजेः क्लिन् भवतीत्युच्येत तदा सत्सृद्धिषेति सूत्रे युजि-
राहृणं शक्यमकर्तुम् । कुञ्च कृञ्च कौटिल्यान्वोभावयोः । नोपधाविमौ ।
तथा च निकुञ्चितोरित्यत्र नलोपो वृश्यते । सन्निपातपरिभाषायाः
प्रमाणं पठन् वार्त्तिककारोप्याह । उदुपधत्वमक्रिमकित्वस्य निकुञ्चित
इति । अकारस्तु त्तोरिति सुत्वेन, तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कृत्वं नः
अकारोपधं पठतां तु कृञ्चौ कृञ्चौ इत्यादौ प्राप्तं कृत्वं सङ्घि भ्रंशोति
नाहार्यते । सङ्घिति प्रत्याहारः । सनः सशब्दादारभ्य षा महिङो
एकारात् । अत्र के चित् । कुञ्चिरेक एव धातुः । तस्य ककारात्परो
रेफोपि क्लिन्सन्नियोगेन निपात्यत इत्याहुः । चोः कुरिति सूत्रे वाममन
काशिकायां स्पष्टमेतत् ॥

युजेरसमास' इति लुमि कृते नकारस्य कृत्वार्थं क्लिगो विधानं भवति
सार्थकं, यदि तु निपातनसाहचर्यात्सोपपदादनुपपदाच्च युजेः क्लिन्
भवतीत्युच्येत तदा सत्सृद्धिषेत्यत्र युजिराहृणं शक्यमकर्तुम् । 'नलोप
कस्मान्न भवतीति' । कुञ्च कृञ्च कौटिल्यान्वोभावयोरिति नोपधावेतौ
धातुः । तथा निकुञ्चितिरिति नलोपो वृश्यते सुत्वेन तु अकारस्य श्रवण
तस्यासिद्धत्वाच्चकारे परत 'चोः कु'रिति कृत्वं न भवति कुञ्चौ कृञ्च
इत्यादौ अकारोपधं तु पठतां स्यात् तत्र सङ्घि भ्रंशोति वचनान्न भवतीति
वक्तव्यं, सङ्घिति प्रत्याहारः सनः सशब्दादारभ्य महिङो एकारात्,
अन्ये तु कुञ्चिरेक एव धातुस्तस्य ककारात्परो रेफोपि क्लिन्सन्नि-
योगेन निपात्यत इत्याहुः । तदेत् 'चोः कु'रित्यत्र वामनो वक्ष्यति ॥

५३०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(त्यदादिषु वृशोऽनालोचने कञ्च ।

(अ. ३। पा. २। आ. १)

३।२।६०।)

त्यदादिषु वृशोऽनालोचने कञ्च ।

३।२।६० ॥

अकारः केवलस्वरार्थं उतान्यार्थोपीति विचार तात्पर्यमाह

अकारस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

नकारेणपीति । (भा)

न च ह्यनुबन्धकत्वादस्य कनो ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् ।

येनानुबन्धेन ह्यनुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः ॥

यः कृतोऽर्थ इति । (कै)

प्रकृते वृशोः कर्त्तव्यर्थः ॥ भाष्ये

त्यदादिषु वृशोऽनालोचने कञ् च । अनालोचनार्थाद् वृशेर्धातो-
स्त्यदादिषु कञ्स्याच्चात्किन् । तावृक् । तावृशः । यावृक् । यावृशः ।
कनो अकारो विशेषणार्थः । ठकठञ्कञ्चिन्ति स्वरार्थश्च । अनालोचने
किम् । तत्प्रवृत्तौति तद्दर्शः । तावृशायस्तु रूढिशब्दाः । ते च असता-

“त्यदादिषु वृशोऽनालोचने कञ्” ॥ पश्यार्थेऽस्वेत्यत्र वक्ष्यति आलोचनं
चक्षुस्साधनं विज्ञानमिति, इह तु ज्ञानमात्रप्रतिषेधं मन्यते । ‘यावृक्
तावृगिति’ । वृग्वृशवतुस्त्विति वर्त्तमाने ‘आ सर्वनाम्न’ इत्यात्मम् । ‘अकारो
विशेषणार्थ इति’ । आद्युदात्तत्वस्य नकारेणापि सिद्धत्वात् अकारो-
पधस्य प्रयोजनं विशेषणमेवेत्यर्थः न तु स्वरौ न प्रयोजनमित्युच्यते

इवार्थेऽयं तद्धित इति । (भा)

अयं भावः । यथा दृग्दृश्वतुष्विति । सूचे दृचे इति वार्त्तिक-
बलादनुक्तोऽपि कश्चः कस्यते । तथा इवाधिकारे तद्धिते त्वदा-
दिभ्यो दृग्दृशद् दृचाप्रत्ययाः कस्याः ॥ दृशदिदृष्टलाच डीषपि
सिद्ध इति दिष्टेति सूचे कान् पक्षेणमपि न कार्यमिति
ज्ञाषवमिति ॥ भाष्ये

तमिवात्मानं पश्यतीति । (भा)

प्रेरणावृद्धावपि अन्नभावित्रण्यर्थलाक्षणिच् । तमिवात्मानं
जनान् दर्शयतीत्यर्थः । अत्र प्रेरणावृद्धाधिकार्यत्वेनाज्ञानार्थत्वं
कर्मण्युपपदे एवायम् । तेन निवृत्तप्रेषणतया स इव पश्यतीति
विग्रहोऽनुचितः । “सत्सूद्धिषेति” सूचे एव कर्मणोत्यस्य निवृत्ते-

प्यवयवार्थेन श्रुत्याद्यन्ते । अत एव अनालोचन इत्युक्तम् । वृश्यर्थाभावेऽप्यर्थं
विधिः । सति तु वृश्यर्थे अगोचरे भवतीति भावः । भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि
श्रुत्यन्तिर्दर्शिता । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः । स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो
भवतीत्यर्थात् । तथा वृग्दृश्वदृक्षा इवार्थे तद्धितप्रत्यया एवेत्यपि

तं पश्यति तद्दर्श इति चक्षुर्विज्ञानेऽगोचरे भवति, कथं पुनः प्रयुज्य-
मानस्यैव वृशेरनालोचनार्थत्वमित्याह । ‘तावृशादयो हृदिशब्दा इति’ ।
ततः किमित्याह । ‘नैवात्रेति’ । हृदिशब्दा ह्यसताप्यवयवार्थेन श्रुत्या-
द्यन्ते यथा तैलपायिकादयः, एतदर्थमेवानालोचन इत्युक्तं वृश्यर्थाभावे ऽयं
विधिः, सति तु वृश्यर्थेऽगोचरे भवतीति । भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि श्रुत्यन्ति-
र्दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव वृश्यमानस्तमिवात्मानं

५३२

महाभाष्यप्रदीपोदद्योतः ।

(त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च ।

(अ. ३ । पा. २ । व्या. १)

३ । २ । ६० ।)

सत्सु इति सूत्र भाष्ये ध्वनितत्वेनाचानुवृत्तेः सत्त्वात् । तनु कर्म-
कर्त्तृति व्यवहारोऽनुपपन्नः कर्मत्वाभावात् कर्मवद्भावाभावाच्चेत्यत
आह

कर्मण एवेति ॥ (कै)

पदान्तरं स्थितं भाष्ये । तच्च टिड्ढाणञिति सूत्रे व्युत्पादयिष्यामः । समा-
नान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥ सदृक् । सदृशः ॥ अन्यादृक् । अन्यादृशः । क्तोपि
वक्तव्यः ॥ त्वदादिषु समानान्ययोश्च ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥

पश्यतीति, तत्र कर्मव्यापारमात्रे वा वृशेर्द्धृत्तिः, क्तञ्चधात्वर्थाधारोपो
वा सौकर्यातिशयप्रतिपादनायेति श्लथम् । 'समानान्ययोश्चेति' । समा-
नस्य दृग्दृशवतुषु सभावविधानात्सिद्धम्, क्तश्चेति त्वदादिषु समानान्य-
योश्च तादृक्षः सदृक्षः । 'अन्यादृक्ष इति' । दृक्षे चेति वक्तव्यमिति
सभाव व्यात्वं च ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः . ५३३
 (अ. ३ । पा. २ । आ. १) (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविद्भिद्च्छिद्जिनी-
 राजामुपसर्गेऽपि क्विप् । ३ । २ । ६१ ।)

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविद्भिद्च्छिद्-
 जिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ।

३ । २ । ६१ ॥

कर्मवोपपदमिति । (कै)

कर्मणोत्वधिकारादिति भावः ॥ सुप्यहणं तु तन्नित्तिद्योत-
 नायेति बोध्यम् ॥ वस्तुतः सुब्यहणमेवाचानुवर्त्तते कर्मणोति

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविद्भिद्च्छिद्जिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥
 सुपीति वर्त्तते । कर्मग्रहणं तु स्पृशोनुदक इत्यतः प्रभृति नानुवर्त्तते ।
 तत्र ह्यनुवृत्तेन कर्त्तृप्रचयार्थेन कर्त्तृग्रहणेन तन्नित्तिरित्युक्तम् । कर्त्तृ-
 ग्रहणप्रत्याख्याने तु व्याख्यानादेव कर्मग्रहणनिवृत्तिरित्यन्यदेतत् । मदा-
 दिभ्यो धातुभ्यः सुप्युपसर्गेऽनुपसर्गेऽप्युपपदे क्विप् स्यात् । उपसर्गग्रहणं
 ज्ञापनार्थम् । सुपिस्थ इत्यतः प्रकृतस्य सुप्यग्रहणस्य उपसर्गतपरत्वमिति ।
 युक्तश्चेतत् । विशेषसन्निधौ आस्रातस्य सामान्यशब्दस्य तदतिरिक्तपङ्क्तौ-
 चित्यात् । अत्फलन्तु स्पृशोनुदकेकित्त्यत्र उपसर्गस्याग्रहणमिति कैयटः ।
 यत् सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य वदः सुपिक्वप्चेत्यत्रापि उपसर्गेतर-

“सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविद्भिद्च्छिद्जिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्” ।
 ‘अतः प्रभृतीति’ । भाष्यकारप्रयोगात्प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमी । वदःसुपि
 क्वप चेति’ । प्रयोजनदिग्भिर्दक्षिणा, अत्र ह्यनुपसर्ग इति वर्त्तते तस्मात्

(सत्सुद्विषद्रुहद्रुहयुजविद्भिद्दृष्टिद्विजनी- (अ. १ । पा. । २ आ. १)
राजासुपसर्गेऽपि क्विप् । ३ । २ । ६१ ।)

निवृत्तमित्यन्याख्यानमेवैतत् । अत्र सूत्रे उपसर्गेऽपि ग्रहणं अनुपसर्गं
इत्यस्य अतोऽनुपसर्ग इति सूत्रादनुवर्त्तमानस्थाये निवृत्तिद्योतनाद्य
भाष्यकार एतज्ज्ञापकेनैव सुव्यग्रहणस्थोपसर्गंतरसुप्परत्वं व्याख्याया-

परत्वमुक्तं भाष्यदृष्ट्योस्तत्तु मन्दप्रयोजनम् । तत्रत्य भाष्ये गदमदचरयमश्चेति
सूत्रादनुपसर्गग्रहणमनुवर्त्तत इति सिद्धान्तितत्वात् । वस्तुतस्तु कैयटोक्त-
मपि फलं चिन्त्यमेव । स्पृशेत्पसर्गे किनभावेपि क्विपो दुर्वारत्वात् ।
तत्र च क्विन् क्विपोः स्वरे रूपे वा विशेषस्य दुर्लभत्वात् । अथवा सत्वभि-
धाने यत्तुगन्ते अनेकाचकत्वेन स्वरे विशेषो वर्णनीयः । वस्तुतस्तु अनुदके
इति पर्युदासादत्र सत्ववाचकस्यैव ग्रहणोपसर्गे प्रापिरेव नास्ति ।
यत्तु गापोद्युगित्यत्र फलमित्याहुः । तन्न । तत्रापि अनुपसर्गे इत्यनुदक्तेः ।
कर्मण्यौत्वस्य सम्बन्धेपि सुपीत्यस्यासम्बन्धेन ज्ञापकाप्रवृत्तेः । तस्मात्
सुपिष्य इत्यत्रैव यथाकथंचित्फलविशेषो वर्णनीय इत्यान्तान्तावत् । हंसः
शुचिषत् । पूर्वपदादिति षत्वम् । तत्र च क्वन्दसीति वर्त्तते । तेन भाषायां
शुचिसदित्येव भवति । तथा च माघः । मसस्सु येन द्युसदां न्यधोयतेति ।
आदितेयादिविषद् इत्यत्र तु सुषामादिपाठात् षत्वमिति माघवः । उप-
निषत् । सदिरप्रतेरिति षत्वम् । सू इति द्विषा साहचर्यात्स्तेरादादि-
कस्य ग्रहणम्, न तु सुषतिसूयत्योः । अगडसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् ।
मित्रधुक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधुक् । युजिर् योगे, युज समाधौ
द्वयोरपि ग्रहणम् । अन्धयुक् । प्रयुक् । विद ज्ञाने, विद विचारणे, विद
सत्तायाम्, ज्ञायांमपि ग्रहणम्, न जाभार्थस्य विदेः । अकारस्य विव-

‘स्पृशोनुदके क्विन्नित्यादौ प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । ‘सुवतेरिति’ न्यायस्य
तुल्यत्वाद्देवादिकस्याप्यग्रहणम् । ‘शुचिषदिति’ क्वान्दसोयं प्रयोगो हंसः
शुचिषदिति । पूर्वपदादिति षत्वं, शुचिसदिति पाठे लौकिकः प्रयोगः ।

(अ. ३ । पा. २ । आ. १) (सत्सूद्धिभुङ्गदुह्युजविद्धिद्धिदुधिनो-
राजासुपसर्गोऽपि क्तिप् । ३ । २ । ६१ ।)

नुपसर्ग इत्यन्धानधिकारं द्योतयति तत्फलं ज्ञापकसिद्ध्या-
सर्वत्रिकत्वेन प्र इत्यादिसिद्धिः । ननु “वचः सुपौ”त्यत्र
“गदनदे”त्यतोऽनुपसर्गघृष्टानुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्त्तिकं नापूर्व-
करणपरमत आह

क्षितत्वात् । वेदचित् । प्रवित् । काष्ठमित् । प्रभित् । अञ्जुक्षित् ।
प्रक्षित् । शृङ्गित् । सेगनीः । प्रणीः उपसर्गादसमासेपौति शालम् ।
अयणीः । ग्रामणीः । अत्र ज्ञापकाश्लम् । स एषां ग्रामणीरिति
निर्देशो हि पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नयतेर्नकारस्य असञ्ज्ञायामपि
श्लवं ज्ञापयति । नीरूपविषयं चैदं ज्ञापकम् । तेन ग्रामगाय इति कर्म-
ण्यपि श्लवन्न । ज्ञापकस्य सामान्यापक्षे त्वादयश्शब्दादपि श्लवम् । नन्वेवं
गमादिशब्देभ्योपि प्राप्नोतीति चेत् । इष्टापत्तिरित्येके । अयग्रामाभ्यां
नयतेरिति वचनाञ्ज्ञापनमपि उपपदद्वयमात्रविषयम् । निरूपमात्र-
विषयता तु वचनस्याप्यवधेयेत्यन्ये । स्वगाट् । विराट् । सम्राट् । मोरा-
जौति मत्वम् । इह युजियद्दृशं शक्यमकर्तुमिति ऋत्विग्दष्टक् इति सूत्र
एवावोचाम । अथ जयादित्यः । अन्येभ्योपि दृश्यत इति सामान्येन
क्लिन्वन्त्ये तस्यैवायं प्रपञ्च इति । नन्वेतदसङ्गतम् । तस्य ताच्छैलिकत्वा-
दिति चेत् । सत्यम् । किप्चेति सूत्रमिह विवक्षितम् । तत्रापि हि
विभुपेक्षन्दसि, आतोमनिन्क्वनिब्वनिपञ्च, अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति सन्नि-
हितं दृष्टियद्दृशमनुवर्त्य वचनविपरिणामेन व्याख्यातुं शक्यत इत्याश्रयेनो-
दाहृतजयादित्यद्यश्चप्रवृत्तेः । एतेन स्यःकचेति सूत्रे किप् सिद्धोऽन्येभ्योपि

‘कथमत्र श्लवमिति’ । ग्रामणीविषयः प्रश्नः, प्रणीरित्यत्र तुपसर्गाद-
समासेपौति श्लवमस्येव । ‘ज्ञापकादिति’ । पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य
नयतिनकारस्यासञ्ज्ञायामपि श्लवं भवतीति सामान्येन ज्ञापकमित्यर्थः,

अदोऽनग्ने । ३ । २ । ६८ ॥

क्रथे च । ३ । २ । ६९ ॥

भाष्ये

आमात्सस्यदित्येवमर्थमिति । (भा)

लो एतत्सिध्दर्थमित्यर्थः ॥

अदोऽनग्ने ॥ कृन्दसोति निवृत्तम् । अन्नभिन्ने मृप्युपपदं अदेर्विद्
स्यात् । आममन्ति आमात् । सस्यात् । अनग्ने किम् । अन्नादः ।
भाषायां कर्मण्यण् । कृन्दसि तु कृद्यत्येन पचाद्यजित्युक्तम् । तेन अन्नाद
इत्यत्र अन्न अद इत्यवग्रहः सिध्यति ॥

क्रथे च । क्रथोपपदे अदेर्घोतोर्विट् प्रत्ययः स्यात् । क्रथमन्ति
क्रथात् । पूर्वोक्तैव सिद्धे वचनमसरूपबोधनार्थम् तेनाग्नं भवति ।
कथन्तर्हि क्रथादो अप आशर इत्यमरः । अत्राङ्गः । कृत्तविकृत्तपङ्क-
मांसशब्द उपपदे अण् । तस्य च एषोदगादित्वात्क्रथभाव इति ।

“अदोऽनग्ने” ॥ ‘अन्नाद इति’ । भाषायामगोव भवति कृन्दसि
त्वकारादनुपपदादित्यसि प्राप्ते पचाद्यजित्ये, तेनाग्नाद इत्यन्न अद इत्य-
वग्रहो भवति ॥

“क्रथे च” ॥ ‘वासरूपवाधनार्थमिति’ । तथा च वार्तिकम् अदोऽनग्ने
क्रथग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थमिति । ‘कथन्तर्हीति’ ; यदि वासरूपविधि-
वाधनार्थमिति भावः । ‘कृत्तविकृत्तेति’ । कृत्तं कृत्तं तदेव एनर्विशेषतः

क्रथ्याद् इत्यण्नेति । (कै)

आममांसभक्षणकर्त्तव्यर्थे इति भावः ॥ पक्षमांसशब्दे उपपदे
अदेरण् उपपदस्य क्रथ्यादेशः । पृषोदरादित्वादित्यच तु न
भाष्यानुग्रहः । अथयशब्देन तदबोधाच्च । एवं च क्रथ्याद् इत्य-
साध्वेवेति बहवः ॥

अस्यार्थः । कृतं क्लृप्तं तसैव पुनर्विशेषतः कृतं, पूर्वकालेति समासः ।
तस्य पक्षशब्देन पुनः स एव समासः । ततो मांसशब्देन पुनर्विशेषण-
समासः । तस्य क्रथ्यादेशः । नन्वेवं क्रथ्याद् इति रूपस्यावर्जनीयतया
किं वासरूपवाधनार्थानेन वचनेन । वार्त्तिकविरोधश्च । यदाह ।
अदौऽनन्ते क्रथ्यग्रहणं वासरूपबिद्वन्वर्थमितीति चैकमैवम् । अर्थमेदादु-
भयसाधुत्वोपपत्तेः । आममांसभक्षणो हि क्रथ्यात् । विशदयपक्षभक्ष्यस्य
क्रथ्याद् इति ॥

कृतमिति पूर्वकालेति समासः, तस्य पक्षशब्देन पुनः स एव समासः,
ततो मांसशब्देन पुनर्विशेषणसमासः । 'पृषोदरादित्वात्क्रथ्यभाव इति' ।
यद्येवं क्रथ्याद् इत्यस्य रूपस्यावर्जनीयत्वादलं वासरूपवाधनार्थं नानेन वचनेन
वार्त्तिकविरोधश्चैवं वदत इत्याशङ्क्याह । 'कृतविकृतेत्यादि' । अर्थमेदा-
दुभयमपि नास्ति किलेत्ययमभिप्रायः ॥

मन्त्रे श्वेतवह्नोक्थशस्पुरोडाशो- गिवन् । ३ । २ । ७१ ॥

भाष्ये

श्वेतवह्नादीनामिति । (भा)

अनन्तरयोगे षष्ठीपदस्येत्यस्य तदन्ते पदत्वस्य सम्भावनाया-
मित्यर्थः । केचित्तु तत्सम्बन्धिना स्थाने उद्भूतकथ्य इत्यर्थं
इत्याहुः ॥ ननु उद्भूतपत्तिवैलायां कथं पदत्वमन आह

भावीति ॥ (कै)

भाष्ये

क्रियते व्यर्थमिति । (भा)

तेन हकारादीनामेव हत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

मन्त्रे श्वेतवह्नोक्थशस्पुरोडाशो गिवन् ॥ श्वेतादिपूर्वेषु वह्नादिभ्यो
धातुभ्यो गिवप्रत्ययः स्यात्तन्त्रे । धातृपदसमुदायाश्चेह निपात्यन्त ।
अलात्तद्धिककार्याद्यं प्रत्ययस्तु विधोयते । श्वेतशब्दे कर्त्तृताद्विन्युपपदे
वहेर्धातोः कर्मणि कारकगिवप्रत्ययो भवति । श्वेता एतं वहन्ति
श्वेतवा इन्द्रः । तं श्वेतवाहम् । उक्थे कर्मणि करणे वोपपत्तेः शंसतेः
प्रत्ययो नलोपश्च । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः ।

“मन्त्रे ... .. ॥ ‘एतेभ्य इति’ ।
श्वेतादिपूर्वेषु वह्नादिभ्यो धातुभ्य इत्यर्थः । ‘धातृपदसमुदाया इति’ ।
किसर्गमित्याह । ‘अलात्तद्धिकेति’ । श्वेतवा इत्यादिषु अत्रयाः श्वेतवाः

(मन्त्रे श्वेतवाहोक्थशासपुरोडाशो गिवन् । (अ. ३ । पा. २ । आ. १)
३ । २ । ७१ ।)

उक्थशास्रब्दस्येति । (भा)

तत्प्रकृतिकस्येत्यर्थः ॥

तन्न वक्तव्यमिति । (भा)

ननु वामरूपन्यायेन उक्थविषये दीर्घोऽपि सत्त्वेन तदर्थे
निपातनमावश्यकमिति चेन्न । एतद्भाष्यप्रामाण्येनादेशपक्षस्यैवै-
चित्यात् । कैयटे इत्युक्त्यय इति व्यवहारः स्थानिवद्भावसम्ब-
न्धप्रत्ययत्वेनेति बोध्यम् ॥

श्वपश्यं तद्वक्तव्यमिति । (भा)

उमारम्भेऽपौत्यर्थः ॥

न तर्हीदानीमिति । (भा)

हादीनामेव रत्नं विधेयं दीर्घस्तु णिनि वृद्धैव सिद्ध इति
भावः ॥ “अन्यथा” उक्तभावे ॥

उक्थशासा । उक्थशासः । दाश्ट दाने अम्य परम्पूर्वस्य आदेशत्वं
कर्मणि च प्रत्ययः । पुरो दाशयते पुरोडाशः । श्वेतवाहादीनां उक्थ-
पदस्येति वक्तव्यम् ॥ यत्र उक्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र गिवनोपवादी
उक्थप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । ततश्च श्वेतवाहाविद्यादावपदान्तविषय एव
सूत्रोक्तो गिवनुदाहार्यः । श्वेतवा इत्यादि तु सूत्रस्य गिवनोपवादेन
ओपसंख्यानिर्केन उक्थप्रत्ययेनैव सिध्यतीत्यवधेयम् । सूत्रो गिवनं प्रकथ्य

पुरोडाशेति निपातनाद्गत्वम् । ‘उक्थशा इति’ । नलोपे ‘अत उपधाया’
इति वृद्धिः, सत्वम्, ‘इत्यदस्यति’ । प्रत्येकमभिसम्बन्धते भाविपदत्वात्-
येषु चेदमुञ्चते यत्र उक्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र गिवनोपवादी
उक्थप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः, यद्येवमनेन उक्ति कृते सावत्वसन्तस्येति दीर्घे

इत्येतदपि संबुध्यर्थमिति । (कै)

पदान्ते उमन्तत्वादिति भावः ॥ ननु उसेवमास्तु तचाह

उक्थशोभ्यामिति ॥ (कै)

यदिमन्त्रे इति । (कै)

उक्थशमशब्दस्येति भाष्याच्छेन लोपोपधावृध्याभावयो-
निपातनेच्छामर्षोपधाद्ब्रह्मनिपातनात् वृध्भावे उक्थशोभ्यामित्यस्य
सिद्धेः शाश्वेर्विचि मन्मुद्भावुक्थशा इत्यस्यापि सिद्धेर्वैयमपि न
कार्यमिति ॥

श्वेतवा इत्याद्युदाहरणान्तु इस्विषये गिनोऽपि प्राप्तः स्थितेत्येताव-
न्मात्राभिप्रायकतया कथञ्चिद्वैयम् । न च इत्सं विनापि श्वययाःश्वेतवा
इत्यनेन इत्वं निपात्यतामिति वाच्यम् । अविशेषेण निपातने श्वेतवाहा-
वित्यादावतिप्रसङ्गोः । पदान्तविषयत्वेऽपि श्वेतवोभ्यामित्यादायुत्वं न
सिध्येत् । तस्माद्ब्रह्म वाच्य एव । नन्वेवं श्वेतवा इत्यादिनिपातनं व्यर्थमिति
चेन्न । तस्य सम्बुध्यर्थत्वात् । एवञ्चोक्थशा इत्यपि सम्बुध्यर्थं निपातनं
कर्त्तव्यं यदि मन्त्रे दर्शनमन्तीति कैयटादयः । एवं स्थिते मन्त्रमात्र-
विषयाशामेषां शब्दानां प्रक्रियाकौमुद्यां जौकिकेषूदाहरणमनुचितम् ।
वैदिकप्रक्रियायान्तु यल्यते । इत्सन्त्येन सान्तप्रातिपदिकेष्वेवोदाहरणै-
मुचिता अप्येते ऽपदान्तविषये हकारान्तत्वादिकं परस्कृत्य यथायथं
तत्तत्प्रदृक्केषूक्ता इति बोध्यम् ॥

इत्ये च श्वेतवा इत्यादि सिद्धं नार्थोपया श्वेतवा इति निपातनेन,
एवन्तर्हि सम्बुध्यर्थे निपातनं हे श्वेतवा इत्येति अत्यसन्त्येत्यत्र हि
असम्बुद्धाविति वर्त्तते इत्सपि वक्तव्या उत्यार्थं श्वेतवोभ्यामुक्थशोभ्यामिति,
एवंचोक्थशा इत्यपि सम्बुध्यर्थे निपातनं कर्त्तव्यं यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति ।

स्थः क च । ३ । २ । ७७ ॥

सप्रमौनिर्देशादेव तदादिविधौ लभ्ये पुनर्वकारादाविति
वचनसुख्यवकारादिप्रतिपत्त्यर्थमिति वदन्तं प्रत्याह

भाष्यकारवचनेति ॥ (भा)

यदा पावान इति प्रयोगस्य निपातनात् सिद्धिमाश्रित्य
तत्प्रत्याख्यानादाह

स्थः क च ॥ तिष्ठतेः सुप्युपपदे कः स्यात्किप्च । सूत्रे केव्यवि-
भक्तिको निर्देशः । शंस्थः । शंस्थाः । इह सुपिस्थ इति कः प्राप्तः ।
तिष्ठतेरन्तर्भावितर्ण्यर्थतया श्रमिष्यस्य कर्मत्वे तु आतोनुपसर्गेक इति
कः प्राप्तः किप्चेति किबपि । न च विशेषविहितेन कप्रत्ययेन किपो
बाधः शक्यः । वासरूप इत्युक्तेः । तदित्यम् । ककिपोः पर्याये प्राप्ते
तदुभयबाधेन श्रमिधातोः संज्ञायामिति अच् प्राप्तः । स हि धातु-
ग्रहणसामर्थ्यात्कृषो हेत्वादिषु टं यथा बाधते तथा तिष्ठतेः ककिपावपि
बाधते । अतस्त्वमप्यचं बाधितुं ककिपाविह पुनर्विधीयेते । ननु शंस्था

“स्थः क च” ॥ ‘केव्यविभक्तिको निर्देशः । ‘अन्येभ्योपि दृश्यत-
इति’ । क्तिविति सिद्ध एवेत्यपेक्षते, ननु तच्छीलादिग्रहणं तत्रानुवर्त्तते
तस्मात् किप् चेति किप् सिद्ध एवेति वक्तव्यम् । यदा तच्छीलादि-
ग्रहणं तत्र न सम्बन्धनीयमिति मन्यते, नन्वेवमपि सुपि स्थ इति

भाष्येति । (कै)

अत एव ध्यायतेः सम्प्रसारणमिति वार्तिके दधातेर्वा धीरिति भाष्ये क्थिपीलं कृतं वस्तुतो भाष्ये क्थिप्पदेन सादृश्याद्विजुष्यते इतीलाप्रत्युक्तिरेवाचेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

क्व क्थिपाविति । (भा)

“आतोऽनुपसर्ग” इति क्थिप्चेति त्रिहितौ । तत्र कस्य बाधे ग्रस्य इति न सिध्येत् तदर्थस्य को विधेयः कस्य चाञ् बाधकत्वेन क्थिबपवात्त्वाभावात् परत्वेन क्थिपो नित्यबाधवारणाय क्थिर्वापि विधेय इति भावः ॥ न चात्रैव संस्था इत्यस्य सिद्धत्वेन क्थिपो

इत्यत्र क्थिपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणोऽप्यस्येतीत्वं स्यादिति चेन्न । स्यानि-
वद्भावस्यानन्विधाविति निषेधात् । प्रत्ययलोप इति सूत्रन्तु नियमार्थमिति सिद्धान्तात् । यत्किञ्च कैयटेनोक्तमीत्वमवकारादाविति वचनान्द भाष्य-
कारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणोनेत्वाभाव इति । तदन्विध्यर्थे प्रत्यय-
लोप इति सूत्रमिति पूर्वपक्षमभिप्रेत्य, तत्राप्यवकारादाविति वचन-
सौकारे सुधीवेति न सिध्येदित्यपरितोषेण द्वितीयपक्षसौकार इति बोध्यम् । स्यादेतत् । ग्रामिधातोः इत्यस्यानन्तरमेव स्याःकचेति सूत्र-
ताश्चकारेणाच्च समुच्चयताम् । तत्र सर्वगदीर्घे शंखा इति भविष्यति ।
एवञ्चोत्सर्गापवादयोः समानदेशतया सन्दर्भशुद्धिरपि लभ्यते । इत्या-

विशेषविहितः कः सामान्यविहितं क्थिपं बाधते वामरूपविधिना सोपि भविष्यति । ‘ग्रामि धातोः संज्ञायामच बाधत इति’ । अन्यथा यथा क्थिपो हेत्वादिषु टं बाधते धातुग्रहणात्तथा तिष्ठतेरपि क्थिपौ बाधते अतोऽमप्यचं बाधित्वा क्थिपावेव यथा स्यातामिति पुनर्वचनमित्यर्थः ।

बाधे फलाभावः । शंखा शब्दात् शशि अतो लोपानापत्तेः ।
 ह्रदतिङ्गिति सूत्रस्य भाष्योक्तरीत्यैकादेशस्य स्थानिवत्त्वात् पुरस्ता-
 दिति न्यायेन तस्यैव तेन बाध इति तु न शक्यम् । येन नाप्रा-
 प्तिन्यायेन किप एव बाध इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्माद्वा-
 च्यसामान्यचिन्तयोरपि स बाधकः स्यादिति तात्पर्यम् ॥

भावार्थं च न यतनीयमिति । मैवम् । अशंखा इत्यत्र अचकावशक्ता-
 वित्युत्तरपदान्कोदात्तत्वापत्तेः । ह्रद्गुह्ये गतिकारपूर्वस्यापीति शंखा
 इत्यस्याजन्तत्वात् । क्तिबन्तेन नञ्समासे तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 एव सिध्यति ॥

‘शंखा इति’ । क्तिपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन घुमास्यादिभूत्रेणोत्पन्न
 प्राप्नोति भाष्यकारप्रयोगान्तु न भवति, केचित्स्वीत्वमवकारादाविति
 वचनं पठन्ति तेषां सुधीवा अत्रापि न स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५४५
 (अ. ३ । पा. २ । आ. १) (सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ।)

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।

३ । २ । ७८ ॥

भाष्ये

अनुपसर्ग इत्येवमिति । (भा)

उपसर्गोऽपीति यद्गणाद् ज्ञापकादित्यर्थः । एतेन सुब्यङ्गण-
 मुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति वृत्तिकारोक्तमपास्तम् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे
 ताच्छील्ये खोत्रे धातोः कर्त्तरि णिनिः स्यात् । उष्णभोजी । शीतभोजी ।
 अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्वयिता । ताच्छील्यस्य विवक्षित-
 त्वाद्गणोक्तेति षष्ठीप्रतिषेधः । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुंक्ते कदाचित् ।
 अत्र भाष्यम् । सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुब्यङ्गणं किमर्थम् । अनुपसर्गं
 इत्येवं तदभूत् । इदं तु सुबन्तत्रे यथा स्यात् । उदासाग्निः प्रत्या-
 सारिण्य इति । अस्यायमाश्रयः । सत्प्रद्विषेति सत्रे सुपिस्थ इत्यतः
 सुपीत्यनुवर्त्तते तच्चोपसर्गतरपरम् । उपसर्गोऽपीति एधगणैः । तदिहानु-
 वर्त्तमानमर्थाधिकारादुपसर्गतरपरमेव स्यात् । न चोपसर्गोऽपीत्यंशो-
 पोहानुवर्त्तायितुं शक्यः । केवलमज्ञवाधनार्थत्वेन निर्गतेति स्यात्कचेति
 पूर्वसूत्रे उपसर्गोऽपीत्यंशस्य फलाभावेन विच्छिन्नत्वादिति । यद्यप्युत्तरा-

“सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये” । ‘ब्राह्मणानामन्वयितेति’ । ताच्छी-
 ल्यस्य विवक्षितत्वान् प्रत्युदाहृतः, न कोकाशयेति षष्ठीप्रतिषेधः ।

यंतया पूर्वत्राप्यनुवृत्तिरिति वा मगङ्कप्रुतिन्यायेनेहैव सम्बन्ध इति वा
 सुब्रह्मण्यस्यैव शब्दाधिकार इति वा सत्सृष्टिर्धेति सूत्रे बर्णितरीत्या
 तस्यानावश्यकतेति वा सुवचं तथापि सूत्रकाराशयवर्णनमात्रमेतत् ।
 निष्कर्षे तु मा भूद्विह सुब्रह्मण्यमनुवृत्त्यैव निर्वाहात् । सर्वथापि
 सुब्रमात्रे उपपदे णिनिः न त्वनुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः । तथा च प्रय-
 ज्यते । स बभूवोपज्ञोविनाम् । न्यधेधि शेषोप्यनुयायिबर्गः । अरिष्ट-
 श्रयां परितो विसारिणा । पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः । विसारिभिः
 सौधमिवांशुजालैः । प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः । न वक्ष्णीयाः
 प्रभवोनुज्ञोविभिरित्यादि । यत्स्विह वृत्तिहृतोक्तं सूपीति वक्ष्यमाने
 पुनः सुब्रह्मण्यमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति । तन्न । भाष्यविरोधात् ।
 उदाहृतप्रयोगविरोधाच्च । न चैते प्रयोगा आवश्यकतादिणिनिना कथं
 चिन्निर्वाह्या इति वाच्यम् । यथाश्रुते बाधकाभावात् । यद्यपि वृत्ति-
 हृतोक्तमुत्पत्तिभ्यामाडि सत्त्वेपसंख्यामिति, तदपि न । भाष्ये तादृश-
 वार्त्तिकाभावात् । एतेन उत्पत्तिभ्यामिति प्रतीकमुपादाय सुब्रह्मण्योप-
 सर्गनिवृत्त्यर्थत्वादयमारम्भ इति वदन् हरदत्तोपि प्रत्युक्तः । भाष्य-
 विरोधात् । आकृमिकसकलप्रत्यविरोधाच्च । तथाहि । कृत्यच इति
 सूत्रे अनुमानानौयानौनिनिष्ठादेशः प्रयोजयन्तीत्येतद्वाक्यान्तर्गतेनिग-
 ह्यथाख्यावासरे सुप्यजातौणिनिः । आवश्यकं चेति व्याख्यातम् । सुप्य-
 जातावित्यस्योपसर्गे प्रवृत्त्यभि व्यसङ्गतमेव तत्प्रात् । कृत्यच इत्यत्रोप-
 सर्गादित्यनुवृत्तेः । यदप्यनुगादिनृगित्यत्रास्मादेव निपातनास्मिन्निति
 विसारियोमत्स्य इत्यत्र च पूर्ववस्मिन्निति तदप्येतेनापास्तम् । यदपि

‘उत्पत्तिभ्यामिति’ । पुनः सुब्रह्मण्यस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादयमारम्भः ।
 ‘साधुकारिणि चेति’ । अताच्छील्यार्थमिदं तच्चैतज्ज्ञापकान्तिङ्गं यद-
 यमा केसलच्छीले इत्यत्र तच्छील्यविधाय साधुकारिण्यङ्गं करोति

माधवेनोक्तम्, अस्मादेव विसारिण इति निर्द्घादण्स्त्रियोगेनैव णिनि-
रित्युक्ता निषिद्धश्च पदमञ्जर्याम् । विसारीति एथक् प्रयोगः । एथक्-
प्रयोगमसहमानेनैव न्यासकोर्यापि यद्वादित्वाग्निनिरित्युक्ता अत एव
निपातनादित्युक्तम् । निपातनञ्च प्रत्ययसन्नियोगेनैवेति सिद्धान्तितम् ।
तदपि न । विसारिणोमत्स्य इत्यत्र मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्त
इति प्रत्यदाह्वरता वृत्तिकृता सङ्घ विभेधात् । भाष्यविरोधस्त्वस्येव ।
एतेनोपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति वृत्तिकृद्बचनं केवलोपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति
प्रसादकारोक्तिरपि प्रत्युक्ता । यत् सप्तपदार्योटीकायां व्याप्योत्पादप-
ञ्चेयादुदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इतिवत्साधुनिरित्युक्तम् । तदपि उदाहृत-
प्रसादकारवाक्ये केवलपदस्य असहायपरतया अनेकोपसर्गे णिनिर्भव-
त्येवेत्यर्थं गृह्यतीत्या रभसादेवोक्तमिति सर्वमिदं भाष्यतत्त्वज्ञेयमेवेति
दिक् । अत्र वार्तिकद्वयं, एवन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥ अता-
च्छील्यार्थमिदम् । एतच्च ज्ञापकात्सिद्धम् । यद्यमाज्ञेरिति सूत्रे
तच्छीलतद्धर्म इत्यभिधाय साधुकारिण्युक्तं करोति तत्र ज्ञापयति साधु-
कारिणि अताच्छील्येपि णिनिर्भवतीति । साधुकारी । साधुदायो ।
ब्रह्मणि वद उपसंख्यानम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । ब्रह्म वेदः । इदमपि
वार्तिकमताच्छील्यार्थमिति कैयटहरदत्तौ । यत् भट्टवार्तिके ब्रह्मवादि-
ण्यस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिण्यपरतया व्याख्यानं कृतं तस्यायमाशयः ।
सुप्यजाताविति सूत्रेण ताच्छील्ये समनन्तरोक्तवार्तिकेन साधुकारिणि
च णिनिः । आवश्यकाधर्मयोर्णिनिरिति आवश्यके णिनिस्तु तद्धर्म
पर्यवस्यति । न त्विहाज्ञेरिति सूत्रस्य व्यापारोऽस्तीति दिक् ॥

तच्छापयति साधुकारिण्यताच्छील्येपि णिनिर्भवतीति । 'ब्रह्मणि वद
इति' । ब्रह्म वेदः, इदमप्यताच्छील्यार्थम् ॥

व्रते । ३ । २ । ८० ॥

स्थायीत्यचेति । (कै)

नन्वत्र कथं णिनिः सुप उपपदस्थाभावात् इति चेन् न ।
उत्तरसूत्राद्ब्रह्मण्यहणमपहृष्य कंबलादपि विधानेनाच्यते ।
यद्वादिणिन्यं तस्यैव वा प्रकरणाद्भूतपरत्वपरिसंख्यया पूर्वपक्षो
विधिमाश्रित्यपरिहारः ।

यस्मिन्नहनौति । (कै)

एकादश्यादौ ॥ भाष्ये

*तद्यथा स्थायीति । (भा)

स्थायीत्यचोपपत्तिरुक्ता आस्थायीति पदमन्ये ॥

†स्थण्डिलस्थायीति (भा)

पाठ इति केचित्तदुभयमपि भाष्ये कैयटविरुद्धम् ॥

* अयं पाठो ब्रह्म पुस्तकेषु नास्ति ।

† अयं पाठो ब्रह्म पुस्तकेषु न दृश्यते ॥

व्रते ॥ सुप्युपपदे घातोर्णिनिः स्याद्भूते गम्यमाने । समुदायोपा-
धिप्रथम् । घातूपपदप्रथमसमुदायाच्चेद् व्रतं गम्यत इत्यर्थं । स्थाण्डिलस्थायी ।

“व्रते” ॥ ‘समुदायोपाधिस्वायमिति’ । न प्रत्ययार्थविशेषणं तथा
हि सति व्रत एव कर्त्तरि प्रत्ययः स्यान्न तद्वतीति भावः । समुदायोपा-
धित्वमेव स्पष्टयति । ‘घातूपपदेत्यादि’ । कामचार इत्याप्रवृत्तिः तस्मात्तौ
सत्यां नियमः, स च द्विविधः सम्भवति स्थाण्डिले श्रुत एव अथाहं

व्रतविषय इति । (कै)

न हि तादृशव्रतसम्भवः । व्रते णिनि प्रकृतत्वाच्च । प्रागुक्त-
सङ्कल्पस्वप्रसिद्ध एवेति भावः ॥

अथ नानुवर्तत इति । (कै)

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव (३। २। ८०) इति सूत्रस्य
षाष्ठभाष्येऽयमपि पक्षो दृश्यत इति भावः ॥ अत्र पक्षे खर-
भेदोक्तिरेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । उच्यते एवाद्य भविष्यामि
न त्वपवेच्छामीत्येवं सङ्कल्परूपं व्रतमेतत् तिष्ठन् सूचयते पक्षे
खरभेदोक्ति इत्यादिवदुत्थाने स्थाधातुरचेति परे । षाष्ठभाष्यस्यैक-
देश्युक्तिः ॥ भाष्ये

अन्नाद्भोजी । यद्यपि द्विधा नियमः सम्भवति स्थण्डिले श्रेतएव
अन्नाद्भुङ्क्तेत्येति वा । स्थण्डिलएव श्रेते अन्नाद्भुङ्क्ते इति
च । तथापि आद्ये प्रत्ययो न भवति व्रते इत्युक्तेः । शास्त्रसिद्धौ ।
नियमो हि व्रतं न च प्रयित्त्यमेव भोक्तव्यमेवेत्येवंरूपं शास्त्रमस्ति
अस्ति तु स्थण्डिलहे एव प्रयित्त्यम्, अन्नाद्भुङ्क्ते भोक्तव्यमिति
तस्मात्तत्रैव प्रत्ययः । अताच्छौल्यार्थमजात्यर्थं वा आरम्भः ॥

भुङ्क्तेत्येवेत्येवं रूपो वा स्यात् स्थण्डिलएव श्रेते अन्नाद्भुङ्क्ते
इत्येवं रूपो वा, तत्र पूर्वके नियमे यदैवासावशक्त्यादिना ऽन्नाद्भुङ्क्ते
तदैव व्रतकोपः प्राप्नोतिः न चैवंविधं शास्त्रमस्ति स्थण्डिले
प्रयित्त्यमेव अन्नाद्भुङ्क्ते भोक्तव्यमेवेति अस्ति तु स्थण्डिल एव प्रयित्त्यम्,
अन्नाद्भुङ्क्ते भोक्तव्यमिति, व्रत इति तु शास्त्रिनो नियम इत्युक्तं तस्माद्
द्वितीयो नियम विज्ञायत इत्याह : 'सति प्रयत्न इत्यादि' ॥

भुजिप्रतिषेधवाचिन इति । (भा)

तदर्थबोधकस्य नञ् इत्यर्थः ॥

सुप्युपपदे इति । (कै)

बहुस्यग्रहणं तु कश्चिदिष्टमिदृशे इति भावः ॥

आत्ममाने खञ्च । ३ । १ । ८३ ॥

पूर्वं कर्मण इदानौ कर्तृत्वाभावेन युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्व-
विरोधेन चेदमसङ्गतमत आह

यदेति । (कै)

केवलविशिष्टभेदेन शब्दभेदेन वा न कर्तृकर्मविरोध इति
भावः ॥

आत्ममाने खञ्च ॥ मग्नं मानः । आत्मशब्दः स्वपरः । कर्मणि
घञा समासः । प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः कर्ता स्वपदार्थः आत्मकर्मक-
मनने वर्त्तमानान्मन्वतेर्धातो सुप्युपपदे खञ् स्यात् । चास्मिनिः । यद्यपि
वासरूपविधिना सिद्धोसौ तथाप्यविच्छेदाय समुच्चयते । तेन करण्येयञ्

“आत्ममाने खञ्च” ॥ ‘चकारास्मिन्चेति’ । वासरूपविधिना
सिद्धोपि णिनिरविच्छेदाय समुच्चयते, तेन करण्ये यञ् इत्यञ् णिनेरे-
वानुवृत्तिर्भवति नानन्तरस्य खञ्, आत्मशब्दोयम्परथावृत्तिं कुर्वाणो
यस्तत्प्रतिषेधो गिनसर्थमाचष्टे स खञ्शब्दपर्यायो ऽप्युच्यते न चैतन्नस्यवचनः,
मग्नं मानः भावं घञ् आत्मनो मान आत्ममानः कर्मणि घञा समासः,

आत्मग्रहणमनर्थकमिति । (कै)

यद्युभयप्राप्ताविति नियमादपि न कर्त्तरीति वक्तुं शक्यं तथापि उभयोः प्रयोगाभावादत्र तदप्राप्तिः । किञ्च तेन षष्ठ्या-समासाप्राप्तिः ॥

कर्मणि चेति । (भा)

निषेधादित्याशयमाहुः । तद्वक्ष्यति भाष्यकृत् । “आत्मग्रहणमाम-
र्थ्यात् कर्मणीति खान्तस्येति” । इदमुपलक्षणं कर्मस्यक्रियया तुल्य-
क्रियत्वस्यापि । वस्तुतः कर्मकर्तृग्रहणमिति भाष्यस्य कर्मवद्भावो
वक्तव्य इत्यर्थः । यथास्यापि कर्मकर्तृत्वेन ग्रहणं व्यवहारो भवति

इत्यादौ खिनिरेवानुवर्त्तते न तु खश्च । दर्शनौमात्मानं मन्यते दर्शनीय-
मन्यः । दर्शनयौयमानो । पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानो । आत्ममान इति
किम् । दर्शनीयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तस्य । खश्चः खकारो मुमर्थः ।
दर्शनीयम्भन्या कुमारीत्यादौ ऋस्वार्थश्च । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ।
दिवादित्वाशयन् । खरस्तु ‘सतिश्रियोपि विक्रम्यखरः सार्वधातुकस्वरं
न बाधते’ इति खश्च एव भवति न तु नित्स्व इति भाष्यकथैतद-

तत्र कस्येत्यपेक्षायां प्रत्ययार्थस्य सन्निहितस्य मन्तुरेवात्मन इति शक्यते
तदाह । ‘प्रत्ययार्थं कर्त्तति’ । दर्शनीयत्वादिना धर्म्मणोति विशिष्टमिति
शेषः, कर्त्तरि षष्ठास्तु समामो न भवति सर्वस्या एव मतेर्मन्तुकर्त्तक-
त्वाव्यभिचाराद्, एवं चेतनद्रव्यवचनेप्यात्मशब्दे कर्त्तरि षष्ठ्यामव्यभिचारा-
दविशेषणं कर्मणि षष्ठा न तु चेतनान्तरे कर्मणि प्रत्ययप्रसङ्गस्तस्मा-
त्त्वशब्दपर्याय एवात्मशब्दः । ‘दर्शनीयं मन्य इति’ । शरीरधर्ममपि
दर्शनीयत्वादिकमात्मधर्ममेव मन्यन्ते संसारिणः शरीरशरीरिणोरन्यप्रयो-

तथा वक्तव्यमित्युच्यते । अनेन तत्फलसिद्ध्या तत्प्रत्याख्याते
भाष्ये यद्यन्तासेरिति ज्ञावस्यायामस्य तास्योदत्पत्तौ तु वाचनिक-
मेवेदं बोध्यम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतौगर्भजनागोजौभट्टकृते महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयाध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

मञ्जुर्वादिषु स्थितम् । एवञ्च सतिश्रियोपि विकरणस्वरौ लसार्वाधातु-
कसरं न बाधत इति यत्नतस्तत्रतत्र प्राचां ग्रन्थेषूक्तम् । तत्र लादेश-
त्यमविवर्द्धितमित्यवधेयम् । अत एव दिवादिभ्यश्चानिश्चि श्यनि निस्त्वरेण
आद्यदात्तत्वमित्येवंपरः कैयटग्रन्थे आपाततो न तु अद्भ्ये इति प्रपञ्चि-
तमस्माभिः स्थानिवत्सूत्रे ॥

गोलकयोरिवामेदं मन्यमानाः । 'पगिडितं मन्ये इति' । एक स्यात्पात्मन-
स्वरूपेण कर्तृत्वम्पगिडितत्वादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वं च युज्यत एव यद्योक्त-
माचार्यैः, अस्मत्प्रयोगसम्भिन्ना ज्ञानस्यैव च कर्त्तरि भवन्ती तत्र संवि-
त्तियुज्येताप्यात्मकर्त्तृकेति, खग्रः खकारो मुमर्थः, दर्शनीयं मन्या कुमा-
रीत्यादौ ऋस्वार्थञ्च, प्रकारस्वार्वाधातुकसंज्ञार्थः दिवादित्वाच्छ्रन् स्वरस्तु
सति श्रियोपि विकरणस्वरस्वार्वाधातुकसरन्न बाधइति खग्र एव भवति
न निस्वरः । 'दर्शनीयमानो देवदत्तो यच्चदत्तस्येति' । कर्मणि षष्ठौ
तदपेक्षयास्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात्समासः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—•••—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—•••—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां नायकीजनानां महाभाष्ये निवृत्तने ॥
अलक्ष्म्याधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ॥

भूते । ३ । २ । ८४ ॥

यस्य स्वसता व्यपवृत्तेति । (कै)

अतीतेत्यर्थः ॥

तस्यैवेति । (कै)

अन्यत्र तत्कालवृत्तित्वेन भूतशब्दप्रयोगो गोण इति भावः ।
एतदाशयानभिज्ञस्य न वै इत्यादिग्रन्थ इति तात्पर्यम् ॥

भूते ॥ अधिकाशयम् । वर्तमानेनलडिति यावत् :

“भूते” ॥ यस्य सत्ता व्यपवृत्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते तत्र न
आयते कस्मिन् भूत इति किं साधने भूते किं वा धात्वर्थे तत्राह ।
धात्वधिकाराद्येति? चशब्दः पूर्वोक्तेनार्थेनास्य सङ्गतिन्यातयति ।
‘धात्वर्थभूत इति’ । ननु धात्वधिकाराद्भानो भूत इति युक्तं न तु धात्वर्थे
भूतइति, उच्यते, प्रयोगे प्रत्ययस्य द्योत्यं भूतत्वमर्थस्यैव विशेषणं

अनुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यामिति । (कै)

तद्रूपाभ्यामित्यर्थः । तत्रानुज्ञया स्थित्युत्पत्तिहेतुः । ईश्वरा-
धिष्ठितत्वेन च तदुत्पत्तिः ॥ ननु नित्ये काले तत्त्वनाया
व्यपवृत्तत्वाभावात् कथं भूतत्वव्यवहार इत्यत आह

तत्र संसर्गाति । (कै)

तस्मिन्मया उपाधिभूतया यो भेद उपधेयस्य तत्त्वतो
मामादिव्यवहार इत्यर्थः ॥

अन्येत्विति । (कै)

तथा च तस्या अनित्यत्वात् मिद्ध एव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः ।
आद्ये यणोपाधेर्निर्वक्तुमशक्यत्वम् । उत्तरदेशमयोगावाच्छक्तिश्चेति
चेत् तस्या विशेष्यविशेषणसम्बन्धरूपत्वे चयाणामपि स्थिरत्वात्
क्षणव्यवहारनियामकत्वाभावः । अतिरिक्तः मिद्धोऽतिरिक्तः क्षण-
पदार्थ इति तत्रचयैरेव क्लामुहूर्त्तादिव्यवहारोपपत्तौ किमख-
ण्डेन तेन स्पष्टशब्दे “कालाः परिमाणे” (२।२।५) त्यत्र भाष्ये
इति निरूपितं तत्रैव । ईश्वरस्यापि कालनियामकत्वेन कालत्व-
व्यवहारः श्रुत्यादिष्विति बोध्यम् । अन्येत्विति मतेऽपि एव

भवितुमर्हति विशेषणान्तरवत् न तु शब्दस्य तस्य स्वाभिधेयप्रतिपादने
व्यग्रात्वादिशेषणसम्बन्धस्ययोग्यत्वात्, किं च नित्यो धातुरनित्यत्वेपि
भूतात्प्रत्ययविधिरनुपपन्नः, उच्चारितलक्षणो भूतत्वे विशेषणं व्यर्थन्तर्हानु-
च्चारितात्प्रत्ययविधिः सम्भवति नित्यस्वायं भूतशब्दोतिज्ञान्तवाचोति
निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरित्युच्यते ॥

दोषोऽस्यैव । किञ्च प्रसिद्धपरिमाणेऽपौयमुक्तिरसङ्गता तस्या अपि क्रियान्तरस्यैव परिच्छेदकत्वेऽनवस्थापत्तिरिति दिक् ॥

शब्दस्येति । (कै)

स्त्राभिधेयप्रतिपादने व्यतया विशेषणसम्बन्धायोग्यत्वादिति भावः ॥

गुणाभावाद्गुणस्येति । (कै)

नित्यत्वाद्देत्यनेन भूतादिव्यवहारायोग्यत्वं दर्शयति ।

वैयर्थ्यादिति । (कै)

अनुच्चारितात्मत्यविधेरसम्भवादिति भावः ॥

न च शब्दस्येति । (भा)

भाष्ये तस्य नित्यत्वेन भूतादिविशेष्यतायां सम्भवो नेत्यर्थः । अनित्यत्वपक्षेऽपि यथा वर्त्तमानशब्दस्य प्रकृतित्वसम्भवो न तथा भूतभविष्यतोः शब्दयोः प्रकृतित्वसम्भव इति योजना बोधा ॥

क्रियायां भूतायामिति । (भा)

तस्यां भूतत्वं च वर्त्तमानत्वं सप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् ॥

भूतकालेनेति । (भा)

भूतकालक्रियावाचकेनेत्यर्थः ॥

अव्ययनिर्देशादिति । (भा)

वार्त्तिकेऽव्ययपदमग्नं आद्यजन्तं व्याप्त्यान्तरपरं चेत्याशयेनाह

अव्ययवतेति ॥ (भा)

५५६

मङ्गलभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(भूते । ३ । २ । ८४ ।)

(अ. ३ । पा. २ । षा. २)

अव्ययमेष इति । (भा)

अव्ययस्य भूते शब्दस्य निर्देशादिति वार्त्तिकार्थ इति भावः ॥

नित्येनार्थेनेति । (कै)

माभूत्वताननशब्दे कारणं नाप्यमाधुलज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यर्थः ।
परमतेऽपि शिष्टाप्तोच्चारितत्वेन माधुत्वानुमानाद्बोधः शास्त्रजं
तदप्रत्यक्षं तु यस्याद्भविष्यतीत्यदोषः । यदि तु शास्त्रेणैव निष्पाद्यः
स्यात् स्यादथं दोष इति भावः ॥ भाष्ये

नव्येतीति । (भा)

विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यन्वयार्थः । शास्त्राभावोऽपि तदर्थक
एवायमिति भावः । तदर्थं कैयटेन

नित्यत्वमित्यर्थ इति ॥ (कै)

क्व पुनर्नव्येतीति । (भा)

केतिविविधमर्थप्रमौ । कस्मिन्विषये विविधमर्थं न प्राप्नोति
किं रूपं विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह भाष्ये

एतौ कालविशेषाविति ॥ (भा)

तद्विधानस्येति । (भा)

तस्मिन्विधानं यस्येत्यर्थः । भूतशब्दवक्त्रेऽपि स्वभावत एव भूत-
मात्रवाचका भवन्ति किम् अधिकारेणेति भावः ॥

सामान्येनेति । (कै)

कास्त्वामान्येनेत्यर्थः ॥

सामान्ये इति । (कै)

मप्रत्यन्तपाठस्तु युक्त एव ॥ ननु वृत्तौ कर्मणीति सूत्रे
कुस्मितयक्षणं कृतमिति अकुस्मितार्थं तदिति चेन्न । कुस्मितयक्षणस्य
भाष्येऽभावात् । शब्दशक्तिस्वभावमिदं चेत्तत्राप्येति भाष्याशयः ॥
ननु तेनैव मिद्रे कुमारीत्यादिव्यर्थमिति चेत्तत्राह

पुनर्विधानं त्विति । (कै)

कुमारहन्तेत्यादिव्यावृत्तये इत्यर्थः ॥

विशेषविहितः । (कै)

उपपदविशेषे विहितः ॥

इत्ययं भूतेऽप्येति । (कै)

इत्यपरमपि भूते प्रमज्ज्येतेत्यन्वयः ॥

तक्रकौण्डिन्येति । (कै)

कुमारश्रीर्षयोर्विशेषविहितो णिनिः “कर्मणि ह्न” (३।२।
८३। इत्येतं बाधते । तत्र तेनापि णिनेटेव विधानेन णिने-
र्वाधस्य वक्तुमशक्यतया तत्प्रचरितभूतकालो बाधते इति । वर्त्त-
मानभविष्यतोरेव कुमारेत्यादिणिनिर्भवति । एवं च तद्बाधनेन
चरिदार्थं शास्त्रमिति वामरूपन्यायवाधे मानाभावेन कुमार-
हन्तेत्याद्यपि मिथ्यतीति भावः । कुमारघातोत्यादौ विधीयमानः
कुमारेत्यादिणिनिर्भविष्यद्वर्त्तमानयोर्यथा स्यात्तस्य भूतार्थं निवृ-
त्तिस्य यथा स्यादिति भूताधिकार इति भाष्याश्वरार्थः । इदं
चिन्तं तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य विधयविषयत्वात् । तस्माद्भूताधिकार-

मामर्थ्यात् “कर्मणि ह्न” इत्यत्रायमेव णिनिर्भृते इति नियम इत्यस्य णिनेर्भृते निवृत्तिरिति भाष्यार्थः । यथास्य णिनेरधि-काराभावेऽपि स्वभावत एव भूते निवृत्तिर्भवित्यतौत्यरूचेः प्रथो-जनान्तरमाह भाष्ये

आखुहेति ॥ (भा)

यज्ञसंयोग इति । (कं)

यज्ञसंयोगविषये शताद्ङ्गनिष्पन्नषु कालेष्वपवादो माभृदि-त्यन्वयः । प्रसङ्गादर्त्तमानाधिकारस्यापि प्रयोजनप्रदर्शनं वार्त्तिके भूताधिकारस्येत्यपलक्षणम् । तत्र ह्निबभूताधिकारे शता वर्त्तमानाधिकारे ह्निप सुयजोर्ङ्गनिबितिर्विहितं कालभेदो न स्यादिति वामरूपेण वर्त्तमानेऽपि ह्निप्प्राप्तौतीति भावः ॥

नञिडेति । (भा)

स्वपितृषोर्नञिड् (३।२।१।१२) अयं वर्त्तमानाधिकारे । लिट् भूताधिकारे । कन्दमि लिट् (३।२।१०।५) लिटः कानज्वा (३।२।१०।६) कसुश्च (३।२।१०।७) इत्यस्य भाष्ये

सर्वकालापवादः । (भा)

इत्यस्य सर्वकाल लिटोऽपौति यावत् ॥

असत्यधिकार इति । (कं)

वर्त्तमाने इत्यधिकारेऽमनौत्यर्थः ॥

सतित्विति । (कं)

वर्त्तमान इत्यधिकारे सति उणादय इत्यस्य तदधिकारस्य-

त्वाद् अस्ति वर्त्तमानकाल इति भावः ॥ रूढिशब्दत्वादेवोणादिषु
वामरूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यम् । एतत्प्रयोजनोक्तिरेकदेशिनः ।
उणादौर्णां व्युत्पन्नाऽसम्भवात् । एषुष्यचोरपि वर्त्तमानकाल एव
साधुत्वस्य तत्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनान्यत्रानाहतेत्यस्यासङ्गतेः ॥

असत्यधिकार इति । (कै)

भूतवर्त्तमानयोरधिकारयोरमतोरित्यर्थः ॥

कानच इति । (कै)

कामोरप्यपलक्षणमिदम् । यद्वा कानजुपलक्षितस्य लिङ् इत्यर्थः ॥

लसार्वधातुके इति । (कै)

तत्र चानशः सार्वधातुकत्वेऽपि लादेशत्वाभावः । कानचो
लादेशत्वेऽप्यार्वधातुकत्वमित्युभयवाच्यन्तोदात्तत्वमेवेति भावः ॥

कर्त्तृभिप्राय एवेति । (कै)

अतस्मिन् कसुरिति भावः ॥ भाष्ये

चानश्याच्छील्यादिषु सर्वकालोपवादो माभूद् (भा)

इत्युत्तरम् ॥ अग्रिमादधानस्येत्यत्र पाठः (भाष्ये) । सप्तपुषो
नेहाग्निमित्यपाठः ॥

आदधानस्य (भा)

इत्येवान्यत्रेति । भूतार्थातिरिक्तवर्त्तमानत्ववचन्यायाम् अकर्त्तृ-
भिप्राये कर्त्तृभिप्राये च आदधानस्येत्यत्र ॥ भूते तु कर्त्तृभिप्राये
एव तथा । अकर्त्तृभिप्राये तु कसुरेवेत्यर्थः ।

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्विप् । ३ । २ । ८७ ॥

किं धातूपपदेति । (कै)

भाष्ये नियमार्थाऽयमारम्भः ॥ किमविशेषणेत्येव पाठः ॥

ब्रह्मादिष्वेव । (कै)

इत्यादिनियमाकारलेखस्य लेखकप्रमादात् । अन्यथा तदा-
कारप्रदर्शनैव नियमान्तरतिरस्कारात्पुनः प्रश्नानुपपत्तेः ॥

उपपदविशेषे इति । (भा)

नियमस्य मञ्जतीयापेक्षत्वाद् हनेः क्विप् उपपदविशेष
एवेत्यर्थः ॥

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेभूते क्विप्
स्यात् । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । क्विप्चेत्यनेन सिद्धे नियमार्थ-
मिदम् । नियमश्चेद् चतुर्विधोपीष्यतइति वृत्तिकारः । तस्यायमाशयः ।
इह सूत्रे श्रुतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्याः । ततोऽन्तरं प्रकृतित्वाद्दन्तिः ततः
परिशेषाद्भूत इति । क्विप् तु सर्वान्ते निर्देष्टव्यः । विधेयत्वात् । तदेवं
वचनव्यक्तिः । ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेभूते क्विविति । एवं स्थिते यत्रैवकार-

“ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्विप्” ॥ ‘चतुर्विधश्चात्रेति’ । धातुपदकालप्रत्यय-
विषयः । भाष्ये तुपपदविषयनियमद्वयं प्रदर्शितं तदुपपत्त्यां न तु निय-
मान्तरव्यावृत्त्यर्थमिति गम्यते, ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति चातुनियमः,
अत्रापि नियमे भूत इत्याश्रयत्वात् कालान्तरे उपपदान्तरेपि भवत्येव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६१
 (अ. ३। पा. २। आ. २) (ब्रह्मसूत्रानुशेषे क्रिप्। ३। २। ८७।)

एतस्मिंश्च विशेष इति । (भा)

भूत इत्यर्थः । तेन भूतेहन्ते किञ्च ब्रह्मादिष्वेवेति नियम इति भावः ॥ तदाह

अनेनेति । (कै)

धातोर्ब्रह्माद्यतिरिक्ते उपपदे भूतकालावच्छिन्नेऽर्थे वर्त्तमानान् क्रिपोः सम्बन्धबोधकत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

अथेति । (भा)

एतन्माचनियमाङ्गीकारे इत्यर्थः ॥

स्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोऽन्यत्र भवन् अन्तरे भवति । ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे हन्तेस्तदनन्तरनिर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसम्बन्धनिवृत्ति-
 फलो नियमो भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव । भूत इति तु अन्तरत्वा-
 विशेषेपि प्राधान्यादुपपदनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूत एव । किञ्चित् तु
 अन्तर्ये किञ्चात्पोरविशिष्टेपि प्राधान्यात्प्रत्ययनियमः । ब्रह्मादिषु हन्ते-
 र्भूते किञ्चेति वचनव्यक्तौ कालनियमः । सोऽयं प्रकृत्युपपत्प्रत्ययकालनिय-
 मानां विवेकः । अग्रेण्यमाणाविशेषत्वाच्च चतुर्विधस्याप्येह गृह्यम् । तत्र
 ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणात्कालान्तरे उपप-
 दान्तेऽपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषं वा । अर्हद्वयोऽि-

पुरुषं हन्ति हनिष्यति पुरुषं हति, ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमः,
 अत्रापि भूत इत्याश्रयणात्कालान्तरे घातान्तरादपि भवत्येव हन्तं अथति
 नेष्यति वा हन्ति इति, भूतकाले किञ्चेति कालनियमः । 'नान्यः
 प्रत्यय इति' । यथा कर्मणि हनः कर्मण्यणित्युपपदान्तरे तु भूतेषु

(ब्रह्मसूत्रेषु क्रिप् । ३ । २ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. २)

कालनियम इति । (कै)

भूतकालावच्छिन्नायां धातोः क्विवतिरिक्कासम्बन्धस्यापवाद-
णात् तात्पर्यतः कालनियमोऽयमिति बोध्यम् ।

नियमद्वयमिति । (कै)

ब्रह्मादिष्वेव क्विवेवेति । (कै)

वक्ष्यमाणस्यैवकारस्य श्रुत्युपस्थापितेऽन्वयो न्यायप्रामाण्याद्-
भयनापीति तत्त्वम् ॥

उत्तरस्य योगस्य वचनार्थ इति । (भा)

सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समामः ॥ धातुनियमस्येदं मानमिति
दर्शयति

हबोगविचक्षणः । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेपि भूत इत्याश्रयणा-
त्कालान्तरे धातन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति ।
भूत एव क्विविति प्रत्ययनियमेपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेः पुरुषश्चा अरिहेति
प्राग्वत् । भूत एव क्विवेवेति कालनियमेपि उपपदान्तरे भूतेपि प्रत्ययान्तरं
भवत्येव । पिठस्थं हतवान् पिठव्यघातीति । सोपपदस्य प्रत्ययो नियमेन
व्यावर्त्यते । निष्ठा तु भवत्येव । वृत्रं हतवानिति । भाष्यकारस्तु प्रकृति-
कालनियमावेव अग्रिन्श्रियत् । तस्यायमाश्रयः । धातुकालौ हि नेह सूत्रे
श्रुतौ किन्तु प्रकरणात्तद्व्यवधान्यप्रमाणोपस्थितौ । अतस्तयोरेवोपरोधो

प्रत्ययान्तरं भवत्येव पिठस्थं हतवान्पिठव्यघातीति सोपपदस्य प्रत्ययो
नियमेन व्यावर्त्यते निष्ठा तु भवत्येव वृत्रं हतवानिति, तथा भूत
इवेति प्रत्ययनियमः । अत्रापि ब्रह्मादिषु हन्तेरित्याश्रयणादुपपदान्तरे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६३
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (मन्वाभ्यामृचेषु क्रिप् । ३ । २ । ७७ ।)

यस्मादिति ॥ (कै)

नन्वेतदर्थं क्वन्दीत्येवास्तु सामर्थ्यादुपपदान्तरे भविष्यति किं
बहुलपदहणेनेत्यत आह भाष्ये

न च भवति ॥ (भा)

अमिचेति । (भा)

तावन्मात्रेणैतौ क्विबेवेति । (कै)

नियमादण् न स्यात् स भवत्वित्येतदर्थं बहुलपदमिति भावः ॥

न्यायः । न तृपपदप्रत्यययोः । अत्युपस्थापितत्वात् । एवं न्यायोपष्टम्भेन
भाष्येण सह विरोधान् वृत्तिमतमुपेक्ष्यमेवेति कैथटे स्थितम् । यत्किञ्च
हरदत्तेनोक्तं धातृपपदविषयनियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति : तत्र धातु-
कालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयम् ॥

धात्वन्तराच्च कालान्तरेपि भवत्येव, कथं पुनरेकस्मिन्नेवयोगे चतुर्विधो
नियमो लभ्यत इत्याह । 'तदेतदिति' । अष्टाश्रमाद्यविशंभत्वादेव चतुर्विधो
नियमो लब्धः शक्यते तत्रैव तृपोद्गलकमेतदुक्तं वेदितव्यम् ॥

कर्मणोनिर्विक्रियः । ३ । २ । ६३ ॥

ननु कर्मणः कथं कुत्सितत्वमत आह

यस्य सोमेति ॥ (कै)

कर्मणोनिर्विक्रियः ॥ कर्मण्युपपठे विपूर्वात्क्रीयातेति निः स्यात् ।
अत्र वार्तिकम् । कर्मणि कुत्सितग्रहणमिति ॥ एतच्च पुनः कर्मग्रहण-
सामर्थ्यास्त्वभ्यते । यत्कर्म क्रियया सम्बन्धमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रे-
त्यर्थः । सोमादयश्च विक्रीयमाणाः शास्त्रे प्रतिषेधात्कुत्सावहाः । सोम-
विक्रयी । घृतविक्रयी । तैलविक्रयी । कुत्सितग्रहणात्तत्रेह धान्यविक्रयः ॥

“कर्मणोनिर्विक्रियः” ॥ कर्मणोति वर्तमान इति । कर्मणि ह्यन-
इत्यतः कर्त्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणोति यत्कर्म क्रियासम्बद्धं कर्त्तुः कुत्सामाव-
हति तत्रेत्यर्थः, सोमादीनां विक्रयः शास्त्रे निषिद्धः ॥

निष्ठा । ३। २। १०२ ॥

तौषदिति वचनमित्यादिवार्त्तिकं तौमदिति (३।२।१०२) सूत्रे तेन समानन्यायमिदमित्याह भाष्ये

असंसक्तयोरिति । (भा)

नावित्युक्ते हि अगृहीतविशेषस्वरूपमात्रपरामर्शाददोष इति भावः । मित्र इत्यादौ जनिः ऋ इति वर्त्तमाने ऋः ॥

यदि पुनरिति । (भा)

भाष्यं पूर्वोक्तेन पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह

यौ लौकिके इति ॥ (कै)

न दृष्टाविति । (कै)

अनुबन्धविशिष्टौ न दृष्टावित्यर्थः ॥ कथमश्रुतत्वमत आह

एतदुक्तं भवतीति ॥ (भा)

भाष्ये

निष्ठा ॥ धातोर्भते निष्ठा स्यात् । तयोरेवेति ऋः कर्मणि क्तवत्सु कर्त्तरि । क्तः कटः । कटं क्तवान् । आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥

“निष्ठा” ॥ ‘क्तवत्त्र निष्ठाव्यक्तमिति’ । ऋकारः कित्कार्याथं उकार उगित्कार्याथं इत्वसन्तस्येति विशेषणार्थश्च । ‘निष्ठायामित्यादि’ । अत्र सिद्धिरनिव्यक्तिः कस्य संज्ञायाः संज्ञिनो वा कथमित्याह । ‘संज्ञयेति’ । यदि द्विः क्तवत्प्रयत्नं क्रियेत इह च संज्ञाविधौ ततो न स्यादितरे-तराश्रयत्वमिति संज्ञयेत्युक्तम् । ‘मनोश्च तयोरिति’ । लोके प्राप्ते वा

दृष्टश्रूतयोरिति । (कै)

श्रीतः क्तः (३।२।१९७) इत्यादौ अत्र शास्त्रज्ञानान्त-
प्रत्यभिज्ञानात्प्रयोगेऽनुबन्धविगमेऽपि दृष्टत्वं बोध्यम् ॥ भाष्ये

द्विः क्तति । (भा)

तद्बोधकं ग्रहणमित्यर्थः ॥

क्तवतू भूते ततो निष्ठेति ॥ (भा)

सामान्येनेति । (कै)

एकत्वपदेन तदाश्रयो लक्ष्यते । साधारणपर्यायस्यैकशब्द-
इत्यन्ये ॥ ननु वृथादिमंजापि कृत्रिमत्वादनित्यैव तत्कथं तत्रायं
ममाधिर्नहेत्यत आह

दृध्यादिकेति ॥ (कै)

विषयनियतत्वादिति । (कै)

मंजाविषयशास्त्रे प्रयोगं चैकरूपत्वेन मंजिनो नित्यत्वात् ।
मंजानित्या साधुत्वात् । व्याख्यानस्य च सम्भवो नैवं प्रकृते इति
भावः ॥ ननु मंजायाः स्वतो भावित्वमनुपपन्नमत आह

कृतः कटः । कर्तुमाश्रय इत्यर्थः । न्यायं त्वाद्यपवर्गात् । उपसङ्ख्यानप्रत्या-
ख्यानमेतत् । आदिभूतो यः क्रियाक्षणाः अपवृक्तः तस्मिन्नेव अवयवे

न तावद्धोके सानुबन्धावेतौ स्तः शास्त्रेऽपि यद्यपि श्रीतः क्तः नपुंसके भावे
क्त इति क्तः स्वरूपेण विहितोऽस्ति भूते तु काले नास्ति क्तवतुस्तु न क्त्वाप्य-
स्तीति भावः 'भाविनी संज्ञेति' । संज्ञिनो भावित्वात् संज्ञापि भाविनी

महाभाष्यप्रतीपोद्घोतः ।

५६०

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(निष्ठा । ३ । २ । १०२ ।)

संज्ञिन इति ॥ (कै)

सामर्थ्यादिति । (कै)

अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठामंज्ञाया अभावादिति भावः ॥

आदिकर्म इति (कै)

कर्मशब्दक्रियावाची । एकफलोद्देशप्रवृत्तसमूहरूपा च क्रिया
तत्र वार्त्तिकफलं दर्शयति ।

आद्येष्विति । (कै)

अपूर्णसमूहस्य व्यपवृत्तत्वे हि भूतव्यवहार इति भावः ॥

क्रियाश्लेषेति । (कै)

अत्र चणशब्दः सूक्ष्मग्राहकालोपलक्षणम् । अन्यथा चणरूपत्वे
क्रियायास्तद्वदेव सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वात् । प्रत्यक्षत्वान्नापत्या पश्य
मृगो धावतीत्यादेर्लोपापत्तिरिति बोध्यम् ॥ वस्तुतः क्रियाप्रत्यक्षैव
फलानुमेया च तद्वक्ष्यति भाष्ये

समूहरूपारोमात्सिद्धः प्रथय इति भावः अत्र एव लृडादयोपि प्रथ-
ज्यन्ते । उक्तञ्च । समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समुद्दिष्टः । समाप्यते ततो
भेदे कालभेदस्य सम्भव इति ॥

सूत्रशाटकवक्ष्यथास्य सूत्रस्य शाटकं त्रयेति तन्वाय उक्तः स पश्यति
यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति
विप्रतिषिद्धं, मन्ये स वातव्यो यस्मिन्नने शाटक इत्येव नृद्वतीति 'सामर्थ्या-
दिति' : 'ज्ञातवत् निष्ठे'ति वचनात् अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति संज्ञाया
अभावस्सामर्थ्यम् . 'आदिकर्मणीति' कर्मशब्दः क्रियावाची एक

अत्यन्तापरदृष्टेति । (भा)

अत्र पक्षरूपेण समुदायगतरूपेण वा प्रत्यचेत्यर्थः । पश्य
मृगो धावतीत्यादिप्रयोगस्तत्कालसंयोगदर्शनाभिप्रायेण । कुत्रेवा
ज्ञानसामान्यलक्षणा निरूपयिष्यते चेदं वर्तमाने कट् (३।२।
१२३) इति सूत्रे ॥

आद्येषु क्रियालक्षणेष्विति (कै)

कश्चित्पाठः । तत्राद्येषु क्रियावयवेष्वित्यर्थः ॥

जीतः त्व इति । (कै)

यदि तद्विषयमेव स्यात् वर्तमानग्रहणमेव कुर्यादिति चिन्त-
मिदमिति हरदत्तः । तेन क्रानुमानेऽपि ऋत्वर्थे वचनमावश्यक-
मित्यपरे ॥

यस्मात्कट इति । (कै)

धात्वर्थस्य वर्तमानत्व एव यतो लोके विकल्पेन प्रयुज्यतेऽतो
वक्तव्येत्यर्थः । यद्भवन्त्यर्थे वा भाष्ये ऽन्वयः ॥ भाष्ये

पक्षोद्देशप्रवृत्तक्षयसमूहरूपा क्रिया, तत्राद्ये क्रियाक्षणेऽप्यहोपि धात्वर्थ-
रूपायाः क्रियाया अनप्यहोत्वाद्धचनं न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् न्याय्या त्वेषा
भूतकालता कुतः आद्यपवर्गात् आदिभूतक्रियाक्षणेप्यहोः तस्मिन्नेव
धावयवे समूहरूपो धात्वर्थः परिस्समाप्तः, उक्तं च ।

समूहः स तथा भूतः प्रतिभेदं समूह्विषु ।

समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ।

इति, तथा च प्राकार्थीकटं देवदत्त इति लुङ्पि प्रयुज्यते कटा-
वयवे वा कटशब्दो द्रव्यः, ततः केषां चित्कटावयवक्षयानामपरिस्समाप्तेः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६६
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (निष्ठा । ३ । २ । २२ ।)

आदिरचेति । (भा)

आद्यक्रियालक्षण इत्यर्थः ॥ ननु तस्य भूतत्वेऽपि धात्वर्थस्य
किमाथातमत आह

आदिभूत एवेति ॥ (कै)

समानत्वात् । (कै)

आरोपितत्वात् ॥

प्रतिभेदम् । (ह्रिः)

प्रत्ययवयवम् ॥

समूह्येषु । (ह्रिः)

अवयवेषु ।

समाप्यते । (ह्रिः)

आरोप्यत इत्यर्थः ।

अभेदे । (ह्रिः)

अवयवे सम्राभाभेदे ॥

तेन क्रिया न दृश्यते इति । (कै)

अत्यन्तमत्रयवशः समूह्येषु न दृश्यत इत्यर्थः ॥

अनवस्थानाच्चेति । (कै)

अनेनावयवस्याप्यप्रत्ययत्वं लुणिकत्वेनानवस्थानादित्यर्थः ॥

प्रकृष्यति कटं देवदत्त इति लुट्प्रयोगोप्यविरुद्धः । अपर आह
आपकात्सिद्धं यदयं 'मादिकर्मणि क्तः कर्त्तृ च' 'उद्गपभाङ्गावादि कर्मणो-
रन्यतरस्या'मिति आह तत्र आपयति भवत्यादिकर्मणि क्त इति, नैतदस्ति

क्रमात्सदसतामिति । (हरिः)

भूयोऽत्रयवसन्निकर्षः समूहप्रत्यये कारणमिति भावः ॥ चक्षुरा-
दिभिरसम्बन्धे हेतुः

सद्वस्तुविषयैरिति ॥ (हरिः)

येन शब्देनेति । (भा)

सामानाधिकरण्ये तच्छब्देनापि तस्यैव परामर्शात् शब्दे यदि
समाप्तिरुक्ता स्यात् । न च सायुक्तिमती । अतो वैयधिकरण्येन
व्याचष्टे

येनावयवेन सम्बध्यते । (कै)

यत्र यत्रावयवे आरोप्यत इत्यर्थः । यो योऽवयव फलानुकूलत्वेन
विवक्ष्यते तत्रैव समाप्यते । तत्रावयवे समाप्ति समूह एव समाप्य-
तेऽतो भवतीत्यर्थः ॥

वेणिका । (भा)

कटचरमावयवः । तदन्तः कट इत्यस्य तदन्तकटनिर्वर्तकः क्थि-
समूह इत्यर्थः ॥

ज्ञापकं, 'ओतः क्त' इति योऽयं वर्तमाने क्तस्तद्विषयमेतत्स्यात्, यदि
तद्विषयमेव स्याद्वर्तमानग्रहणमेव कुर्यात् ॥

लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥

वासरूपविधिरिति । (कै)

ननु “इशश्चतोर्लङ्घेति” (३ । २ । ११६) ज्ञापकादादेशगत-
 वेरूप्यमादायलविधौ वासरूपो नास्तौत्युक्तम् एवं च प्रकृते
 स्यादेव । न च प्रत्ययविधिविषयस्यादेशेऽप्येवमात्रेण आदेशविधावपि
 प्रत्यय इत्यस्योपस्थितेराद्युदात्तश्चेति । सूत्रभाष्यसम्मतत्वात् इति

लिटः कानज्वा । कसुख । कन्दसि लिटः कानज्जसू वास्तः ।
 योगविभाग उत्तरार्थः । योमिच्छिष्वानः । मन्दानः । सोमस्यपिवान् ।
 अगन्तरस्यैव लिट इमावादेशौ, लिङ्ग्यङ्गान्तु प्रत्ययान्तरत्वात्प्रतिषेध-
 र्थम् । वावचनमुत्तरार्थम् । कानज्जित्करणं स्वरार्थम् । कसोवकार
 उगित्कारार्थः । जङ्गिवानित्यादावृगदच्चाभिति नुम् । उपेयषीत्यादा-
 वृगितश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणमित्यत्र सामान्यरूपमप्युकारस्य
 प्रयोजनम् । अथ किमयं कित्करणम्, ईजानः कृष्टजानन्तेया इत्यादौ

“लिटः कानज्वा” । ‘चिक्खान इति’ । चित्र चयने विभाषा चेदिति
 कुत्सम् । अरुनेकाच इति यथादेशः । ‘न च भवतीति’ वावचनस्य प्रयोजन
 दर्शयति, वासरूपविधिश्च कार्शंशेषु नास्ति इशश्चतोर्लङ्घेति वचनादि-
 त्युक्तम् । नन्वनन्तरसूत्रविहितस्य लिटो नित्यमादेशोस्तु यस्तु कन्दसि
 लुङ्गलङ्घित इति लिट् तत्र तिङां श्रवणं भवत्यति, न । तस्य धातुसम्बन्ध-
 विषयत्वाद्धातुसम्बन्धे तिङां श्रवणं न स्यात् लिङ्गमात्रस्य च ग्रहणमित्यन-
 न्तरमेव वक्ष्यति । पूर्वस्यैवेत्यादि । प्रत्ययान्तरं तु कानज् न भवति
 वावचनादास्यरूपविधिर्नैव लुडादीनां सिद्धत्वादिति भावः । ‘लिङ्गमात्र-

सूत्रभाष्यसम्मतत्वाद् इति (भा)

चेन्न । एतद्वाग्रहणादादेशरूपप्रत्ययविधौ तदनुपस्थितिकल्पनात्
तत्फलं मदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः कसुरेव । न पचे तिङ्
इति भावः ॥

उत्तरत्रेति । (कै)

केचित्तु तस्य धातुसम्बन्धे विधानेनाधातुसम्बन्धे विधाने-
नाधातुसम्बन्धे पचे भूतसामान्ये लिट्स्थानिकतिङ्ः श्रवणार्थ-
मिदमावश्यकमित्याशयो भाष्यस्येत्याहुः । यत्तु वृत्तौ लिङित्यनु-

सम्प्रसारणं गुणनिर्धेय एत्वाभ्यासर्वापञ्चासंयोगाह्लितः किञ्चादेव सिद्धम् ।
अस्तु तर्हि संयोगान्तार्थम् । बन्ध बन्धने । वृत्तस्य यद्ब्रह्मधानस्य रोदसी-
त्वमर्गावान् ब्रह्मधानां अश्मगाग्ग्गाः अत्रानिदितामिति नलोपः । अभास,
धकारस्य ह्लादिप्रशेषेण निवृत्तिः प्राप्ता कान्दसत्वान्न भवति । भ्रूलाङ्गश-
भ्रूणीति जश्त्वं दकारः । एवमङ्गेः, अत्रितान् । उपधालोपः । मैवम् ।
कान्दसौ हि कसुकानचौ । लिट् च कान्दसि सार्वधातुकमपि भवति ।
कान्दस्युभयथेति प्रचनत् । तत्र सार्वधातुकमपिदिति ङित्वम् । न च
संयोगान्तेषु किञ्चिदित्ययोर्विशेषोस्ति । तस्माद्यर्थमनयोः किञ्चमिति

स्येति । भाष्ये त्वनन्तरस्यैव लिटोयमादेशो लिङ्गहृणं च प्रत्ययान्तरत्वं
मा विज्ञायीति, वाचनं चोत्तरार्थमिति स्थितं कानचञ्चित्कारणं खरार्थं
किञ्चकारणं किमर्थं नासंयोगाह्लित किदित्येव सिद्धन्तेन ईजानस्तेपान
इत्यादौ संप्रसारणौत्वाभ्यासादिजोपादिकार्थं भविष्यति संयोगान्तार्थं, बन्ध
बन्धने वृत्तस्य यद्ब्रह्मधानस्य, त्वमर्गावान् ब्रह्मधानां अश्मगाग्ग्गाः अत्रानिदितामिति
नलोपः कान्दसत्वादभ्यासधकारस्य ह्लादिप्रशेषेण निवृत्त्यभावे भ्रूलां जश्
भ्रूणीति जश्त्वं दकारः, ननु कान्दसः कानच लिट् च कान्दसि सार्वधातु-

वर्त्यविभक्तिविपरिणामेन सिद्धे लिङ्ग्रहणेन क्लिप्तमात्रस्थादेशो
ज्ञाप्यते इति वा वचनमावश्यकमेवेत्युक्तं तत्र प्रकृतभाष्यविरोधा-
दित्याहुः ॥ भाष्ये पुनः

किल्करणादिति । (भा)

आदिवानित्यादौ ग्रहणस्त ऋद्धृत्यतामित्यत्र ऋकारान्तर-
प्रक्षेपेण ऋधातोः पुनर्विधानाद्बोध इति दिक् ॥

चेत् । अत्राहुः । ऋद्धृत्यतामिति ऋकारान्ताणां प्रतिषेधविषये गुण
आरभ्यते स यथेह भवति परितस्तरे तेरतुस्तेररिति, एवमिहापि स्यात् ।
यतः सुषाबर्हिर्हतिन्तिगायाः तथा तितोर्वानिति । तद्वाच्ये किल्करणम् ।
नचैवम् आरिवान् सर्वाभ्रान्यास्रधी इत्यत्रापि गुणो न स्यादिति वाच्यम् ।
ऋकारान्तरप्रक्षेपेण ऋधातौ पुनर्विधानादिति दिक् । यत्तु केचित्
किल्करणसामर्थ्याद्वाधायामपि कसुकानचौ न्त इत्याहुः । तद्वाच्यविनङ्गम ।
भाषायां सदेत्यादिसूत्रविरुद्धत्वेत्युपेक्ष्यम् ॥

कमपि भवति कृन्दस्युभयद्येति वचनात् तत्र सार्वधातुकमपिदिति छित्वं
छित्वात्पधालोपो भविष्यति, न च संयोगान्तेषु क्त्विच्छिवयोर्विधेयोक्ति,
ऋकारान्तगुणप्रतिषेधापि तु, ऋद्धृत्यतामिति ऋकारान्ताणां प्रतिषेध-
विषये गुण आरभ्यते स यथेह भवति परितस्तरे इति एवमिहापि स्यात्
परितन्तिराद्य इति तस्मात्किल्करणं, किल्करणसामर्थ्याद्वाधायामपि
कान्तस्तीत्येतत्तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

भाषायां सदवसश्रुवः । ३ । २ । १०८ ॥

इति मत्वाहेति । (कै)

एवं च विकल्पमात्रविधानेऽस्य तात्पर्यमिति भावः ॥

अनद्यतनपरोक्षयोरिति । (भा)

वचनस्य तयोरपि कसुर्विधेयः । तेन च तद्विषयो लिङ्गनु-
मातव्यः स च वेत्यर्थः ॥ ननु भूतसामान्येऽनुमितस्य विशेषपरतापि
भविष्यति किमनेनेत्यत आह भाष्ये

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ एभ्यो भूतसामान्ये लिङ् वा स्यात्तस्य च
नित्यं कसुः स्यात् । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । सेदिवान् । असदत् ।

“भाषायां सदवसश्रुवः” ॥ ‘आदेशविधानादेवेत्यादि’ । यदि भाषायां
सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिङ्गन स्यात्तस्तादृशस्य लिट् आदेशविधानमनु-
पपन्नं स्यादिति मन्यते, ननु च लिटः कानञ्चेत्यत्र पुनर्लिङ्ग्रहणस्य
प्रयोजनमुक्तं योपि परोक्षे लिङ्ग्रहितस्तस्याप्ययमादेशो भवतीति तच्चे-
त्सत्वमिहापि यः परोक्षे लिट् स भाषायामपि सदादिभ्यः सम्भवतीति
तस्यैवेदमादेशविधानं स्यात्, उच्यते लङ्लिङ्ग्रहयेपि परस्तादनुवृत्तेर्भव-
तीति वक्ष्यति ततो नानेन परोक्षे लिट् आदेशाभिधानं किन्तर्हि भूतसा-
मान्ये ततश्चादेशविधानादेव लिङ्गपि तद्विषयो ऽनुमातव्यः, यद्येवं तस्य
पक्षे कस्मादेशः पदान्तरे तिङां श्रवणं प्राप्नोति, न वावचनेन सुरभिक्षसम्ब-
द्ध्यते कसुर्वा भवतीति किं तर्हि लङ्गभिसम्बद्ध्यते भाषायां सदादिभ्यो वा
लिट् तस्य नित्यं कसुरादेशो भवतीति वृत्तियशोप्यस्मिन्नैवार्थे योजनीयः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५०५
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (भाषायां सदवसञ्जवः । ३ । २ । १०८ ।)

अपवाद इति ॥ (भा)

तद्भाष्ये

लुङोऽपवाद इति ॥ (कै)

ननु अनद्यतनादौ लिङ्गैकस्विकस्य मित्यं कसुरित्युपस्थित-
त्वादिति न स्यादत आह

एतदादेशेति । (कै)

अन्यद्यनेत्यादिवचनेन तयोरप्यनेन लिङ्गनुमानात् दोषः ॥
ननु वायहणानुवृत्तौ कसोर्विकल्पः स्यादत आह

तच्च नेति । (कै)

व्याख्यानादिति भावः ॥

असौदत् । ससाद । उषिवान् । अवात्सौत् । अवसत् उवास । शुश्रवान् ।
अशौषीत् । अष्टगोत् शुश्राव । लङ्लिङ्गविषयेषु भवति । परस्तादनुवृत्तेः ॥

‘उपासददिति’ । ‘लङ्दितादङ्’ । उपासौददिति’ । पाप्नादिसूत्रेण
सौदादेशः । ‘अनुषिवानिति’ । यत्रादित्वात्सम्भारणं प्राप्तिवन्निघसौ-
नां चेति षत्वम् । ‘अम्बवात्सौदिति’ । मस्याङ्घातुक इति तत्वम् ।
‘अनूवासेति’ । लिङ्गभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य सम्भारणम् । लुङ्-
विषयेषु परस्तादनुवृत्तेर्भवतीति’ । अन्यथा भृतसामान्ये लुङ्गविहितस्तत्रैव
धातुविशेषेनेनादेशविधानेनानुमितो लिङ्गपवादः, तथा भृतविशेषे लुङ्गलिङ्गौ
लुङ्ग एवापवादौ सदादिभ्यस्तु भृतविशेषे एतत्सूत्रादिति च कार्यं प्राप्नोति
लङ्गलिङ्गौ च अपवादविप्रतिषेधाल्लुङ्गलिङ्गावेव स्याताम् ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।

३ । २ । १०६ ॥

इडागमादिति । (कै)

“वस्वेकाजादृघमाम्” (७।२।६७) इत्येकाञ्जलक्षणदित्यर्थः ।
द्विले कृते मेकाचत्वान्तदप्रान्नेरनित्यत्वमिदं इति भावः ॥ नन्वेका-
देशे एकतर एकाचत्वान्ताप्रान्निरिति सोऽपि नित्य इत्यत आह

तत्सामर्थ्यादिति ॥ (कै)

न चेति । (कै)

तत्र द्विले भवणं दीर्घबाधित्वेणोपनिमित्ताभावादेशाप्रान्नौ
दीर्घः सावकाश इति भावः ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ उपेत्यविवक्षितम् । व्याख्यानात् ।
इयिवांसमतिस्त्रिध इति दर्शनाच्च । इणो नञ्पूर्वादन्नातेऽनुपूर्वादेष्व
भूतसामान्ये वा लिट् तस्य नित्यं कसकानचौ । पक्षे तु लडादयः ।

“उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” ॥ ‘उपपूर्वादिभ्यः कसुश्चित्’ । निपा-
त्यतइत्यर्थः । निडादेशश्चायम् । अन्यथा द्विर्वचनाभ्यासदर्शित्वे अपि
निपातयित्ये स्यातां तथा ग्राममुपेयिवानिन्यत्र न लोकाय्येति षष्ठीप्रति-
षेधो न स्यात् । ‘द्विर्वचनमिति’ । इडागमात्पूर्वे नित्यत्वात्क्रियत इत्यर्थः ।
‘अभ्यासदीर्घत्वमिति’ । ‘दीर्घश्चः कितौ’ त्वनेन । ‘तत्सामर्थ्यादिति’ ।
यदि क्कोकादेशः स्याद्दीर्घविधानमनर्थकं स्यादेकादेशेनैव दीर्घस्य सिद्धत्वात्,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५७७
 (अ. ३ । पा. २ । आ. २) (उपेयिवाननाम्बानूचानम् ।
 ३ । २ । १०६ ।)

विशेषेति । (कै)

ब्रह्मादिलरूपेत्यर्थः ॥

तदाऽजादाविति । (कै)

प्राप्तविषय एव प्रतिप्रसवमभावादिति भावः । किञ्च पूर्वस्यैव
 विधौ स्थानिवत्त्वन्तु ॥ पूर्वपरयोरिति सिद्धान्तादीथतुरित्यादौ तद-
 प्रवृत्त्या सर्वणदीर्घाप्रारेभ्यासदीर्घस्य नैकादेशवाधकत्वमितितद-
 सिद्ध एवेति न तन्निपातनफलमित्यपि बोध्यम् ॥

ईयादेश इति । (कै)

अन्यथेति कृते "इणो यणि" (३।४।८१) ति स्यादिति
 भावः ।

अगात् । गेत् । इयाय । अनाम्बान् । इहेडभावोपि निपात्यते । नाश्रीत् ।
 नाश्रात् । नाश्र । वचेः कर्त्तर्येव कानच् न तु भावकर्मणोः । निपातन-
 मामर्थ्यात् । अन्ववोचत् । अन्वव्रवीत् । अनूवाच । अत्रेदमवधेयम् ।

ननु चाभ्यासदीर्घत्वस्येयतुरित्यादिरवकाशः स्यात् अत्र हि इह अतुम्
 इति स्थिते दीर्घत्वमेकादेशश्च प्राप्नोति इणो यणिति यगादेशश्च तत्र
 वार्त्तादाङ् बक्षीय इति ब्रह्माश्रयत्वेनेकादेशस्य बहिरङ्गत्वाद्वा यगेव
 भवति ततश्च दीर्घनिधानमर्थवद्भवति, एवं मन्यते अत्रापि पूर्वपरविधि-
 रेकादेशः पूर्वविधिरेति तत्र कर्त्तव्ये यगादेशस्य स्थानिवत्त्वात्त्यादेवैका-
 देशः तदेवमभ्यासदीर्घत्वमवकाशात्प्राप्तवर्गादीर्घत्वं बाधतइति तस्मा-
 त्कृत्वात् तस्मात्प्रादेकादेशप्रतिबन्ध इति । 'तत्रेति' । 'एवं सतीत्यर्थः ।
 'स निपात्यतइति' । निपातनाश्रयणमिडर्षम् । अन्यत्वे पूर्वत्रेवेणराहणा-
 देव सिद्धमित्यर्थः, यदि तच्छीर्द्धमेतन्निपातनं संप्रमाश्रयविषयेपि प्राप्नोति

तदर्थमिति । (कै)

ईयादेशे दीर्घाच्चारणममन्ध्यच्चारणं उपेत्यस्याविवक्षायां वीजं द्रष्टव्यम् । भाष्ये इयिति वृत्तपाठे ईयिवानित्यादौ हान्दसो वर्णव्यत्ययो बोध्यः । लोके तु उपेयिवानित्येव साधुः । उपेत्य-विवक्षायां मानाभावादित्यन्ये ॥ भाष्ये

न हि दीर्घत्वमिति । (भा)

इयत्वरित्यादौ प्रागुक्तरीत्या चारितार्थादिति भावः ॥

न ह्येति । (कै)

किन्तु शास्त्रान्तिदेश इति भावः ॥

भाषायां सदवसेति सूत्र एवेण् ग्राह्य, उपेयिवानिति तु न निपात्यम् द्वित्वात्प्रागेव परत्वादिति । नन्वेवं विभिद्धानित्यादावपीटप्रसङ्गः । तत्र द्वित्वस्य नित्यत्वान् । इणस्तु इडपि नित्यः । द्वयोर्नित्ययोः परत्वादिति ।

अत्र वशादेशेति विशेषानुपादानात् यथा वक्ष्यति नित्यश्चाथं वल्निमित्तो विधातीति तत्राह । 'क्रादिनियमात्प्राप्तसेति' । चण्डो हेतौ नात्रपूर्व इष्टिधीयते किं तर्हि योयं बलादिलक्षण इट् क्रादिनियमेन प्राप्तो 'वस्वेका-जाद्वसा'मिति नियमेन प्रतिषिद्धः स एव प्रतिप्रसूयते प्ररिचन्त्यापनययेन पुनः प्रवर्त्यते तेनाजादावतिप्रसङ्गो न भवतीत्यर्थः, अन्ये त्वभ्यासदीर्घने कृते धात्विकारस्य व्यञ्जनं यगादेशन्निपातयन्ति ईध्वस्तु इति स्थिते वस्वे-काजाद्वसामित्येवेट् सिद्धः स च वलादिलक्षण इति भाष्येतिप्रसङ्गः अपर आह : पूर्वसूत्र एवेण् ग्राह्यं कर्त्तव्यं नार्थो निपातनाश्रयणेन, अत्र यद्गुणभोयत्वरित्वाभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्वं वार्णादाङ्गं बलीय इति यद्यपि कृतेपि तस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोति, ततश्चावश्यमभ्यास-दीर्घत्वेन बाधितव्य एकादेश इति तत्र, नहि स्थानिवद्भावेन रूपमितिदिश्यते

रूपाश्रयश्चेति । (कै)

अक् अच्पदाभ्यान्तद्रूपेणोपस्थितयोरेव दीर्घ इति भावः ॥

न कार्यातिदेशे दोषस्तदवस्थ इत्यरुचेराह

अथवेति । (कै)

वस्तुतः पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

निष्प्रतिद्वन्द्व इति । (भा)

एकादेशात्पूर्वमिटोभावे यणप्राप्तेरिति भावः ॥

यणादेशो निपात्यत इति । (भा)

एकादेशबाधकतयेति भावः ॥

न च कृते द्वित्वे ऽनेकाचत्वादिनां न लभ्यत इति वाच्यम् । इयतुरित्यादाविव
मवर्गादीर्घे मत्येकाचत्वात् । न च दीर्घइयाःकित्तीति दीर्घसामर्थ्यादेका-
देशबाधः । इगोयगिति यणि कृते दीर्घस्य चगितार्थत्वात् । न च यणि

रूपाश्रयस्य पूर्वपदयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति, किञ्च यणादेशेन
बाधितस्यैकादेशस्य पुनरस्थानिवद्भावेनापि प्रवृत्त्यभावो बाधितत्वादेव
किमतो यद्येवमिदं ततो भवति, इयः क्तमौ विहिते द्विवचनं च प्राप्नोति
अस्तेकानाद्घसामितौढागमस्य किमत्र कर्तव्यं परत्वादित् नित्यं द्विवचनं
कृतेषीटि प्राप्नोत्यकृतेषि प्राप्नोतीती, इपि नित्यः कृते द्विवचने ऽभ्यास-
दीर्घत्वे एकादेशे च एकाचत्वात्प्राप्नोति इदानीमेव ह्यक्तमभ्यासदीर्घत्वेन न
बाधितव्य एकादेश इति तदेवमुभयोर्नित्ययोः परत्वादित् द्विवचनमभ्यास-
दीर्घत्वं परस्य यणादेशःइयतुरित्यादिवत्सिद्धमुपेयिवानिति, विभिद्धानित्यादौ
नित्यत्वात्पूर्वद्विवचनमेव भवति । 'न चात्रोपसर्गस्तन्त्वमिति' । एवमा-
चार्याणामुपदेश इति भावः । अनुपसर्गाच्चेति' । इयिवांसमतिस्त्रिध इति
हि द्वन्द्वसि दृश्यते । 'लुष्टादयो भवन्तीति' । अष्टान्विषुषेवैपि परत्वाद्-

इणो भाषायामिति । (कै)

पूर्वसूत्र एवेण्यहणं कार्यमिति भावः ॥ भाष्ये

अस्य पुनरिट् चेति । (भा)

द्विले कृते एकादेशे तत्राप्रेरिति भावः ॥

न विह्वन्यते ह्यस्येति । (भा)

अस्येदो निमित्तं द्विर्वचनेन न विह्वन्यते इत्यर्थः ॥ लकाराणां
भावकर्मणोरपि सत्त्वेन तत्राप्यनूचानः स्यादतो भाष्ये

कर्त्तरीति ॥ (भा)

कृतेपि स्थानिवद्भावेनैकादेशः स्यादिति वाच्यम् पूर्वमात्रस्य विधौ स्थानि-
वद्भावः न तु पूर्वपरविधौ । विधियहणसामर्थ्यादित्युक्तत्वादिति दिक् ।

नुत्तरेयं विधिर्भवतीति दर्शयति । 'उपागादिति' इणो गा लुङि
गातिस्थाघुपाभूभ्य इति सिचो लुक् । 'उपैदिति' । अदादित्वाच्छपो
लुक् आङजादीनामाटश्च । 'उपेयावेति' । तिपो णिणि वृद्धायादेशौ
द्विर्वचनेष्वीति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनम् अभ्यासस्यासवर्णो ।
'अत्रातेरिति' । अष्ट भोजने । 'नञ्पूर्वादिति' । तेनान्यपूर्वात्क्वेवलाच्च
न भवति । 'नाश्रीदिति' । तिपि सिचि नेटौति वृद्धिप्रतिषेधः आङ-
जादीनामाटश्च नञा सह सवर्णदीर्घत्वम् । 'नाशेति' । तिपि णिणि
द्विर्वचने अत आदेरित्यभ्यासदीर्घः, नञा परेण च सवर्णदीर्घत्वम् ।
'वचेरिति' । ऋवो वचिरित्यस्य तथा च लउगन्वव्रीदित्युदाहरिष्यते, अन्ये
तु वच परिभाषण इत्यस्यापि यद्वयमिच्छन्ति । 'कर्त्तरीति' । न भाव-
कर्मणोः । एतच्च निपातनाल्लभ्यम् ! 'अन्ववोचदिति' वच उम् । 'अन्व-
ववोदिति' । ऋव ईट् । अनूवाचेति । पूर्ववदभ्याससंप्रसारणम् ।

लुङ् । ३ । २ । ११० ॥

भाष्ये

लुङ् लोटोरिति । (भा)

तुल्यन्यायत्वाद् लोटोऽप्युपन्यासः ॥

कालविशेषेति । (कै)

“अगमाम” इत्याद्युदाहरणेषु अनद्यतनरूपेत्यर्थः ॥

सतोऽप्यविवक्षेति । (भा)

यतामेव लोकां सत्तेनाविवक्ष्यया मञ्घटितप्रयोग इति भावः ॥
 नन्वसतो विवचानिरूपणस्य प्रकृते नोपयोगोऽत आह

विवक्षेति ॥ (भा)

भाष्ये

लुङ् ॥ भूतार्थलुक्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् । अभूत् । वसेर्लुङ् रात्रिशेषे
 जागरणसन्तताविति वाच्यम् ॥ गत्रेस्त्वर्थे यामे यदा वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदा
 अनद्यतनत्वात्प्रति प्राप्नोति तन्निलुक्ते लुङ्पसंख्यायते । क भवानुषितः ।

“लुङ्” । इह भूतसामान्ये लुङ् विधीयते तस्य विशेषे ऽनद्यतने
 लुङ्लिटावपवादौ तद्विषयेषु लुङ् दृश्यते, आगमामघोषात् अपामपघः
 अशेषिद्वाह्, पूतौकटयोषु अभूत्तपो विवृधसखः पगन्तप इति चिग्लुतं
 कथयतः प्रयुज्यते, नैष दोषः, विशेषे सामान्यमस्ति तत्र विशेषाविवक्षायां
 सामान्याश्रयणेन वस्तुनोद्यतनेषु लुङ्पपद्यते तद्गुणविवक्षायामेव तु
 लुङ्लिटौ, विवक्षोपास्तौ द्वयर्थः शब्दप्रयोगनिमित्तं न वस्तुतः मन्निनि

न्याय्ये प्रत्युत्थाने इति । (भा)

प्रत्युत्थानं जागरणं तत्समये प्रत्युत्थितं प्रबुद्धमित्यर्थः ॥ “प्रत्युत्थितमिति” पाठेणैतत्पर्यः ॥ प्रस्थितमिति कश्चित्पाठस्तत्रापि प्रबुद्धा प्रस्थितमित्यर्थः । स च रात्रेःश्चतुर्थेयाम एव तत्र कृत्या प्रबोधस्योक्तेः । तदाह

रात्रेरिति । (कै)

अतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयम् ॥

जागरितवानिति । (कै)

एवं हि पूर्वतनस्य प्रत्युत्थितम् ।

कश्चित्पृच्छतीति (भा)

पन्थस्यासङ्गतिः । स्वापं विना प्रत्युत्थानामशवात् । तस्मात्-
श्चतुर्थे यामे यदा जागरणमन्तरिरिति भाष्यार्थः । तत्र मुहूर्त-
मपि स्वापे लङ्वेत्यर्थ इति केचित् ॥

अमुत्रावात्सम् । जागरणसन्तताविति किम् । यदा सुप्त्वा प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते
तदा लङो निवृत्तिर्मा भूत् । अमुत्रावसमिति ॥

गतमेतत् । ‘वसेरिति’ वस निवासे रात्रेःश्चतुर्थे यामे पश्यो यदा वाक्यं
प्रयुङ्क्ते तदा तस्यातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनमिति लङ् प्रयोगे
लुङ्प्रवृत्त्यः, लङ्निवृत्तिपरं चैतत् लुप् भूतसामान्यविवक्षया सिद्धः ।
‘जागरणसन्तताविति’ । यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्तं रात्रिप्रहरत्रयं
जागरितवान् तदा लुङ्प्रयोगः, यदा तु सुप्त्वा प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्यय
एवेत्यर्थः ॥

अनद्यतने लङ् । ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतन इति । (भा)

यदि तत्पुरुषः पर्युदासश्च तर्हि व्यामिश्रे दोषः । प्रसज्यप्रति-
 धेऽसमर्थसमासो भूतसामान्ये च स्यादत आह भाष्ये

बहुव्रीहिनिर्येः इति । (भा)

तथा च अविद्यमानाद्यतनभूतकार्षार्थवृत्तेर्धातोर्लङ्कित्यर्थः ।
 एवं च व्यामिश्रेण भूतसामान्येऽपि नेति भावः ॥ गौणधारत्वा
 अयणे वीजमाह

अनद्यतने लङ् ॥ नास्त्यद्यतनो यस्मिन् भूतं तद् वृत्तेर्धातोर्लङ् । अभावत् ।
 बहुव्रीहियाख्यानाग्नेह । अद्य ह्यस्यामुञ्जहि । पगोक्षेपि लोकविज्ञाते

“अनद्यतने लङ्” ॥ अनद्यतन इति तत्पुरुषपक्षे पर्युदासखेद्व्यामिश्रेऽपि
 प्राप्नोति अद्य ओ वा मुञ्जहि । भवति ह्यद्यतनानद्यतनसमुदायोद्यतनादन्यः,
 प्रसज्यप्रतिधेयं तु योत्राद्यतनस्तदाश्रया प्रतिधेयो भवति किं तु भूतसामान्ये
 प्राप्नोति भूतविशेषे हि प्रतिधेयः, न च सामान्यं विशेषो भवति, पर्युदा-
 सेऽप्यन्यदोषो द्रष्टव्यः, बहुव्रीहौ न विद्यतेद्यतनो यस्मिन् सोऽनद्यतनो भूतो
 धात्वर्थः, तत्र वर्तमानास्त्रय भवति तत्राद्यतनसमुदायद्यतनस्यैकदेशस्य
 सम्भवात् भवति प्रसङ्गः, भूतसामान्येऽपि न भवत्येव विद्यते हि सामान्ये
 विशेषः, अतो बहुव्रीहिरुदासं युक्तं इत्याहः ‘अनद्यतन इति’ । बहु-
 व्रीहिनिर्येः इति’ । बहुव्रीहिया विवक्षितार्थस्य पतिपादनं बहुव्रीहे-
 र्विचारणमित्यर्थः । यदि बहुव्रीहिनिर्येः, एवं अनद्यतनं प्राप्नोति

न तु तन्वत इति । (कै)

कालस्यापीति ॥ (हरिः)

यथा दिने सुहृत्तं इति न च तावता सुहृत्तंसमुदायातिरिक्तं
दिनमस्तीत्यर्थः ॥

अनुगम्यते । (हरिः)

प्रमाविषयो भवति ॥ भाष्ये

मन्भावितप्रयोक्तृकर्तृकदर्शने लड्वक्तव्यः ॥ लिटोपवादः । अख्यत्पवनः
साकेतम् । लोकविज्ञाते क्रिम् । चकार कटं देवदत्तः । मन्भावितेत्यादि

न ह्यद्यतने ऽद्यतनो विद्यते, अद्यतनेपि सुहृत्तादिगद्यतनो विद्यते सुहृत्तादि-
वपि क्षयादिः कथं अपदेप्रित्नात्वेन यथा मुखे भेदे आधाराधेयभावो
भवति तटे तिष्ठतीति तद्येहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेद्यतने
ऽवयवा अद्यतनाः सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते न तु तत्त्वतोवयवव्यति-
रिक्तोत्र समुदाय आधारीस्ति, तदुक्तं हरिणा ।

कालस्याप्यपरं कालनिर्दिष्टान्तेव लौकिकाः ।

न च निर्दिष्टमात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यते ॥

इति । 'अद्य ह्य इति' ॥ अद्य च ह्यख्येत्यर्थः, गामश्वं पुरुषस्यमान
इति वक्ष्यशब्दस्याप्रयोगः । 'अभुक्ष्यन्तीति' । भुज्जनवन इत्यात्मनेपदं महिषि
लड्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्वाद्ग्याभावः । चोः कुरिति कुत्वं
गकारः, खरि चेति चस्त्वं ककारः, सिचः सस्य षत्वम् । 'परोक्षे चेत्यादि' ।
परोक्षशब्दोयमतौन्त्रियार्थं वर्तते लोकविज्ञाते लोकप्रसिद्धे प्रयोक्तृदर्शन-
विषये लडन्तस्य शब्दरूपस्य यः प्रयोक्ता तस्य दर्शनविषये लड्वक्तव्यः,
ननु विप्रतिषिद्धमिदं यदि परोक्षः कथन्दर्शनविषयः, अद्य दर्शनविषयः
कथं परोक्षः, शब्ददर्शनत्वाददर्शनविषयः क्वचिद्वासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्ष

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८५

(अ. ३। पा. २। आ. २)

(अनद्यतने लङ् । ३। २। १११।)

जघानेति । (भा).

कंसवधो हि नेदानौन्नप्रयोक्तुर्दर्शनद्योग्योऽपीत्यर्थः ॥ “अद्य-
णदि”त्युदाहरणे तु तुल्यकालः प्रवर्तते ध्येयम् ॥

किम् । कृष्यः कंसं जघान । नात्रेदानौन्नस्य प्रयोक्तुर्दर्शनं सम्भाव्यते
चिरातीतत्वात् । यस्तु कृष्यावतारसमकालः प्रयोक्ता स लङ् प्रयुक्तवानेव ।
अहं कंसमिति ॥

इति विरोधाभावः । ‘अद्यणदिति’ । अद्यः आवरणो रूपादित्वात् अम्
तिपो हलङ्गादिना लोपः साकितरोधस्तदानौ प्रयोक्तुर्दर्शनविषयः प्रत्य-
दर्शनत्वात् लोकप्रसिद्धस्य कश्चिद्यामङ्गादननुभूतत्वात्परोक्षश्च । परोक्ष इति
किम् । उदगादादित्यः, इयोलुङ्गादिभ्यादिकार्यम् । ‘लोकविज्ञात इति’ ।
किं चकार कटन्वेदतः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति’ । किं जघान कंसं किल
वासुदेवः । इन्तेः परोक्षे लिट् द्विवचनम् व्यभ्यासाच्चेति कुत्वं हकारस्य
घकारः कंसवधश्चिरकालान्तरवृत्तत्वादिदानौ प्रयोक्तुर्दर्शनविषयो न भवति
यस्तु कंसवधेन तुल्यकालः प्रयोक्ता स लङ्मेव प्रयुक्तवान् आहत कंसं
वासुदेव इति, मूलोदाहरणेषु प्रयोक्ता साकितरोधेन तुल्यकालो वेदि-
तश्च; तस्यैव ह्यसौ दर्शनविषयो नान्यस्य ॥

विभाषा साकाङ्क्षे । ३।२।११४ ॥

साकाङ्क्षेऽर्थे वर्त्तमानाद्वातोरित्यर्थः ॥ तत्रैकस्य साकाङ्क्षत्वे-
ऽप्युभयत्र कथं लिङ्गिति शङ्कते

भवेत्पूर्वमिति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे

यदतीति ॥ (कै)

वासगमनादिलक्षणले हेतुमाह

तच्चेति । (कै)

यत्परबोधनार्थशुपादीयते तदेव लक्षणमित्यर्थः । “यत्तत्-
स्मार्थमाणलालक्ष्यं भोजनादितत्प्रतिभवत्” लक्षणं साकाङ्क्षमित्य-

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ उभयत्रविभाषेयम् । यच्छब्दयोगे पूर्वेषु
निषेधादप्राप्ते अन्यत्र नित्यं प्राप्ते ; अभिज्ञानासि देवदत्त प्रयागे वक्ष्यामः ।

“विभाषा साकाङ्क्षे” ॥ ‘उभयत्र विभाषेयमिति’ प्राप्ते चाप्राप्ते च,
असति यच्छब्दे ऽभिज्ञानवचने लट्प्रति लटि प्राप्ते सति यच्छब्दे प्रतिषेधे
प्राप्ते, साकाङ्क्षणमाकाङ्क्षा साकाङ्क्षया सह वर्त्तते साकाङ्क्षः, साकाङ्क्षा च
चेतनावतो धर्मः, तस्मात्साकाङ्क्ष इत्येतयोक्तृविशेषगन्तेन सक्रमेक इत्यादि-
वत्प्रमासः । ‘साकाङ्क्षेत्यथोक्तेति’ अङ्गयुक्तं तिङासाकाङ्क्षमित्यत्र तु
प्रयोक्तृगताकाङ्क्षाभ्यारोपेण तिङन्तमाकाङ्क्षमिति वक्ष्यते, इह तु मुख्ये
प्रयोक्तृरि सम्भवति गौणकल्पनया धात्वर्थनिर्गेषणमयुक्तमिति भावः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८७

(अ. २। पा. २. आ. २)

(विभाषा साकाङ्गे । २। २। ११४।)

त्वयः । यद्यपि पुरुषगताकाङ्ग्यैवार्यानां साकाङ्गत्वव्यवहारः ।
आकाङ्गायाश्चेतनधर्मत्वात् । तथापि तस्यापि गमनेन सक्रुपानं
बोधयिष्यामीत्येवाकाङ्गा न तु विपरौतेति भावः ॥

द्वयोरपोति । (कै)

उक्ताकाङ्गायां द्वयोरपि विषयत्वादिति भावः ॥

परस्परापेक्षत्वादिति (भा)

चिन्त्यम् । न लक्ष्यस्य लक्षणानपेक्षाया भाष्ये दर्शितत्वात् ॥

तत्र मात्रं स्नास्याम । अयसामः अस्मानेति वा । एवं यच्छब्दप्रयोगेऽपि
बोध्यम् । इह वामस्नानयोः लक्ष्यलक्षणाभावस्य विवक्षितत्वात्साकाङ्क्षता
बोध्या ॥

इदृशं पुनर्विषये प्रयोक्ता साकाङ्गो भवतीत्याह 'लक्ष्यलक्षणायोः संबन्ध
इति' । यत्रैको धात्वर्थो लक्ष्योपरोलक्षणान्नात्र द्वयोरलक्ष्यलक्षणाभावेन
संबन्धे सति प्रयोक्तुराकाङ्गो भवति तत्र न वाममात्रं प्रतिपाद्या प्रयोक्ता
चरितार्थो भवति किन्तु तेन प्रसिद्धेन भोजनादिकं स्नानयितुं प्रवर्तते ॥

परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥

इन्द्रियाविषय इति । (कै)

इन्द्रियजन्मज्ञानाविषय इत्यर्थः ॥

तथापीति । (कै)

अस्य क्रियायां व्यभिचारस्त्यारोक्ष्यम् ॥

किमिति । (भा)

प्रामार्थ्य इति भावः । इन्द्रियागोचरत्वमेव पारोक्ष्यं तत्र
साधनद्वारा क्रियायामित्याशयेनोत्तरयति

परमित्यादि ॥ (भा)

मयूरेति । (कै)

अत एव परशब्दस्य पूर्वनिपात इति बोध्यम् ॥ योगविभागस्य
भाष्येऽदर्शनादाह

परोक्षे लिट् । भूतानद्यतनपरोक्षार्थदृष्टेर्धातोर्लिट् स्यात् । बभूव ।
अथ कथम्, अमृग्यपो विबुधसख इति भट्टिः । अमृदभूमिः प्रतिपत्त-

“परोक्षे लिट्” ॥ परोक्षशब्दोपमतीन्द्रियवाचो प्रसिद्धः, व्युत्पत्तिस्तु
परमस्यः परोक्षं, मयूरस्यं सखादित्वात्समासः, अथप्रत्यग्वपूर्वादित्वात्त्राजि-
तियोगविभागाद् अस्मात्साम्ना, दृष्टिविषये चास्तिशब्दः सर्वेन्द्रियवचनो
न चक्षुःपर्यायः, अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वक्ष्य परोक्षमापद्येत, एवं च कृत्वा

सहाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५८६
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ।)

अत एवेति ॥ (कै)

प्रतिपरेति । (कै)

शरदाद्यन्तर्गणसूत्रम् । इन्द्रियाजन्यत्वं परोक्षज्ञानमित्युपपद्यते ।
अर्शं आद्यच्चा तद्विषयोऽपि तथा । अत एव

क्रियायां परोक्षायामिति (भा)

भाष्यप्रयोग उपपन्नः ॥

निर्भाग इति । (कै)

सभागनिपातनस्य गुहत्वादिति भावः । अवयवार्थाप्रतीतेश्च ॥

इन्द्रियागोचरार्थवाचीति । (कै)

तद्विषयकज्ञानप्रतीतीत्यपि बोध्यम् ॥ ननु कालः सर्वस्यापि
इदानीमित्यादिव्यवहारेणापरोक्ष एवेत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

नित्यपक्ष इति । (कै)

नित्यत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ भाष्ये

जन्मनामिति माघश्चेति चेत् । प्रत्ययः । वस्तुतो लिट्विषयस्यापि भूतत्वं
सामान्यांशमात्रविवक्षायां न्युत् । अत्यन्तापक्रवे लिट्त्वत्त्वः ॥ नाहं

दर्शनपर्यायोक्तिशब्दो न भवतीत्यन्तोदर्शनादित्येवाद्य समासान्तोक्तुः ।
अन्ये तु प्रतिपरसमनुभ्योक्त्या इति शरत्प्रभृतिषु पाठादच् समासान्त
इत्याहुः । स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्देनाव्ययीभावा-
सम्भवात्समासान्तरे विज्ञायते, एवं तु क्रियायां परोक्षायामिति भाष्यप्रयोगे

प्रत्यक्षपरोक्षतायामिति । (भा)

प्रत्यक्षपरोक्षत्वयोर्विशेषणतायामित्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेषणस्य कायभावात्तदपादानममङ्गतमत आह

यथा प्रत्यक्षत्वमिति ॥ (कै)

युगपदमन्निधानादिति । (कै)

अतः मदस्तुविषयैरिन्द्रियैर्न गृह्यते इत्यप्रत्यक्ष एवेत्यर्थः । एवं चैकैकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि ममङ्गरूपो धात्वर्थः परोक्ष एव । अत एव पिण्डोभूतानि दर्शयितुमशक्यत्वात्कर्मणि भावः ॥ वस्तुतोऽवयवशोऽप्यप्रत्यक्षत्वमेवेत्युक्तं प्राक् किं चानवयवशः प्रत्यक्षत्वं एकैकचावयवे ममुदाहरूपारोपेण भूतत्वादिप्रत्यक्षत्वस्यापि सम्भवेन तद्व्यावृत्त्यर्थम् परोक्ष इति विशेषणोपपत्तौ माधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्रत्यचोपपादनं

कलिङ्गान् जगाम । अपरोक्षार्थमुपसङ्ख्यानम् । कलिङ्गाख्ये कुत्सिते देशविशेषे त्वया चिरस्थितमित्यभियोगे कृतं नावस्थानमात्रं निषिध्यते किन्तु तत्रयोजकं गमनमपीति सोयमव्यन्तापह्नवः ॥

टिक्त्वानो डीप् प्राप्नोति, तस्मादजन्त एवायन्तत्र परतः परशब्दस्य परो भावोऽस्मादेव निर्देशाद्भवति परशब्दादुत्तरस्यात्तिशब्दस्यैतत्वं वा । 'ननु चैत्यादि' । एकफलोद्देशेन प्रवृत्तत्वादैक्यभिवापन्नो विततरूपः क्षाप्रवाहः धात्वर्थः, स कात्वर्थेनैकस्मिन्क्षणे न सम्भवतीति मदस्तुविषयैरिन्द्रियैर्न गृह्यते ततश्चैकैकस्य क्रियाक्षणाभ्य प्रत्यक्षत्वमपि ममङ्गरूपो धात्वर्थः सर्व परोक्ष एव, ततश्चायभिचामादविशेषणमिति भावः । 'सत्यमेतदिति' । अनन्तरोक्तं मन्यते, क्रमर्थन्तर्हि परोक्षग्रहणमित्याह । 'अखिलति' । यत्र साधनशक्त्याश्रयभूतं फलकारणीत्वादिदिशिष्टं संख्यरूपं द्रव्यं प्रत्यक्षं तत्र

सहाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६१

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ।)

भाष्योक्तमसङ्गतं स्यात् । अत एव चात्यन्तापरदृष्टेत्यन्तपदं चरितार्थम् ॥ नन्ववयवानां मौञ्जादप्रोक्तत्वात्पि तत्समुहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादत आह

अशक्येति । (भा)

पिण्डीभूतापि निदर्शयत्समशक्या । अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैव स्यादिति भाव इति बोध्यम् ॥

साधनेषु चेति । (भा)

भाष्ये साधनं किं भवान्मन्यते इत्यर्थः नन्वेकस्या अपि शक्ये-
रप्रत्यक्षत्वात्मसुदायग्रहणं व्यर्थमत आह

समुदायेति ॥ (कै)

नित्यानभेयत्वादिति । (कै)

तत्त्वं चान्तादिवत्त्वाद्बोध्यम् ॥ ननु तण्डुलोदकदर्शनकाले पाकस्य भूतत्वाभावात् कथं लिट् प्रयोगोऽत आह ।

दृष्ट्वापीति ॥ (कै)

साधनस्य । (कै)

तच्छक्यशक्यस्य ॥

धात्वर्थ एव प्रत्यक्षाभिमानं तदधिकारानामभिमानो मित्याजानन्तद्यावृत्तये परोक्षग्रहणं, यदि तर्हि यत्र साहचर्याशयसद्भूतं परोक्षं तत्र लिट् भवति तर्हि ततो न प्राप्नोति, तत्र हि बुद्धेरिन्द्रियशरीरादर्थगतः कर्त्ता स चात्मनः प्रत्यक्ष एव, परस्मैपदः नास्मिन् नु गत्यादिप्रवचनं गत्यागतो वेति च कण्ठसि नुङ्लडलिट्, अत्यन्तापञ्च इति चापरोक्षतो लिट् तद्विषयं भविष्यतीत्यत आह । 'उत्तमविषयेपि चित्तव्याप्तेर्पादिति' । अदमप्रादभिश्चितं व्याप्तिमे

संरम्भरूपस्येति । (कै)

संरम्भः शक्तिस्तदा विशिष्टरूपस्येत्यर्थः । संरम्भशब्दोऽर्ग आद्य-
जन्तः पपाचेति युक्तमिति पाठः । भाष्ये सौकाराः फूत्काराश्चेति
पाठः ॥

क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेऽपीति । (कै)

अपिना माधनप्रत्यक्षत्वेऽपीत्यर्थः ॥

इन्द्रियगोचरसाधनेति । (कै)

तत्र क्रियाकृतविशेषरूपस्वीकारादिविशिष्टस्य संरम्भरूपस्य
चेन्द्रियगोचरत्वं बोध्यम् ॥ अचित्तव्याख्येयस्थले उत्तमामिद्धा-
विष्टापत्तिसूचयन् चित्तव्याख्येयत उटाहरणमाह

सुप्तेति ॥ (कै)

जागरेऽमतत्वेऽपि पारोक्ष्यं दर्शयति

अथवेति । (कै)

वैयाकरणानां शाकटायन इत्यनेन तस्याप्रतीतोक्तान्यचित्तता
च भाष्ये

वर्त्तमानकालमिति । (भा)

वर्त्तमानकालं वस्त्वित्यर्थः ॥

भवति वै कश्चित्सूक्तमेव न जानाति पश्चादेव त्वमा कृतमिति पार्श्वस्थेभ्य
श्रुत्वा प्रयुक्ते सुप्तोऽहं किल विललापति किलेत्यज्ञानं सूचयति । 'अत्यन्ताप-
ङ्गव इति', अपङ्गवोपलापः, कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो देशः तत्र प्रविश्य
त्वया चिरकालं स्थितमिति कश्चिद्दत्तस्सन्नाह नाहं कलिङ्गं जगामेति, न
केवलमवस्थानमेव प्रतिषिध्यते किन्तु तद्देवुभुतगमनमपीति भवत्यत्यन्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६३
 (अ. २। पा. २। आ. २) (परोक्षे लिट्। ३। २। ११५।)

मनस इति । (भा)

यद्यपि पातञ्जलानामन्तःकरणं व्यापकं तथापि तस्मिन्नाम-
 त्रिशेषो मनस्विस्थायिमध्यमपरिमाणं मङ्गोच्चिकाभ्यामिज्ञान-
 कारणमिति भावः । अत एव सदाज्ञानयौगपद्यं कदाचिद्यौग-
 पद्यमपि इति दिक् ॥

जनपद इति । (कै)

कलिङ्गखण्डिकादिषु त्वया भुक्तमिति पृष्टे तत्कारणीभूतगमन-
 प्रतिषेधादत्यन्तापह्नवाच्चेति बोध्यम् ॥

तस्य सोममिति । (कै)

तदंशभूतं सोमित्यर्थः ॥ फलितमाह

ऋत्विग्भूत्वेति ॥ (कै)

त्वयाऽयोग्यादिति । (कै)

दार्वदेशीयादिति शेषः ॥

को मनुष्य इति । (कै)

यतोऽहं न प्रतिजग्राह अत इत्यादि । परेण मरुतस्वयि प्रह-
 रिष्यतीत्यग्निनोक्ते इन्द्रस्येदं वाक्यं खण्डिकादिषु भोजनवतः अथाज्य
 ऋत्विक्कर्मकृतवतोऽमतो दार्वजान् प्रतिग्रहीतुर्वा मनुष्यप्रहारे न
 मम तद्देशगमनस्यैवाभावात् । ऋत्विक्कस्यैवाकरणात् । दार्वजनः
 प्रतिग्रहस्यैवाग्रहणान्यापि तस्य न प्रहारे सामर्थ्यामित्यर्थमाहुः ॥

पङ्कवः, तथा दक्षिणापथं प्रविश्याथाज्ययाजनादिकं त्वया कृतमिति
 कश्चिदन्तः सदाह नाहन्दक्षिणापथं पतिवेगेति, अत्राप्यथाज्ययाजना
 देहेतुभूतः प्रवेश एव प्रतिषिद्धत इत्यत्यन्तापह्नवः, किंचिदक्षिणापथं प्रविश्या-
 ऽसीति वृत्तावेव पश्यते सत्र प्रविश्येदं कृतवानित्यर्थः ।

लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥

प्रथमे वार्त्तिके इति । (कै)

यद्यप्युपमञ्जातविरोधात् द्वितीयवार्त्तिके लक्षणायुक्तस्तथापि लक्ष्यानुरोधादग्रिमभाष्याच्चाद्वैव लक्षणेति भावः ॥ तत्र लक्षणा-
अग्रणे बौजमाह

तत्र स्मेति ॥ (भा)

भूतमात्रस्य विधानादिति । (कै)

आद्ये वार्त्तिके इति भावः ॥

निषेधादिति । (कै)

अनद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादने निषेधतात्पर्यादित्यर्थः ॥ एक-
स्मिन्विषये “लट् स्मे” “अपरोक्षे च” “पुरि लुङिति” सूत्रत्रय-
विषये भूतमात्रविध्यद्यतननिषेधयोर्विरोधः ।

पूर्वोक्त इति । (कै)

आद्ये पञ्चसूची लक्षणरूपः ॥

लट् स्मे । लिटोपवादः । यत्रति स्म युधिष्ठिरः । इयान् किलेत्यर्थः ॥

“लट् स्मे” ॥ ‘नलेन स्म एवाधायत इति’ । अधिपूर्वादिषुः कर्मणि
लकारः, कर्माधिवृत्तायां वा भावे नलेनेति कर्त्तरि ढतीया, अद्यवा-
ऽधीयत इति कर्त्तरि बङ्गवचनम्, आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः, नलेनेति
सहयोगे ढतीया, अन्ये तु व्याचक्षते पुराकल्पे नलाख्यन्तृण-
विशेषं हस्ते गृहीत्वाधीयाना अधीयते स्मेति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः । ५६५
(अ. २ । पा. २ । व्या. २) (लट् स्तो. ३ । २ । ११८ ।)

मध्यमौ योगौ लक्ष्येते इति । (कै)

आद्य ताभ्यां पञ्चसूत्रीयहणेऽपि सूत्रत्रये भूतमात्र इति विशेष-
बोकेर्मध्यमयोरेवैतत्कस्मिन्त्याशयेनेदमुक्तं

ननाविति । (कै)

नन्वोरितिच मध्यमौ योगौ इति प्रश्न इति । तत्र विनि-
गमकाभावादिति भावः ॥ भाष्ये "स्माद्यर्थमि"त्यतद्गणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ॥

विशेषमपश्यनिति । (कै)

अन्तरलाघवगौरवरूपं विनिगमकमित्यर्थः । अथथाफलविशे-
षस्यष्टतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥

अपरोक्षानद्यतनावितौति । (भा)

"परोक्षे चेति" सूत्रस्यपरोक्षग्रहणमिति बोध्यम् । एवं च
तन्निवृत्तेरिवानद्यतन इत्यस्यापि निवृत्तिर्भविष्यतीति निषेध-
वार्तिकं व्यर्थमित्याशयः ॥ तन्निवृत्तौ यत्कलितं तदाह

तेनेति ॥ (कै)

इत्यचानद्यतनेति । (कै)

मण्डूकप्रत्येति भावः ॥ ज्ञापकमुपपादयति

यदि त्विति ॥ (कै)

द्वितीहपक्षेऽपि वेद्यर्थमुपपादयति भाष्ये

अथ बुद्धिरिति । (भा)

भूतमात्रे लटः स्मपुराशब्दौ त इत्यर्थः ॥

निवर्त्यते इति । (कै)

लट् स्तो इत्यत्र परोचानद्यतनयोर्निवृत्त्या म भूतमात्रे षिद्धः ।
एवं चापरोक्षे इत्यस्यायमर्थः । उत्तरसूत्रद्वये परोक्षे इति निवृत्त-
मिति । तेन तत्रानद्यतनानुवृत्तिर्भवति । उत्तरवार्त्तिकं व्यर्थमेवेति
भावः ॥

प्रत्याख्यातुमाहेति । (कै)

प्रथमपक्ष इति शेषः । प्रथमपक्षे लाघवेन म एव पक्षः
परिग्राह्य इति बोधयितुमिति भावः ॥

इदानीमिति । (कै)

तत्पक्षश्चैव ज्ञापकतया सूत्रं समर्थयितुमित्यर्थः ॥

मध्यमौ त्विति । (कै)

परोक्षग्रहणस्यापरोक्षग्रहणस्य च निवृत्त्या तत्सहचरितानद्यतन-
ग्रहणस्यापि निवृत्तेरिति भावः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्म लक्षणं पुरालक्षण-

श्चानद्यतने इति । (भा)

तत्र स्म लक्षणे इदं ज्ञापकं पुरालक्षणे तद्गुड् ग्रहणमिति
विवेको बोध्यः ॥ नन्वेवं ननुयोगेऽनद्यतने लङ् श्लिष्टौ स्यातां
ताभ्यां येन नाप्राप्त्यभावेन तद्वाधायोगादत आह

ननाविति ॥ (कै)

ननौ पृष्ठप्रतिवचने । ३ । २ । १२० ॥

असमाप्तिविवचायां हेतुमाह

तत्कृतस्य अमादेरिति ॥ (कै)

प्रत्याख्यानमिति । (कै)

सूचारम्भे इष्टासिष्येति भावः ॥ ननुशब्दयोगं लुङ्लङ्-
 णिटामनभिधानमाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् ॥

ननौ एष्टप्रतिवचने । अनद्यतनपशोक्त इति निवृत्तम् । भूतसामान्ये
 णट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥

“ननौ एष्टप्रतिवचने” ॥ एष्टमिति कमणि क्तः, एष्टस्य प्रतिवचनं
 एष्टप्रतिवचनम्, एतौ तु वस्तुमात्रं दर्शितम् . ‘प्रश्नपूर्वके प्रतिवचन इति’ .
 उदाहरणे पूर्वाशः प्रश्न उत्तर उदाहरणं, एष्टग्रहणमर्थकं प्रश्नपूर्वकमेव
 प्रतिवचनं, तन्न, निवृद्धम्पि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यं प्रतिवचन-
 मित्यपि सम्भवान्, तस्मात् एष्टग्रहणमत्यन्तामन्नकाले चायं विधिविध्यते
 तत्र निर्दिष्टायामपि पात्रादिक्रियायान्तत्कृतस्य अमादेशनुवृत्तिः, एवं च
 अमादिदर्शनेन सैव क्रिया वर्तते इति शक्यं वक्तुमिति । वर्तमाने लङ्ङित्येव
 सिद्धेः प्रत्याख्यानमिदम् । ननौ एष्टप्रतिवचन इत्यश्रित्यं क्रियासमाप्ते-
 रविबन्धितत्वादिति ॥

५६८ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः
(पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. २)

पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ॥

पूर्वविप्रतिषेधेनेति । (कै)

पुरि लुङ् चास्म इत्यतः स्मे लुङित्यतः पूर्व इति भावः ॥ ननु
अस्मे इत्युक्तेः स्मयांगे पुरि लुङित्यस्याप्रसिः कथं विप्रतिषेधोऽत
आह

ततश्चेति ॥ (कै)

पुरि लुङ् चास्मे ॥ अन्वयतनग्रहणं मण्डकल्पुत्यानुवर्तते । स्मवाजेते
पुराशब्दे भूतान्वयतने लुङ्लटौ वा स्तः । तयोश्भावे यथाप्राप्तम् ।
वसन्तोह पुरा क्रात्राः । अवात्सुः । अवमन् । ऊषर्वा । अस्मे किम् ।
नडेन स्म पुराधौयते । नडाख्यं तृणविशेषं हस्ते गृही-
त्वेत्यर्थः ॥

“पुरि लुङ् चास्मे” ॥ ‘अन्वयतनग्रहणमित्यादि’ । लुङ्ग्रहणं चात्र
लिङ्गं यदि हि भूतमात्रेयं विधिः स्यात् विभाषा लटो विधानात्तेन मुक्ते
लुङि भविष्यति किं लुङ्ग्रहणेन, अन्वयतनग्रहणानुवर्तते तु लटा मुक्ते
लुङे च स्यादिति कर्त्तव्यं लुङ्ग्रहणम् । ‘अन्वयेपीति’ । लुङ्लटावभिधा-
वचने लट् अभिजानासि देवदत्त वत्सन्तोह पुरा क्रात्रा इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः । ५६६
(अ. ३। पा. २। आ. २) (वर्त्तमाने लट् । ३। २। १२३।)

वर्त्तमाने लट् । ३। २। १२३ ॥

ननु प्रवृत्तं न च विरतम् अथ च न वर्त्तमानमिति
विरुद्धमत आह

द्रष्टेत्यादि ॥ (कै)

न च तद्विरतमिति । (कै)

मर्त्यथा न समाप्तमित्यर्थः ॥

क्रियारूपत्वाभावादिति । (कै)

भूतभविष्यद्वर्त्तमानव्यवहारविषयत्वं एव भावत्वान्तस्था इति
भावः । त्रिविधव्यवहारविषय एव हि माध्यात्मित्यभिमानः ॥ ननु
विद्यमानकालसम्बन्धिरूपं वर्त्तमानत्वमाध्यस्यापि सम्भवतीत्यतो
भाष्ये

वर्त्तमाने लट् ॥ वर्त्तमानार्थधातोर्लट् स्यात् । पचति । अधिश्चय-
गाधिश्चयःश्रयणान्त एकफलवाचिष्ङो विततरूपो व्यापाङ्कलापः पचे-
रर्थः । तस्य च वर्त्तमानत्वमाध्यस्यापि समाप्तत्वम् । तच्च लटो द्योत्यम् ।
स्यादेतत् । आत्मा अस्तीत्यादौ आग्भाभावात्कथं लट् । आत्मा वा इद-

“वर्त्तमाने लट्” ॥ ‘प्राग्बोधि समाप्तयेति’ । अधिश्चयगादिश्चय-
श्रयणपर्यन्त ओदनफलवाचिष्ङो विततरूपो व्यापाङ्कलापः पचेरर्थः, एवं
सर्वत्र, स यावत् कालेन निवर्त्तते स कालो वर्त्तमानः, तद्योगादर्त्तमानो
धात्वर्थ इत्यर्थः, तेन निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनियमस्य च भावित्वा

भूतेत्यादि ॥ (भा)

तद्वाचष्टे

साध्यस्येति । (कै)

अनित्यत्वाद् वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात् ॥

उत्पन्नस्यापीति । (कै)

भावस्येति शेषः । तेन ध्वंसव्यावृत्तिरिति केचित् । वस्तुतो ध्वंसस्यापि प्रसङ्गेऽदर्शनरूपो नाशोऽस्त्येव न ह्यभावनाशः प्रतियोगिरूप एवेति नियमः । अधिकरणरूपत्वादिति परे ॥

प्रतिङ्मन् इति । (कै)

प्रतियोगीगताकाले तयोरमभवात्तद्विरोधिवर्त्तमानत्वमिति भावः ॥

वर्त्तमानत्वाभाव इति । (कै)

भूतादिविरोधिवर्त्तमानत्वाभाव इत्यर्थः । तादृशमेव वर्त्तमानत्वं सूत्रे विवक्षितं पूर्वं भूत इत्युक्तरथे च भविष्यतीति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥

मेक एवाय आत्मोदित्यादौ मृतपत्न्याः । आत्मा भाविकल्पेऽपि पविष्यतीत्यादिभविष्यत्प्रत्ययास्तु कथमिति चेत् । एकस्या अप्यात्मसत्तायान्तत्तत्क्रियोपहिताया औपाधिकं भेदं परस्कर्य सर्वनिर्वाह्यात् ॥

त्रिव्यङ्गानिष्यन्नथतिरेकेण राश्यन्तस्याभावादवर्त्तमानाभाव इति चोद्यं परिहृतमिहाध्ययने प्रवृत्ता यदा भोजनादिक्रियां कुर्वन्तो नाधीयते तदाधीयत इति प्रयोगो न प्राप्नोति, नैष दीषः, आ फलनिष्यत्तेऽध्ययनमपरिसमाप्तमन्तगालवर्त्ति तु भोजनादिकं नान्तर्गीयकं तस्यैव वाच्यवक्रिया,

... ..	Rs.	...
*Mimamsa Sūtra, (English) Fasc. 10	...	6
Moghalanīya Sūtrama, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2
Nirukta (Sanskrit) Vol. I, Fasc. I @ Rs. 1-4	...	1
Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	...	3
Nyāyasarvaśāhī, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4
Nītyōcārapradīpe, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6 @ /10/ each	Rs.	7
Nyāyabindutīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0
*Nyāya Kusumāñjali Prakāraṇa, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	1
Nyāya Vārtika Tatparya Parīśudhī, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1
Nyāyasarāh	...	3
Padamāvatī, Fasc. 1-6 @ 2/ each	...	12
Prākṛita-Pāingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4
*Parīśara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8, Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	11
Parīśara, Institutes of (English) @ 1/- each	...	1
Parīśaramukha Sūtram	...	1
Prabandhaśāntīśāpi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3
Rasarnavam, Fasc. 1-3	...	3
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	...	0
Saddarśana-Samuçaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1
Samarājoṇa Kāha, Fasc. 1-5, @ /10/ each	...	3
Sākhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	3
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3
Six Buddhist Nyāya Tracts	...	0
Śrāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3
Sūçrta Śāhīti, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	...	1
Suddhī Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	3
Sundaranāndam Kāvyaṃ	...	1
Suryya Siddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each	...	3
Syainika Śāstra	...	1
*Taittīrya Brāhmaṇa, Fasc. 11-25 @ /10/ each	...	9
*Taittīrya Sūhīti, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	11
*Tāpīya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-10 @ /1/4	...	12
*Tattva Cintāmaṇī, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol II, Fasc. 2-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	28
Tattva Cintāmaṇī Dīdhīti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	4
Tattva Cintāmaṇī Prakāśa, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3
Tattvārthadhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/	...	1
Tīrthacintāmaṇī, Fasc. 1-3, @ /10/ each	...	1
Trikāṇḍa-Māṇḍanaṃ Fasc. 1-3 @ /10/	...	1
Tal'sī Satvī, Fasc. 1-5 @ /10/	...	3
*Upaniṣa-bhva-purāṇa-kāthā, Fasc. 1-2, 5-18 @ /10/ each	...	6
Uvāçagdaśo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	...	6
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ /10/	...	0
Vārṇa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/	...	3
*Vāya Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol II, Fasc. 1-7; @ /10/ each	...	6
Vīdhāna Parīśāta, Fasc. 1-3; Vol II, Fasc. 1 @ /10/	...	5
Ditto Vol II, Fasc. 2-5 @ 1/4	...	5
Vivādarāñikara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4
Vṛhat Svayambhu Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/	...	3
Yogaśāstra, Fasc. 1-3	...	3

Tibetan Series.

Amarakośha	...	2
Bauddhaśāstrasangraha, Vol. I	...	2
A Lower Ladakhi version of Kesaraga, Fasc. 1-4, @ 1/- each	...	4
Nyāyabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1	...	1
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4
Etowā brjod Apas Akhri S'hi (Tib. & Sans. Avadāta Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-10, Vol. II, Fasc. 1-10 @ 1/- each	...	20
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	...	14

Arabic and Persian Series.

Amal-i-Sākh, or Shāh Jahan Namah	...	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/-	...	4

The other fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1436.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
MAHĀBHĀṢYAPRADĪPODDYOTA,
OR
A COMMENTARY ON PANINI GRAMMAR.

BY
NĀGEṢA BHATṬA
EDITED BY
PAṆḌIT BAHUVALLABHA ṢASTRI,
Lecturer on Panini and Vedas, Govt. Sanskrit College, Calcutta.
VOL. IV. FASCICULUS IV.

—————
CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1920.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.

M. PAUL GEUTNER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied as some of the fasciculi are out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs. As.
Açhvaidyaka, Fasc. 1-5 @ -/10/- each	3 2
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1 14
*Agni Purana (Text), Fasc. 4-14 @ -/10/- each	6 14
*Aitareya Aranyaka of Rig-Veda (Text), 2-4 @ -/10/- each	1 14
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ -/10/- each	14 6
Aitareyalocana	2 0
Amarakoṣa, Fasc. 1-2	4 0
*Anu Bhāgyam (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2 8
Anumana Didhiti Prasārini, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1 14
*Aphorisms of Sandilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	1 0
Aṣṭaśāstrīkā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3 12
*Ātharvāna Upanishads (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2 8
Ātmatattvavivēka, Fasc. 1-3	1 14
Avadāna Kalpalatā (Sāns. and Tibetan), Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each	24 0
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- each	1 14
Bauddhastotrāsaṅgraha	2 0
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	6 14
*Bhāmati (Text), Fasc. 6-8 @ -/10/- each	2 8
Bhāsavṛitty	0 10
Bhāṭṭa Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	5 0
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4 6
Brahma Sūtras (English), Fasc. 1 @ 1/-	1 0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	1 8
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3 12
Çatadūṣaṇi, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	1 4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	8 0
*Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	14 6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3 12
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ -/10/-	3 2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	1 4
Çaṭaśāstrīkā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1 @ -/10/- each	11 14
*Çaturvarga Chintāmani, Vol. II, Fasc. 4-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	35 0
Ditto Vol. IV, Fasc. 7 @ 1/4/- each	1 4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ -/10/-	1 14
Çlokovartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/- each	8 12
*Çānta Sūtra of Apastambā (Text), Fasc. 6-17 @ -/10/- each	7 8
*Çānta Sūtra of Çāṅkhāyāna, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. IV, Fasc. 1 @ -/10/- each	10 0
Çri Bhāṣyam (Text), Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1 14
Çri Çāntinātha Çarita, Fasc. 1-4	2 8
Dāna Kīrti Karmadhī Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1 4

क्रियारूपत्वाभावश्चेति । (कै)

यतो भूतभविष्यद् विरोधिवर्त्तमानत्वाभावोऽतः क्रियात्वा-
भाव इत्यर्थः ॥

यमपि भवान् मुक्तसंशयं वर्त्तमानकालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति,
अत्राप्यवश्यं भुङ्क्षानो हसति जल्पति पानीयं वा पिबति तत्र चेद् युक्ता
वर्त्तमानकालता इहापि युक्ता दृश्यताम् । उक्तञ्च

अत्र माध्यमिकाः । यदि गमनं नाम स्यान्नियतन्तद्रूपे वाऽध्वजाते
परिकल्प्यतां गते गम्यमाने वा । सर्वथा च न युज्यते इत्याह ।

गतन्न गम्यते तावदगतं नैव गम्यते ।

गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानन्न गम्यते ॥

तत्रोपरतगमिक्रियमध्वजातं गतमित्युच्यते । आविश्यमानं गमि-
क्रियया वर्त्तमानं गम्यत इत्युच्यते । यद्गतमुपरतगमिक्रियं तद् वर्त्तमान-
गमिक्रियायोगवाचिना गम्यते इत्यनेन शब्देनोच्यमानमसम्बन्धमिति
कृत्वा गतस्तावद् गम्यत इति न युज्यते । तावत् पृष्टे न च प्रतिषेधक्रमं

अत्र शाब्दिकाः ।

वर्त्तमाने लट् ॥ ३ । २ । १२३ ॥ प्रवृत्तस्याविगमे प्राप्त्वा भवन्त्य-
वर्त्तमानत्वात् ॥ (वा) । प्रवृत्तस्याविगमे प्राप्सितव्या भवन्ती । इहाधीमहे ।
इह वसामः । इह पृथ्विमित्रं याजयाम इति । किं एनः काङ्क्षं न
मिथ्यति ॥ अवर्त्तमानत्वात् । नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात् ॥ (वा)
नित्यं प्रवृत्ते च प्राप्सितव्या भवन्ती । तिष्ठन्ति पर्वताः स्वन्ति नद्य इति ।

वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ॥ प्रवृत्तस्येति । इहाधीमहे इत्यध्ययनं
प्रवृत्तं प्रारब्धं न च तद्विरतम् । यदा च भोजनादिकां क्रियां कुर्वन्तो
नाधीयते तदाऽधीमहे इति प्रयोगो न प्राप्नोति इति वचनम् ।

तदुक्तं

चिभेदिकेति ॥ (कै)

भाष्ये

यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।

क्रिया समूहो भूव्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥

दर्शयति । अगतमिति न गम्यते । अगतं ह्यनुपजातगमिक्रियमना-
गतमुच्यते गम्यत इति च वर्त्तमानतो ऽनागतवर्त्तमानयोरुच्यन्तभेदादागत-
मपि गम्यत इति न युज्यते । यद्यगतं कथं गम्यतेऽथ गम्यते न
तद्गतमिति गम्यमानेऽपि नास्ति गमनम् । यस्माद्गतागतविनिर्मुक्तं
गम्यमानं न गम्यते । इह हि गन्ता यं देशमतिक्रान्तः स तस्य देशो
गतोऽयं च नातिक्रान्तः सोऽस्यानागतः । न च गतागतव्यतिरेकेण
द्वयौयमपरमध्वजातं पश्यामो गम्यमानं नाम । यतश्चैवं गम्यगम्यमानं

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । कालाविभागात् । इह भूतभविष्यत्
प्रतिबन्धो वर्त्तमानः कालः । न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ स्तः ॥ न्याय्या
त्वारम्भानपवर्गात् ॥ (वा) ॥ न्याय्या त्वेषा वर्त्तमान कालता । कुतः ।
आरम्भानपवर्गात् । आरम्भोऽज्ञानपवृत्तः । गद्य एव च नाम न्याय्यो

भवन्तीति । लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । निवृत्तप्रवृत्ते चेति । पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ
स्थानादेः सर्वदा सद्भावात् । क्रियारूपत्वाभावात्तद्धर्मस्य वर्त्तमानत्वस्याप्य-
भाव इति भावः । भूतेति । साध्यस्यार्थस्यानिवृत्तादवश्यं भविष्यत्वेन
भाष्यम् । उत्पन्नस्यापि नाश्याद्भूतत्वेन भूतभविष्यत् प्रतिबन्धो वर्त्तमानो
घात्वर्थो निवृत्तप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाभावाद्दत्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वा-
भावश्चेत्यर्थः । न्याय्यात्विति । अध्ययनं यदा प्रवृत्तं न चोपरतं तदा तस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६०३
(अ. ३ । पा. २ । व्या. २) (वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

आरम्भोऽचेति । (भा)

कर्मणि घञ् । आरम्भ इत्यर्थः ॥

न च विच्छिन्नरूपोऽपि स विरामान्निवर्त्तते ।
सर्वैव हि क्रियान्येन सञ्जीवोपलभ्यते ॥

न गम्यते । गम्यते इति न प्रक्षायते तस्मान्नास्ति गम्यमानम् । अतो
न तद्रमिक्रियया आविश्यते न गम्यत इति । नास्ति गम्यमानेऽपि
गमनम् । अथास्यागन्तुः गच्छतो यस्वरणाक्रान्तदेशः स गम्यमानः
स्यादिति । नैवं चरणयोरपि परमाणुसङ्घातत्वात् । अङ्गुल्यघाव-
स्थितस्य परमाणोर्यः पूर्वदेशः स तस्या गतेरन्तर्गतः । पाषण्यवस्थितस्य

वर्त्तमानकालो यत्रारम्भोनपठक्तः ॥ अस्ति च मुक्तसंशये विरामः ॥ (वा) ॥
यं खल्वपि भवान् मुक्तसंशयं वर्त्तमानकालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त
इति । तेनैतत्सुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यं भुङ्गानो हसति वा जल्पति वा पानीयं
वा पिबति । यद्यत्र युक्ता वर्त्तमानकालता दृश्यते । इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥
सन्ति च कालविभागाः ॥ (वा) ॥ सन्ति च खल्वपि कालविभागाः तिष्ठन्ति

भोजनादिक्रियानान्तरीयकावादेश्यवधाधिक्या । अथवाऽध्ययनस्यैवावयव
क्रियेति भावः ॥ तदुक्तं हरिणा ।

व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।

क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तराल प्रवृत्तिभिः ॥

न च विच्छिन्नरूपोऽपि सो विरामान्निवर्त्तते ।

सर्वैव हि क्रियान्येन संजीवोपलभ्यते ॥

तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।

तस्मादृश्यात् सतिभेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥

अथवाध्ययनस्यैवेति । (कै)

भोजनादिकं विना त इति वाक्यात् । तद्वयवत्वेनैव तस्या-
यश्च इति भावः ॥

व्यवधानमिवेति । (हरिः)

अव्यवधायकोऽपि व्यवधानमिव प्राप्नोति ॥ अनिवृत्तोऽपि
निवृत्त इव दृश्यत इत्यर्थः ॥

तदन्तर्गलदृष्ट्या वा सर्ववावयवक्रिया ।

सादृश्यात् सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥

चरणापरमागोर्ये उक्तगद्देशः सोऽस्यागतेरन्तर्गतः । न च परमाणु-
व्यतिरेकेण चरणासति तस्मान्नास्ति गतागतव्यतिरेकेण गम्यमानम् ।
यथा चैवं चरणे विचारः एवं परमाणुनामपि पूर्वापरदिग्भागसम्बन्धेन
विचारः कार्य इति । अथाऽध्वगतं गम्यमानम् उक्तमुद्भूतजायमान-

पर्वताः स्थास्यन्ति पर्वतास्तस्यः पर्वताः इति । किं शक्यन्त एते शब्दाः
प्रयोक्तुमित्यतः सन्तिकालविभागाः । नावश्यं प्रयोगादेव । इह हि भूत-
भविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्ताः निवृत्तेरधिकरणम् । इह

नित्यप्रवृत्तस्य चेत्यस्योत्तरं सन्तीति । इहेति । प्रसिद्ध परिभाषा-
क्रियैव क्रियान्तर्परिच्छेदात्काल इत्युक्तम् । तत्र राज्ञां स्थितिर्भूताति-
भेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेति क्रियारूपत्वं कालत्रययोगश्चोपपन्न
इत्यर्थः । उक्तञ्च हरिणा ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६०५.
(अ. ३ । पा. २ । व्या. २) (वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

अन्तरालप्रवृत्तिभिः । (हरिः)

विच्छिन्नरूपोऽपि । (हरिः)

विच्छिन्न इव भाषमानोऽपि ॥

अविरामात् । (हरिः)

फलानिर्दृष्ट्या ॥

न निवर्त्तते । (हरिः)

सर्वथा न निवर्त्तते इत्यर्थः ॥

इति । एतदप्यनेनैवोक्तं प्राग्भ्योऽपि समाप्तञ्च वर्त्तमान इति । इह-
तिष्ठन्ति पर्वताः । स्ववन्ति मिथ्य इति पर्वतादि स्थित्यादेः सर्वदाभावाद्
विचारेण । तस्माद् गम्यमानं न गम्यत इति मिद्धम् । तत्राह ।
गम्यत एव गम्यमानमिह हि ।

चेष्टा यत्र गतिस्तत्र गम्यमाने च सा यतः ।

न गते नागते चेष्टा गम्यमाने गतिस्ततः ॥

तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति संप्रति ये राजानस्तेषां याः क्रियास्तामु वर्त-
मानामु । स्थित्यन्ति पर्वता इति । इत उक्तं ये राजानो भविष्यन्ति
तेषां याः क्रियास्तामु भविष्यन्तीषु । तस्यः पर्वता इति इह हि ये राजानो

पगतोभिद्यते सर्वमात्मानु न विकल्पते (विकल्पते) ।

पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण भिद्यते ॥

प्रसिद्धभेदाद्यापारा विरूपावयवक्रियाः ।

साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रिया ॥

सर्वैवेति । (हरिः)

तथा च नान्तरीयकत्वान्तासां न व्यवधायकत्वमिति भावः ॥

पञ्चान्तरमाह

तदिति । (हरिः)

तमद्दृष्टा सर्वा तदवयवक्रियैवेत्यन्वयः । एवं च स्वावयव-
क्रिया यथाङ्गस्य न व्यवधायिका तथा इमा अपीत्यर्थः । एवं
चाच पक्षे भोजनाद्यध्ययनशब्दार्थत्वेनाश्रितामिति तात्पर्यम् ॥
ननु कथं तदवयवत्वेन गृह्येत आह

भूतभविष्यदभावान्तत्वात्तद्विन्दिरूपस्य वर्तमानस्याप्यभाव इति लङ् न प्राप्नोति,
नैव दोषः, कालत्रयवर्तिनां गङ्गां याः क्रियाः पालनादिका भूतादिभेदेन

तत्र चेष्टा चरणाङ्गपरिचयलक्षणा । यतो वर्जतो गन्तुर्यत्रदेशे
चेष्टा गतिस्तत्रैव देशे सा च चेष्टा न गतेऽध्वनि सम्भवति नाप्यगते किन्तु
गम्यमाने एव । ततश्च गम्यमाने गतिः । यत्र हि गतिरूपलभ्यते
तद् गम्यमानम् । तच्च गमिक्रियया आविश्यते तस्माद् गम्यमानमेव

वभूवुस्तेषां याः क्रियास्तास्ततिक्रान्ताम् । अपर आहुः । नास्ति वर्तमानः
काल इति । अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति ।

न वर्तते चक्रमिषुर्नपात्यते न स्यन्दते सरितः सागराय ।

कुटस्थोऽयं लोको न विचेष्टितास्ति थोह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥

ता इति । तासामेव कालरूपत्वात् कालस्य च क्रियाधिकरणात्वा-
दिति भावः । नास्तौति । निष्यन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्यन्नस्य भावित्वान्नि-
ष्यन्नानिष्यन्नानिरेकेण रूपान्तरस्याभावः । न वर्तते इति । परिवर्तन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६०७
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

साहचर्यादिति । (हरिः)

तत्कालनिर्वाहकत्वेनेत्यर्थः ॥

सतिभेदे तु । (हरिः)

तुरप्यर्थे । अत्यन्तभिन्नाया अपि क्रियाया मध्यपातितया
तदङ्गत्वेन यद्वात् स्वाङ्गं न व्यवधायकमितिभावः ॥

भाष्यं

भिन्नास्ताः पर्वतस्थित्यादेर्भेदिकाः, ततश्च ये सम्यति राजानस्तत् क्रिया-
भेदेन भिन्नायाः पर्वतादिस्थितेर्वर्त्तमानत्वमेवं च कृत्वा भूतभविव्यक्त्याल-

गम्यते इति । एकोऽत्र गमिर्ज्ञानार्थः । अपरश्च देशान्तरसंप्राप्त्यर्थः
इति । एवमपि परिक्लृप्त्यमाने गम्यमानं न गम्यत इति आह ।

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपद्यते ।

गम्यमानं विगमनं यदा नैवोपपद्यते ॥

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधावि संमतः ।

काकं क्नेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणात् ॥

अनागतेन पतसि अतिक्रान्ते च काक न

यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्यथम् ॥

हिसवानपि गच्छति ॥

क्रियाया वर्त्तमानाया अभावादिति भावः । कुटस्थ इति । स्वरूपस्थो न तु
वर्त्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः । अत एवाह । न विचेष्टितेति । व्यापारस्य
न कर्तव्यर्थः । एवं यो वेत्ति सोप्यनन्धः किं पुनर्याऽनुछाता योगीत्यर्थः ।
स ह्यविह्वलमात्मतत्त्वं भावयन् प्रत्यक्षौ करोति । तथा चोक्तं भगवता ।

नावश्यमिति । (भा)

किन्वर्थसत्तादपौत्यर्थः ॥ ननु कालः क्रियाविकरणं न तु
क्रियाऽत आह

प्रसिद्धेति । (कै)

वस्तुतोऽनवस्थापत्यानित्यमिदम् । भाष्ये क्रियापदेन तदधि-
करणकालो लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तम् ॥

तिष्ठतेरिति । (भा)

तत्तत्क्रियाविशिष्टतिष्ठतेरित्यर्थः ॥

योगोऽप्युपपद्यते तस्युः पर्वता नलदुःख्यन्तादिकाले, स्थास्यन्ति पर्वताः
कल्पिविष्णुकाले, लट्कारण्येरेवार्थः ॥

इह हि गमिक्रियायोगादेव गम्यमान व्यपदेशमिच्छति । भवांस्तच्च
गम्यत इति ब्रवीति । एकैवात्र गमिक्रिया गमागमगम्यमानव्यपदेशो
भवतु । काममध्यगम्यत इति भूयः क्रियासम्बन्धो गम्यमानस्य न युज्यते
इति गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते कारणमाह ।

अनागतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।

सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥

क्रिया प्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विच्छेदितम् ।

तत् समीक्ष्यप्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाश्रितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥

मीमांसक इति । विचारकः । युक्तेत्यनेन प्रजायां पाटवं दर्शयति ।
मेधाविसंमत इति । मेधावी चासौ सम्मतश्चेति कर्मधारयः । षष्ठी समासस्य

महाभाष्यपदीपोद्घोतः । ६०६
 (अ. ३ । पा. २ । आ. २) (वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२१ ।)

क्रियारूपत्वमिति । (कै)

तत्तद्राजक्रियासमानाधिकरणपर्वतादिस्थित्यादेरित्यर्थः ॥

आत्मा । (ह्रिः)

द्रव्यम् ॥

न विकल्पते इति । (ह्रिः)

न स्वरूपेणभिन्न इत्यर्थः ॥

विरूपावयवक्रियाः । (ह्रिः)

व्यापाराः प्रसिद्धभेदाः । न तु साध्यभेदा इत्यर्थः ॥ सरूपा-
 वयवक्रियास्तु गिरिस्थित्यादयो राजक्रियादेः साहचर्य्येण भिन्नान्
 इत्यर्थः ॥ साहचर्य्यमत्रकालघटितं बोध्यम् ॥

‘ गम्यमानं विगमनं यदा नैवोपपद्यते ’

इति । गम्यमानमिति । गम्यते इत्यर्थः । विगतं गमनं विगम-
 नम् । एकस्या गमिक्रियाया गम्यमानमित्यत्रोपयुक्तत्वाद् द्वितीयाया
 अभावाच्च । गम्यते इत्ययं व्यपदेशो विना गमनेन यदा नैवोपपद्यते

अपर आह । अस्ति वर्तमानः काल इति । आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते
 इति । अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति ॥

विसस्य वाला इव दह्यमाना न लक्ष्यते विकृतिः सद्भिपाते ।

अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सृष्ट्यो हि भावोऽनुमितेन गम्यः ॥

तु “ ज्ञेन च पूजायामि ” (पा. २ । २ । १२) ति निषेधात् । पतित
 लक्षणमिति । पातः पतितं तस्य किं रूपं नास्त्येव पतनक्रियेत्यर्थः । अनागत
 इति । अनागतत्वादेवासत्त्वात् । पातक्रियायाः पतसौति व्यपदेशोऽनुपपन्न

तासांमेवेति । (कै)

अथ यद्वक्तव्यं तदुक्तम् ॥

‘क्रियाकारणत्वादिति । (कै)

आधारतयेति भावः ॥ कश्चित्

‘क्रियाधिकरणत्वाद् (कै)

इत्येव पाठः ॥ रदानौ चणभङ्गवादीसूत्रमाक्षिपतीत्याह

‘अपर आह नास्तीति । (भा)

वर्तमानकालक्रियानास्तीत्यर्थः । एवं च चणभङ्गने पदार्थं मात्रे
क्रियाअथत्वात्सम्भवात् क्रियाया भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्विवर्तमानत्वा-
भावेन कालविभागानवगतेः

१ । अनेन नागेश्वरभट्टीय कैयट पुस्तके इति पाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

२ । उपलब्धकैयटग्रन्थे एवं पाठोऽस्ति ।

३ । उपलब्धमहाभाष्ये ‘अपर आहः’ इति पाठोऽस्ति ॥

तदा गम्यमानं गम्यत इति परिपूर्णा वाक्यार्थो नास्तीत्यभिप्रायः ।
गम्यमानमित्येतावन्मात्रमेव सम्भवति द्वितीयक्रियाभावात् । न तु
गम्यत इति । अथ गम्यत इत्यत्रैव गमिःक्रियासम्बन्ध इच्छते । एवं सति
गम्यमानव्यपदेशे नास्ति क्रियासम्बन्ध इति न परिपूर्णता वाक्यार्थस्य
इत्याह ।

इत्यर्थः । अतिक्रान्त इति । तथैवक्रियाया असत्त्वात् । सर्वलोक इति ।
क्रियाया वर्तमानत्वाभावेऽपि यदि पतसीति व्यपदेशस्तदाविशेषाभावात्
पर्वतादावपि पतसीति व्यपदेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनागतमिति । एक एव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६११
(अ. ३ । पा. २ । व्या. २) (वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

वर्तमाने लट् (पा)

इति सूत्रमवकृत मिति भावः । तद्वनयन् व्याचष्टे

निष्पन्नस्येति ॥ (कै)

रूपान्तरस्याभाव इति । (कै)

प्रतिक्षणनश्वरत्वादन्तमानक्रियाश्रयत्वाभावेन सर्वथावर्तमानत्वा-
भाव इति भावः । अतीतानागतानां तत्त्वादेव न वर्तमान-
व्यवहारप्रयोजकता । क्रियां प्रतिद्रव्यस्य समवायिकारणतयो-
त्तरक्षणे क्रियावाच्या न तु उत्तरक्षणेऽन्यथैव भावादिति
तात्पर्यम् ॥ तदुपपादयति भाष्ये

गम्यमानस्य गमनं यस्य तस्य प्रसज्यते ।

ऋते गतेर्गम्यमानं गम्यमानं हि गम्यते ॥

यस्य वादिनो गम्यमानस्य गमनमिति पक्षः । गम्यमाने संज्ञाभूते
गमिक्रियाश्रययोगमिक्रियामाधेयभूतामिच्छति । यस्य पक्षे ऋते गते-
र्गम्यमानमिति प्रसज्यते तस्य गतिरहितं गमनं स्यात् । यस्मादस्य गम्य-
मानं हि गम्यते । हि शब्दो यस्मादर्थे गतिरहितमेव गम्यमानं सत्
तस्य वादिनो गम्यते । गम्यत इत्यत्र क्रियोपयोगात्कस्माद् गतिरहितं
गम्यमानं प्रसज्यते । व्यथोभयत्रापि क्रियासम्बन्ध इच्छते । गम्यमाने
गम्यत इत्यत्र च ।

ज्ञान उपलभ्यते नातीतो नाप्यनागतो न चैकस्य ज्ञानस्य गमनादिक्रियावेषः
सम्भवतीति भावः । सर्वत्रेति । कालकृत्तित्वाविवक्षायां साप्रत्ययो न कृतः ।
क्रियाप्रकृताविति । परिहारः । हेतुप्रयोजनं गमनस्य देशान्तरप्रामिस्वरथं
फलास्मिन्त्यर्थः । इह प्रत्यभिज्ञानात् ज्ञानभङ्गनिर्गमे देवदत्तस्य देशान्तर-

अपि चाप (भा)

इत्यादिना ॥

वर्त्तते चक्रम् (भा)

इत्यादिवर्त्तमानप्रयोगो निरालम्ब इत्यर्थः ॥ तदाह

परिवर्त्तनेति । (कै)

अत्र विचेष्टिता लोको नाप्तौत्यनेन दृश्यस्य चणभङ्गुरता सूचिता । यद्यप्ययं लोकः क्रियाश्रयो नात्मा यतोऽयं कूटस्थोऽपरिणामीत्यर्थः । नापि लोकदृश्यः पदार्थः । यतो दृश्यस्येष्टाश्रयः स्थिरो नास्ति प्रतिचणपरिणामित्वात् पदार्थानामिति संसारानित्यत्वनिराश्रयबोधकस्तथाप्ययमर्थमादाय चणभङ्गवादिना स्थाधकत्वेनोपन्यस्तः ।

एवमपि गम्यमाने प्रसक्तङ्गमनद्वयम् ।

येन तद् गम्यमानं च यच्च तु गमनं पुनः ॥

येन गमनेन योगाद् गम्यमानं व्यपदेशं प्रतिलभतेऽध्वा । तदेकं गमनं तत्र गमने ऽधिकरणभूते द्वितीयं गमनं येन न गम्यते । एतन्मतद्वयम् । गम्यमानस्य गमने नति प्रसक्तं भवतु गमनद्वयं को दोष इति चेत् । अयं दोषो यस्मात् । द्वौ गन्तागौ प्रसज्येते । प्रसक्ते गमनद्वये किं पुनः कारणद्वयप्रसङ्ग इत्याह ।

प्राप्तिर्निर्हेतुका न सम्भवति गमनक्रियेत्र तस्यानिमित्तम् । तदालम्बनञ्च गच्छतीति प्रत्ययोऽवाधित उत्पद्यत इति सत्त्वं तावदगम्यते क्रियाय वर्त्तमानत्वाभावे च भूतभविष्यतोऽप्यभावप्रसङ्गो वर्त्तमानो भूतत्वं भविष्यत्वञ्च प्रतिपद्यते । तत्राने कृत्तणममृद्वात्मकं क्रियाप्रान्धरूपं बुद्ध्या संकलय्य

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. २)

तथाचेति । (कै)

प्रकृतिपुरुषविवेकादेव हि तथा साक्षात्कार इति योग-
सांख्ययोः सिद्धान्तः ॥ अथ पदार्थानां स्थिरत्वेऽपि वर्त्तमान-
कालाभावमुपपादयति भाष्ये

मीमांसक इति ॥ (भा)

मन्यमानः (भा)

आत्मानं विचारकं मन्यमान इत्यर्थः ॥

संमत्स्येतीति । (कै)

अर्थान् मेधाविनासेवेति गम्यते ॥ पृच्छतिष्ठा पप्रच्छ ।
छट्स्फो^१ इति छट् ॥ भाष्ये

१ । पा अ ३ । पा २ । छ ११८ ॥

न हि स्थितिक्रियया वक्ता स्यात् । इत्येकमिति चेत् भवत्वैवम् ।
न तु इत्थं कारकं किन्तुर्हि प्राप्तिः सा च भिद्यत एव । अपि स सदृश-
क्रियाद्वयकारकत्वमैकदेशकस्य दृष्टमतो वैकस्य गन्तुर्गमनद्वयम् । अत्राह ।
यद्यप्येवं तथापि गन्तुर्गि देवदत्ते गमनमुपलभ्यते देवदत्तो गच्छतीति
व्यपदेशात् ततश्चिरोद्यत एव गमनं गमनाश्रयगन्तृमद्भावाद्दुष्यते ।
स्यादेवं यदि गमनाश्रयो गन्ता स्यात् । कथमित्याह—

वेगलक्षणाविकृतिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यते । तां तु त्रिभावा अस्तीति निश्चि-
न्वन्ति । त्रिषु कालेषु भावो भावना तेषां ते त्रिभावा योगिनो ये
भावनावशेन त्रीनपिकालान् योगिप्रत्यक्षेण विदन्ति । सूक्ष्म इति ।
अनेकदशासमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रियारूपस्य युगपदसंनि-
धानादनुमीयत इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६१५
 (अ. ३ । पा. २ । आ. २) (वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

अतिक्रान्ते च (भा)

नपतसौत्यन्वयः ॥ काकपर्याय काकतग्रन्थस्य काकतेति
 संबोधनं संप्रति प्रयोगकाले

वर्त्तमानत्वाभावेऽपीति । (कै)

क्रियावर्त्तमानत्वाभावेऽपि यदि पतसौति व्यवहारस्तदाद्यं
 सर्वे शोकः पततीति व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थः । तदाह

गन्तारं च तिरस्कृत्य गमनमोपपद्यते ।

गमने ऽसति गन्ताऽद्य कुत एव भविष्यति ॥

गन्तारमन्तरेण निराश्रयं गमनमसदित्युक्तं ततश्च गन्तारं च
 तिरस्कृत्य प्रत्यान्ताय गमनं नास्ति । अस्मिन् गमने कुतो निर्हेतुको गन्ता
 अतो नास्ति गमनम् । अत्राह । विद्यत एव गमनन्तद्वत्स्तेन व्यपदेशात् ।
 इह गन्ता गमनेन युक्तः तद् योगाच्च गच्छति । यदि गमनं न स्याद्
 गमनवतो देवदत्तस्य गच्छतीति व्यपदेशो न स्यात् । दन्ताभावे दन्ति-
 व्यपदेशाभाववत् । उच्यते स्याद् गमनम् । यदि गच्छतीत्येव व्यपदेशः
 स्याद् यस्मात्

गन्ता न गच्छति तावद्गन्ता नैव गच्छति ।

अन्यो गन्तुरगन्तुश्च कस्तृतीयो हि गच्छति ॥

इह गच्छतीति गन्ता न तावद्गच्छति यथा च न गच्छति
 तथोक्तरेण प्रलोकत्रयेण प्रतिपादयिष्यति । आगन्तापि न गच्छति ।
 आगन्ता हि नाम यो गमि क्रियामर्हितः । गच्छतीति च गमिक्रियायोग-
 प्रवृत्तः शब्दः । यद्यस्मावगन्ता क्रयं गच्छति । अथ गच्छति नामाव-
 गन्तेति तदुभयव्यतिरिक्तो गच्छतीति चेनेवं को हि नामगन्ता न
 गन्तृविनिर्मुक्तस्तृतीयोऽस्ति योगवृत्तौति क्रम्यते तस्मान्नास्ति गमनम् ।

३१६ - महामाध्यपदोऽद्योतः ।
 (वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. २)

हिमवानपि (भा)

इत्यादिभाष्यस्य व्यवहारः स्यादिति शेषः । अयं भावः ।
 त्रिचक्षणस्यायिन्या अपिक्रियाया असिद्धकालावच्छिन्नलक्ष-
 दोषवलात् ज्ञानासम्भवेनाज्ञातेन च व्यवहारामभावो ज्ञाते न च
 व्यवहार इति ॥

प्रसङ्ग इति । (कै)

उक्तमेवार्थं दाक्षायि आह

आह नागन्ता गच्छति नाप्यभयगच्छितः । किन्तर्हि गन्तैव गच्छ-
 तीति । गतदप्यमत् । किं कारणां यस्मात्—

गन्ता तावद् गच्छतीति ऋणमेवोपपद्यते ।

गमनेन विना गन्ता यदा नैवोपपद्यते ॥

गन्ता गच्छतीत्यत्र वाच्ये एकैव गमिक्रिया तथाच गच्छतीति
 व्यपदिश्यते । गन्तेति तु व्यपदेशे नास्ति द्वितीया गमिक्रियेति । गमनेन
 विना गन्ताऽगच्छन् गन्तेति यदा न सम्भवति तदा गन्ता गच्छतीति न
 युज्यते । कामं गच्छतीत्यस्तु । गन्तेति तु न सम्भवतीति तदयुक्तम् ।
 अथ गतियोगात् सगतिक एव गन्ता तथापि द्वितीयगमिक्रियाभावाद्
 गच्छतीति व्यपदेशो न स्यादित्याह ।

पक्षे गन्ता गच्छतीति यस्य तस्य प्रसज्यते ।

गमनेन विना गन्ता गन्तुर्गमनमिच्छतः ॥

यस्य वादिनो गतिक्रिया योगादेव गन्तेतिपक्षः तस्य गन्तुर्गमन
 मिच्छतः स गन्तृपदेनोद्गमनेन विना गन्ता गच्छतीति स्यात् द्वितीय
 गमिक्रियाभावादतो गच्छतीति न युज्यते । गच्छतीति गतस्यार्थं गत
 इति शब्दो गतेन विना गन्तेत्यत्र वाच्यः । तथोभयत्रापि गतियोग
 इच्छते गन्ता गच्छतीति । एवमपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६१७
 (अ. ३। पा. २। आ. २) (वर्त्तमाने लट्। ३। २। १२३।)

अनागतमिति ॥ (भा)

एक एवक्षण उपलभ्यत इति । (कै)

उपलभ्ययोगो भवितुमर्त्ततीत्यर्थः ॥

न चैकस्येति । (कै)

पूर्वक्षणवर्त्तीपदार्थगतः क्रियावेशज्ञानयोग्यः संभवतीत्यर्थः ॥

ननु कालवाचकत्वात् इति भाव्यमत आह

गमने द्वे प्रसज्येते गन्ता यद्युत गच्छति ।

गन्तेति वोच्यते येन गन्ता सोऽन्यश्च गच्छति ॥

येन गमनेन योगाद् गन्तेत्युच्यते व्यपदिश्यते तदेकं गमनं गन्ता भवन् यत्र गच्छति यां च गतिक्रियां करोति तदेतद् गमनद्वयं प्रमत्तमतो गन्तृद्वयप्रसङ्ग इति पूर्ववद् दृढगं वक्तव्यम् । तस्मान्नास्ति गच्छतीति व्यपदेशः । अत्राह । यद्यप्येवम् । तथापि देवदत्तो गच्छतीति व्यपदेश-मद्वावाद्गमनमस्तीति नैवम् । यस्माद्देवदत्ताश्रयैव नैवं चिन्ता किमसौ गन्ता भ गच्छति उत गन्तुमिच्छति तद्व्यतिरिक्त इति सर्वथा च नोपपद्यत इति यत्किञ्चिदेतत् । अत्राह । विद्यत एव गमनं तदागम्भ मद्वावान् इह देवदत्तः स्थित्युपसर्द्धनगमनमागभते । न चाविद्यमानं कुर्म गेग प्रचार्यादिक-मागभते । उच्यते । स्याद्गमनं यदि तदागम्भ एव स्याद् यस्मात् ।

यस्माद्गतो नागभते गन्तुमागभतेऽगतः ।

नागभ्यतेऽगम्यमाने गन्तुमागभ्यते कुह ॥

यदि गमनागम्भो भवेत्तद्गते चाध्वन्यागभ्यते गम्यमाने वा । तत्र वा तेन गमनागभ्यते तद्विनामोपगत गमिक्रियं यदि तत्र गमनमागभ्यते तद्गतमित्येव स्यादतीतवर्त्तमानयोर्विगोधात् । अगतेऽपि गमनमागभ्यतेऽना-गतवर्त्तमानयोर्विगोधात् । नापि गम्यमाने तदभावान् क्रियाद्वयप्रसङ्गात्

६१८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

कालेति ॥ (कै)

भाष्ये

सर्वच (भा)

इत्यस्य काले इति शेषः ॥

सर्वच च गतिर्नास्ति (भा)

इत्यस्य उपलब्धिद्योगो नास्तीत्यर्थः । अनुपलब्धिप्रमाणाच्च

कर्तृद्वयप्रसङ्गाच्च । तदेवं सर्वत्र गमनारम्भमपश्यन्नाह अगतेऽपि गमन-
मारभ्यते अनागतवर्त्तमानयोर्विगोधात् नापि गम्यमाने तदभावात्
क्रियाद्वयप्रसङ्गात् कर्तृद्वयप्रसङ्गाच्च । तदेवं सर्वत्र गमनारम्भो भवति ।
गन्तुमारभ्यते कुहेति । यथाच गमनं सम्भवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अतोऽस्ति गमनारम्भाद् गम्यमानं न चागतम् ।

यत्रारभ्येत गमनं स गच्छेत् गमनं कुतः ॥

इह देवदत्तो यदावस्थित आस्ते स तदा गमनमारभते तस्य
गमनारम्भात् पूर्वं न गम्यमानमध्वजातमिति । न च गतं यत्र गमन
मारभ्यते । तस्माद्गत गम्यमानभावादेनयौर्न गमनारम्भः । अथ स्याद् यद्यपि
गमनारम्भात् पूर्वतः गम्यमानम् तथाप्यगतमस्ति तत्र गमनारम्भः स्यादिति
उच्यते । अगमनं कुतः । अनुपजातगमिक्रियमनारम्भगमिक्रियमगतं तत्र
गमनारम्भ इत्यसम्बन्धमेतदित्याह । अगते गमनं कुत इति । यद्यपि
गतागतगम्यमानेषु गमनारम्भो नास्ति गतागतगम्यमानानि तु सन्ति न
वा सन्तिगमने एतानि युज्यत इत्युच्यते । स्याद्गमनं यद्येतान्येव स्युः । सति
हि गमिक्रियाप्रारम्भे यत्रोपगतागमिक्रिया तद्गतमिति परिकल्प्येत यत्र
वर्त्तमानाद्गम्यमानं तद्गतमिति । यदा तु गमिक्रिया प्रारम्भ एव नास्ति
तदागतं किं गम्यमानं को विकल्प्यते । अद्दृश्यमान आरम्भे गमनस्यैव सर्वथा

महाभाष्यपदीपोद्घोतः ।

६१६

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

तद्भावनिश्चय इति भावः । क्षणभङ्गवाद्येवाच वक्तोति तु न युक्तं तस्य मेधाविषंमत इति विशेषणानुपपत्तेः । यदि संप्रति इत्यादेः तन्मते उक्तिबंधवाभावाच्च ॥ इदानौ षिङ्गान्तमाच्च

क्रिया प्रवृत्ताविति । (भा)

भाष्ये क्रियारम्भे यो हेतुः प्रयोजकः फलं तदर्थं यद्विचेष्टितं क्रियासादरुक्कृत्वत्वेन समौच्छवृद्धिविषयौक्त्या बौद्धसमूहस्य बौद्ध-

प्राग्भाऽनुपलभ्यमाने किं मिथ्याध्वत्रयं परिगन्ध्यते कुतो वा तद्व्यपदेश-
काग्गां गमनमित्युक्तमेतदत्राह । विद्यत एव गमनं तत्प्रतिपक्षसद्भावात्
यस्य च प्रतिपक्षोऽस्ति तदस्ति । आलोकात्मकाग्वात् । पाग्वाग्वात्
मंशयनिश्चयवच्च । अस्ति च गमनस्य प्रतिपक्षस्थानमित्युच्यते । स्याद्गमनं
यदि तत्प्रतिपक्षस्थानं स्यात् । कथमिहेदं स्थानं गन्तुर्गन्तुस्तदपस्य वा
परिगन्ध्यते सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गन्ता न तिष्ठते तावद्गन्ता नैव तिष्ठति ।

अन्यो गन्तुर्गन्तुश्च कृत्स्नीयोऽयं तिष्ठति ॥

यथा गन्ता न तिष्ठति तथोत्तरेण श्लोकेनाव्यास्यति । अगन्तापि न
तिष्ठति स हि तिष्ठत्येव तत्किमपरया स्थित्या प्रयोजनमेकया स्थित्याऽ-
गन्तापरया तिष्ठतीति नैवं यस्माद्गन्ता तावत्तिष्ठतीति कथमेवोपपत्त्येते ॥

गमनेन विनागन्ता यदा चैवोपपद्यते ।

यदायं तिष्ठतीत्युच्यते तदा स्थिति विगोधिगमनस्य नास्तिर्ह्य-
प्रसङ्गात् इति पूर्ववद्दोषः । गन्तुर्गन्तुर्हितस्वान्यो नास्ति । अत्राह ।
नागन्ता तिष्ठति नापि गन्तुर्गन्तुश्चान्यः किं नार्हगन्तैव तिष्ठतीतिस्थित्या
च गमनम् । गन्तुर्गन्तुर्हितो नास्ति । अतो गन्ता तिष्ठतीति नोपपद्यते ।
अत्राह । विद्यत एव गमनं निवृत्तिसद्भावात् । इह गतो निवृत्तमानः

६२०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।) (अ. ३ । पा. २ । व्या. २)

वर्त्तमानत्वमादाय गच्छतीति प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः ॥ चणभङ्ग-
वादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह

इहेति । (कै)

कदाप्यवर्त्तमानस्य प्रप्रविधानाविव तुल्यस्य भूतभविष्यते
अपि त्वसंमतेन संभवत इति गच्छतीत्यवाधितप्रत्ययस्तथा
सन्तायां मानमिति भावः ॥

स्थितिभारभते । गमनाभावेतु ततो निवर्त्तते उच्यते स्याद्गमनं यदि
तन्नित्तिरेव स्यात् । यस्मान्न तिष्ठति गम्यमानान्न गताज्ञागतादपि । तत्र
गन्ता गतादध्वनो निवर्त्तते गत्यभावात् । अगतादपि गत्यभावादेव गम्य-
मानादपि न निवर्त्तते तदनुपभेद्यगमिक्रिया भावाच्च । तस्मान्न गति
निवृत्तिरत्राह । यदि गमनप्रसिद्ध द्विस्थित्यभावात् गतिरसती । एवन्तहि
गमनप्रसिद्धये स्थितिं माधयामस्तस्मिद्धौ गमनसिद्धिस्तस्माद्द्विस्थित एव
स्थानं प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् स्थिते हि प्रतिद्वन्द्विगमनं तदस्थिति तच्च स्थितिर्गपि
प्रतिद्वन्द्विसम्भावात् एतदप्युक्तम् । यस्मात् संवृत्तिश्च निवृत्तिश्च गते समा-
अत्र हि यद्गमनं स्थितिप्रसिद्धये वर्णितं तद्गत्या समं गतिदूषणेन तुल्य-
मित्यर्थः । यदा गन्ता न तिष्ठति तावदित्यादिना गतिप्रसिद्धये स्थिते
हेतुत्वेनोपात्तया दूषणमुक्तमेवमिहार्पि स्थितिप्रसिद्धये गमनहेतुत्वे-
नोपात्तेस्थानान्न गच्छति तावदित्यादिना श्लोकाद्वयपाठपरिवर्त्तनं दूषणं
वक्तव्यमिति नास्ति गमनं तद्भावात् प्रतिद्वन्द्विनी स्थितिरपीति । एवं
तावद्गमनं गत्यातुल्यं प्रत्याख्येयम् । अथ स्याद्विद्यत एव स्थानं तदारम्भात् ।
इहेत्युपमर्दनस्थानभारभते कथं तन्न स्यादुच्यते । सम्प्रवृत्तिश्च गतेः समा-
वाच्या । तत्र यथा पूर्वकृतेनारभ्यते कुहेत्यादिनाश्लोकात्रयपरिवर्त्तनं
स्थानसंप्रवृत्तिरपि गतेः समा । स्थान निवृत्तिरपि गति निवृत्त्या समा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६२१
 (अ. ३। पा. २। आ. २।) (वर्तमाने लट। ३। २। १२३)

गच्छतीति प्रत्ययोऽबाधित उत्पद्यत इति

सर्वं तावद्वगम्यत इति । (कै)

एतेनानुप्रवेशोऽपि अप्रत्यक्षत्वं सूचितम् : अन्यथावयवगतस्य
 समूहे आरोप इत्येव वदेत् ॥

नश्वयवानामभावे समूहः मन्भवति तत्राह

तत्रानेकेति । (कै)

बौद्धवैकल्पिक एवायं समूह इत्यर्थः ॥

प्रत्याख्येया । यथा गतिनिषण्णो न तिष्ठति गम्यमानान्न गतात्तावतादपौति
 गते दूषणमुक्तमेवं स्थिति निषेधेऽपि निर्गच्छतो स्थीयमानान्नास्थितादपौति
 गत्या तुल्यं दूषणमिति नास्ति स्थितिनैतत्संभवतीत्याह ।

तदेव गमनं गन्तुः स एवेति न युज्यते ।

अन्य एव पुनर्गन्ता गतेरिति न युज्यते ॥

कथं पुनर्न युज्यते इत्याह ।

तदेव गमनं गन्ता स एव हि भवेद् यदि ॥

एकान्त तदभावात् कुतो गतिप्रतिपक्षस्थितिमद्भाववादिनाङ्गतेः
 मिद्धिगिति । अपि च यदि गमनं स्यादन्तु व्यतिरेकेण वा स्यादव्यतिरेकेण
 वा सर्वथा च विचार्यतः प्रसज्येत । कर्त्तुः कर्मणा एव च ययं गमिक्रिया
 सा यदि गन्तुव्यतिरिक्ता नान्या स्यात्तदा कर्त्तुः क्रियायाश्चैकत्वं स्यात् ततश्चेयं
 क्रियायां कर्त्तेति विशेषो न स्यात् । न च च्छिदिः क्रियायाश्चेत्तुश्चैकत्वं
 मतम् । यदेव गमनं स एव गन्तेति न युज्यते । अन्यत्वमपि अनयोर्थेया
 नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्य एव पुनर्गन्ता गन्तुर्यदि विकल्प्यते ।

गमनं स्यादृते गन्तुर्गन्तास्याद्गमनादृते ॥

१ शब्दज्ञानानुपातौ वस्तुशून्यो विकल्प इति ।

१ पातञ्जल—यो—सू ॥ १ । ९ ॥

२ स न प्रमाणोपारोहौ । न विपर्ययोपारोहौ च । वस्तुशून्यत्वे-
ऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा चैतन्यं
पुरुषस्य रूपमिति । यदा चित्तिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते ।

भवति च व्यपदेशे वृत्तिः । यथा चैत्रस्य गौरिति । तथा प्रतिसिद्ध
वस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुषः, तिसृति वाणः स्यास्यति स्थित इति, गति
निवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथाऽनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्म-
स्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयौ धर्मः । तस्माद्विकल्पितः न धर्मो
स्तेन चास्ति व्यवहार इति ॥

शब्दज्ञानानुपातौ वस्तुशून्यो विकल्पः । ननुशब्दज्ञानानुपातौ चेदा
गमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्ययः स्यादित्यत
ष्याह स नेति । न प्रमाणविपर्ययान्तर्गतः । कस्माद् यतो वस्तुशून्यत्वेऽ-
पीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधति । शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति
विपर्ययान्तर्गतिम् । एतदुक्तं भवति—क्वचिदभेदे भेदमागोपयति क्वचित्
पुनर्भिन्नानामभेदम् । ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुनोऽभावात्तदाभासो
विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्ययो व्यवहारागविसंवादादिति । शास्त्र-
प्रसिद्धमुदाहरणमाह—तद्यथेति । किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्य-
विशेषणभावो नहि गवा गौर्विशेष्यते । किन्तु भिन्नेनैव चैत्रेण । तदिद-
माह—भवति च व्यपदेशे वृत्तिः । व्यपदेश्यपदेश्ययोर्भावो व्यपदेशः ।
विशेषणविशेष्यभाव इति यावत् । तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य यथा चैत्रस्य
गौरिति । शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तर्गं समुच्चिनोति—तथेति । प्रतिसिद्धो
वस्तुनः पृथिव्यादेर्धर्मः पगिस्त्वन्दो यस्य स तथोक्तः । क्रोऽसौ निष्क्रियः
पुरुषः । न खलु सांख्यीये शब्दान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्मो येन
पुरुषो विशेष्येतेत्यर्थः । क्वचित्पाठः प्रतिषिद्धा वस्तुधर्मा इति । तस्यार्थः—

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२३

(अ. ३ । पा. २ । व्या. २)

(वर्त्तमाने णट् । ३ । २ । १२२ ।)

पातञ्जल्लोकेः । समूहस्य वर्त्तमानत्वं तु प्रारब्धापरिष्मत्प्रत्व-
मुक्तमेव णडपि बौद्धमेव तस्य । अनेकक्षणसमूहात्मकं तदात्मकत्वेन
प्रसिद्धं क्रियाप्रबन्धरूपं तत्त्वेन च प्रसिद्धमविचारितक्षणमेव बुद्ध्या
विषयीकृत्येत्यर्थः । अन्यथा पूर्व्वे सर्वथावर्त्तमानकालाभावस्थोक्तत्वेन
तमसाध्येवेदुशोक्तेरसङ्गत्वापत्तेः । एवं वास्तववर्त्तमानक्रियाभाव-

प्रतीषेधव्याप्ताः प्रतिषिद्धा न वस्तुधर्माणां तद्वाप्यता भावाभावयोगसम्ब-
न्धादथ च तथा प्रतीतिरिति । लौकिकमुदाहरणमाह—तिष्ठति वाग
इति । तथाहि पचति भिनत्तीत्यत्र पूर्वापरौभूतः कर्मक्षगप्रपचय णक-
फलावच्छिन्नः प्रतीयत एवं तिष्ठतीत्यत्रापि । पूर्वापरौभावमेवाऽह-
स्यास्यति स्थित इति ॥ ननु भवतु पाकवत् पूर्वापरौभूतयाऽवस्थानक्रियया
वागाद्भिन्नया वागस्य व्यपदेश इत्यत आह—गतिं निवृत्तौ धात्वर्थमात्रं
गम्यते । गतिं निवृत्तिरेव तादृक् कल्पिता तस्या अपि भावरूपत्वं तत्रापि
पूर्वापरौभाव इत्यहो कल्पना परम्परेत्यर्थः । अभावः कल्पितो भाव इव
चानुगत इव च सर्वपरुषेधु गम्यते न एनः परुषव्यतिरिक्तो धर्मः कश्चि-
द्विद्यदाहृगान्तश्माह—तथानुत्पत्तिधर्मिति । प्रमाणाविपर्य्यायाभ्यामन्या न
विकल्पवृत्तिरिति वादिवो बहवः प्रतिपेदिने । तत्प्रतिबोधनायोदाहृगण
प्रपञ्च इति मन्तव्यम् ॥ ९ ॥

यदि हि गन्तृगमनयोग्यत्वं स्यात्तदा गमननिर्गपेक्षो गन्ता स्यात्
गन्तृनिर्गपेक्षं च गमनं गृह्यते । पृथक् सिद्धं घटादिव पटः । न च गन्तुः
पृथक् सिद्धं गमनं गृह्यत इति । अन्य एवं पनर्गन्तागतेरिति न युज्यत
इति प्रसाधितमेतत्तदेवम् ।

एकीभावेन वा सिद्धिर्नैकीभावेन वा ययोः ।

न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं नु खन् विद्यते ॥ इति ।

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १५३ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. २ ।

मङ्गीकृत्यानुमितबौद्धधर्मरूपक्रियां तद्वर्त्तमानत्वं च बौद्ध-
माश्रित्य प्रयोगानुपपादना इदानीं वास्तववर्त्तमानक्रियां तत्तत्-
क्षणवर्त्तिणी योगिप्रत्यक्षप्रमाणिकामाश्रित्य समाधत्ते

अपर आह । अस्तिवर्त्तमानः

काल इति । (भा)

क्रियाक्षणं त्रिचणावस्थायित्वादिति भावः ॥

नास्ति गन्तृगमनयोः सिद्धिगित्यभिप्रायः । अत्राह इह देवदत्तो गन्ता
गच्छतीति लोकप्रसिद्धं तत्र यथा वक्ताभावं भाषते कर्त्ता क्रियां करोतीति
प्रसिद्धमेवम् । यथा गत्या गतिरभिव्यज्यते तां गच्छतीति न यथोक्तदोषः ।
तदप्यसत् । यस्मात् ।

गत्या यथोद्यते गन्ता गतिन्तां स न गच्छति ।

यथा गत्या देवदत्तो गच्छतीति अभिव्यज्यते । स गन्ता संस्तावन्न गतीः
प्राप्नोति यदि वा न करोतीत्यर्थः । यस्मान्न गती पूर्वोऽस्ति । गतेः पूर्वा
गतिपूर्वः । यदि गन्तागतेः पूर्वमिदं स्यात् स तां गच्छेत् कथम् । यस्मात्
कश्चित् त्वं विद्मि गच्छेति । कश्चिदेवदत्तः कश्चिदर्थान्तरभूतं ग्रामं नगरं वा
गच्छतीति दृष्टः । न चैवं यथा गत्या गन्तेत्युच्यते । तस्याः पूर्वं सिद्धिरूपो
गतिनिरपेक्षो गन्ता नामास्ति यस्तां गच्छेत् ।

अथ मन्यसे यथा गत्या गन्तेत्यभिव्यज्यते तामेवासाँ न गच्छति ।
किन्तर्हि ततोऽन्यां गतिमिति । एतदप्यसद् यस्मात् ।

गत्या यथोद्यते गन्ता ततोऽन्यः स न गच्छति ।

गती द्वे नोपपद्येते यस्मादेकः प्रगच्छति ॥

यथा गत्या गन्ताभिव्यज्यते न त्वन्यामपि स गन्ता सन्न गच्छति ।
गतिद्वयप्रसङ्गात् । यथा गत्या गन्ताभिव्यज्यते गन्ता स न यां चापगं

सत्ताभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२५

(अ. ३ । पा. २ । आ. २ ।)

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३)

आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते । (भा)

प्रत्यक्षेणेति शेषः ॥ क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानीनो यथा दूरल-
वशाद्गतिरनुमेया तथातिसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वादेकैकचणानच्छिन्ना
क्रियाप्यनुमेयैवेति भावः ॥ ननु कार्य्यणोत्तरदेशसंयोगादिना
एकैकचणवर्त्यतिसूक्ष्मवर्त्तमानक्रियायाः कथमनुमानमत आह भाष्ये

गच्छतीत्येतद्गतद्वयं प्रसक्तं न चेत्कस्मिन् गन्तविः गतिद्वयमित्ययुक्तमेतत् ।
एतेन वक्ता वाचं भाषते कर्त्ता क्रियां कर्त्तव्येति प्रयुक्तम् । तदेव ।

सङ्गतो गमनं गन्ता त्रिप्रकारं न गच्छति ।

नासङ्गतोऽपि गमनं त्रिप्रकारं न गच्छति ॥

गमनं सङ्गतः त्रिप्रकारं न गच्छति । तत्र गम्यत इति गमन-
मिहोच्यते । तत्र सङ्गतो गन्ता यो गमि क्रियायुक्तः असङ्गतो गन्ता यो
गमि क्रियाश्लिष्टः । सदसङ्गतः य उभयपक्षैरुपः । एवं गमनमपि त्रिप्रकारं
गमिक्रियामन्वयेन वेदितव्यम् । तत्र सङ्गतः गन्ता सङ्गतमसङ्गतं सदसङ्गतं
त्रिप्रकारं गतं न गच्छति । एतच्च कर्मकारं क पशौक्षायामाख्यास्यते ।
एवमसङ्गतोऽपि गन्ता त्रिप्रकारं गमनं न गच्छति । सदसङ्गतोऽपीति तत्रैव
प्रतिपादयिष्यति । यतश्चैवं गन्तुगन्तव्यगमनानि विशारथ्यमानानि न सन्ति ॥

तस्माद्गतिस्य गन्ता च गन्तव्यं च न विद्यते ॥

अत्र नैयायिकाः ।

वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥

वृत्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रव्यामौदतो यदृच्छेत् स पतितोऽध्वा
वत्संयुक्तः कालः, पतितकालः, योऽधस्तात् स पतितयोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः
पतितव्यकालः, नेदानौ तृतीयोऽध्वा वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो
मृच्छेत्, तस्माद्वर्त्तमानैः कालो न विद्यते इति ॥

तयोग्यभावो वर्त्तमानाभावे तदप्यन्तत्वात् ॥

अपि चेति । (भा)

विमदाहे कालदाहवत् कारकसञ्चिपाते विकृतिः । एकैक-
क्रिया यद्यपि न लक्ष्यते तथापि त्रिभावा योगिनस्त्रामस्तीति
वेदथन्ने इत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् ॥ नन्वस्म-
दादिष्यवहारः कथमत आह

नाश्वव्यङ्गः कालः, किन्त्वर्चि क्रियाव्यङ्गः पततीति यदापतनक्रिया
व्युपगता भवति स कालः पतितः कालः, यदोत्पत्सृगते स पतितव्यकालः
यदा इत्ये वर्त्तमाने क्रिया गृह्यते स वर्त्तमानः कालः । यदि चार्थं इत्ये
वर्त्तमानं पतनं न गृह्णाति कस्योपगममुत्पत्सृमानतां वा प्रतिपद्यते पतितः
काल इति भूताक्रिया, पतितवत्काल इति चोत्पत्सृमाना क्रिया, उभयोः
कालयोः क्रियाह्वीनं इत्यमधःपततीति क्रियाम्बन्धं सोऽयं क्रियाइवयोः
सम्बन्धं गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदाश्रयौ चेतरो कालौ तदभावे न स्याता
मिति । अथापि ॥

नातीतानागतयोर्गितरेतगपेक्षा सिद्धिः ॥

यद्यतीता नागतात्रितरेतगपेक्षौ सिद्धेताम्, प्रतिपद्येमहि वर्त्तमान-
त्रिलोपम् । नातीतापेक्षाऽनागतसिद्धिः । नाप्यनागतापेक्षा अतीतसिद्धिः
कथा युक्त्वा केन कल्पेनातीताः कथमतीता नागतयोर्गिति तन्नोपपद्यते
विशेषहेत्वभावात् । दृष्टान्तवत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपस्यग्नौ
गन्धरसौ नेतरेतगपेक्षौ सिद्धेते एवमतीतानागताविति नेतरेतगपेक्षा
कस्यचित् सिद्धिर्गिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः । यद्ये
कस्यान्यतरगपेक्षासिद्धिरन्यतरस्येदानौ किमपेक्षा यद्यन्यतरस्यैकापेक्षा
सिद्धिरेकस्येदानौ किमपेक्षा एवमेकस्याभावेऽन्यतरस्य सिद्धित्वुभयाभावः
प्रसज्यते । अर्थसद्भावव्यङ्गसायं वर्त्तमानः कालः विद्यते इत्थं विद्यते
गुणाः विद्यते कर्म्मैति । यस्य चार्थं नास्ति तस्य ॥

सूक्ष्मो हीति । (भा)

समूहान्यथानुपपत्तिवर्त्तमाने लडिति शास्त्रं च तदनुमापक-
मिति भावः ॥

एकैकक्षणग्रहणे । (कै)

एकैकक्षणस्य वर्त्तमानग्रहणेन ग्रहणे तत्क्षणवच्छेदेन क्रिया-
वेगलक्षणाविकृतिः प्रत्यक्षेण न लक्ष्यते इत्युच्यते ॥ नन्वेकैक-
क्षणस्य सूक्ष्मत्वेऽपि समूहः प्रत्यक्षः स्यादत आह

वर्त्तमानाभावे सर्वग्रहणस्यत्त्वानुपपत्तेः ॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजम् न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण सन्नि-
कृत्यते ; न चायं विद्यमानं सत्किञ्चिदनुजानाति प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्ष-
विषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वज्ञोपपद्यते प्रत्यक्षानुपपत्तौ च तत्पूर्वकत्वात् अनु-
मानागमयोरनुपपत्तिः । सर्वप्रमाणाविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति ।
उभयथा च वर्त्तमानः कालो गृह्यते क्वचिदर्थसद्भावव्यङ्गः । यथा ब्रह्मे
द्वयमिति, क्वचित् क्रियामन्तानव्यङ्गः । यथा पचति छिनत्तीति, नाना-
विधाचैकार्था क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च नानाविधा चैकार्थाक्रिया-
पचतीति स्यात्प्रथममुदकासेचनं तद्वृत्तावपनमेधोपसर्पणमद्यभिज्वा-
लनं दर्वीघटनं मगडश्रावणमधोऽनताग्गमिति । छिनत्तीति क्रियाभ्यास
उद्यम्योद्यम्य परशुं दास्यति निपातयन् छिनत्तीत्युच्यते । ध्वेदं पचमानं
क्रियमानश्च तत्क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे ॥

कृतताकर्त्तव्यतोपपत्तेस्तुभयथाग्रहणम् ॥

क्रियासन्तानोऽनारब्धस्त्रिकीर्षितोऽनागतःकालः पच्यतीति । प्रयो-
जनावसानः क्रियामन्तानोपरमोऽतीतः कालोऽपाक्षीदिति । आरब्धक्रिया-
सन्तानो वर्त्तमानः कालः पचतीति । तत्र या उपरता सा कृतता, या

अनेकेति । (कै)

एवं चावयवरूपा समुदायरूपा च क्रिया अनुमानगम्यैव इति तात्पर्यम् । तत्र पक्षेऽनुमितैकैकचण्टकिक्रियानुमानरूपां धात्वर्थ-समूहरूपारोपेणवर्त्तमानप्रयोग इत्याशय इति दिक् ॥

इति शिष्यभट्टसुतसतौगर्भजनागेशभट्टकृते महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य द्वितीये
द्वितीयमाह्निकम् ॥

चिकीर्षिता साकर्त्तव्यता, या विद्यमाना सा क्रियमाना । तदेवं क्रिया-
सन्तानस्थस्त्रैकाल्यममाहाः पचति पचत इति वर्त्तमानग्रहणेन गृह्यन्ते
क्रियामन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते नाग्भो नोपरम इति सोऽय-
मुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते । अपरक्तो व्यपरक्तश्च । अतीतानागताभ्यां
स्थितिव्यङ्गो विद्यते इत्यमिति क्रियामन्तानविच्छेदाभिधायी च वैका-
ल्यान्वितः पचति द्विनतीति । अन्यश्च प्रथामन्ति प्रभृतरश्रस्य विवक्षायां
तदभिधायो बहुप्रकारो लोकेषु उत्प्रेक्षितव्यः तस्मादस्तिवर्त्तमानः काल
इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

ऋतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां नायवोज्ञानां महाभाष्ये निरुत्थने ॥
अलस्यगाधं गाम्भीर्यादुत्तान इव सोष्ठुवात् ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधि-
करणे ॥ ३ । २ । १२४ ॥

भाष्ये

लस्य (भा)

इत्यादि समानाधिकरणेनाप्रथमान्तं न ज्ञाच्यस्य कारकस्था-
योगादित्यर्थः ॥

ननु पञ्चत्वं द्वन्द्वत्वं पञ्चत्यादौ तस्मान्नाधिकरणमस्यवेत्यत
आह

दृष्टेति ॥ (क)

गुणभूते इति । (क)

(लटः श्रद्धशान्तावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

‘क्रियाप्रधानमाख्यातम्’ (भा)

इति सिद्धान्तादिति भावः ॥

१ तथाच यज्ञः प्रातिप्राख्ये—कात्यायनः—

क्रियावाचकमाख्यातम्

उपसर्गो विशेषकृत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम

निपातः पादपुरुषाः ॥

एवं च ऋहृदेवतायाम्—प्रौढकः—

क्रियाम् बह्वीष्वभिर्संश्रितो यः

पूर्वापरीभूत इच्छैक एव ।

क्रियाभिर्निर्दिष्टवशेन मिद्र

आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः ॥

एवं चात्रयास्कः—

भावप्रधानमाख्यातम् ॥

तद्व्यचोभे भावप्रधाने भवतः । पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे
व्रजति । पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् ।

नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रियायज्ञो भावः । पाक शगः त्यागाख्यः । स
यच्च प्रधानं गुणभूता क्रिया । तदिदं भावप्रधानम् । किं एनस्तदिति ।
आख्यातम् ॥ आख्यायतेऽनेन गुणभावेन अनेक क्रांति-प्रतिभक्ता स्फु-
माणेव प्रधानद्रव्यभावाभिव्यक्त्युत्पत्तीभूता क्रिया । तस्याश्च प्राधान्येन
प्रवर्त्तमानो भावः स्वात्मलाभप्रधान इत्याख्यातः ॥

आह । कथं एनगुणभूता क्रियेति ? उच्यते । तदर्थत्वात् । तदर्थं हि
सा । भावार्था भावसिद्धार्थमात्मलाभमनुभूयकाम् केषु तदगुलादौ पाकाख्यं
भावसिद्धिनिष्पादावसितप्रयोगेनैकदेश एव तिग्ने भवति । यस्य च यदर्थ

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३) (लटः श्रुतप्रानचावप्रथमाममानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

आत्मलाभस्तत्तद्गुणभृतं भवति । भावमिद्वैतं चानुमीयते क्रियाया आत्मलाभस्त-
स्माद्गुणभृतेति गम्यते । भावमिद्वैतं चानुमीयते क्रिया पशोक्षापि सती ॥

आह । कथं पुनः पशोक्षा क्रियेति ? उच्यते । नहि मेन्द्रियाणा-
मन्यतमेन स्वरूपस्या सती कदाचिदपि सन्निकृष्यते ! किं तर्हि ? तदवमाने
योऽभिनियद्यते भावः । तेन लिङ्गते । ननमभिनियत्तां क्रिया यथा
भावोऽयमभिनियत्ता इति । नाभिनियत्ता चेदभिनियत् यथैव सा
क्रिया निरुत्तेर्नाभवदयं भावः । एवं साम्प्रतमपि नाभिनियत् । अस्ति
चायम् । तस्मादभिनियत्ता क्रियेत्येवमनुमीयते तदेतदाख्यातं क्रिया
वाचकमपि सद्भावार्थत्वात् क्रियाया भावं प्रधानमुच्यत इति एवमेकं
मन्यन्ते । एकं पुनर्भावप्रधानमाख्यातमिति प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादय इति । भावः । कर्म । क्रिया ।
धात्वर्थः । इत्यनर्थान्तम् । स यत्र प्रधानं गुणभृतानि साधनानि तदिदं
भावप्रधानम् । किं पुनस्तत् ? आख्यातम् । आख्यायन्ते स्त्री पत्रांसकानि
क्रियागुणभावेन वर्त्तमानान्यनेन क्रिया च तेषामपि पाधान्येन वर्त्तमाने
आख्यातम् ॥

आह । कथं पुनश्च क्रियायाः प्राधान्यमिति ? उच्यते । स
ह्यत्रशब्दवाचा । अर्थशब्दौतानि तन्माधनानीति । अतः प्राधान्यमत्र
क्रियायाः । इतश्च प्राधान्यम् । कुतः ? विशेषप्रत्ययाधानात् । पचतीति
प्रथमपरुषैकवचनान्ते आख्यातशब्दो वर्त्तमानकालकर्तृविषयो यत्किञ्चि-
द्विवक्षितविशेषमेव पक्कादिमाधनमात्मन आश्रयभावेनापलक्ष्यमनेक
क्रिया प्राप्तिमत्यपि पक्कादौ साधने पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमा-
दधाति । नान्याम् क्रियाम् । नापि विप्रिये पक्कादौ साधने । यस्य
यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्त्तते शब्दः । स एव तस्य प्रधानम् । विशेषेण च
क्रियायामाख्यातशब्दो वर्त्तते । गुणभावेन कारकं । तस्माद्विशेषप्रत्यया-

(लटः श्रुतशानचावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

धानाङ्गावप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नम् । अपि च क्रियाव्यापारविज्ञान
परतया पृष्टः— 'किं करोति देवदत्तः?' क्रियाख्यानपगतयैव प्रत्या
चष्टे— 'पचतीति' । नत्वोदनमिति पूर्वमुक्त्वा ततः पचतीति ब्रवीति ॥

अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति । षट्पा । अमूर्त्ता हि
क्रिया निरुपाख्या । सा हि काश्चैरभिव्यज्यमानाकाङ्क्षरौरे च सन्ती
शक्यते निर्दिष्टुम् । इतश्चा हि अशरीरा सती सा न गृह्यते । अग्रहणे
च सति कथमिव निर्दिश्येत । तत्रैवं सति कारकसमूहेनाभिव्यज्यमाना
क्रिया यस्मिन्साधने विशिष्टमात्मैयं कार्यमागभते पाकाख्यं तदभिधान-
शब्दोपपदैव साक्षाद्ग्रहणासम्भवाद्निर्दिश्यते । न ह्यनाश्रिता कदाचिदपि
गृह्यतेपूर्वाङ्कितमिति साक्षाद्ग्रहणासम्भवः । तस्मादोदनकर्मकार्या
देवदत्तकालौदनशब्दोपपदैव निर्दिश्यते । ओदनं पचति देवदत्त इति ।
तत्रातिवच्चित्तस्वार्थं ओदनशब्दः । अपि च क्रियाव्यापारपिष्टिष्वयैव
पृष्टः— किं करोतीति । क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे—पचतीति ।
ततः किमिति पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति देवदत्त ओदनमिति ।
तस्माच्छब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य पचतीत्यत्र क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नम् ।
यत्पुनरेतदुक्तमोदनमिति पूर्वमुक्तेति । तत्र ब्रूमः । स हि पर्यनुयुक्तां
साधनगतां भाविनीमाशङ्कमानः पर्यनुयोगमात्मनो बुद्धवस्थकृत्वा तदपा-
करणाद्यमोदनमिति पूर्वं ब्रवीत्येवं तत्रापि द्रव्यविशेषपश्चिज्ञानार्थी
द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो दृश्यः । तस्मात् पचतीति शब्दवाच्यत्वादत्र
क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वाद् द्रव्यस्य क्रियैव प्रधानमिति । इतश्च न द्रव्य-
प्रधानमाख्यातम् । एकस्मिन् वाक्ये द्वयोर्माख्यातयोरसमवायात् ।
पचतिपठतीत्यभयोः प्राधान्यादितरेतरेण समवायो नास्ति । न ह्यौतः
शब्द इतरत्र गुणी भवति । द्रव्यशब्दे च समवायात् । समवेति द्रव्यशब्दे-
नाख्यातशब्दः । पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रिया गुणभूतो लक्ष्यते
देवदत्तः । तस्मादुपपन्नं भावप्रधानमाख्यातमिति । अपि चोक्तम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३३

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)

(लटः श्रुतज्ञानचावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते ।

त्रौनत्र परेषान् त्रिद्यात्काल तस्तु विशिष्यते ॥

तत्पुनरेतच्चतुः प्रभेदमाख्यातं भवति । कर्त्तृणि । भावं । कर्मणि ।
कर्मकर्त्तारि चेति । पचतीति कर्त्तृणि । भूयते । पच्यते इति भाव-
कर्मणोः । पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्त्तृणि । चतुर्ध्वयविवक्षिततावयवार्थानि
दृष्ट्याप्रधानानीति क्रिया एव प्रधानम् । तामभेदधत् तयैव लक्ष्य-
माय व्याख्यातसञ्ज्ञो भवतीत्युक्तम् ॥

एवं च ।

बह्भावविकारा भवन्तीति १ वार्ध्यायिणिः ।

जायते । अस्ति । विपरिणामते । वर्द्धते । अपक्षीयते विनश्यतीति ॥
जायते इति । पूर्वभावस्यादिमाचष्टे । नापरभावमाचष्टे । न प्रति-
षेधति ॥ अस्ति इति । उत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् ॥ विपरिणामत इत्य-
प्रथवमानस्य तत्त्वादिकारम् । वर्द्धते इति स्वाङ्गाभ्युत्थं सांयौगिकानां
वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा, वर्द्धते प्राग्गोति वा । अपक्षीयत
इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् । विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे,
न पूर्वभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति ॥ अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव
विकारा भवन्तीति ह स्माह । ते यथावचनमभ्युहितव्याः ॥

क्रियेति— यावन् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजननम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यत ॥

१ वार्ध्यायिणिः— “तिक्रादिभ्यः फिञ्” । ४ । १ । १५४ ॥ अपत्ये-
र्धं फिञ् वर्ध्याशब्दान् ॥

(लटः श्राद्धशान्तावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)
करते । ३ । २ । १२४ ।)

भुवादि (पा-अ १ । पा ३ । सू १ ।) सूत्रस्यभाष्यार्थप्रतिपादक-
हृगिग्र्यात् । क्रमजन्मनामेषां व्यापाराणां समूहं प्रतिगुणभूतैस्तत्तद्रूपेण
भासमानैश्च वयवैर्युक्तः संकलनात्मिककथैकत्वबुद्ध्या प्रकल्पिताभेदरूपः समूहः
क्रियेति व्यवह्रियत इति द्वितीयकार्तिकार्थः । अत्रावयवाश्रयं पौर्वापथं
समुदायाश्रयमेकत्वम् । एतेन पूर्वापगौभूतक्षणासमूहस्य युगपदसन्निधाना-
देकाक्रियेति भाष्यासङ्गतिरित्यपास्तम् । क्षणान्तराणामवयवानां वस्तु-
भूतसमुदायाभावाद्बुद्धोक्तम् । पचति पच्यतीत्यादावसिद्धमपास्तौदि-
त्यादौ सिद्धं वा साध्यत्वेन तत्प्रकारेणाभिधीयमानं क्रियां व्याश्रितेति
योगप्रदर्शनं क्रियतेऽवयवानां क्रमेणोत्पत्त्या अत एवाश्रितक्रमरूपाक्रिये-
त्याद्यर्थः । एकैकावयवेऽपि समूहरूपासोपाधिअश्रयणकालेऽपि पचतीति
व्यवहारः । आरोपे च प्रतीतिरेव बलम् । अध्यासगृहीतयैव क्रियया-
ख्यातस्य संबन्धग्रहो बोध्यः । न चैवं धात्वर्थस्य गौणत्वापत्तिः । तदतिरिक्त-
मुख्यार्थप्रसिद्ध्या तस्य गौणत्वाभावात् । यस्य हि मुख्योऽन्वोऽर्थोऽस्ति तत्रै-
वेदृशस्य गौणत्वात् । यदा तादृशानेकव्यक्तिवृत्तिजातिरेव क्रिया ।
व्यक्तिद्वयं च तस्याः साध्यत्वम् । स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिरपि क्रियाक्षणे-
रभिव्यक्तिः । फलस्यापि स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण तथैव भानम् ।
अत एव तन्मात्र वाचकस्य धातुत्वसिद्धिः । अत्र केचित् । सिद्धत्वं क्रिया
काङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकं यद्देजाद्यं तद्रूपम् । साध्यत्वं च पूर्वापगौभूता-
वयवत्वसमानाधिकरणां कामकान्वयादियोग्यतावच्छेदकं क्रियान्तराकाङ्क्षा ।
नुत्थापकतावच्छेदकं च यद्देजाद्यं तद्रूपम् । हिंसगाद्यवयवानां क्रियाप्रधान-
त्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् । खरादीनां तु स्वपतिगि-
त्यादौ नामार्थेऽप्यन्वयः । अत एव न हिंसगाद्यर्थे कारकानामन्वयः । तेषां
क्रियान्तराकाङ्क्षासत्त्वात् । तत्र सिद्धत्वं पाक इत्यादौ चम्पादि बोध्यम् ।
साध्यत्वं तु सर्वत्रैव धातुप्रतिपाद्यम् । न च धातुतः क्रियान्तराकाङ्क्षानु-

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३) (लटः श्रुतशान्त्वावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

त्यापकतावच्छेदकवैजात्येनोपस्थितौ लक्ष्णं न मेचेत् सुखं यायादित्या-
दाशकाङ्क्षा भावेनान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । चेच्छब्दसमभिव्याहारेणा-
काङ्क्षोत्थानादित्याहुः । वस्तुतः साध्यत्वं निष्पाद्यत्वमेव तद्भूषणैव च बोधः ।
स्यष्टं चेदमुपपदमतिष्ठ (पा २ । २ । १६ ।) सटकात्पर्यः (पा ६ । १ ।
१३५ ।) इत्यादौ भाष्ये । यद्यपि षटं क्रमोन्नीत्यादौ षटस्यापि साध्यमानत्वं
प्रतीयते । तथापि पदान्तस्ममभिव्याहारात्तथा । अतस्तु षटादिपदा-
द्वयसिद्धत्वेनैव प्रतीयते । सिद्धत्वं च सूक्ष्मरूपेण बोध्यम् ॥ यद्यपि
क्रियापि तथा तथापि शब्दशक्तिस्वभावात् स्थूलरूपेण साध्यत्वेनैव तस्याः
प्रतीतिः । इत्यस्य तु सूक्ष्मरूपेण सिद्धत्वेनैवेति न दोषः । पचति भवति
भुक्तेत्यादौ भवति भुक्तेत्यादीनां क्रियाकाङ्क्षादर्शनेन तावृष्यवैजात्येना
भानात्कारकाद्यन्वया नापत्तिर्धातुत्वानापत्तिश्च । एवं लक्ष्णं न मेचेदित्यादौ
नेत्येदेनापि तथाकाङ्क्षायां तद्वैजात्येनाभानाद्दोष एव । हि हगित्यादेश्च
न साध्यत्वेन भानमिति न कारकान्वय इति दिक् । तत्र फलानुकूलः
फल्कारादिव्यापारः समूहघटकः फल्कारत्वाधःसंन्यापनत्वादितत्तद्भूषणैव
वाच्यः प्रागुक्तहरिकारिकाभ्यां तत्तद्भूषणैव बोधलाभान् । अत एव देवदत्तः
पचतीत्युक्ते न फल्कारादिमात्रवेति संदेहो न । नानार्थत्वमित्येव । तत्र
यदा यो वक्तृबुद्धिस्यस्तदा न वाच्यः । अत एव काष्ठानि पचन्तीति
सिद्धम् । तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वाविवक्षायां कार्यः पचतीति शक्यताव-
च्छेदकं तु पचित्वादिकम् । धातुत्वं तु न अतिप्रसक्तत्वात् । धातु-
त्वाद्यजानतोऽपि बोधाच्च । एतेन धातुत्वेन धातुमात्रस्य क्रियात्व-
वतिशक्तिरूपेण च तत्तद्भूषणवच्छिन्नबोधकत्वमित्यपास्तम् । गौवत् ।
तावृष्यशक्तिरुच्यस्यादृष्टमात्रार्थत्वाच्च फल्कारेण एव ऋचीतशक्तिरस्य व्यञ्जनेन
वद्विप्रख्यानदशायां पचतीति नेष्टमेव । फल्कारातिगिक्ते विज्ञात्यनुकूल-
त्वायहे तवापि तद्वेष्टमेव । याग इत्या ज्ञानं वेति वादिविप्रतिपत्तिरपि

(लटः श्रुतशान्तावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

स्त्रीयस्त्रीयतात् शब्दो धातुसारादेवोपपन्ना । धातुनामनेकार्थत्वात् कदाचित् क्रियात्वेन बोधोऽपि फुत्कारस्यातीतत्वमात्रेणापाक्षीदिति तु भूतत्वादेः समुदाये एवान्वयात् । अस्ति भवति विद्यतीनामर्थः सत्ताऽनेककाल-
स्थायिनतीति कालगतपौर्वापर्येण क्रमवतीति तस्याः क्रियात्वम् ।
तदुक्तं हरिणा—

आत्मभूतः क्रमोऽप्यस्या यत्रेदं कालदर्शनम् ।

पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्तमिवस्थितम् ॥

अस्याः क्रियायाः । यत्र क्रियायां कालदर्शनं कालगतपौर्वापर्यस्य तत्रारोप इति हेलाराजः । यद्वा सत्ताविषयव्यापारार्थकत्वेन क्रिया वाचकत्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धिः । सत्ता चाऽऽवच्छादनाविकारादनुस्यूतं यमृपं सतिदिति प्रत्ययवेद्यं तत् तद्विषयव्यापारात्स्वात्मभरणस्वरूपधारणपदाभ्या-
मुच्यते । आत्मस्वरूपे च सत्तैव सा चात्रस्थूलसूक्ष्मरूपात्मिका । म्रियती
तन्मागानुकूलव्यापारस्येवात्र तद्वैपरीत्येन तद्धारणानुकूलव्यापारस्य प्रतीतेः ।
स्यष्टं चेदं भूवादि (पा १ । ३ । १ ।) सूत्रे भाष्ये । तदुक्तं
निरुक्ते । षड्भावविकारा भवन्तीति वार्थ्यायगिः । जायते । अस्ति ।
विपरिणामते । वर्द्धते । अपक्षीयते । विनश्यतीति । जायते इति पूर्व-
भावस्यादिमाचष्टे, नापरभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति । अस्त्युत्पन्नस्य
सत्त्वस्यावधारणमिति । भावस्य निरूपपदभावशब्दवाचस्य जगत्कारणस्य
सत्तारूपब्रह्मणो निष्क्रियस्यापि षडेते विकारा इव विकारा माया
सहकारेण क्रियारूपा विवर्त्ताः । अन्यत्र प्रधानादिष्टप्रधानभाव इत्यादि-
रीत्या सोपपदभावशब्दप्रयोगः । दृश्यते च भारते याज्ञवल्क्यं प्रति रवि-
वाक्ये प्रयोगः ।

कृत्स्नं शतपथं चैव त्वं प्रयोष्यसि वै द्विज ।

तस्यान्ते च पुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यतीति ॥

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३) (लटः श्रुतशानचावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

जायते इति च षड्भाषेः पूर्वस्य जनेरादिमित्युपलक्षणमुपक्रम-
प्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं जात इति व्यवहारं यावद्भावमाचष्टे तदापमं भाव-
मस्याख्यमसतो जन्मायोगाद्विद्यमानमपिनाचष्टे शब्दशक्तिस्रभावात् ।
नापि प्रतिषेधति निरालम्बनं जायत इत्यनापत्तेः । अस्तीति चोत्पन्नस्य
सत्त्वस्य सत्तावतस्तादृशस्थूलरूपस्यावधावगं धारणाभावात् इति तद्भाष्य-
कृतः । भावना फलधारेकनिष्ठत्वाच्च गच्छतीत्यादाविव न स्पष्टं प्रतीतिः ।
आमन्नविनाशं कंचिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्नेऽस्तीत्युत्तराच्च तस्य
यापारवाचकत्वम् । अन्यत्र तु सुस्थतया निश्चितं किं करोतीति प्रश्नः
पाकादिगोचर एवेति निर्णयादस्तीति बोधार्थम् । किं च व्यत्यनुबधते
इत्यत्र कर्मणि कर्मव्यतिहारे इत्यात्मनेपददर्शनात्तस्य क्रियावाचकत्वम् ।
कर्मव्यतिहारश्च तत्र क्रिया व्यतिहार इत्युपमर्गप्रादुर्भूमिति (पा ८ । ३ ।
८७ ।) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । षटो भवतीत्यादौ व्युत्पत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः ।
न व्याप्यारश्च साध्यत्वेनाभिधीयमानाश्रयतैव पातञ्जलने सर्वपदाद्याना-
मवस्थादिरूपेण प्रतिक्षणपश्चिनामितया तत्तत्पश्चिनामविशिष्टोत्पत्तिनिश्च-
यितानामाश्रयतानामनेकतया पूर्वोपगौभुतावयवकत्वात्कृतेः । सत्ताधामिव
कालगतपौर्वापर्यागोपेण वा । यदा सत्कार्यवादे कारणात्मना सदेव
यावत् स्थूलं रूपं न प्रतिपद्यते तावज्जायते इत्युच्यते । तत्प्रतिपत्तौ
त्वस्तीति तत्र तस्यापकव्यापाररूपागोपात्तम्याः क्रियात्वम् । अस्तोत्यस्य च
सत्ता भावयतीत्यर्थ इति बोध्यम् । ज्ञानं ब्रह्मेत्यादौ ज्ञानातेर्भावे ल्युट् ।
न च तस्याख्यत्वेन नित्यत्वेन च पूर्वोपगौभुतावयवकत्वेनाभानात् । कथं
तत्प्रकृतेर्ज्ञानातेर्धातुत्वमिति वाच्यम् । इत्यभिव्यक्तज्ञाने इतिधर्मगोपेण
तत्प्रतीत्यात्रापि तदारोपेण तत्त्वोपपत्तेः । ब्रह्मणो निर्विकारत्वनिर्धर्मक-
त्वाद्विश्रुतिभिश्च तस्यारोपितत्वमेवोचितम् । शुद्धचित्तस्य तु अन्यधेवात्रापि
निषेधवाक्यसङ्कारेणाख्यद्वयार्थबोधः । निषेधवाक्येरेव वा सः । एवमेव
ब्रह्मेत्यादौ नपुंसकत्वाद्यपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तारः ॥

(लटः श्रद्धाज्ञानचावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

इति क्रियेति । (के)

इत्यस्य क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः ॥

क्रियान्तरयोगाभावादिति (के)

एकत्र विशेषणत्वेनान्वितस्य कारकस्यान्यत्र तथाऽन्वयाद्योगात्
कर्तृत्वाद्यतिरिक्तानभिहितशब्दान्तरविशेषाभावेन नियमेन प्रथ-
मान्तेष्वेव सामानाधिकरण्यादिति भावः ॥

प्राधान्येनेति । (के)

‘सत्त्वप्रधानानि नामानि’ इत्युक्तेः ॥

१ तथाच महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः—

ज्ञदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥ (पा २ । २ । १६) ॥

एवं युक्तयजुः प्रातिश्राव्ये कात्यायनः—

सत्त्वाभिधायकं नाम ॥

तथाच बृहद्देवतायां श्रौतकः—

श्राव्येनोच्चारितेनेह येन द्रव्ये प्रतीयते ।

तदाक्षरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥

अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नागार्थेषु विभूतसः ।

तन्नामकवयः प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयोः ॥

क्रियाभिनिर्दृष्टिवप्रोपञ्जातः

ज्ञदन्तश्रद्धाभिहितो यदा स्यात् ।

संख्याविभक्त्यस्यलिङ्गयुक्तयो

भावस्तदाद्रव्यमिवोपलक्ष्यः ॥

एवञ्चयास्तः—

सत्त्वप्रधानानि नामानि । मुक्ते सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः । व्रथा ।
पक्तिः । इति ।

व्याख्यातजत्वाद्वाङ्मां प्रतिज्ञा क्रमं भित्त्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तम् ।
पञ्चानामलक्षणमुच्यते । किं एनस्तत् ? सत्त्वप्रधानानि नामानि । लिङ्ग-
संख्ययोरत्र सद्भाव इति सत्त्वम् । तथा लक्षणोपपत्तेः । तद्द्वेषु प्रधानं
गुणभूताक्रिया नामान्येव तानि । नमन्याख्यातशब्दे गुणभावेन । नमन्ति
वा स्वमर्थमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । यथैव ह्याख्याते
विद्यमानमपि इत्थमविवक्षितमेवमिच्छापि विद्यमानापि क्रिया अविव-
क्षिता । इत्यपरत्वात् सत्त्वशब्दस्य तद्विक्रियाजनितमुक्तकालं क्रियाशेष-
भूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यावर्त्तते ॥

व्याह । ऋथं पुनर्नास्ति क्रियाविरयत इति । विद्यमानापि वा विवक्षि-
तेति । उच्यते । प्रकृतिः । प्रत्ययो विभक्तिरिति त्रेधा विभक्त्यमान-
मेतावदेवैतन्नाम । तत्र प्रकृतिर्धातुर्गित्येकोऽर्थः । धातुश्च पुनः क्रियावचनः
स च नास्ति विरयत इति तदभिधेयभूतया क्रियया भवितव्यम् । यथा-
वश्यं यत्रार्थसत्र तदभिधायकः शब्दः । यत्र शब्दस्तत्र तदाच्योऽर्थ इति ।
सम्बुद्धौ हि शब्दार्थो वाच्यवाचकत्वेन निर्यामति । एवं तावत्क्रिया
विरयते यत्पुनर्वैतदुक्तं विद्यमानापि क्रिया ऋथमविवक्षितेति ? अत्र
नमः । नास्ति यो धातुः सक्त्ययोजयति तेन प्रातिपदिकेनाभिभूतक्रिया-
भिधानशक्तिः प्रातिपदिकान्तर्लान्तरितरेव स्वमर्थमुद्भावयितुमशक्नुवन्
प्रातिपदिकार्थमेवानुवर्त्तमानो इत्यप्रधान एव भवतीत्येवं न विवक्षिता
क्रिया । ना तु विद्यमानापि विद्वद्भ्रामणे नास्ति प्रातिपदिकनिवन्धना-
दुच्यमाना इत्यगतमर्थं प्रकाशयति । न प्रागविराहादिति इत्यपरता
सत्त्वशब्दस्य गम्यते । तथाचोक्तम् ।

(लटः श्रुतप्रधानभावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । व्या. ३ ।)
कण्ये । ३ । २ । १२४ ।)

निर्देशः कर्मकण्यं प्रदानमपकथनम् ।

स्वास्थ्यार्थाऽप्यधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रक्रीर्त्तिताः ॥

स्त्रीपुंसपंसकभेदं निपातोपसर्गाणामपि वा क्वचिन्नामत्वमपेक्ष्य षड्
वचनेनोक्तं नामानोति । अपरे एवर्भावकालकाङ्कमन्ख्यास्वत्वार एतेऽर्था
आख्यातस्य । तेषां भावप्रधानता भवति । अतो भावप्रधानमाख्यात
मित्युक्तम् । नाम्नोऽपि नचा द्रव्यं संख्या लिङ्गमित्येतेऽर्थाः । तेषां ब्रह्म-
प्रधानमित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानोक्तम् ॥

अत्र हरिः—

प्रातक्रमा विशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते ।

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यते ॥

क्रियावाची धातुः सत्त्ववाचितामेति । गीयते क्रियासत्त्वे च सत्त्वे ।
तथाहि । साधनपरिस्पन्दवशात्क्रियानां व्यक्तिस्थानीयानां विशेषशब्द-
वाच्यानां पौर्वापर्यं तद्गतापि जातिस्तथात्वेन प्रतिभासत इति सैव
साक्षात्सत्त्वाख्या क्रिया सकलधातुविषया । तस्या एवावान्तरोधात्वर्थभेद
इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । साधनसम्पर्कहेतुकप्रतीयमानरूपा परामर्शे सत्त्वे
सत्त्वं द्रव्यमित्युच्यत इति सिद्धसाद्गुरूपो द्विधाविवर्त्तः सम्पन्नरूपस्य
परस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितः । तदेव हि सर्वत्रानुगतम् । न चात्र दर्शने
सद्भ्यःसत्ता व्यतिरिक्ता भावत इति सर्वं तन्मयम् । ततश्च सर्वशब्दानां
सत्तावचनत्वाज्जातिपदार्थव्याप्तिः । यद्यपि च द्रव्यपदार्थेऽपि ब्रह्मद्रव्य
स्याभिधानमुपाधिभेदभिन्नस्य वक्ष्यति तथापि तात्पर्यभेदादवस्थाभेदः ।
जातिपदार्थे सर्वत्रान्वयिरूपं जात्यात्मना ब्रह्मविवक्षितम् । द्रव्यपदार्थनये
तु परिनिष्ठितरूपं परमार्थतयेति दर्शनविकल्पाश्रयमेवं च पक्षद्वयेऽप्येक-
पक्षोभावरूपः सिद्धान्तः । परमार्थवृत्त्यात्र सर्वपार्थदत्वात्पुनरस्य शास्त्रस्य
दर्शनान्तगोपन्यासः । एष च सर्वत्रेवास्य ग्रन्थकारस्याभिप्रायः । पदार्थ
चर्चाविषये ब्रह्मदर्शननयेनैव सम्बन्धादिविचारे विनिगमनात् ॥

सैव भावविकारेषु षड्वस्थाः प्रपद्यते ।

क्रमेण शक्तिभिस्ताभिरेवं प्रत्यवभासते ।

षट्भावविकारा भवन्तीतिऽस्माद् भगवान् वाच्यार्यगिरिति निरुक्त
कारः । तत्र च भावस्य परमार्थरूपस्य सत्तात्मकस्य जन्मादयो विकारा
इत्यर्थः । सन्मात्रस्वभावा हि सत्त्वोत्तमोत्तरविकारापत्तौ आयतेऽस्ति
विपरिणामते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति व्यपदेशमासादगति । प्रथम
तरं च सन्मात्रं रूपमस्ति शब्देन नाभिधीयते अपि तु जन्मोत्तरकालभावो
तस्या अवस्था विशेषः । जन्मानन्तरभावि हि रूपं तस्या लोके सदिति
व्यवहार्यम् । ततः प्राक्पश्चाद्भावित्यः पुनरवस्था जन्मविपरिणामादिरूपेण
व्यवहार्याः । तथाहि । स्वशक्तिमाहात्म्यात्पूर्वं आयत इत्यवसीयते
पश्चादस्तीति । अवस्थितस्य विकारापत्तिरिति विपरिणामते तच्च विपरी-
णमन् मूर्च्छतेमपि नावतिष्ठते इति वर्धते यावदनेन वर्धितव्यं ततोऽपक्षीयते
मुञ्चतेमप्यनवस्थास्यादेव । अत एवोक्तं ततोऽप्रायेण युज्यत इति । ततोऽपि
विनाश इत्येवं क्रमस्थितिः । एवम्भूतास्तस्याः काश्चन शक्तयो विद्यते
येनैकैव सती तथातया विचित्रेण रूपेण प्रतिभासते । न च परिणति-
ः श्रुताभिप्रायेणायं विकारशब्दः । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । अपि तु विवर्त
पर्यायोऽयम् । तथाहि सर्वशक्त्यात्मभूतत्वाद् ब्रह्मणोऽनेकविकारप्रदर्शन
सामर्थ्यलक्षणा अविद्याख्या शक्तिः कार्यभेदादपत्तितनानात्वासमो
ऽस्तीत्यागमविदः । इत्थं च स्वाभिरेव शक्तिभिर्ग्यतिशक्तिभिर्जन्मादि
रूपतयाऽविद्यायामाभासते । तदेव ब्रह्मसर्वभावेषु समानरूपं सत्तात्मक-
मन्यस्य तद्वातिशक्तिस्याभावादित्येषोऽन्वयः ॥

यदि तर्हि स्वशक्तिमाहात्म्याज्जन्मादिरूपतया सत्तेषावभासते कथं
न युगपदवभासः । क्रमेणेति कथम् । न हि क्रमो नाम कश्चिन्क्रिया-
विशेष इत्याशङ्क्य कालाख्याऽपि शक्तिर्ब्रह्मण एवेत्याऽशङ्क्य

(लटः श्रुतज्ञानचावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३ ।
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

आत्मभूतः क्रमोऽप्यस्या यत्रेदं कालदर्शनम् ।

पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्तमिवस्थितम् ॥

योऽयं क्रियाणां क्रमः सोऽप्यात्मभूतोऽस्याः सत्तायाः । न केवलं ताः
क्रिया एव क्रमवद्भ्यो व्यतिगिक्तस्य क्रमस्यासत्त्वेनान् यत्र क्रमे इदं काल-
दर्शनम् । कालं नाम पदार्थान्तरं तीर्थिकाः पश्यन्ति पौर्वापर्यादिरूपेण
प्रविभक्तम् । कालस्य प्रविभक्तत्वादर्थानमपि प्रविभक्तमित्युक्तम् । तात्पर्येण तु
कालः पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्त इव क्रियोपाधिवशात् । क्रमाख्या हि
कालप्रतिब्रह्मणो जन्मवासु पदार्थेषु जन्मादिक्रियादाहक्रमेव पौर्वापर्येणात्र
भानोपगमविधायिणी नापरो द्रव्यभूतः काल इति ॥

अध्याहितकलां यस्य कालप्रतिभूतमुपाश्रिता ।

जन्मादयो विकाराः षट्भावभेदस्य योनयः ॥

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तित्वा ।

लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥

अनपायोपजनविकारित्वान्निव्या ब्रह्मात्मिका सत्ता निरन्वयविनाशा
न ह्येत्वभावो नाम न भावाद्यतिगिक्तः । केवलं प्रागुक्तं च तिरोभावमात्रं
भावावभासस्य यदस्माभिश्च्युपगम्यते सैव नास्तित्वा कथ्यते । सत्तैव तिरो
भूता स्वकारणेषु शक्तिरूपतयाऽवस्थिता । वस्तूनां नाशो न तु विरूपा
ख्येऽनौ । समस्तेषु च भावेषु तिरोभूतेषु उपसंज्ञितक्रमः सिद्धरूप
तिरोभावो नाश इत्यादिनामपदप्रत्यायः । यदा तु सैव नास्तित्वा तिरो
भावावस्थारूपा माधनसम्यक्त्वशाल्पतीयमानस्वभावा विवक्षिता तदा-
ख्यातपदप्रत्याय्या पूर्ववस्थाऽपक्षीयत इत्युच्यते । तदुक्तं तु विनश्यतीति
द्वौ भावविकारौ प्रातिलोम्यपरिणामलक्षणौ । तत्र च भवनधर्मणो
भावस्य भवनविरोधात्तिरोभाव मात्रं विनाशः ॥

एवं सत्ताप्रतियोगिनोऽपि प्रथमं तद्विकारत्वमवस्थाप्य जन्मनस्तदि
कारत्वं व्याचष्टे ।

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३) (लटः श्रुत्प्रानचावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

पूर्वस्मात्प्रकृता धर्मादप्राप्ता चोत्तमं पदम् ।

तदन्तराले भेदानामाश्रयाज्जन्मकथ्यते ॥

कारणे शक्तिरूपेणावस्थानाख्यात् पूर्वधर्मात् प्रकृता, धर्मेतिभक्ति-
शक्तिप्रगुणां निष्ठामप्राप्तमत्ता. गृहीतकमा कार्याभिसुखोत्तमावस्था
विशेषमासादयन्ती, जायत इति व्यपदिश्यते नत्वमत एवोत्पादो जन्म ।
नद्यथा न सतोऽव्यन्तं विनाशः, तथाजन्मनापि नाभुतपूर्वस्याविर्भावा ।
एतच्च नाभावो जायते भावो नेति भावोऽनुपायतामिथ्यादिना प्रकटयि-
ष्यति । अत एव चावस्थामात्रत्वाकार्यकारणयोर्भेदाद् यथा विवक्षां
जनिक्रियाकर्तृत्वोपपत्तिरङ्गो जायत इत्यादौ । एतच्च निपुणतरं कारक-
मसुदृशं वक्ष्यते । पूर्वाभावस्थान्तमालवर्त्तित्तणपगम्भकारमविवक्षायां न
जनिक्रियान्वयो न उपगच्छादवस्थायाम् । तथा वक्ष्यति

पूर्वामवस्थामजहत् संस्पृष्टान् धर्ममुत्तमम् ।

संमूर्च्छित इवाथात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥

उत्तमावस्थायाश्च पूर्वावस्थाम् समाभोषात् कर्तृत्वम् । व्यावृत्तं कि-
कारकं निरूपयन्तो जायत इति व्यवहर्तन्ति ; निष्ठायां एनगस्तीति जन्मो-
त्तमकाला मत्ता व्यपदिश्यते । ततोऽपि प्रमान्तभावविर्भावोन्मुखतायां विप-
रिणामते । तत्रापि वृद्धौ वर्धते इति जन्मविशेषा एवैतं न पृथगुपात्ताः ।
तदयमानुलोम्यपरिणामः । तदेवं सत्त्वक्रियाविवर्त्तान्वयिणी । धर्मादेव
स्वपदः क्रियाभेदः सर्वधातुविषयः । तत्रैव न मिद्वरूपतायां दृश्यता
मिद्विद्विर्द्धिं निव्यक्तिगति क्रियापूर्वभाविणी गत्यन्तमर्थान्तमभुतः ॥

अथ यदुक्तं सम्बन्धिभेदात् सत्त्वमिद्यमानेति, तदिदानीं सम्बन्धिनं
दर्शयितुमाह ॥

आश्रयः स्वात्ममात्रा वा भावा वा व्यतिरेकिणः ।

स्वप्राप्तयो वा सत्ताया भेददर्शनहेतवः ॥

(लटः श्रुतश्रानथावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

क्रियाप्रथयोः सत्तात्मकत्वप्रतिपादनात् तद्व्यतिरेकेण व्यस्वन्तरा-
भावाद् यद्यपि सर्वं सत्तात्मकपरब्रह्ममयं तथापि व्यवहारेऽविद्याप्रतिरूपं
यथावभासं भेदस्यासत्त्वस्यानपह्नवनीयत्वात् । इत्यादिसत्ताश्रयः प्रतिभागो-
ऽयमविरुद्धः । तदाश्रयः सत्तायाः स्वाधारो व्यञ्जकत्वात् भेददर्शनस्य
भेदावभासस्य न तु भेदस्यैव भावतो भेदाद्धेतुः । यद् यथा एकमपि मुखं
तैलोदकादर्शमणिहस्तपणादावनेकरूपमवभासते । एवं व्यञ्जकानां गवादीनां
भेदात्सत्ता गोत्वाश्रवादिरूपतयाऽवभासत इत्यर्थः । स्वातीया वा मात्राः
कलाः परिकल्पिता भागा अंशा गोत्वादिमामान्यविषयाः परिकल्पित
विषयाः सर्वविषयायाः सत्ताया विच्छिन्नावभासतां दर्शयन्ति येन तैरेव
ना विच्छिन्नेवाविच्छिन्नाप्यवभासते । ते चाश्रयभेदादेव ततः परिकल्पित
भेदाः । तथाच

सामान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता वा तैर्विशेषिता ॥

गोत्वादिभिः सत्ताभेदं वक्ष्यति । दृष्टस्व स्वांशैरेव परिकल्पितैर्भेदाव-
भासः । तद्यथा अवयविनः । आत्मापरमोऽपि मद्भवति कल्पनानिर्मितेन
भेदेनेति, स्वप्नहृत्नेन विशेष्यते स्वप्नासावात्मैति । दृष्टस्व काल्पनिको भेदो
यथा हृत्त्यात्मानमात्मनेति । न ह्यात्मव्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चित्प्रत्यवभासते ।
अर्थान्तरत्वेनावभासमाना वा देशकालेन्द्रियादयो भेददर्शनहेतवः ।
सत्ताया वा हृद्देवानौमिदमन्यत्रान्यदन्यदिति देशादिनिमित्तो वस्तुभेदः ।
तथा देशासत्ति विप्रकर्षकृतोऽन्यथावभासो वस्तूनाम् । यथाऽऽः

दूरे यथा वा मञ्जुसु मञ्जानन्योऽपि दृश्यते ।

तथा रात्रौ नीलोत्पलादीनामन्यथावभासः । अन्यथाहृतीति काल-
कृतो भेदः । तथाच कामलाद्युपहतनयनानां शुक्ले शङ्खे पीतत्वावभास इति
इन्द्रियनिमित्तो भेदः । देशादावपि च सत्तायाः सम्बन्धिगोऽन्ये भेदका इति
विषयभेदात्तेतरेतराश्रयता । तथा चायमत्र परमार्थः । आत्मोया एव
शक्तयो योग्यताख्याः सत्तायास्तथाविधाः सन्ति याभिः विश्वप्रपञ्चं रचयति ।

लङ्गादिति । (कै)

लङ्गादिवाच्यकारकसमानाधिकरणत्वञ्चवाच्यकारकसमानाधि-
करणस्येत्यर्थः ॥

अप्रथमान्तेन । (कै)

इतरार्थनेत्यादि ॥

प्रसज्येतेति । (कै)

शतरौत्र लङ्गपि लकारार्थं कर्तुः प्राधान्यस्यादिति भावः ॥
यद्यप्यन्तरङ्गाप्रथमा तथापि प्रधानानुरोधित्वेन बलवती द्वितीयेव
स्यादित्यर्थः ॥

तद्यथा चिन्तामगिरिस्थिनां यथा मंशयमाकाङ्क्षानात्वं दर्शयति, तथा-
नन्तशक्तिं सन्मात्रं ब्रह्माविद्याविलम्बितसहं सामागिकप्रमादविषये
नानारूपं चक्रास्तीत्यन्ते वस्तुसतत्वमुद्घाटितम् ॥

अत्रेदमुच्यते यद्यपि तिङन्तोपस्थाप्ययोः कर्तृकर्मणोरप्रथमान्तेन
सामानाधिकरण्यं नास्त्येव तथापि ह्रदन्तोपस्थाप्ययोः सामानाधि-
करण्यदर्शनात् ह्रदस्थानिप्रक्रियावस्थायां कल्पमानो लकारः प्रकृत्यर्थं
प्रति प्रधानभूते कर्तृकर्मणी अभिदधानः कल्प्यते । लकारवाच्यं प्रथ-
मिच्छुतोरविषेशेऽपि गुणप्रधानभावे वैलक्षण्यमस्तीति फलितोऽर्थः ॥
अप्रथमा इत्यादिक्रिम्—देवदत्तः पचति । कथं तर्हि सन् ब्राह्मणः ।
अत्राहुः । लटः श्रुतशानच्चाविति योगो विभज्यते । नन्वोविभाषा
(३ । २ । १२४) इत्यतो विभाषानुवर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन
यथादर्शनं प्रयोगोऽप्यवतिष्ठते ॥ अप्रथमा इत्यादित्त्वं योगान्तं विषय
विशेषे श्रुतशानचोर्नित्यतायाः स्पष्टीकृत्याय ॥

६४६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(लटः श्रुत्प्रानचावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

कर्त्वाद्यभिधानमिति । (कै)

तद्भिधानशक्तिरित्यर्थः ॥

द्वितीयादौति । (कै)

द्वितीयाद्यर्थेत्यर्थः ॥

प्रतिपत्तमित्यर्थ इति । (कै)

लड्वाच्यस्याऽप्रथमान्तमामानाधिकरणं न भवति लट्वाच्यस्य
भवति यत्तत्र किं कारणं प्रतिपत्तुं शक्यं स्वभावातिरिक्तं न
किमपौति भाष्यार्थ इति भावः । ततश्च श्रुत्वादिष्वयल्लटोऽस्त्येव
श्रुत्वादिष्वयल्लटोऽस्त्येव श्रुत्वादिष्वयल्लटोऽस्त्येव
श्रुत्वादिष्वयल्लटोऽस्त्येव श्रुत्वादिष्वयल्लटोऽस्त्येव
दोष इति तात्पर्यः ॥ न तु लस्य कापि प्रयोगाभावेन कथमौ
दृशस्वभावावगतिः इतः पचान्तरमाह भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

ननु यावदप्रथमामामानाधिकरणं न निर्णीतं तावदादेश
एव न । आदेशे न चानुमानमित्यन्योन्याश्रयघप्तमत आह

सिद्धानामिति ॥ (कै)

प्रक्रियार्थं विहितस्येति । (कै)

अनेन प्रक्रियार्थकल्पितानामबोधकत्वं दर्शयति

विषम उपन्यास इति- (भा)

वदत् प्रष्टव्यः किं प्रत्यक्षेण बाधनिश्चयादनुमानं न लट् व्याप्ति-
पक्षभावादिति । तच्चाद्य आह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४७

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)

(लटः शट्शानच्चावप्रथमासमानाधि-

करणे । ३ । २ । १२४ ।)

यद्यपीति ॥ (कै)

प्रत्यक्षस्तेनामि- (मा)

इत्यादिगन्धेनापि भाष्ये तत्र वाधनिश्चयाभावः प्रतिपाद्यत इति
बोध्यम् । प्रत्यक्षेण तत्राभिमन्वन्ध एव पुरुषेण कृतो गृह्यौतो न तु
वाधः । प्रकृते तु विपरोतमित्यर्थः । लकाराप्रयोगनिमित्त-
कत्वेनान्यथाभिद्वत्वाद्भावग्राहिणः प्रत्यक्षस्य वाधत्वमित्याशयः ॥

सामान्यतो दृष्टेन (कै)

कार्यकारणभिन्नलिङ्गकेन ॥

नह्यन्यथेति । (कै)

एवं च शट्शास्त्रवैयर्थ्यरूपानुक्रमकृतताकमहितमनुमानमन्यथा-
भिद्वप्रत्यक्षात्प्रवर्त्तमिति भावः ॥

रूपसङ्घचारिणस्त्विति । (कै)

'शुक्रभास्वरूपव्यापकस्येत्यर्थः । तस्मिन् न तद्रूपवत् स्पर्शाद्यो-
द्भूतस्येति द्रष्टव्यम् । तेन दीपप्रभायां स्पर्शाद्येऽपि अनेक-
दिक्कूपस्य युगपद्दर्शनेऽपि न दोषः ॥ व्याप्तिग्रहणाभावं समाधत्ते
भाष्ये

कस्यचिदिति ॥ (मा)

तद्व्यापष्टे

१ 'शुक्रभास्वरूपव्यापकस्य' इति क चिद्विहित एतत्के पाठः ॥

२ स्पर्शाद्येऽपि न दोषः इत्येतद् यथा चक्रम्य मन्तवः ।

न तथालातचक्रम्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तत् ॥

६४८ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (लटः श्रुतशान्तावप्रथमासमानाधि- (व्य. ३ । पा. २ । आ. ३)
 करणे । ३ । २ । १२४ ।)

न भूय इति ॥ (कै)

ननु लट् अप्रथमान्तसामानाधिकरण्यात् तदनुवादेन विहित-
 तादेशस्थानित्वादित्यनुमानम् । तत्र दृष्टान्ताभावेन कथं व्याप्ति-
 पक्ष इति चेत् । यः स्थानौ स आदेशप्रथमानधर्मैति सामान्यतो
 व्याप्त्यैव महकारिविशेषवत्त्वादिशेषानुमिति । अत्रापि श्रुत
 विधायकशास्त्रमेवानुकूलस्तर्क इत्याहुः ॥ 'वृत्तपर्णयोर्जातित्वादेशः
 वद्भावः स्यादत आह

भाष्यकारेति । (कै)

व्यक्तिप्राधान्यविवक्षणादितिभावः ॥

भाष्ये

यदन्यत्रप्रथमासमानाधिकरणादिति । (भा)

अत्रावध्यवधिमतोः साजात्यादन्यत् किञ्चित् समानाधिकरण-
 नेव गृह्यते । तेनाप्रथमान्तेन समानाधिकरणस्य लट इति
 फलति ॥ यथाश्रुते तु " कौर्वतः " इत्यादौ दोषापादनासंगतिः
 स्पष्टैव ॥ नन्वापि " कुर्वतो देवदत्तस्य " इत्यादिपदान्तरसामा-
 नाधिकरणमस्त्वैव इत्यत आह

'कुर्वत इति । (कै)

वृत्तिघटकातिरिक्तविशेष्यापेक्षमितिभावः ॥

१ वृत्तपर्णयोः—अयं वृत्तः । इदं पर्णमिति ॥

२ 'कौर्वत इति' इति वज्रस्य प्रस्तकेषु पाठः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४६

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

(लटः श्रुष्टप्रानचावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

पदान्तरेति । (कै)

देवदत्तस्येत्यादीत्यर्थः ॥

देवदत्तादिना पदान्तरेणेति । (कै)

प्रथमान्तेनेति शेषः ॥

पूर्वस्मिन्नपीति । (कै)

समानाधिकरणसमामरूप “ कुर्वङ्गक्रिरि ”त्यादिः “ कुर्वन्तर ”
इत्यादिश्च । कुर्वङ्गकौ “ 'पुंवत् कर्मधारये' ति पुंवत् ॥

ननु लक्षणान्तरे 'अपचत्कल्पं देवदत्तः' इत्यादौ स्यादत आह

लक्षणशेष इति ॥ (कै)

अन्तर्वर्त्तिंसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धे किमुत्तरपदग्रहणेनेत्यत
आह

पृथगिति ॥ (कै)

भाष्ये

आदेशनिमित्त इति । (भा)

तस्मिन् हि प्रातिपदिकले सुबन्तले च तद्धितोत्पत्तेरिति
भावः ॥ सुप उत्तरपदनिमित्तत्वम् उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वं
दर्शयति

१ पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । पा—अ ६ । पा ३ । म— ४४ ।

२ 'पृथगुत्तरेति' इत्यपि बङ्गपु पस्तकेषु ॥

६५०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(लटः शब्दज्ञानचावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

'सत्युत्तरपद इति ॥ (कै)

तिङ्गादेशादिति । (भा)

तिङ्करूपादादेशादित्यर्थः ॥ एवं च पष् ल् इत्यत्र तिङो
नाधित्वा सुपि समाम उत्तरपदे श्चादितिङ्गा वाधकमिति भावः ॥

निमित्तवन्ताविति । (भा)

उत्तरपदरूपनिमित्तस्य संपन्नत्वादपवादत्वेन शब्दज्ञानचावेवेति
भावः ॥ ननु पषतौत्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरभावात्कथमादेश
प्रसक्तिरत आह—

अचापीति । (कै)

सुचेव प्रत्यय इति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५१
(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३) (लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ।)

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ॥

भाष्य

क्रियाया गुणे इति । (भा)

क्रियायाः कारके इत्यर्थः ॥ कारकनिरूपितं यदा लक्षणं
धात्वर्थस्य तदर्थमिदम् । तदाह

गुणशब्देनेति ॥ (कै)

यदा स्थानादिनेति । (कै)

कथमयं सूत्रयत्नोत्यादिप्रश्ने यदेदमुत्तरं तदा तथा सा लक्ष्या
भवतीति बोध्यम् ॥

'यदा त्विति । (कै)

यदा क्रियया कारकं लक्ष्यते तदा तदर्थमिदमित्यर्थः ॥

१ उपलब्धकैयटग्रन्थे 'तु' षटितपाठो नास्ति । परं त्वनेन नानुश-
भट्टीय कैयटपुस्तके 'तु' षटितपाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

लक्षणं चिह्नम् । हेतुः फलं साधनं च । क्रियाया लक्षणं हेतौ च
यो घातुस्तस्मात्तः घटशालचौ स्तः ॥ प्रायाना भुङ्गते यवनाः । इह प्रजनं
भुञ्जि क्रियायाः परिचायकम् । अर्जयन् वसति । अर्जनं वानस्य फलम् ।
विद्वान् मुच्यते । ज्ञानं मोक्षसाधनम् । इह लक्षणत्वादिकं द्योतम् ।

(लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ।) (अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)

देवदत्तो लक्ष्यते इति । (कै)

सूचसमानकालिकस्थानक्रियेत्यर्थः ॥

युञ्जते इति । (कै)

गुणशब्देनेत्यर्थः । अत्र पक्षेऽगुचित्वादिगुणस्येदं लक्षणं न तु क्रियाया इति भावः । अत्र पक्षे 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (३।१।१२६) इति सूत्रे गुणे लक्ष्ये उपसंख्यानं कार्यमित्यर्थः ॥

भाष्ये

कर्तुंश्र्येति । (भा)

कर्तुंलक्षणभूतयोः क्रिययोर्वाचकाभ्यां पर्यायेणेत्यर्थः ॥

सदादयश्चेति । (भा)

प्रथमासमानाधिकरणार्थमिदं वायव्यणस्यार्थमिति । “सटः शटशानचा” इति विभक्तसूचानुवर्त्तमानवायव्यणस्य “सदादयस्य” इत्यादिवचनसमुदाय इत्यर्थः ॥ ननु क्रिययोरेव लक्ष्यलक्षणभावे “को देवदत्त” इति प्रश्ने एतदुत्तरं न स्यादत आह

स्थितिक्रियेति ॥ (कै)

सर्वनामपरामर्शे इति । (कै)

एतद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्य लक्षणमिति फलितम् । अन्यथा

लक्ष्यस्य कर्त्रादिरेवेति बोध्यम् । परिचायकप्रयनाश्रययवनरूपानेकाश्रय-
निष्ठा वर्त्तमानासु क्रिया । फलीभूतार्जनाश्रयकर्तृको वासः । ज्ञानक-
ज्ञानाश्रयनिष्ठे मोक्षस्य वाक्यार्थ इति दिक् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५६

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३) (लक्षणहेतोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ।)

वचनान्तरारम्भेऽपि तिष्ठतेः शब्दानापत्तिः । न हि तदाप्यक्रिया
देवदत्तस्य लक्षणं किन्तु तदुपलक्षितसूचकक्रियेति बोध्यम् ॥

समुच्चयमानमिति । (कै)

परस्परलक्षणता यत्र समुच्चयमानं सत्कर्तृविशेषस्य लक्षणा-
मित्यन्वयः ॥

यथा चैतन्येति । (कै)

तत् स्वरूपत्वात् पुरुषस्य यथा तत्र लक्षणत्वारोपेण शब्द-
प्रयोगस्तथाऽत्रापि तदारोपेण प्रत्यय इति भावः ॥

.भाष्ये

इति वक्तव्यमेवेति । (भा)

“लक्षणहेतोः” इत्यनेनाशिक्षेः । यथाश्रुतसूचक्यासे सूचे
वायङ्ग्यानुवृत्तेरभावाच्चेत्यभिमानः ॥

तौ सत् । ३ । २ । १२७ ॥

प्रत्ययविधिरिति । (कै)

मदित्यस्य प्रत्ययस्य विधिरित्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रकृतत्विति । (भा)

एवं च प्रत्ययविधौ श्रुतज्ञानचावित्यस्यानन्वयापत्त्या संज्ञा-
विधिरेवेति भावः ॥

‘धर्मासंबन्धयोरपीति । (कै)

‘लटः सद्’ (३।१।२४) इत्यादिविहितयोरित्यर्थः ॥ ननु
भूते श्रुतज्ञानचोर्बिन्ध्यदर्शनादाह

वर्त्तमानसामीप्य इति ॥ (कै)

अतिदेशादिति । (कै)

तेन प्रत्ययवत् संज्ञायतिदेशेनैव सिद्धा तस्या अपि वर्त्त-
मानाधिकारे विहितत्वात् । “लटः सद्दा” (३।१।२४) इति

१ धर्मासंबन्धयोरपीति इति पाठः ग विहितपुस्तके ॥

श्रुतज्ञानचौ मत्संज्ञौ स्तः ॥ तौ ग्रहणमामर्थ्यादिश्च श्रुतज्ञान-
चोरानुपूर्वीमात्रं गृह्यते । अन्यथा प्रकृतयोर्वर्त्तमानार्थयोरैव संज्ञा स्यात् ।
गृह्यादेशयोरुक्तं न स्यात् । तेन तद्योगे पृग्जागुगेति न प्रवर्त्तते । लटः

महाभाष्यप्रदीपोदद्योतः ।

६५५

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

(तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।)

वचनादेव भविष्यदर्शयोरपि मा सिद्धेत्यर्थः । शब्दज्ञानवाचित्यस्य
मत् संज्ञावितिशेषः ॥ न त्कुरीत्या मत् संज्ञामिद्धिरत आह

वर्तमानवदित्यादि ॥ (कै)

न तु संज्ञेति । (कै)

अनधिकारादितिभावः ॥

ननु “स्रुठः मदा” (३।०।१४) इत्यनेन मच्छब्देन
विधानात् तद्विहितयोः मा सिद्धेत्यत आह

तथा स्रुठ इति ॥ (कै)

भाष्ये

‘ब्राह्मणस्य यश्चदिति । (भा)

यद्यपि “प्ररणेति” (२।१।११) सूत्रेऽत्रामार्यात् समामो
नेतिभाष्ये उक्तं तथापि तत्रत्यसिद्धात्मोदाहरणस्य “ब्राह्मणस्य
शुक्लाः” इत्यस्योपलक्षणम् ॥

१ ‘ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्’ इति उपलब्धवज्जम् भाष्यपस्तकेषु पाठः ॥

‘ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः’ इत्यपि वज्जम् भाष्यपस्तकेषु पाठः ॥

२ उपलब्धभाष्यपस्तके “अमामार्यादत्र न” “तत्रामार्याम्”
इत्येवं पाठोऽस्ति ॥

महेति (३।३।१४) सूत्रं तु सत्सदृशौ स्त इत्यत्र परं स्यात् । यथा
अमौ पिष्टपिष्टाः मिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते मिंहाशब्देन तदाकारतामात्रं
लक्ष्यते मुख्यार्थस्य वाधान् तथेहापीति दिक् ॥

६५६ महाभाष्यप्रदीपोदयोः ।
(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)
(तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।)

संनिहितस्यैवेति । (कै)

संनिहितगुणविशिष्टस्यैवेत्यर्थः । तादृशस्यैव तत्र बुद्धिस्थला-
दिति भावः ॥

नास्त्विति । (कै)

वाच्यवृत्त्या नद् यथा प्रतीतेरिति तात्पर्यम् ॥

शब्देनैवेति । (कै)

योगविभागबोधनद्वारा बोध्यत इत्यर्थः ॥

शब्दत इति । (भा)

भाष्ये "आद्यादित्वात्" तृतीयान्तात् तस्मिन्निति भावः ॥
भाष्ये

सदितियोगेति । (भा)

'नद्' इत्येव सूत्रे इत्यर्थः ॥

'योगाङ्गमिति । (भा)

योगः सूत्रसमुदायरूपाष्टाध्यायी तदङ्गसूत्रत्वेन । तच्च योग-
विभागे सतीत्यर्थः ॥ ननु स्थाननिर्देशाभावात् प्रत्ययाधिकाराच्च
आदेशत्वं कथं प्रत्ययस्येति च कथं सम्बन्धित्यत आह

१ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ । ४४ ॥ तसि प्रकरणे व्याद्या-
दिभ्य उपसंख्यानम् । इति वार्तिकेन तृतीयान्तात् तस् प्रत्ययः ॥

२ 'योगाङ्गे' इति 'ग' पुस्तके पाठः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५७
 (च. ३। पा. २। षा. ३) (तौ सत्। ३। २। १२७।)

'पूर्वसूत्रे इति । (कै)

प्रत्ययप्रकरणाच्च प्रत्ययस्थितिलभ्यमिति भावः । अनुवर्तमान-
 प्रत्ययपदं षष्ठाविपरिणम्यत इति बोध्यम् ॥ ननु^१धातोरित्यधि-
 कारात् तृतीयधालधिकारविहितानामादेशेऽपि तव्यानामपि
 प्रसङ्गः कस्मात्तोऽत आह

तृजादीनामिति । (कै)

लोपविधानसामर्थ्यान्नभविष्यत इत्यनुषङ्गः । एणसु^२ विधानं
 तादेशे प्रवृत्तये एव स्यात् । न हि स कश्चिप्रयोगे श्रूयते इत्यभि-
 मानः ॥ नियमं साधयति भाष्ये

योगविभागतश्चेति । (भा)

ताविति योगविभागेन यतः सत्संज्ञकं विहितमतो

'लुटः सद् (भा)

इति योगविभागेन नियम्यत इत्यर्थः ॥ तद् व्याचष्टे

एवं तर्ही- (भा)

त्यादि ॥

तावेवेति । (कै)

तावित्यनेन पुनर्विहितौ । सदित्यनेन च प्रकान्तत्वाविशेषात्

१ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (३। २। १२६) इति सूत्रे ॥

२ धातोः । ३। १। ६१ ॥

३ लुटः सदिति इति ऋषु प्लुक्केषु पाठः ॥

६५८ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।) (अ. ३ । पा. २ । अ. ३)
 सर्वेषामपि संज्ञा ॥ नन्वेवमपि “१दिषोऽमिचे” इत्यादिविहित-
 ग्रन्थः संज्ञा न स्यादिति चेत्

लृटः सद्वा । (भा)

इति ज्ञापकात् तच्छब्देन ग्रन्थग्रान्तत्वाभ्यामेव परामर्शो न
 तु लक्ष्यानिकलादिविशेषस्याप्याश्रयणमित्याश्रयात्

लृट इवेति । (कै)

पूर्वविहितग्रन्थग्रान्तत्वाच्चानुवादेन विकल्पोऽनेन विधीयत
 इत्यर्थः । एवं च लृट् लृटोरुभयोरपि प्रथमासमानाधिकरणे
 आदेशविकल्पसिद्धिरितिभावः । एवं च यथान्यासेऽप्यर्थं विकल्पः ।
 प्रथमासमानाधिकरणविषयपूर्वतिध्वनितम् ॥

लादेशेऽपि । (कै)

वासवरूपन्यायस्य अनादेशप्रत्ययविषयत्वादितिभावः ॥ साधना-
 मिधानस्येष्टत्वादाह

अनिष्टस्यापीति ॥ (कै)

निघाना इत्यादाविति । (कै)

अनुपदेशात् परत्वाभावादितिभावः ॥

१ ३ । २ । १३१ ॥

२ लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीति । परिभा ७० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५६
(अ. ३ । पा. २ । आ. ३) (टन् । ३ । २ । १३५ ।)

तृन् । ३ । २ । १३५ ॥

अताच्छील्यार्थमिति । (कै)

अनुपसर्गस्येति । (मा)

विशेषं वक्तव्यमित्यन्ये ॥ त्वनभावे कथं प्रशास्तेत्यत आह

तृजेवेति ॥ (कै)

नन्वेवं प्रशासितेतिस्थादत आह

तृन् तृषाविति । (कै)

‘शंसि क्षदादिभ्यः’ इति हरदत्तोक्तपाठे तु वृद्धिनलोपौ
दुर्लभौ ॥ नन्वेवं गतिषमासे उभयथाप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
पूर्वेति कथं स्वरे विशेषोऽत आह

तादौ च (कै)

१ ढंस्रृषौ शास्ति क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥

इत्युपलब्धकैयटे पाठः ॥

ढन् ढषौ शंसिक्क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥

इति हरदत्तसूत्रपदमञ्जर्यां पाठः ॥

एवं च उणादिसूत्रपाठेऽपि । २५० ॥

२ तादौ च निति क्तव्यतौ । ६ । २ । ५० ॥

६६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(टन् । ३ । २ । १३५ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

इत्यादि 'षुकीति प्रत्ययसंनियोगशिष्टतया टन्लाहुणात् पूर्व-
मेव षुक्खादिति भावः ॥ ननु 'नेषते' रिङ् दुर्वारोऽत आह

'नेषतेस्त्विति ॥ (कै)

'त्विषेरिति । (कै)

तथा च तत्रानुपयोगात् षर्वशेष इति भावः ॥ भाष्ये

क्षप्तेति । (भा)

द्वाराधिकृतो रयः सूतश्चेत्याहुः ॥

१ नयते षुक् च । वा । अ ३ । २ । १३५ ॥

२ घात्वन्तरं नेषतिः । कथं ज्ञायते । नेषतु नेष्ठादिति दर्शनात् ।
इन्द्रो वस्तेन नेषतु । गावो नेष्ठात् ॥

३ त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अन्वित्वं च । वा । अ ३ ।
पा २ । सू १३५ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६२
(अ. ३ । पा. २ । आ. ३) (ग्लाजिस्थञ्च क्स्नुः । ३ । २ । १३६ ।)

ग्लाजिस्थञ्च क्स्नुः । ३ । २ । १३६ ॥

ननु कदयमुपलभते अत आह

लक्ष्येति ॥ (कै)

तेनेति । (कै)

निर्देशेनासिद्धत्वं वाध्यत इत्यर्थः ॥

तदभावादिति । (कै)

असंज्ञिता कृतार्धमात्राकाखेन विच्छेदादवसानविषयत्वमिति-
भावः ॥ ननु संज्ञिताया अविचारायां विसर्गाऽपि कथं तत्रापि
संज्ञिताधिकारादिति स्पष्टमष्टमे भाष्ये इति चेन्न । पूर्वेण संज्ञि-
ताया एवावसानकार्यमिति तत्त्वादिति भावः ॥

यद्येवं चत्वेत्यासिद्धत्वाद् 'ह्रश्च च' (६।१।११४) इत्युत्वं
प्राप्नोति । सौत्रो निर्देशः । तेन असिद्धत्वाभावादुत्वाभावे विसर्गनीयो
भवतीत्यर्थः ॥

६६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(समित्यष्टाभ्यो धिनुष् । ३ । २ । १४१ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

शमित्यष्टाभ्यो धिनुष् । ३ । २ । १४१ ॥

उच्चारणार्थत्वमिति । (कै)

केवलौच्चारणार्थत्वमित्यर्थः ॥

शमिनौतरेति । (भा)

ननु ह्रस्वाभावे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वं युक्तमिति कथं दीर्घप्रयोग इति चेन्न । ताच्छ्लोकिकानां प्रायेण रुदितुच्छ्रिताया भगवतोऽङ्गेन संज्ञालात् 'संज्ञापुरणोश्चे'तिनिषेधादित्याहुः ॥

१ तसिलादिष्वान्तात्सुचः । ६ । ३ । ३५ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३८ ।

उकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । उकार उगितश्चेति ऋत्वविकल्पार्थः । शमिनितरा शमिनौतरा । नचैवं शमिनौ शमिन इत्यत्रोगिदशामिति नुम्यसङ्गः । नुम् विधौ भूत् ग्रहणस्यापकर्षात् । इह च भूत्तन्तत्वाभावादिति भाष्ये स्थितम् । उक्तिकारस्तु उकार उच्चारणार्थः । नानुबन्ध इत्याह । शमिनितरादौ चरूपेति नित्यमेव ऋत्वत्वमिष्यते इति तस्याप्रायो न्यायकृतोक्तः । तदेतत् सर्वं भाष्यविरोधादप्रमाद्यमिति प्रामाण्यिकाः ॥ उच्चादीत्यादौ तु वासरूपन्यायेन धिनुष् भविष्यति इति दिक् ॥

(अ. ३। पा. २। आ. ३।) (निन्द-हिंस-क्लिश-खाद-विनाश-परि-
क्षिप-परिरट-परिवादि-व्याभाष-असूयो वुञ्। ३। २। १४६)

निन्द-हिंस-क्लिश-खाद-विनाश- परिक्षिप-परिरट-परिवादि-व्याभाष- असूयो वुञ्। ३। २। १४६ ॥ .

जातौ बहुवचनमिति । (कै)

तत्र बहुवचनस्य भगवता प्रत्याख्यानदेकव्यक्तिविषये जात्या-
श्रयणे फलाभावाच्चेदं चिन्त्यम् । प्रयोगबहुत्वाश्रयबहुवचन-
मितिपरे ॥

‘असूजो वुञ्’ इति पाठः बहुषु मुद्रितमिद्वान्तकौमुदीषु
मुद्रितकाशिकासु मुद्रितपदमञ्जर्यां च अस्ति परम् उपलब्ध महाभाष्ये
शब्दकौस्तुभे च एवं नास्ति । तत्र ‘असूयः’ इत्येवं पाठः ॥

गिदि कुत्सायाम् । लृङ्-हिंसि-हिंसायाम् । क्लिश-विवाधने ।
खादभक्षणे । गश्च अदर्शने । गणन्तः भाविना गिलोपेन निर्देशः । अकस्तु
आगन्तुकः । केचित्तु विनाशीति गणन्तमेव पठन्ति । क्षिपि ष्टी-
उक्ताथौ । वदिर्यन्तः । भाष-व्यक्तायां वाचि । असूयति कण्ठ्वादिद्यगन्तः ॥
समाहारबन्धः । व्यत्ययेन पुंस्त्वम् । पञ्चमर्थे च प्रथमा ॥ असूयति
भिन्नानामिह्यह्मं व्यर्थम् । गवुनैव रूपनिर्द्धः । असूयतेस्तु गवुलि
प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तवृत्ति तु जिनत्यादिगिति स्वरे विशेषः ॥ इतरेषां
त्वेकाक्षत्यान्न स्वरे भेदः ॥ ताच्छीलिकेषु वामरूपन्यायेन गवुल्लटजादयो न
भवतीति ज्ञापनार्थमेतत् ॥

(जु-चङ्कम्य-दंदम्य-हृ-गृधि-ज्वल-शुच-लष- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
पत-पदः । ३ । २ । १५० ।)

**जु-चङ्कम्य-दंदम्य-सृ-गृधि-ज्वल-शुच-
लष-पत-पदः । ३ । २ । १५० ॥**

सकर्मकार्यमिति । (कै)

“अनुदान्तेतश्च चलादेः” इति सूत्रे च लनशब्दार्थादकर्म-
काद् इत्यतोऽकर्मकादित्यनुवर्तते । तत्त्वं च सोपसर्गत्वेनात्मर्भावि-
तण्यर्थत्वेन वेति बोध्यम् ॥ ३ “सुददीपेति” युच्निषेधकम् ॥

१ अ ३ । पा २ । सू १४९ ॥

२ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ॥

३ सुद-दीप-दीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ॥

जु-इति सौत्रोघातुः । गतिवचन इत्येके । वेगवचन इत्यन्ये ॥ क्रसु-
पादविक्षेपे । हुम-हम्म-मौमृ-गतौ । हृ-गतौ । गृधु-अभिकाङ्क्षायाम् ।
ज्वल-दीप्तौ । शुच-शोके । लष-इच्छायाम् । प्रल-हल-पल्लगतौ । पद-
गतौ ॥

सुद-दीप-दीक्षश्च इत्यनेन युच्-निषिध्यते । घृद-क्षरणे । दीपौ-
दीप्तौ । दीक्ष-मौगणे ॥ सूदिता । दीपिता । दीक्षिता ॥

ननु दीपि ग्रहणं व्यर्थम् । ‘नमि कम्मि रुम्यजनकमहिंसदीपो रः ।
३ । २ । १६७ ॥ इति रेणौव युचो वाधात् । ताच्छौलिकेषु वासरूपविधि-
र्नास्तीति पदिग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति चेत् सत्यम् । तस्यानित्यत्वमनेन
ज्ञाप्यते । तेन कम्ना । कमना इह युज्योरेव समावेशो ज्ञाप्यत इति
भाव्यस्वरसः ॥ यदाह भवति युचोरेण समावेश इति वृत्तिकारस्तु
उपलक्षणीमिदं मन्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६५

(अ. ३। पा. २। आ. ३)

(स्पृहि गृहि पति दयि निद्रा तन्द्रा
अद्वाभ्य आलुच्। ३। २। १५८।)

स्पृहि गृहि पति दयि निद्रा तन्द्रा
अद्वाभ्य आलुच्। ३। २। १५८ ॥

ननु 'अतो दीर्घ' इत्यत्र तिङित्यनुवृत्त्या कथमत्र दीर्घ
इत्यत्र आह

तुस्तु इति । (कै)

अत एव 'आजनोर्जे'ति दीर्घविधानस्याङ्गुत्तपरिभाषा-
ज्ञापकत्वं संगच्छते ॥

प्रयोजनभावाद्देति । (कै)

नेत्संज्ञेति शेषः ॥

उभयचैकादेश इति । (कै)

लिङ्गरे प्रत्ययस्वरे वा कृते उकारेण गुणरूपे एकादेशे

१ अतो दीर्घो यञि । ७। ३। १०१ ॥

२ तुस्तुप्रथमः मार्तुधातुर्क । ७। ३। ६५ ॥

३ अ ७। पा ३। सू ७६ ॥

४ अङ्गुत्ते पुनर्दृत्तावविधिः । परिभा ६३ ॥

५ लिति । ६। १। १६३ ॥

६ अङ्गुत्तस्य ! ३। २। ३ ॥

स्पृह-ईप्तायाम् । गृह-ग्रहणे । पत-गती । गते चुगादावदन्ताः ॥
श्रीडोवाच्यः । प्रथालुः ॥ कथं-कृपालुः स्पर्धालुर्गति । कृपां स्पर्धां च
लातीति विग्रहे "मृगश्वरादयश्च" (उणा-प्र-पा-सू-३७) इत्यनेन 'कुः'
प्रत्ययः ॥

६६६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (स्यृष्टि गृष्टि पति पदि निद्रा तन्द्रा (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
 अद्वाभ्य आनुच् । ३ । २ । १५८ ।)

इत्यर्थः । एवं चेत्ये लकारोच्चारणवैयर्थ्येन सामर्थ्यात् नेत्वमिति
 भावः ॥ नन्वेवमपि 'अदङ्कालुः' इति स्यादत आह

अङ्कालुशब्दस्यापीति । (कै)

सिद्धिरिति शेषः ॥

धेट इति । (कै)

करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी तस्य च भौवादिकत्वात् स्मोर-
 भावेन द्विवाभाव इति भावः ॥

शिदाश्रय इति । (कै)

शपाश्रय इति भावः ॥

अथवेति । (कै)

संज्ञापूर्वकतया स्मोरभावेण द्वित्वं नेति अर्थः । द्वित्वं तु न
 संज्ञापूर्वकम् । विषयकोटौ संज्ञापूर्वकस्यैव तेनानित्यत्वबोधना-
 दित्याहुः ॥ भाष्यानुकूलेन संज्ञापूर्वक इत्यस्याप्रामाणिकत्वे तु
 इदं चिन्त्यम् ॥ परे तु 'अजस्राव्यथिभ्यामिवावापि अद्धेति
 समुदायात् प्रत्यय इति न काचिच्छङ्केत्याहुः ॥ दथेयङ्लक्-
 नाख्यनभिधानादिति बोध्यम् ॥

१ अत्र निपातनात्-अत्-शब्दस्य धा शब्देन समासे "अजस्राव्यथि-
 तन्द्रावत्" विशिष्टात् प्रत्यये धातोर्विधानाभावात् सार्वधातुकत्वाभावा-
 च्छप आलोपस्यचाभावे अद्वा-लौच सिद्धे आनुच् विधानमन्यतोऽपि
 विधानार्थं तेनेदं सिद्धमिति स्पष्टं भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६७
(अ. ३ । पा. २ । आ. ३) (आदृगमहनजनः किकिनौलिट्च ।
३ । २ । १७१ ।)

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट्च । ३ । २ । १७१ ॥

ञकारगुणनिषेधार्थादिति । (कै)

ञधातोः किकिनोर्गुणनिषेधानिषेधयोः फले विशेषाभावः ।
'आरिरिति' रूपमेव गुणेऽतन्निषेधेऽपि 'अत आटः' इति दीर्घे
यणि च तदेवेति भावः ॥

ञकारनिर्देशेति । (कै)

षेधंग्रहणे इत्यर्थः ॥

जगुरिः । (भा)

इत्यादौ कित्त्वाद् गुणाभावे ओष्ठ्यपूर्वत्वाभावेऽपि क्त्वान्-
सत्त्वादुत्थम् ॥

भाष्यकारवचनेति । (कै)

संज्ञादि षष्ठमहचरितस्यैव पतेस्तत्र ग्रहणमित्यन्यविकरणस्य
तद्भावः । यदा प्रभिद्धस्य पतेग्रहणं तद् देवादिक्त्वस्य तस्य चट्ट
रूपम् ॥

आदृ-इति-नाथं तक्काः कस्तर्हि दक्काः । ऋटोर्भवति वत् ॥ स
च मुखसुखार्थ इत्यर्थः ॥ अत्र भाषायामितिवपेक्षते इति ऋटस्यन्या-
सकारादयः ॥

६६८ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ॥

ग्रावस्तु इति । (कै)

विकृतोऽपि उपलक्षणम् ॥

तच्च कृते इति । (कै)

प्रत्ययसंनिधोग्रिष्टतथान्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वे कृते इत्यर्थः ॥ ननु
दीर्घत्वं नस्यादित्ययुक्तस्यानुवादेन विधिलिङो ऽरुंभवादत् आह

संभावने इति । (कै)

दीर्घत्वं संभवेदिति नेत्यर्थः ॥ यद्यपि दीर्घवचनमामर्थ्याल्लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्यायवाधे न पुनर्दीर्घप्रवृत्तिरेव युक्ता तथापौष्टा-
नुरोधात् संप्रसारणाभाव एव भाष्यकृतोक्तः ॥ भाष्ये

कार्यकृतत्वादिति । (भा)

विकारकृतलक्ष्यभेदस्तु नात्र न्याये आश्रीयते एतद् भाष्य-
प्रामाण्यात् ॥ क्विप्रच्छोर्दीर्घत्वात् वार्तिकसूत्रेणैव किपि सिद्धे-
दीर्घत्वार्थमेव ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ येन दीर्घसमुच्चये दिशु-
दादेरपि स्यात् । असमुच्चये जुङ्गर्नसिद्धोदत् आह

१ लक्ष्ये लक्षणं सङ्घदेव प्रवर्तते । परिभा १२१ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६६

(अ. ३। पा. २। व्या. ३) (अन्येभ्योऽपि वृश्यते । ३। २। १७८।)

दीर्घ इति ॥ (कै)

द्युतिगमिभ्यामश्वये वैथधिकरणापत्तिरित्येताभ्यामसम्बन्धो
दीर्घस्तेत्यर्थः ॥ भाष्ये

दीर्यतेर्वेति । (भा)

एतद् भाष्यप्रामाण्यादेव 'दृधातुर्दिवादावपि बोध्यः ॥

जीर्यतेर्वेति । (भा)

अत्र पक्षे लृत्वे चैन विधेयम् ॥

दधातेर्वेति । (भा)

'धुमास्या' इतीलम् ॥ इत्वमवकारादावितिवचनं तु भगवता
प्रत्याख्यास्यते ॥

१ दृ-हिंसायाम् । स्वा-परस्मि-सेट् ॥

२ धुमास्यागापा जहातिमां हनि । ६। ७। ६६ ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ॥

प्रत्ययविधानादिति । (कै)

तेन हि विधेयविषये ऽयं न्यायो नानुवाद्यविषये इति
ज्ञाप्यते । कालस्त्रनुवाद्य इति भावः ॥ तेन

“पूजितो यः सुरासुरैः”

इत्यपि सिद्धम् ॥ भाष्ये

श्रीलित इत्यादि । (भा)

उक्तसमुच्चयार्थं नैवेतेषां संपद्य इति भावः ॥

कष्टं भविष्यतीति । (भा)

भविष्यतीत्यर्थं कष्टशब्द इत्यर्थः ॥

मतिरिच्छा न तु बुद्धिस्तस्याः पृथगुक्तात्वात् । ‘जनैरविदितविभवो
भवानिपतिः’ ॥ अज्ञानार्थेभ्यो भूतेऽपि क्तः ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
तथाच भाष्यम् ॥

श्रीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रक्षश्च रक्षितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥

हृष्टतुष्टौ तथाक्षान्तस्तपोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याह्वरमृताः पूर्ववत् स्मृताः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६७१
(अ. ३। पा. २। व्या. ३) (मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३। २। १८८।)

पूर्ववत् (भा)

ग्रीक्षितासुद्यतान्तवत्

वर्तमाने (कै)

इत्यर्थस्तदाह

न च्छियते इति ॥ (भा)

इति काष्ठीपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनःशेष-
भट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृतो-
यस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

इति बङ्गवल्लभशर्मविरचिते विषमपदव्याख्याने तृतीयस्य
द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
प्रसन्नव्याघ्रे गाम्भीर्यादुत्तान इव षोडशदात् ॥

उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ ॥

शास्त्रान्तरेति । (कै)

व्याकरणान्तर इत्यर्थः ॥

साधुत्वेति । (कै)

वर्तमानकाले तत्त्वार्थमिति भावः ॥

बाहुल्यकं प्रकृतस्त्ववृष्टेः
प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
कार्यसंश्लेषविधेस्त्व तदुक्तम्
नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६७३
(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १) (उणादयो बङ्गलम् । ३ । ३ । १ ।)

प्रकृतेः (भा)

इत्यस्य

तन्वीभ्यः (भा)

इति व्याख्यानमननुगुणमत आह

जाताविति ॥ (कै)

ननु तनुशब्दस्य प्रकृतेरिति विशेषणतया कथं समाभोऽत आह

तनुशब्द इति । (कै)

तथाच गमकत्वात् समास इति भावः ॥

तानवमिति । (कै)

व्याकरणान्तरे तासामल्पत्वं दृष्टेत्यर्थः ॥

बाहुल्यकमिति । (कै)

बह्वन्वर्थान् स्याति 'इत्यर्थकबङ्गलशब्दात् भावे वुञ्जा सिद्धमिति बोध्यम् । बहवोऽर्थाश्च प्रवृत्तिनिवृत्तादयो वृद्धैरुक्ताः ॥

नाम च घातुजमाह निरुक्ते

व्याकरणे शकटस्य च लोकम् ।

यत्र विशेषपदार्थमस्युत्थम्

प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदुक्तम् ॥

संज्ञासु घातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादानुबन्धमेतच्छात्रमुणादिषु ॥

१ मनोज्ञादित्यदाद् वुञ् । तत्पुनर्बह्वन्वर्थानं बङ्गलशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तं बहवः पुनरर्थाः "क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिश्चि"ति ॥

६७४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(उणादयो बज्जलम् । ३ । ३ । १ ।) (अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

बह्वर्थादानमिति । (कै)

बह्वर्थयहणरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

तेनापठिताभ्य इति । (कै)

व्याकरणान्तरे पठिताभ्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये

उणादयो दृश्यन्ते (भा)

इत्यादेर्व्याकरणान्तर इति शेषः ॥ तदाह

यथा दृग्नेरुलज् (कै)

इत्यादि ॥

प्रायेणसमुच्चयनमिति । (कै)

व्याकरणान्तरे इत्यर्थः ॥ ननु खतन्त्राणामृषीणामेवं न्यूनं
शास्त्रे

कृतम् इति (कै)

पर्यनुयोगो युक्तोऽत आह

तावत्येव भवन्विति ॥ (कै)

प्रश्न इति । (कै)

ननु प्रकृतीनां निर्देशो ऽत्रेत्यादित्यथा केन प्रमाणेन ज्ञातमिति
भाष्याच्चरार्थः ॥

तदिति । (भा)

नैगमरूढिभवमित्यर्थः ॥

जातावेकवचनमिति । (कै)

माधव इत्यनेनाश्वयः । तेन 'सुष्टिति पाठस्तु मस्यमेव ।
तस्य चाग्नेषेण संयज्ञोऽशक्यस्तस्य माधुत्वं च सर्वमस्यतमतो ज्ञायते

प्रकृतेस्तनुदृष्टः (भा)

इत्यादीतिभाष्यार्थः ।

सुसाधवः कथं स्युरिति (भा)

भाष्यस्यातो बाज्जलकमितिशेषः ॥

ते (कै)

पाणिनिना बोधितसाधुत्वकाः कथं स्युरित्यर्थः । पाणिनिना
बोधित साधुत्वमेव सुसाधुत्वं मस्यतिप्रयोगार्हत्वात् । तदाह

अपरिपूर्णानामिति ।

सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वप्रत्ययानां तत्तद्रूपेण विधानं तु
ब्रह्मणापि दुरुपपादमिति भावः ॥ ननु तेषामेव व्युत्पादनं
कैवेयाकरणैः कृतमित्याशङ्क्याह भाष्ये

'नाम च (भा)

इत्यादि ॥ तद् व्याचष्टे

१ 'ते सुष्टु' इति कैयटपाठः ॥

२ अत्र निबल्लम् तत्र नामान्याख्यातजानि इति शाकटायनो
नैबल्ल समयश्च । १ । १२ । २ ॥

६७६

मह्यभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(उणादयो बङ्गलम् । ३ । ३ । १ ।) (अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

नाम ह्रस्वपीति । (भा)

नाम धातुजमित्येवमाहनेरुक्ता इत्युच्चार्यः ॥ तदाह

अन्यैः (कै)

इत्यादिना । पाणिनेस्तु तान्यव्युत्पन्नानीत्येवेति भावः । इदं च
'आयनेयी' ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवं च 'ह्रस्वापेत्युणादि-
सूत्राणि शाकटायनस्येति सूचितम् ।

धातुजं नामेति ॥ (भा)

आह निरुक्ते (भा)

निरुक्तकारः ॥ शाकटायनश्च स्मरते व्याकरण आह

धातुजं नामेति (भा)

भाष्येऽन्वयः ॥

पदार्थः (भा)

इत्युच्चार्यशब्दः प्रयोजनवाचीत्याह

अर्थः प्रयोजनमिति ॥ (कै)

विशेषज्ञासाविति । (कै)

उक्तप्रकृतिप्रत्ययादेः

१ आयनेयीनीयियः ष-ठ-ख ह्र-घां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ । २ ॥

२ ह्रस्वापाजिमिस्रदिसाध्यश्रुभ्यउण् । १ । १ उणा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७७

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

(उखादयो बज्जलम् । ३ । ३ । १ ।)

यन्न समुत्थितम् (कै)

विशिष्टायाः वक्त्रायाः प्रकृतेरुक्तप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादितमित्यर्थः ॥

संज्ञासु धातुरूपाण्यौति (भा)

अवतारयति

'सर्ववेत्यादि ॥ (कै)

संज्ञासु (भा)

प्रसिद्धसंज्ञाशब्देषु ॥

१ प्रकृतिं वृद्धा प्रत्यय ऊहितव्यः । प्रत्ययं च । वृद्धा प्रकृति-
ऊहितव्या । न सर्वत्र ऊहः कर्त्तव्यः । किं तर्हि साधुत्वेनाभिमतासु
संज्ञावृत्ति ॥

भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥

विशेष इति । (कै)

सत्यपि वास्तवे विशेषे तस्याविवक्षितत्वात्, सामान्यस्यैव
विवक्षामाश्रित्य तदाश्रयो णिनिः । 'अनद्यतनाख्यस्तु विशेषः ।
पश्चात् सः शब्दमहिम्ना गम्यते इति भावः ॥

विशेषवौति । (कै)

प्रथमत एव विशेषविवक्षायामित्यर्थः ॥

अपवादेति । (कै)

लटो हि दावपवादौ णिनिर्लट् च ॥ नन्वेवं शोगमिष्यती-
त्यादिप्रयोगानापत्तिर्णिनिना वाधादत चाह

'वासरूपेति । (कै)

सामान्यविवक्षायामिति भावः ॥ भाष्ये

पुरापचतीत्यनपशब्दत्वार्थोति । (भा)

भविष्यत्येवानपशब्दत्वं यथा स्यात् । भूते तु नेत्येतदर्थ-
मित्यर्थः ॥ तदाह

१ भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानम् । वा । किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति । लटायं निर्देशः क्रियते । लट् चानद्यतने लुटा वाध्यते तेन

सतीति । (कै)

भविष्यद् भूतयोरसाधुत्वप्राप्तौ भविष्यत्येवानेन साधुत्वं क्रियते
न तु भूते वर्त्तमानकाले साधुत्वाभावे तु न मानं भाष्यादस्ता-
भात् । कास्त्रस्थानुवाद्यतया तत्ककौण्डिन्यन्यायाप्राप्तेः । स भवि-
ष्यत् कालेन वर्त्तमानकालस्य वाधनादितिकैयटश्चिन्त्यः ॥

भूतेऽपीति । (कै)

भविष्यत्पदाभावे “यावद्” इति सूत्रं यत्र तिष्ठितो लट्
ततोऽन्यत्रापि यथा स्यादित्यर्थं स्यात् । एवं च भूतेऽपि साधुत्वं
स्यादिति भावः ॥ दूषणान्तरमाह

शब्दोपात्तेति । (कै)

अनुवाद्यविषये तत्ककौण्डिन्यन्यायाभावादिदं चिन्त्यम् ॥

लट् एव विषये एते स्युः । न वा वाक्यार्थत्वाद् गम्यादयः शब्दो विशेषे
यत् सामान्यं तदाश्रयेण प्रवर्त्तन्ते व्यनद्यतनाग्यस्तु विशेषः श्वः शब्दमहिच्छा
गम्यते विशेषविवक्षायां तु लुडेव भवति । श्रोगन्ता ग्राममिति वामरूप-
विधिना च लट् इति भवति तेन भविष्यति गमिष्यतीत्यादयः प्रयोगा उप-
पद्यन्ते ॥

* १ यावत् पुग निपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

२ ‘ब्राह्मणोभ्यो दधिदीयतां तक्रं कौण्डिन्याय’ इति न्यायः “मिदणो-
ऽन्यात् परः” (१ । १ । ४७) इति सूत्रे भाष्ये ॥

६८०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यावत् पुरा निपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ।) (अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

यावत् पुरा निपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

यावत् पुरादिष्विति । (भा)

भाष्ये आदिना इतः आरभ्य "तुमुन्" सूत्रपर्यन्तसूत्रसन्दर्भ-
संग्रहः ॥

खडित्येतदनुवर्तिष्यते इति । (भा)

इत्यादिसूत्रसन्दर्भापस्यचणमिदम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६८२
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) । (लिप्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ।)

लिप्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥

भाष्ये

न लिप्यमानसिद्धिरपि लिप्सैवेति । (भा)

लिप्साव्याप्त्यैवेत्यर्थः । एवं च लिप्सायास्तत्रापि गम्यमानत्व-
मस्यैवेत्याशयः ॥

सिद्धिरहितायामिति । (कै)

भवान् ब्राह्मणान् चामन्त्रयिष्यतीत्यादौ । सिद्धिविषयोदा-
हरणं तु यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छतीत्यादौ ॥

अकिं वृत्तार्थोऽयमारम्भ इति ॥ *पूर्वसूत्रे किं वृत्तयद्दशां लिप्य-
मानसिद्धिरहिते लिप्सामात्रे किं वृत्त एव यथास्यादकिं वृत्तमाभुदित्येव-
मर्थम् ॥

* किं वृत्ते लिप्सायाम् (३ । ३ । ६) इति सूत्रे ॥

ई८२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(तुमुन् एवुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । (अ. ३। पा. ३। आ. १)
३।३।१०।)

तुमुन् एवुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।

३।३।१० ॥

भाष्ये

'इत्यत्र षष्ठा इति । (भा)

अत्र सूत्रेऽकस्य भविष्यतीत्यन्वाख्यानवार्त्तिकेचेत्यर्थः ॥

ननु सामान्यएवुलौवाचं निषेधोऽस्त्वत आह

सतीति । (कै)

तदनुवादेन विहितो हि तदर्थको भवतीत्यर्थः ॥ भाष्ये

य एवासाविति । (भा)

भविष्यत्क्रियावाचकप्रसक्तकत्वमेव एवुलि भविष्यत्वमितिभावः ॥

'धातुसम्बन्धे इति । (भा)

'लक्ष्यन्ते' (भा) इति धातुसम्बन्धोऽत्रेति भावः । न च
धातुसम्बन्ध इत्यनेनापि काष्ठान्तरे प्रत्यया विधीयन्त इत्यस्यापि

१. अकेनोर्भविष्यदाप्रमर्णयोः (२।३।७०) इत्यत्र षष्ठाः प्रतिषेध
उक्तः स यथा स्यात् ॥

२. कथं तर्हि भविष्यत् कालता गम्यते । धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति ।
याजकत्वस्यैव भविष्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ई८३
(अ. ३ । पा. ३ । अ. १) (तुमुन् गुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।
३ । ३ । १० ।)

भविष्यत् कालत्वमस्यैवेति वाच्यम् । धातुसम्बन्धे इत्यादिना तत्-
प्रत्याख्यानप्रकारस्मारणेनादोषात् । 'याजका' इत्यस्य तथा व्यव-
हरिष्यमाणा इत्यर्थात् ॥ तदाह

याजकत्वस्यैवेति । (कै)

तद्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः ॥

'यस्तर्हीति । (भा)

तच्च लक्षणयां न प्रमाणमिति तत्र शब्दार्थ एव भविष्यत्-
मिति भावः । तत्रापि प्रकरणाल्लक्षणेत्तरम् । सम्बन्धशब्देन
प्रकरणमुच्यते इत्याह

तस्य च तावदिति ॥ (भा)

भाविद्याजकत्वादिकमारोप्येति । (कै)

तद्व्यवहारमित्यर्थः । अद्वयं भोजको व्रजतीत्यादौ च भवि-
ष्यत्वेनैव धात्वर्थप्रतीतेर्निषेधसिद्धिरिति भावः ॥

कर्त्ता व्रजतीति । (कै)

करिष्यामीति व्रजतीत्यस्यार्थ इत्यर्थः ॥

१ यस्तर्हि न धातुसम्बन्धः । इमे ऽस्ययाजकाः ऽमे ऽस्यत्वावका-
इति । एषोऽपि भूतकालः । कथं तर्हि भविष्यत् कालता गम्यते नम्ब-
न्धात् । भाविद्याजकत्वादिकमारोप्य तथाविधानादित्यर्थः ॥

भाववचनास्य । ३ । ३ । ११ ॥

घापकेनेति । (कै)

यद्यपि तुमुन्लुठर्थे भावोऽसत्प्रभृतः । घञाद्विवाच्यस्तु सत्प्रभृत इति "तुमर्थे से सेन" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः कृत्वेन तेषां कथं तुमा लुटा वा बाधः । तथापि अर्थान्तरविशेषाविवक्षया भाष्ये बोध्यम् । एकदेश्चुक्तिर्वा इदं भाष्यम् ॥

यथाविहितता इति (भा)

शाङ्ख्यद्योतकत्वाच्चाव्ययी भावः ॥

लोकप्रसिद्धमिति । (कै)

यथा विधानं विहितानामेव तथा वाचकत्वमितिभावः ॥

वक्तोति वचनः । ल्यल्युटो वज्रलम् (३ । ३ । १३३) इति कर्तरि ल्युट् करण एव वा । भाव उच्यते येन स भाववचनः । अत्र पुरुषाः कर्त्तारः । भावाधिकारविहिता एव भाववचना भवन्ति ॥

१ तुमर्थे मे सेनमे असेन् कसे कनेमध्ये अध्येन् कथ्ये कथ्येन् प्रथ्ये अध्येन् तवै तवेष्ट् तवेनः । ३ । ४ । ६ ॥ अस्यन्यः । कर्तुस्तुमुनोऽर्थ इति । कः पुनरसौ । भावः ॥ कुतो नु खल्वेतद् भावे तुमुन् भविष्यति न पुनः कर्मादिषु कारकेषु ॥ घञादीनां तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरूपो वाच्यः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६८
(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १) (अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ।)

अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ॥

प्रतिप्रसवस्य लाघवादिति । (कै)

कां प्रति वामरूपेण णुला वाधितस्थानः द्वादादयो वासरूपेण न भवन्तीति निषेधनिष्ठमात्रेण प्रतिप्रसवत्वं मिद्धानुवादेन च तन्निषेध निश्चिन्तिः । इत एवापूर्वविध्यपेक्षया लाघवम् । अप-
वादकादिविषये तु परत्वाण्णुलेव स्यान्नत्वण् । न च परत्वादथं
कादीनामपि बाधकः । अपूर्वविधित्वापत्तेरिति भावः ॥

ततश्चेति । (कै)

अण्वचनो वाचको भवतौत्यर्थं कर्मण्युपपदे एव तस्य वाचक-
त्वमिति भावः ॥

कर्ममाप्तेति । (कै)

एवं च तत् सामर्थ्यात् परत्वेनापवादकादिविषयेऽपि प्रति-
प्रसवविधित्वमस्येति भावः ॥ ननु क्रियार्थोपपदे विधानार्थ-

१ चकारः सन्नियोगार्थ इति । अन्यथा पर्यायेण स्यात् । कदाचित्
क्रियार्थायामेव क्रियायामुपपदे कदाचित् कर्मण्येव केवले । वचनं तु
भविष्यतिकाले कादीनामपवादार्था वाधनार्थं स्यात् । चकारात् सन्न-
योगार्थात् समुदायस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वमुपपदसंज्ञा तु
प्रत्येकमेव भवति प्रत्येकं सप्तमो निर्देशात् । तेन केवलस्यापि कर्मणः
समासो भवति ॥

६८६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ।) (अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)
 मणित्वास्तु कर्मग्रहणं व्यर्थं केवलकर्मोपपदे सामान्यसूत्रेण
 “कर्मण्यण्” इत्यनेनैव सिद्धेरत आह

वचनन्विति । (कै)

कर्म ग्रहणन्वित्यर्थः ॥

भविष्यति काञ्चेति । (कै) ।

क्रियार्थापपदे ऽस्यपि कंवलदाद्य इत्यादौ कादिवाधनार्थमेव
 स्यादितिभावः ॥ भाष्ये

चेनैवेति । (भा)

उपपदसंज्ञयोरपि समुच्चय इति भावः ॥ युक्तान्तरमाह

‘प्रत्येकं चेति ॥ (भा)

तथाप्ये

कर्मण्यौति ॥ (कै)

१ अ. ३ । पा. २ । सू. १ ॥

२ उपलब्ध नागेशभट्टीय विवरणे यद्यपि ‘प्रत्येकं वेति’ इति पाठो-
 ऽस्ति तथापि बह्वेषु महाभाष्यपुस्तकेषु-‘चेति’ दर्शनादत्र तथैव स्यादितिः ॥

लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

क्रियायामिति । (कै)

तन्निष्ठत्वैवोभयत्र सिद्धिरिति भावः ॥

युक्त्वा वाधितत्वादिति । (कै)

वासवरूपन्यायाभावस्य ज्ञापनात् वासरूपन्यायेन लृडिति हर-
दत्तस्तु सिन्धु एव ॥

शेषग्रहणादिति (कै)

तत् सामर्थ्याद् योगविभाग इति भावः ॥ सूत्र पाठस्तु च
रहित इति तात्पर्यः ॥ अन्यथा “शेषवचनं क्रियार्थक्रियायां
प्रतिपद्विध्यर्थमि”ति भाष्यासंगतिः ॥ चकारसन्नेहि तस्यायमर्थो
न शेषग्रहणस्येति स्पष्टमेव ॥ ननु तत्सामर्थ्यात् क्रियोपपदेनेत्यव-
कल्पनास्यादिति मत्वा शक्यते

साधीयः । (भा)

इत्यादि ॥ भाष्ये

निर्भज्यते । (भा)

विभज्यते इत्यर्थः ॥

लृट् शेषे इत्येवमुचितम् । चकारस्तु अपाणिनीयपाठः ॥

अक्रियार्थोपपदत्वादिति । (भा)

क्रियार्थोपपदभिन्नोपपदार्थकत्वादित्यर्थः ॥ स्थाशयं प्रकटयति

एवं तर्हीति । (भा)

च घटितः पाठः कर्त्तव्य इति भावः ॥

'वार्त्तिककारस्येति । (कै)

तेन वार्त्तिककृतोऽयं च शब्दघटितोऽयं न्यास इति सूचितं
चकारं वार्त्तिककृतदुक्तेः ॥

१ शेषः क्रियार्थोपपदादन्य' । क्रिया क्रियार्थोपपदं यस्मिन् भवि-
ष्यति काले ततोऽन्यो भविष्यन्नित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६८
(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १) (लटः सद्वा । ३ । ३ । १४ ।)

लटः सद्वा । ३ । ३ । १४ ॥

सूत्रोपात्तानामिति । (कै)

इदं च वृत्त्यादिव्यवहारात् प्रयोगवलाच्चावसेषम् ॥

लट इति वचनं स्यानिर्दिष्टार्थम् । अन्यथा संज्ञकौ प्रत्ययौ स्वतन्त्रौ स्यातां न त्वादेशौ ॥ कर्षं श्रोऽर्षीनाघ्रास्यमानेन इत्यन-
दतने श्रुष्टशानचौ भवतः । उक्तोऽत्र परिहारे “व्यययो बङ्गलम्” इति
कालव्यत्ययेन लट् ॥

अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ॥

अनद्यतनेऽपीति । (कै)

'लुट् शेष' इति सूत्रेण केवलमभिव्यक्ति ज्ञापकेन अनद्यतन-
भिव्यक्तौत्यर्थः ॥ तत्रान्यतरनिर्देशोऽन्यतरस्मिन् न स्यादत आह

तन्त्रेणोति ॥ (कै)

एकशेषेणोति । (कै)

विभक्त्यन्तिकशेषेणेत्यर्थः ॥ एतच्च ज्ञापकं सदिषयल्लुट एवेति
तदिषयल्लुटोऽनद्यतनेऽ दाधुत्वमेवेति केचित् । सामान्यतः अपूर्व-
ज्ञापकमित्यन्ये ॥ भाष्ये

परिदेवनम् । (भा)

अनुशोचनम् ॥

श्वस्तनीति (भा)

लुटः संज्ञा ॥

भिव्यन्त्यर्थे (भा)

लुडर्थे भिव्यत् सामान्ये इत्यर्थः ॥

१ अ ३ । पा ३ । सू-१३ ॥

२ लुटः पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥

३ भिव्यन्तीशब्देन पूर्वाचार्यसंज्ञया लुडुच्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६९
(अ. ३। पा. ३। षा. १) (पदरूजविशस्पृशो घञ्। ३। ३। १६।)
वैवमिति । (भा)

विशंवितम् ॥

अनभियुक्तः (भा)
अभासहीनः । अद्यतनविषयमेतत् प्रयोगद्वयम् ॥

पदरूजविशस्पृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ॥

स्यर्शोनाम (कै)

इत्युदाहरणम् ॥

अन्यत्र (कै)

व्याध्यतिरिक्ते ॥

१ परिचयरहितः ॥

सृस्थिरे । ३ । ३ । १७ ॥

कालान्तरस्य प्रापक इति । (कै)

प्राप्तिमानित्यर्थः । कालान्तरस्थायीति यावत् ॥

अस्थिरार्थमिति । (कै)

'विसारो मत्स्यः'^१ (भा)

इत्यत्रैकदेशस्थस्य कालान्तरप्रापका अस्थिरत्वम् ॥

बलम्

दृढोऽग्नः । सारो बलमित्यपि शरीरे दृढशुक्रांशस्यैव बल-
पदार्थत्वादुपपन्नं न्याय्यस्यापि दृढत्वादेव तत्रापि सारशब्दः सिद्धः ।
एवं अष्टेऽपि 'खदिरसारादौ' कैयटोक्तस्थिरत्वाभावस्थित्यः ।
तस्मात् सूत्रस्यैव विषयपरिगणनमिदम् । त्रिव्येकरूपास्थिरत्वस्य
कैयटोक्तस्थिरत्वप्रतिद्वन्दितो निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेत्यन्ये ॥

१ विविधं सरतीति ॥

२ उपलब्ध नागेशभट्टीय विवरणपुस्तके "मत्स्या" इति पाठोऽस्ति
परम् उपलब्धमहाभाष्ये-"मत्स्यः" इति पाठः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६३
(अ. ३ । पा. ३ । अ. १) (भावे । ३ । ३ । १८ ।)

भावे । ३ । ३ । १८ ॥

ततश्च शब्देनेति । (कै)

भाव इति शब्देनेत्यर्थः ॥

योऽर्थः । (कै)

सिद्धावस्थः ॥ नन्वेवं “स्त्रियां क्तिन्” इति सूत्रासंगतिरत
आह

स्त्रियां भाव इति ॥ (कै)

नन्वेवमपि “नपुंसके भावे” इत्यासंगतं तत्रार्थान्तरानुवृत्त्य-
भावादत आह

एवमिति ॥ (कै)

कर्त्तरिति । (कै)

‡“कर्त्तरि क्त्” इत्यनेन तच्चेत्यर्थः ॥ सिद्धसंख्ययोर्नाम्न-
रीयकत्वमुपपादयति

* अ ३ । पा ३ । सू ९४ ॥

† अ ३ । पा ३ । सू ११४ ॥

‡ अ ३ । पा ४ । सू ६७ ॥

नित्यानामेव शब्दानां मात्रार्थस्य निवृत्तये ।
अन्याख्यानाद् भावशब्दे षत्रि नान्योऽन्यसंभवः ॥

सत्त्वेति ॥ (कै)

प्रातिपदिकमात्रं निर्दिश्यतामिति वदन्नं प्रत्याह

शब्देति । (कै)

न केवलाप्रकृतिरितिनिषेधादिति भावः ॥ भाष्ये

क्याच्चिद् विभक्त्येति । (भा)

संख्याचयेत्यर्थः ॥

विनार्थे इति । (कै)

एवं यद्दिना यज्ञ भवति तस्मान्तरौचकमित्यर्थः ॥

भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वेति । (कै)

वाग्रब्धो हेतौ । शृषोदरादित्वमित्यर्थः ॥

न खोपाभाव इति । (कै)

निषेधार्थकोऽननुबन्धको न शब्दो नास्त्येवेति भावः ॥ ननु

कण्टकस्य पुंस्त्वात् कंटकानीत्यनुपपन्नमतस्याह

कंटकशब्दश्चेति । (कै)

*शङ्खादित्वादिति भावः ॥

* अ. २ । पा. ४ । सू. ३१ ॥

न विनालिङ्गसंख्याभ्यां सत्त्वभूतोऽर्थ उच्यते ।

इत्यतन्वसुपादानं तयोर्न तु विवर्चितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६५
(अ. ३। पा. ३। व्या. १) (भाषे। ३। ३। १८।)

प्रयोगमूलत्वादिति । (कै)

अनुवाद्यगतत्वादविवेचेति तत्त्वम् ॥

न ह्यवेति । (भा)

भाष्यस्यानुवादे इत्यर्थः ॥ किञ्चिदधिकं वक्तुं विवक्षायामपि
न दोष इत्याह

अथवेति । (भा)

भाष्ये क्लृप्तोर्दृष्टान्तार्थं ग्रहणम् । यत्समभिव्याहारे साध्यत्वेन
भाष्यमात्रं गुर्वर्थं इति तस्य सामान्यवाचित्वम् ॥

भिन्नलिङ्गिति । (कै)

पाकः पक्तिः पचतमिति भावः ॥

[भिन्नलिङ्गसंख्यानुगतेषु । (कै)

तद्विशिष्टेषु ॥

'सामान्यम् । (कै)

सत्त्वभावपक्षिद्वत्वाख्यम् ॥

तद्वेकं पुंस्त्वानुगतं चेति । (कै)

अत एव पक्तिर्भाव इत्याद्युपपद्यते धर्मपरस्यापि धर्मधर्मिणोर-
भेदात् सामानाधिकरण्यम् ॥

१ सत्ताख्यं सामान्यमपि भवति नामाध्यत्वेनाभिधीयते इति क्लिया-
सामान्यवाचो भवतिर्भवति ॥

तदाश्रित्यति । (कै)

एवं लिङ्गसंख्ययोर्विचारायामपि न दोषः । न चैवं पक्ति-
रित्यादौ पुंस्त्वापत्तिः । तादृशविशेषगतसामान्यस्य भावशब्द-
वाच्यस्य सिद्धलस्य पुंस्त्वैकत्वयोः सत्त्वेऽपि तदाश्रयविशेषस्य नाना-
लिङ्गत्वात्सीत्वाद्युपपत्तिरितिभावः ॥

सामान्यमिति । (कै)

तद्गतसिद्धत्वाख्यो धर्म इत्यर्थः ॥

विशेषा इति । (कै)

तदाश्रया व्यक्तय इत्यर्थः । तासु भावविहितकृतप्रत्ययान्तवाच्या
अनेकलिङ्गा इति भावः ॥

कर्त्तादिभेदादिति । (कै)

ख्यादिभेदादित्यपि बोध्यम् । क्वचित्तु कैयटे तथैव पाठः ॥

सामान्यानुगत इति । (कै)

सिद्धलरूपसामान्यानुगत इत्यर्थः ॥

'सर्वाधिरिति । (ह्रस्वः)

प्रकार इत्यर्थः । यथा । एकस्मैवाचार्य्यत्वं मातुलत्वं सम्बन्धि-
भेदात् तथा एकस्मिन्नेव पाकादिषु माध्यलविशिष्टतत्त्विक्रियाल-
रूपविशेषरूपताभावशब्दवाच्य सामान्यं चेत्यर्थः । तच्च तत्र यथा

आचार्य्या मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते ।

सम्बन्धिभेदादर्थात्मास विधिः पक्तिभावयोः ॥

	Rs. An.
*Tattva Pratikāṣha (Text), Fasc. 2-3 @ -/10/- each ..	1 4
*Tattva Brahmana (Text), Fasc. 12-13 @ -/10/- each ..	3 12
Tattva Vārta (English), Fasc. 1-15 @ 1/4/- ..	18 12
*Tattva Cintāmani, Vol. II, Fasc. 7-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ -/10/- each ..	14 6
Tattva Cintāmani Didhiti Prakas, Fasc. 1-6 @ -/10/- each ..	3 12
Tattva Cintāmani Didhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 @ -/10/- each ..	7 8
*Tattvarthadhigama Sūtram, Fasc. 2-3 @ -/10/- each ..	1 4
Tirthacintāmani, Fasc. 1-4 @ -/10/- each ..	2 8
Trikāṇḍa-Mandanam, Fasc. 1-3 @ -/10/- ..	1 14
Tuṭṭi Satsai, Fasc. 1-6 @ -/10/- ..	3 2
Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-14 @ -/10/- each ..	8 12
*Uttara Naiṣhadha (Text), Fasc. 6-12 @ -/10/- each ..	4 6
Uvāṣagadaśo (Text and English), Fasc. 1-6 @ 1/- Vajjalaggam, Fasc. 1 ..	6 0
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ -/10/- ..	0 10
*Varaha Purana (Text), Fasc. 2-14 @ -/10/- each ..	8 2
Vaṣa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ -/10/- ..	3 12
Vayu Purana (Text), Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-7 @ -/10/- each ..	8 2
*Vedānta Sūtras (Text), Fasc. 7-13 @ -/10/- each ..	4 6
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- ..	5 10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/- ..	5 0
Ditto Vol. III, Fasc. 1 ..	0 10
Vishahitam, Fasc. 1 ..	0 10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ -/10/- each ..	4 8
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ -/10/- ..	3 12
*Vṛhannarādiya Purana (Text), Fasc. 3-6 @ -/10/- each ..	2 8
Yogaśāstra, Fasc. 1-6 ..	5 10
*Yoga Sūtra of Patanjali (Text and English), Fasc. 3-4 (Fasc. 3, Re. 1/-, Fasc. 4, Rs. 2/-) ..	3 0

Rajasthani Series.

A Descriptive Catalogue of Bardic and Historical Manuscripts.	
Sect. i: Prose Chronicles. Part i: Jodhpur State. Fasc. 1 ..	1 0
Sect. i: Prose Chronicles. Part ii: Bikaner State. Fasc. 1 ..	1 0
Sect. ii: Bardic Poetry. Part i: Bikaner State. Fasc. 1 ..	1 0
Vacanikā Rāthōra Ratana Singhajī rī Mahesadāsōta rī Khiriyā Jagā rī kahī. Part i: Dīngāla Text with Notes and Glossary ..	1 8
Veli Kriṣṇa Rukamanī rī Rāthōra rāja Prithī Rāja rī kahī. Part i: Dīngāla Text with Notes and Glossary ..	1 8
Bardic and Historical Survey of Rajputana, Chanda rāu Jēta Sī rō ..	1 8

Tibetan Series.

Amarakosha, Fasc. 1-2 ..	4 0
Amartika Kamdhenuh ..	1 0
Baudhastotrasangraha, Vol. I ..	2 0
A Lower Ladakhi version of Keśarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each ..	4 0
Nyayabindu (A Bilingual Index) ..	1 0
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1-2 ..	2 0
Pag-Sam Śhi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each ..	4 0
Prājña Pradīpā ..	1 0
Rtogs brjod dpag khri Śiā (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each ..	24 0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each ..	14 0
Timed-Kun-Den ..	1 0
or Tibetan Texts. The Song of the Eastern Snow Mountain ..	1 0

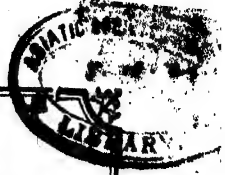
Min.

Notice of St.
Ditto d
Nepalese B.
Report on
1906-1911
Catalogue of the S.
N.B.—All Ch.
Treasurer, Asia.

Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/- each ..	34 0
ditto (Palm-leaf and selected paper MSS.) @ 3/- each ..	6 0
diddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5 0
the Search of Sanskrit MSS., 1895-1900, 1901-1905, and ..	1 8
Scientific Periodicals in Calcutta Libraries ..	5 0
Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the ..	"Society," only.

30-11-20.

Bo oks are supplied by V.P.P.

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1448.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀṢYAPRADĪPODDYOTA,
OR
A COMMENTARY ON PANINI GRAMMAR.

BY
NĀGEṢA BHATṬA

EDITED BY
PAṆḌIT BAHUVALLABHA ṢASTRI,
Lecturer on Panini and Vedas, Govt. Sanskrit College, Calcutta.
VOL. IV. FASCICULUS V.

CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1921.

INDIAN SOCIETY OF BENGAL

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

Messrs LUZAC & Co., 46, Great Russell Street, London, W.O.

M. PAUL GEUTHNER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

Complete copies of these works marked with an asterisk * cannot be supplied as of the Fasciculi are out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	An.
Açvavaiçyaka, Fasc. 1-5 @ -/10/- each	3	2
Advaitachintâ Kanatubha, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	14
*Agni Purana (Text), Fasc. 4-14 @ -/10/- each	6	14
*Aitareya Aranyaka of Rig-Veda (Text), 2-4 @ -/10/- each	1	14
*Aitareya Brâhmana, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ -/10/- each	14	6
Aitareyalocana	2	0
Amarakoşa, Fasc. 1-2	4	0
*Anu Bhasyam (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2	8
Anumana Didhiti Prasârini, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	1
*Aphorisms of Sandilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	1
*Astasâhârikâ Prajâtiparamitâ, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3	1
*Atharvâna Upanishads (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2	1
Âtmatattvaviveka, Fasc. 1-3	1	1
Avadhâna Kalpalatâ (Sana. and Tibetan), Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each	24	1
Bâlam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- each	1	1
Baudhdhastotrâsanâgraha	2	1
Baudhdhâna Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	6	1
*Bharnatî (Text), Fasc. 5-8 @ -/10/- each	2	1
Bhasavritty	0	1
Bhâtta Dipikâ, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	5	1
Bodhicaryâvatâra of Çântideva, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	1
Brahms Sūtras (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Brahmadevatâ, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	1	8
Brahmdharma Purâna, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	2	12
Çatadgani, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	8	0
*Çatapatha Brâhmana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	12
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ -/10/-	3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	1	4
Çânasâhârikâ-prajâtiparamitâ, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1 @ -/10/- each	11	14
*Çaturvarga Chintâmani, Vol. II, Fasc. 4-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	22	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 7 @ 1/4/- each	1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ -/10/-	1	14
Çônavarçita (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/- each	2	12
*Çrauta Sūtra of Apastamba (Text), Fasc. 6-17 @ -/10/- each	1	8
*Çrauta Sūtra of Çankhâyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. IV, Fasc. 1 @ -/10/- each	14	9
Çri Bhâskaran (Text), Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	1
Çri Çankhâyana Çandîka, Fasc. 1-4	1	1
Çri Çankhâyana Çandîka, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	1

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६७

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

(भावे । ३ । ३ । १८ ।)

निरूपकभेदाद् भिन्नम् । एवं प्रकृतेऽपि वाचकभेदात् कारक-
निरूपितं साध्यत्वं क्रियान्तरनिरूपितं च सिद्धत्वमिति बोध्यम् ॥

वाच्यत्वेनेति । (कै)

अनेकार्थत्वाद् धातूनां सिद्धत्वमपि घञन्तभ्रूधातोरर्थं इति
भावः ॥

यत्सामान्यमिति । (कै)

साध्यत्वविशिष्टतन्त्रक्रियात्वरूपविशेषसत्त्वेऽपि यत्सिद्धत्वाख्य-
सामान्यं घञन्तभवतिवाच्यं तन्त्रयथार्थत्वनिर्दिश्यते इत्यर्थः । न
च तस्यैकत्वात् पुंस्त्वाच्च चिकीर्षा इत्यादौ टावादिनस्यादिति
वाच्यम् । तस्य भावसिद्धत्वरूपस्यैकत्वपुंस्त्वविशिष्टस्य विशेषणत्वेन
सिद्धत्वात् । अविशेषणत्वेन भासमानेऽपि तेन स्त्राश्रयपुंस्त्रिणा-
स्ययोग्यतापनीयते इति न दोषः ॥

सत्त्वरूपत्वमिति । (कै)

एवं च सिद्धत्वसाध्यत्वरूपो धर्मविशेषो धात्वर्थः । पाकादि-
पदार्थं इति भावः ॥

'आख्यातशब्दे (हरिः)

पचतीत्यादौ ॥

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यमाधनवर्तिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिव्यपि क्रमः ॥

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धना ॥

३६८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)

३ । ३ । १६ ।)

भागाभ्याम् (हरिः)

प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् ॥

साध्यसाधन (हरिः)

क्रियाकारके बोधे इत्यर्थः ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।
३ । ३ । १६ ॥

विधिप्रतिषेधयोरिति । (कै)

एकविषयत्वे विकल्पापत्तेस्तदितरकारकविषयता विधेयेति
भावः ॥ ननु भावविषयत्वमेव स्यादत आह

भावे चेति ॥ (कै)

ननु स्वार्थं विधानमपि भावे इत्येव सिद्धमत आह

साध्यमानेति । (कै)

अकर्त्तरौति तु नामान्यप्राप्तकर्त्तर्यसम्बन्धार्थं स्यादिति भावः ॥

भाष्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६६

(अ. ३ । पा. ३ । अ. १)

(अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

३ । ३ । १६ ।)

विहित इति । (भा)

एवञ्च सामर्थ्यात् कारक एव भविष्यतीति भावः ॥ इतर चाह

तेनेति ॥ (भा)

अकर्त्तरि संज्ञायामेवेति । (भा)

सामान्यतः “कर्त्तरि क्त” इति सूत्रप्राप्तकर्त्तरि न किन्तु
भावे तच्च च संज्ञायामेवेत्यर्थः ॥

संज्ञाभूत इति । (भा)

संज्ञात्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥

भावः । (भा)

भावप्रत्ययान्तम् इत्यर्थः ॥

यदर्थो विधिरिति । (भा)

नियमविधिरित्यर्थः ॥

योगविभागात्त्विति । (कै)

अकर्त्तरिगृहणाच्चेत्यपि बोध्यम् । नियमपक्षे तस्यापि वैयर्थ्या-
दित्याहुः ॥

उक्तो भावभेदो भाष्ये । (भा)

(अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् । (अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)
३ । ३ । १६ ।)

शङ्खचतिरिक्तस्य ह्यत्रस्य वाक्यमित्यन्ये । ^१भगवत एव
इत्यन्ये ॥ भाष्ये

^१नञिवयुक्तमिति । (भा)

प्रसञ्चप्रतिषेधात् पर्युदासो न्याय्य इति भावः ॥

घञनुक्रमणमित्यादीति । (कै)

^१“ परिमाणाख्यायाम् ” इत्यादि घञ् विधानम् अजपोरेव
बाधकं न तु स्त्रीप्रत्ययानामित्यर्थकं हि तद्वार्त्तिकमिति भावः ॥
ननु ‘ परिमाणाख्यायाम् ’ इत्यत्र कारके इत्यनुवृत्त्यावपि कर्मणि
क्लिनं वाधित्वा घञ्ना भूदित्यर्थं तदावश्यकमिति चेन्न । परि-
माणाख्यायां भाव एव क्लिनं मन्यते । अभिधानस्वाभाव्यादिति
न दोषः ॥

१ एतद् वाक्यं भगवत एव नहि ह्यत्रस्य । महाभाष्ये बङ्गु वृष्ट-
त्वात् ॥ प्राचीनमहर्षौगामेषा श्रौलौ ॥

२ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यत्रैगतिः । परिभा-७५ ॥

३ अ. ३ । पा. ३ सू. २० ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७०१
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।)

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ॥

परिमाणं परिहृत्तिः तस्या आख्यानं कथनं तत्रेत्यर्थः ।
परिहृत्तिस्य प्रत्ययार्थस्येति भावः ॥ साचैकादिशब्देऽदाहरणेषु
स्यष्टैव । पुनर्विधानादेवाज्जप विषये भवतीत्यत आह

अन्यथेति ॥ (कै)

उपादानादनेनैवेति । (कै)

परिमाणाख्यायामित्यनेनैवेत्यर्थः । “निरभ्योः पूज्योः” इति
च न कार्यमिति भावः ॥ विश्वायनिष्यावौ कर्मणि घञ्जम्बौ ।
तण्डुलशब्देन शूर्पशब्देन च तत्पुरुषः । निश्चयतेः सभावसाधनो
वा । निश्चायो राशिः । अत्र राशैकत्वेन परिच्छेदः । निष्पूयते
तृषाद्यपनयनेन स निष्यावस्तण्डुलराशिः । अत्रापि संख्यापरि-
च्छेदः । “षष्ठद्वुनिस्त्रिगमस्य” इति अप् प्राप्तिः ॥

१ परिमाणाख्यायामिति भावसाधनः परिमाणाशब्दः । आख्यात-
माख्या उक्तिः । परिहृत्तेरुक्तौ सत्यामित्यर्थः । कस्य पुनः परिच्छिन्नः
प्रत्ययार्थस्य भावस्य कर्त्तृवर्जितस्य काशकस्य च ॥ तण्डुलनिश्चाय इति
निश्चयते राशौक्लियत इति निश्चायो राशिः । तण्डुलानां निश्चाय इति
घञौसमासः । अत्र राशैकत्वेन परिच्छिन्तिर्गम्यते । अत्र अपि प्राप्ते घञ् ।
प्रावेण तु निश्चाय इति पाठः तत्राप्यर्थः स एव ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू २८ ॥ ३ अ ३ । पा ३ । ५८ ॥

(परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।) (अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

वाध्यमात्रापेक्षायामिति । (कै)

सामान्यचिन्तायामिदम् ॥ वाध्यविशेषचिन्तायामपि प्रकार-
विशेषमाह

समुदायापेक्षायां चेति ॥ (कै)

ननुभावे इत्यनेनैव सिद्धमत आह

कर्मण्यपीति । (कै)

परिमाणज्ञापनार्थं भाष्ये एकादिपदोपादानम् ॥ भाष्ये

अथापीति । (भा)

एवं च पाकादिशब्दानामसंज्ञात्वात् 'अकर्त्तरि च' इत्यनेन
सिद्धमित्यर्थः । एवं चासंज्ञार्थं परिमाणाख्यायामित्यस्य चारिता-
र्थमिति । अनयोर्विषये च सर्वग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥
समाधत्ते

अज्ञपावपीति । (भा)

एवञ्च तण्डुलनिश्चाय इत्यादावप्यसंज्ञात्वादयोऽप्राप्तौ परि-
माणाख्यायामित्येव घञ् सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेनेत्यर्थः ॥
अज्ञपोः संज्ञाविषयत्वे युक्तिमाह

यथा जातीयक इति । (भा)

अन्यथाऽसंज्ञायां तयोश्चारितार्थेन घञपवादत्वमेव नस्यादिति
भावः ॥

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (परिमाणुख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।)

बहूः (भा)

सृतभार्यः ॥ ननु धातुविशेषणात् सर्वेभ्य इति पञ्चम्यन्तात् सर्व-
व्यिति कथं लभ्यतेऽत आह

सर्वेभ्य इति

तादर्थ्ये इति ॥ (कै)

नलपादाने 'ऽकत्तरिकारके' इत्युक्तेः सिद्धमत आह

तेनाधिकरणे इति । (कै)

अपादानन्तु दृष्टान्तार्थमिति भावः ॥ तद्दाहरणम्

अधीयते अस्मिन् इत्यध्यायः (भा)

स्वाध्यायः काश्च इत्यर्थः ॥

एष स्त्रियामिति सर्वेभ्य इति । (भा)

व्यावचारीत्यादौ युजादिविषयेऽपीत्यर्थः ॥ भाष्ये

कर्मव्यतिहारे (भा)

इत्यादि । तत्र 'णञ् विधायके सूत्रे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकोवर्त्तते
इत्यत्र णञ्भावत्वम् । "स्त्रियां क्तिन्" इत्यतः पृथग् ग्रहणं तु
व्यावचारीत्यादौ युजादीनां बाधकानां बाधनार्थम् । न च

' १ कर्मव्यतिहारे एष स्त्रियाम् इति सूत्रस्याख्यानावसरे "स्त्री-
ग्रहणम् । व्यतिपाको वर्त्तते" इति भगवता महाभाष्यकारेणोक्तम् इति ॥

२ अ. ३ । पा. ३ । सू. ८४ ॥

(परिभाषाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।) (अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)

“व्यतिचादिषु” “गुरोश्च इक्ष” इत्यस्यापि बाधप्रसङ्गः । स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकारे एव कर्मव्यतिहारेण कततो णिष इतिन्यासेन षिद्धेः इति तद् वार्त्तिकार्थः ॥

इनुण् सर्वेभ्य इति । (भा)

साराविणमित्यादौ भावकादिविषयेऽपौत्यर्थः ॥ १

अभिविधाविति । (भा)

शब्दशक्तिस्वभावाद् भावे एवेनुण् मिद्धौ भावग्रहणं वाक्स्वरूप-
न्यायेन पक्षप्राप्तकादिनिवृत्त्यर्थं “नपुंसकभावे” इत्यनन्तरमेव
वक्तव्ये पृथक् ग्रहणं तु ऋस्य बाधकानां स्वल्पार्थानामपि बाधनार्थं
पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥ ऋवत् ल्युटो बाधस्तु नेष्यते इत्याह

न तु ल्युट इतीति । (भा)

एतद् वार्त्तिकार्थः ॥

उभयाधिकारादिति । (कै)

परिभाषाख्यायां भावेऽपौष्टेरिति भावः । उदाहरणयोर्भावे
क्तिन् । पूर्वसूत्रस्य भाष्यस्वरसात् ॥

घञाश्रयेति । (कै)

स्थाश्रयायां तु “जनौ ङृष् क्खिति मित्त्वेन तारशब्दे

१ “तत्र व्यतिच्लादिषु दोषः” प्रकृतसूत्रभाष्ये ॥

२ अ. ३ । पा. ३ । सू. १०३ ॥

३ जनौ ङृष् ऋसुङ्ङोऽमन्नाश्च । इति धातुपाठान्तर्गतगणसूत्रम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७०५

(अ. ३। पा. ३। व्या. १) (परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः। ३। ३। २०।)

दृक्षापत्तिरिति भावः ॥ ननु जृष्णाति षे व्रतादौ पद्यते ।
अत एव जृतथे जनौ जृषति गणसूत्रे षकारोच्चारणम् । एवं
चतस्यामित्त्वेन तस्माद् घञि णिलोपेनापि सिद्धम् ॥

जार इतीति (कै)

चेन्न मितोऽमिति रूपव्यावृत्त्यर्थत्वात् । टारयतेर्यद्यपि पषाद्यत्त
सिद्धम् । तथापि अकावशात्ताविति स्वरव्यावृत्तये इदम् ॥

करणे वा इति । (भा)

पुंसिसंज्ञायां च इत्यनेन इदमुपसक्त्यर्थं न्युटोऽपि ॥

इडञ्च । ३ । ३ । २१ ॥

ननु सूत्रेणैव सिद्धमत आह

प्रकृत्येति । (कै)

सजातीयत्वादित्यर्थः ॥ तथाच 'स्त्रियां क्लिनो' वाधार्थमिद-
मिति भावः ॥

कर्मणीति । (कै)

हरदत्तसु करणे इत्याह 'नित्रियतेऽनेन' इति निवृत्तिमा-
च्छादनं बाहुलकात् करणे क्तः । तदाह

अकृताच्छादनेति ॥ (कै)

१ इडञ्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानम् तदन्ताच्च वा डीष् । वा ।
उपाध्याय इति । उपेत्य अस्मादधीयते इति अपादाने घञ् । अध्याय
इत्यत्र कर्मणि घञ् ॥ अपादाने स्त्रियामिति घञ्नुक्रमणमजपोर्विषय
इति वचनान् स्त्रियामप्राप्ते घञ् विधीयते ॥ उपाध्याया उपाध्यायीति ।
या स्वयमध्यापयति तस्यामेतद्गुणम् । पुंयोगे तु नित्यमेव डीष् । ध्रु वायु
वर्णनिवृत्तेषु । वा । श्रागे वायुरिति । करणे घञ् ॥ श्रागे वर्ण इति ।
चित्रौ करणमत्र धात्वर्थः । चित्रौ क्रियतेऽनेनाश्रय इति । अत्रापि
करणे घञ् । वर्णान्तरसंपृक्तश्चेद् वर्णः श्रागः । नित्रियते आत्रियतेऽनेन
श्रागेरिति निवृत्तमावरणमुच्यते । कृत्यल्यटो बहुलमिति करणे क्तः ॥

२ पा अ ३ । पा ३ । सू ६४ ॥

समि मुष्टौ । ३। ३। ३६ ॥

अङ्गुलीति । (कै)

दृढमुष्टिनानेनाम्बाख्यायते ॥

मुष्टिकस्येति (भा)

भाष्ये ॥ मुष्टौ कुग्रस्त इत्यर्थे ^१आकर्षादित्वात् कन् निपातनम् ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।

३ । ३ । ४३ ॥

भाष्ये

व्यतिपाकार्थमिति । (भा)

पुंलिङ्गे भावे मा भूदित्यर्थः । अकर्तृकारके तु न अनभिधानादिति भावः ॥

प्रकरणोत्कर्षादिति । (कै)

‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्येतदपेक्षेति भावः ॥

बाधकानामिति । (कै)

व्यावचोरीत्यादौ ‘ष्यासे’ति युच् । अचेदं बोध्यम् । क्तिनोऽयमपवादः । अत एव पक्षे ‘वास्रूपविधिना’ सोऽपि । अन्येषां तदपवादानां तु पृथक् पाठेन पूर्वविप्रतिषेधकत्वनया बाधकः । अत एव व्यतीचाया असिद्धिः शङ्किता भाष्ये । विप्रतिषेधविषये वास्रूपाप्रवृत्तेः ॥

१ धातुरिति वर्त्तते तस्य विशेषणं कर्मव्यतिहारग्रहणं कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानादित्यर्थः । धातोश्च क्रियावाचित्वं न तस्य साधनकर्मव्यतिहारे वृत्तिः सम्भवति । अतो लौकिकस्य क्रियाकर्मणो ग्रहणम् ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू ६४ ॥

३ ष्यासत्रयो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥

(अ. ३। पा. ३। व्या. १) (कर्मव्यतिहारे गच स्त्रियाम् । ३। ३। ४३।)

शिञ् ग्रहणं चेति । (भा)

इदं व्याचोरीत्यादौ कवाधनार्थम् ॥

व्यावक्रुष्टिरिति । (कै)

स्यष्टस्य प्रयोगे “वामरूप” सूत्रे ॥ व्यात्युचीति च माष-
काथे क्तिञ्चेति स्त्यधिकारे वामरूपविधेरभावात् । व्यात्युक्ष्याम्
अत्र अपवादविप्रतिषेधेन “गुरोश्” इत्यप्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः ॥
एवं च वामरूपसूत्रस्यप्रयोगानुष्ठानरूपभाष्ये विरोधात्

सिद्धन्तु (भा)

इत्यादि तत्सूत्रस्यवार्त्तिकमेकदेशुक्तिरिति भावः ॥

व्याचोरी व्यतीहेति । (भा)

बहुवचनपदान् माथे इति तात्पर्यम् ॥ पाठान्तरं तु स्त्रिया-
मित्यकरणप्रयुक्तत्वाच्च वाद् बाहुवचकस्य तथाप्यावश्यकत्वाच्च वार्त्ति-
कोक्तमेव युक्तमिति ॥

१ वामरूपोऽस्त्रियाम् । ३। ३। ४३ ॥

२ अ ३। पा ३। सू १०३ ॥

३ सिद्धन्तु अमररूपस्य बाधकस्य वा वचनात् ॥ वा ॥

अभिविधौ भावे इनुण् । ३ । ३ । ४४ ॥

'दयोरपि प्रकृते इति । (कै)

प्रकरणे इत्यर्थः । दयोरपि प्रकृते इति पाठान्तरम् ॥

भावे एवेति । (कै)

षण्वदिति भावः ॥

मध्येऽपवादा इति । (कै)

वाध्यसामान्यचिन्तयेदं मिद्धमिति वासरूपन्यायेन पक्षप्राप्तयोरपि तथोर्वाधनाथं भावयद्गणमिति भाष्याभिप्रायवर्णितमुचितम् ॥

वासरूप इति । (कै)

स्त्यधिकार एव वासरूपनिषेध इति प्राक् प्रतिपादनादिति भावः ॥ भाष्ये

ये तस्येति । (भा)

कस्य वाचकाः खलार्था इत्यर्थ उचितः कैद्यटोक्तार्थनाचर-
स्वारस्यम् ॥ भावयद्गणफलादविशेषस्य । अचाप्येवं करणात् पूर्व-
प्रतिषेधकस्यवेति तात्पर्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७११
(अ. ३ । पा. ३ । अ. १) (एरच् । ३ । ३ । ५६ ।)

संकुटनमित्येवेति । (भा)

संकुटनमिति भवत्येवेत्यन्वयः ॥ अत एव 'पुंयोगादिति
सूत्रस्थः संकुटनमिति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ॥

एरच् । ३ । ३ । ५६ ॥

भाष्यकारवचनादिति । (कै)

ततो बाङ्गलकात् ऋङ्पीति भावः ॥

स्वरे इति । (कै)

अपि आद्युदात्तं अच्यन्तोदात्तमित्यर्थः ॥

१ अ. ४ । पा. १ । सू. ४८ ॥

२ वर्षमिति -- वृषभो वर्षगादिति भाष्यकारप्रयोगाद्वर्षगमित्यापि
भवति ॥ कल्प्यत इति कल्पः । अर्थात् इति अर्थः ॥ मन्त्रात् इति मन्त्रः ।
अपि प्रतिषिद्धे चञ्च भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७१३
(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १) (स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ।)

स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ॥

अनेकेनेति । (भा)

१ घनान्मर्घनप्रघणप्रघाणोद्धानापघनरूपेणेत्यर्थः ॥

अस्वरेणाद्युदेति । (कै)

निपातने तु निपातनात् फिषोऽन्त इति षिद्धिरिति भावः ॥

तच्चातो खोप इति । (कै)

प्रत्ययसंनियोगशिष्टतया विधानाद् 'आर्धधातुक' इति खोप इति भावः ॥ आदेशस्य स्थानिस्वरेणान्तरतम्यादन्तोदात्त इति तात्पर्यम् ॥

तस्य सर्वापवादत्वादिति । (कै)

यद्यपि पुंस्यं चरितार्थस्तथापि बहुलपक्षणादिति भावः ॥
भाष्ये

१ मूर्त्तौ घनः । ३ । ३ । ७७ ॥ अत्र घन इति अत्रस्य काठिन्य-
मित्यर्थः ॥ अन्तर्घनो देघः । ३ । ३ । ७८ ॥ अगादैकदेशे प्रधणः प्रधा-
णश्च । ३ । ३ । ७९ ॥ द्वारप्रदेशे द्वौप्रकोटावलिन्दावाभ्यन्तरो वाङ्मस्य तत्र
वाङ्मै प्रकोष्ठे निपातनं नागादैकदेशमात्रे । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण
हन्यत इति अप् कर्मणि पक्षे षिद्धिश्च । उद्घन्येष्वाधानम् । २ । ३ । ८० ।
अधिकरणे अप् ॥ अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८२ । करणोऽप् ॥

अजबभ्यामिति । (भा)

हेतिरिति निपातनमपि अकरणे चरितार्थमिति भावः ॥
निपातित हेतिशब्दः कृतियूति इत्यादिना वृत्तेः क्तिनि इत्यन्ये ॥

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ६४ ॥

‘क्तिन्वादिभ्य’ इति वचनं ‘‘गुरोश्च इत्’ इत्येतत् प्राप्ति-
योग्यविषयम् ॥ ‘‘निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनादि’त्यनेन समान-
योगक्षेमत्वाद् इत्याहुः ॥ एवं च सेटस्तत्सूत्रप्राप्तिविषया आवा-
दय इति फलितम् ॥

१ स्त्रियां क्तिन्वादिभ्यश्च । वा ॥

२ अ. ३ । पा. ३ । सू. १०३ ॥

३ निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनात् सिद्धम् । वा ॥

स्थागापापचो भावे । ३ । ३ । ६५ ॥

बाध्यमाचेति । (कै)

बाध्यमान्वचिन्तायाम् ॥

बाध्यसमुदायेति । (कै)

विशेषचिन्तायामपि प्रकारविशेषः ॥

१ स्थादिभ्य 'आतस्योपसर्गे' इति प्राप्तस्य पचेत्तु धित्वात् प्राप्त-
स्थास्योपवादः ॥

(व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ६८ ।) (व्य. ३ । पा. ३ । षा. १)
 (छान्नः श्र च । ३ । ३ । १०० ।)

व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ६८ ॥

उत्तरेति । (कै)

भाष्ये तद्विषयोदाहरणदानादिति भावः ॥

कृजः श्र च । ३ । ३ । १०० ॥

वा वचनमिति ! (भा)

इदमेव ज्ञापयति वर्णगौरवादपि योगविभागो गरीया-
 निति भावः ॥

१ पितृ करणमुत्तरत्र तुगर्थमिति ॥

२ योगविभाग इति छान्नः क्यब् भवति ततः श्र च चकाराद् यथा
 प्राप्तं चेति । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । अन्यथा चकारेणानन्तरस्य
 क्यप् एव समुच्चयो न तु क्तिन्न इति क्तिन्न स्यात् ॥ श्रकारः सार्वधातुक-
 संज्ञार्थः ॥

इच्छा । ३ । ३ । १०१ ॥

श्रे यगभाव इति । (भा)

भावार्थकत्वाद् यकः प्राप्तिः ॥

१ इषु इच्छायामित्यस्माद्भावे प्राप्रत्ययो भवतीति न त्वकर्त्तृनि-
कारके स्वभावात् ॥ 'इच्छा-परिसर्था-परिसर्था मृगया-अटस्थामामुप-
संख्यानं कर्त्तव्यम्' इत्यत्र प्राप्रत्ययो यक् च निपात्यते । परिसर्था—पृथा ॥
परिसर्था—परिसरगमत्र गुणोऽपि निपात्यते ॥ मृग—अगवेषणे । चुग-
दावदन्तः । अत्र आतो लोपाभावो निपातनात् । श्रे यक्कि गिणोपः ।
मृगया ॥ अटतेः श्रे यक्कि यक्का मृह टक्कास्य द्विर्वचनं पूर्वभागे यकारस्य
निष्कर्त्तृत्वमित्येतत् सर्वं निपात्यते । हलादिशेषस्तु नास्ति । धात्विके
द्विर्वचनेऽभ्याससंज्ञाविधानाद् यदात्वस्यर्धे ऋर्गातीनामिति यङन्तादप्रत्य-
यादित्यकारस्तदा आतो लोपे यलोपे च अटाटेति भवति ॥

जागर्त्तृकारो वा । वा । वा शब्दान् पक्षे प्राः । तदा सार्वधातुके
यक् । आयो विचिण् ङल् छित् क्षिति गुणः ॥ जागर्था । जागरा ॥

षिद् भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥

ननु गुप्ततः गिरिरत आह

गिरिशब्द इति ॥ (कै)

१ भिदादिभ्य इति— अत्र गणे भिदा छिदा इत्यङन्ता एव समुदायाः पठ्यन्ते तेषु भिदिच्छिदि प्रभृतयोऽङ्ः प्रकृतयो यास्ता इह भिदादिशब्दन निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । कुत एतत् । धात्वधिकारात् । भिदादिभ्यो धातुभ्य इति । भिदिर-विदारगणे । छिदिर द्वैधीकरणे । विद ज्ञाने । क्षिप प्रेरणे । गुह्य-संवरणे । दुधाम् धारणापोषणयोः । मिष्ट मेष्ट-हिंसासंज्ञेशयोः । ऋ-गतौ । हृष्-हरणे । क्षि-क्षये । अथवा क्षि-निवासगतयोः । तृ-प्रवनतरणयोः । धृञ् धारणे । लिख अक्षरविन्यासे । युद प्रेरणे । पीड अवगाहने । ड्रवप बीजतन्तु सन्ताने । वस-निवासे । मृ-जृष्-शुद्धौ । क्रप ह्यपायाम् । इत्येता वेदितव्याः ॥

गुहा गिर्योषधोरिति वक्तव्यम् । वा । गिरिशब्देन तदेकदेश उच्यते । अन्यत्र गुडिः क्षिमेव भवति । आरा-हारा-कारा-तारा-धारा-इति । गुणे कृते दीर्घत्वं च निपात्यते । रेखा लेखेति । लिखेः पक्षे लकारस्य रेपो निपात्यते गुणश्च । चूड्ङेति । चुदेर्द्धत्वं दीर्घत्वं च निपात्यते । भित्तिरन्वेति । भिद्यत इति भित्तिः कुड्यम् । क्षित्तिश्चिद्रम् । आरा शस्त्र्यामिति । शस्त्री शस्त्रजातिः स्वभावाच्च विशेषः परिगृह्यते । आरा प्रतोदः । अर्थ्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनया अन्त्या इति कृत्वा । आर्त्तिरन्वेति । धार्थ्यते प्रपात्यते इति धारा । धृतिरन्वेति । प्रीतिर्धैर्यं च ॥

ण्यासप्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥

भाष्ये

न पुनरादेरिति । (भा)

एवं च पात्तिकानिष्टप्रसंग इति भावः । यत् प्रथमातिक्रमे
कारणाभावादादेरेव स्यादिति तन्न । तद्व्यायस्य शास्त्रेऽनङ्गी-
कारान् । (अत एवानुदात्तस्येति सार्थकम्) अत एव तित्स्वरि-
तमिति तव्यादाबन्तस्वरितसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

अन्यस्येति । (भा)

आदेस्त्वाद्युदात्तस्येत्यनेन सिद्ध इति भावः ॥

इत्यनुवर्तनसामर्थ्यादिति । (भा)

इदं च चित्तेऽपि तदनुबन्धकपरिभाषया क्युटोऽपहणाग्रहणा-
वारणाचावश्यकमिति भावः ॥

१ युचस्वकारस्त्रिन्यप्रयोजन उदात्त इति हि वर्तते तत्सामर्थ्या-
दन्तोदात्तत्वं भविष्यति । प्रत्ययस्वरेणैवाद्युदात्तत्वसिद्धेः ॥

रोगाख्यायां गवुल् बहुलम् ।

३ । ३ । १०८ ॥

धातुक्ततोऽर्थः माधनमिति भ्रमं वारयति

क्रियेति ॥ (कै)

भावाधिकारेऽपि कारकनिवृत्त्यर्थमिदम्

द्रुकृशितपाविति ॥ (भा)

क्वचिन्वेति । (कै)

“भ्रूवो वुग् लुङ् लिटोः” इत्यादौ ॥

शित्करणादिति । (कै)

शित्करणस्य पिबाद्यादेश्चारितार्थाद् इदं चिन्धं तस्माच्चिर्द-
शैरेव विकरणाः साध्याः ॥ भाष्ये

१ अ ६ । पा ४ । सू ८८ ॥

२ श्लिपः शित्करणासामर्थ्यादकर्तृवाचिन्यप्येतस्मिन् शब्दादयो भवन्ति ।
एवमभावकर्मवाचिन्यपि क्वचिद्यर्गापि भवति यथा “विभाषा लीयतेः”
अत्र लौलिङोर्यका निर्देशः कृतः । इयनि तु लीङ एव ग्रहणं स्याद् न तु
लीनातेः । कथं पुनः शित्करणास्य सामर्थ्यं यावता पिबतिर्जिघ्रतिरित्यादौ
स्लिपि पिबाद्यादेश्चार्यं ग्लायत्यादावात्प्रतिषेधार्थं च शित् करणं स्यात् ।
एवं त “ह्युपसर्गात् सुगोति सुवतिस्सति” “विभाषा लीयतेः” “भवतेर्ष

पक्षेः पक्षतेरिति । (भा)

कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठो प्रयोगानिति शेषो वा धात्वर्थ-
निर्देशेऽप्येतौ बाहुलकात् । अत एव " ईक्षतेर्नाशब्दम् "
(वेदान्तदर्श- अ १ । पा. १ । सू. ५) " आहौ प्रभृतादिभ्यः "
" गच्छतौ परदारादिभ्यः " इति प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ॥

कृत्संज्ञेति । (कै)

बाहुलकादित्यन्ये ॥

एवं मत्वर्थोऽय इति । (कै)

प्रातिपदिकत्वादिभक्त्युत्पत्तिरित्यनुषङ्गः । आर्धधातुकत्वाभावा-
दतो लोपाप्राप्तेः । स्वादित्वाभावेनाभवाद् "यस्येति लोपाप्राप्तिश्चाह

उपसंख्यानम् " " ध्यायंतः संप्रसारणं च " इत्येवमादिनिर्देशाच्छब्दादयो
भविष्यन्ति ॥ वर्गात्कारः । वा । बज्जलवचनादेव क्वचित् वर्गसंप्रसारणानु-
करणादपि भवति सवक्राभ इति । कामप्रत्ययान्तस्य कृदन्तत्वात् प्राति-
पदिकसंज्ञा भवति ॥ गतिदिक् इति । वा । कामस्यायमपवादः । कथं तर्हि
इकागदीनि नामानि वामरूपविग्रहा कामोऽपि भविष्यति ॥

१ अत्र धातुवाचकः ईक्षतिशब्दः । धात्वर्थभूतेक्षगापरो लक्षणया
बोध्यः । ईक्षतां पर्थ्यालोचनमध्यवसायः । तच्चाक्षतनम्य प्रधानस्य वीपपश्यते
चेतनधर्मत्वात् ॥

२-३ आहौरिति गच्छताविति च तार्किकद्वयं प्राग्वङ्गतेल्लुक् (४ ।
४ । १) इति सूत्रस्यम् ॥

४ अ. ६ । पा. ४ । सू. २४८ ।

भाष्यकारेति । (कै)

बहुलग्रहणादिति भारम । तदाश्रयणे भाष्यकारवचनं हेतुः ।
बहुब्रौहेः स्वार्थिकोऽयं कः । षष्ठौतत्पुरुषाद् “गहादित्वात्”
केन कश्चित् साधयति ॥

हलश्च । ३ । ३ । १२१ ॥

भाष्ये

एत्येति । (भा)

आद्येऽर्थप्रदर्शनार्थमिदम् । वेञ्ज “आतो युक्” इति युक् ॥

१ गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥

२ लेखो लेखनी ॥ विद्यते ज्ञायते अनेन धर्माधर्माविति वेदः ॥
अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादित्यपामार्गो वीरुद् विशेषः ॥ षञ् विधौ-अव-
ह्वाङ्-आघ्राङ्-आवागानामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् (वा) इति वार्त्तिकम् । अव-
ङ्गियन्ते अस्मिन्नवह्वाङ् । आघ्रियन्ते अस्मिन्नाघ्राङ् । एत्य एतस्मिन्
वयन्ति आवायः ॥ वृत्तिकास्तु आघ्राङ्वायश्चब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चकारे-
णावह्वाङ्शब्दं साधयति स्म विचित्राह वृत्तेः कृतिवृत्तिकारेण ॥

३ आतो युक् चिग कृतोः । ७ । ३ । ३३ ॥

उदङ्को ऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ॥

घञ्वद् घोऽपौति । (कै)

सूत्रेऽनुदक इति प्रतिषेधसामर्थ्यात् प्रत्याख्याने 'प्रायश्चष्टणा-
दिति भावः ॥

कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृजोः । ३ । ३ । १२७ ॥

खल् न भवतौत्यस्योदाहरणमाह

षाठ्येन सुभूयत इति ॥ (कै)

खित्करणसामर्थ्यादिति । (कै)

न च 'कृत्स्नमुद्गज इत्यादिषु व्यवहितेऽपि 'कृद्' ग्रहणपरि-
भाषया मुम् कर्त्तृत्वत्वेन तत् कृतार्थमिति वाच्यं भाष्यप्रयोगेनैव
व्यवस्थाकल्पनादिति तत्त्वम् । बह्वन्वग्रहणनेत्यन्ये ॥

१. उदङ्कोऽनुदकग्रहणं चानर्थकम् । अत्र कस्मात् न भवति : प्राय-
श्चष्टणाद् अत्र न भवति : यथा गोदोहनः प्रमाथन इति ॥

२. उदिक्रान्ते रुनिवृत्तोः (३ । २ । ३१) इत्यत्र ॥

३. कृद्ग्रहणं गतिकारकपर्यवस्थापि ग्रहणम् परिभा २६ ॥

(अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ।) (अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)

दुःसवोऽप्युपपदानीति । (कै)

समामस्तु पर्यायिणेति बोध्यम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ॥

छन्दसौत्यधिकारादिति । (कै)

“ छन्दसि गत्यर्थेभ्य ” इत्यतः ॥

इति श्रीशिवभट्टसूतोपाध्यायोपनामकसतीगर्भज-
नागेशभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते
तृतीयस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

इति चट्टोपाध्यायोपनामकब्रह्मसूत्रभट्टसूत्रकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतत्रयमपदव्याख्यानं तृतीयस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—*—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—*—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तोषं दर्शना ।
सर्वेषां नायकाजानां महाभाष्यं निवन्धन ॥
अलक्ष्यगांधी गाम्भीर्याद्भुक्तान इव मौपुत्रात् ॥

वर्त्तमानसामौप्ये वर्त्तमानवद्वा ।

३ । ३ । १३१ ॥

समौपमेवेति । (क)

कालप्रकरणात् कालेन समानाधिकरणार्थमिति भावः ।
अत्रापि पक्षे षष्ठी समाम एव ॥

१ अत्र केचित् व्याचक्षते - समौपस्य भावः सामौप्यं भावं व्यञ्ज ।
वर्त्तमानस्य सामौप्यं वर्त्तमानसामौप्यं षष्ठीसमामः वर्त्तमानस्य भूतभवि
व्यन्तौ प्रति यत् सामौप्यं तत्र वर्त्तमानवत्प्रत्ययातिदेशोऽनर्थकः । ये हि
वर्त्तमानं प्रत्ययास्तं समौपभूतंऽपि तस्मिन् भवन्त्येव अतो वर्त्तमानं प्रति
भूतभविष्यतोर्यत्सामौप्यं तदत्र वर्त्तमानसामौप्यमित्युच्यते समौपहात्काच्च
वर्त्तमानस्य सामौप्येनाभिसम्बन्धात् समामो नानुपपन्नः यथा देवदत्तस्य

समासाप्रसङ्ग इति । (कै)

भूतभविष्यन्निरूपितवर्त्तमानस्य यत् सामीप्यं तत्र वर्त्तमान-
वत्प्रत्ययातिदेशोऽनर्थकः । ये हि वर्त्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूते
ऽपि तस्मिन् सिद्धा एवातो वर्त्तमाननिरूपितं भूतभविष्यतोर्थं
सामीप्यं तत्रेत्यर्थः स्वीकार्यः । तथाच वर्त्तमानपदेन समासाप्रसङ्ग
इति भावः ॥

सामीप्यसम्बन्ध इति । (कै)

. तृतीयातत्पुरुषः सामीप्यनिरूपितः सम्बन्ध इत्यर्थः । समीपे-
नाश्रयतारूपः साक्षात्सम्बन्धस्तयोरेवेत्यर्थः ॥

पारस्पर्येणेति । (कै)

तत्र समीपद्वारा सामीप्येन सम्बन्ध इति भावः । प्रति-
योगितासम्बन्धेनान्वयः । वर्त्तमानकालप्रतियोगिकसामीप्ये सती-
त्यर्थ इत्यन्ये । भूतादौ वर्त्तमानसामीप्ये सति वर्त्तमानवत्-
प्रत्यया इति वाच्योऽर्थः । एवं च तत्समीपे भूतादौ फलन्तीति
बोध्यम् ॥

गुरुकुलमिति । गुणेन नेति प्रतिषेधोऽपि न भवति यस्माद् गुणशब्दस्य
सम्बन्धिप्रशब्दत्वाद् गुणात्तत्प्रस्य गुणिन एव समामनिषेधो न च वर्त्तमान-
सामीप्यस्य गुणी । भूतभविष्यतोस्तद्गुणत्वादिति तदितं क्लृप्तं व्याख्यां
ष्यञ् निर्देशश्च केवलं गौरवायैव स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे । समीपमेव
सामीप्यम् । न चास्मिन् पक्षे ष्यञो वैयर्थ्यं स्वार्थोऽपि ष्यञ् भवतीति एत-
मर्थं ज्ञापयितुं ष्यञानिर्देशः कृत इत्यर्थः ॥

१तद्गुणित्वात्- (कै)

सामौष्यगुणित्वाद् इत्यर्थः ॥

१तद्गुणित्वादिति (कै)

पाठे बङ्गनौद्यिः । अयमेव युक्तः पाठः ॥

वर्त्तमान इति । (कै)

प्रथमान्तेन वर्त्तमाने ये प्रत्यया इत्यर्थः कथं लभ्यतेऽत आह

सहस्ररितानामिति । (कै)

लक्षणयेति भावः ॥

रूपमाचमिति । (कै)

न तूपाधिविशिष्टमित्यर्थः । वत्करणे तु वर्त्तमानेऽर्थे यथा भवन्ति तथा सामौष्येऽपि भवन्तीत्यर्थाच्च दोष इति भावः ॥

लक्षणमाचेति । (कै)

माचशब्दः कार्त्तं ॥ भाष्ये

यौ तर्हीति । (भा)

शचन्नावित्यर्थः ॥ नत्वयमपि वर्त्तमानमसौपभृतमविष्यतोर्वि-
धौयमानः कथमविशेषविरहित इत्यत आह

१ उपलब्धकैयटपुस्तके— 'तद्गुणित्वात्' इति पाठो नास्ति ॥

२ उपलब्ध कैयटपुस्तके— एवं पाठोऽस्ति ॥

(वर्त्तमाननामौघे वर्त्तमानवद्वा । (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)
३ । ३ । १३१ ।)

वर्त्तमानलक्षणादिति ॥ (कै)

एतद् योगविहित इत्यर्थः ॥ प्रयोगान्तरमप्याह भाष्ये

अयं योग इति ॥ (भा)

भाष्ये

शब्दाद्यर्थमिति । (भा)

इषुजादयोऽपि वर्त्तमान एव विधीयन्ते इति भावः । सुब्रः
शतुर्गजिङ्खानशस्य सर्वकालत्वमुक्तं " भूते इति सूत्रे भाष्ये"
इति चानशस्त्रुक्तिः कैचटे चिन्त्या ॥

१ आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ॥

सूत्रप्रयोजनं दर्शयति भाष्ये

आशंसानामेति ॥ (भा)

१ श्रीशंसायां भविष्यत्कालत्वं कथमत आह

आशंस्येति ॥ (कै)

ननु भविष्यन्त्यामाशंसायामेव प्रत्ययः कस्मात्सेत्यत आह

इह चेति । (कै)

एवं च कालस्य सर्वत्र लकारप्रकृत्यर्थे एवाम्यस्य कृत्प्रत्यासा-
शंसान्तरान्वय इति भावः ॥

अपवादस्येति (भा)

भाष्यस्य अपवादस्य निमित्तमतिदेशाभावाद् इत्यर्थः ॥ तदाह

१ अत्र सूत्रे भूतप्रत्ययेन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोऽनद्यतनः ।
सामान्यातिदेशे च विशेषो नातिदिश्यते ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तित-
व्यमित्युक्ते ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यं गम्यते न तु मातृगर्दिविशेषप्रयुक्तं
तेनानद्यतनप्रयुक्तौ लङ् लिटो न भवतः ॥

कश्चिदध्वानं जिगमिषुः पश्यति अमुष्मिन्नवकाशे कृपोभविष्यतीति ।
अनद्यतने कूपो भवितेति । ममामाद्य कूपोऽन्तीति । अतिक्रम्य कूपो
भूदिति । अतिक्रम्योषितत्वात् कूप आसीदिति । अतिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य
कूपो बभूवेति । तदत्र सर्वत्र कूपसंज्ञाया वर्त्तमानत्वं भूतभविष्यद् रूपत्व-
मिति सर्वत्र लट्त्वेव प्राप्नोति लुडादयस्तु वक्तव्याः । तदाह— अन्वयार्थानां

नाचापवादस्येति । (भा)

निमित्तसुपात्तमसौत्यर्थः ॥ ततः किमत आह

तचेति ॥ (कै)

कथं इन्दे चेति । (कै)

“ विरूपाणामपि समानार्थानाम् ” इत्येकशंसारम्भादिति
तस्य भिन्नत्वाद्भिन्नार्थत्वमिति भावः ॥

उत्प्रेक्षणमिति । (कै)

तदपि इच्छाविशेष एव इत्यभिमानः ॥ नन्वाश्रंसायाः सम्भा-
वनावयवत्ववाधितमत आह

अवयवशब्द इति ॥ (कै)

प्राथलेन निश्चयविषयत्वरूपप्रधारितत्वस्याश्रंसाविषयेऽसंभवादाह

१ अ १ । पा २ । सू ६४ (एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकम्) ॥

२ इदं मे भूयादिति मनसा विषयौक्ततोऽर्थः प्रधारितोऽर्थ इति ॥

अप्रधारित इति पाठे— अनिर्धारितोऽवश्यम्भावितया अनिश्चित इत्यर्थः ॥

भवन्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्त्तुर्विद्यमानार्थत्वादिति । (द्विप्रवचने षट्
(३ । ३ । १३३) इति सूत्रस्यवार्त्तिकम्) । भवन्ती शब्दो लटः पूर्वा-
चार्याणां संज्ञा । यदि वचनेन वर्त्तमान एव लुडादयो विधीयन्ते । कूपो
भूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत तस्माद्यथा स्वकालमेता
विभक्तयः कालेषु प्रयुज्यन्ते । कथमिन्द्रियव्यापारस्य कालस्य कूपससां प्रति
भेदकत्वेनाश्रयणात्तस्या अपि तत्कालत्वं ततस्त्रेन्द्रियव्यापारे भाविनि भवि-
ष्यद्विभक्तिर्वर्त्तमाने वर्त्तमानविभक्तिर्भूते भूतविभक्तिरिति सिद्धमिष्टम् ।
उक्तञ्च हरिणा—

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३१

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २) (व्याशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ।)

मनसेति । (कै)

सङ्ख्यात्मकत्वेनेत्यर्थः ॥ अनेनेच्छारूपताशंसाया उक्ता आशं-
सायाः प्रधारितार्थत्वासम्भवादाह

आशंसाविषयत्वादिति ।

अनिश्चित एवेच्छाविषयः । अनेनेच्छास्यतः तस्या उक्ताविधु-
रप्रत्ययः । विपर्ययकारणं तेन सम्भावितस्यार्थस्य शङ्काप्राप्तित्वं
सूचितम् ॥ सम्भावनं नामाप्रधारित इति पाठे एकशेषे उक्तत्वे-
ऽपि अन्यांश्च अनुक्तज्ञानसत्त्वादनियथरूपज्ञानविषयस्तेन ज्ञान-
विषयतोक्ताप्रधारितोऽर्थ इति पाठे अंगेऽवश्यभावित्वेनानिश्चित
इत्यर्थः ॥

अभिनीत एवेति । (भा)

शङ्काप्राप्तिरित्यर्थः ॥

ज्ञानमिति । (कै)

ज्ञानेच्छयोश्च भेदः स्पष्ट एवेत्यर्थः । तयोर्भेदे एकदेश्यकं
युक्तान्तरमाह भाष्ये

अर्थासंदेहो वेति । (भा)

तथोरथाविशेषेऽप्यालमर्थ्यादान्मर्थ्यकतो भेद इति भावः ।
तद्वृषयति

सत्तामिन्द्रियसम्बन्धात् नैव सत्ताविशिष्यते ।

भेदेन व्यवहारो हि वक्षन्तर्गनिबन्धनः ॥

अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।

यः समासादनाद् भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥

७३२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. २)

आचार्य्यति ॥ (भा)

नालमर्थ्यमिति । (भा)

नियमेनालमर्थ्यं स गम्यते इत्यर्थः ॥

क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ॥

भाष्ये

निष्पन्ने इति । (भा)

भविष्यतिभूतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

अनाशंसार्थमिति । (कै)

आशंसायां पूर्वण भूतवदतिदेशाद्भविष्यत्यपि क्ताः सिद्ध
इति भावः ॥ आशंसाभावं दर्शयति भाष्ये

देवश्चेद् वृष्ट इति ॥ (भा)

तदेवाह

वस्तु स्वरूपेति । (कै)

नत्वस्याशंसाविषयतेति भावः ॥ वृष्टो जातायामेवं वादो
ल्लोके इति वल्लोको भविष्यत् प्रयोगं न मृष्यति तस्मान्नसुख्या-
निष्पत्तिर्निष्पदेरर्थः किन्वन्या एवेत्यर्थः । अत एवाह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७३३
(अ. ३ । पा. ३ । व्या. २) (क्षिप्रवचने षट् । ३ । ३ । १३३ ।)

अप् शालीति । (कै)

अथमेव निष्पत्तिपदार्था ऽभिमतस्तथेति भावः ॥

शालीनामिति । (कै)

पूर्वाश्वयि ॥

तत्रैवेति । (कै)

अप् शालिबौजसयोगरूपनिष्पत्तावेवान्वयो निःपूर्वकपदेर्वर्त्तमानत्वात्तद्वाचकत्वादित्यर्थः । निष्पत्तेरित्युपलक्षणं संपदेरपि । निष्पत्तेरिति पाठे ऽप्ययमेवार्थः । स्तिपानिर्देशात् श्यन् तु कर्त्तर्य्यकत्वाभावाच्चकृतः । यद्वा सत्कार्य्यवादे तत्रैव निष्पत्तेर्वर्त्तमानत्वं व्याख्यानमेव युक्तम् ॥ भाष्ये

हेतुभूतेति । (भा)

हेतुभूतस्य कारणत्वं प्राप्स्य कारणस्य कालं कार्य्यं आरोप्य प्रयोग इत्यर्थः । तदारोपफलमाह

कारणान्तरेति । (कै)

तेन चावश्यभाविनं फलति ॥

कारणस्यैवेति । (कै)

अथमप्युपादानकारणत्वादिति भावः ॥

अन्यथेति । (कै)

दृष्टेः प्रागपि मेघोत्पत्त्यनन्तरमीदृशप्रयोगस्य दर्शनात् ।

(द्विप्रवचने लट् । ३ । ३ । १३३ ।) (अ. ३ । पा. ३ । आ. २ ।

तत्र च वृष्टेरपि वास्तवभूतत्वाभावात्तदुपपत्तिमपि दर्शयितु-
मिति भावः ॥

मेघादेरिति । (कै)

एवमेवानुत्पत्तेरिति भावः ॥ तत्राद्य पक्षे शंक्ते भाष्ये

यदि तर्हीति ॥ (भा)

अभिव्यक्तिरिति । (कै)

स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरित्यर्थः । निष्पत्तिस्त्वत्राप्यश्लिषीज-
संयोग एव तत्रापि कार्यमत्त्वादिति भावः ॥ तद्दर्शयति

एतदिति ॥ (कै)

कारणासामग्र्येति । (कै)

ननु कार्यममधिगम्यं सामग्रीत्वं तथाच कार्यानुमाने इत-
रेतराश्रय इति चेन्न वृद्धपरम्परसामग्रीत्वग्रहान् तेनावश्यम्भा-
वित्वेन कार्यात्पञ्चावनुमितायां तत्र कारणकालारोपेण भूत
प्रयोगेऽपि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरूपमुख्यतनोत्तरमेव क्रियाकारित्व-
मिति भावः ॥ नन्वख्यर्थानामित्ययुक्तं नह्यसिः केषां चिद्धात्व-
नामर्थोऽत आह

सत्तेति । (कै)

अस्तेरर्था येषाम् इत्यर्थ इति भावः ॥ कर्तृविद्यमानत्वेऽपि
क्रियायाः कालत्रययोगदर्शनादाह

ततश्च सत्ताया इति । (कै)

कर्तृसत्तयोः समनियतत्वादिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७३५
(अ. ३ । पा. ३ । आ. २) (क्षिप्रवचने लट् । ३ । ३ । १३३ ।)

अविकल्पितत्वादिति । (कै)

प्रयोगे इत्यर्थः ॥

यन्नवेति । (भा)

प्रयोगे इति शेषः ॥

वचनेन । (कै)

“अस्त्यर्थामाम्” इति वार्त्तिकेन

असिद्धविपर्याम इति (भा)

भाष्ये ॥

लोके इति । (कै)

शिष्टलहेतौ यतः शिष्टलोकानामभिद्धो विपर्यामो विपरौतः
प्रयोगोऽत न विकल्पेन प्रयुज्यन्तं ऽन्यैरतोऽत्र यथा कालमेव
प्रत्यया इत्यर्थः । किं पुनः कारणं वा न भाष्यन्ते किं च
कारणं शिष्टानां विपर्यामामिद्धिरिति भावः । वास्तवकाल-
भेदस्याभावादचनेनैव साधनप्राप्तोत्येव विपर्यासादिकमिति भावः ॥

इन्द्रियव्यापारः । (कै)

तत्प्राप्तिः । इन्द्रियपटेनात्र कर्मिन्द्रियम् ॥

'सताम् । (हर्मिः)

वस्तुनाम् ॥

१ सतामिन्द्रियमम्बन्धात् मैव मत्ताविशिष्यते ।
भेदेन व्यवहारो हि वस्तुन्तर्निबन्धनः ॥

७३६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(क्षिप्रवचने ळट् । ३ । ३ । १३३ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

इन्द्रियसम्बन्धात् । (हरिः)

तत्कृतप्रान्निषम्बन्धात् । एकैव सत्ताकालभेदेन बुध्यते ॥

वस्त्वन्तरम् । (हरिः)

इन्द्रियव्यापारः ॥ तदेवाह

यः समासादनादिति ॥ (हरिः)

तत्र । (हरिः)

बुद्धिकर्मव्यवसायविषये ॥

वर्त्तमानेति । (कै)

वर्त्तमानार्थिकेत्यर्थः ॥

अस्तित्वं वस्तु मात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।

यः समासादनाद् भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामौ- प्ययोः । ३ । ३ । १३५ ॥

अपूर्वेति । (कै)

अद्यतनग्रन्थोपादानेन कस्यापि विध्यभावात् तत्र दृष्टत्वमात्रे-
णातिदेशो वाच्यः । तथाच भूताङ्गि रूपे ऽद्यतने लङ्पि स्या-
दिति भावः ॥ भाष्ये

लुङ् लटोरिति । (भा)

भविष्यत्यद्यतने लुङ् । भूताद्यतने लट् स्यादिति भावः ॥

अप्राप्तेति । (कै)

लुङ् लटौ भूतभविष्यतोऽद्यतने दृष्टौ तत्राद्यतनवदित्युच्य-
माने तस्मिन्नेवाद्यतने तथोरितिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदंग-
स्याप्यः । तत्राद्यतनांगत्यागेनातिदेशं भूतानद्यतने तथोरति-
देशोऽनर्थकः इति कश्चिदंगोद्घातव्यः । लुङ् भविष्यति तत्र
लङ्पि प्रयोगसिद्धावपि अद्यतनवर्दिति विद्ध्येत । तस्माद्
भूताद्यंगपरित्यागेनातिदेशे आश्रयमाणे ऽयथाकालप्रसंग इति
भावः ॥ भाष्ये

(नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धमामौष्ययोः । (अ. ३। पा. ३। व्या. २)
३। ३। १३५।)

'यथाप्राप्तमेवेति । (भा)

खैरेव विधायकैः खेषु खेषु कालेषु भवन्तीति न सङ्कर-
प्रसंग इत्यर्थः ॥

तेन परोक्षे इति । (कै)

परस्वच मानं चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

लङ् लुटोः । (भा)

एवोपक्रमे षक्तेरिति दिक् ॥

१ यथा येन प्रकारेण प्राप्तं प्राप्तिर्यस्येति बङ्गव्रीहिः । अथ्ययीभावे
त्वम्भावः स्यात् । इच्छाद्यतनवचने सति विधानमिदं विज्ञायेत । तत्र
लङ् विधिप्रसङ्गे पूर्वविधाने ह्यद्यतनसंशब्दनेन विहितस्य कस्यचित् प्रत्य-
यस्याभावादद्यतने दृष्टस्यातिदेशो लट् चाप्यद्यतने दृष्टस्तेन तस्यापि भूत-
भविष्यतोः प्रसङ्गे लुङ्लुटोश्चायथाकालं विधिः प्रसज्येत लुङो विषये
लट् लुटश्च विषये लुङ् । ननु च वत्कारणात् सादृश्यार्थात् सङ्कारो न
भविष्यति । नैतदस्ति । इह लुङ् लुटो भूतभविष्यतोरद्यतने च दृष्टो
तत्राद्यतनवदित्युच्यमाने तस्मिन्नेवाद्यतने तयोरतिदेशो ऽनर्थक इति कश्चि-
दंशो ह्यातथ्यस्तत्राद्यतनांश्रव्यागेनातिदेशे विज्ञायमाने भूतानद्यतने लुङ्
भविष्यदनद्यतने लुङितिसिद्धम् । यदा तु भूतभविष्यदंशपरित्यागेनाति-
देशस्तदा भूताद्यतने दृष्टस्य भविष्यदद्यतने भविष्यदनद्यतने च दृष्टस्य
भूताद्यतने विधानमिति संकरः स्यादेव । लट् चोभयत्र प्रसज्येत ।
वत्कारणं तु यस्माद् धातोर्यस्मिन्नुपाधौ यः प्रत्ययो विहितः स तस्मादेव
तस्मिन्नुपाधावेव यथा स्यादित्येवमर्थं स्यात् तेन 'पूङ्यजोः श्रानन्' इत्यादौ
कालव्यत्यास एव भवति न धात्वादित्येवमर्थः । यदि पुनरयं द्वौ प्रतिषेधौ
ह्यत्वा तुष्णीमास्ते खैरेव विधायकैर्लडादय उत्यर्गाः खेषु खेषु कालेषु अप-
वादविनिर्मुक्तेषु भवन्तीति न सङ्करप्रसङ्गः । अतो यथा प्राप्तस्याभ्यु-
ज्जानान्नान्यं वतिः किं तर्हि मतुप । अनद्यतनमस्यास्तीत्यनद्यतनवत् ।
सामान्यविवक्षायां नपुंसकत्वम् ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ।

३।३।१३६॥

१ उत्तरसूत्रे सप्रयोजनमेतदिति पाठः ॥

चिंशद्राच इति । (भा)

‘संख्यापूर्वं राचं क्रीवम्’ इति तु अस्मादेव भाष्यप्रयोगाद्
‘लिङ्गमशियं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य’ इत्युक्तेश्चानित्यमितिभावः ॥

२ योऽयमध्वापरिमाण इति । (भा)

अपरिमाण इति क्कदः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

क्रियाप्रबन्धविषय इति भावः ॥

३ विधीति । (कै)

अक्रियाप्रबन्धादिति भावः ॥

१ उपलब्धकैयटे ‘उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतत्’ इति पाठोऽस्ति ॥

२ लिङ्गानुशासनसूत्रमिदम् (१३१ लिङ्गानु—सू) ॥

३ योऽयमध्वा अपरिमाणो गन्तव्यः तस्य यदवगं साक्रेतादिति ॥

योऽयमध्वा अपाटलिपुत्राद् गन्तव्यस्तस्य यत्पगं साक्रेतादिति ॥

४ विधिनियमसम्भवे च विधिरैव ज्यायान् इति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।

३ । ३ । १३७ ॥

‘इन्द्रस्य प्राणि’ इत्यादिवत् अहोरात्राणामहोरात्रैर्विभागे
एकवत् स्यादतो वार्त्तिकम्

अनहोरात्राणामिति ॥ (भा)

तद्भाष्ये

‘सम्बन्धसामान्य इति ॥ (कै)

१ अनहोरात्राणामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी न कर्मणि नापि
कर्त्तरि ॥

परस्मिन् विभाषा । ३ । ३ । १३८ ॥

एकयोगे इति । (कै)

सामर्थ्यात् कालविभागनिषेधः । तर्हि देशविभागस्याहो-
रात्रैः सम्बन्धोऽस्ति इति भावः ॥

'पृथग्योगेति । (कै)

कालविभागग्रहणसामर्थ्याच्चैत्यपि बोध्यम् ॥

१ इह 'भविष्यति मर्यादावचने ऽवस्मिन्' अगहोरात्राणाम्
इत्येकयोगे कर्तव्ये पृथग् योगकरणं परस्मिन् विभाषा इत्यत्र कालविभा-
गग्रहणसम्बन्धार्थमेवेत्यर्थः ॥

लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।

३ । ३ । १३६ ॥

कुतश्चिन्निमित्तान् क्रियाया अविष्यत्तिः क्रियातिपत्तिः ॥

साधनातिपत्तिः । (भा)

साधनविशेषविशिष्टक्रियातिपत्तिरित्यर्थः ॥

भूते च । ३ । ३ । १४० ॥

“उतायोः” प्राक् वा इत्यस्याधिकार इत्युक्ताऽन्यस्य तदन्तरमप्यधिकार इति लभ्यते तदन्वाचष्टे इत्याह

वक्ष्यमाणेति ॥ (कै)

तचेति । (कै)

तथापीत्यर्थः ॥

लृङ् प्रत्यय इति । (कै)

नित्यमितिशेषः ॥

वोताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥

भाष्ये

विभाषागर्हाप्रभृताविति । (भा)

गर्हाविशिष्टप्रभृत्पर्यविभाषापदघटित 'विभाषाकथमि लिङ्
च' इति सूत्रप्रभृतीत्यर्थः ॥ अनेनेतरसूत्रत्यागे वीजमाह

गर्हायां लडपौति ॥ (कै)

गर्हायां लडपि जात्वोः । ३ । ३ । १४२ ॥

मा याजयन्तमिति । (भा)

'ताच्छौचप्रतिपादनेन गर्हा यदनेन क्रियते तत्सर्वं याज-
नार्थमिति सर्वदा याजयन्नेवासाविति क्रियायाः समाप्तिरविव-
क्षितेति भावः ॥

१ वा व्या उताप्योगित्यत्र आः प्रश्लेषः । तत्र आः उताप्योगित्य-
नेन सम्बन्धादन्त्यापेक्षत्वेनान्तङ्गत्वाद्वा पूर्वं परेण महादृग्गे कृते पूर्वं
प्रत्यन्तवद्भावाद् "ओमाडोश्च" इति पररूपम् । यथा व्या उडा ओडा
अद्य ओडा अद्योडा । कदोडा । इति ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १४७ ।

३ एतत् सर्वे हरदत्तकृतपदमङ्गल्यां स्पष्टम् ॥

अनवकृत्यमर्षयोरकिं वृत्तेऽपि ।

३ । ३ । १४५ ॥

ननु किं वृत्तेनेत्यर्थात् कथमुपपदत्वमत आह

अकिं वृत्तेति । (के)

उपपदसंज्ञाया अन्यथापि भावात् तदा भविष्यतीत्यनुपपन्न-
मत आह

उपपदसंज्ञाकार्यमिति ॥ (के)

१ अत्र अपि ग्रहणं प्रकथमकर्तुं तथाऽकिं वृत्त इत्यपि विस्पष्टार्थ-
मेव । अस्तरितत्वादेव किं वृत्त इत्यस्याननुवृत्तेरविशेषेण प्रत्ययद्वयं भवि-
ष्यति । आह च भाष्ये—

किं वृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्रा किं वृत्तग्रहणानर्थक्यमिति ॥

२ किं पुनरुपपदसंज्ञायाः प्रयोजनम् । अतिङिति प्रतिषेधात्
समासो न । यदा लटः सत्संज्ञकौ भवतस्तदा समासो यथा स्यात् । नास्य
लटः सत्संज्ञकौ भवतः । लटः सदा इत्यत्र भविष्यतीत्वधिकारात् ।
अयं तु कालमात्रे भवति इति ॥

शेषे लृडयदौ । ३। ३। १५१ ॥

'संभावनं तात्पर्येणेति । (कै)

यदि शब्दस्य संभावनार्थत्वेन संभावनं प्रतीयते इत्यर्थः ॥

तदेवाह

संभावने हि यदि शब्द इति ॥ (कै)

भाष्ये

न हि यदाविति । (भा)

चिञ्चीकरणं तात्पर्यपदगम्यं न तु अन्धो नाम पर्वतमारोषते-
त्यादावुदाहरण इव तत् समभिव्याहारं विनापि गम्यमिति
भावः ॥

• १ संभावनार्था यदि शब्दः प्रयुज्यते ततश्च सम्भावनमत्र तात्पर्यार्थः
न चिञ्चीकरणम् ॥

२ नहि यदावपपदे चिञ्चीकरणं गम्यते किं तर्हि सम्भावनम् ।

(हेतु हेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ।) (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)
 (इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ३ । ३ । १५७ ।)

हेतु हेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥

लक्षणहेत्वोरिति । (कै)

क्रियाया लक्षणे हेतौ च वर्तमानाद्भातोः कर्त्तरि शब्दान-
 चावित्यर्थः । सूचस्य किं च लक्षणत्वादेस्तद् द्योत्यत्वेऽपि द्योतक-
 समुच्चयस्य दृष्टत्वादिति शब्देन तद्द्योतनेऽपि शब्दादिप्राप्तिरिति
 भावः ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १५७ ॥

कामप्रवेदनमिति । (भा)

प्रयोक्तुः स्वाभिप्रायाविष्करणमित्यर्थः ॥

१ वर्षतीति धावति । हन्तीति पलायते इति । अत्र शब्दान्तरौ
 कस्मान्न भवतः । तदाह—

देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्बिधिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संश्रितव्रतः ॥

२ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ कामप्रवेदनं चेत् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंपन्न- प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ॥

नियोगेति । (कै)

नियोगः प्रवर्त्तना प्रवर्त्तकनिष्ठप्रवृत्त्यनुकूलोव्यापार एतदेव
प्रेषणम् ॥ भाष्ये

व्यापारणेति । (भा)

प्रवर्त्तनेत्यर्थः । एतेन नियोगः इष्टसाधनताज्ञानमिति परा-
स्तम् । “ हेतुमति च ” इति सूत्रस्य लोडादिणिचोः पर्यायत्वा-
शंकापरभाष्यविरोधापत्तेश्चेत्याहुः ॥

न्यायेति । (कै)

शब्दशक्तिविषयेत्यर्थः । अयं भावः । निमन्त्रणादिशब्दानां

१ विध्यधीष्टयोः को विशेषः । विधिर्नाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम
सत्कारपूर्विका व्यापारणा ॥

२ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

३ न्यायव्युत्पादनार्थं च प्रपञ्चार्षमथापि वा ।

४ विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥

अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुसृतं चतुर्थापि ।

तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥

(विधिनिमग्न्यामग्न्याधोऽसंप्रश्न- (अ. ३ । पा. ३ । व्या. २)
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचकत्वस्य सर्वसंमततया विधिशब्दस्यापि प्रयो-
जकनिष्ठव्यापारवाचकत्वं न लिष्टमाधनत्वादिबोधकत्वमिति । स
चाच प्रयुज्यमानलिङ्गादिरूपः । स च प्रेषणत्वेन लिङ् शब्दः ।
प्रेरणत्वं चाखण्डोपाधिः । एकस्यैव रूपभेदेन वाच्यवाचकत्वे उप-
पद्येते । स लोके पुरुषनिष्ठः । वेदे ईश्वरनिष्ठः । 'वेदस्याकर्तृकत्व-
वादिनां मते शब्दनिष्ठः । शब्दरूपत्वाच्च स प्राब्दीभावनेत्युच्यते
इति मञ्जूषायां विस्तरः ॥

१ वेदस्याकर्तृत्ववादिनाम् मते इति । अपौरुषेयो वेद इति प्रामा-
णिकाः । न तत्राप्रामाण्यशङ्का सर्वज्ञेश्वरप्राप्तप्रश्नारूपत्वात् । तथाच
“ अस्य महतो मुतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-
ङ्गिरस ” इति । अपौरुषेयत्वन्तु इदं मया कर्तव्यमिति बुद्धिपूर्वकं यत्नेना-
करणत्वाद् एतावतैवाकर्तृकत्वव्यवहारः । वेदजनकत्ववदेव च जगज्जनकत्व-
मीश्वरस्येति बोध्यम् ॥ प्राक्याद्यागमास्तु नैवं तेषां बुद्धिपूर्वं मोहनार्थत्वेन
कृतत्वस्मरणात् ॥ तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा ।

प्राह् चद्वैतनैर्मान्यं निर्विकारत्वमात्मनः ॥

सर्गस्थित्यन्तमप्याह चेतनाचेतनस्य च ।

अतीन्द्रियार्थविज्ञाने मानं नः श्रुतिरेव हि ॥

श्रुतिः सनातनी शम्भोरभिव्यक्ता न संशयः ।

शंकरेण प्रगीतेति प्रवदन्त्यपरे जनाः ॥

यदा साऽनादिभूतैव तदा मानसतीव सा ।

स्वतश्च पगतो दोषो नास्ति यस्माद् द्विजर्षभाः ॥

स्वतो दोषो न वेदस्य विद्यते सूक्तदर्शने ।
 अस्ति चेद् व्यवहारस्य लोप एव प्रसज्यते ॥
 परतश्च न दोषोऽस्ति परस्याभावतो द्विजाः ।
 स्वतो दुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमेवाप्तसङ्गमात् ॥
 इति वार्त्तापि वार्त्तेव मुनीन्द्राः सूक्तदर्शनाः ।
 स्वतो दुष्टः कथं मानं भवन्त्यन्यस्य सङ्गमात् ॥
 यत् सम्बन्धेन यो भावो यस्य प्राज्ञाः प्रसिद्धाति ।
 स तस्य भ्रान्तिरेव स्यान्न स्वभावः कथञ्चन ॥
 जपाकुसुमलौह्वित्यं विभाति स्फटिके भृशम् ।
 तथापि तत्र लौह्वित्यं भ्रान्तमेव न वान्तवम् ॥
 अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो मतः ।
 आत्मापेक्षी तु शब्दस्तु प्रामाण्याय न सर्वथा ॥
 अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः ।
 स्वतः सिद्धं तिरोभूतं स्वनाशाय हि केवलम् ॥
 यदा सा शङ्करेणोक्ता तदापि अतिरास्तिकाः ।
 प्रमाणं सुतरामाप्ततम एव महेश्वरः ॥
 सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य च ।
 सर्वज्ञस्यैव शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्प्यते ॥
 सर्वदोषविशिष्टस्य निर्दृग्णस्य दुर्गात्मनः ।
 अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टाऽनाभिर्हि सत्तमाः ॥
 अतः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न मंश्रयः ।
 वेदोऽनादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः ॥
 अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेत्युच्यते शिवः ।
 तस्माद्देवोपदिष्टार्थो यथार्थो नात्र मंश्रयः ॥

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टमंप्रश्न- (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

ईश्वरस्य स्वरूपे च जगत् सर्गादिषु द्विजाः ।

अतौन्द्रियार्थेष्वन्येषु मानं नः श्रुतिरेव हि ॥

श्रुति साहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।

निश्चयात् साधयेदर्धं प्रमाणान्तर्गमेव वा ॥

तस्माद्देदो महेशेदः प्रमाणं सर्ववस्तुनि ।

अन्यथा न जडः शब्दोऽतौन्द्रियार्थस्य साधकः ॥

अत्यन्तमलिनानान्तु प्राणिनां वेदमार्गतः ।

पञ्चरात्रादयोमार्गाः कालेनैवोपकारकाः ॥ इति ॥

तत्र वेदप्रामाण्यसाधयितुं शब्दमात्रस्य प्रामाण्यं साधयन् शब्दस्य
स्वतो दोषो नास्तीत्याह अस्ति चेदिति ॥ स्वतो दृष्टस्यैवाप्तसम्बन्धात्
तद्गतप्रामाण्येन प्रमाणत्वमित्यसङ्गतमित्याह स्वतो दृष्टोऽपौत्यादि । तद्गत-
प्रामाण्यस्य भ्रमविषयत्वेन वक्तुमिध्यनियामकतापत्तिरिति भावः ॥ किं
चामापेक्षे शब्दस्य प्रमाणत्वे तदासत्यं केन चिद् मानेन ज्ञातव्यं तस्या-
माण्यमपि मानान्तरेण इत्यनवस्था तस्मात् स्वतः सिद्धमेव शब्दस्य
प्रामाण्यमनाप्तबुद्धिप्रभवत्वरूपकागणदोषेण तिगोभूतं क्रियते इति न व्यञ्ज-
कादिवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः ॥ ईश्वरो भोक्ता तद्गुणमेव ईश्वरस्याप्तत्वे
मानमाह सर्वदोषविहीनस्येति ॥ तत एव सर्वज्ञत्वं तद् हीनत्वं च
केनापि तद्दोषाद्यसाक्षात् करोत् । प्राङ्गुह्यतत्वं खण्डयति ईश्वरस्य स्वरूपे
चेत्यादि ॥ शिवस्य तत्प्रकाशकत्वमेवोक्तम् ॥ शुद्धानुमानात् । तत्सिद्धिर्नैत्याह
श्रुतिसाहाय्येति । कुतर्कशङ्काकलङ्कारामादिति भावः ॥ श्रुतिविरुद्धनवनु-
मानमनुमानाभास एव । यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः
स इति न्यायभाष्योक्तेः ॥ वेदमार्गतः सार्वविभक्तिकस्तसिः । वेदमार्गैरे-
त्यर्थः । हीनानामिति शेषः ॥ पञ्चरात्रादय इत्यादिना प्राक्कादयः ।
तेनैतेषां वेदतुल्यता निरस्ता । अत्यन्तमलिनानामित्यनेन उदितानुदित-
होमकाधिकारिभेदेन प्रामाण्यव्यवस्थोक्ता ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७५१
 (अ. ३। पा. ३। आ. २) (विधिनिमन्त्रणान्मन्त्रणाधीष्टसंप्रन्त्र-
 प्रार्थनेषु लिङ् । ३। ३। १६१।)

विधिरूपतेति । (कै)

प्रेरणेत्यर्थः ॥ यन्नियोगतः कर्त्तव्यं श्राद्धादि तस्य निमन्त्रण-
 ताभावादाह

निमन्त्रणविषयत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

'ब्राह्मणेनेति । (भा)

श्रुत्ब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसाहिगाः ।

विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिप्रशक्तिः ॥

श्रुत्ब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणोऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वाद्
 विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्येते च विधिप्रशक्तितो ज्ञायते इत्यर्थः ॥

श्रुत्ब्रह्मिति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते ।

तदप्याधिष्ठितं सर्वमेकेन पश्मात्मना ॥

तेषामन्तर्गतच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने ।

विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते श्रुत्प्रशक्तिः ॥

सन् सृजे भाष्येऽप्युक्तम्—

सर्वं चेतनावदिति ॥

एवमन्यत्रापि महाभाष्यकारेणोक्तम्—

न हि क्कन्दांसि क्रियन्ते । नित्यानि क्कन्दांसौति । तेन प्रोक्तम्
 ४। ३। १०१। इति सृजे भाष्ये ॥

एवं वेदस्य नित्यत्वम् अपौरुषेयत्वं च इति सर्वेषां सिद्धान्तः ।
 इत्यलमिति पल्लवितेन ॥

१ एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्त्तव्यं तन्निमन्त्रणम् । किं पुनस्तत् । ज्ञयं
 कथं च । ब्राह्मणेन सिद्धं भुज्यतामित्यन्ते अधर्मः प्रत्याख्यातुः ॥

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टमंप्रश्न- (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)
 प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

सिद्धं ह्यं कथं वा भुज्यतामिति ब्राह्मणेनोक्तेऽर्थाद् ब्राह्मणं प्रति तन्न प्रत्याख्यातुर्ब्राह्मणस्याधर्म इत्यर्थः । ब्राह्मणेनेतुक्तेरन्य-
 दीयनिमन्त्रणप्रत्याख्याने ब्राह्मणकृतेऽपि ह्यव्यक्त्यातिरिक्तविषया-
 मन्त्रणप्रत्याख्याते नाधर्म इति लभ्यते ॥ “यदान्य” इत्यादि-
 व्याख्याने कैयटकृते बीजं भाष्यानुग्रहश्च चिन्तः । सामान्यत एव
 ब्राह्मणस्य आद्धादिनिमन्त्रणप्रत्याख्यानेऽधर्मः स्मृतिष्वपि स्मर्यते
 इति बोध्यम् ॥

काम्यकर्मण्यौति ।

यत्र भोजनाद्यननुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायस्तद्विषयाप्रवर्त्तनाऽऽम-
 न्त्रणमिति तात्पर्यम् ॥

उत विषयेति । (कै)

सिद्धादयस्तु द्योतका इति भावः ॥ विध्यादौनामर्थे इति वक्तु-
 मुचितमत आह

आदिशब्दस्येति । (कै)

प्रेरये भवन्तमित्यादितददाहरणं बोध्यम् ॥

निमन्त्रणादौनामिति (भा)

भाष्यस्य निमन्त्रणादिपदानामित्यर्थः ॥ भाष्ये

निमन्त्रयै (भा)

इत्याद्युपलक्षणं निमन्त्रयेदित्यादेरपि ॥ ननु निमन्त्रण इत्य-
 स्त्रोक्तेऽपि कर्षादिसंख्याअथे द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यत आह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५३

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. २)

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंपन्न-
प्राथनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

नाप्राप्तेष्विति । (कै)

एवं च कर्चाद्यप्रतीत्यापत्तिरपि दूषणान्तरं बोध्यम् ॥

कर्चादिगतायाः संख्याया इति । (कै)

क्रियायास्यारोपिताया इति शेषः । वस्तुतः प्रवर्त्तकनिष्ठप्रेर-
णायाः प्रयोष्यकर्त्तृकत्वाभावात्तद्गतसंख्यारोपेण मानं वाच्यत्वे
च तस्या एव विशेष्यत्वं सा च एकैवेति द्विवचनाद्यनापत्तिः ।
धात्वर्थस्य कर्त्तृद्वित्वादिना द्वित्वादावपि तस्य विशेषणत्वात् द्विव-
चनादिनियामकता । कर्चादिवाधस्तु न युक्त इत्यपि स्फुटीभवि-
ष्यति ॥ अत एव भाष्ये

‘द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् (भा-वा)

इत्येव हेतुरुक्तः ॥ विष्टतं च

एकोऽयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादिति । (भा)

अनेकविषयकमपि निमन्त्रणमिति तदर्थः । एतेन विशेष्य-
गतसंख्यैकवचनादिबोधेति सूचितम् । अत एवात्र पक्षे भावकर्चा-
दीनां बोधानापत्तिरिति दूषणं नोक्तम् ॥ भाष्ये

‘इहापि तर्हि प्राप्नोतीति । (भा)

कडादयस्तेभ्यो न स्युः । अनेन षिडावाधितत्वादिति भावः ॥
द्योतकतापचौयं दूषणमुद्धर्त्तुमाह

१ उपलब्धविवरणे । द्विवचनाद्यभिद्धात्रेकार्थत्वादिति । पाठोऽस्ति ॥

२ उपलब्धविवरणे तु । इहापि प्राप्नोतीति । इति पाठोऽस्ति ॥

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाघीष्टसंप्रत्य- (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

सिद्धन्विति । (भा)

द्वितीयाकाङ्क्ष धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थं कर्त्वाद्दौ लिङ्-
त्यर्थः ॥ कर्त्वाद्दौनामपि द्योत्यलपच्चे

प्रत्ययार्थं (भा)

इत्यस्य प्रत्ययद्योत्ये इत्यर्थः ॥ नन्वेवं पश्य मृगो धावतौत्यादा
वपि लिङ् स्यादत आह

द्वितीयं विधादिकमिति । (कै)

द्वितीयशब्देन विधादिरेव गृह्यत इति भावः ॥

नियोज्यः (कै)

प्रेर्यः ॥

नियुज्यते (कै)

प्रेर्यते । प्रेरणाविषयधात्वर्थं यदा धातोर्लक्षणा तदा प्रकृत्यर्थं
प्रत्यय इति भावः ॥ प्रकृते प्रत्ययार्थं इत्यनेनामन्त्रणादौनामर्थं
इति पच्चेऽपि तत् त्यागसूचितः । विरोधाभावात् कर्त्वाद्दयो
द्योत्या इति पचस्य “^१स्रुक्रमोः” इति सूत्रस्यभाष्यसमततया चाद्ये
मानाभावाच्च । अत एव वाचकल्पपच्चे द्वितचनाद्यसिद्धिवत् तिबा-
द्यसिद्धिर्नोक्ता । भावकर्मकर्त्वर्यकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन
तद्विधानात् युञ्जदस्मच्छेषमामानाधिकरण्याभावेन प्रथमपुरुषाद्य-
सिद्धिर्नोक्ता । अनियमस्य नोक्त इति दिक् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५५

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाघीष्टसंप्रत्य-
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

भिन्नमामन्त्रणं प्रतीति । (कै)

धात्वर्थातिरिक्तं प्रेरणारूपव्यापार प्रतीत्यर्थः ॥ प्राप्नोतु भवान्
इत्यादेरङ्गीकरोतु भवान् आमन्त्रणाङ्गीकारविषयांप्रेरणेत्यर्थः ॥
ननु पाकं पचतीतिवत् प्रवर्त्तनाविशेषरूपामन्त्रणस्यापि तदिशे-
षामन्त्रणान्तरविषयाकाङ्क्षा इत्यत आह

भेदपूर्विकाया इति । (कै)

तत्र मामान्यविशेषतयाऽभेदास्वयो न तु तथा प्रकृते इति
भावः ॥

आमन्त्रणं प्रतीति । (कै)

धात्वर्थव्यापारातिरेकेण प्रेरणां प्रतीत्यर्थः ॥ अचदं तत्त्वम् ।
स्वविषयप्रेरणा तु नात्र प्रत्ययार्थः स्वेच्छयैव तत्प्रवृत्तिमिद्वे । स्वप्र-
वृत्तेः स्वप्रेरणानपेक्षत्वेन तस्यास्तदर्थत्वाभावात् । इदमेवाभिप्रेत्यो-
क्तम् । 'पुरुषो विधिगक्तिप्रतिबन्धक' इति न्यायविदः ॥ अत एव
भगवतोत्तमपुरुषविषये एवं शक्तिं

विशिष्टकर्मकमिति ।

संबोध्यकर्मकमित्यर्थः ॥

अवश्यकर्त्तव्यतासप्तणम् । (कै)

अवश्यास्तुष्टेयत्वसप्तणम् ॥

ततो भोजनादिष्विति । (कै)

तद्बोधनाथं च निमन्त्रये इत्यादिप्रयोग इति भावः ॥

७५६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंपन्न- (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

बन्धेवं निमन्त्रणमित्यादौ निमन्त्रणादिपदप्रयोगोऽयुक्तो लोटैव
तदर्थप्रत्ययनादत आह

न त्वयं लौकिक (के)

इत्यादि । धातुनामनेकार्थत्वाद् निमन्त्रणामन्त्रणशब्दावर्हत्वा-
र्थकौ । अर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणं कैयटोक्तम् । एवं च “^१अर्ह-
कृत्यदचस्य” इत्यनेन लिङ् लोटोवुत्तमपुरुषविषये इति उक्तं
भवति इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

कथं पुनरिति । (भा)

धर्मिणो हि धर्माकाङ्क्षा न तु धर्मस्येति प्रश्नः ॥

स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन (भा)

इत्यस्य स्त्रीताशब्द उदाहरणं प्रवर्त्तनाविषय एककर्त्तृकः
पाक इति बोधः ॥ अर्हं पाचयेयम इत्यादौ पाकप्रवर्त्तनाऽवस्था-
नुष्ठेयेति बोधः ॥ भाष्ये

यावता चाचेति । (भा)

यद्यचेत्यर्थः ॥

बहुवचनेति । (के)

अत एव सर्वलकारान्ते ‘लः कर्मणि’ इत्यकारि । इदं
चिन्त्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५७

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. २ ।) (विघ्ननिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंपन्न-
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१)

ल इति । (कै)

एतत् सूत्रस्य भाष्यस्य गन्धाभ्यां च इत्यस्यैकवचनान्कताया एव
लाभात् ॥

'सुपां कर्मादय (भा)

इत्यस्यायं भावः । धात्वर्थक्रियाया इव प्रेरणायाः स्त एक-
त्वेऽपि प्रेय्यगतसंख्यायाः स्तनिष्ठधात्वर्थ इव स्तविषयकप्रेरणाया-
मप्यारोपात् ॥

द्विवचनादीति ।

वस्तुतो “ यावता च ” इत्यादिग्रन्थ एकदेशिनः । एवं न
प्रत्ययार्थं व्यापारे संख्यान्वयेऽपि प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाश्वितस्वार्थ-
बोधकत्वमिति व्युत्पत्तिभङ्ग इत्यपास्तम् । एकदेश्युक्तत्वे न स्ततेः ॥
नस्वेवमपि नियमेन न स्यादधिकार्थस्यापि भानादत आह

प्रसिद्धः (भा)

इत्यादि ॥

तच्च । (भा)

अर्थे । अत्र द्योतकतापत्तो युक्तः । पच इत्यादावपि तत्प्रती-
तेषु । संख्याकालकारकाणां भिवास्या अपि द्योत्यताया एवौचि-
त्याच्च । एवं च प्रवर्तनाविषया पाक इत्येव इति बोध्यम् ॥

१. सूपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्याचैव तथा क्रिडाम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।

३ । ३ । १६३ ॥

भाष्ये

स्त्रियाः प्रागिति । (भा)

इदमपि ज्ञापकं स्त्रीविकारादुद्धं कश्चिद् 'वासरूप' विध्य-
भावस्य इत्यर्थः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य

तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

इति चट्टोपाध्यायोपनामकप्रसन्नकुमागात्मजस्वर्गमयीगर्भज-

बज्जवल्लभकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषयम्

पदव्याख्याने तृतीयस्य तृतीये पादे

द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—*—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—*—

कृतस्य पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थवर्णिना ।
सर्वेषां नायकं जानां महाभाष्यं निबन्धनं ॥
अलक्ष्यगाधं गार्भार्याकुत्सान इव षोष्ठ्यात् ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥

धातोः सम्बन्ध इत्यर्थेऽव्यावर्त्तकर्म तत् धातोः कारकसम्बन्धस्य
कारकान्तरं वा धातुसम्बन्धस्य सार्वत्रिकत्वात् । धात्वोः सम्बन्ध
इत्यर्थे तु समासो दूरुपपादः । वृत्तौ संख्याविशेषस्याभावाद्
अत आह

सम्बन्धस्येति ॥ (कै)

द्वित्वमवगम्यते इति । (कै)

वस्तुतो द्वित्वाबोधेऽपि धातुत्वेनैव धातुद्वयबोध इति बोध्यम् ॥

'गुणभूतयोरिति । (कै)

स्वार्थप्रतिपादनव्यपयोरित्यर्थः ॥ नन्वर्थद्वारकसम्बन्धो धात्वो-

१ उपलब्धकैयटपुस्तके । "गुणीभूतयोः" इति पाठोऽस्ति ॥

७६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ।) (अ. ३ । पा. ४ । व्या. १)

रेवाश्रीयतां कर्मत्वममामकर्त्तृकत्वादिवद् इति चेन्न । गोमानामी-
दित्यादौ प्रवृत्त्यनापत्तेः । न ह्यप्रयुज्यमानयोरर्थद्वारकोऽपि सम्बन्धो
वक्तुं शक्य इति भावः ॥ अर्थयोश्च कः सम्बन्ध इत्यत आह

विशेषणेति । (कै)

स च प्रत्ययार्थद्वारके वाक्यार्थ इति बोध्यम् ॥

अन्यस्मिन् काले इति । (कै)

उपपदोपाधिप्रकृत्यर्थानां तु न बोधः । वर्त्तमानस्य इत्या-
रम्भ कालान्यत्वस्यैव प्रतिपादनादिति भावः ॥

प्रकृतानामिति । (कै)

प्रकरणादिति भावः ॥

वर्त्तमानसत्तेति । (कै)

न च “ 'तदस्यास्ति' ” इत्यत्र संख्यावद्वर्त्तमानकालोऽप्यविव-
चितः इति वाच्यम् । दण्डिनमानथेत्युक्ते दण्डस्याप्यानयनापत्तेः ।
इदं च तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥ भाष्ये

भूतकाल (भा)

इत्यादयो वङ्गश्रीश्च ॥

भाविष्यपदेशेति । (कै)

भाविष्यवहार इत्यर्थः ॥

१ अ ५ । पा २ । सू ६५ ॥

(घातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ।) (अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

अस्त्यादिविशेषणायैति ॥ (कै)

पूर्वोक्तेनेति । (कै)

गुणप्रधानभावरूपन्यायाश्रयणाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

भाविशब्दस्येति । (कै)

यदि यत्कालं भावितया व्यवहृतं तदासौदिति हि तदथ
उचितः । न तु अतीतमासौदिति तथासति पर्यायत्वापत्तिरिति
भावः ॥

इत्येतस्मिन्निति । (भा)

इत्येतत् पदं तस्मिन् भवितेत्यर्थः । एवं प्रत्याख्याने सूत्रे च
सन्दर्श्यादौ वर्त्तमानत्वमारोप्य गता तत्फलं तु तत्समानकाल-
त्वस्य दर्शने साभः । शब्दस्थले क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेः ।
यदा दर्शनकालिकं वामस्य वर्त्तमानत्वमाश्रित्य प्रत्ययः । एवमेव
ननु चोत्पत्तैव लोपं चोदिताः स इति मरूपसूत्रस्यभाष्यप्रथो-
गोपपत्तिः ॥

'गोमानासौट् (भा)

इत्यत्र देवदत्तस्य विद्यमानत्वेऽपि गोमद्रूपस्थातीतत्वाद्भूते
प्रत्ययः । तत्रार्थाद् गवामप्यतीतत्वप्रतीतिरिति टिक् ॥

१ तदस्यास्यस्मिन्निति मत्प प्रत्ययो वर्त्तमानसत्ताविशिष्टेन प्रकृत्य-
र्थेन विशिष्टेऽर्थे विहितः । घातुसम्बन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्वेऽपि
साधुर्भवति ततस्त्रायमत्रार्थः । गावोऽस्यामन् गोमानासौट् । गावोऽस्य
भवितागो गोमान् भवितेति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७६३
(अ. ३ । पा. ४ । आ. १) (क्रियासमभिव्याहारे लोट लोटो हिस्वौ
वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ।)

क्रियासमभिव्याहारे लोट् लोटो
हिस्वौ वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥

भाष्ये

हिस्वयोरिति । (भा)

तदिधायके इत्यर्थः ॥ ननु तिङ्शु कृत्येषु तेषामेवैतौ भवि-
ष्यत इत्यत आह

सामान्येति ॥ (कै)

लस्य कृत्वेऽपि हिस्वौ किमायातमित्यत आह

तत्रेति ॥ (कै)

अव्ययत्वमिति । (कै)

तदन्तस्य त्रिभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वादव्ययत्वमिति भावः ॥

हिस्वयोः

इत्यस्य हिस्वान्तयोरित्यर्थः ॥ ननु व्यतिकरणामात्मनेपदि
भ्योऽपि हिः परस्मैपदिभ्योऽपि स्त्र इत्याकारः । स चानुपपन्न
आत्मनेपदं मञ्जाभावेन लादेशत्वेन परस्मैपदमञ्जासत्त्वेन वात्मने-
पदिभ्यो विधानानुपत्तेरत आह

यदौति ॥ (कै)

ननु तिङो हिस्वौ न च तावन्मात्रं पदं तस्य पदत्वादिति
पदादेशस्येत्युक्तमत आह

(क्रियाममभिव्याहारे लोट् लोटो ह्रिस्वौ (व्य. ३ । पा. ४ । आ १)
वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ।)

पदशब्देमेति ॥ (कै)

निमित्तानौति । (कै)

निमित्तशब्दो नित्यनपुंसक इति भावः ॥ केचित्तु नामैकदेश्य
ग्रहणेन परस्मैपदात्मनेपदं पदशब्देन भाष्ये उच्येते इत्याहुः ॥

स्थानिवद्भावादिति । (कै)

न च ' 'सर्वधातुकमपिद् ' इत्यतिदेशान्ङित्त्वं स्यात् पदत्वा-
दिति वाच्यम् एतद्विषयेऽपि स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या आतिदेशिक-
पित्तमादायापिदिति निषेधप्रवृत्तः । अन्यथात्वकरवामित्यादौ
गुणानापत्तिरिति दिक् ॥

स भवान् (भा)

इत्यादाविति । आदिखण्डे इति शेषः । तद् ध्वनयन्नाह

परस्येति ॥ (कै)

नन्वनन्तरस्येति न्यायाद् यावानित्यसङ्गतमत आह

योगविभागेति ॥ (कै)

भाष्ये

भुंक्ष्व (भा)

इत्यस्यानुप्रयोगे

भुनञ्थे (भा)

इति पाठः ॥

पित्त्वेन स्वादेशः (कै)

इति पाठः कैयटे ॥

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १) (क्रियाममभिव्याहारे लोट् लोटो ह्रस्वौ
वा च तद्ध्रमोः । ३ । ४ । २ ।)

शर्वेषां तिङ्गमिति । (कै)

तिङ्गदेशले चयितेऽप्यय दोष इत्यर्थः ॥

दृङ्कुमारोति । (कै)

एतद् भाष्यवार्त्तिकस्वरसात् क्रियाममभिव्याहार इति वार्त्तिकं
लोडन्तविषयकमेव द्रष्टव्यम् । अन्यथा तस्यतो भिन्नवचनले गौरवं
स्याद् इत्याहुः ॥ दोषान्तरमप्याह भाष्यं

लोण्मध्यमेति ॥ (भा)

ननु सर्वेषां स्थाने इत्यर्थेऽमश्वतः परस्मैपदादिग्रहणाभावादत
आह

प्रसङ्ग इति शेष इति ॥ (कै)

दोषान्तरमप्याह भाष्यं

सूत्रं चेति ॥ (भा)

लोडादेशाविति । (कै)

लोडित्यस्य च लोड्इदित्यर्थः । स्थानिवल्लेनैव लोड्गणांतिदेशस्य
मिद्धेः पुनर्लोड्इदिति वचन लोट् स्थानिकह्रस्ववदतिदेशार्थमिति
भावः ॥ अतिदेशफलमाह

तेनेति ॥ (कै)

वचनान्तरेणेति । (कै)

पुरुषादिमंजायां युष्मत् मामानाधिकरण्ये एकत्वं च तत्र च
व्यर्थस्तयोर्विधिरिति भावः ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ।

३ । ४ । ४ ॥

ननुं क्रियारूपार्थप्रतीतेः कथमनभिव्यक्तपदार्थकत्वमत आह

संख्येति ॥ (कै)

नञ्चेकस्या इति । (कै)

एतेन समुच्चय एव सामान्यवचनस्येति नियमेऽपि प्रकृते
न पपिथ्यावृत्तिरित्यपास्तम् ॥ समुच्चयविषये सामान्यवचनस्येति
वचनान्नाशवाधेऽपि प्रकृतविषयतया वाधे मानाभावादिनापि
वचनं सिद्धमिति भाष्याचरार्थः ॥

नेष्टेति । (कै)

अत एव लुनोहि लुनोहि इत्येवायं लुनातीति भाष्ये व्यव-
हितप्रयोगः सङ्गच्छते । तेनानुप्रयोगशब्दार्थव्यभिचार उक्तः ।
पूर्वप्रयोगस्तु यदि नेष्टस्तदानभिधानाद् वारणीयः । यदेष्ट एव स
इत्याहुः ॥

१ पदाश्रानतिवृत्तौ यथार्थे यदव्ययमित्यव्ययीभावः । अनुप्रयोग
इत्यनुशब्दो धात्वर्थानुवादी न पश्चाद् भावेनानन्तर्येऽर्थे तेन पूर्वव्यवहित-
प्रयोगोऽपि भवति । पूर्वस्मिन्निति वचनं विस्पष्टार्थम् । समुच्चये हि
सामान्यवचनस्यानुप्रयोगं वक्ष्यति । तेन ततोऽन्यत्रार्थं विधिः ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥

भाष्ये

लाघत्वादिति । (भा)

सर्वविशेषानुगतैकसामान्यवाचकानुप्रयोगे सामान्यस्य मन्त्रिहित-
विषये पर्यवसानात् सर्वेषां कालाद्यभिव्यक्तौ मिद्धायां विशेष-
वाचकनानाधातुप्रयोगे गौरवादिति भावः ॥

'क्वचिदेवेति । (कै)

अपर्यायविषय इत्यर्थः । एवं च तद्द्रुम वनस्यत्यादिषु पर्याय-
येषु लाघवगौरवानादराद् न दोषः । इह तु पर्यायत्वं स्पष्ट-
मेवेत्याहुः ॥

१. क्वचिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादाप्रियते न सवत्र

उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ॥

इदं नित्यत्वे विधानार्थं तदाह

नित्यार्थमिति । (कै)

पूर्वसूत्रेहि 'ल्लिङ्गर्थे लेङ्' इत्यत्राप्येतस्यां ग्रहणमनुवर्तते
इति भावः ॥

व्यवस्थितेति । (कै)

वेदे आपाद्यरूपाभावात्

मर्वविधीनां क्रन्दसि वैकल्पिकत्वाद्

अदोष इत्यन्ये ॥

करणं हेतुरिति । (कै)

तदुत्तरकालवद्भानस्येति भावः ॥

करणमवधिरिति । (कै)

तदस्मिन् दानस्य तत्कारणाभावेऽपि बह्व्योदृष्टत्वात् तत्करणे
सत्यपि बह्व्यस्तद्भानाभावाच्च व्यक्तिविशेषयोः सत्यपि पूर्ववर्त्तितो-
त्तरवर्त्तिते नियमे तद्व्यतिवारणत्वस्य नैतच्छब्दतो भानं किन्त्व-
वध्यवधिमद्भावस्यैवेति भावः ॥

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १) (उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ।)

भाष्ये इदमेवाशङ्काया अणुदाहरणं सम्भावनापरत्वेन तद्भाष्या-
नस्य सम्भवात् सम्भावनेन यत्राशङ्का तदाह

^१आशङ्कायामपीति । (कै)

अकारणादकार्योन्नेचाया अपि दर्शनादित्यपि बोध्यम् ॥

लिङ् प्रयोगेति । (कै)

लोकेऽपीत्यर्थः । एवं चानयोरपि लिङ्गर्थे लेङित्येव सिद्धे
इदं न कार्यमिति भावः

१ उपसंवादः परिभाषणम् । उपसंवादे तावत् । यदि मे भवान्
इदं कुर्यादहमपि न इदं दास्यामीत्येवं विधं परिभाषणसूत्रम् । तत्र च
कारणं हेतुर्दानं हेतुमदिति युक्तं उपसंवादो लिङ्गर्थः ॥ आशङ्कापि
कारणतः कार्यसंगमम् । तत्रापि कारणं हेतुः । कार्यानुसंगं हेतु-
मदित्याशङ्काऽपि लिङ्गर्थे ण्व ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ७ ॥

(तुमर्थे सेसेनसे असेन् कसे कसेनध्यै (अ. ३। पा. ४। आ. १)
अध्यैन् कथ्यै कथ्यैन् श्रथ्यै श्रथ्यैन् तवै तवेङ् तवेनः । ३। ४। ६।)

तुमर्थे सेसेनसे असेन् कसे कसेनध्यै
अध्यैन् कथ्यै कथ्यैन् श्रथ्यै श्रथ्यैन्
तवै तवेङ् तवेनः । ३। ४। ६ ॥

ननु कर्मादिपदानुपादानात् कथं तेषु प्रसक्तिरत आह

क्रिययेति ॥ (कै)

ननु अवापहतो भाव इत्येतत् मत्ते घञादिवत्सिद्धे भावे
तु उणादयः स्युः । स्वार्थं विधाने तु माछे भावे इति विशि-
ष्योऽत आह

साध्यमानेति । (कै)

वार्त्तिकेऽपि भावशब्देन साध्यभावस्यैव गृहणामिति भावः ।

'तुमर्थे इत्यनुवादाच्च तुमोऽपि भावे सिद्धिरिति बोध्यम् ॥

१ कर्त्तरि कृदिति वचनाद् भावस्तुमर्थो नोपपद्यत इति प्रश्नः
अपकर्षोऽपनयः स्वार्थश्च घातुना भाव इति साध्यमानरूपः स एव हि
घातुवाच्यो भावः । घञादि वाच्यस्तु भावो घात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धतारूपः ॥

उदीचां माडो व्यतीहारे ।

३ । ४ । १६ ॥

नानुबन्धेति । (कै)

तेनानुबन्धविशिष्टस्याप्यात्मिति भावः ॥

एकान्तत्वे इति । (कै)

अयमेव पक्षो न्याय्य इति 'तस्यलोपः' इति सूत्रं भाष्यं ॥

१ मेडोऽयं कृतात्वस्य निर्देशः कृतो न एतन्मात्रं मान इत्यस्य तस्य
व्यतिहारे वृत्त्यनम्भवादित्यर्थः ॥

२ अ १ । पा ३ । सू ६ ॥

समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले ।

३ । ४ । २१ ॥

ननु कर्त्तृशब्देन शक्तेरपि तस्यास्य क्रियाद्वयविषयभेदाद्येक-
कर्त्तृकत्वं युक्तं किथयोरत आह

‘शक्तौति । (कै)

शक्तिमदुक्तैकत्वस्य शक्तेरारोपेणैककर्त्तृकत्वोपपत्तिरिति भावः ॥

भाष्ये

स्वशब्देनेति । (भा)

नाच धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावृत्तित्वा किं तु स्वार्थ-
मात्रवृत्तितेति भावः ॥ पूर्वकालस्य क्लाद्योत्यस्तदाह

१ धात्वधिकाराद् धात्वर्थस्यैव समानकर्त्तृकत्वं विज्ञायते इत्याह
समानः कर्त्तार्ययोर्धात्वर्थयोरित्यादि ॥ निर्धारणे चायं षष्ठी । समान
शब्दस्वायमेकवाची ॥

२ ननु शक्तिः कारकम् । अन्या च पूर्वकालक्रियायाः शक्तिः ।
अन्या च उत्तरकाल क्रियायाः । तत् कुतः समानकर्त्तृकत्वं विज्ञायते
इत्याह शक्तिशक्तिमतोरित्यादि । शक्तिः शक्तिमांश्च शक्तिशक्तिमन्तौ ।
यश्च शक्त्याधारो या च शक्तिस्तयोर्गिह भेदे न विवक्षितः । तेन शक्त्या-
धार एक एव देवदत्तः कर्त्ता । स च उभयोरपि क्रिययोरेक एवेति
युक्तं समानकर्त्तृकत्वम् ॥

(अ. ३ । पा. ४ । व्या. १) (समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ।)

पौर्वकालद्योत्य इति ॥ (कै)

ननूकार्थामिति न्यायस्य विषयोऽयं द्योतकस्थले प्रायस्तद-
प्रसृत्तेः । तद्ध्वनयन् वक्ष्यति

इह कस्मान्न भवति । आस्यते भोक्तुमिति । (भा)

अन्यथा तत्र तुमुन् नास्ति क्रियानिष्ठ पूर्वकालस्य द्योतितत्वा-
त्तदभंगतिः स्पष्टेवेति दिक् ॥ भाष्ये

तुशब्देनेति । (भा)

पूर्वशब्देनेत्यर्थः ॥ नन्वत्र 'विभाषाये' इति सूत्रेण भवत्येव
क्लात आह

पूर्वशब्दस्येति ॥ (कै)

तत्र ग्रहणादिति । (कै)

अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ॥

भोक्तान्तरेति । (कै)

कर्त्तृपौर्वकाल्यमित्यस्य कर्त्तृतरमाध्यमजातौयक्रियापेक्षे 'पौर्व-
काल्यमित्यर्थ' इति भावः ॥ तद्ध्वनयन्नाह

कर्त्तृपौर्वेति ॥ (कै)

पूर्वकालत्वादिति । (कै)

तत्र भोजनफलकपूर्वकालमासनमिति बोध इति भावः ॥

१ प्राभाकरास्तु पूर्वप्रयुज्यमानादिति व्याचक्षते अनुष्ठानं पौर्व
काल्यं नादियन्त तद् भाष्यविरुद्धम् ॥

(समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ।) (अ. ३ । पा. ४ । व्या. १)

तमुन् समभिव्याहारे समभिव्याहृतक्रियायां पूर्वकालत्वं तमुन्
द्योत्यं प्रतीयते । एवं तत्र क्त्वा स्यादिति तात्पर्यम् । एवं च
यत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावाचकत्वं तत्र क्त्वा तदाह

लट् चाच वासरूपेणेति । (भा)

अन्यथास्य पूर्वकालार्थकत्वाभावेन कथं वासरूपेण सः समा-
नार्थत्वे हि तत् सूत्रे प्रवृत्तेः । एवं च मुक्त्वाव्रजतौत्यादौ पूर्व-
कालभोजनकर्तृकं व्रजनमित्ति बोधः ॥ ननु स्वधिकारात् परतो-
ऽपि वासरूपविधेरभावात् कथमत्र तेन दयोरेव लडित्यत आह

'वासरूप इति । (कै)

तद्वृद्धं वासरूपविध्यभावस्तु क्त्वावित्क इति भावः ॥ ननु
वासरूपेण लटः सिद्धावपि कटाश्चिन्तुनपि स्यादत आह

यदात्विति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

तमुन्नान्तार्थस्य स्वार्थफलक्रियां प्रति विशेषणत्वनिश्चयमात् ।
क्त्वान्तार्थस्य च स्वोत्तरकालक्रियां प्रति विशेषणत्वनिश्चयमात् । न च
तदुभयं सम्भवतीति भावः ॥

समानकर्तृकेति । (कै)

समानक्रियान्तरापेक्षं पौर्वकाल्यं यस्यास्तत्प्रतिपादनपरत्वात्-

१ इहास्यते भोक्तुमिति वासरूपेण लड भवति । यदा अस्मिः क्त्वा
भवति तदा भुज्जल्लडादय एव भवन्ति । न तु तमुन् अनभिधानात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७५

(अ. ३ । पा. ४ । व्या. २) (विभाषाये प्रथमपूर्वेषु । ३ । ४ । २३ ।)

त्यर्थः ॥ तत्र दिवसनवस्तुवचनान्यतरावश्यकत्वेनैकतरोपादाने ऽन्यत्र
न स्यादिति साधुत्वार्थमेव तत् । न तु विवक्षितमिति तात्पर्यम् ॥

“ इमौ चेद् व्याधितौ स्यातां देय स्याद्विदमौषधम् ”

इत्यादौ लोके दिवस्याविवक्षा दर्शनात् ॥

गुणानां चेति । (कै)

प्रधानक्रियान्वये सम्भवति गुणभूतक्रियान्वयोचित इति भावः ॥

प्रत्येकानन्तर्यविवक्षायां मिष्टामिष्टिमिष्टिमप्याह भाष्ये

‘एवं च कृत्विति । (भा)

तेन प्रत्येकानन्तर्यविवक्षायां क्वा न साधुरित्याहः ॥

२ “ क्रिया भेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ” ॥

विभाषाग्रं प्रथमपूर्वेषु । ३ । ४ । २४ ॥

साधनेति । (कै)

साधनान्तरजन्यस्तज्जातीय क्रियापेक्ष पौर्वकान्यविषया इत्यर्थः ॥

न तु क्रियेति । (कै)

एककतृकभिन्नक्रियानिरूपितपौर्वकान्यविषया इत्यर्थः ॥ साधन-
पौर्वकान्यविषयाणामेव ग्रहणे प्रमाणमाह

तेषां हीति । (कै)

पूर्वादीनामित्यर्थः ॥ मानान्तरमप्याह

भाष्यकारेण चेति ॥ (कै)

प्रकृतसूत्रभाष्यपर्यालोचनया एवमेवेत्याह

यदि चेति ॥ (कै)

निः सन्देश इति । (कै)

सन्देहाभिक्कान्तेति समासः ॥ संग्रयानुपपत्तिं दर्शयति

१ अग्रशब्दो देशविशेषवचनोऽप्यस्ति । प्रभोग्रये भुङ्क्त इति-। इह
तु प्रथमशब्दसाहचर्यात् कालविशेष वाचिनो ग्रहणम् ॥ किमियं प्राप्ते
विभाषाहोस्त्रिदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते । आभीक्ष्ण्ये इति वा
नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते । किं चातः । यदि प्राप्ते आभीक्ष्णोऽनिष्टा-
विभाषा प्राप्तेऽन्यत्र चेष्टा न सिद्धति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७७

(अ. ३। पा. ४। आ. १) (विभाषाये प्रथमपूर्वेषु। ३। ३। २४।)

यस्मादिति ॥ (कै)

तदाभौष्टयेति । (कै)

उक्तार्थत्वेन क्लान्मुनोरप्राप्तेरिति भावः ॥ ननु पौर्वकाव्यो-
क्तावपि आभौष्ट्यप्रतिपादनाय तयोः प्राप्तिरत आह

आभौष्ट्यं चेति । (कै)

एवं चावश्यकद्विवचनेनैव तद् द्योतनसम्भवेनास्य तचाप्य-
प्राप्तिरिति भावः ॥

तयोर्विधानम् । (कै)

तयोः प्राप्तिः ॥

पूर्वप्रथमेति । (कै)

यद्यपि पूर्वशब्दो देशवाचौ तथापि प्रथमसाहचर्यं
नियामकमिति बोध्यम् ॥

निमित्तस्य चेति । (कै)

^१उपपदमिति महामञ्जया प्रत्ययनिमित्तस्योपपदत्वं नहि
अभावस्योपपदमिति वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ भाष्ये

न वक्तव्यः (भा)

इत्युक्ते अवचने हेतुमाह

उक्तं चेति । (भा)

चो हेतौ । यत उक्तमतो न वक्तव्य इत्यर्थः ॥

१ तत्रोपपदं सप्तमोऽस्यम् । ३ । १ । ६२ ॥

उक्तं वेति (भा)

पाठेऽपि वा शब्दोऽत्र चार्थ एव बोध्यः । अवचने वैकल्पिक-
हेलन्तरानुक्तेः ॥ नन्वननुवृत्तावपि आभौक्ष्ये परत्वादिदमेवो-
चितमित्युभयत्र विभाषालसुचितमित्यत आह

पूर्वविप्रतिषेधादिति ॥ (कै)

ननु चेति । (कै)

साधनपौर्वकाख्यविषये क्रियापौर्वकान्यस्यापि मत्त्वादिति
भावः ॥ वासरूपेण लडादीनां सिद्धत्वादिभाषाग्रहणं किमर्थ-
मिति शंकायामपि ज्ञापकार्थमित्युत्तरं बोध्यम् ॥ वासरूपन्या-
येन लडादिष्विद्वेष्येवमेतदिति शङ्कते

कः पुनरिति । (कै)

वक्ष्यमानरीत्या ज्ञापकार्थत्युत्तरम् । एवं च प्रकृतसूत्रविषये
लडादि सिद्धार्थे विभाषाग्रहणं ज्ञापनफलं तु पूर्वसूत्रे णसुत्वविषये
वासरूपो नाम्नौत्येव ज्ञायते तदोत्तरसूत्रविषये ऽपि क्वातव्यादयो
न स्युः । तद्धनयन्नाह

तत्र यदौति । (कै)

आभौक्ष्य इति सूत्रं इत्यर्थः । अभिमतमर्थं यत्र त्रिधी-
येते इत्येवं रूपमित्यर्थः ॥

'स्वादुमि गमल् । ३ । ४ । २६ ॥

. भाविप्रत्ययविषये इति । (के)

णमुल् विषये इत्यर्थः ॥ स्वादमौत्वनूद्यप्रत्ययविधानात्
 प्रत्यये भाविनि मति पूर्वमेव निपात्यते इति भावः ॥

'भावप्रत्ययविषये इति

पाठेऽप्ययमेवार्थः । यत्तु एनं पाठं दृष्ट्वा भावप्रत्ययमात्रं
 विषयं निपातनं क्लृप्त्योऽपौरिति तत्र स्वादोः क्लृप्तायवागूं सुक्ते

अस्वादु स्वादु क्त्वा भुङ्क्ते इति (भा)

भाष्यप्रयोगविरोधान् । 'स्वादी क्लृप्तिवत् स्वादं कार-
 मित्यत्रापौकारः स्यान्नटभावाय निपातनमित्यर्था भाष्यस्य ॥

१ स्वादमि इत्यर्थे ग्रहणम् एतच्च व्याख्यानात्सम्भृतं ॥

२ भाव प्रत्ययविषये मान्तत्वेनिपात्यमाने चोक्तं गृणावचनार्थिति
 ङीबन् भवति अकारान्तत्वाद्कारान्तत्वाभावादित्यर्थः ॥

३ स्वादो क्लृप्तायवागूं भुङ्क्ते इतीकारभावस्योदाहृष्टम् । अस्वादं
 स्वादं सुक्ते इत्यथयस्य ॥ इह यदि क्लृप्तयः प्रत्ययाः कर्त्तुं क्लृप्तित्
 वचनान् कर्त्तुं स्युः । इह पक्षोदने भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्तान्
 तृतीया न स्यात् क्लृप्त्ययेनानभिहितः कर्त्तुं । अथ क्लृप्त्ययेनाभिधाने
 सत्यपि भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्त्तुं क्लृप्तानभिहिताश्रयावर्त्तुर्भवति
 तृतीया । यद्यवमोदने द्वितीया प्राप्नोति किं कारणं भुजिप्रत्ययेनाभि-

विहित इति । (कै)

उकारान्तलाभावादित्यर्थः ॥

अव्ययार्थमेवेति । (कै)

अपूर्वविधानात् प्रतिप्रसवस्य लघत्वादिति भावः ॥

आ च तुमुनः (भा)

इत्यत्र चकारः किमपेक्ष इत्यत आह

पूर्वोक्तिति । (कै)

मान्निपातनमित्यस्य वक्तव्यमितिशेषः ॥

अभिविधौ चेति । (कै)

एवं च तुमुनन्ता धातुसम्बन्धाधिकारविहिता अव्ययकृत इत्यर्थः ॥ तुमुन्त्वसामान्यात् तुमुन् ष्वुल्लावित्यस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । अत एवाग्रे भोक्तुमोदनः पच्यत इत्युदाहरणं संगच्छते ॥

समानाधिकरण इति । (भा)

स्नान्त्वयि समभिव्याहताख्यातवाच्य कारके इत्यर्थः ॥

घानेऽपि क्त्वाप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति तथा यदि कर्मणि स्युः पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति देवदत्तात्तृतीया प्राप्नोति व्योदनात् प्रथमा पक्त्वौदनो भुङ्क्ते देवदत्तेन पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इत्येव तु भवति तथास्मिन् गमुल्यपि स्नादुं कारं भुज्यते यवागुर्देवदत्तेनेति यवाग्वा द्वितीया न भवति स्नादुं कारं यवागुं भुङ्क्ते देवदत्त इत्यत्रापि कर्मणि द्वितीया भवति । एव-
मातुमुनो द्रष्टव्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७८९
(अ. ३ । पा. ४ । आ. १) (खादमि गामुल । ३ । ४ । २६ ।)

भाष्ये 'ऽनुप्रयोगशब्देनेदमेवोच्यते सामानाधिकरणे कारके
वर्त्तमानाद्वातो रित्यर्थस्तेन तस्य धात्वर्थं प्रति विशेषणत्वमेवेति ॥

ननु सत्यन्यस्मिन् कारके कर्त्तव्यं कस्मादभिधीयतेऽत आह

असत्यस्मिन्निति ॥ (क)

ननु अभिहिते प्रतिषेधात् कथमनभिहिताश्रयोविधि-
रत आह

'पर्युदास इति ॥ (क)

भिन्नधात्वर्थेति । (क)

पाके चोदनगमने ग्राम इत्यर्थः । अस्य वचनस्य प्रयोजनं
दर्शयितुमित्यन्वयः ॥ भाष्ये

स इह दीपो न जायते इति । (भा)

१ तुमनि भोक्तृभोदनः पचते देवदत्तन । इच्छते ग्रामो गन्तुं
देवदत्तेन । भोक्तृभोदनं पचति देवदत्तः । ग्रामं गन्तुमिच्छति देवदत्त
इति सर्वत्रानुप्रयोगाद्यत्र लादयस्तदनुभवेनैव कर्त्तृकर्मणोर्विभक्तिर्भवति ।
तस्मादव्ययकृतः सामानाधिकरण इति वक्तव्यम् । कन सामानाधिकरणं ।
अनुप्रयोगेण । एतद्युक्तं भवति । अनुप्रयोज्यमानाद्वातोर्यस्मिन् कारके
लादयो विहितस्तत्रैवाव्ययकृतोऽपि भवन्तीति । एवं ह्युभाभ्यां कर्त्तृ
कर्मणोरभिहितत्वाद्यथायथं विभक्तयः भिद्यन्ति ॥

२ अनभिहित इति पर्युदासे चेतच्छोद्यं तदाह सत्यभिधाने
नभिधाने च यतोऽनभिधानं तदाश्रया विभक्तिः प्राप्नोति परिहृति
भुजिप्रत्ययेनेति । अनभिहित इति प्रमत्त्यप्रतिषेध आश्रयगत इति
भावः । तदाह यतोऽभिधानं तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति ॥

(खादुमि गामुल् । ३ । ४ । २६ ।) (अ. ३ । पा. ४ । व्या. १)

ननु अनभिहिताश्रया द्वितीया षिद्धा द्वितीयाप्राप्तिरूपो
दोषश्च न तत् किमत्र प्रयोजनमिति प्रयोजन दर्शयितुमुपन्याम
इति कैयटसंगतिरिति चेदत्र वदन्ति

दर्शयितुमिति (कै)

कैयटस्य विचारयितुमित्यर्थः । म दोष इह न जायते
तस्मान्कार्य एतद्दाहरणविषये इति भाष्यार्थः । यदि प्रवर्जते
तदा एतत्प्रयोगाभावरूपमनिष्टं च स्यात् तस्मात् समानशब्द
एकपर्याय इति तात्पर्यम् ॥

आख्यातादिपदवाच्येति । (कै)

अत्रेदं तत्त्वम् । उपात्तकारकाणां प्रधानाश्वये सम्भवति न
गुणे शब्दाश्वयः । अर्थत एव तदीयकारकाऽऽकाङ्क्षा शान्तौ
तत्राश्वये मानाभावात् ॥

तद्द्वारक इति . (कै)

क्रियाद्वारकः । गुणक्रियानिरूपिता शक्तिरपि गुणभूतेति-
भावः ॥ ननु चार्थाश्वयेऽपि तत् क्रियानिरूपिता शक्तिस्तत्राश्वे-
वान्यथा यामाय गन्तुमिच्छतौत्यादि न स्यात् । एवं च द्वितीया-
दिकं स्यादेवात आह

'तत्र प्रधानेति । (कै)

१ आख्यातपदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात् प्रधानं विशेषणभूतात्-
प्रधानं तद् द्वारेण तद्विषययोः शक्त्योऽपि गुणप्रधानभावः । तत्र
प्रधानानुवर्त्तित्वाद् गुणानां तन्मुखप्रेक्षितत्वात्तद्विरुद्धस्वकार्याऽऽभावाद्
यथा यथं विभक्तिरितिः ॥

(अ. ३ । पा. ४ । व्या. १) (खादिमि णमुल । ३ । ४ । २६ ।)

अतः प्रधानशब्देन सर्वतः प्रधानमाख्यातवाच्यक्रियैव तच्छब्दरेव
वस्तुस्वभावमाहात्म्यं न स्वसमानाधिकरणेतर शक्यभिभावकत्वात् ।
अत एव लुधं प्रति हन्तुंशक्यमित्यपि भवतीति पस्यशायं
कैयटेनोक्तं संगच्छते । तत्र शक्यमित्यस्यापि नामत्वेनेतरक्रियां
प्रति गुणत्वेन स्वसमानाधिकरणेतरशक्यभिभवे सामर्थ्याभावा-
दिति दिक् ॥

अन्ये तु समानाधिकरणे इत्यस्यानुप्रयोगेन इत्येव व्याख्यानात् ।
अयमपि प्रयोगस्त्रिक्य एव । तद्वचनवादिभतेऽभिद्वेर्लसाख्याता-
नानुप्रयोगविषयं पक्ष उपहन्तुं शक्यमिति भाष्यप्रयोगाभिख्या
पक्षेः । तसुना कर्मणोऽनभिधानात् द्वितौयापत्तेरित्याहुः ॥

पृथक्त्वादिति । (कै)

भिन्नत्वादिरुद्धं यत् स्वकार्यं तदारम्भकत्वाभावादित्यर्थः ।
एतेन यदा यत्र शब्दास्वयन्तदातदिभक्तः साधुत्वम् । ओदनं
पक्त्वा भुज्यते पक्त्वौदनः सुज्यते इत्युभयत्रापि साध्विति पराप्तम् ।
प्रकृतसूत्रस्य भाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तिमभवत्पक्षत्वापत्तेरित्यलम् ॥ यत्
हरदत्तेन " वयं तु ब्रूमः । मरुच्छ्रुतस्य यगपदभाष्यां सम्बन्धा-
भावादेकेनैव प्रधानेन शब्दोऽस्यः । इतरेण तु मनिधामादाथं
इति " गुणनिरूपिताशक्तिस्तत्र नास्त्येवेत्युक्तम् । तत्र

१ प्रधानेतमर्थोयत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥

प्रधानविषयया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ॥

यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥

(वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (अ. ३। पा. ४। व्या. १)
३।४।३२।)

ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति । (भा)

सत्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः । ग्रामस्य गतिकर्मत्वा-
भावेन चतुर्थ्यप्राप्तेः । मम तु शाब्दान्वयाभावेऽपि तन्निरूपित-
कर्मत्वस्यात्मत्वेन परत्वाद् गत्यर्थकर्मनौत्यस्य प्रवृत्त्या न दोषः ।
एवं ग्रामाय गत्वा द्रक्ष्यतीत्यपि साध्विति दिक् ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

३।४।३२॥

'गोष्यदं प्रातीति । (कै)

तरचतीत्यर्थः ॥

नन्वस्मात् केऽपि वृत्तौ प्रमित्यनुस्वारश्रवणं न स्यात् ।
णमुल्लान्तात् भवतीत्यत आह

१ उपलब्ध् कैयट पुस्तके "गोष्यदं प्रतीति" पाठोऽस्ति ॥

२ ननु च गामुलि सति 'कृन्मेजन्त' इत्यव्ययत्वाद् विभक्तौनां
श्रवणं न भवति । तर्हि च गोष्यदं प्रतर्गमिति भवति । कल्पवादौ च
गोष्यदं प्रकल्प्य इति भवति । अज्ञातादिषु चाव्ययत्वादकञ् भवति के
तु सति सर्वमेतन्न सिद्ध्यति । उच्यते । इध्यते तावद्दिभक्तौनां श्रवणमेकेन
गोष्यदप्रेण इति तर्गादिषु चोपन्यस्तानि रूपाणि नेष्यन्त एव । एतच्च
भाष्ये ऊलोप प्रत्याख्यानादवमोचते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १८५
 (अ. ३ । पा. ४ । व्या. १) (वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।
 ३ । ४ । ३२ ।)

'गोष्यदप्रमिति ॥ (भा)

करणे इति । (कै)

तथा मति षुषधालर्थेन सामानाधिकरण्ये भवति ॥

बहुव्रीहाविति । (कै)

गोष्यदस्य परः प्ररणमत्र क्रियायामित्यर्थः ।

लित्स्वरेणोकार इति । (कै)

तत उपपदसमासे कृत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

कृतस्वरेणोति । (कै)

प्रत्ययस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वे कृत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः ॥

ननु च गोष्यदपुंमिव्याद्यपि घञेन सिद्धं न भिद्यति यदि तावत्
 कर्मण घञं विधाय तदन्तं कर्मणि यथाः समासः कियते ततस्याथादि-
 स्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यादथ भावे यत्र यधिकरणपदो बहुव्रीहिः कियते
 गोष्यदस्य पुंशामस्मिन् वर्षे इति ततः उपपदप्रकृतिस्वरेण पञ्च । गोष्येद-
 पुंशाम् गोष्यदपुं इत्यमिथादि न च भिद्यति तस्मात् वर्षप्रमाण
 इति वक्तव्यम् ॥

१ प्रा पुंशो इत्यस्याद्घातोः कः क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्व नपे-
 सृक्त्वो न रूपभेदः । नार्थभेदः । न स्वभेदः ॥

२ लृष् सेवनेन । स्वादि पञ्चम लट् ॥ लृष् प्राक्त्विभ्येन । चुभा,
 आ, लट् ॥

३ लिति ई १ . ११३ ॥

करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ॥

बाहुल्येनेति । (कै)

अन्ते तु हन्तिर्हिंसार्थ एव । पद्धत्यादौ हिंसारोप
इत्याहुः ॥ भाष्ये

पाण्युपघातमिति । (भा)

पाणिना वेदिं हन्तीत्यर्थः । हिंसा च प्राणि विषयेति भावः ॥

१ अर्थवत्त्वं हिंसार्थस्य विधानात् । वा ॥ अर्थवत्त्वं हन्तेर्गमूल
वचनम् । कोऽर्थः । अहिंसार्थस्य विधानात् । अहिंसार्थस्य हन्तेर्गमूल
यथा स्यात् । अस्ति एतद्यं क्वचिद् हन्तिर्हिंसार्थः । यदर्थो विधिः
स्यात् । अन्तीत्याहुः । पाण्युपघातं वेदिं हन्ति ॥

हिंसार्थानामित्यनेन गामुलि तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतरस्यामिति
विकल्पितः समामः स्याद् अतो हिंसार्थेऽप्यनेनैव गामुलेषितव्य इत्यर्थः ।
कार्थं एनगिच्छमागोऽपि लभ्यते । यावताऽहिंसार्थे हन्तौ सावकाशोऽयं
त्रिघिर्हिंसार्थानामित्यस्य तु हन्तियतिगिक्तो हिंसार्थोऽवकाशः । हिंसार्थे
हन्तावभयप्रमङ्गे पश्यात् म एव विधिः प्राप्नोति इति ॥ अत्राहुः ।
यत्रैक एव घात्वर्थः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेषणविशेष्य-
भावमनुभवति सोऽस्य विषयः । कृषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति
वचनात् । अत्यन्तभिन्न घात्वर्थमस्वन्धेत् तेनैव गामुल भवतीति । एवं च
नित्यसमामार्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्चेति । कोऽर्थः यथा विध्यनुप्रयो-
गार्थः मन्त्रित्यसमामार्थ इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८७

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

(करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ।)

सामान्येति । (कै)

यत्रानुप्रयोगेन णमुलन्तयोः सामान्यविशेषभावेनाव्यस्तत्र
इदमेव । यत्र तु भेदसम्बन्धनाव्यस्तत्र तेनैवेति भावः ॥

हिंसार्थानामिति ।

णमुलिं ' 'दतौयाप्रभृतौन्यन्यतरस्याम्' इति वेकल्पिकः
समाप्तः ॥

अधिकरणो बन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥

यद्यपौदं वामरूपन्यायेन घञ्जाषिद्धं तथाप्यनिष्टमपि
प्राप्तोतीत्याह

ग्रामबन्धम् (कै)

इत्यादिना ॥

ग्रामे बद्धः ।

इति त्वपपाठः ॥ कर्मणि ऋस्य विषये भावविषये णमुल्लो-
ऽप्राप्तेः ॥ यद्यप्ययं साध्यो भावः । स च सिद्धस्वभावस्तथापि
सिद्धत्वस्याधिक्येऽपि तस्याचतेः ॥ भाष्ये

एवं वक्ष्यामीति । (भा)

संज्ञायाम् (भा)

इत्यनेनैकवाक्यता यत्र ।

कथम् । (भा)

इति संज्ञात्वाभावात् प्रश्नः ॥

उपमाने इति । (भा)

एवमधिकरणविषयेऽपि तेनैव साध्यमिति भावः ॥

तिर्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ॥

तिर्यक् शब्दोऽनुजवाचौ ॥

अपवर्गः ।

ममाग्निः तद् वाचौ च ॥

नङ्घीति । (कं)

मौत्रत्वेन शास्त्राप्रवृत्तौ तु तदिनाग्नप्रसङ्गे वीजम् इत्यन्य-
दिति भावः ॥

* व्युत्पत्तिमात्रं चतस्रस्त्रयावयवार्थाऽस्ति समुदायो ङि व्ययमपवर्गे
वर्त्तते ॥

१ तिर्यच्चाति भवितुमङ्घति . संज्ञोर्निर्देशः इति ॥

'नाधार्य्य प्रत्यये च्यर्थे । ३ । ४ । ६२ ॥

तथाचेति । (कै)

तदाचेत्यर्थः ॥

द्वैध कृत्येति । (कै)

उक्तानेन समासे विभक्तिलोपः । एतद् भाष्यस्वरमात् प्रत्यय-
पक्ष एव तत्र न्याय्य इति तत्त्वम् ॥

नार्थमपौति । (कै)

निरनुबन्धकमादाय रूपाणां भिद्वैरनिष्टाभावाच्च तदर्थत्वं
तदनुबन्धकपरिभाषाया अनित्यत्वेनिति भावः ॥

'द्विरुगिति । (भा)

नार्थत्वान् प्राप्तिः ॥

* नाद्या सङ्घर्षितोऽर्थो नाद्याशब्दाभ्यामुक्तः ॥

१ द्विरुक् कृत्येति ॥

महाभाष्यप्रटीपोद्घोतः ।

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

(कर्त्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७)

कर्त्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ॥

ननु “भावे” इति सूत्रं धातुमाचार् घञ्प्रतिषेधे आवश्यक-
मत आह

घञित्येतावदिति । (कै)

भावपदोपादानविनापि अन्यप्रत्ययवत् स्वार्थं विधानेनैव भावे
सिद्धमिति भावः ॥ ततः “पदरुज्ज” इति कर्त्तर्यमिदम् ॥

किमर्थमिदमुच्यते । कर्त्तरि कृत्प्रत्ययस्य स्वार्थविज्ञानात् ।
यत्र वचनेनार्थानिर्दिश्य तत्र प्रत्यामत्त्या प्रकृत्यर्थे एव प्रत्ययो भवति
तद्यथा गुप्तिञ्ज किद्भ्यः सन् यावादिभ्यः कन् इति एवमिमे कृतः स्वार्थे
स्युः स्वार्थे मा भुवन् कर्त्तरि स्युगिति ॥ ननु च यमिच्छति स्वार्थे आह तं
भावे एव भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति भवेव भावे नान्यः कृदिति ।
अस्मिन् सूत्रे धञित्येतावत् सूत्रं कर्त्तर्यं धातोर्यत्र भवतीति ॥

किमर्थमिदम् । कर्त्तरि कृत्प्रत्ययस्य यथा स्युः कर्त्तरि स्युः अति
दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थं ॥ ननु च स्वार्थे यत्र प्रत्यय-
मिच्छति तत्र भावग्रहणं करोति यथा एतादिविधौ भाव इति । नर्त्ते
घञादयः स्वार्थे भवन्ति । किं तर्हि तस्य धर्मो मिद्वताख्यः । तथा
लकारादिविधौ “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकभ्यः” (३ । ४ । ६६)
इत्यत्र सूत्रं लकारा अपि न स्वार्थे विधायन्ते । किं तर्हि तस्य धर्मो
मिद्वताख्यः । यद्यपि घञादीनां लकाराणां च भावे विधानं तथापि
शब्दशक्तिस्वाभावात् एते विधयविभागो लभ्यते । घञादीनां हि धात्वर्थस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

निरुद्धत् । ३ । ४ । ३७ । (अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

घ्नन् वाक्यमिति । (के)

“घ्नः घ्नन्” इत्येकं वाक्यं विध्वंस्यम् । ततः “कर्मणि” इति नियमार्थमिति भावः ॥ परिहरति

स्वामिदं वाक्यमिति ॥ (के)

कथं काश्चान्तरे इति । (के)

एकवाक्येऽपि विशेषणोपादानं नियमफलमित्यर्थः

अ. ३ । पा. २ । सू. १५ ।

विद्धतामेवाभिधातुं सामर्थ्यम् । लकाराणां सारप्रत्ययमेव । तदेवं यदनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति तस्मात् ऋजोऽपि तत्रैव भवेयुः । अतः कर्त्तर्येव ते यथा स्वयमेवमर्थमिदं वाक्यं तत्र न द्वेषम् । छदुत्पत्तिवाक्यानामयं शेषो वा स्यादगवलं ऋजो कर्त्तरि “नेस्दिग्रहिपचादिभ्यो स्युग्निचः कर्त्तरि” ॥ अर्थादिभ्यो वा । निष्पत्तौ स्त्रीः स्त्रीर्वाधाय कर्त्तरिर्वाहितानां छातां पश्चादनेनार्थं आदिश्यते येन लक्षणान्तरेः छातो विहितस्ते कर्त्तरि वाच्ये भवन्तीति । तत्र यदि द्वितीयः पक्ष आश्रीयेत ततो यथा ऋजादीनामनेनार्थां आम्ब्यास्यते तथा स्वयन्नादीनामपि विशेषणोपादानात् । ततस्तेऽपि कर्त्तरि स्युः । स्वेषु विधिवाक्येषु कर्मणादीनामुपादानात् कर्मणादिष्वपि ॥

ननु च स्वयन्नादिषु कर्मणादिभ्यो विशेषणविहितत्वात् कर्त्तरि वाधको भविष्यति । न । नाना वाक्यत्वात् । इह दधि ब्राह्मणोभ्यो दूयतां तत्रं कौण्डिन्याय इति अभिन्नकालत्वादेकं वाक्यं विशेषणोपादानस्य प्रतिपादकमिति तत्रेण दधि वाक्ये यदा तु पूर्वज्ञे ब्राह्मणभोजन प्रकरणे दधि ब्राह्मणोभ्यो दूयतामित्युच्यते ऽपराद्धे तु तत्रं कौण्डिन्याय दूयतामिति न तदा बाध्यबाधकभावः । तथा अस्मिन् पक्षेऽपि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद् बाध्यबाधकभावो न लभ्यते तस्मात् दृष्टं गवायं प्रदत्त इति ॥

